

स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तियितत्त्वम् + श्रद्धितत्त्वम् + आङ्गिकतत्त्वम् + प्राथम्यितत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

सहस्रहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-

विरचितः ।

विष्णु, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः

प्रकाशितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

२२.५.५२

१.१.१

कलिकातानगर्यां

“नारायण यन्त्रे”

मुद्रितः ।

६० १८८५ ।

प्रथमभागस्य सूचीपत्रम् ।

तिथितत्त्वम् ।

पृष्ठायां

प्रकरणम्			पृष्ठायां
तिथिग्रहवतिरूपम्	...	...	१
विगियतिथिकर्ममन्त्रे निरूप्यः	...	...	२
अथ विप्रपतितमृताहविदितमः इत्यादि	...	...	१३
अथ जन्मतिथिज्ञानं	...	...	२०
अथ पतिपत्	...	...	२६
अथ द्वितीया	...	...	२८
अथ तृतीया	...	...	३०
अथ चतुर्थी	...	...	३२
अथ पंचमी	...	...	३२
अथ षष्ठी	...	...	३३
अथ सप्तमी	...	...	३४
अथ विधामसप्तमी	...	...	३५
अथाष्टमी	...	...	३६
अथ अथाष्टमी	...	...	३७
अथ अथाष्टमी	...	...	३८
अथ अथाष्टमी	...	...	३९
अथ अथाष्टमी	...	...	४०
अथ अथाष्टमी	...	...	४१
अथ अथाष्टमी	...	...	४२
अथ अथाष्टमी	...	...	४३
अथ अथाष्टमी	...	...	४४
अथ अथाष्टमी	...	...	४५
अथ अथाष्टमी	...	...	४६
अथ अथाष्टमी	...	...	४७
अथ अथाष्टमी	...	...	४८
अथ अथाष्टमी	...	...	४९
अथ अथाष्टमी	...	...	५०

प्रकरणम् ।

पृष्ठायां

अथ वैधर्हिंसाविचारः	...	...	८४
महानवमीपूजाकल्पः	...	...	८८
अथ कुण्डविधिः	...	...	८५
अथ एकादशी	...	...	१०४
तदयं सक्षेपः	...	...	१०८
अथ द्वादशी	...	...	११४
अथ त्रयोदशी	...	...	११७
अथ चतुर्दशी	...	...	१२१
अथ शिवरात्रिव्रतं	...	...	१२४
तदयं सक्षेपः	...	...	१२६
शिवरात्रिव्रतप्रयोगः	...	...	१२६
अथ मदनचतुर्दशी	...	...	१३३
अथ पौर्णमासी	...	...	३
अथ कीर्तिनागरक्षत्यं	...	...	१३५
अथ चतुरङ्ग	...	...	१३७
अथ रविसंक्रान्तिः	...	...	१४०
तदयं सक्षेपः	...	...	१४४
अथ ग्रहणं	...	...	१५०
अमावास्याश्राद्धकालः	...	...	१६७
अष्टाहोदययोगः	...	...	१८७
अथ युगाद्या	...	...	५

श्राद्धतत्त्वम् ।

अथ श्राद्धदेशाः	...	...	१८७
अथ श्राद्धदेवाः	...	...	१८८
अथासनं	...	...	२००
अथ दर्भाः	...	...	२०१
अथानुष्ठा	...	...	२०२
अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः	...	...	२०७
अथ कुमासन	...	...	...

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथावाहनं	२०८
अथाध्य	२१०
अथ गन्धादिदानं	२१५
अथ पुण्यं	२
अथ धूपाः	२१६
अथ दीपाः	२
अथाष्टादनं	२
अथ यज्ञोपवीतानि	२
अथ पात्रम्यामं	२१७
अथ पात्राणि	२
अथान्नोकरणं	२१८
अथ नृत्तगोपदानं	२२०
अथ विहितविहितद्वयाणि	२२४
अथ परिचयम्	२२८
अथाऽन्नमन्त्राणां मन्त्राणां	२३०
अथाऽन्नदद्यादिनामविष्करणं	२३१
अथ विष्णुदानं	२३२
अथ जीवत्पितृकन्दार्हं	२३०
अथ पार्वत्यस्य प्रतिमागकर्तव्यता	२३१
अथ मन्त्राणां विष्णुनामरन्दाहनिष्ठैः	२३२
अथ प्रतिमागपार्वत्यादिनाम कर्तव्यता	२३३

प्रकरणम्

पृष्ठायां

आद्ययादिकालः

...

...

७

अथ सपिण्डोत्तरणम्

...

...

२८८

अथ सांवत्सरिकयादम्

...

...

३०२

अथाभ्युदयिकयादम्

...

...

३०७

आह्निकतत्त्वम् ।

अथ विष्णु त्रोत्सर्गः

...

...

३२०

अथ शौचम्

...

...

३३०

आचमनविधिः

...

...

३३२

शिखावस्त्रे विशेषः

...

...

३३४

आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणम्

...

३३६

अथ दन्तधावनम्

...

...

३४०

अथ प्रातःस्नानसम्ये

...

...

३४४

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४५

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४६

लिखनविधिः

...

...

३४७

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४८

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्

...

...

३५४

अथ तर्पणम्

...

...

३७०

अथ सन्ध्योपासनम्

...

...

३७८

उपामनाविधिः

...

...

३८४

अथ सवितुरूपस्थानम्

...

...

३८८

अथ ब्रह्मयज्ञः

...

...

३८८

अथ देवपूजा

...

...

३८९

अथ गणेशपूजनम्

...

...

३८९

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः

...

४०४

अथ धूपः

...

...

४०६

अथ दीपः

...

...

४१३

अथ नैवेद्यम्

...

...

७

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्

...

...

४१४

वलिदानप्रकारः

...

...

४१८

४२३

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथातिथिभोजननित्यश्राद्धे ...	४२५
अथ गोप्रासदानम् ...	४२८
अथ भोजनम् ...	४२९
प्राणाहुतिमुद्रा ...	४३४
अथ ऋतुगुणाः ...	४३६
अथ षड्वसगुणाः ...	४३९
अथ धातुप्रकृतिः ...	४४०
अथ धान्यादि गुणाः ...	४४०
अथ शाकगुणाः ...	४४१
अथ लवणगुणाः ...	४४२
अथ फलगुणाः ...	४४३
अथ तीक्ष्णगुणाः ...	४४५
अथ क्षीरगुणाः ...	४४६
अथ दधिगुणाः ...	"
अथ तक्रगुणाः ...	"
अथ घृतगुणाः ...	४४७
अथेक्षादिगुणाः ...	"
अथ षष्ठ्यामाहृत्यम् ...	४५८
अथ रात्रिकृत्यम् ...	४६०
अथ शयनविधिः ...	"
अथ दारोपगमनविधिः ...	४६१

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् ...	४६७
अथ तन्त्रप्रसङ्गको ...	"
अथ प्रसङ्गः ...	४७०
अथाङ्गहोने काम्येऽपि फलं ...	४७६
अथ द्विजातीय प्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः ...	४७८
अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिमस्या ...	४८५
अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः ...	४८६
अथ गङ्गामाहात्म्यं ...	४८८

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथात्र प्रयोगः	४८७
गङ्गायाम् अस्थिप्रक्षेपः	५०३
गोवधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः	५१०
अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि	५११
अथ चौरास्त्राभविनिर्णयः	५१३
अथ क्रयनिर्णयः	५१४
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकृत्यं	५१५
अथ बाल्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम्	५१६
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था	५१७
अथ ज्ञानकृतादि निरूपणम्	५१८
अथ विप्रादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम्	५१८
अथैकहायनादि गोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथ रोधादिनिमित्तकगोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथापालननिमित्त गोवधप्रायश्चित्तम्	५२८
अथ गोवधापवादः	५३४
अथ निमित्तिनो नरवधापवादः	५३८
अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५१
अथान्यजस्त्रीगमनभोजनप्रायश्चित्तम्	५५३
तदयं सत्तेषः	५५३
अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५३
अथ माय्यायां मातृत्वादिवदतः प्रायश्चित्तम्	५५४
अथोपबौतच्छेदनप्रायश्चित्तम्	५५५
अथ रेतोमूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५६
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिसर्गप्रायश्चित्तम्	५५६
अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५७

ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अथ राश्यादिनिर्णयः	५५८
यस्यदण्डयोः प्रमाणम्	५६२
मूलचिह्नाणां व्यवस्था	५६४
अथ रविसंक्रान्तिगणनम्	५६८

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथाष्टवर्गः	५७४
वारफलम्	५७८
अथ ग्रहणम्	५८३
अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रम्	५८७
अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः	५८८
अथ प्रकीर्णकम्	५८९
अथ निर्घातः	५८३
अथ केतुः	"
अथाकालवृष्टिः	५८४
अथ सर्वतो भद्रम्	५८८
अथ बालादि चक्रं	६०३
अथ विवाहः	६०३
श्वर्जूरवेधः	६०८
नाडी नक्षत्रं	६१२
अरिपडष्टक	६१३
अथ नवधर्मागमनं	६१५
अथ प्रथम रजो योगः	६१६
अथ गर्भाधान	६१७
अथ षोडशवर्षीयागर्भिणी चिह्ना	६१८
अथ पुंसवनं	६१८
अथ पञ्चाभृतं	६१८
अथ मौमन्तोन्नयन	६१८
अथ जातभद्रादि	६२०
अथ गण्डयोगः	६२३
अथ पताकीवेधः	६२४
अथ जन्मराशिः स	६४०
अथ जन्मनक्षत्रफल	६४१
अथ प्रत्यक्षदेगाफलं	६४८
अथ वर्षेयताको	६४०
अथ क्षत्रेय समदृष्टिकनं	६४२

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ जातकर्म	...	...	६४८
अथ षष्ठौपूजा	...	...	६४८
अथ नामकरणं	...	...	६५०
अथ निष्क्रामणं	...	...	६५१
अथाक्षप्राशन	...	...	६५२
अथ नवान्न	...	...	६५३
अथ चूडाकरणं	...	...	६५३
अथ कर्णवेधः	...	...	६५५
अथ विद्यारम्भः	...	...	६५६
अथ उपनयनम्	...	...	६५८
अथ समावर्तनम्	...	...	६६१
अथ गृहादि	...	...	६६२
अथ गृहप्रवेशः	...	...	६७०
अथ पुष्करिण्यारम्भः	...	...	६७२
अथ परोक्षा	...	...	६८२
अथ क्षपिकर्म	...	...	६८२
अथ लाङ्गलचक्रम्	...	...	६८४
अथ वोजोत्तिचक्रम्	...	...	६८४
अथ हृषचक्रम्	...	...	६८५
अथ मुष्टिपङ्कणम्	...	...	६८०
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः	...	...	६८०
अथ वीजमञ्चयः	...	...	७
अथ पट्टिसवत्सरगणना	...	...	६८२
अथाङ्गुलम्	...	...	७०४
अथ यात्रा	...	...	७१२
अथ छत्रचक्रम्	...	...	७१३
अथ सिंहासनचक्रम्	...	...	७३४
अथ मासशक्यम्	...	...	७३८
अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः	...	...	७४१

मलमासतत्त्वम् ।

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथ दर्शान्तमामशक्यत्वे साधकान्तराणि ...	७५४
अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता ...	७५८
अथ मनमासः ...	७६८
अथ दीक्षाकालः ...	७८४
अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः ...	७८५
अथ स्त्रोशूद्रयोः प्रणवयुङ्गन्तनिषेधः ...	७८७
अथ दीक्षितस्यागोचे जपाद्यधिकारः ...	"
अथागोचे विष्णुकीर्तनम् ...	"
अथाधिमामे विवाहादिनिषेधः ...	७८८
अथ पर्युदासविचारः ...	८०३
अथ नवाग्रम् ...	८११
अथ समयागृहिः ...	८१७
अथ रोगे दानादि ...	८३५
अथ सुमुक्षुकृत्यम् ...	८३६
अथ महादानसंक्षेपम् ...	८४०
अथ मनमासकर्त्तव्यव्रतम् ...	८४१
अथ पितृपक्षमृतक्रिया ...	८४१
अथाश्वयुक् क्षणपक्षग्रहः ...	८४३
अथामावस्था ...	८४८
अथाधिमामे प्रत्याश्रिकादिविचारः ...	८५०
अथ सपिण्डनापकर्षविचारः ...	८५१
अथ सत्यामनिषेधविचारः ...	८५४
अथापुत्रस्य मृताङ्गे न पार्ययम् ...	८५५
अथाधिमामे मृतस्याधिमामे प्रत्याश्रिकं कर्त्तव्यम् ...	८५५

संस्कारतत्त्वम् ।

अथ अग्निस्थापनम् ...	८५०
अथ वरणविधिः ...	८६१
अथ प्रक्षाल्यापनम् ...	८६२
अथ द्रव्यासादनम् ...	८६४

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ चरुविधानम्	...	...	८६४
अथ भूमिजपाटिविधानम्	...	...	८६७
अथान्तरणम्	...	...	८६८
अथ विंगतिकाटिका	...	...	८६८
अथान्वयसंस्कारः	..	...	८६८
अथ सुवादिनक्षत्रम्	.	...	८७१
अथ विरूपाक्षजपः	...	...	८७३
अथ प्रकृतं कर्म	...	...	८७४
अथ प्रायश्चित्तम्	...	...	८७८
अथ यज्ञवास्तुकरणम्	...	...	८७८
अथ पूर्णाहुतिः	...	...	८७८
अथ वन्दनादि कर्म	..	...	"
अथ विवाहः	...	...	८८१
अथार्हणम्	...	...	८८६
अथ विवाहपरिपाटो	...	...	८८८
अथ पाणिग्रहणम्	...	...	८८५
अथ यानारोहणादि	..	...	८९५
अथ गर्भाधानम्	.	...	८९७
अथ पुंसवनम्	...	..	८९८
अथ सोमस्तोत्रयनम्	..	...	८९८
अथ शोष्यन्तो होमः	...	...	८९८
अथ जातकर्म	...	...	८९८
अथ नामकरणम्	...	...	८९८
अथ निष्क्रामणम्	...	...	८९८
अथान्नप्राशनम्	...	...	८९८
अथ चूडाकरणम्	...	...	८९८
अथोपनयनम्	...	...	८९८
अथ समावर्तनम्	...	...	८९८
अथ नवग्रहप्रवेश कर्म	...	...	८९८
अथ ग्रहयज्ञः	...	...	८९८

श्रीगणेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमोच्चरम् ।

तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे
प्रभासखण्डम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिषौण्-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड-
शैव वरानने” ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देह-
धारिणी आधारशक्तिरूपा अमानास्त्री महाकला प्रोक्ता क्षयो-
दयरहितत्वान्नित्या सक्स्त्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश
कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्थित्य
इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एव द्वितीयादि-
कला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला
ह्लासरूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशत्कृतम् । “तत्र
पचावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्मृताः । दयान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लपक्षे” ॥
पञ्चतिः प्रतिपत् एतत्सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसारा-
दुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपनक्षितः काल
इति । यथा विष्णुपुराणे । “कालस्वरूपं रूपं तद्विष्टोर्मवेय
वर्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे च । “अनादिनिधनः कालो रुद्रः स ह-

पणः स्मृतः । कलनात् ससंभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥
 कलनात् सयकरणात् । तथा च विष्णुपुराणम् । “ये समर्था
 जगत्त्रिंशन् सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन लोयन्ते कालो
 द्विवनवत्तरः” ॥ न च “घटमांगे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अभावाद्याष्टमांगे च ततः किञ्च भवेदनुः” इति
 काव्ययानौयदर्शनाच्चतुर्दश्याः शेषयामेऽपचदश्याः कक्षायाः
 चयारम्भादेवं दर्शान्तयामे आद्यकक्षाया उत्पत्तेर्विरोध इति
 वाच्यं तस्य दर्शनादोपयुक्तपारिभाषिकज्योत्पत्तिपरत्वं न तु
 तदास्तत्त्वं सृतिज्योतिःशास्त्रविरोधात् । तथाहि गोभिलः ।
 “सूर्योचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमायस्या” इति परः
 सन्निकर्षस्य उपर्येधोभावापन्नसप्तसूत्रपातन्यायेन राश्वेकांशा-
 यच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अभावाद्याष्टक-
 तादृशसहावस्थानयुक्ताकर्मण्डलाश्चन्द्रमण्डलस्य । “अर्कादिनिः-
 सृतः प्राचीं यद् आत्यहरहः शमी । भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्ति-
 थिश्चान्द्रमसं दिनम्” । इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । “विंशान्शक-
 स्तयाराशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विषकृष्टस्तु भागं
 द्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते”
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मक-
 निर्गमरूपवियोगेन गुक्तायाः प्रतिपदादि तत्तत्तिथेरुत्प-
 त्तिरेवं “सूर्योचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा प्रौढमासो” इति
 गोभिलोक्तेन प्रौढमासीघटकसप्तमराश्ववस्थानरूपपरमवियो-
 गान्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
 द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कक्षायास्तत्तत्तिथे-
 र्योत्पत्तिः ।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्मणि उभयदिने तिथिलाम्ने
 मन्त्रपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “नद्यत्वं देवदेवेश

तिथिश्चाद्वैविर्निर्गताम् । दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर-
जानता ॥ शङ्कर उवाच । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्या-
मभ्युदितो रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत ज्ञासहृदो न कार-
णम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तथा
कर्माणि कुर्वीत ज्ञासहृदो न कारणम्” इति । “शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । अत्रामावास्यावत्तिथिवृद्धिचयाभ्यां
न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् शुक्ल-
कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाम्नाततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिणिष्टं निगमय ।
“युग्माग्निज्ञातभूतानि पण्मुन्योर्वधुरन्युयोः । रुद्रेण द्वादशी-
युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं
महाफलम् । एतद्वास्तं महाघोरं हन्ति पुण्य पुराकृतम्” ॥
द्वितीयाद्वतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्यो-
रेकादशीद्वादश्याश्चतुर्दशीपौर्णमास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं
मननं तत्तत्तिथिमावनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् । एतत्
प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिघ्नण्डविशेषनि-
यमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनु-
प्रवेशादुपवामाद्याचरणञ्च । अथप्यविष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन खण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकीर्तनमहो-
रात्रसाध्योपवासादिकर्माह्वयार्थं तच्च तिथ्यन्तरमहायभावं
विना प्रायशो न सम्भवतीति । अतः प्रातःकाले तत्तत्तिथ्य-
नामे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससहस्रम् । अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाह्वयत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्या-
न्ततः कृत्वा सदृशं भुध पाचरेत्” । इत्युक्तम् अत्रैवं योजनं
कर्मणस्त्वावदप्युपजनकत्वेन विधीयत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादिभ्यः

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाहं गर्गः । “तिथि न च त्र-
 वारादि साधन पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
 न ते क्षमाः” । प्रधानस्य विधेयकर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
 “कर्मोसन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शब्दात् तदुपस्थानमु-
 पादेये गुणो भवेत्” । प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
 न विपर्ययीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थिति-
 रिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
 तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविनः कर्मोपका-
 रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिगुण इति ।
 अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरेव सङ्कल्पः नतु तत्तिथ्यनुरोधा-
 दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
 सङ्कल्पयेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽमुक-
 तिथावारभ्यामुक्तं कर्म कर्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
 तत्तिथेरनुपवेशान्न दोषः । एतद्वयस्य युग्मविपरीतं प्रतिपद-
 द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्यारित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
 जनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं
 दितं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम् ।” इत्यादि श्रुत्याद्यनुरोधि-
 नोभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयालामे तृतीयायुतैव
 द्वितीया याज्ञा न प्रतिपद्यता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
 चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकदिन एव कर्मयोग्यप्रशस्तकाल-
 लामेऽपि युग्माद्यादयः । अतएव, “कर्मणो यस्य यः काल-
 स्तत्कालव्यापिनो तिथिः । तया कर्मणि कुर्वीत ह्यसहृदो
 न कारणम्” ॥ इति तद्वयाज्ञवल्कीयेन सन्देहनिरासात्
 सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्मणो बोध-
 केन पूर्वोक्तादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्नियामकस्य युग्मादि-
 शास्त्रस्य जेतव्यत्वाच्च । व्यस्ततिथिनिन्दार्थवादीऽपि सन्देह-

विषयनिर्णयपर एव विधिशेषत्वात्तस्य । एवञ्च पूर्वदिने
पूर्वाह्णे युग्मसम्बन्धिपरतिघेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ
तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्वाह्णानुरोधात् परदिनकर्त्तव्यत्वं
प्रतीयते । नतु युग्मानुरोधात् पूर्वदिने । अत्र च । “पञ्चमी
सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी । प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या
साम्मुख्ये तिथिः” ॥ इति पैठोनसिवचनस्य तु । “साम्मुख्यं
नाम सायाह्णश्यापिनो दृश्यते यदा” । इति स्कन्दपुराणेन
सायाह्णश्यापिनो तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादु-
पवासपरत्वम् । एव, “त्रिसन्ध्यश्यापिनो यातु सैव पूज्या
सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
इति पाराशरीयेण त्रिसन्ध्यश्यापित्वेन नियमाभिधानं तद-
पवादकमिति सायाह्णश्यापित्वमपि मूहृत्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।
“व्रतीपवामस्त्राभादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला
ज्ञेया पितृर्धे चापराक्षिकी” ॥ इति देवलवचनात् । नन्वहो-
रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणं मैवं तत्रापि
कर्त्तव्यं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादीनां कर्मणां कर्त्त-
व्यत्वाद्वाच्यौ च तद्विषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-
विवेकः । अतएव जावालः । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मा-
नुष्ठानतो दिवा । नक्तादि व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥
दिवाकर्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-
संयोगात् पुण्या अतः कर्मानुष्ठाने ता एव प्राच्याः । अन्यथा-
हर्विहिते कर्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिव्रतयोगे-
त्विति निशासाध्यकर्माण्यपक्षचयम् अत्र रात्रियोगो विशि-
ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
पञ्चमीसप्तमी चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्णश्यापिनो तिथे-
र्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधानं मन-

र्थकं स्यात् । एतच्च जयन्तो शिवरात्रादिविगेपेतरपरम् ।
यद्यपि “स्नानं दानं जपः ग्राहसनन्तं राहुदर्शने । आसुरौ
रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति पर्युदस्तेतर-
कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं
मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” । इति श्रुत्युक्तकाललाभे स
एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव “ययास्तं सविता याति
पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तः स्वयम्भु-
वा” ॥ इति श्रुत्यपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्यास्तियेः प्राये-
णापराह्णसम्बन्धेनापराह्णे हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्युदस्तेतर-
कालः प्रशस्तकाललाभे तु सामान्यकालमादाय युग्मादिना
व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुग्मादरः यथा ।
“मध्याह्नव्यापिनो ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्तादि-
व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ अत्र युग्मेतर क्षणपञ्च-
प्रतिपदुभयपञ्चदशमी त्रयोदशी क्षणचतुर्दशी द्वेधे तु प्रागुक्त-
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् तद्वितीया
स्यादित्यादिवचनादवस्था । तियेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-
ण्येव निषिद्धे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-
कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवौये वृद्धगार्ग्यः । “निमित्तं
कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-
नतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”
एतद्वचनद्वयं कलङ्काधिकरणन्यायमूलमिति विवृतमेका-
दशीतत्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने वृत्तिः पालनम् । गार्ग्य-
वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानाननुष्ठानरूप-
पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । “अतः कालं
प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । इति भविष्यपुराणञ्च ।

आवश्यकपर्वादिक्लिष्टमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह
मार्कण्डेय पुराणम् । “नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वशास्त्रादि
पण्डितैः” इति एवञ्च अशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गोत्थादिकस्य
कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सुङ्गच्छते । “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः ।
निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-
स्त्वेनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादीनां पृथक्निमि-
त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथीनां निमित्तोभूता-
नामेव ।

अत्र च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-
काल ज्ञोवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्यान्ते या सप्तमी मा-
नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्त इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन
तृतीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमीत्यनेन तदाधिका
पुनः सप्तमी विधीयते शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदा इतिवत् ।
अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-
तयोल्लेखः क्रियैव काल इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्या-
दिक्रियाया कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-
ह्वादिस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख इति । युग्मादरस्तु
देवकृत्य एव न पितृकृत्ये । तथा च व्यासनिगमो “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ
क्रासहृद्वादिदेपणा” ॥ इति एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ एको-
द्दिष्टादिशास्त्रनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य हृद्वादौ हृद्वादावित्य-
त्वादिशब्दात् अयस्तन्मितत्वे ग्राह्ये तथा सति शास्त्रकालस्य
सन्देहे क्रासहृद्वादिदेपणा क्रासहृद्वादिविधायको नियामक
इति यावत् । अत्र हृदिङ्कासौ चन्द्रस्य ताभ्यां शक्तकणपक्षौ

लक्ष्येते । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
 कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वये अपराह्निकेतरपितृ-
 कृत्ये शुक्लकृष्णपक्षयो रवेरुदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आप-
 राह्निके तु सपिण्डीकरणादौ ज्ञासहस्रादीत्यादिशब्दात्
 प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव काल-
 साधनीयधृतं सुमन्तु वचनम् । “इहान्तु व्यापिनौ चेत् स्या-
 न्मृतादस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्यादि-
 रसमापितम्” ॥ तिथिविवेकेऽपि । पितृकृत्ये च पूर्वाह्णे
 मध्याह्नविहिते मंशये विष्णुधर्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्ण-
 पक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्मोत्तरवचने उप-
 वासश्च कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्नविहिततर-
 पितृकृत्यदेवकृत्योपनचकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवास-
 मित्यनभिधाय कर्ममात्रनिर्देशात् कर्माणौति बहुवचन-
 निर्देशाच्चावगम्यते । अपराह्नविहितन्तु ययास्तं सविता
 यातौत्यस्य विषयो हेतुवन्निगदस्वरसादित्युक्तम् । एतच्च
 उभयदिनापराह्नलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न
 तन्नाभस्तत्र दर्शंतरतिथिषु । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 द्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदन्नयमुदाहृतम्” ॥ इति
 मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणापराह्णे आहम् । अभिजिद-
 एमघटिका रौहिणं नवमघटिका मुख्यापराह्नस्तु पञ्चधा-
 विभक्तदिनचतुर्थांशो यथा “प्रातःकालो मूहर्त्ता स्त्री न सङ्ग-
 वस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् । राचसो
 नाम सा बेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं मानमिति चेदप-

राह्ये तु पैट्टकमित्युक्तगवचनमेव मानम् । किञ्च । “यद्यप्यद-
न्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नौन्द्रेः श्वरसामान्या-
त्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बह्वना-
मनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः ‘विरुद्धधर्मसमवाये
भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्’ इति जैमिनिस्त्वाच्च तद्वदत्रापि
बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति । एवं संव-
त्सरमधिकृत्य । “सपिण्डौकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ।
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव” ॥ इति विष्णुपुरा-
णौयमेकोद्दिष्टांगे तदितिकर्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच
परिशिष्टप्रकाशयुतम् । “आह्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सप्तपिण्ड-
नम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” ॥ इति शङ्ख-
वचनान्तरं यत्र च प्रथमपण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि
षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमपण्मासिकस्य कालः एकाह-
न्यूनपण्मासे तस्य विधानात् । द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिक-
पूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “एकाह्येन तु पण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्याता पण्मासिके तदा” ॥ संवत्सरश्च
त्रयोदशभिरपि मासैर्भवति । तथाच श्रुतिः । द्वादशमासाः
संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः इति । अत्र काल-
माधवीययुतेन । “पण्मासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वस्युरेव
ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च” ॥ इति
पैठोऽनसिचने कवाक्यत्वात् । एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्व-
तिथेर्ग्रहणम् । एतच्च पूर्वमृततिथिं विहाय अपरमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया सिद्धम् । एतेन पूर्वमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्
पूर्वदिने भैथिलानां यत् पण्मासिकद्वयकरणं तद्वैयमेव । अत्र

स्थातां घाण्मासिके तदा इत्यत्र । “द्वादशप्रतिमास्यानि आर्यं
 घाण्मासिके तथा । सपिण्डोत्तरणश्चैव इत्येतत् आहपोडयम्” ॥
 इति कुन्दीयपरिशिष्टोपगणनायामपि घाण्मासिके इत्युपा-
 दानात् प्रथमद्वितीयघाण्मासिकत्वेनैवीक्षेत् नतु न्यूनघाण्मा-
 सिकत्वेन न्यूनसावत्सरिकत्वेनेति । एवञ्च द्वितीयघाण्मासि-
 कस्य पैठोनसिना यदाष्टिकत्वमुक्तं तच्च । “आष्टिके कृच्छ्र-
 पादः ष्यादेकाहः पुनराष्टिके” । इति शङ्खोक्तप्रायश्चित्त-
 विशेषज्ञापनार्थं तत्परदिनकर्तव्यमेतथाहस्य पुनराष्टिक-
 त्वार्थश्च अतएव “पूर्वदुराष्टिक आहं परित्युः पुनराष्टिकम्” ।
 इति शङ्खवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाब्दोऽपि प्राप्तपितृत्व-
 सम्प्रदानकथाज्ञानभोजनेऽपि शून्यप्राण्युक्तप्रायश्चित्तं हेय-
 मिति । नन्वेव परत्र सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं घाण्मा-
 सिकत्वमिति चेत् भाक्तम् । उत्तरघण्मासे मलमासप्राप्तेऽपि
 तथात्वस्यावश्यकत्वात् । अथ यत्रापकृष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र
 यथावद्दृष्टपस्थितौ का गतिरिति चेत् यथा अपकृष्ट सपि-
 ण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम् । “कृते
 सपिण्डोत्तरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदेह परित्यज्य भोग-
 देहं प्रपद्यते” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयात्तथा वृद्धारम्भकाले
 ऽपि कल्पयते । “अर्धाक् संवत्सरादुडौ पूर्णसंवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया” ॥ इति
 शातातपोय पूर्णसंवत्सरवृद्धारम्भकालयोस्तुल्यत्वाभिधानात्
 यत्र तु “यदह्वरं वृद्धिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण अवकृष्टं
 विधीयते तत्र “प्रागावर्त्तनादह्वरकालं विद्यात्” इति गोभिल
 सूत्रान्तरेण वृद्धादिरूपहृद्देयमह्वरान्तर्विधानात् सपिण्डो-
 त्तरणस्य अपराह्णे विधानात्तयोखाधायामत्रपूर्वदिने अप-
 कृत्यः । एवञ्च शुद्धितत्त्वनिश्चितस्वमन्तकोप्राण्यनवद्वि

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावेऽपि वृद्धा-
रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदेव पितृत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता
विप्रादिमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भाव-
नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात् । एवञ्च ।
वृद्धिश्चाहं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते ।
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-
श्चाहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते ।
पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति
छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिदृष्टम् । “पूर्णे
संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्व
तेनैवाद्भिक्रमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यथो-
भयनिर्वाहस्तथापकृष्टश्राद्धादभयनिर्वाहश्च पूर्णसंवत्सरे
श्राद्धिकान्तरम् । एवञ्च पञ्चदशश्राद्धे कृतेऽप्युत्तमम् । गोभि-
लेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “यत ऊर्ध्वं संवत्सरे
संवत्सरे प्रेतावाचं दद्याद् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्” इति
सूत्रेणाद्यान्दादूर्ध्वं सांवत्सरिकविधानाच्च ।

यानितु “मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावस्तुं प्रति ।
द्वादशाहिनं वा कुर्यादेकाहं द्वादशायवा” ॥ इति मरोचि-
वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि
शूद्रेणापि श्राद्धमासिकदिन एव कार्याणि नत्वायमासिकं
कृत्वा तत् परदिन एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् । एवञ्च
तेषामपकर्षं तन्मध्यं तदन्तकास्त्वेककर्त्तव्यतया यावमासिकद्वय-
सपिण्डीकरणापकर्षः सिध्यतीति सुधोभिर्माध्यम् ।

सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतायां ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्भ्य-
श्राद्धैर्वाग्देभ्य एकं दामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव

पाणिना च तिलोदकम् ॥ भस्मार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना
 इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् । ये समाना
 इति हाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेत-
 पात्राञ्च पूर्ववत् । तेभ्यसाध्यं निवेद्यैव यथाञ्च स्वयमाचरेत् ॥
 एकं प्रेतपात्रं वामेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्बन्धः ।
 ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुत्सृष्टजलं कुश-
 रेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतत्राह्मणहस्ते क्षिपेत्
 दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्त-
 माह शातातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रति-
 नामतः । ये समाना इति हाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
 एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ इति ततस्तदनन्तरं
 तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन विराहत्तेर्यादिव्या इति मन्त्रेण का-
 रात् पितामहाद्युत्सृष्टवाक्येण तदुत्सृज्य ये समाना इति हाभ्यां
 मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन
 पूर्ववच्चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु
 मिश्रयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलो-
 दकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य यथादाचामे-
 दित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृष्टदत्तस्यैवार्घ्यजलस्य
 तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री-
 कर्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डाणां

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति
 शब्दक्रमस्यावाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्व-
 कता उत्सर्गं तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने “अक्षिणी नासिके
 कर्णौ” इति गोभिलसूत्रस्य पाठक्रममुल्लङ्घ्य “अङ्गुष्ठेन प्रदे-
 शिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः
 श्रोत्रे पुनः पुनः” ॥ इति दत्तोक्तशब्दक्रमो गृह्यत इति अत-
 एव छन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्यथात्वं स्पष्टीकृतं यथा “विः
 प्राश्यापो द्विरन्मुच्य मुत्तमेतान्युपस्पृशेत् । आस्येनासाक्षि-
 कर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंशकात्” । एतेनानुत्सृष्टजलेन
 अनुत्सृष्टजलसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पितृदयितायासुक्तो निरस्तः ।
 ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभि-
 धानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतिः एवं संस्रवजलममन्वयस्तु मैथिलोक्तो-
 ऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्घ्यनिवेदनोक्तेः स्वय-
 माचमेदित्येव पाठः कल्पतरो तथा दर्शनात् आचमनं कुर्या-
 दिति वाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति ऋक्संह्यान्दमः
 आचरेदिति तु लैखकप्रमादपाठः यत्र च शेषमन्त्रमनुष्ठाप्य
 सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति अचममो
 मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रौन् पिण्डान् दद्यात्” इति गोभिल-
 सूत्रेण “सर्वस्मात् प्रकृतादस्मात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् द्रव्य-
 शेषेण” इत्यनेन च आहद्रव्यशेषद्रव्येणैव पार्वणे पिण्डविधानात्
 तद्विकृतावपि सपिण्डोकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे
 पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यथोक्तवस्त्वसम्पत्तो पाह्यं तदनु-
 कारि यत् । “यवानामिव गोधूमा व्रीहौणामिव शान्तयः” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् “सुर्यान्नामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः”
 इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् । द्रव्यान्तरेणापि
 पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भावे द्रव्यान्तरत्यागाय
 अन्यथा तदङ्गभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “महपिण्डक्रियायाम्”
 इति मनूजेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सहमिश्रोकरणं यवेति
 सपिण्डोकरणममाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रति-
 पत्तिरूपकर्माद् एव प्रतिपाद्याभावे तद्विहृतिः “पशुयामे
 सोद्वितं निरस्यति गृहद्विरस्यति” इत्यादावुक्ता । अतएव

“यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तिधानेऽपि यज्ञो यस्मिन् यमतीति”
यज्ञवास्तु समाख्यातुरोधेनास्तुतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः । “प्राक्स्त्रिष्टिकृत आवाप
इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानंऽपि पाठ्यत इत्यावापः प्रधान-
होमः स तु स्त्रिष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पथाटित्यर्थः” एवञ्च “सुख्य-
होमे त्वक्तते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाथ्यः
सुख्ये कृते चेन्नष्टदुष्टो तदाज्येनैव स्त्रिष्टिकृद्धोम” इति सरना
भाष्ये एतेन शेषनाथे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमित्रोक्तं
हेयम् । अत्र भविष्यपुराणं “गन्धोदकतिर्लैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतु-
ष्टयम् । अर्घ्याद्यं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमेचयेत् ॥ ये समाना
इति द्वाभ्यामेतत् त्रेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादे-
कोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” ॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम् ।
तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । शेषमद्वजातं पार्वणांशे
पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्य बोध्यम् एकोद्दिष्ट-
मिति एकोद्दिष्टं तदमीमादित्वात् सपिण्डीकरणञ्चेत्युभयपरम् ।
“एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञ-
वल्कावचनैकवाक्यत्वात् तेन आदेषु मध्ये एतत् आह्वयमेव
स्त्रिया कर्तव्यं नत्वाभ्युदयिकस्याद्वादि अत्र च स्त्रिया इति
कर्तरिक्तत्वं इति कर्तरि यष्टीति कर्तृत्वनियमः । वृद्धि-
आद्यादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्वं नियमः । अत्र च
मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशै-
राच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः । “पतिनैकेन कर्तव्यं सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तयन् पितॄन् ॥
श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनं क्रिया । पुत्रैर्दर्भेण सा
कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” ॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति
लिङ्ग्यत्ययेन पुस्त्वमिति इलायुधः । परवचनं गोभिल-
स्यादिसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा
पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं
किन्तु पितामहादिभिरेव “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः ।
तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु” इति अत्र

तस्मिन् सतीति आह्वानं भर्तुरुपलक्षणम् । अतएव “तस्या-
 श्वैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वशुरेति निश्चयः इति लघुहारीतेन
 श्वशुरजीवने तस्याः श्वशुरेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति कचिदप्युक्तम्
 एव पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामग्रीन “ये चात्र
 त्वामनु यांस्य त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्र-
 सिद्धविरोधादतत्रवाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं
 लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां
 मातृपक्ष एव नास्त्युक्तम् । एवञ्च “अध्वार्यं पितृपात्रेषु
 प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
 अपि” इति याज्ञवल्क्येन पार्वणेकोद्दिष्टविकृतौभूतपुंसपि-
 ण्डनातिदेशात्तद्विकृतौभूत श्वशुरादिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि
 ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्त ये चात्र त्वामिति
 मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतार्थत्वात्
 पाठः । एवञ्च “मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोद्दिष्टे यथा न्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” ॥ इत्यनेन
 शेषाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् “शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां
 पितामहाः” । इत्यादि प्रकृत्युद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु
 लिङ्गोद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरम् । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यादि-
 मार्कण्डेयपुराणौयञ्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे आह-
 तत्त्वे च ।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितआहकालः । लघुहारीतः ।
 “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकु-
 र्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् आहं
 तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सावत्सरिकञ्च तदेव आहविघ्न-
 मित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु भ्रमावास्यादिविहितम्
 एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् आद्यपाण्मासिकद्वय-
 आहानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात् । “यथाक्रमेण
 पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा । पतितापतितावापि एकोद्दिष्ट-
 विधानतः” ॥ इति जावालवचनात् । “व्युत्क्रमात् प्रेत-
 आहानि यो नरो धर्ममोहितः । ददाति नरकं याति पितृभिः
 सह शाश्वतम्” ॥ इति देवलवचनाच्च । अन्यथा तेषामकरणे

तदन्तर्भूतश्राद्धानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतश्राद्धं
यदि क्षणैकादश्यां न कृतं तदा परश्राद्धकाले कर्तव्यं
न तु पतितश्राद्धगौणैकादशीकालानुरोधेन परश्राद्धमुख्य-
कालबाधः । एतस्यायमूलं हेमाद्रिभूत देवलवचनम् । “एको-
दिष्टे तु मृम्रासे यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंश्चित्स्थौ
तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र मृताश्च श्राद्धस्य विघ्ने-
ऽपि देयत्वावधारणात् कृष्यशृङ्गवधने देयमिति विशेषण
सार्थकं तद्यथा—“देये पितॄणां श्राद्धे तु अग्नौ च जायते
यदि । तदग्नौ च व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥ शुचो-
भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य
कर्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्यं
देये अत्र क्षणैकादशी प्रतीक्षणीया नवेत्यत्र शुचोभूतेनेत्यादि
दातव्यमित्यत्र शयनोपवत् श्राद्धं दातुमर्हत्याद्यन् काल इति
कृत्य शुतोऽन्यत्रापि चेत्यनेनाहंतावित्यधिकृत्य शक्ति च कृत्या
इत्यनेन चार्हणाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्ववचन-
पराहेन प्रोक्तकृत्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं श्राद्धपूज्यकाल
मध्याह्नादिक प्राप्य या तिथिः शुचोभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
स्तस्य श्राद्धस्य कर्तव्या करणाहो न त्वन्या क्षणैकादशी
अग्नौ च विघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचोभूताश्च वह्नितदिवसोय-
श्राद्धप्रशस्तकाल प्राप्ततिथिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि त-
त्तिथिखण्डे एवं श्राद्धं न शक्यपचोय तद्वितीयखण्डे अनुप-
स्थितेः । एवञ्चाग्नौ धान्ते मङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ न श्राद्धं
किन्तु मध्याह्नादिप्राप्ततिथौ श्राद्धं प्रशस्तकालत्वात् । यथा
खण्डतिथौ प्रशस्तकाललाभे तत्काल एव कर्म न तु शुभमा-
दिना सामान्यकाललाभ इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वी-
त्तरभागयोरेकोद्दिष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरण्यौघा यथा
कालमाधवौयधृतौ व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्ट-
मुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ आव-
र्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितक्यायाः पूर्वदिगमनारम्भकालः तत्-
समीपे कुतपयेपदण्डे । गौतमोऽपि “प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं
कुप्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु

न लक्षयेत्” ॥ एतद्वचनं भुजबलमीमे भोजदेवेन धृतम् ।
बोधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोक्तिता” ॥ अतएव मदन-
पारिजाते लोकाक्षिः “गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
देवताः । वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः” ॥

अथैवं षोडशश्राद्धानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
एकस्याप्यकरणे तदादिश्राद्धानां पुनः करणप्रसङ्गः “प्रवृत्त-
मन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथा भूतं
तत एव समापयेत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानोभूतश्राद्धान्तराणामाहुत्तेरयुक्तत्वात्
किन्तु यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यं तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धाना-
मेकतरासिद्धौ षोडशानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वासिद्धे-
र्दृग्निर्वाच्यत्वं । न चाङ्गसिद्धावपि समानमेतदिति वाच्यं
तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वसुत्पत्त्यमानतया प्रधान-
विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात् । अतएव सर्वगत्यधि-
करणेऽङ्गसिद्धावपि नित्ये क्वचित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्वसिद्धिः सर्वतन्त्रविद्वद्देव अत-
एव छन्दोगपरिशिष्टम् । “समाप्ते यदि जानीयाम्येतद्वया
कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यात्ताहुतिः सर्वकर्मणः ॥ प्रधान-
स्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहुत्तिर्न च तत्क्रिया” इति नाहुत्तिर्न साङ्गप्रधानाहुतिः ।
न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्देगुस्यसमा-
धानार्थं विस्तृष्टकरणमाङ्गं योगियाप्तवस्तुतः । “अपानाद्
यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । परेषादेव तद्विद्योः
संपूर्णे स्यादिति श्रुतिः” ॥ एवञ्च प्रवृत्तमिति प्रागुक्तवचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यम् । न च सपिण्डनानन्तरं
पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डोत्तरप्रसङ्गः । “सपिण्डो-
करणे हृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते पयात् पुनः
कार्या सपिण्डता” इति लघुहारीतरचनादिति वाच्यम् ।
तद्वचनस्य प्राप्तपिण्डलोकमेतस्य गाम्भीर्यजनपूर्वक मासिका-
दिकरणपरत्वात् । तथा च “मेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रे च

नियोजिताः । कृतार्थास्ते हि संहताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते । यः सपिण्डी-
 कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति
 पितृहा चोपजायते” । इति श्रातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यन-
 त्तरं पृथक्करणं निषिद्धम् । अत्र तु षोडशश्रद्धासम्पत्त्या
 तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-
 यथा “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 द्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥ न दद्यात् प्रति-
 मासिकमेकोद्विष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेनेकोद्विष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो दर्शितः ।
 स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति आहविवेकोक्तवत् भ्रमपतित-
 मासिकविषयोऽपीति । प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषतः
 इत्यभावस्थापेक्षया तस्या अपि विघ्ने विधानात् । यथा
 हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्मतं “मासिके चाद्विके त्वह्नि संप्राप्ते
 मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दग्धं चापि विचक्षणैः” ॥
 राजमार्त्तण्डे “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके । एका-
 दश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ आहविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते दिने । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदत्येके मनो-
 विणः” ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽशौचपद-
 मेतत्परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकदश्या आहविधान
 तन्न त्वन्या वै कदाचन इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधादशौचान्त-
 दिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे बोध्यम् । अतएव
 आहविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्विष्टमेका-
 दश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासा-
 व्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत्तु “जातकर्मणि यत्प्राहं
 नव आह तथैव च । प्रतिसवत्सर आह मलमासेऽपि तत्-
 स्मृतम् । प्रतिसवत्सर आहमशौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासे-
 ऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं
 तत्र पूर्ववचनशेषार्हस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाद्विक प्रथम
 द्विजैः” इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्याधिमासविघ-
 यकत्वात् “मलमास मृतानाञ्च आहं यत्प्रतिवत्सरम् । मल-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येपान्तु कदाचन” इति कालमाधवीय-
 धृतपैठोनसिवचनैकवाक्यतया मलमासमृतविषयकत्वाच्च न
 दोषः परवचनेनापि तदुभयस्याहस्याशौचपतितस्य मलमासा-
 भ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्भिन्नस्यानुपस्थितस्य राजमास-
 षडेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः । प्रचेताः “अविज्ञाते मृते
 अमावास्यायां अवणदिवसे वा” इत्यत्रामावास्यायामपि मृता-
 हाविदितस्याहविधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत
 इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति अवणात् मैथिलोक्तं
 शुक्ले कादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः कुर्वीतिति वाक्यभेदापत्तेः । अस्मभ्यस्ते तु कृष्णपक्षे
 एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतित्येकं वाक्यं अवण
 दिवस इति मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित
 मृतस्योर्द्धदेष्टिकाभावादिति आहविवेकः । मृताहनीत्येव
 सूत्रे पाठो मैथिलपाद्यात्यदाचिणात्यानाम् । अत्रामावास्या-
 यामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां “प्रवामवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दु-
 क्षयेऽयवा” । इति स्मरणादिति मिताक्षरा । एतच्च मृतदिन-
 मासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणहृदस्यतिवचनात् । मृतमासे ज्ञाते
 मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम् । तथा च हेमाद्रि-
 कान्नादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । “हृद-
 स्यतिः । न ज्ञायते मृताहयेत् प्रोपिते संस्थिते सति । मास-
 चेत् प्रतिविज्ञातस्तर्हर्णे स्यान्मृताहनि” ॥ मृताहनीत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने
 तिथिज्ञाने तु स एव “यदिमासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव
 हि । तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ कान्ना-
 दर्श निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र पाषाढक इति पाठः ।
 भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मामं नैव तु यो नरः ।
 मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ एषु मृताहा-
 वधारणताविध्यान्मासविशेषो याद्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने
 तु हृदस्यतिः “दिनमासो न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ।
 प्रम्यान दिनमासो तु याद्यौ पूर्वोक्तया दिग्वा” पूर्वोक्तया
 दिग्नेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तद्व्यवहारं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यसथापितं तथावापीति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने
तदग्रहणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदौयामावास्या याद्या ।
प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्मासेति ।
सन्देहेतु भावः यमः । “गतस्य न भवेत् वार्ता यावत् द्वादश-
वार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं सुतवान्वयैः । यन्मासि
यदहर्वातस्तन्मासि तदह.क्रिया । दिनज्ञाने कुङ्कुमास्य
आषाढस्याधवा कुङ्कुः” । एवञ्च मरण प्रस्थानदिनमासज्ञाने
श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डम् । “मृतस्याहो न
जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्यमसावस्यां आहं
भाघेऽथ भार्गवे” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि
रूपेण केनाप्यज्ञाने । अतएव एषां मृततिथ्यादीनां मन्त्रा-
नेऽपि दृष्टान्तिथी मृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विस्मरणे
तन्मासेकादश्यामसावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमास-
स्यापि विस्मरणे न कार्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावादिति वाच-
स्पतिमिश्रोक्तं हेयं श्रवणदिनविस्मरणे तन्मासोयेकादश्यामा
वास्यायोगेष्टं यदुक्तं तदपि प्रमाणशून्यम् । इत्यञ्च सर्वत्र तन्मा
सोयक्षणैकादश्यभाव एव समावास्या याद्या आहविघ्न इति
वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताहाविदित इत्यस्य विषया-
नुपपत्तेः । तस्यास्य प्राधान्यं तद्वचने विशेषत इत्यभि-
धानात् ।

ननु अगौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादगौचान्त इति प्रयोगे
वक्तव्यमिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त-
व्यमित्यादिना मृताहादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव
उल्लेखः न तु मृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र आहं विघ्न-
पतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः ।
तथा तत्रापि शुचीभूतेन दातव्यमित्यादिना आहप्रशस्तकाल
प्राप्तिविशेषस्यैव उल्लेखः । न तु अगौचान्तस्यैव उल्लेखः ।

अथ जन्मतिथिकृत्यम् । तस्य मलमासे न कर्तव्यं चान्द्र-
मासोद्यत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौरमासोद्यत्वं तथात्वे
तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तदर्थं तत्कृत्यलोपापत्तेः नचे-
ष्टापत्तिः प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाभिविप्राश्च
पूजननीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजा-
पतिः प्रतिसवस्वरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः” । स्नातैस्त्रिल-
स्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य “तिलोद्वर्त्ति
तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापो च पट्-
तिलौ नावसौदति” । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं
तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ “गुडदुग्धतिलानद्याज्जम्-
ग्रन्येष्वन्येनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागीरोचनायुतम् ।
सपूज्य भानुविघ्नेशौ मङ्गलिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजौवौ यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया-
युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! आयु-
रिष्टार्थं सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव” ॥ स्वनक्षत्रमिति स्वन-
क्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतं जन्मकालीननक्षत्रं नामकरणे
तथा दर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणीक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन
नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् ।
पूजायामर्घ्यानन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपाद्यादिक-
न्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्” । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । “पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्याघ्यं प्रदापयेत्” ।
तृतीयया पुरुषसुक्तौयतृतीयया ऋचा उभयक्रमदर्शनादि-
च्छाविकल्पः इति श्रौततः श्रौपतिव्यवहारनिर्णये “नवास्वर-
धरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्” । तथा “द्विभुजं जटिलं
सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्
प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्” ॥ रामोऽत्र परशु-
रामः चिरजीविमाहवर्थात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा “स्व-
नक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । पठोश्च दधिमक्तेन वर्षे
वर्षे पुनः पुनः । योगियाघ्नवल्काः । “ध्यायेन्नारायणं नित्यं
स्नामादिषु च कर्मसु तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्यु पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवीहोत्रा विष्णोः सम्मरणाय वै” ॥ ध्यायेत्
स्मरेत् । स च मन्त्रः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सूरयः दिवौघ चक्षुराततम्” । वामनपुराणम् । “मर्त्यमङ्गल-
मङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विता राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलज्ञात्यास्यकं तस्य
धर्मस्याङ्गैश्च यो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवादिममायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्वनाम सर्वमत्मानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं यक्षोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्त भक्त्या सप्तगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मेपदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिनहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसानं जुह्व-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अथक्तो तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । षष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मेषुनाध्वानमेव च । आसिप कलहं हिंसां वर्ष-
हृद्दौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षहृद्दौ जन्मदिने वृद्धमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ आश्वे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्यादादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्वाहा जन्मदिने स्थियं परिहरन् प्राप्नोत्यमोष्टा त्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुचिरं वर्द्धते” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरासिप स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दौषिकायां
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मोतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नैरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥ कृतास्त-
 कुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अनृक्षयोगसम्प्राप्ते
 विघ्नस्तस्य पदेपदे ॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य
 सर्वोपधौस्त्रान् ग्रहविप्रसुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा
 ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥ सौरायीर्दिने सुक्ता देयानृचे तु
 काञ्चनम् । मुरामासौ वचा कुड शैलेयं रजनौदयम् ॥
 शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः” ॥ सौराययोः शनि-
 भौमयोः । रजनौदयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
 ग्रहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् “एषा पत्राणि
 साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कषायाख्योगणः स्मृतः” ॥ तत्र क्रमः । तिलोदत्तन तिल-
 युक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बखेतसर्पप-
 दूर्वागोरोचनात्मकं जन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात् । गुरु-
 देवान्निविष्टाः पूजनोद्याः स्वतन्त्रमपि पूजनीयम् । अत्र च
 हस्ता स्वातीश्रवणा फल्गुवे मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि
 पुनर्वसुपुष्यो मूल त्वस्ती स्त्रियः शेषा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ।
 जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विश्वधर्मोत्तरे । “गोपयेज्जन्म-
 नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यवमानश्च तस्य दुःख-
 रितश्च यत्” ॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजा-
 पतिः सूर्यो गणगतिमार्कण्डेयश्च पूजनीयः । “सतिलगुड-
 संयुक्तमध्वस्यर्धमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्य-
 हतवे” इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रो ।
 “चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्
 वित्तवायैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कण्डेय महाभाग मम-
 कल्याणं जीवनं । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमग्राह्यं वरदो भव” ॥
 ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपवलिप्रह्लादहनुमद्विभीषणाः
 पूजनीयाः । पठायिष । “वैलोके यानि भूतानि स्यावराणि
 चराणि च । ब्रह्मविश्वगिवैः साहं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयं रघार्यं पठेत् । पितृमातृपादपद्मपुत्रमस्तु
 विश्वपुराणादुच्यते यथा “लण्डोऽपि वसुदेवस्य पादो जपाह
 सत्वरः । देवक्याय महाबाहूषलदेवसहायवान्” ॥

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्” । वामनपुराणम् । “सर्वमङ्गल-
मङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे तिन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन

विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चात्याख्यक तस्य
धर्मस्यार्द्धज्ञयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवाटिसमायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्व नाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पक्षोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रीति भक्त्या लघुगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रममेतन्तु कीटिकीटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वेषु
कर्मापदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुह्यम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्त्वाफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमयैकैकं शतमष्ट्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मात्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसाने जुह्व-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अथक्तौ तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “ब्रह्मण
नखकेशानां मेधुना ध्यानमेव च । आमिष कलहं हिंसां वर्ध-
वृद्धौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षवृद्धौ जन्मदिने वृद्धमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ आद्ये जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टा श्रियम् ।
सत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिर वृद्धते” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दोषिका
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेत्

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमखं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते कश्चित्” ॥ वामनपुराणे ।
कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं “वीरप्रति-
पदानाम तव भार्वा महोत्सवः । अत्र त्वां नरशादेन । हृष्टाः पुष्टाः
खलकृताः ॥ पुष्पटोपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
मन्त्रः । “बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
ष्येन्द्रसूरागते ! पूजयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिर्या
अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
“मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो मपुरोहितः” इत्यर्चं पद्यादपि ।
“एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च
पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दृःश्वो गौरो नित्यं सुशोभिता ॥ तस्मा-
द्युत प्रकर्त्तव्यं प्रभारत तत्र मानवैः । तस्मिन् न्युते जयो यस्य तस्य
सर्वस्वरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु नव्यनाशकरो भवेत्” ॥
युतश्चाप्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
तन्नोक्तं युतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो
यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । इयं दैन्यादिना तेन तस्य
वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं बलिराज्य-
विशर्दिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मामि मितेतरा । गङ्गायां
यदि नभ्येत सूर्यग्रहगतेः समा” ॥ कल्पतरो । वामनपुराणं
“नन्दासु. नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च चौरश्च रिक्तासु जयासु सामं
पुर्णासु योषित् परिवर्जनोया भद्रासु सर्वाणि समाचरेच्च” ।
नन्दादिक्लममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पुर्णा च
प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्वयभक्षणे
क्रमेण दोषमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे घायेदातिव्यादृत्यां न
ग्राह्ये हरिम् । षड्ग्रहः पटोले व्याहनयानिन्तु नृपके ॥ कलदो
जायते विष्वे तिथोग्गोतिथि निम्बके । ताले शङ्खमागः
प्यात् नारिकेले च शृङ्गता । तुम्बो गोमांसतुल्या प्यात्

“सहस्रान्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने सहस्रं पितृनपेक्ष्य यद्गौरवमुक्तं तत्पौषणरचार्यम् अतएव मनुः । “मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” । वाच्यो गर्हणीयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः वेद-मन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति छन्दोगाङ्गिकाचारचित्तामणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न ज्ञान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्येतरपरम् । पञ्चयज्ञस्नानत्याहोपु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधि-कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च शापयेत्” इति याज्ञ-वल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य नमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन आहमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे श्रोतमवचनम् “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रममत्वेन आह्रा-तिरिक्ते वेदपाठनिषेधमाह मनुः । “नाभिव्याघारयेद्ब्रह्म-स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तायत् यावद्दे न जायते” ॥ स्त्रोणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह नृसिंहताप-नौयम् । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानोयात् ममृती-ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्युक्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । जन्मतिथेः प्रागुक्त ब्रह्मपुराणीयत्वात् पीर्य-मात्यन्तमासादारः । गृह्यपरिशिष्टम् । “उपाकर्म तथोत्-सर्गः प्रमवाहोऽष्टकादयः । मानहृदौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैदकम्” ॥ अवाष्टकासाहचर्याक्षयाष्टस्यां तथा दर्शनाच्च प्रमवाहो जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्या ययं मासहृदिरूपा मानहृदिरूपा सैवात्र प्राच्या न तु सीरे मासि तिथिद्वयलाभान्मानहृद्विर्जीमूतवाह-नोक्ता प्राच्या तिथिद्वयलाभस्य मानहृद्वित्वे प्रमाणाभावात् ।

वशिष्ठश्चाष्टौ च गर्गो यवनो दगाहम् । जन्माख्यमामं किल
 भागुरिश्च चूडे विवाहे चुरकर्णवेधे” ॥ एतद्विषयभेदस्तु राज-
 मार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
 सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कीर्तितैः” ॥ सापेक्षनिर-
 पेक्षाणि समर्थममर्थविषयकारिणि । चुरेति चुरकर्म राज-
 मार्त्तण्डे । “देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये । चुरकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्ममे” ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे
 अधिकदोषाय नाय्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह श्रौतव्यव-
 हारममुच्यते । “स्नानं दानं तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवर्धनम् ।
 उद्वाहश्च कुमारोणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ एवं “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मानि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गमाश्रयवपनेऽपि न
 दोषः । उदये लग्ने मे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि ।
 अत्र जन्ममासकृत्याल्लग्न्ये मौरादरो यात्रादिमाहचर्यात् व्यव-
 हाराऽपि तथा । प्रतिमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मो-
 त्तरम् । “जन्मनक्षत्रस्य सोमं शिरः स्नानेन यत्नतः । पूजा
 सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ आदं कुर्यात् प्रयत्नेन
 वज्रिज्ञाह्वयपूजने । वाहनायुधरत्नाढ्यं पूजनौघं प्रयत्नतः ।
 सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या “प्रति-
 पत् सद्वितीया स्यात्” इत्यापस्तम्बौयात् । न चैतस्य शुक्ला-
 परत्वं प्रतिपदाप्यमात्रेण तं शुक्लापरेण सङ्गोच्चात् । ततश्च
 शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या “त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु सर्वत्र न
 युग्मादरः” तथा च पराशरः “त्रिसन्ध्यव्यापिनौ या तु सैव
 पूज्या मदा तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिवामरात्” ॥
 कृष्णाप्युपवासं द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च बृहद्वाङ्मनः ।
 “द्वितीया पञ्चमो वेधाद्दशमो च त्रयोदशो । चतुर्दशौचोप-
 वासे चन्द्रः पूर्वोत्तर तिथौ” द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत्
 तृतीये हन्तौत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधि-
 नापस्तम्बौय सामान्यस्य सङ्गोच्चात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमग्नं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
 कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य वनिं प्रति भगवद्वाक्यं “वैरप्रति-
 पदानाम तव भावौ महोत्सवः । अत्र त्वां नरगादुन ! दृष्टाः पुष्टाः
 स्वनकृताः ॥ पुष्पटोपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
 मन्त्रः । “वलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
 धेन्द्रसूरागते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या
 अथ प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे वलिराजिति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
 “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ममन्तो मपुरोहितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
 “एवं पूजा नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
 र्ब्रह्मपुराणे । “गङ्गाय पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
 शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥ जितय गङ्गास्तत्र जयं नेमे च
 पार्वती । अतोऽर्घ्याच्छद्गरो दुःश्वो गोरौ नित्यं सुग्रीपिता ॥ तस्मा-
 द्युतं प्रकृत्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयौ यस्य तस्य
 सवत्सरः शुभः ॥ पाजयी विरुदन्तु लब्धनाशकरी भवेत्” ॥
 द्यूतश्च प्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
 तस्मिन् द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो
 यादृगभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । उर्षटैर्न्यादिना तेन तस्य
 वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं वलिराज्य-
 विवर्दिनी । स्नानं दानं गतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
 भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मामि नितैतरा । गङ्गायां
 यदि लभ्येत सूर्यप्रदशतेः ममा” ॥ कल्पतरौ । वामनपुराणं
 “नन्दासु. नाभ्यङ्गमुपाचरेद्य चौरसु रिक्तासु जयासु मामं
 पूर्णासु योषितु परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समाचरेद्य” ।
 नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
 प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्रव्यभक्षणे
 क्रमेण दीपमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्घ्यदानिष्याद्दृष्ट्या न
 मरेद्वरिम् । बहुगतः पटोने व्याहनद्यानिन्तु मूषके । कचदो
 जावले विल्ये तिज्येगुणितय निम्बके । साम्ने शगोरमागः
 व्यात् नारिकेले च मूषके । तस्यो गोमांसमप्या प्यात्

कलस्यो गोवधात्मिका ॥ शिम्बो पापकरो प्रोक्ता पृतिका
 ब्रह्मधात्मिका । वार्त्ताकौ सुतहानि स्यात् चिररोगौ च
 भाषके ॥ महापापकर भास प्रतिपदादिषु वजयेत् ॥ अत्र
 भक्त्यामिव तालनिषेधादन्यत्रैतद्वक्ष्येण प्राप्तमत “ताल श्वेताश्च
 वार्त्ताकौ न खादेद्वैश्वो नरः” । इत्यनेन तालमपि श्वेत
 निषिद्ध साहचर्येण नपुंसकलिङ्गेन श्वेतानुपङ्गात् । एव अलाव
 वर्तुणाकारा वार्त्ताकौ कुन्दसन्निभा इति यदपि “कुसुम्भ
 नालिकाशक वृन्ताक पौतिक तथा । भक्षयन् पतितस्तु
 स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” इत्युग्रनसा सामान्यतोऽभिहित
 तत्र नालिका श्वेतकलश्वीति कल्पतरु । “पृतिका च द्वाद
 श्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकौ वस्तुलेति समुद्र
 करभाष्यम् अवेदमस्वरसवीज वर्तुणाकारामित्यस्यानुपङ्गकल्प-
 नम् । व्याधितस्योपधक्रियायामपवादमाह सुमन्तु । “लगुन
 पलाण्डुपञ्जनकुम्भीत्याहसृतिकान्नाभोज्यान्नमधुमामसूत्ररतो
 ऽमेध्याभक्ष्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातानवनये
 दुपवामश्च एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रयायामप्रतिसिद्धानि
 भवन्ति यानि चान्यान्येव प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः” इति
 कुम्भीपाना इति ग्याता सम्पातानुदकविन्दून गिरसि पातये
 दिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रायश्चित्त वचनान्तरैकवाक्यतया
 यथायोग्यसूदनोद्य कल्पतरौ “नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
 चौरश्च शूकऽय कुजे च मासम् । बुधे च यापा न समाचरञ्च
 गेषेपु सर्वाणि सदैव कुख्यात् । चित्रा स्वहस्ताश्रवणासु तन्त्र
 शौरं विशाखा प्रतिपत्सु धर्ज्यम् । मूले मृगे भाद्रपदासु
 मासयोपिन्मघाशुक्लतिक्कसात्तरासु” ॥ स्र धानष्टा मृग मृग-
 गिरसि मघाशुक्लिकाभ्या मङ्गोत्तरास्तासु ततोया समाम
 छान्दसः । अति । “एतच्च सार्यप तैल यत्तन्न पुष्पवासि
 तम् । अदुष्ट पक्तैर्नच सान्नाभ्यङ्गे च नित्यम्” प्रचेता
 “तेनाभ्यङ्गनिषेधे तु तिस्रस्तैर्न निषिध्यत । वार प्रतिप्रसव
 भाद्र मृति । रवौ पुष्प गुरो दूवा भूमि भूमिजवामर ।
 भार्गवे गामय दद्यात् तेनदापापशान्तये । “दद्यात्तैर्न इति
 शक्यम्” ।

अथ द्वितीया “सा च कृष्णा पूर्वयुता याद्या प्रतिपत्
 सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
 तत्रोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तत्सादृश्यात् द्वितीयापि तथेति
 शुक्ला तु परयुता याद्या युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधाय-
 कायोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः । “द्वितीयै-
 कादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमीतिथिः । वेधादधस्ताद्वन्युम्हा
 उपवामे तिथौस्त्विमाः” ॥ अत्र द्वितीयायास्तृतीयादियुता
 नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् “एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च
 चतुर्दशी । त्रयोदश्याप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता.” ।
 तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषयं
 मनारयद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्य-
 दानं नक्त भोजनादिकम् । यथा विष्णुधर्मोत्तरे । ‘देवमभ्यर्च्यं
 पुष्पैश्च धूपदोषानुलेपनं । उद्वच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं
 समाहितः ॥ नक्त भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
 अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गमवाचरः’ ॥ अस्तं गते चन्द्रे विष्णु-
 पूजने । “दिवारात्रौ व्रतं यज्ञ एवमेव तिथौ स्मृतम् । तस्या-
 मुभययोगिन्यामाचरन्तद्व्रतं व्रतौ” ॥ एवमेव तिथौ दिवा
 रात्रिसम्प्राप्त्यतिथौ । स्मृतं मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि ।
 स्कन्दपुराणे “आषाढस्य मिते पक्षे द्वितीया पुष्यमयुता । तस्यै-
 रथ समाशेष्यं रामं सा भद्रया सह । चाक्षोत्सव प्रवृत्त्याथ प्रौ-
 षेक्ष द्विजान् बहून्” ॥ तथा “वृत्ताभावे तिथौ कार्या सदा सा
 प्रीतये सम” । लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयाया शुक्लाया
 भ्रातृपूजनं । या न कार्याहिनश्चान्ति भ्रातरः समजन्मनि” तस्या-
 इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधि-
 स्तिरः । यमा यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गदे स्वयम् ॥ तस्यै-
 निजरात्रे पार्श्वे । न भोजयिष्यतां बभूव । त्वेन भगिनीं हस्ताजं-

यमस्ते” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
 गज ! । पादि मा किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥ यमु-
 नाञ्च सपूज्य नमस्कुर्यात् । “यमस्यसर्गमस्तोऽस्तु यमुने । लोक-
 पूजिते । । वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥ अत्र
 दत्त्वा पठेत् “भ्रातस्त्ववानुजाताह भुङ्क्ते भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
 यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” । ज्येष्ठाचेत्तटा अग्रजाताहमिति
 वदेत् । अत्र भोजनं पुष्टिर्जनमिति विधिसमभिव्याहृतफल-
 च्युत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुम्यकालोऽष्टधा विभक्त-
 दिगपञ्चमाशो ग्राह्यः । यथा दत्तः । “पञ्चमे च तथा भागे
 सविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोप-
 दिश्यते ॥ सविभागं ततः कृत्वा गृहस्य शेषभुग् भवेत् ।
 इतिहासपुराणायै. पठञ्च सप्तमं नयेत्” ॥ सविभागो विभ-
 ज्यात्र प्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्ममन्त्रो पञ्चमाशालाभे
 तु । “न भुञ्जीतोऽतस्तेह नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
 नातिसायमः” ॥ इति मनूक्तपर्युदस्तसूर्यादयास्तेतरकालोऽपि
 ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्काल-
 लभ्य “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवामिनां नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिन्धां सार्धं प्रहरयामान्तः” ॥ इति कात्या-
 यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रोक्तत्वात्
 न सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविपर्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययन-
 भ्रान्तानां प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तद्विषेधात् तथा च राज-
 सार्त्तण्डे । “प्रेको चेचा द्वितीयास्तां प्रेतपक्षे गते तु या । या
 तु कोजागरे याते चैत्रयावत्या परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
 च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणै-
 परिकीर्तितः” ॥ ज्योतिषे । तथा “यमद्वितीयायां यात्रायां
 मरणं भवेत्” ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रम्भाव्रतेतरदैवकर्मसु
 ग्राह्या । “रम्भाख्या वर्जयित्वा तु तृतीया मुनिसत्तमः ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ताः प्रशस्यते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त-
 गणोगणपतिस्मृतिविषयतुर्थी ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतमात्र-
 परं भविष्योत्तरे । “भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्पराः” ॥ रश्मया हत-
मिति रम्भाव्रतं स्मृतिः “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृती-
यिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता हस्तिकारोहिण्योयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्” ॥ भविष्ये । “या
शुक्ला कुरुगाढन । वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साऽक्षया
लोके गौर्वीणैरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-
वालसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममा-
लिनः” ॥ करकान् कुम्भान् वाजमन हेममालिनः सूर्यस्य ।
ब्रह्मपुराणे । “यः पश्यति तृतीयायां हस्तं चन्दनरूपितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यक्षु तमन्दिरम्” ॥ रूपितं चर्चितं
स्कन्दपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयमंजिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनेरतिशोभितम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादया-
माम युगञ्चारव्यवान् हतम् ॥ ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्या-
मवतारयत् । तस्यां कार्थ्यो यवैर्होमी यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राग्वेदयवान् । पूजयेत्
शङ्करं गङ्गां कैलाशञ्च हिमालयम् ॥ भगोरथञ्च नृपतिं
सागराणां सुखावहम् । स्नान दानं तपः आङ्गं जपहोमादि-
कञ्च यत् ॥ अहया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते” ॥ अत्रा-
नन्त्यश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फलातिशयार्थः ।

अथ चतुर्थी । सा च पञ्चमीयुता याद्या युग्मात् ‘एका-
दश्यष्टमी पष्ठो अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परमयुक्ताः
पराः पूर्वण मंथुताः’ इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये । “अमा वै
सोमवारिण रविवारिण सप्तमी । चतुर्थी भीमवारिण अक्षया-
दपि चाक्षया” । यत्तु “चतुर्थीमंथुता कार्थ्या तृतीया च
चतुर्थिका । तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कचित्”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानियेधकं तद्विनायत्रव्रतपर-
मिति गुरुचरणाः । तृतीयायुतानियेधकत्वे कश्चिदित्यनुपपत्तेः
सर्वथैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । मारसत्यादिप्रदीपमाह स्मृतिः
“त्रयोदश्याचतुर्थाय सप्तम्या द्वादशीतिथेः । प्रदीपेऽध्ययनं
धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् । सारस्ततो गात्रपतः गौरय

वैष्णवस्तथा” ॥ प्रटोपशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।
 रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु
 मिहे चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिग्राप कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः”
 चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्ततोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने
 तु न दोषः । अतः । “पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि ।
 चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नैक्षितव्यः कदाचन” ॥ चतुर्थ्यां नैक्षितव्य
 इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधान-
 क्रियान्वयाभ्यर्चितत्वादोक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित
 इत्यनेन तथा च “अव्यक्तं प्रधानगामि” इति सूत्रे अव्यक्तस्य
 शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानम्
 इति उदितस्त्वर्द्धोदितव्यावृत्तिपरः सरूपाख्यानपरो वा ।
 “वास्तुणो तु शनादटा जम्बुकोट्टेण वा गवा । उदितं सोम-
 नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्” इति पराशरोक्तोदित इतिवत्
 नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थतेति चेन्न यावन्तोऽर्धाभावन्ति
 पटानौति तथा चोक्तम् । “यावतामेव धातूना निद्रा रूढिगतं
 भवेत् । अर्धशैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ॥ निद्रा सामर्थ्यं
 रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं जनहिंसागत्योरित्यादौ गमना-
 टिकम् अभिधेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गण-
 नाभिर्विग्रहो अहण यत्तार्थं स तथा एतेन धातुसमसस्यार्थत्वं
 पदस्य ब्रह्मपुराणे मिहार्काधिकारे “नारायणीऽभिर्गोप्तु
 निशाकरमरौचिषु । स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च
 सः ॥ अतश्चतुर्थ्या चन्द्रन्तु प्रमाटादौच्य मानवः । पटेहाले-
 यिकावाक्य प्राञ्जलो वाप्युदशुक्ल” ॥ अभिगताः परोवाद-
 विषयोभूतः सोऽभिग्रापः । धात्वैयिकावाक्य विष्णुपुराणे ।
 ‘मिहः प्रसेनमवधीत् मिहो जास्यवता दृतः । सुलुमारक्त । मा
 रोटोस्तव ह्येष स्यमन्तक” ॥ अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रित जलं
 पेयम आचारात् स्यमन्तकोपास्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघे शुक्ल-
 चतुर्थ्या गौरो पूज्या वक्ष्यमाणवचनात् ।

अथ पञ्चमो । सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युग्मात् “पञ्चमौ च
 प्रकर्तव्या चतुर्थीमहिता विभो” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । “अत्र
 पञ्चमौ तु प्रकर्तव्या पट्यायुक्ता तु नारद” । इति ब्रह्मवैवर्ते-

वचनं तच्छुक्लापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति
 केचित्तच्चिन्त्यम् “चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे
 कर्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते” इति कान्तमाधवौघृत-
 हारौतवचनात् । यद्यपि पैत्रे तन्निषेधो निरर्थकः युगवचनस्य
 देवशक्त्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्निके पितृ स्तएव
 परविद्धा न आद्या तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैवपितृयोः
 सहोपन्यासः । ब्रह्मवैवर्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति
 माधवाचार्यः । अत्र पञ्चम्यामुपवासः पष्ठ्या स्कन्दोपासनाय
 पष्ठोसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपासनायेह
 पष्ठ्यामाहुरुपोषणम्” ॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत् । पतङ्गः
 सूर्यः । तथा च वशिष्ठः “क्षणाष्टमी स्कन्दपष्ठौ शिवरात्रि
 चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत्” ॥
 वस्तुतस्तु पञ्चमी परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया
 पष्ठ्याऽयुतेति पाठः । स्कन्दपष्ठौ वक्ष्यते देवोपुराणे । “सुप्ते
 जनार्दने क्षणे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवी स्रुद्धी-
 विटपसंस्थिताम् । पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
 पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो” ॥ मनसादेवीं विपद्दरीं
 स्रुद्धीं सिजं वृक्षः । देवैरिति सहार्थे द्वितीया । “देवीं संपूज्य
 नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ता-
 द्यान्महोरगान् । क्षीरं सपिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्” ।
 मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् “देवीमम्बामहोना शशधर-
 वदनां चारुकान्ति वदान्याम् । हंसारूढासुदारामरुणित-
 वसना सर्वदां सर्वदैव । स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कणकमणि-
 गणैर्नागरत्नैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागासुरकुचयुगलां भोगिनीं
 कामरूपाम् । पुराणान्तरे । “अनन्तो वासुकिः पद्मो महा-
 पद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-
 किस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः ॥ ऐरावतो धृतराष्ट्रः
 कर्कोटकधनञ्जयो” । गारुडेऽपि तत्रैव “अनन्त वासुकिं
 शङ्खं पद्मं कञ्जलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
 शङ्खकम् ॥ कालियं तक्षकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् । यजे-

ज्ञानमिताम्रगान् दष्टमुक्तो द्विवं ब्रजेत्" । अत्र च "योऽमौ
 चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवद्वारयेन्मूर्ध्नि तस्मै
 नित्यं नमो नमः" ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्वकं मातृपुराणीक-
 नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे "पिचुमर्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनी-
 दरे । स्वयञ्चापि तदग्रेयात् प्राञ्जनाद्यापि भोजयेत्" । पिचु-
 मर्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिलक्ष्य "चतुर्थी
 वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । मौमाप्यमृतुलं कुर्यात्
 पञ्चम्यां शीरपि श्रियम्" ॥ संवत्सरप्रदीपे "पञ्चम्यां पूजये-
 क्ष्मौ पुष्पधूपान्नवारिभिः । सम्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न
 लिखेत्ततः ॥ साधे मासि मिते पक्षे पञ्चमौ या श्रियः प्रिया ।
 तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतीकृतः" ॥ सारस्वत इत्यु-
 पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च व्याडिः । "लक्ष्मीसरस्वती
 धोत्रिवर्गेमम्पद्भिर्भूतशोभासु । उपकरणवैशरचनाविधासु च
 शीरिति प्रथिता । तथा चोक्तं सां दद्यादित्यादौ नानाशब्द-
 स्यापि प्रसिद्धार्थतेव व्यवहारः विपरीतार्थशब्दकवाक्यविशिष-
 सत्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते । सर्वदा नानार्थानां
 व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति । "तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रतो
 शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गौ सन्निभमामिताङ्गे । निज-
 कारकमनोदल्लेखनी पुस्तकग्रीः सकलविभवमिद्वै पातु
 वाग्देवता नः" ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-
 यित्वा "भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
 वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा" इति ब्रह्मपुराणी-
 येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । "बभ्रुजोवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै
 न दापयेत्" । सरस्वतीं संपूज्य "यथा न देवीः भगवान् ब्रह्मा
 लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य नन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् । न विहीनं
 त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्मीर्मधाधरापुष्टिर्गौरी-
 तुष्टिः प्रभाष्टिः । एताभिः पाद्वि तनुभिरष्टाभिर्मै सरस्वती"
 इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ।

अथ षष्ठी । सा तु सप्तमोयुता ग्राह्या युग्मात् राजमार्तण्डे
 "जैष्ठे मासि मिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्ज्ञिता । व्यजनेककरा-

स्वास्या मटन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे पट्टो-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सुरणादिमूलं तदितरत् भविष्ये “येयं मार्गेश्वरे मासि
पट्टो भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह्य-
प्रिया” ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य “पट्टां स्कन्दस्य कर्त्तव्या
पूजा सर्वापचारिका । इहैव सुखमीभाग्यमन्ते विष्णुपदं
ब्रजेत् ” ॥ इयमेव स्कन्दपट्टो पञ्चमी युतैवोपोष्या । “कृष्णा-
ष्टमी स्कन्दपट्टो शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पर्वयुताः कार्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे “अष्टमौ च तथा पट्टी नवमौ च चतुर्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्वमन्यौ तथैव च” ॥

अथ सप्तमी । मा च पटोयुता याद्या युग्मात् पैठिनसि-
वचनाच्च यथा “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च तयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साग्न्यौ तिथिः” ॥ साम्प्रत्यमुक्तं
स्कान्दे “साग्न्यं नाम मायाङ्गव्यापिनो दृश्यते यदा” ।
अतएव परदिने त्रिसप्तकालाव्यापित्वे पटोयुक्तपञ्चम्यामुप-
वासमाह भविष्यपुराणं “पटोममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमी
युता । पतङ्गोपासनायेह पट्यामाहुरूपोपणम्” ॥ यथा
उपोपणे तथा कर्मान्तरे तथा “पट्यायुता सप्तमी च कर्त्तव्या
सर्वदा तिथिः । पटौ च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः” ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा “शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां सूर्येवागो यदा
भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्” ॥ भविष्ये
“शान्तिनन्दनप्रसूय कुर्यादयं सुमम्बुतम् । सूर्याय चरुर्कं
दत्त्वा साग्न्याश्च विगेषतः ॥ यावन्तस्मत्पण्डुनास्तस्मिन्नेवैवपरि-
सृत्यया । तावद्वर्षसहस्रानि सूर्यभोके महीयते” ॥ गोपय-
न्नाह्नन “द्वाविंशत्यधिकं प्रसूयन्तं सप्तम्ययं” । ज्योतिषे
पञ्चान् लोकिकैर्मानैः साष्टरत्तिहिमापकम् । तैलकद्वितयं
ज्ञेयं ज्योतिषं । स्मृतिसम्मतम्” ॥ तेन चतुरत्तिकाधिकमाप-
यन्नाधिकपञ्चदशितसोऽनकमिताः प्रसूयन्तुना इति एव-
मेतत् न्यूनाधिकयोः फलतारतम्य बोध्यम् । एवं देवतान्तरे-
ऽपि तत्तत्प्रकारादित्यक्रमेण कल्पयितुं युक्तम् अतएव त्रिवे-

ऽप्येवं वक्ष्यते । घराष्टपुराणे “अथापरं सहाराज ! व्रतमारोग्य-
संज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तस्यैव
माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम् । पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं
सनातनम् । आदित्य । भास्कर । रवे । भानो । सूर्य्य । टिवा-
कर । । प्रभाकर इति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥ पष्ठ्याक्षैक-
कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः । अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एव एव
विधिः स्मृतः ॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥ परत्र च शुभं
स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते” ॥ सप्तम्यां समुपोषित इति
आदिकर्मणि त्तः । तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रातःसप्तम्यामेव उपवाससङ्कल्पः । रविश्च विष्णुरूपतया
पूजाकाले ध्येयः अभिनाये तु तत्तिथ्यावित्युक्ता आरभ्येति
ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः । सं-
त्तरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-
वासं कुर्वेत् । “आदित्य । भास्कर । रवे । भानो । सूर्य्य । टिवा-
कर । नमस्तुभ्यं” इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र पष्ठ्यादियु तत्तत्
कर्मविधानात् पष्ठोत्तमेतैत्यस्य न विषयः कालिकापुराणे भक्तं
इति सूर्य्यवाक्यम् । “अष्टदा मां न भुञ्जीत विष्णुर्व नैव
दर्शयेत्” । तथा “मदूर्ध्वा धृतनिर्माल्यं शरीरे न तु धारयेत्” ।
अर्घ्यं प्रतिमा ।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणी “अर्काग्रं शुचिगीमयं
सुमरिचं तोयं फलच्छायुते मूलं नक्तसुपोषणञ्च विधिवत्
कृत्यैकभक्तं नरः । चौरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात् । कृत्या द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभोटं फलम्” ॥
अवाचाकांशादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते तपस्वात् तथा च
मत्स्यपुराणं “तपोभिः प्राप्यतेऽभोटं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्ममत्वं हृद्या लोको वन्दते इति साधने” ॥ तपसः क्लेश-
स्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् “उमेति चपला पुत्रि न चमं तावकं
पपुः । मोहं क्लेशस्वभावस्य तपसः सीम्यदर्शने” ॥ व्यक्तमुक्तं
यथा, “अर्कपत्राद्भरमाचमन्तरौच्यहीतकं कपिलाविडम्ब-
मात्रं मञ्जुल मरीच जलम् । कदलीफलमध्यन्तु कथासात्र-

अपक्वकम् । कुशमूलं यवमात्रं स्वक्षायादिगुणे क्षणे ॥ भक्ष्यं
मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसने तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं
भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसूतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा संपूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं स्वल्पं
पौषमासे माघादब्दं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या
शुडचीरनिरामिपैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुम्लरहितेन च ॥ मुहमापतिना-
दीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतन्वानुसा-
रतः ॥ एतद्भूतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्मत्वेन मल-
मासेतरकर्तव्यमाह । वशिष्ठनिङ्गपुराणम् । “प्रारब्धेतु व्रते
पथात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके । पूर्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादश-
मासिकम्” ॥ पूर्वमानेन मलिस्तुच शून्यवत्सरमानेन तं मल-
मामं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्यं न मनसा स
इत्यर्थः यत्तु “मासे मलिस्तुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सगङ्गराम् । किन्तु
नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” ॥ इति विष्णुरहस्य-
वचनं तन्मासविशेषानङ्कितमाममात्रकर्तव्यामावास्यादिव्रत-
कर्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः
गार्ग्यः । “अस्तु गते गुरौ शुक्ले बाले वृद्धे मलिस्तुचे । उपा-
यनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-
रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने
गौरवात् भविष्ये “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां निययेन
या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूज-
येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥ इदं कुक्कुटीव्रतत्वेन
स्यात्तं भविष्ये “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥ माघे मासि सिते
पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायु-
रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥ कीटिभास्करा
कीटिसप्तमीतुल्या सूर्यग्रहणफलं स्नानजं “सन्निहिते बुद्धि-
रन्तरङ्गा” इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालौन-
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र त्रैयम् अत्र बहुतर-

शतसूर्यप्रदोषाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेषान्वयात् कालानां
 स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते यतो नाप्रसिद्धिः
 पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यद्वागुणोदयकाले सप्तमौ तत्र पूर्वदिने
 तत्काले स्नानम् । “चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतोनां स्नानकालोऽयं गङ्गाभ्यः सदृशः स्मृतः ॥ द्वियामां
 रजनीं माहुरत्यङ्काद्यन्तचतुष्टयम् । नाड्योनां तदुभे मध्ये
 दिवसाद्यन्तसञ्चिते” ॥ इति कालमाधवीयधृत ब्रह्मवैवर्त्तयेन
 पूर्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धि दिनकर्त्तव्यकर्माङ्गत्वेन
 इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमार-
 म्भाङ्गिककृत्यमभिहितम् अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथि-
 लाभ एव स्नान “व्रतोपवामस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
 उदये सा तिथिर्ग्राह्या ग्राह्यादावस्तगामिनो” इति विष्णु-
 धर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं ग्राह्ययोग्यकालानुरोधेति
 वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाड्योना-
 माद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
 प्रातः स्नानविधानात् तत्रैव साधसप्तम्याद्यगुणफलविधिर्नाव-
 दादित्याहुः तच्चिन्त्यं “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति
 जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कल्पतरु-
 रक्षाकरयोः । “य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रहोषमान् ।
 प्रातः स्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ साधफलगुणौ” इति विष्णु-
 स्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तरास्नानात् प्रकरणान्त-
 राधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यमिदिरिति अत्र साध-
 मासुनिमित्तकसाधसप्तमौनिमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्विधा-
 नात् नैमित्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नाहर्त्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् “न स्नान-
 माचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिग्रि । न वासोभिः सहजस्रं
 नाविज्ञाते जलाशये” ॥ इति मनुवचनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च
 “धर्मोऽविज्ञाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” । इति मनुवच-
 नाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां

तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः
निष्कामविष्णुप्रौतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं “गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यम्” इति न्यायेन फलं बोध्यम् । तत्तु
इत्तुचौरगुडादिमाधुर्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं “पक्षान्तरेऽपि क-
न्यास्ये रवी आहं प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव
कारयेत्” ॥ इति हेमाद्रिष्टतादित्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागर्हं
कार्तिकमलमासाब्दविषयं “देशकालाश्रयसत्त्वदातृद्रव्यमनो
गुणा । सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणोक्तवच्च तौर्धभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् । “विषुवद्विषु-
प्राप्ते पञ्चतौर्धविधानतः” इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तौर्ध-
भेदे तन्त्रप्रसङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावलीतौर्ध-
चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे तत्रैव स्नानक्रीडोक्ततेऽपि माघ-
सप्तमीस्नानादावसाधारणमहान्येन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं
तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्
व्रह्मफलकामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तम् । स्नाने परिपाटी-
साहं कृत्यकल्पनतायां विष्णुः “सप्त वदरपत्राणि सप्ताकै-
पत्राणि च शिरसि निधाय” “यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु
जन्मसु । तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी” ॥ इत्यु-
च्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं हि त्रि तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्त-
मासाहं कृत्यान्माकरोति पदं सकराकार्थं चान्द्रमासीय तिथि-
कृत्यपरम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौम्यादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणान्मन्त्रन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा सत्यपुराणि ।
“यस्मान्मन्त्रन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः । माघमासस्य
सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं
महाफलम्” ॥ अतएव नारसिंहे रथाम्यायामित्युक्तं यथा
“महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि । तथाचयतृती-
यायां शिष्यान्वाध्यापयेद् बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथाम्या-
यायाञ्च वर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां
शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः अत्र महानवम्यादिसाह-
चर्याश्च न्वत्वं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्त्रन्तरादिगणने क्वापि

न राश्युत्तरेष्वः । यथा भविष्यमहापुराणोः । “अश्वयुक् शुक्लनवमो
द्वादशो कार्तिकी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य
च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या पोषस्यैकादशी तथा । आषाढ-
स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥ आवणस्याष्टमी कृष्णा
तथापादस्य पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रो ज्येष्ठौ पञ्च-
दशी मिता । सन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याद्यकारिकाः” ॥
अत्र अमावस्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा पदोपा-
दानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकोर्त्तनाच्च अत्र काम-
धेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति
लिखितम् अत्र, पाठद्वये औपतिरक्षमानायाम् । अश्वयुजि
शुक्लनवमोद्वादशयुजे मधो तृतीया च इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव
ग्राह्या । अत्रोदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याद्यान्दत्त्वं सोरागमिऽपि
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षत नचन्दनैः । अष्टाङ्गविधिना चाप्य-
दद्यादादित्यतुष्टये ॥ माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघ-
सप्तमी । साकरोति च यत् प्रोक्तं सत्प्रायो वृत्तिदग्धनात् ॥
अष्टाङ्गविधिना योऽप्य- भानोर्मुद्गं निवेदयेत् । ताम्र-
पात्रार्घ्यदानेन पुण्य दग्धगुणं स्मृतम्” ॥ इति विष्णुपुराणौघेन
आदित्यपुराणे “ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म विहितन्नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते” अथ्यमन्त्रस्तु “जननी
सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि । नमस्ते
रविमण्डले” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “सप्त सप्तवहप्रौत सप्तलोक-
प्रदोपन । सप्तम्या हि नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय वेधमे” ॥
सप्तिरश्वः ।

अथाष्टमी । सा च शुक्ला नवमौयुता ग्राह्या युग्मात् ।
कृष्णा च सप्तमौयुता यथा निगमः “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्ण-
पक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्वा न कुर्वन्ति ॥
उपवासादि कार्येषु एव धर्मः सनातनः” । भविष्यपुराणे ।
“चतुर्दशी तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । याऽब्दमेक न
भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥ यत् पुण्यमक्षय प्रोक्तं सततं
सर्वयाजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
ततः सततसर्वयाज्यक्षयपुण्यसप्तपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम् । फाल्गुनशुक्लाष्टमो चतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्य-
ष्टमौ प्रति चतुर्दश्युपवासव्रतम् । कालिकापुराणे । “यैषा
ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
द्विभुजा गौरदेहिका ॥ रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डल-
मण्डिता । रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥ नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा । उमया भाषितं मन्त्रं
यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम् ॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूज-
येत्” । एकमक्षरं शक्तिबीजरूपम् “तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा
कार्या विवृद्धये । पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम् । सततं साधकः
सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ ज्योतिषे । “शनैश्चरस्य वारेण
वारेणाङ्गारकस्य च । कृष्णाष्टमौ चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे
स्मृते” ॥ तथा “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्या हेतु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमौ च हृदस्यती ॥ अत्र यत् क्रियते
पापमथवा धर्मसञ्चयः । पष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तद-
क्षयम्” ॥ प्रणम्य जगतामीशं वसुदेवसुतं हरिम् । तज्जन्म-
तिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जन्माष्टमौ । ब्रह्मपुराणे । “अथ भाद्रपदे मासि
कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकीसुतः । अष्टाविंशतिमे सावर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगा-
पेक्षयेति शेषः ॥ विष्णुपुराणे मङ्गमायां प्रति भगवदाक्यम् ।
“प्रावृट्काले च नमसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि
नवम्याञ्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि” ॥ इत्यादिषु भाद्रपदनभः
पदयोर्नवविह्वार्यता तत्कालस्यैकश्रुतिमूलतया गोणचान्द्रेण
भाद्रता मुख्यचान्द्रेण आवणतेति । अभिलाषस्तु गोणचान्द्रेणैव
तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात्
तिथिकृत्ये च कृष्णादिमिति वचतात् । यत्तु वशिष्ठसंहितायाम् ।
एकस्मिन् वधने आवणनभस्योपादानं तत् सौराभिप्रायेण ।
यथा “आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमौ । यदा
कृष्णे नरेर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता” ॥ कृष्णे कृष्णपक्षे
अत्र वक्ष्यमाणवचनामध्यात्रप्राप्तावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

दृश्योयोगमात्रे यथा “सिद्धार्कं रोहिणीयुक्ता नरा कृष्णाष्टमी
 यदि । रात्रिपूर्वापरमा जयन्ती कलयापि च” ॥ इति वराह-
 सहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीष्वपि रोहिणीयोग-
 पुरस्कारेण जयन्तीव्रतमिति हैतनिर्णयोक्तं निरस्तं उत्तमवचन-
 विरोधात् । “सूर्याचन्द्रमसोर्यं परं सन्निकर्षं मामावाभ्या” ।
 इति गोभिलसूत्रेण ज्योति शास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्ययोरमा
 वस्थायामेकराश्वमस्याननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टम्या रोहिणी
 योगस्य सर्वथैवा भवति वाच्यः । भाविष्योत्तरे । “आवणे बहुले
 पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु न भवेत्
 क्रूरराजसः ॥ वर्षे वर्षे तु या नारो कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महाक्रूरा व्याधौ भवति क्षान्ने” ॥ भाविष्ये ।
 “सप्तमोऽष्टम्यामष्टरोहिणी या न सृष्टयेत् । ज्ञत सकल्पये
 क्षत्रं न च रात्रौ कदाचन” ॥ तत्र सप्तम्या तद्दिने तस्या एव
 प्रातर्लभात्तदानीं सकल्पमाह हृदयार्ति । “प्रातः सन्ध्यां तत्र
 कृत्वा सकल्पं बुधं प्राचरत् । प्रातः सकल्पयेद्विद्वानुपयाम
 व्रतादिकम्” ॥ ब्रह्मवैवर्ते । “मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत्फलं
 खानपूजनैः । फलं भाद्रपदेऽष्टम्या भवेत् कोटिगुणं द्विजम्” ॥
 तथा “अस्यां तिथौ वारिमात्रं यं पितृणां प्रयच्छति । मया-
 न्याह कृतं तेन शताब्दं नात्र मशयः” ॥ पूजा च मध्यमात्रे ।
 “कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरः” । इति गारुडा ,
 इच्छमाणवचनजाताच्च । अन्यदाप्युक्ता भविष्ये । “त्रिकाले
 पूजयेद्देव दिवारात्रौ विशेषतः । अर्द्धरात्रावपि तथा पुण्यं
 नानाविधैरपि” ॥ अत्र भविष्यपुराणभविष्योत्तराभ्यां सन्धिष्य
 पूजाविधिरभिधीयते । “पार्थ ! तदिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गृह्णीयादिति भावतः ॥ वासुदेवं संसुहृदं
 सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्क-
 रम् ॥ अथ कृष्णाष्टमी देवी नमश्चन्द्रसरोहिणीम् । अथ
 यित्वोपवासेन भीत्येऽहमपरेऽहनि ॥ एनसी मोक्षकामो
 ऽग्निं यज्ञोविन्द । त्रिषो निजम् । तन्मे सुदत्तु मा त्राहि पतित
 शोच सागरे ॥ आजयमरणं यावदयत्सया दुष्कृतं कृतम् । तत्
 प्रणशय गोविन्द ! प्रसौद पुरुषोत्तमः” ॥ एतन्मन्त्रचतुष्टय

संवत्सरप्रदीपधृतं तथा “एकैनेवोपवामेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्य कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ गृहसुपक्राम्य
तथा “तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता । प्रतप्त-
काञ्चनाभासा देवकी सुतपस्विनी ॥ माञ्चापि बालकं सुप्तं
प्रसूता नीरदच्छविम् । वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका । बलभद्रमया नन्दो
दत्तो गर्गश्चतुर्मुखः ॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः” ।
तथा “स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा । देवकीं
वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ॥ चण्डिकां बलदेवं संपूज्य
पापैः प्रमुच्यते । अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडमर्पिषा । ततो
वर्द्धापनं पष्टीं नामादेः करणं मम । कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्री
प्रभाते नवमोदिने । यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मङ्गो-
त्सवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाय वामांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टमं
लोके कृणो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवा-
दजोजनत् ॥ भौमस्य ब्राह्मणो गुह्ये तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुवस्त्रं वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ शान्तिरस्तु शिव-
श्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् । एवं यः कुरुते देव्या देवकाः
सुमङ्गोत्सवम् ॥ वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गलो धर्मनन्दन ! ॥ नरो
वा यदि वा नारो यथोक्तं फलमाप्नुयात् । पुत्रसन्तान-
भारोग्य धनधान्यदि मद्गृहम्” ॥ तथा “सम्यक्केणापि यः
कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमौव्रतम् । विष्णुलोकाप्त्याप्नोति सोऽपि
नाश्वर्य संशयः ॥ जयन्त्यामुपवामय महापातकनाशकः ।
नर्यः कार्यो महाभक्ता पूजनीयश्च केशवः ॥ तुष्ट्यर्थं देवकी-
रूपोर्जयन्तीमंशकं व्रतम् । कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या
भक्तजनैरिह ॥ अकुर्यन् निरयं याति यावदिन्द्रायतुर्दश” ।
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । सुवर्णमवाशोतिरक्तिकापरिमितं
ह्रिम काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र सेदिनोमिति कश्चित्
पाठः । भौमस्य पृथिवीसम्पन्नः कृणो मे प्रीयता मित्युक्त्वा
दद्यादित्यनेनान्वयः । तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तेः सहे-
त्यर्थः अथ विष्णुपुराणम् । “सहस्रं दक्षिणार्पो हि चण्डाई-

मपि शस्यते” । अत्र पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-
विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजे-
वाङ्गम् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रमे श्रव-
णात्तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया
विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्यामित्यादिना
उपवासमभिधाय पूजनोपशेत्याभिहितम् । न चैव पूजने
फलानुपपत्तिः “यस्य पर्णमयी जुहर्भवेति न स पापशोकं
शृणोति” इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात् । अतएव ब्रह्मवैवर्तः
मृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम् । कृतं नेषोपवा-
सेन प्रीतो भवति माधवः ॥ भक्त्या विनोपचारेण रात्रौ जाग-
रणेन च । फलं यच्छति दैत्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम् ॥
वित्तयाव्यमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् । कुर्वाणो वित्त-
शाल्यन्तु लभतेऽसदृशं फलम्” ॥ विना व्रतेन पूजाद्यङ्गं विना ।
एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त श्रावणे बहुते पक्षे इत्या-
दिना दोषश्रुतेयास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च । ननु काम्यत्वम-
नित्यत्वं असति कामे परित्यक्तं शक्यत्वात् तथा सत्ये कस्य
कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्या द्वैरुष्याङ्गौकारे नित्यानित्य-
संयोगविरोधः सैव संयोगपृथक्त्वन्वायात् । स च न्यायो
यथा खादिरे पशुं वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वी-
तेति श्रूयते । अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
स्यात् उत नैति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता
न युक्ता यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुवन्ध-
नाय यूपश्रावणान्नान्यार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते
शान्वान्ताय चतुर्थ्यायाय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वये क्रतुशेषत्व फल-
शेषत्व सत्त्वणसंयोगसंज्ञावयवत्वात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
न च श्रावणान्नान्यार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रय लाभ-
दत्त उभयार्था खादिरतेति । “एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रिय
कामस्य” इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वैधाश्रवणात् । गरुड-
भविष्योत्तरवचनानि राजमार्तण्ड कृत्यचिन्तासणि धृतानि

यथा “तमेवोपवसेत् काल रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । एकाग्रे-
 णैव भावेन विष्णोर्नामानुकोत्तयन् ॥ अनघं वामन शौरिं
 वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेश माधवं मधुसूद-
 नम् ॥ वराह पुण्डरीकाक्ष नृसिंह देवसूदनम् । दामोदरं
 पद्मनाभ केशव गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युत कृष्णमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षज जगन्नाथ सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादि निधन विष्णु त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायण चतु-
 र्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-
 विभूषितम् । श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतु श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं मदा देव सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा वरद कृष्ण
 वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि मदा देव वासुदेवं जगत्पतिम् ।
 नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत्तरः ॥ त्राहि मा सर्व-
 लोकेश । हरे ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न ! दुःख-
 शोकार्णवात् प्रभो । ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितमां भवार्णवे ।
 देवकीनन्दन । श्रीश । हरे ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मा सर्व-
 दुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरे ! । दुर्गतां स्वीयसे विष्णो । ये
 स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुष्टं तस्त्राहि मा शोक-
 सागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि
 मां देवदेवेग । त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता” । ततश्चोपवासं पूर्व-
 दिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिकं विधाय “सूर्य-
 सामोयम.काल सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमि-
 राकाशश्चक्षुराऽमराः ॥ ब्राह्म शासनमास्याय कल्पध्वमिह
 मन्निधिम्” इति पठित्वा “तद्विष्णोः परम पदं मदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवौघ चक्षुराततम्” ॥ इति मन्त्रेण नारायणं सम्मृत्य
 तस्मादित्युच्चार्य उदङ्मुखो दर्भत्रयफलपुष्पतिल जम्बादिपूर्णं
 यथा नाभोपपन्नं वा पात्रं गृह्णीत्वा श्रीकृष्णजम्बाटमौदतम्
 अद्येत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा
 सप्तम्या तिथावारभ्येति वक्तव्यं “धर्माय धर्मगुराय धर्मगतये
 धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” । इत्युच्चार्य प्रागुक्त-
 वासुदेवं समुद्दिश्येति मन्त्रचतुष्टयं पठेत् । अहंरात्रे तु प्रण-
 वादि नमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्वासुदेव देवकी वसुदेव यशोदानन्द

रोहिणीचण्डिका बलदेवान् पूजयेत् । दक्षमर्गचतुर्मुखानपि
 तथा संवत्सर प्रदोषे भविष्योत्तरीयम् । बलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षोगर्गचतुर्मुखः । पूजनौयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैर्जले ॥
 ततश्च “माध्वापि बालकं सुप्तं पथ्यङ्गे स्तनपायिनम् । श्रौवस्त्र-
 वक्ष पूर्णाङ्ग नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥ इति भविष्योत्तरीय-
 ध्यानं कृत्वा गरुडपुराणोक्तैर्मन्त्रैः विशेषेण इतरत्र प्रणवादि
 नमोऽन्तेन श्लोकणनाम्ना पूजनम् । अर्घ्यं तु । “यज्ञाय
 यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
 इति स्नाने तु “योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः” इति एवं नैवेद्ये एवं विश्वायेत्यादि
 घृततिनाभ्यां होमे धर्मायेत्यादि स्वाहान्तेन शयने विश्वा-
 येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्या “पादावमुद्धयन्ती
 श्रोर्देवक्याश्चरणान्तिके । निषण्णा पद्भजे पूज्या नमो देव्यै
 श्रियै” इति संवत्सर प्रदोषघृतवचनात् श्रौपूजापि ततो
 गुडघृतैर्वसोधारा नाडीच्छेदनं पठौपूजनं नामकरणादिकञ्च
 कुर्यात् । “पूजयेयुर्दिजाः सर्वे स्त्रोशूद्राणाममन्त्रकम् । चन्द्रो-
 दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्” ॥ तद्विधिय “शङ्खे
 तोय समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्या धरणीं गत्वा
 चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्” ॥ अर्घ्यमन्त्र “क्षीरोदार्यवसंभृत !
 अत्रिनेत्रममुद्भव ! । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केद रोहिण्या सहितो
 मम ॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-
 न्दाय नमो नमः” । प्रणाममन्त्रो यथा “ज्योत्स्नायाः
 पतये तुभ्य जोतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणौकान्त !
 सुधावास ! नमोऽस्तु ते ॥ नमोमण्डनदोषाय शिरोरत्नाय
 धूर्जटेः । कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चार्घ्ये” ॥ ततश्चानघं
 वामनमित्यादिना “प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्”
 इत्यन्तेन नामकौर्तनं प्रणामौ त्राहि मामित्यादिना त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रचितत्वेन “यद्वाक्ये यच्च कोमारं वार्द्धके यच्च
 यौवने । तत्पुण्यं द्विमाप्नोतु पाप हर हन्तायुध !” इति शिव-
 रहस्योक्तेन प्रार्थनं कुर्यात् “ततः स्तोत्रैः स्तुति कृत्वा वासुदेवं
 जनादनम् । गौतवादिव्रतवृत्त्यैश्च शेषं कालं यथाशुचम्” नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथासंख्यं संपूज्य दुर्गायाय
महोत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तैभ्यो दक्षिणाश्च
स्वर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात्
ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इति मन्त्रं पठित्वा
ब्राह्मणान् विभर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । “सर्वाय
सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रं भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ व्रतकालव्यवस्था । तत्राहंरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्यो-
र्नाभौ जन्माष्टमीव्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभि-
धानात् । तथा च वशिष्ठः “अष्टमोरोहिणीयुक्ता निगार्ह-
दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः
स्वयम्” ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । “अहंरात्रे तु
रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति
पापं विजम्बजम् ॥ सोपवासो हरिः पूजां कृत्वा तत्र न
मोदति” । अथमेव जयन्त्यः स्यो योमः । तथा च यराष्ट-
महितायां “सिंहार्कं रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्राहंपूर्वापरगा जयन्तो कलयापि च” इति विष्णुधर्मो-
त्तरादिपुराणयोः । “रोहिणी सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे-
ऽष्टमी । सप्तम्यामहंरात्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र
जातो जगन्नाथः कोस्तुभौ हरिरौग्ररः । तमंगोपवसेत् क्षामं
तत्र कुर्यात् जागरम्” ॥ इत्यत्र “अविहायाश्च मर्त्यायां
जातो देवकीनन्दनः” । इति सप्तम्यवेधे जन्म अथर्वं कल्प-
भेदादधिकृतं सप्तम्यामहंरात्राध इत्यत्र अहंरात्रादधयोर्हमिति
भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । स्कान्दे “जयं पुष्पश्च
कुरुते जयन्तोमिति तां विदुः । रोहिणी सहिता कृष्णा मासे
च अहंरात्रेऽष्टमी ॥ अहंरात्रादधयोर्हं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्तो नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणामिनी” ॥ अन्यत्रापि
“अहंरात्रादधयोर्हं मेकाहंघटिकाभ्यन्तरे । रोहिणी चाष्टमी
यास्या उपवासप्रतादिषु” ॥ एकघटिकाभ्यन्तरे अहंघटिका-
भ्यन्तरे वेत्यर्थः । एतेन यदा मुख्योदये अस्याऽप्यष्टमी रोहिणी-
युक्ता त्वमन्तरं पूर्वां नयन्ती सोमवारं बुधवारं वा युता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सैवोपोष्या इति । यदाह ब्रह्मवैवर्तः
 “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता
 प्राजापत्यर्चसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा
 विभो !” । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतातान्तुप्रेतत्वं नाशितन्तु
 तैः । यैः कृता आवणे मामि अष्टमी रोहिणीयुता । किं
 पुनर्बुधवारं सोमेनापि विशेषतः ॥ किं पुनर्नवमीयुक्ता कुन्-
 कोद्यास्तु मुक्तिदा” इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-
 मुख्यकालवाधायोगात् । स्कान्दे “न करोति यदा विष्णो-
 र्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः महते नारकीं
 व्यधाम्” ॥ भविष्ये “तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह ॥ अकुर्वन्निरय याति
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश” । इति जयन्तीलहने प्रत्यवायश्रुतेः । बुध-
 सोमलहने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि
 बुधसोमवारयोगो गुणफलानुरोधेन युक्तम् । हेमाद्रिरपि यदा तु
 यहिवस एव रोहिण्यष्टमीयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः
 फलातिशयः । अन्ये त्वेवमाहुः । यदा पूर्वदिनाहिरात्रे
 रोहिणीयुताष्टमी नोत्तरा तथाविधा मा चेद्बुधे सोमे च भवति
 तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्वा उदये चाष्टमी किञ्चिदिति वचना-
 त्तन्न । यद्यप्यहिरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-
 युक्ताष्टमीव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम् । बुधसोमवाक्यञ्च
 द्वितीयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-
 वाक्यस्य सङ्कोचे कर्मकालव्यापितिथिसम्भवादहिरात्रवाक्यस्य
 सङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् । तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सङ्कोचो
 नाहिरात्रवाक्यस्येत्यन्तेनाह । साधवाचार्योऽप्येवम् । किन्त्वयं
 योगो बुधसोमवारे प्रातः किञ्चिदष्टमी अनन्तरं तद्दिने नवमी-
 चय उभयतिथ्योरेव रोहिणी स्यात् तदैव भवति । ब्रह्मवैवर्त
 “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि” इत्यत्र सकलेति
 विशेषाभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापीत्युपपद्यते अस्य
 प्राज्ञता च जयन्त्यलाभ एव प्रागुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-
 वदष्टम्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वये रोहिण्या-
 नियामकत्वेनाभिधानात् । तथा हि स्मृतिः “प्राजापत्यर्च-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमौ । मुहूर्तमपि लभ्येत सैवो-
पोष्या महाफला ॥ वशिष्ठः “वासरे वा निशायां वा यदा
युक्ता तु रोहिणौ । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्या सदा
तिथिः” ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । “एकादशीशताद्राजन्नधिकं
रोहिणौव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणौव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-
वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-
बोधत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनियन्त्रितापवादविधाविव-
कारश्रुतेः प्रष्टिदण्डात्मिकामध्यष्टमीं रोहिणोरहितां परि-
त्यज्य रोहिणौसहिता स्वल्पाष्टमौ उपोष्या यदा तु पर-
दिनेऽपि रोहिणोरहिता तदा पूर्वोपोष्या । “प्रष्टिदण्डा-
त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्या-
देकादशीं विना” इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-
माणवचनजाताश्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तदा परे-
द्युत्पवासः सद्दल्पकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव
बोधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिसक्ता सा तु कार्या नोपक्रमोऽङ्गिता” ॥ सद्दल्पकालः
प्रातरेव प्रातःसद्दल्पयेद्विद्वानित्यादि वराहपुराणात् “प्रातः-
मन्या ततः कृत्वा सद्दल्पं बुध आचरेत्” इति संवत्सरप्रदीप-
वचनात् “उदये तूपवासस्य नक्षत्रस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्न-
व्यापिनी प्राच्या एकभक्ते सदा तिथिः” इति बोधायनवचने-
नोपवामे उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिशौघसम्ब-
न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्तिमन्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः “उपोषितथ्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते ताम निशीथे गगिना सह” ॥
निशीथेऽहोरात्रे । पराशरः । “त्रिमन्यव्यापिनी या तु सैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिषामरात्” ॥
किं पुनर्नैवमौयुक्ता इति लिखितमाणवचनाच्च । एतद्विषय
एव ब्रह्मवेवर्तवचनं “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमौ सहिताष्टमौ ।
सा सप्तमपि न कर्त्तव्या सप्तमौ सहिताष्टमौ । अविद्यायान्तर-
सर्त्तयां ज्ञातो देशकोनन्दनः” । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती

शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजनान्विते । कृत्योपवामं तिथ्यन्ते
तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ गरुडपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः
“जयन्त्या पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते
वा व्रतो कुर्यात् पारणम्” ॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तीनामे
विद्या प्रतिप्रसवाय बोध्यम् । यदा तु विना जयन्तीयोग-
सुभयदिने रोहिण्युताष्टमौ लभ्यते तदापि परेद्युरुपवासः ।
तथा च काननमाधवोरे स्कन्दपुराणब्रह्मवैवर्तयोः । सप्तमौ
सहिताष्टम्यां भूत्वा ऋतं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितोयेऽष्टि
मुहूर्त्तार्चं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रीतं व्यासादिभिः
पुरा । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमौ स्मृता । किं पुन-
नवमोयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा” मुहूर्त्तार्चमप्याष्टयामिकं
सम्पूर्णदिनं तत्कार्यकारित्वात् । पद्मपुराणे “पूर्वविद्याष्टमौ
या तु उदये नवमौ दिने । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णा-
ष्टमौ भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्तार्चं यदा कृणाष्टमौ तिथिः ।
नवम्या सैव याद्या स्यात् सप्तमौ सयुता न हि” । सयुता
रोहिण्येति शेषः । रोहिणीरहितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
दिन एवोपवामस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु सप्तमौ रात्रिशेषे
रोहिणीसहिताष्टमौ परदिने च रोहिणी नास्तव्यापिनो
तदा पूर्वद्युरुपवासो बलवन्नक्षत्रसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्य
बलवन्नक्षत्रसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्तस्कन्द-
पुराणविशेषवचनैरप्रयोजकोक्ततत्वात् । एवञ्च “व्रतोपवास-
ज्ञानादौ षट्कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया
पित्र्ये चापराह्णिकौ” इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
कलाकाष्ठादिविशेषवचनात् । न च सप्तमौसहिताष्टम्या-
मित्युपक्रमात् एव सप्तमौ सहिता न हीत्युपादानाच्च ब्रह्म-
वैवर्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णखण्डयोजयन्तीं विना रोहिणी-
योगे परदिने कथमुपवास इति चाद्य किं पुनर्नवमोयुक्ता
कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमोयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
कौर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात् । तिथिद्वये उपवासनियामकस्य
नक्षत्रस्योभयदिनलाभे प्रागुक्तेनोपोपितव्यमित्यादि भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरौषे परदिननियमितत्वाच्च । तिथिविवेके

ऽप्येवम् एवञ्च नक्षत्रासम्बन्धे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
पत्तिः त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशीथसम्बन्धि-
न्यामुपवासः । तथा च माधवाचार्यधृत परशरवचनम् ।
“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्” । नारदोयसंहितायामपि
“उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ॥ अत्र अर्द्धरात्रयुतेविशेषेणेन्दु-
संयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्वद्युरेवाष्टम्यां निशीथयोगे
तद्वोपवासः । “कृष्णाष्टमौ स्कन्दपट्टो शिवरात्रि चतुर्दशौ ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” इति वशिष्ठ
ब्रह्मवैवर्तपैठौनस्युक्तस्याप्येव एव विषयः । कृष्णाष्टमौ कृष्ण-
षष्ठाष्टमौ स्कन्दपट्टादि साहचर्यात् तिथ्यन्ते पारणविधा-
नाच्च । यत्रैव विषये तिथेरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । “अनाभे
रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी । तत्रोपवासं कृत्वैव
तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम्” ॥ एतादृश्वचनं भविष्येऽपि किन्तु
तत्रोपवासः कर्तव्य इति तृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
पूर्वद्युरेव निशीथमात्रो परद्युरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
इति वाच्यं विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
च बाधापत्तेः तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेश्च । त्रिस-
न्ध्यव्यापिनोत्यस्य कर्मोपक्रमकालौन तिथिनियामकस्य च
तिथिसामान्यविषयकस्य विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
युताष्टम्यामित्यनेन च जम्माष्टमोमात्रविषयकेण बाधितत्वात् ।
एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशीथसम्बन्धे उभयदिने
वा तदसम्बन्धे परद्युरेवोपवासः सङ्ख्यकालानुरोधात्तिथेस्त्रि-
सन्ध्यव्यापित्वाच्च । “विना ऋक्षेण कर्तव्या नवमोसंयुता-
ष्टमौ” इत्यादि पुराणेषु । माधवाचार्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालय भविष्य विष्णुरहस्य
ब्रह्मवैवर्तेषु । “अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्यात् पारणं
कश्चित् । इत्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ।
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रथमतः
कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम्” ॥ अत्र उभयापयोगे पारण-

सुक्तम् । यदा च सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य विधौ न-
 स्तदैकतरविद्योगोऽपि पारणम् । तथा च नारदीये “तिथि-
 नक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्त्तव्य-
 यावन्नैकस्य संचयः । सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
 ज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेव वेदविदो विदुः” ॥ यद्येकस्यापि
 सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरविद्योगोऽपि प्रात-
 रुत्सवान्ते पारणं “तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वीत
 पारणम्” इत्युक्तवचनात् । निर्णयान्ते तु प्रतिकुर्वीत पारण-
 मिति पाठः । न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधित्वासम्भवात्
 तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्यादित्येवार्थ इति
 वाच्यम् । “उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् । अन्यथा
 तु फलम्यादैर्धर्ममैवोपसर्पति” इति देवलवचने पारणनिय-
 मात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
 नोपपद्येत । तथा च कात्यायनः “गन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं
 पारणन्तु निमित्ततः । यद्विस्तु पारयित्वा तु नैत्तिकान्ते भुञ्जि-
 क्रिया” इति । अतएव हेमाद्रिप्रभृतिभृतवचनं “तिथ्याक्षयो-
 र्यदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पार-
 णत्वं परेऽहनि” ॥ यदा रात्रेः सार्द्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
 नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरेऽहनि
 उपवासपरदिने पारणं कुर्यात् नक्षत्रस्येत्येकतरोपलक्षणम् ।
 हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति
 तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्यात् इत्याह । तत्र, वर्जयित्वा महा-
 निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्ति-
 थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तदाध-
 करणं सन्निधानात् तु कारणाद्वैरात्रं व्यवह्रिय उपवास-
 दिनात् परदिने पारणं विधीयते । जोनूतवाहनस्तु न हि
 तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्त्तव्यतापरत्वेन तदन्त-
 एव विधिः । किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्त्तमाने न कुर्या-
 दिति तात्पर्यं तत्रैव होपश्रुतः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
 निथिनक्षत्रेतरकाले पारणं कुर्यादिति वा विधिः । स
 च रात्रिशेषे भोजनोऽप्यधिकृतः द्वितीय एवाहति पारण

भविष्यति यदृणेऽपरेऽहनीतिवन्नियमाभावादित्याह । तत्र, पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिग्रेपे भोजनस्याविहितत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते, “त्रियामां रजनीं प्राहुः स्वज्ञायन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ एतद्वचनबलात् महानिशा परकालस्य नाडीचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुपपत्तेः तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्च । अतएव “सुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा” इत्युक्तम् । कात्यायनोऽपि “मुनिभिर्हिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्या सार्धप्रहर यामान्तः” ॥ इत्यनेन रात्रौ सार्धप्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह यदृणवदपरेऽहनि पारणेऽपि दत्तवचनाच्च केचित् तु तिथ्युत्तयोरितिवचने अपरेऽहनि उपवासवृत्तोयदिवसे पारणं कुर्यात् । यथा वचनबलात् पारणे औत्सर्गिक पूर्वाह्नपरित्यागेऽपि न व्रतवैगुण्यं तथावाप्यौत्सर्गिक द्वितीय दिनपरित्यागेऽपि न तथात्वमिति । यत्पुनरुभयसत्त्वे रात्रावैव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिथ्युत्तयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽहनीत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः । यथा श्रुतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्रसत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः । तत्र औत्सर्गिक द्वितीयदिन परित्यागे प्रमाणमेव नास्ति तिथ्युत्तयोरिति वचनश्लेदस्य तद्रूपायत्वे प्रमाणं नास्ति । न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे निःसन्देहार्थं न परेऽहनीत्येवं ब्रूयात् ।

वस्तुतस्तु पारणत्वपरेऽहनीत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोपित तिथ्युत्तयोर्भेद इत्यत्रोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव “यद्य कस्याष्टमीं देवीं नमस्कृत्यसरोहिणीम् । अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि” इति मन्त्रनिर्द्देशमपि सङ्गच्छते । किञ्चात्रैव वचने नक्षत्रस्यान्त इत्यत्र भोजनाह्निकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्धरात्रवियोगेऽपरेऽहनीत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनेकवाक्यतया उपवासद्वितीयदिवसपरत्पस्यायमावश्यक्यत्वे न अर्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात् । अन्यथा सांयोगिक-
 इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । एवञ्च “सायमाद्यन्तयोरङ्गाः सायं
 प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेम्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” इति
 महाभारतोद्योक्तगिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः । एत-
 दिष्य एवोत्सवान्ते पारणमाह “तिथ्यन्ते वीतृसवान्ते वा
 व्रतो कुर्वीत पारणम्” इति । न च अत्र तिथ्यन्ते तारकान्ते
 वेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयामृत माधवा-
 धार्य्यहृतत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतदिष्ये ब्रह्मवैवर्तः । “सर्वेष्वे-
 वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्याद्वै
 धारण पारणम्” ॥ धारणं नियमग्रहणं ततश्चागृहीतं नक्त-
 व्रतस्य रात्रिपारणनिषेधः । गरुड पुराणेऽपि “अन्यतिथ्या-
 गमोरादौ तामसस्तेजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वे स्नामसीं
 गतिमाप्नुयात्” ॥ न च यदि प्रथमं निशाग्रामेकतरवियोग-
 म्नादापि ब्रह्मवैवर्तदि वचनादिवा पारणमनन्तमदृ माधवा-
 धार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वै वै रोहि-
 णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा महानिशां”
 इति सवत्सरप्रदीपहृतस्य “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वै वै
 रोहिणीव्रतात् । अत्र निश्यपि तत् कार्यं वर्जयित्वा महा-
 निशां” इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः । स्त्रोणं
 यवाद्यादि भोजनमप्याह ब्रह्मपुराणं “ततः प्रविश्य च शृङ्गं
 यवाद्यं भुञ्जते च ताः । युक्तमिच्छाविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह” ॥
 तदयं सत्तेषः । यच्चैकदिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः ।
 उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ता-
 टस्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताटमीलाभे परदिने । रोहि-
 ण्यलाभे तु निशीथसम्यन्वितामटस्याम् । उभयदिने निशीथ-
 सम्यन्ते तदसम्यन्ते वा परदिने इति । उपवास परदिने
 तिथिनक्षत्रयोर्व्रतान्ते, पारणम् । गृह्य. सू. भद्राभिगाथाः ।
 पूर्वमेक तरस्यावसानं मन्वतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
 तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिशायासुभयस्थिति-
 स्तदात्मशान्ते प्रातःपारणमिति । इति यन्मयटोय श्रीरघु-
 नन्दनमहाचार्य्यविरचितं श्रीकृष्णजयाष्टमोतत्त्वं समाप्तम् ।

अथ दूर्वाष्टमी । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । “आवणी
दौर्गन्धमौ दूर्वा चैव हुताशनौ । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिव-
रात्रिर्वलेर्दिनम्” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । बलेर्दिनं द्युत-
प्रतिपत् हुताशनौ रक्षातृतीया भविष्योत्तरे “पक्षे भाद्रपदस्यैव
शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमी व्रतं पुण्यं यः करोतीह
मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं सातपौरुषम् । नन्दते
वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्” ॥ भीमपराक्रमे कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य “गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षि-
णम् । गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये” ।

आषाढायण्या ऊर्द्धे तिसृषु कृष्णाष्टमीषु ग्राह्यानि नित्यानि
यथा गोभिलः “अष्टकाधोर्द्धमाषाढायण्यास्तमियाष्टमी” इति
ब्रह्मपुराणे “पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च । कृष्ण-
पक्षे धरिष्ठा हि पूर्वा चैवौ विभाव्यते ॥ प्राजापत्याद्वितीया
स्यात् तृतीया वैश्वदेवको । आद्यापूपैः सदा कार्या मांसै-
रन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगती-
विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
ग्राह्य प्रधानकालस्तद्वदिति यावत् । ऐन्द्रीसाम्नेरिन्द्रदेवता-
कयागसम्बन्धात् । एव प्राजापत्या वैश्वदेवको च मांसैः पशोः ।
तथाच गोभिलः “यद्युवाच्यतरमम्भारः स्यादापि पशुनैव
कुर्यात्” इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरिति छाग
एव “छागोऽनादेगे पशुः” इति गीतमात् न च “तेषां ऊर्द्ध-
मष्टम्यां गौः” गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति धार्थं तदमम्भवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य
विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तैपो पीषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे
ऋगोऽपि विहितः यथा “इक्ष्वाकुस्तु विकुचि वै अष्टकाया-
मथादिशत् । मांसमानय ग्राहाय गृहं इत्वा महाबल”
इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव अवध्याच्च स्त्रियं प्राहु
स्त्रिर्यग्योनिगतैष्वपि” ॥ एतदर्थं ब्रह्मपुराणेष्वपि आरण्या-
नामगम्यप्रोचितत्वं वक्ष्यते पशुभावे स्वानीपाकेन यथा
गोभिलः “अपि वा स्यान्तोपाकं कुरीत” इति तद्विधा-
नन्तु “स्यान्तोपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्वानुकल्पितम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु” । इति छन्दोगपरि-
 गिटोक्तं ब्राह्मम् । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् अतएव शाता-
 तपः “नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा । पितरः स्पृह-
 यन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु
 ब्राह्मणेषु च” ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकं तूपकरणत्वेन
 शक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति श्रवणात् । तथाच “नित्यं
 सदा यावदायुर्न कटाचिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोष-
 श्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्त्ति-
 तम्” ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
 “आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इति नव्यवर्द्ध-
 मानधृतात् । “प्रावृट्काले समायाति रौद्रकृच्चगते रवौ ।
 नाडौवेधसमायोगे जलयोग वटास्यदम्” ॥ इति रुद्रयाम-
 लाच्च । रौद्रमार्द्रानवोदकश्रावस्य सावकाशत्वात् वयोदश्या-
 दिकनिषेधमाह टोपिकायाम् । “वयोदशी जन्मदिनश्च नन्दां
 जन्मक्षेतारां सितवामाश्च । त्यक्ता हरौज्येन्दुकगन्त्यमैत्र भ्रूयेषु
 च आहविधानमिष्टम्” ॥ सितवामर शुक्लवारम् कृच्छं राशिः
 हृष्यादयः श्रवणपुष्य रश्मिशिरो हस्तारैवत्यनुराधा उत्तर-
 वितथरीहिण्यः । कृष्णपक्षे चैन्नवोदकश्रावकालस्तदोभयोः
 श्रावयोस्तन्वात् सिद्धिः ।

ज्योतिषे “रजोयुक्क्षाम्बुवाचो च रौद्राद्यपदगे रवौ ।
 तस्यां पाठौ वीजवापो नाहिभौर्दुग्धपानतः ॥ मृगशिरसि
 निवृत्ते रौद्रपाटेऽम्बुवाचो ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्सौख्य-
 हानि । यदि वर्षति कृष्णः क्षेत्रमामाद्य वीजं न भवति
 फलभागी शस्यचाण्डालपाकः” । रजोयुक्क्षाम्बुवाचो ऋतुमतो
 पृथ्वी । सत्यसूत्रे “धरण्याऽऋतुमत्वाच्च भूमिकर्म्ये तथैव च ।
 अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥ ज्योतिषे “यस्मिन्
 धारं सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनश्चरेत् । अम्बुवाचो भवेन्नित्यं
 पुनस्तत् कालवारयोः” ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशश्रावमधि-
 क्षत्य महाभारते “नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
 न प्रोष्ठपदयोः कार्ये तथानेवे च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु
 प्रत्यसौ च विधर्जयेत् । ज्योतिषे याणि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्” ॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा दिनचलत्वाद्दिवचनम् आ-
ग्नेय कृत्तिका दारुणमुक्ता ज्योतिषे । “दारुणश्चौरा रोद्रमैन्द्रं
नैऋतमेव च” । उरगमशेषां रोद्रमाद्रा ऐन्द्र ज्येष्ठा नैऋतं
मूला । विष्णुधर्मोत्तिरे च “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि
वर्जयेत्” । तत्त्वोपनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरणम् ।

नवान्न आद्यकालश्च ज्योतिषे । “सूर्यो” चैव विशाखगे
स्मरतिथौ पापे विजन्मान्विते नन्दामन्द महौजकाव्यदिवसे
पीपे मधी कार्तिके । भेषुग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे
शशिन्यष्टमे आद्य भोजनक नवान्नविहित पुत्रार्थनाशप्रदम् ।
“ज्येष्ठाशेषाद्वेगे सूर्योऽमृगर्गवा निशात्मके । नवान्नैर्भोजन
आद्य जन्म चन्द्रे तिथौ न च” ॥ सूर्यो चैव विशाखगे मार्ग-
शोषस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते स्मरतिथौ
त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारावये । उग्रनक्षत्र पूर्वात्रय मघा-
भरणः अहिरश्लेषा शिव आद्रा । भोजराजः “ब्रह्मा विष्णु
हृदस्पती शशधरो मार्तण्ड पीण्डादितौ मैत्रे चित्रविशाख-
वायु धनमे मूलाश्चि वज्रा तथा । शक्रे वारुण ऋक्षके शुभ-
दिने आद्यं नव शस्यते । नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् आद्यं
नवान्नाद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी यवणापुष्यमृगशिरोहस्ता
रेवती पुनर्वसुनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूला-
श्रिनी कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषा । नवान्नआद्ये मूला कृत्तिका
ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषभक्षणप्राप्तेः “अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा
मूलाजपदकेषु च । भृगुभोमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नबोदन”
इति आद्यशेषाभोजिमात्रपरम् । अजपद पूर्वभाद्रपदा ।

चन्द्रताराद्यशुद्धो प्रतीकारमाह देवलः । ‘कर्म कुर्यात्
फलावाप्त्यै चन्द्रादि शोभने बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं
नार्त्तः काममपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्कं नवणक्ष तारे तिथावभद्रे
सिततण्डुलाय । धान्यश्च दद्यात् करणचंवारं योमं तिलान्
हेममणिश्च लग्ने” ॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे । ऋक्षमवि-
हितनक्षत्रम् । राजमार्तण्डे ताराभेदास्तवणपरिमाणमाह
“एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलाणि नवणम्य क्रमगा
जन्मविपत् प्रत्यरिमरणाख्य तारासु । पलन्तु लौकिकैर्मानैः

साष्टरत्तिदिमापकम् । तोलकत्रितय त्रेय ज्योतिर्ज्ञेः स्मृति
सम्मतम्” वामनपुराणञ्च “विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति-
सम्भवाः । ते नाम स्मरणादिष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः ” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे “सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य
विष्णोः ” इति ब्रह्मपुराणे “प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवविप्राभि-
सन्धितम्” । अभिमन्त्रितं मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात्
गायत्रेति । स्मृतिः “गृह्णीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधिप्राशये-
च्च वम्” ।

अथ भोषाष्टमौ । भविष्योत्तरे “शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य
दद्याद्भोषाय यो जनम् । सवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव
नश्यति” ॥ धवलधृतास्मृतिः । “अष्टम्यान्तु मिते पक्षे भोषाय
सतिलोदकम् । अन्नञ्च विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः” ॥
सर्वं वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातयः
इति सम्बोधनम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करत्यौर्ध्वं देहि-
कम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च” इति मरौचि-
वचनन्तु भोषमकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः “ब्राह्मणाद्यास्तु
ये वर्णा दद्याद्भोषाय नो जनम् । सवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तमम्” ॥ अमवर्णजनदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि
भावादि विषय इति श्रौतम् । अत्र तर्पणमन्त्र “वैयाघ्र-
पद्यगोवाय माकृतिं प्रवराय च । अपुवाय ददाम्येतत् मलिलं
भोषमर्मेणे” इति “भोषमं शान्तनवो वीरः सत्यवादी जिते-
न्द्रियः । आभिरद्विवराप्रोतुः पुत्रपोषोचिता क्रिया” इत्या-
शमा मन्त्रः । पुत्रपोषोचितमित्यभिधानात् पिष्टकर्मरीत्या
ब्राह्मणं पिष्टतर्पणानन्तरं च त्रियादिकस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति
सवत्सरप्रदोषादयः । अत्र योज्यं वर्णज्येष्ठम् ।

अथ पशुकाष्टमौ । स्कान्दः “मौने मधी शुक्लपक्षे अशो-
काप्या तथाष्टमौ । पिवेदशोककनिकां चायासौहित्य-
वाग्निं” ॥ पशुकाप्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्प्राप्तं
फलन्तु मन्त्रनिष्ठात् शोकरहितत्वमयगन्तव्यं सौहित्य-
वाग्निं ब्रह्मपुराण्य नदजले । पुनर्वसुयोगे तु फला-
धिदशमाह जिह्मगरुडपुराणयोः । “पशोककनिकायाष्टौ

ये पिवन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकम-
वाप्नुयुः” ॥ पानमन्त्रस्तु । “त्वामशोक हरामौष्टमधुमास-
समुद्भव । पिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्त्रोशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्री-
पक्षे षष्ठ्योऽपि नास्ति विवृतमेकादशौतत्त्वे । अशोकपानन्तु
पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । “पुनर्वसौ
वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमौम् । लोहित्यविरजे स्त्रायात्
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरा-
दयः । सर्वे लोहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूत
पापं लोहित्य मे हर” इति स्नानमन्त्रः ॥ कान्तिकापुराणे
“चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतन्द्रियः । स्त्रायाल्लोहि-
त्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं
शुचिः प्रयतमानसः । लोहित्ययोये यः स्त्रायात् स कैवल्यम-
वाप्नुयात् ॥ लोहिताक्षरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽभवत्” ।
स्त्रोतोमात्रे विष्णुः “पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ।
स्त्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय फलं लभेत्” ॥

अथ नवमौ । साचाष्टमौयुता याद्या युग्मात् भविष्ये
“मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् । तत् फलं
लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ॥ तथा “नवम्यां नव-
वर्षाणि राजन् पिष्टाशनी भवेत् । तस्य तुष्टा भवेद्गौरौ सर्व-
कामप्रदा शुभा” ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नव-
वर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजनं निवृत्ति
व्रतमिति सङ्ख्ये विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरोतोयः फलं
भविष्ये “माघे मासि तु या शुक्ला नवमौ लोकपूजिता । महा-
नन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-
होमोदेवार्चनस्तपोऽप्यम् । सर्वं तदक्षयं याति यदस्यां क्षियते
नरेः” ॥

अथ श्रीरामनवमौ । अगस्त्य संदितायाम् । चैत्रे मासि
नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसुचसंयुक्ता सा
तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वसुच संयोगः स्वर्गोऽपि यदि

लभ्यते । चैत्रशुक्ल नवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम-
नवमी प्रोक्ता कोटिसूर्ये ग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भ-
वक्षयकारकम् । उपोषणं जागरणं पितृमुद्दिश्य तर्पणम् ॥
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं वस्त्रप्रामिसमौप्सुभिः” । चैत्रपदं
चान्द्रपरम् । “संप्रं पूषणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाह्वये ।
शालिरामीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥ अत्र मेघस्य
सूर्ये चान्द्र चैवस्यैव सम्भवात्तिथिकृत्यत्वाच्च । तथा ‘तस्मिन्
दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त शान्तौ नो
यावत् स्याद्दशमी दिनम् ॥ तेनैव स्यात् पुरश्चस्या दशम्यां
भोजयेद्भिजान् । भक्ष्यभोज्यैर्वहुविधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसौदति” । तथा “चैत्र शुक्ला
तु नवमी पुनर्वसु युता घटि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
तया भवेत् ॥ नवमी चाष्टमी विहा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नमस्यान्तु दशम्यामेव पारणम्” ॥ एतद्वचनद्वयं
कालमाधवीत्येऽपि किन्तु महापुण्ये त्वत्र महाफलेति पाठः ।
शङ्केति श्रवणात् सर्वत्र श्रद्धाया नृणादग्रे न विहायामिति अत-
एवाष्टमीविहा नवमी मनज्जवापि नोपोष्येति साधवाचार्यैः ।
सैव तादृशेष न तु विहा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमी
पारणयोग्या तदा दशमी शुक्ला नवम्युपोष्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
यणैरिति श्रवणात् अवैष्णवैस्तु अष्टमीविहैव श्राद्धा यदा तु
पूर्वदिने अष्टमीविहा नवमी परत्र दशमी युता नवमी एका-
दशी दिने च दशमी न पारणयोग्या तदा नज्जत्रयोगायोगी-
ऽप्यष्टमीविहैव श्राद्धा परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
मात् । तथा च रामार्चनचन्द्रिकायां दशम्यादिषु वृद्धयेत्
त्याज्या विहैव वैष्णवैः । ‘तदन्येषाम्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव
नियतम् । दशम्यामेव शङ्केन दशमी नैव लभ्येत् ॥ निश्चि-
त्यैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत्’ इति कारिकाभ्यामगस्त्य
मंदिताद्याज्यानिम् । धन्यस्तु दशमीपारणमत्वे सर्वैरष्टमी
विहा नोपोष्या विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
तव्यमित्युपदेश परं न तु कर्त्तृविशेषणम् । अगस्त्येनावैष्णु-

वस्य विज्ञोपवासानुपदेशात् । कर्तृभेदे विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च
अतएव साधवाचार्येण सामान्यत एव विज्ञा निषिद्धा ।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह “प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्यो विमूढधी । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु
पच्यते ॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधी । कुम्भी
पाकेषु घोरिषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
मरमात्रस्याधिकारः । एवञ्च “कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणं
मतन्द्रितः । मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमोव्रतम् । सुच्यन्ते पातकैः
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ” ॥ इति फलकोत्तेन प्रागुक्तसयोग
पृथक्त्वव्यायात् सिद्धम् अगस्त्यसंहिताया “शालग्राम
शिनायाञ्च तुलसीदलकल्पिता । पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका ” ॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितात सच्चिद्व्य
लिख्यते । कृतप्रातःस्नानादि “उपोष्य नवमीन्वद्य ग्रामिण्यष्टसु
राधवः । । तेन प्रीतो भवत्व भो । ससाराक्षाहि मा हरे ” ॥
इति निवेद्य । “कोमलाङ्ग विशालाक्षमिन्द्रनोक्तसमप्रभम् ।
दर्शिनांशे दशरथ पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥ पृष्ठतो लक्ष्मण देव
सच्छवः कनकप्रभः पाश्वः भरतशत्रुघ्नी तानवृन्तकरावुभौ ।
“अग्रे व्यग्र हनुमन्तः रामातुग्रहकाङ्क्षिणम् ” ॥ एव ध्यात्वा
श्रीरामपूजयेत् । स्नानमन्त्रस्तु ‘इन्द्राग्निश्च यमश्चैव नैऋतो
वरुणोऽनिलः । कुबेर ईशो ब्रह्माऽऽर्द्धिकपाला स्नापयन्तु ते ” ॥
अद्विरनन्तः कौशल्या पूजयेत् । मन्त्रस्तु “रामस्य जननी चासि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वा पूजयिष्यामि लोकमात नमोऽस्तु
ते ” ॥ तथा “नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः । ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेश परिवारान् समर्चयेत् । पूर्वपटकोण कोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात् ” ॥ हृदयादीनि यथा रा हृदयाय
नमः रौ शिरसे स्वाहा रु शिखायै वषट् रै कवचाय हु रौ
नेत्राभ्यां वीषट् र अस्त्राय फट् इति । तथा ‘हनुमन्तः सप्त
श्रीवः भरतः सविभीषणम् । लक्ष्मणाद्दशवृद्धः जाम्बवन्तः
दनादिषु ॥ धूम्रः जयन्तः विजयः सुराष्ट्रः राष्ट्रवर्धनम् अकोपः
धूम्रपालास्तः ॥ नन्दः दलमध्यतः । दलाग्रे लोकापालाय तद

स्त्राणि तदग्रतः” ॥ लोकोपाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वज्र-
शक्ति दण्ड खड्गपाश अद्भुतगदा शूल चक्र पद्मानि । मध्याह्ने
जन्म भावयेत् । “उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्टो नवम्यान्तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि । निटैर्धुं
निखिलाः पलाशममिधो मध्यादयोध्यारणेरविर्भूत मभूदपूर्व-
विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “मत्त्वैव
वाटयेद्वाद्यानघ्यं दद्याज्जगत्पतेः । फलपुष्पास्त्रुमस्यूर्णं गृह्येत्वा
शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसौदमेः” ॥ मन्त्रस्तु
“दशाननवधार्घ्यं धर्मसंस्थापनाय च । दानवाणा विनाशाय
दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां रामो जातः
स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्पाञ्जलि पुनर्दत्त्वा यामयासेष्वतन्द्रितः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या
दिवारात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं संक्षेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवादाभावः विद्वा-
यान्तु एकादशोदिने दशमीपारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-
योगायोगेऽपि अष्टमीविवादायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमी
विवादां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ।

अथ दशमी । सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-
युता ग्राह्या । यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया
परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी” ॥
यथा सम्पूर्णा दीपरहिता तथा विवापोति विकल्पे व्यवस्था-
पयति विष्णुधर्मोत्तरीयं “शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितो
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितो रविः” । ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः । “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिनोदकम् । मुच्यते दशभिः पापैः
सुमहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-
करणकतिभतर्पणाद्भक्तस्नानादयविधपापक्षयः फलम् एवं
दानादपि वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात्
हेतुमद्विगदस्यसाश । ब्रह्मवैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्
अन्यथा नानाविधिः शास्त्रे । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-

स्नावकम् अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-
लिङ्गे जाड्योपदशवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे “शुक्ल-
पक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि
तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥ अत्र केवलदशम्या दशविधपापक्षयः
फलम् । भविष्ये “ज्येष्ठशुक्लदशस्यान्तु हस्तयोगेन जाड्यवौ ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहराच्यते” ॥ दशपापानोति दश-
जन्मकृतपापानोति विशेषणोयमाह पराशरभाष्ये यमः ।
“ज्येष्ठे मासि मिते पक्षे दशम्या हस्तयोगतः । दशजन्मा-
ऽध्वजा गङ्गा दशपापहरा स्मृता” ॥ अत्र दशजन्म कृतदशविध-
पापक्षयः फलम् । अत्र “प्राप्ते कर्मणि नानैको विधातुं
शक्नते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः” इति
न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमी विधे-
र्यस्मिन्निति तस्माभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तस्माभे परदिन
एव अत्रापि पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुम्भवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रान्नाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नान कृत्वा
परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् ।
शङ्खः “ज्येष्ठे मासि त्रितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदिय जाड्यवौ मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति
च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-
मेधायुतम्” ॥ भौम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-
पापक्षय शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्य फलम् ।
राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवा-
विधानतः । परदारोपमैवा च कार्याक त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वगः । असम्यग्प्रलापश्च
वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येभ्यश्चिन्तनं मनमानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ एतानि
दश पापानि प्रशमं यान्तु जाड्यवि । । स्नातस्य मम ते देवि !
जले विष्णुपदाङ्गवै ॥ विष्णुपादार्घ्यमभूते गङ्गे त्रिपद्य-
गामिनि । धर्मद्रवोति विद्याते पाप मे हर जाड्यवि ।” ॥ अत्र
मन्त्रलिङ्गेन प्रणवपूर्वकार्येणानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मज्जन-
स्यादौ पाद्यानि “रागन्तुकानामन्तेऽभिनिवेशः” इति न्यायात्

“मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात” इति न्यायात् “मन्त्रान्ते कर्म-
 दोनि सन्निपातयेत्” इत्यापस्तम्बीयाश्च । हिमापैशुन्यादि-
 भेदमाह कामधेनो देवल । “कायक्लेश मनोदुःख बध वा
 प्राणिना पुन । य प्रवर्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासत ।
 यन्नार्थं ब्राह्मणैर्बध्या प्रशस्ता नृगपक्षिण । भृत्यानाञ्चैव
 हत्यर्थमगम्यो ह्याचरत् पुरा” ॥ तथा “परुषवचनमपवाद
 पैशुन्यमनृत वृथालापा निहुरवचनमिति वाङ्मयानि पट ।
 परेषा देश जाति कुल विद्याशिल्परूप वृत्ताचार परिच्छद
 शरीर कर्मजोविना प्रत्यक्षदोषवचन परुषम् ॥ यश्चान्यत्
 क्रोधमन्तापवाससजनन वच । परुष तच्च विज्ञेय यश्चान्यश्च
 तथाविधम् ॥ चक्षुषमिति सुप्ताच्च चण्डाल ब्राह्मणेति च ।
 प्रशसानिन्दन द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते” ॥ तेषामेव परुष
 वचनाना परीक्ष मुद्राहरणमपवाद । गुरुनृपतिवन्मुभ्राष्ट-
 मित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाग्यान् पैशुन्यम् । अनृतं
 द्विविधमसत्यममवादयेति । “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थं परि-
 कल्पनात् । नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषण व्यर्थभाषणम् ॥ सुहृदा-
 ङ्गामिध्यमज्ञाना वचन निहुर विदुः । यदन्यदा वचो नोच
 स्त्रोपुसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येव पटविकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य
 भाषणात् । इह वा मुत्र वा क्रूरमनस्य प्रतिपद्यते” ॥ प्रशसा-
 निन्दन प्रशमया निन्दनम् अत्र चतुर्विध पङ्क्तिविधयोरविरोध ।
 समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-
 हुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बन्धप्रलापव्यर्थभाषणयो पदार्थ-
 यत्वात् नार्थान्तरत्वम् । अभिधानमपहरणार्थमिति शेष ।
 वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशे पुन मङ्गल्य । स्मृति
 तत्त्वे महादेवो सृष्टिस्थित्यन्तकारिणोम् । नत्वा वदति तत्
 पूजाकाले ओरधुनन्दन ।

अथ दुर्गास्तव । मार्कण्डेयपुराणे “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी” इति यथा “सृताहनि तु कर्त्तव्य
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिमवत्सरञ्चैव चाद्यमकादशेऽहनि”
 इति याज्ञवल्क्यवचने आह्वय प्रति सवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुते
 यथा वा “प्रति सवत्सरमाग्रशयणेष्टि कुर्यात्” इति प्रति

सप्तत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुते सावत्सरिक विशेषणं प्रतीयते तथात्रापि
 षोडशीति वार्षिकीति श्रवणात् “प्रति सवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च
 विसर्जनम्” इत्यत्र प्रतिसवत्सरं श्रुते प्रागुक्तं शरत्काल इति
 श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालीनेति दुर्गापूजाया
 विशेषणं प्रतीयते । ततश्च वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजा एक-
 वचनान्तनिर्देशात्तत्त्वोक्तं नानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते ।
 “शारदीया महापूजा चतुर्कर्ममयी शुभा ।” ता तिथि
 त्रयमासाश्च कुर्याद्भक्त्या विधानतः” इति लिङ्गपुराणीये चतु-
 र्कर्ममयीत्यनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्थापनपूजन
 बलिदानं होमरूपा वक्ष्यमाणयुक्तेषु । सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या
 दुर्गाया इत्युपक्रम्य “द्विशरीरे चरेचैव लग्ने केन्द्रगते रवौ ।
 वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्जनम्” इति देवीपुराण-
 षष्ठने वीष्णुश्रुते अत्र द्विशरीरे कन्याया चरे तुलाया केन्द्र-
 गते लग्नगते रवौ अन्यद्विशरीरादेः पूर्वाह्णेऽसम्भवात् “सवत्सर-
 व्यतीते तु पुनरागमनाय च” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । सा पूजा
 नित्या वीष्णुश्रुते अक्षरणि प्रत्यवायश्रुतेश्च । यथा शारदीया
 महापूजाभिविहृत्य कालिकापुराण “यो मोहादयवालस्याद्देवी
 दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दग्धाद्वा हेपाद्वाप्यथ भैरव ॥
 क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै” । विधिसमभि-
 व्याहृतं फलश्रुते काव्या च । यथा तत्रैव “हृत्वेव परमात्मा
 पुनिर्हतिं त्विदिवौकस । एवमन्यैरपि सदा देव्या कार्यं
 प्रपूजनम् ॥ विभूतिं मतुना लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम्” ।
 पूजयेदित्यभिविहृत्य भविष्योत्तरेऽपि “भवानीतुष्टये पार्थ सव-
 त्सरं सुखाय च । भूतप्रेतपिशाचानां नाशार्थं चोत्सवाय च” ॥
 देवीपुराण ‘तुष्टाया नृपदुर्गाया निमिषार्द्धेन यत् फलम् ।
 न तद्वक्तुं महेशोऽपि शक्नोति वर्षशतैरपि” ॥ एवञ्चातुल्यं विभू-
 त्यादिमनितं वा भवानोप्प्रीतिर्वा तत्तत् फलोक्तं वा फलं
 निर्देश्यमिति । एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजाया
 द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फलं तत्तत्प्रादीय द्रव्यदानवदा-
 नुपङ्गिकम् अतो न तत्र काम्याभिन्नापापेक्षा बलिघाते तु
 “ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः” । इति कालिका-

पुराणे उद्दिश्येत्प्रतिधानात् काम्याभिनाप इति । ततश्च
सयोगपृथक्त्वं न्यायादुभयरूपेयम् । ततश्च काम्यतया पूजने
कृते प्रमहान्निश्च पूजासिद्धिः । एव बलिहोमाद्यज्ञेऽपि ।

एव कर्मकुर्वता यत्तादृशं फलं न दृश्यते तत् कलिस्तमा-
वात् । तथा च विष्णुपुराणे “यदा यदा मता हानिर्वंदमार्गा-
नुसारिणाम् । तदा तदा कलेर्हृदिरनुमेया विचक्षणैः ॥
आरम्भाद्यावसोदन्ति यदा धर्मभृता नृणाम् । तदानुमेय
प्राधान्यं कलेर्मेचेयं परिहृतैः” ॥ मत्स्यपुराणश्च “यत्र धर्म-
सत्तुष्याद् स्याद्धर्मं पादविषहं । कामिनस्तममाक्रिया जायन्ते
यत्र मानवाः ॥ अष्टद्वारं गृह्यतां प्रचौणस्त्रैहवाम्भवाः ।
विप्राः शूद्रसमाचारा मन्त्रिः सर्वे कल्पो युगे” ॥ अत्र फलजन-
कापूर्वक्यात्मकमणोऽप्येक्यं अन्यथा सङ्ख्यावाहनविभर्जनदत्ति-
णादिभेदः स्यात् । ततश्च शो यियच्छणा अधिवासदिनेऽङ्गा-
धिकाराय तद्दीर्घाभूतज्ञास्यप्रधानाधिकारः सम्पादकः कुश-
तिलजलत्यागमश्चितः काम्याभिनापपूर्वकः प्रधानसङ्ख्य-
कार्यः । इति हैतनिर्णयोक्तं वदतापि काम्यत्वेन नित्यत्वेन
वा करणे व्रतत्वाच्चततः कन्दारम्भदिने बोधनादिप्रागेव सङ्ख्यो-
न तु दिनान्तरे । शरत्काले मह्यपूजा इत्यत्र एकत्रचनश्रुतेरेक-
प्रयोगसाध्यत्वे नैककर्मतापन्नं क्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थो-
भूतनियोगस्यैक्यादर्शवत् न तु प्रत्येकं तत्तत्कर्मणा सकल्प-
कलिकापूर्वजनकत्वादैनृदध्यादिहोमवत् । अतएव जिवान-
धनञ्जयः सग्रहणोः । “आरभ्य तस्या दशमीञ्च यावत् प्रपूज-
येत् पर्वतराजपुत्तो” इत्युक्तम् । अतएव ‘कन्यामस्यै रवौ
शक्रं शुक्ला मारभ्य नन्दिकाम्’ इत्युपक्रम्य “महानवम्या पूजेय
सर्वकामप्रदायिनी” इत्यन्तेन देवीपुराणीयेन अपि पष्ठोत-
प्रभृति नवमीपर्यन्तं पूजेयमित्येकत्वेनोक्तम् । तेन पञ्चम्या-
मेकभक्तं ततः पष्ठ्या प्रातः सकल्प इति रत्नाकरः । न च
नन्दिकाप्रतिपदिति दुर्गाभक्तितरङ्गिखुलं युक्तमिति वाच्यं
महानवमीमन्त्रिणष्ट पष्ठौपरित्यागे प्रमाणाभावात् प्रतिपदु-
क्तावपि प्रतिपदादि क्लमणैकत्वसिद्धेः प्रकृतार्थं निर्वाहः ।
एवमेवैकादशाध्यत्वेन तिथुल्लेखानन्तरमारभ्य दशमी यावत्

प्रत्यहमिति वार्षिक शरत्कालेन दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोज्यं अन्यथा संकल्पकालेन तिथेरन्यदिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादि प्रतिपदादि पष्टादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवल महाष्टमौ केवल महानवमौ पूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः । तदमन्तरमशीचमपि न प्रतिबन्धकम् । “व्रतयज्ञ विवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतके न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दीशार्द्धं विवाहादौ आर्द्धे पाकपरिष्कृत्या निमन्त्रणान्तु वा आर्द्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः” इति राघवभट्टवृत्तविष्णुवचनात् पाकपरिष्कृत्येति सार्वभट्टश्रुतिविषय तत्र तस्य तदुद्धरणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । सकल्प उक्तो हारोतेन यथा “मनसा सकल्पयति वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयति” इति भविष्यपुराणेन च “सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलक्षाल्पात्यक्तं तस्य धर्मस्याङ्गैर्यो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणेनापि “आशास्य च शुभ कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” । इत्यगस्त्यपूजने उक्त मनोगतं शुभ फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलष्य कार्यं कर्मणा उपपादयम् । भविष्ये “शुक्तिशङ्खाश्नहस्तैश्च कांस्यरुप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृत्सयेन कदाचन ॥ गृहीत्वौदुम्बर पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साप्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” ॥ अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयशङ्कादिमाहचर्यादेकहस्तपरी वा । “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवामन्तु गृहीयाद् यद्वा वार्येव धारयेत्” ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अथ व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र देवौभक्तिसमन्वितैः” ॥ इति देवौपुराणवचनात् । “व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये” इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

“चेरुहविष्य भुञ्जाना कात्यायन्यर्चनव्रतम्” । स्कान्दभविष्य-
पुराणयो “शारदो चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विको राजसौ चैव तामसौ चेति ता मृगु ॥ सात्त्विको
जपपञ्चाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै । साष्टात्मा भगवत्याश्च पुरा
णादिषु कीर्तितम् ॥ पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमना
प्रिये । राजसो बलिदानेन नैवेद्यै सामिपैस्तथा ॥ सुरामासा
द्युपहारेर्जपयज्ञैर्व्रता तु या । विना मन्त्रैस्तामसौ स्यात्
किरातानाञ्च समाता” ॥ शरत्कालौनदुर्गापूजाधिकारे भवि
ष्योत्तरौघ “ब्राह्मणैश्च त्रिविधैर्वैश्यै शूद्रैरन्यैश्च सर्वकै । एव
नानामन्त्रेच्छगणै पूज्यते सर्वदस्युभि” ॥ देवीपुराण “स्वय
वाप्यन्यतो वाप पूजयेत् पूजयेत वा” । पूजयेत्तत्यात्मनेपदा
हेतुनिजन्तता शत्रु स्वय करणाश्वासस्य अन्यदारा तथैव दक्ष
“स्वय ह्यम फल यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्री
गुरुभ्राता भागिनेयाऽथ विटपति । एभिरेव हृत यत्तु तदुत
स्वयमव हि” ॥ विटपतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादोतरत्न फल
न्यूनता । ह्यथशौर्षपञ्चरात्रे “अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्याति
शायनात् । आभिरुष्याच्च विष्याना देव सात्विध्यमृच्छति” ॥
विस्वाता प्रतिमानाम् । अत्राशौचादिशङ्कया बोधनादनात्
पूर्व शुचि तत्कालजोषित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्दरणादिक
क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्त स्वय प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय
न तु तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा “निर्क्षिप्याग्नि स्वदारुषु
परिकल्प्यर्च्यैज तथा । प्रवसेत् कार्यवान् । वप्रो ह्यथैव न
चिर क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्रापि प्रतिनिधो
यते एवञ्च वरणं विनापि यदि क्वचित् स्वय प्रवर्त्तते तथापि
तत्कर्मसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथाच
विवादकल्पतरुत्राकरशान्तिदोषिकासु नारद “ऋत्विक् च
त्रिविधो दृष्ट पूर्वजुष्ट स्वय कृत । यदृच्छया च य कुर्या
दात्तिल्य प्रीतिपूर्वकम्” ॥ यदृच्छया स्नेच्छया एतत् प्रपञ्चित
शुद्धितत्त्वे । अतएव शङ्खनिखितौ “राज्ञा पुरोहितोऽमात्य
शहिस्तस्य तदायथा” नृपतीनामात्मप्रतिनिधीभूत पुरोहित
स्तेन नृपतेरयोचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपते शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्धा कर्तव्यमिति चारुताप्रभृ-
तयः । पूजादिकन्तु शुचिकाले तदर्थापकल्पितद्रव्येण कर्तव्यं
यथा यमः “पूर्वसङ्कल्पितार्थे वा तस्मिन्नाशोचमिष्यते” । हस्त्य-
चिन्तामणौ । “विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्नरामृतमूतके । पूर्व-
सङ्कल्पितं द्रव्यं दोग्धमानं न दूष्यति” ॥ स्वयं प्रवर्त्तमाना-
द्विगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिक्यम् । तथा कूर्मपुराणम्
“ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः । प्राप्यानुज्ञा
विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि” ।

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः “अन्यैः शतहताहोमादेकः पुत्र-
हन्तो वरः । पुत्रैः शतहताहोमादेको ह्यात्मकृतो वरः” ॥
संवत्सरप्रदोषे “माहात्म्यं भगवत्याद्य पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ॥ सर्वकामसमृद्धये तत्त-
दभिलषितमिदमेव । यत्र यद्यपि देवीमाहात्म्यपाठस्य “सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकृत्करणेनैव तत्तत् फल-
सिद्धिर्जायते तथापि तत्फलबाहुल्याय पुनः पुनः पाठः
वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते मनुः “पठेद्वा
नियताचारस्त्रिवेदेदम्य मंडिताम् । प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि
त्रिः पठेदधमर्पणम्” इति सरस्वतीस्तवेऽपि “पञ्चदशेऽपि यो
भक्त्या त्रयोदश्येकविंशतिम् । अविच्छेद पठेद्दोमान् ध्यात्वा
देवीं सरस्वतीम्” ॥ नन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षीस्तवेऽपि “शत-
मावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिबन्धनात्” इति जैमिनिरपि
“फलस्य कर्मानिष्पत्तिस्तेषां लोकावत् परिमाणतः फलविशेषः
स्यात्” इति यथा लौकिककर्पणादीनां बाहुल्येन फलाधिक्यं
तथा वैदिकपाठादीनामपीत्यर्थः । “सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे
संख्यां कृत्वा पठेत् सुधोः” । इति वाराहोत्तन्त्राच्च इन्द्राक्षी-
स्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डोपाठस्यावृत्तौ फलभूमादिव्यक्तम् ।
वाराहोत्तन्त्रे “चण्डोपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतां ममः
एकाहत्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥ सङ्कल्पपूर्वं
सम्पूज्य न्यस्याङ्गे मनुन् सकृत् । पाठादनिप्रदानाच्च मिहि-
माप्नोति मानवः ॥ उपसर्गोऽथान्यर्थे त्रिगहत्तं पठेत्तरः ।
गृहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चाहत्तं वरानने ॥ सङ्गामये समुत्पन्ने

समाहृत समुद्रयेत् । नराहृताद्भवेच्छान्तिर्वाजयेयफलं भवेत् ॥
 राजवश्यायभूत्यै च रुद्राहृतमुद्रोदयेत् । अर्काहृतात् काम्य
 सिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥ सन्दाहृत्या रिपुर्वश्यमाया स्रोव-
 श्रतामियात् । मोल्य पञ्चदशाहृत्या त्रियमाप्नोति मानव ॥
 कलाहृत्या पुत्रपौत्रधनधान्वागमं विदुः । राश्रो भोतिविमो-
 चाय रिपारुद्धाटनाय च ॥ फल्गात् सप्तदशाहृतं तथाष्टा-
 दशकं प्रिये ॥ महागङ्गाविभोन्नाय विगाहृतं पठेत् सुधी ॥
 पञ्चविंशवर्त्तनात् भवेद्भयविमोक्षणम् । सङ्कटे समनुप्राप्ते
 दुष्टिक्लिप्तामये तथा ॥ जातिध्वसे क्लोच्छेदे आयुषो नाश-
 मागते । बहिर्हृदो व्याधिहृदो धननाशे तथा क्षये ॥ तथैव
 त्रिविधोत्पत्ते तथा चैवातिपातके । कुर्वाणो यत्नात् शताहृतं
 तत् सम्पद्यते शुभम् ॥ त्रिपौत्राहृतं यत्नाहृत्या राज्यवृद्धिस्तथा-
 यरा । मनसा चिन्तितं देवि । सिद्धौदटोत्तराच्छतात् ॥
 शताध्वमेधयज्ञाना फलमाप्नोति सुव्रते । सहस्रावर्त्तनाहृत्यो-
 रावृणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरी
 सोक्ष्मवापुयात् । यथाश्वमेधं क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
 स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीं स्तुव । अथवा बहूनोक्तेन
 क्रमेतेन वरानने ॥ चण्ड्या शताहृतपाठात् सर्वा सिद्ध्यन्ति
 सिद्धयः ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रवणेऽपि कार्यं “प्रयोज-
 यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो
 भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बेनापि प्रवृत्त-
 प्रावृत्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुतेः । अत्र पाठयिष्ये श्रव-
 यिष्ये इति प्रयोगः । एव भारतादावपि अत्राविशेषात् सर्वेषां
 सेवाधिकारः द्विजानां पाठश्रवणयोः शूद्रस्य श्रवणऽधिकारः ।
 अत्र काम्यत्वेऽपि सात्तकर्मत्वेन प्रतिनाधसम्भवात् यथायथं
 पठिष्यामि श्रोष्यामि इति सङ्कल्प्य तैः प्रतिनिधीयते । तथाच
 अधिकरणमालाङ्गनाधवाचार्यधृतपराशरभाष्ये शाताश्रयः ।
 “श्रोतं कर्म स्वयं कुर्यादन्त्याऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्नो
 श्रोतमप्यन्यं कुर्यादाचारमन्ततः” ॥ एतद्वचनं काम्येऽपि
 प्रातर्नाधविधायकं नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रोतस्मार्त्तं
 भेदेनोपादानं व्यग्रं सात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिभावात् ।

अन्ततं उपक्रमात् परतः । “कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-
नैमित्तिके हि सः । कास्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं कास्य प्रतिनिधि-
नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् ।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नराय नमः
नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नत्वा पाठ्यं “नारायण नमस्कृत्य नरश्चैव नरो-
त्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्” इति
विधेः भागवतीयचूतोक्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तथोदीर-
यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिष्यतीति शोधरस्त्रामिव्याख्यान-
मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत्र व्यासमिति भागवते पाठात् ।
अकारेण व्यासो लब्ध भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वती
व्यासमिति साक्षात्लिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ काष्णं च पञ्चमो
वेदा यमहाभारत स्मृतम्” ॥ काष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतं
“मौराद्य धर्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता महोपते । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनोपिण ” ॥ जयत्यनेन ससारमिति जय-
स्तत्तदग्रन्थः । एवञ्चार्थानवलीकनादाचाराद्वादाविपः श्लोकः
पठ्यते । सत्यसूक्ते वाराहोत्तन्त्रे च । “जम्बा च प्रणवञ्चादौ
स्तोत्रं वा सहिता पठेत् । अन्ते च प्रणव दद्यादित्युवाचादि-
पूरुष ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफल भवेत् । शुद्धे-
नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं
स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत्
सुधी ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च
लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत् ॥ अब्राह्मणेन लिखितं
तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिऋन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणः ॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् । सक-
ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्या कृत्वा पठेत् सुधीः ॥ अध्यायं प्राप्य
विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं
पठेत्तरः” ॥

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठस्यादौ ऋषि-
 छन्दादिकं पठेत् तद्यथा प्रथमचरितस्य “ब्रह्मऋषिर्महा-
 कान्तौदेवता गायत्री छन्दो मन्दाग्रतो रक्तदन्तिकावीजमग्नि-
 स्तत्त्वं महाकान्तौप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः” । मध्यमचरितस्य ।
 “विष्णुऋषिर्महानलक्ष्मोदेवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरीशक्ति-
 दुर्गावीजं सूर्यस्तत्त्वं महानलक्ष्मोप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः” ।
 उत्तरचरितस्य “रुद्रऋषिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभौमा-
 शक्तिर्भौमरीवीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः” ।
 नैयतकान्तिककल्पतरी भविष्यपुराणम् “इतिहासपुराणानि
 श्रुत्वा भक्त्या विधांपते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
 विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान् न्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-
 वणजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्” ॥ तथा “देवार्चामग्रतः
 कृत्वा ब्राह्मणानां विधेयतः । अन्यच्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः
 कुर्वन्मृतम् ॥ पुनर्वध्नीत तत्सूत्रं न सुक्ता धारयेत् कचित् ।
 हिरण्यं रजतं गाय तया कांस्योपदोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाच-
 कारेह श्रुतम्याप्नोति तत्फलम्” । कांस्योपदोहनाः कांस्य-
 क्रोडाः “वाचकः पुजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवता.” । तथा
 “ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि
 विक्रीय य इच्छेत् सफलं कृतम्” ॥ तथा “विस्पष्टमद्भुतं शान्तं
 स्मृताक्षरपदं तथा । कनस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः मदा शुद्धो ग्रन्थार्थे कृतस्तथो नृप । ब्राह्मणादिषु
 सत्रेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
 ध्याम उच्यते” । तथा “सप्तस्वरसमायुक्तं कालेकाले विधांपते ।
 प्रदर्शयन्मान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप” ॥ देवौपुराणे “इषे
 माप्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ । नवम्यां बोधयेद्देवीं
 क्रोडाकोतुकमङ्गलैः ॥ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पठरां विस्वाभि-
 मन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेगनम् । पूर्व-
 पाटापुताष्टम्यां पूजा होमाद्युपोषणम् ॥ उत्तरेण नवम्यान्तु
 वनिभिः पूजयेच्छिवाम् । अवसेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विम-
 र्शयेत्” ॥ पञ्च नवम्यादिकस्य उक्तः । तथा “यावद्दूर्वायु-
 राकारं कर्तुं वष्टि शशियशः । तावच्च वष्टिका पूजा भवि-

प्यति सदा भुवि ॥ प्राहृट्काले विशेषेण आश्विने द्वादशीषु च । महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ अनेन महाष्टमी-महानवमीकल्पावुक्तौ । सङ्कल्योऽपि तद्रूपेण । अत्र कन्याराशिगते रवावित्यस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायिकाभिप्रायं वा न तु नियमार्थम् । तथात्वे सौराश्विने प्रतिवर्षं कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुपपत्तेः । अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम् । अतएव कालकौमुद्यादिदृतं “कर्किण्यर्के हरौ सुते शक्रध्वज-क्रियाश्विने । तुलायां बोधयेद्देवीं हृथिके तु जनार्दनम्” ॥ इति बोधयेदिति षष्ठ्यामिति शेषः । अत्रापि नवमीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के कन्यार्के तुलार्केऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमी-महानवम्योरपि मासपक्षोत्प्रेषः । मासपक्षतियोनामिति वचनात् अमावास्या-पौर्णमास्योः पक्षोत्प्रेषवत् एतेन वारुण्यादिवत् महाष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युत्प्रेष इति निरस्तम् ।

अत्र कानिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः षष्ठ्यां बोधनं दशभुजायाः विशेष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तन्न कानिकापुराण एव कामाख्यापञ्चमूर्तिप्रकरणे “शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा मा समाख्याता पीठे लोके च नामतः” ॥ इत्युपक्रम्य “रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं सिंहस्य दशबाहुभिः” । तथा “रूपन्त्वेवं दशभुजं पूर्वोक्तान्तु विचिन्तयेत्” । इति तथा “पञ्चाननं कासरश्च दैत्यमग्रे प्रपूजयेत्” । इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि नवम्यां बोधनमुक्तम् । अतएव नतैव “उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली त्वहं पुनः । यया मूर्त्यां त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥ एतासु मूर्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा । पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्” ॥ इत्यनेन कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं पूर्वमुक्तम् । अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य न सम्भवतीति तस्मादशभुजाया नवम्यां षष्ठ्यां वा बोधनमिति ।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शरदापदव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-
व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्यनिकी ।

एवं प्रतिवर्षकर्तव्यत्वादाद्रीदि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा
कार्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा च लिङ्गपुराणं
“सूनाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्य-
न्तरेष्वेव मृत्तेषु तु फलोच्चयः” । देवलः “तिथिनक्षत्रयोर्योगे
द्वयोरेवानुपाननम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन-
कर्मणि” । कृष्णनवम्यामार्द्रायोगोविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च
लिङ्गपुराणम् । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा द्रुमे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवावस्तरैः” । चतुर्यचरणे गौत-
मादिब्रह्मनिस्स्रवैः इति कालिकापुराणे पाठः । “इये मास्य-
मिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रौहृत्ते बोधयामि त्वं
यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य वधार्थं रामस्या-
नुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा”
इति मन्त्रलिङ्गश्च । अकाल इति तु रावित्वेन दक्षिणायणस्य ।
तथा च श्रुतिः । “तपस्तपस्यो शिशिराहतुः । मधुश्च माघ-
वश्च वासन्तिकाहतुः । शुक्लश्च शुचिश्च श्रेष्ठाहतुः । अथै-
तदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकाहतुः इषश्च
ऊर्जश्च शरदाहतुः । महाश्च सदस्यश्च हेमन्तिकाहतुः ।
अथैतदक्षिणायणं देवानां रात्रिः” इति एवञ्च “रात्राविव
महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रति-
संवत्सरं नृप” इति श्रम्याप्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे
दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति-
पदं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्र-
युगाद्या बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्रमे दिवे-
त्यत्र दिशपदात्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिशपदं व्यर्थं
स्यादिति । ज्योतिषार्णवे अत्रमुक्तं वराहमि “कन्यादिमौन-
पथेनैव यश्च सप्राण्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देव्या-
राज्ञा गुह्यप्रटः” । शिव आर्द्रा एवद्यौम्यादिने पूर्वाह्णे नवमौ-
लाभे परवार्द्राभामे परत्र बोधनं न युग्मात् पूर्वव युग्मबाधक
पूर्वाह्ण्य बाधकनक्षत्राचुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव

नमस्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिने एव युग्मात् अत्र
केवलनवम्या बोधनविधिर्न च तस्यापि गुणफलत्वाच्च । “माघे
धा फाल्गुने वापि भवेद्दं माघसप्तमो । माकरोति च यत्
प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्” इति सौरागमान्माकरोति
च वत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते ।
ततश्चादौ रश्मिबोधने सन्त्वान्तरानुपदेशात्तदयुक्तमन्त्रः प्रणव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्मूनध्वातिरिक्तञ्च यच्छिद्रयदयन्नियमः ।
यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्व-
ज्ञाविकलं भवेत्” । इति योगियाज्ञवल्क्यावचनात् ।

षष्ठो बोधनेऽप्येव नवम्यां बोधनासामर्थ्यं तु षष्ठ्यां सायं
बोधनं यथा भविष्ये “षष्ठ्या विल्वतरौ बोध सायं सन्यासु
कारयेत्” मन्व्योक्ता वराहमिहिरेण । “अर्द्धास्तमयात्
सन्यास व्यक्तौभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु
प्रागुक्त “ऐं रावणस्य वधार्थाय” इति “अहमम्याश्विने षष्ठ्यां
मायाङ्गे बोधयाम्यतः” इति च पठेत् ।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्र-
भेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु “मेरुमन्दर-
कैलासहिमवच्छिखरे गिरौ” । इत्यादि प्रागुक्त देवोपुराणे
नवमौषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च । ततश्च
षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्नीप्रवेश पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभे
एकदैवोभयकरणम् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभः न
परदिने सायं षष्ठौलाभः तदा पूर्वद्युर्बोधनं परदिने सायमा-
मन्त्रणम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने
पूर्वाह्णे षष्ठ्या बोधनं “बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं
फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखा तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरञ्च स्वयं
कुर्याद्वलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतवलिदानञ्च नवम्या विधि-
वच्चरेत् । ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥ विस-
र्जनं दशम्यान्तु कुर्यादै शिवरोत्सवैः । धूलिकर्दमविशेषैः
क्लोडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः” ॥
इति कालिकापुराणात् । शवरो म्लेच्छः शाखां विशेषयति

लिङ्गपुराणम् । “सुस्माभिन्नाद्य विस्त्वस्य फलाभ्यां शाखिकां
तथा । तथाच सृण्वर्यो देवो स्नात्वा पूज्य प्रवेशयेत्” ॥
एतानि पट्टादिकल्पविधायकानि । पट्टां बोधने तु नक्ष-
त्रानुपदेशान्न तदादरः । ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि
विशेषो वक्ष्यते । आमन्त्रणस्तु पट्टीं विना सायमेव ।
“यज्ञीया देवताः सर्वाः श्वः कार्यं यच्च कर्मणि । सायमावाह-
येद्दिहान्नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धेः
प्रवेशे विन्ध्यवासिनी । विस्वपादपमभ्येति पूजार्थं सायम-
श्विका” ॥ इति द्दयशीर्षपञ्चरात्रोपदेवीकाण्डात् । “ज्येष्ठा-
वाप्यथवा पट्टो सायं कालेन चेद्भवेत् । सायमेव तथापि
स्यात् विस्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ पूर्वां पट्टीं सनक्षत्रां सायं
प्राप्तास्यपि त्यजेत् । यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति ।
सन्निपत्य यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु । तद्दिने वरणं कृत्वा
परं शाखां प्रवेशयेत्” ॥ इति स्मृति सागरधृत सत्यसूक्ताच्च
ब्रह्माण्डनन्दिकेश्वरपुराणयोः “पट्टौप्रवेशात् पूर्वद्युः सायाह्ने
विन्ध्यवासिनौम् । चण्डोमामन्त्रयेद्दिहान् नात्र पट्टो पुर-
ष्कृया” ॥ विन्ध्यवासिनौमित्यत्र विस्ववासिनौमिति भविष्य-
पुराणे पाठः पठन्ति च । “सायं पट्टान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या
अधिवासनम् । पट्टभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद” ॥
इति । ये त्वेतानि वचनान्यनालोच्य पट्टौप्रवेशाव्यवहित-
पूर्वदिन एव पट्टमैव विस्वाभिमन्त्रणं ब्रुवते तेषां पूर्णपट्ट-
नन्तरं पट्टोन्नामे घटिकान्चून पट्टोन्नामे वा तत्परदिने घटिका
तदधिक सप्तमीनामे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसोद्यायाः पट्टा-
व्यवहितत्वात् परदिवसोद्यायाः कर्मानर्हत्वादिति ।

अथ सप्तमीपूजा । तत्र सप्तम्यां मूलशुक्लायां कौस्तुभायां
वा पूर्वाह्णे पट्टौप्रवेशः । उभयत्र सप्तमीनामे परत्र । “युगाद्या
वर्षहृदिय भगमौ पार्वतौप्रिया । रवेरुदयमौचस्ते न तत्र
तिथियुक्तता” ॥ इति देवोपुराणात् । ज्योतिषे “पूर्वाह्णे
तत्रपत्रिका शुभकरी सर्वार्थमिदं प्रदा पारोग्यं धनदा करोति
विजयं चण्डो प्रवेशे शुभा । मध्याह्ने जनपौडनक्षयकरो
मेषामघोरवहा सायाह्ने बधवत्यतादिकद्यहं सर्वं चतं सुखदा ।

सप्तम्यामस्तगाया यदि विशति गृहं पत्रिका ओफलाब्धा
राश्र सप्ताङ्गराज्य जनसुखमखिल हन्ति मूलानुरोधात् ॥
तस्मात् सूर्योदयस्या नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य देवीम् ।
भूपालो वेशयेत्ता सकलजनहिता राक्षसर्क्ष विहाय” ॥ राक्ष-
सर्क्ष मूला “पत्नीप्रवेशन रात्री विमर्ग वा करोति य । तस्य
राज्यविनाश स्याद्राजा च विकलो भवेत्” ॥ देव्या गृह
दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्य कल्पतरुधृतदेवीपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
नेन तद्विधानात् । तथाच “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा-
दक्षिणायने” । तत्रैव “यस्य देवस्य य काल प्रतिष्ठाध्वज-
रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित” ॥ यस्य
देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे य काल शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
न्यासे गृहारम्भे सकाल पूजित इत्यर्थः । तस्य प्रवेशेऽपि
सकाल । “ज्येष्ठादितिथ्या मयुक्त गृहारम्भोदितञ्च यत ।
तत्सर्गं योजयेद्देशमप्रवेशे देवचिन्तक” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
आदति पुनर्वसु ।

पत्रिका तु “कटली दाडिमो धान्यं हरिद्रा मानक कसु ।
विल्वोऽशोको जयन्तो च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥ विल्वयुग्म-
मुपक्रम्य गवाक्षतन्त्रे । “वायव्यस्य राक्षसस्य न गृह्णीयात्
कदाचन” । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणे “विना-
यक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्वाहृतिभि-
स्तथैवाश्वि कुमारकौ ॥ तस्मिन्वावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्प-
तण्डुलैः” ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रातष्ठावधिमाह कालिकापुराणे “प्रतिमाया कपोली
हो स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठा कुर्वीत तस्या देवस्य
वा हरे ॥ अकृताया प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।
यथा पूर्वं तथा भाव स्वर्णादीना न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
देवाना प्रतिमास्तपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या
देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्या प्रतिष्ठामाचरेद्धरे ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
दत्त्वा शङ्खञ्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
समाचरेत् ॥ अस्मै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणा चरन्तु च ।

असौ देवत्वमंख्यायैः स्वाहेति यजुरीरयन् ॥ अङ्घ्रिमन्तैरङ्घ्र-
मन्तैर्वेदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-
चरेत् ॥ तथा भावः स्वर्णादिमात्रम् । अङ्घ्रिमन्तैरङ्घ्रन्यास-
मन्तैः अङ्घ्रिमन्तैर्मूलमन्तैर्वेदिकैः “मनीज्योतिर्जुषतामाज्यस्य
बृहस्पतिर्वज्रमिमम् । तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु
विश्वेदेवा स इह मादयन्तामीम्रतिष्ठ” ॥ इति ‘मन्तैः एवञ्च
दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोली घृत्वा मूलमन्तं पङ्कजमन्तञ्च
पठेत् । छन्दयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै इत्यत्र अस्यै इत्यूहं कृत्वा
तदादिकं पठेत् । तथा “लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां
तथैव च । पुष्पाकस्या महादेवीं पावके प्रतिमासु च । चित्रे
च विशिष्टे खड्गे जलस्याञ्चापि पूजयेत्” ॥ अत्र जलसेकाद्य-
योग्ये स्नान गृहादावाह कान्तिकापुराणम् । “सद्यः सिग्धे
गृहस्थे वा सर्पिः सिन्दूरजे तथा । चोचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे
प्रतिमा तनो । अन्तिकस्यापि ते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा” ॥
इति खड्गे प्रतिविम्बयोग्यनोहनिर्मिते ।

पूजामधिकृत्य बोधायनः “प्रतिमाभ्यानेष्वप्स्वस्तौ आवा-
हनविमर्जनवर्जम्” इति प्रतिमाभ्यानेषु स्मरतरप्रतिष्ठितेषु
इत्यर्थः । जमदग्निः “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यति दृष्ट्वाप्यद-
ष्टिगम् । नमस्कारं न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तोयते नरः” ॥ प्राय-
श्चित्तोमन् इयते । कान्तिकापुराणम् । “दिग्विभागे तु कौवेरी
दिक् शिवाप्रोतिदायिनी । तस्मात्तन्मुख आसोनः पूजये-
द्यण्डिकां सदा” ॥ कौवेरी उत्तरदिक् तन्मुख उत्तरामुखः ।
त्रिपुरासारममुच्यते । “स्नात्वा यथाविधिविधौतकराननाहि-
राचस्य मम्यगमनाम्बरयज्ञसूत्रः । प्रागाननो धनददिग्वदनी-
ऽथ यापि बडामनो गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा” इति वाक्यात्
प्रागाननोऽपि देवीप्रतिमोपक्रम्य सत्यपुराणम् । “मिन्दूरं
नामचूर्णञ्च तामां गिरमि पातयेत् । स्मृतिः “मधुसूदां घृतं
गन्धो गुग्गुलुश्च गुरुगेनजम् ॥ सरलं सिद्धमिडाद्यो दशाङ्गो धूप
इत्यर्त्तः” ॥ दशाङ्गः दमवटितः शैलजं खनामप्यातं सिद्धार्थः
शेतमर्घ्यः । “तुरुष्कं यन्त्रिकर्पूरनागरागुरुकुन्दमैः । सुरा-
सांशोषितानिध्रं धूपं दद्यान्नाधुष्टम्” ॥ तुरुष्कं सिद्धकं

अन्नि गाढोद्यानीति ख्याता । सिता शर्करा नागर शण्डी ।
भविष्ये “वल्लिहोने तु दुर्भिन्नं मन्थहोने त्वभाग्यताम् । धूप-
होने तथोद्देग वस्त्रहोने धनैश्चयम्” ॥ प्राप्नयादिति शेषः ।
कालिकापुराणे “लाङ्गल क्रसुक दत्त्वा रुचक करमर्दकम् ।
सौभाग्यमतुलं प्राप्य देवल्लोके महीयते । परमान्न पिष्टकञ्च
यावकं ह्यपरन्तथा ॥ मोदकं पृथुकादौनि कन्दुपक्वानि चोत्-
सृजेत् । इति शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ॥ निवे-
दयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च । क्षीरादौन्यथ मन्थानि
महिषादौनि सर्वशः” ॥ लाङ्गल नारिकेलं क्रसुकं गुवाकफलं
रुचकं बीजपूरकं करमर्दकं पानोयामनकं कन्दुपक्वं जलोप-
सेकं विना केवलपात्रे यदङ्गिना पक्वं भ्रष्टतण्डुलादि ।

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः । द्विजैरेतानि
भोज्यानि शूद्रगृहकृतान्यपि” ॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्र-
कर्तृककन्दुपक्वादानं देयानि शूद्रेतरहृतान्यपि । “गोकुले
कन्दुशालाया तैलयन्त्रचुयन्त्रयाः । ऋषी मास्थानि गौचानि
स्तोषु वालातुरपु च” इति शातातपवचने ऋषीमास्थानि
शोचाशौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकर-
व्याख्यानदर्शनाच्च । एवञ्च मङ्गावाक्यावल्या चैवर्णिकेन सिद्धा-
न्त्रेण नैवेद्यं देयं शूद्रेण द्विजशुश्रूषारतनच । तदुक्तं वराहपुराणे
‘त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव च । शुश्रूषामभिपन्नानां
शूद्राणाञ्च वरानने ।” ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपाककरणं कलौतरपरम् ।
‘ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च” इत्यभिधाय ।
“एतानि लोकगुह्यं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
कार्यानि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ समयचापि साधूनां प्रमाणं
वेदवद्वेत्” ॥ इत्यधिकरणमालाहन्मन्त्राधवाचार्यैर्दृष्टादित्य-
पुराणवचनात् । ततश्च शूद्रकर्तृकहृषोत्तर्गादौ ब्राह्मणकर्तृकं
चरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्ननैवेद्यादि शूद्राऽपि दातुमर्हति ।
एवञ्च “आमं शूद्रस्य पक्वाच्च पक्वमुच्छिष्टमुच्यते” इति स्वयं
पाकविषययोगिनीतन्त्रे । “शिवगारं भस्मकञ्च सूर्यागारं
च शङ्कुम् । दुर्गागारं वशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्” ॥
भस्मकं कास्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे “गौतमादिव-

निर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेय गृहे ढक्कां घण्टां
 लक्ष्मीं गृहे त्यजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ।
 विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीढलम् । कङ्कारं तुलसी
 चैव पद्मञ्च सुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युपितं न स्याद्यच्चान्यत्
 कलिकात्मकम् ॥ माध्यं कुन्दं सुनिपुष्पं वक्रपुष्पम् । पुण्य-
 बुद्ध्या परकीयधर्मकार्ये वेतनमगृह्णन् तत्कार्ये कुर्वन् फल-
 माप्नोति । “अभिरूपेण सम्पन्नान् घट्टयित्वा विना भृतिम् ।
 धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-
 कारश्च दरिद्रोऽप्ययमसत्त्ववान् । न मूल्यमादादेष्यातः सभार्य
 ऋद्धिसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसप्तप्रभः” ॥ इति
 मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचलदाने हेमतर्घटकस्य
 तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे “महिषन्तु ददद्देव्यै
 भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण तं वलिं परिपूजयेत् ॥
 यथावाहं भवान् द्वेष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् । तथा मम
 रिपून् हिंस शुभं वह लुनापक” ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको
 महिषः । “यमस्य वाहनस्त्वं हि वररूपधराव्यय । आयु-
 र्वित्त यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते” ॥ कामरो महिषः ।
 “प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रौन् वाग्रतः कृतान् । पूजयेत्
 प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वास्तन्त्रेण साधकः” ॥

बलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । “स्नापयित्वा
 बलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-
 रान्तेर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरौघ्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं बलि-
 रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
 रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रौतिदानेन दातुरापहिनाशन । चासुरडा-
 बलिरुपायबले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यन्नार्थं पशवः सृष्टाः
 स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्मादग्रे वधो-
 ऽवधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं बलिं मत्स्वरूपिणं चिन्त-
 यित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्द्ध्नि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य
 काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिष्य बलिं पश्चात् करवालन्तु
 पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥ मत्स्वरूपिणं
शिवस्वरूपिणम् अभिषिच्य घाताभिलाषजलेनेति शेषः ।
ध्यानं तत्रैव । “कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव
पाशदस्तं कुटुम्बिनम् । पिबमानञ्च रुधिरभुञ्जानं क्रव्य-
सहतिम् ॥ असिर्विशेषणः खड्गस्तोच्छाधारी दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालः । नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव
नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु-
देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते घाता देवो जनार्दनः ।
पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नीलजौमूत-
सङ्काशस्तोच्छादद्वः कथोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतिर्तज-
स्तथैव च । इयं येन धृता क्षोणो हतश्च महिषासुरः ।
तोच्छाधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः
खड्गम् आ क्लीं फडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं
छेदयेद्वलिमुत्तमम् ॥ ऐं क्लीं श्रीं कौशिकि रुधिरैणाप्याय-
ताम्” इति “स्थाने नियोजयेद्भक्त शिरस्य सप्रदोषकम् ।
एव दत्त्वा वलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥ हीनन्तु
स्याहीनताया निष्फलं स्याद्विपर्ययात् । अन्येषां महिषा-
दीनां वन्तोनामथ पूजनात् ॥ कायोमेध्यत्वमाप्नोति रक्तं
गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्याऽपि च देवेभ्यो यदा यदयत्
प्रदोषते ॥ तदर्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । बालि-
दाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः ॥ तथा “छेदयेत्तेन
खड्गेन वलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथवोत्तरवक्त्रन्तु स्वयं पूर्व-
मुखस्तथा” ॥ अत्र सर्वत्राय विधिः स्मृत इत्यतिदेशान्नरे-
त्यत्र छागादिरूढः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ “पशु-
घातश्च कर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा” इति विधेश्च देव्यै घात-
यिष्ये इति प्रयोगः कार्यः अत्र स्वकर्त्तृकहननेऽपि घाति-
प्रयोगश्चूरादौ हन्त्यर्थश्चेति पाठात् । एवञ्च पश्चादपि रुधिर-
शीर्षवलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकवलिदानादेव “महि-
षन्तु ददहेत्यै” इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाणं भविष्यपुराणेऽपि
बधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

द्विषोक्तत्वमहार्णवधृतेन देवौपराणेन पशुघातवर्जितानयोः
 पृथक् फलमभिहितम् । यथा “देवौ ध्यात्वा पूजयित्वा
 अर्धगात्रेऽष्टसौ पुत्राः । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति
 महावनाः ॥ वलिं ये च प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ।
 तेषाम्बु तुष्यते देवौ यावत् कल्पन्तु गाढरम्” । सर्वभूतानि
 विहितमहिषादीनि विनाशयन्ते यस्मिन् यन्मौ चर्मणि होषितं
 हन्तीतिवत् । छागादौ पशुपटप्रयोगमाह यज्ञपार्वः ।
 “उष्ट्रो वा यटि वा मेघश्यामी वा यटि वा हयः । पशुम्यानि
 नियुक्तानां पशुशब्दा विधीयते” ॥ कान्तिकापुराणि “शोणितं
 मन्त्रपुत्रश्च शीर्षं पौयूषमुच्यते । तस्माच्च पूजनं दद्यादनेः
 शीर्षञ्च शोणितम् ॥ सकनैस्तोयमंयुक्तैः शर्करामधुसघुतैः ।
 अभ्युच्य रुधिरं दद्यात् कामवीजेन भैरवे ॥ ततो वलीनां
 रुधिरं तोयसैन्धवमत्फलैः । मधुभिः पुष्पागन्धैश्च अधिवान्त्र
 प्रयत्नतः” ॥ इत्यादि वचनात् मधुसैन्धवयुतं कृत्वा दद्यात् ।
 तथा “पूजामु नाम मासानि दद्यादै साधकः कश्चित् । ऋते
 तु लीहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते” ॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि
 मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यो न बहुवचनोद्घाः नरं पञ्चत्व-
 माशतमित्यत्र नार्था निङ्गोद्घाभाववत् । अतएव बहुपशुघा-
 तयजमानप्रयोगेऽपि पदो मन्त्रश्चेति मन्त्र एकवचनान्त एवे-
 त्युक्तमिति श्रौततोपाध्यायेन दृष्टान्तोक्तम् ।

ऊह प्रकृत्य “नपकतावपूर्वत्वात्” इति कात्यायनसूत्रेणो-
 द्घप्रतिषेधात् विकृतावेवाङ्गो “अपूर्वोत्प्रेक्षणम् ऊह” इति
 लक्षणात् । न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्यपेक्षया प्राय-
 मिकत्वेन वनवतः प्रातिपटिकाद्यस्य समवेतार्थत्वेन विनि-
 योन्यत्वात् । अत्र पशुघातपूर्वकं रक्तशीर्षयोर्वलित्वम् ।
 पशुघातपूर्वकं रुधिरशीर्षदानानन्तरं “एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं
 फलं प्राप्नोति साधकः” इत्युक्तेः “नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
 कृत्वा नवम्यां वलिम्” इति राजमातृण्डाच्च । एवञ्च प्रकृतौ
 नररूपबहुपशो बहुवचनोद्घाभावात् छागादौ विकृतो-
 भूतेऽपि न बहुवचनोद्घाः किन्तु एकवचनमात्रम् एव प्रति-
 निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि । तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वद्ध लुलापक” इत्याद्युक्तं फलं यजमान एव अन्वेति ।
 “यां वै काञ्चन यज्ञकृत्विज आशिपमाशासते यजमानस्यैव
 तामाशासते इति होवाच” इति श्रुतेः । “कृत्विग्वादे नियु-
 क्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्वाभ्याप्रुयात् पुण्यं हानिं
 वादेऽथवा जयम्” इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च “आयान्तु नः
 पितरः” इति वदन्नाप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यज-
 माननामोल्लेख इति भविष्ये “अजानां महिषाणाञ्च मेपाणाञ्च
 तथावधात् । प्रौणवेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणैः ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम् ॥ घन्दनात् स्पर्शनं
 श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम् । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्त-
 र्पणं स्मृतं तर्पणान्नां सदानन्तु महिषाजनिपातनम्” ॥
 महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् वनौ चर्मणि हीपिनं हन्ति
 इति वत् तथा मांसम् आमं शीर्षं तदितरत् प्रक्षम् उक्त-
 वचनात् । तथा “स्वमेकमेकं वरदा वृक्षा भवति चण्डिका ।
 रुधिरेश्वरस्येह तर्पिता विधिवन्नृप । अजस्य दशवर्षाणि
 रुधिरेश्वरस्य तर्पिता । महिषेण शतं वीर वृक्षा भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं वृक्षमाप्नोति स्वदेहरुधिरेश्वर च । तर्पिता विधिवद्दुर्गा
 भित्त्वा बाहुरुजङ्गमम् ॥ नारिण शिरसा वीर पूजिता विधि-
 वन्नृप । वृक्षा भवेद्दुर्गां दुर्गां वर्षाणां नक्षमेव तु” ॥ स्वमेकं
 संवत्सरं “स्वमेको वत्सरो यव्यो मासः” इति श्रुतेः उरणस्य
 मेघस्य तथा “प्रदाने कृष्णसारस्य सन्वोऽयं परिकल्पितः ।
 कृष्णसार ब्रह्ममूर्ते ब्रह्मतेजोविवर्धने ॥ चतुर्वेदमथ प्राञ्च प्रश्नां
 देहि यशो महः” । तथा “वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र
 सर्वदा । साधकैर्वलिदाने तु आद्यः सर्वसुरस्य तु” ॥ एवञ्च
 चामुण्डेत्यत्र पष्ठिकेत्युक्तः ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो
 दुर्गाप्रौतिकामो वा पशुघातं कुर्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षाव-
 च्छिद्य देवो प्रौतिकामनया एष रुधिर वलिर्नम इत्युक्तजेत् ।
 ततः शिरसि ज्वलद्दुर्गां दत्त्वाऽमुकस्य योदुर्गाया दर्शनाभि-
 वन्दन स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनित पुण्यं पुण्यं पुण्याधिक
 पुण्याधिकामनया एष स प्रदोषह्यागशीर्षवलिर्नम इति
 एतत् सज्जेत । “वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः हतः” इति

छन्दोगपरिशिष्टात् प्रदोयतेऽनेनेति प्रदानं सन्तः । कालिकापुराणे । “महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददानि देहवृद्धिरं प्रसौद वरदा भव ॥ इत्युक्ता मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः । स्वगात्रवृद्धिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः” ॥ तथा “स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । न च वैमासिकं न्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम् ॥ न च वैपक्षिकन्यूनं प्रदद्याद्वै पतत्रिणम् । काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पतत्रिणम् ॥ किन्नलाङ्गलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा । कुष्माण्डमिच्छुदण्डञ्च मध्यमासव एव च ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तामृतोक्तागसमाः स्मृताः । चन्द्रहासेन कटारैश्छेदनं मुख्यमिष्यते ॥ हस्तेन छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम् । पक्षिणं वापि राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्” ॥ मत्स्यसूक्ते “छेदयेत्तीक्ष्णशुद्धेन प्रहारेण सक्तदुधः” । याज्ञवल्क्यद्विपकलिकायां ब्रह्मपुराणं “नराश्वमेधौ मद्याञ्च कर्णौ वर्ज्या द्विजातिभिः” निषेधं स्पष्टयत्युभयाः । “मद्यमपेयमदेयमनिर्प्राद्यम्” इति । अनिर्प्राद्यमस्त्रीकार्यमिति कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि “स्वगात्रवृद्धिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् । मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥ न कृष्णसारमितरे बलिन्तु क्षत्रियादयः । ददतः कृष्णसारञ्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः” । अतो मद्यप्रतिनिधि दानमप्ययुक्तम् ।

अथ वैधर्हिंसाविचारः । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य । “वायव्यं श्वेतमालमेत” । इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्ता विषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दसिबेत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नानादर्शनैकैकाङ्गिर्वाचस्पतिमिश्रैः तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति सामान्यशब्दं विशेषशब्देण “अस्त्रोद्योऽभीय पशुमानमेत” इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बन्धो-यसा दुर्बलं बाध्यते । न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो प्राप्यते न पुनरक्तत्वर्थत्वमपि । न च अनर्थहेतुत्व क्रतूपका-

रकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिमा हि पुरुषस्य दोषमा-
वक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनवे । सोमां-
सकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिमा-
भावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाध विना
अग्नोषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थं
उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशु-
यागे पुरुषार्थपशुहिसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपप-
द्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो
विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरु-
षार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्व-
मपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोऽ-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरे-
कत्र समावेश इति । अतएवोक्तं “तस्मादयज्ञे बधोऽबधः”
इति । ननु एव “श्येनेनाभिचरन् यजेत्” इत्यत्र श्येनस्य शत्रु-
बधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो मूलकर्म च” इति
मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदे-
तत् कथमुपपद्यतामिति चेन्मैत्रं “आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन्” इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
नत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
मित्यविरोध इति गुरुचरणा अप्येवम् । देवोपुराणे “पूर्वापाटा-
युताष्टम्यां” इत्यत्र पूर्वापाटायाम्पटाभिधानात् । “कन्यासंस्थे
रवावोपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशाङ्गं तु महा-
विभवविस्तरैः ॥ पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातः प्रकृत्तव्यो गवलाजबधस्तथा ॥” इति पुनर्देवीपुरा-
णवचने वारुणपदेन वारुणदेवतं जलं पुनरण्प्रत्ययेन तद्दे-
वतपूर्वापाटोच्यते । न तु श्योदत्तहरिनाथविद्यावाचस्पतिमि-
श्रोक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अन्ताभात् तथात्वे तदनन्तर-
पौर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराग्यवस्थानरूप
नियमभङ्गापत्तेः । तथा च गोभिलः । “सूर्याचन्द्रमसोर्यः
धरो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति । सुत्वरक्षाकरे तु “नक्षत्रे
वारुणेऽपि वा” इत्यत्र पुनर्देवीपुराणे “रक्षर्चे वारिभेऽपि वा”

इति पाठः व्याख्यातश्च रत्नचर्चं सूत्रानचत्वे वारिभे पूर्वाष्टा-
नचत्वे इति मोषवास, प्रारब्धोपवासः । उक्तवचनेऽष्टम्यां
पञ्चातश्रुते, “अष्टम्या रुधिरैर्मसिर्महामासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्दृजातौयैर्बलिभिर्भोजने शिवाम्” ॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च । “अष्टम्या बलिदानेन पुत्रनाशो भवेत् भुवम्” इति
देवीपुराणीयम् । सन्धिपूजाबलिदानपरम् । तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्या सावकाशत्वात् ।

तत्पूजाविधायकन्तु कालिकापुराणवचनान्तरम् । “अष्ट-
मीनवमीसन्धौ द्युतोया श्वस्तु कथ्यते । तत्र पूज्या त्वह पुत्र
योगिनोगणसयुता” ॥ ज्योतिषे “अष्टम्या सन्धियोगे सकल-
परिजनैः पूजयेत् सत्वभावैः” कामरूपोयनिबन्धे स्मृतिमागरे
च । “अष्टम्या, शेषदण्डश्च नवम्या पूर्वं एव च । अत्र सा
क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफलता” ॥ मत्स्यसूत्रेऽपि “अष्ट-
मीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते । अर्धरात्रे दशगुणं
मन्त्राया विगुण भवेत्” ॥ आश्विनाधिकारे । “अष्टमीनव-
मीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अर्धनारोश्चरप्राया उमा-
माहेश्चरो तिथिः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमध्येतद्विषय न तु
महानवमीपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमीवद्युत्तमानादरात् ॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे । “भद्रकालीं
पटे कृत्वा तत्र सपूजेद्द्विज । आश्विनं शुक्लपक्षस्य चाष्टम्या
प्रयतस्ततः” ॥ इत्याद्यभिधाय । “उषोपितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” । तत्र तदर्थकल्पितमृद्दे । षट् इति
पूजाधारोपलक्षणम् । कृत्यतत्त्वार्णवे राजमार्तण्डः । “मूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतो चण्डो पचण्डाकृतिश्चाष्टम्यामुपवासमयत-
धिद्या भक्त्या समाराध्य च । नागापाशुकमञ्जुमामरुधिरैः
हस्ता नवम्या बलि नक्षत्र अवर्णं तिथिश्च दशमीं सप्राप्य सप्रे-
षयेत्” ॥ धियैत्यत्र तथेति कात्यायनीयः पाठः । दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् । “मूलं प्राप्य प्रथमचरणेभ्यश्चैव चण्डि-
काया कृत्वाष्टम्यामशनरहितस्यतन्निद्रय पूजाम् । प्रात-
रुत्तरे पञ्चबलिविधिः स्नानदान नवम्या निर्मात्यश्च श्रवण-
दशमीं स्नातव्यं दुष्कृतात्” ॥ शब्दकेशरपुराणि । “भम्-

वत्साः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथाबुदयगामिन्यां
सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगी-
पसवादे च । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
सा कार्यादयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥ एतद्वचनं
दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणौयमिति कृत्वा लिखितम् । अत्रोदय-
कालौ न घटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्यं कान्तिका-
पुराणम् । “सम्बक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तथा दातुं पञ्चेतान् वितरेत्तदा ॥ नम्यपुष्पश्च
धूपश्च दीपं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु
भक्तितः । संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” ।
नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दक्षिणात्यकाल-
निर्णयधृतभविष्योत्तरोयम् ॥ अष्टमौ नवमौ पूजा दिनभेदाय
प्रातःप्रातरिति बोधायनः । यथा “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव
प्रवेशयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विमर्जयेत्” ॥ एतानि
सप्तम्यादिकस्य विधायकानि । यत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।
“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी” इत्यादि प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् पत-
एव व्यासः । “वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि ।
कृपिभिर्निश्चितं तत्र का शङ्का म्बाम्ननोपिणाम्” ॥ तिथिबुद्धि-
यादेव कश्चिच्च तथा यथा भविष्ये । “व्रतो प्रपूजयेद्देवीं सप्त-
म्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासहद्विवशास्तिथेः” ॥
न चास्य अष्टाहं विमर्जयेत्तत्र तदर्थेन तु पार्वतीम् । न्यूना-
धिकं न कर्तव्यं रात्रौ रात्रिधनक्षयात्” ॥ इति लिङ्गपुराणोक्त-
विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरो-
धेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु
विमर्जयेदित्युक्तत्वात् विमर्जन एव तत्रापूजने कर्तव्यं नवमी-
युत दशम्यां अवधानुरोधेन न्यूनत्वप्रसक्तो यत्र वा नवमौषष्टि-
दण्डात्मिका तत्परदिने च नवमौ तत्परदिने एकादश्यां
दशमौ तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रसक्तो च निषेधकत्वात् न तु
सप्तम्याः षष्टिदण्डात्मिकायाः परदिने हृदावपि पूर्वदिने निषे-
धकत्वम् । “प्रादित्योदयवेनाद्या आरभ्य षष्टि नादिकाः ।
तिथिस्तु सा हि यथा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” ॥ इति

कालमाधवीयधृतनारदीयात् । मा हि शुद्धा सैव शुद्धा नान्ये-
त्यर्थः । “अकर्माण्यं तिथिमन्त्रम्” इत्युक्तत्वाच्च । अतएव
नक्षत्रानुरोधाऽपि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायि-
त्वात् । ततश्च सप्तमोपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि पष्टि-
दण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसौय खण्डतिथौ किन्तु
पूर्वोक्तसम्यनुरोधास्त्रिगाढाविव खण्डतिथावपि सन्धि-
पूजेति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमोपूजा तस्मिन् दिने
एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमौत्वेनोपवासविधेः
पूर्वमुक्तत्वात् अत्रैव पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधः यथा कालिका-
पुराणम् । “उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्” ।
अथेदं पूजाङ्गीपवासातिरिक्तपरम् अन्यथा प्रधानस्यानिर्वा-
हापत्तेः इति केचित् तच्चिन्त्य “यथा तथैव पूतात्मा व्रतो देवीं
प्रपूजयेत्” इत्युत्तरादेन पुत्रवत एव उपवासेतरहविष्यादिना
पूतात्मनः पूजाविधानात् । तथा च सत्यसूक्ते । “अयवास्त्र-
युजे शुक्लपक्षमाधाय नन्दिकाम् । समारभ्य ततो दुर्गां
हविष्यामी जितेन्द्रियः” ॥ इति नन्दिकां पष्टीं जितेन्द्रियो
निवृत्तमैथुनादिः । अत्र पुत्रवतः पूजाहमहाष्टमीनिमित्त-
कोपवासनिषेधान्नाष्टमीमात्रं निमित्तकोपवासनिषेधः इति
सर्वस्वराद्याचरणमपि साधु संगच्छते । एवञ्च पूर्णाष्टम्याम-
ष्टमोपूजा तत् परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
महानवमोपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणायुक्ताष्टयगामितिथ्य-
नुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिक
दिनलाभात् ।

महानवमोपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम् । “लब्धाभि-
षेका वरदा शुक्ले चाष्टयुजस्य च । तस्मात्ता तत्रसंपूज्या नवम्या-
श्चण्डिका बुधैः” ॥ केवलाष्टमो केवलनवमौकल्पावाह
कालिकापुराणम् । “यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाय
साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं सर्वकामफलप्रदाम्” ॥ इति
सर्वत्र घटिकाव्यापिनो तिथिग्राह्या । “व्रतोपवाससन्नादादो
घटिकैका यदा भवेत् । तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्
कर्माण्यतन्द्रितः” । इति व्यासोक्तनियमश्चुते । एवञ्च

घटिकोनदशम्यामपराजितापूजानर्हत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने ।
अतएव तत्परमेवैदम् । “आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्
तथा । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥” इति
शिवरहस्योक्तैकादशौयुक्तदशमीनिषेधकवचनम् । ततश्च तत्
पूर्वकृत्यं देवो विसर्जनमपि तदैव तदन्तापकर्षं न्यायात्
वाचस्पतिमित्रोऽप्येवम् । अत्र घटिकापदं मुहुर्त्तपरम् । “घटि-
कैकात्वमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा । सर्वं तदासुरं
दानं देवे कर्मणि चोदितं मुहुर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा
भवेत् । तद्दानमुत्तमं देव शेषं पूर्वं हि पूर्ववत् । इति राज-
मार्त्तण्डधृतजावालवचनयोर्घटिकासुहुर्त्तयोरेकार्थत्वात् शेषं
तिथ्यन्तरं पूर्वं पूर्वोक्तं घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिक-
शोत्तमम् । एवञ्च यदा हि तिथिचयवर्शात् षष्ठीयुक्तसप्तम्यां
पक्षौ प्रवेशनं नवमीयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्तौ
पूर्वाह्णे नवपत्रिकेत्यादिभिर्विशेषतो विहितस्य दैवकर्मत्वेन
श्रुत्युक्तस्य च पूर्वाह्णस्यावाधाय वृश्चिक एव चरनवांशे तदुभयं
कार्यम् । “चरलग्ने चरांशे वा देव्या नियतमानसः । प्रति-
संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विमर्जनम्” ॥ इति देवोपुरा-
णात् । “रात्रौ विनाशमिच्छेत् स्थिरलग्ने शिवार्चिता इति
निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा । अत्राशक्त्या-
धनुरादौ कार्यं प्रागुक्तेन पक्षौ प्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्युदा-
सात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः । “मध्याह्णे जन पीडनं चय-
करो” इति निन्दापि रात्रौतरत्वेन रौहिणपूर्वकुतपप्रभृतिषु
आपराह्लिकश्राद्धसत्वेऽपि रौहिणन्तु न लङ्घयेदितिवदमाश-
स्यपरा ।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवोपुराणम् । “एकादशी कोटि-
सहस्रतुल्या कृष्णाष्टमीपर्वतराजपुत्रयाः । ततोऽपि शक्ता-
गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः” ॥ कालमाधवीये
निर्गमः । “शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥ उपवासादिकार्येषु एष धर्मः
सनातनः” । स्कान्दे “अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या भूति-
मिच्छता” । अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्तःपातात्

‘पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहारः । भविष्ये “शक्रपत्ने
तथाष्टम्यामुपवासपरायणः । मान्तौकरवीरेण विल्यपतैश्च
पूजयेत् ॥ दुर्गेति नाम जम्ब्यं पुरतोऽष्टगतां नृप ! । सर्वमङ्ग-
लनामैति जम्ब्यं किञ्च भारत” ॥ ननु षट्स्युपवासे मासेन
पारणविधानात् पितृमरणादावपि तत् प्रमज्ज्यम् । तथा
देवोपराणम् । “षट्मीं समुपोष्यैव नवम्यामपरैऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥ तेनैव विधिनाञ्जन्तु
‘स्वयं भुञ्जीत नान्यथा” ॥ स्त्रियास्तु “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुष-
मेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति ताश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सैनिका
इव स्वधितिनावदायास्तुक् पिवन्ति” इति शोभागवतपञ्चम-
स्कन्धगद्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं क्रिन्तु मत्-
स्येन सैनिकाः प्राणिवधनियुक्ता स्वधितिना पशुना ।

तेषां पशूनां ग्राम्यारण्यभेदमाह पैठोनसि, । “ग्राम्यारण्या-
थतुर्दशगौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यायेति ममग्राम्याः
पशवः । सहिष्वानर ऋक्ष सरोक्षपशुरुष्टपत् सृगाश्चेति सप्ता-
रण्याः” । अश्वानां गर्दभेन जाताऽश्वतरः । एवञ्च मनुष्यापि
‘पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोर्न्तरागमनैष्यहोरात्रमनध्यायः ।
“पशुमण्डूकनकुनखादिमाज्जीर भूषिकैः । हर्तन्तरत्त्वहो-
रात्र शक्रपाते तथोच्छ्रये” इति याज्ञवल्क्योयात् तथा अन-
ध्यायः । उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोषः “नारि-
त्राह्मणयोरन्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्”
इति मदनपारिजातवृत्तवशिष्टवचनात् ।

उच्यते । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिमायेति गोयते” । पात्रिके रागतः
पक्षतः प्राप्तौ रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राप्त्यर्थं
नियमविधिः । न तु वैधनिषेधेन अप्राप्तेऽपि । प्रायश्चित्त-
विदेरुक्तता मते तु “मत्स्यास्तु कामतो जम्बा सोपवासस्वरह
वर्मेत्” इति याज्ञवल्क्याद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांस-
भक्षणं निषिद्धम् । प्राणान्ये तथा आहो प्रोचितं द्विज-
दास्यया । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषमाक्”

इति तेनैव प्रतिपद्यतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्ट-
स्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः । एव मांसाशन-
त्यागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्राय-
श्चित्तविवेके यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षित मांसं भक्षत् ब्राह्मण-
काम्यया । देवे नियुक्तं श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥
पूर्वाक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारेण नैवेद्यं दत्त्वेव भोजनं
कार्यं नतु अदत्त्वेत्यर्थः अन्यथा मूलभूतशुनौ वाक्भेदः स्यात्
नैवेद्यावशिष्टमांसादेरावृत्त्यापत्तेरिति । प्रोक्षितं यन्नार्थं मन्त्रैः
संस्कृतम् आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणायपेक्षा नास्तीति ।
यथा महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो
मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते” ॥ अत्र
प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्ववद्विधेय-
विशेषणत्वेन आरण्यादेः पुंस्त्वं विवर्चितम् अतएव हरिवंशेऽपि
“अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुः स्तिर्यग्योनिगतेष्वपि” । ततश्च हरि-
ण्यादौनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे । “पशोस्तु
मार्थमाणस्य न मांसं प्राहयेत् क्वचित् । पृष्ठमासं गर्भशय्यां
शृङ्गमांसमथापि वा” इति गर्भशय्या निषेधेन तत्सारस्वत्या
मेध्यायासी बोधे ततस्तु “नियुक्तस्तु यथा न्यायः यो मांसं नास्ति
मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥ इति
मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयम् । प्रेत्येत्यर्थः
परलोके इत्यर्थः । तथा च अमरः “प्रेत्यामुत्र भवान्तरे” इति ।
तथा च महाभारते । “रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं
नाह्यलोलुपः । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च” ॥
मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे । “यद्यो-
पदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः । मांसस्य वर्जनफलं सो
मांसादफलं लभेत्” । अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि
अष्टस्युपवासपारणसिद्धिः । स्फुराश्लिष्टेन्यायामावाहनं विनैव ।

रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजना भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोप-
जायते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकमहं रवेर्दिने । कुर्या-
न्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्” ॥ स्मृतिः । “माष-

मामिषमांसश्च मसूरं निम्बमाद्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारे
सप्तजन्मन्यपुत्रकः” ॥

स्फुटश्लिष्टेज्याधिकरणञ्च । स्फुटस्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकैज्यायामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्विकृतिरित्यति
देशेन दर्शोत्पन्नप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालौः
हवनीय देवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्लोभावि
भक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽज्ञानधि-
कारात् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदाधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैष्ठ्यादि-
तौज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति । अथ तत्र पूर्वदिन-
प्रातःकाल नैष्ठ्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-
द्वैषस्य तथापि यथा तदङ्गवैगुण्यान् कर्मवैगुण्यं तथावापि
वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्यान् तदङ्गि-
वैगुण्यमित्यवैषम्यम् ।

अधिकरणञ्च “विषयो विषयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्ण-
यस्येति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” । विषयो विचाराङ्गं
वाक्यम् । विषयोऽस्यायमर्थो नवेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृ-
तार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूल तर्कोपन्यासः ।
निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्ये निश्चयः । एवं क्रमेण विवेचन-
मवाधिक्रियते इत्यधिकरणमिति । कालिकापुराणे “कन्या-
संस्थे रवा वीपे या शुक्ला तिथिरष्टमी । तस्यां रात्री-पूजि-
तव्या महाविभ्रविस्तरैः ॥ नवम्यां वनिदानन्तु कर्त्तव्यं वै
यथाविधि । जपं होमश्च विधिवत् कुर्यात् तत्र विभूतये” ।
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः “पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-
पोषणम्” इति श्रुतेश्चोभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः । अत्र होमे
विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका पृथग्दक्षिणा षट्त्रिंशदु-
पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत् । तथा च मत्स्यपुराणं
“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम् । तत् सर्वं
ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-
नीति वाराहोक्तन्ते पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णुत्यापनीय-

पूजने स्पष्टमुक्तं यथा । “सुरान् संपूजयेद्भक्त्या समनोभिश्च
कुङ्कुमैः । दौर्धैर्धैष्य नेवेद्यै पायसेन च भूरिणा । माच-
यान्नप्रदानैश्च ह्योमैः पुण्यै सदक्षिणैः” ।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवौपुराणे “पूजयेत्तिलह्योमैस्तु दधि-
क्षौर घृतादिभिः” । कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय
“जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो कपालिनो । दुर्गा शिवा
क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण
जपहोमौ तु कारयेत्” एव “पुरश्चरणकार्येषु विल्वपत्रैर्युतै-
स्तिलैः । साक्षतैः सद्यतैर्वापि शिवासुदृश्य भक्तितः । जुहु-
यादनलवृद्धं सस्मितं कामवृद्धये” इति कालिकापुराणात्
अत्रापि विल्वपत्र घृतीपयोगितेति अत्र दुर्गाभक्तिरङ्गिण्या
स्वधा पूजानन्तरं स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठ निणय
इति तत्र मत्स्यसूक्त विरोधात् । तथा च “पञ्चोपचारैर्विधि-
वज्जयन्त्याद्यास्ततः परम् । जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो
कपालिनो ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनीयाः प्रयत्नतः ।
दक्षपार्श्वं ततोदेव्याः स्वाहाश्चैव स्वधान्तथा” ॥ इति । न च
अत्रापि तथा क्रमः । तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः ।
दुर्गामाहात्म्यान्तर्गतार्गलाया तथा पाठ दर्शनात् प्राचीन
ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च । पूजाया ह्योमिति चतुरक्षरमप्याह
कालिकापुराणम् । “चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादौ नथ षोडश ।
वितरेदुपचाराश्च पूर्वप्रोक्तास्तु भैरवः” । तदनन्तरं प्रणवादि-
नमोस्तु देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम् । “तस्मिन्ने-
पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुण्यादि विन्यसेत्तु पृथक्
पृथक्” ॥ अत्र च “तत्राष्टम्या भद्रकालो दक्षयज्ञविनाशिनो ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह । अतोऽत्र
पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ इति ब्रह्मपुराणात्
“दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनोकोटिपरिवृतायै
भद्रकाल्यै ह्रीं दुर्गायै नमः” । इत्यनेनापि पूजा प्रचरति ।
पूजाया विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेयः ।

होमादावङ्गाल मानादिग्रहणे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मानक्रियायासुक्ताया मनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकर्त्तृयज्ञ”
 मानः स्याद्विदुषामेव निर्णयः” ॥ यजमानासुविधाने तु साधा-
 वणाङ्गुलिमानप्रवणम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “अष्ट-
 भिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठ मध्यमं नक्षत्रिर्वैः । कन्यसप्तङ्भिर्द्विष्ट
 मङ्गुलं सुनिश्चयम्” ॥ तेः प्रकृत्यमानपदैः कन्यसे कनिष्ठम् ।
 मानस्तु पार्श्वेन “षड्यवाः पार्श्वमुष्मिताः” इति कात्यायन-
 वचनात् । कालिकापुराणम् । “यथानां तण्डुलैरेक मङ्गुलं
 चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घं योजितैर्हस्तचतुर्विंशतिङ्गुलैः ॥
 क्रौमे ब्रह्मवरणं प्रयमतः । ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गा-
 ध्वर्युत्यादि दर्शनेनान्यत्राध्याकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया व्याख्या-
 त्वात् । सुगति मीपान प्रभृतयोऽप्येवम् । तत्तु यजमान-
 कर्त्तृकम् । “दानवाचनात्वारभ्यणवरणव्रतप्रमाणेषु यज्ञ-
 मान प्रतीयात्” इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्थापनस्तु होतृ-
 कर्त्तृकमेव “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीथ्य”
 इति कात्यायनेनेककर्त्तृत्वाभिधानात् ।

तत्र छन्दोगानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 णग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तोथ्य
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यक्षं वस्तिष्ठन् सव्यपाने रक्तुष्टेनोपकनि-
 ष्ठा चाङ्गुत्या ब्रह्मासनात् दणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमं
 देगं निरस्थति निरस्तः परावसुः” इति “अथ उपसृश्याथ
 ब्रह्मासने उपविशत्यावसोः सदने सीदामि” इति “अग्न्य-
 भिसुखी वाग्यतः प्राञ्जनिरास्ते आकर्मणः पर्यवसानात् ।
 भावेत यज्ञमसिद्धिं नायज्ञीयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञीयां वाचं
 वदेद्वैष्णवोऽथ यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे” इति
 ब्रूयात् । “यद्युवोभयं चिकीर्षेद्वोत्रं ब्रह्मत्वञ्च” इति तेन कल्प्यते
 “हवो वोत्तरासङ्गं सीदक कमण्डलुं दध्मवटुं वा ब्रह्मासने
 निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यच्छेदेत” इति । अग्रेण पूर्वया
 दिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्या दिशि प्रागग्रान्
 कुशानास्तोथ्यान्यच्छेदेतेति व्यवहिते न सम्भवत्यः न तु निर-
 स्थतोत्यनेन ब्रह्मोति कर्त्तृनिर्द्देशात् । न च ब्रह्मेत्यस्य आस-
 नेन सम्भवत्यः उपवेशनात् पूर्वं तत् सम्बन्धाभावात् । ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्ता-
दास्तृत कुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य
धामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनादयजमानास्तृतं
कुशपत्रं गृह्णीत्वा दक्षिणापर दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभय-
दिगष्टमभागं नैऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसु-
रित्यनेन क्षिपतीति । अप उपसृश्य दक्षिणपाणिना जलं
स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् आसने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उप-
विशति । आवसोः सदने सोदामोति मन्त्रेणेति एव मेव
भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात् । एतेन तेषां पुरस्तादि-
त्यादि आवसोः सदने सोदेत्यन्तं याजमानिकं कर्म यजमान-
कर्तृकं सोदामोति प्रतिवचनं ब्रह्म कर्तृकमिति भवदेव भट्ट-
कल्पनमेव सोदेति सूत्रानुपात्तत्वात् । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्
इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्ध्यर्थमेतदेवं कुरु-
एतत् कर्तव्यं कुर्वित्यादि भाषेत तत्राप्ययज्ञोयाम् असकृतां
यदि गिर वदेत्तदा वैष्णवोऽऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णार-
राटमसौत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकार त्रितयान्यतम-
प्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यत्रार्थ-
वशेन पादव्यवस्थितिः” इति । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् । यजु-
राह स एव । “शेषे वा यजुः शब्दः” इति शेषे ऋक् साम
भिन्ने मन्त्रजाते तस्य यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादि
विच्छेदरहितं तदयजुरिति । सामाप्याह स एव “गौतेषु
सामाख्याः” इति गौयमानेषु मन्त्रेषु साममञ्जेत्यर्थः । यद्यु वेति
अशक्नो उत्तरासङ्गम् उत्तरोय दर्भवटु कुशव्राह्मणः ।

अथ कुण्डविधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् । “प्रागुदकप्लवनां
भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” । प्रागुदकप्लवनां पूर्वनीचा उत्तर-
नीचां वा । तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च
“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” । चतुरस्रं चतु-
ष्कोणम् । भविष्योत्तरे । सहस्रेत्यथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं
करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च सप्तहोमे चतुष्करम् ॥ द्विह-

स्तादिके मानमाह जामलः । “पूर्वं पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-
 सूत्रेण निर्मितम् । उत्तरोत्तरः कुण्डानां मानन्तत्परिकोर्त्ति-
 तम्” ॥ पूर्वं पूर्वस्य हस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण
 ईमान कोणाच्चिर्कृति कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं
 यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि
 मानं न तु प्रकृत हस्तैर्गुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादि
 मितस्य चतुर्हस्तादि परिमाणापत्तेः । कृपकपरिमाणवत् ।
 वशिष्ठपञ्चरात्रे । “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननन्ताव-
 दिष्यते । हस्तैर्के मेखनास्त्रिंशो वेदाग्नि नयनाङ्गुलाः ॥ कुण्डे
 द्विहस्ते ता श्रेया रसवेद गुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता
 वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” । मेखना ब्रह्मचारिमेखनावत् । कुण्ड-
 विष्टिता मृद्वष्टिता स्ताश्च स्वातदेशाद्वाह्ये । एकाङ्गुलरूपं
 कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-
 ण्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यवहारविशुद्धाः । वेदा-
 चत्वारः अग्नयस्त्रयः । नयने द्वे । रसाः षट्गुणास्त्रयः ।
 वसुतर्क युगानि अष्टषट् चत्वारि । कालोत्तरे । “स्याताद्वाह्ये-
 ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” । पिङ्गनामते तु ।
 “स्वातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखनानां विधिर्भवेत्” । एककुण्डस्य
 पश्चिम दिक्कूर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये । “भुक्तौ भुक्तौ
 तथा पुष्टौ जीर्णोदारे तथैव च । सदा होमे तथा भान्ता-
 येक वारुणदिगात्तम्” । शाग्दातिनके “होतुरथे योनिरास्मा-
 मुपर्यग्न्यपत्रयत् । मुष्टारक्षेकहस्तानां कुण्डानां योनि-
 रोरिता । षट्चतुर्हस्तङ्गुलायाम् विस्तारोन्नतिशान्तिनी ।
 एकाङ्गुलन्तु योन्यथ कुर्यादोपदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो-
 योनि कुण्डेष्वन्येषु वहेयेत् । यवद्वयक्रमेणैव योन्यथमपि
 वहेयेत् । स्यनादारभ्य नान्न स्यात् योन्यामध्ये सरन्मुकम्” ।
 आसां मेखनानाम् । अग्न्यपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलं विस्तृत-
 मूनाद्ययोस्त क्रमेणैवाङ्गुल्यन्तः सकुचितं विस्तारः । जामले
 “नान्नमेखनयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च । रन्ध्रं कुर्यात्
 तथा विहान् द्वितीयमेखनो परि” ॥ पुरयरणचन्द्रिकायान्तु
 एतद्वचनात् पूर्वं “स्यनादारभ्य नान्न स्याद्योनिमूलाय

धारणे” ॥ इत्यर्द्धं लिखितं परिधींस्तद्विन्ध्यासांश्चाह कन्दोग-
परिशिष्टम् । “बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः
त्रयोभवन्त्यगौर्णाग्रा एतेषान्तु चतुर्दिशम् । प्रागग्रावभितः
पश्चादुदगग्रमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगग्रः सपू-
र्वतः” ॥ अव्रणाश्चिद्रहिताः अभितः अग्ने पार्श्वद्वये दक्षि-
णतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता
मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-
सूनदेशयुक्ता । नता नन्ना । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-
मृद्वटितमेखलावेष्टनयुक्ता । तथात्वे हस्तगलितान्यस्थित्या
कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः । अतएव स्वायम्भुवे । “अङ्गुष्ठ-
मानौष्ठकण्ठा कार्यश्वत्थदलाकृतिः” । अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठे
यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्रायं ह्यगौर्णपञ्चरात्रे “कल्पये-
दन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभम् । मुख्यरत्नेकहस्तानां
नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्ध-
येत् । यवद्वयक्रमेणैव नाभि पृथगुदारधीः ॥ नाभिश्चेत्रं
त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् । वहिरंशद्वयेनाष्टौ
पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥ खादिरादि सुवाभावे तु राघवभट्टधृत-
महितायाम् । “पलाशपत्रे निम्बिद्रे रुचिरे सुक् स्रुवौ स्मृतौ ।
विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे संचिते होमकर्मणि” ॥ तत्र कुण्डदोषानाह
विश्वकर्मा । “खाताधिके भवेद्दोगी खातहीने धनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं किन्नमेखले । मेखलारहिते शोको
ह्यधिके वित्तसंचयः । भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या
विना कृतम् । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ।

अतएव वशिष्ठसंहितायां “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं
कर्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संचिते होम-
कर्मणि” ॥ क्रियासारेऽपि । “कुण्डमेवंविधं न स्यात्
स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्” ॥ शारदातिलकेऽपि “नित्यनैमि-
त्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् । हस्तमात्रन्तु तत्कुर्यात्
चतुरस्रं समन्ततः” ॥ मङ्गाकपिल पञ्चरात्रे । “संख्यानुक्तो
शतं सष्टं सहस्रं वा जपादिषु” ।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्ष्वः । “आदाय दक्षिणे पाणौ सर्वाक्षिमधुरं इविः । प्राङ्मुखो वज्रिजायान्ते जुहुयाद्वा-
जपाणिना” ॥ त्रिमधुरं दृतमधुशर्करात्मकम् । विष्णु-
धर्मोत्तरे । “दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गं महीयते ।
तस्माद्दशगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नुयात् कृते । तस्माद्दशगुणं
शर्करावैदिभिर्दिगुणं भवेत् ॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं
स्मृतम् । विल्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः” ॥ इत्यनेन
दृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम् । वज्रिजाया स्वाहा । “मन्त्रेणो-
द्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयात्
ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहा-
न्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात्
स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजयामाहुतौ चापि सर्वत्राद्यं विधिः
शिवे” ॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विठः स्वाहा उकारेण
लिपिसाम्याद्विन्दुरुच्यते तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्ति-
रूपः तेन द्विठ शब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्तेति वाघवभट्टः तथा
च द्विठः स्वाहान्तप्रियेति वर्णाभिधानम् । अत्र तु स्वाहा-
शब्दः स्त्रीयद्रव्यत्यागार्थकः । यथा “उपरिष्ट होमाः स्वाहा-
कारप्रदाना जुहोतयः” । इति हरिश्चर्मधृत स्वाहाकारेण
स्वाहेति पदेन प्रदानं त्वागो यासु तास्तथा अतएव
स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्द्विस्त्वागस्यान्तायसिद्धत्वे-
नैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात्
इति भट्टभाष्यम् । प्रदानार्थकत्वेन तु तत्रैव यत्र
मन्त्रस्यनास्ति चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तौत्यादौ नमः
स्वाहयोर्यथायथं पुनर्देयतेतिन्युजपाणिनेति शास्त्रन्तरो-
यम् ।

“उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पौडितम् । संहताङ्गुलि-
पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥” इति महादामनिर्णयदृत-
गोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टोपमिति माधवाचार्यः ।
अविद्येऽपि “आहुतिस्तु दृतादौनां सुवेषाधीमुखेन तु ।
हुनेत्तिलाज्वाहृतिस्तु दैवेनोत्तानपाणिना” ॥ सुवस्तुपञ्चा-
ङ्गनां स्वयङ्का सहमुद्रया धार्यः । “पञ्चाहुतान् वहिस्यङ्का

धारयेत् शङ्खमुद्रया” । इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-
निर्णयधृतवचनात् ।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मारुतोनाम
गर्भाधाने विधीयते ॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भी जातकर्मणि ॥ नाग्नि स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामाथ चूडायां
व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकस्तथा” ॥ गोदाने
गोदानास्थसंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखोनाम धृतिरग्नि-
स्तथापर” । अपरे धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुषेव
पाकयज्ञे तु साहसः” । प्रायश्चित्तात्मकमहाध्याहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्ककवपोत्सर्गमृहप्रतिष्ठाहोमादौ । “लक्ष-
होमे च वह्निः स्यात् कीटिहोमे हुताशनः । पूर्णाहुत्यां मृडो-
नाम शान्तिके वरदः सदा । पौष्टिके वन्दयैव क्रोधीऽग्नि-
साभिचारके । कीष्टे तु लठरो नाम क्रव्यादोमृतमक्षणे ।
“आहूय चैव होतव्य यत्र यो विहितोऽनलः” ॥

तथा “शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्वात्तेनाग्निं प्रीणयेद्दधः ।
तस्याभावे शरावेन नवेनाभिसुष्यच्च तत् । विशेषनामाज्ञाने
गुणविष्णुधृता स्मृतिः “सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरो-
मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणोतः सर्वकर्मसु” अग्नि-
प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणोत इति मन्त्र-
निष्ठात् । अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।
गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति लिखि-
तम् । एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात् । तदङ्गहोमे
बलदनामाग्निरिति ।

ध्यानमादित्यपुराणे । “पिङ्गभ्रुः श्मश्रुकेशाक्षः पौताङ्गो
लठरोऽक्षः । छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः” ॥ यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यपथमनाय शाख्यायनहोमा-
भिधानं भवदेव भट्टसम्मतं तच्च प्रामाणिकं तस्मादपि महा-
प्रामाणिकैर्महानारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदपमाणीकृत-

त्वात् । रुन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थे प्रकारद्वयमात्रमुक्तं
यथा “यत्र व्याहृतिर्भिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्र-
स्तत्र विज्ञेया स्तोपाण्यग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा
प्राजापत्यापि वा हृतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्त-
विधिः स्मृतः” ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधाहोमि-
शौयधर्मणि शाव्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्त महा-
व्याहृतिभिस्तत्समिः प्रायश्चित्त होमो युक्तः । विशारदप्रसृतयो-
ऽप्येवम् । शाव्यायन होमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरीयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । “अर्चिष्मान् पिण्डि-
तशिखः सर्पिः काश्चनसन्निभः । म्रिगः प्रदक्षिणस्यैव वर्ङ्गः
स्यात् कार्यसिद्धये” ॥ ब्रह्मपुराणे । “क्षुत्तूट्क्रोधत्वरायुक्तो
होममन्त्रं जुहोति यः । अपवृद्धे मधुमेधा मोऽन्यः स्यादन्यजननि ।
अल्पे रुद्धे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्तं भयानके । आर्द्रकाष्ठेय सम्पन्ने
फुत्कारयति पावके । क्षुण्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति
मेदिनौम् । आहुतिं जुहुयाद्यद्य तस्य नाशो भवेत् भुवम् ॥
आपस्तम्बः । “नापोक्षितमिच्छन्ममनावाध्यात्” इति ।

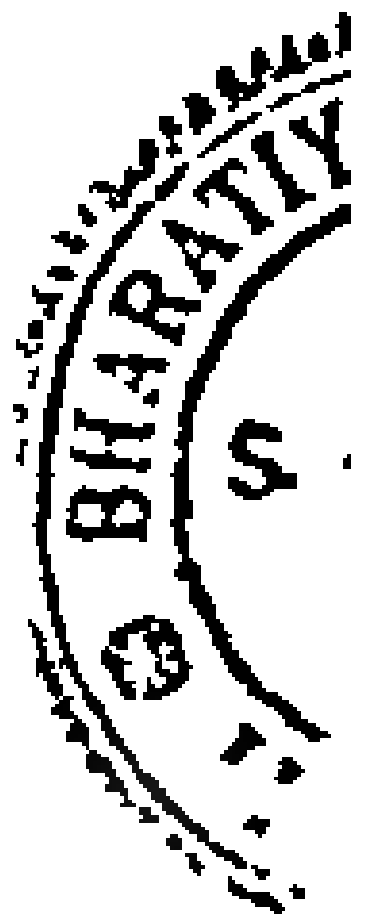
पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । “संपूजयेत्ततो वर्ङ्गं दद्या-
द्देवाहुतिं कृमात् । कर्कमतसंवादिनौ स्मृतिः । “आदो तु
देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशास्त्रिनोः । काण्डमाध्यन्दिनानाञ्च
पद्यादुल्लेखयेत् सुरान्” ॥ अन्येषां नास्त्येव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थ-
सारमदनपारिजातयोः । “अग्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्याग-
कारकः । असग्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । अस-
ग्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादे प्रसवे चात्तो
शुर्वोतानुज्ञया विना” । अध्वर्युर्जुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तुत्याय सर्वदर्शितव्या यथा अग्निपुराणम् ।
“मूर्धानन्दिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया । दद्यादुत्याय पूर्णां
यै नोपदिश्य कदाचन” ॥ परार्धे भविष्येऽपि । मूर्धानन्दि-
वेति यजुर्वेदिनां भन्तः । सामगानान्तु पूर्णहोसमित्यादि ।

गान्तिदोषिकायां वगिष्ठः । “दद्यात्पाद्यादिकं वज्रेर्धृतनाम्ब-
विना बुधः । पयसा गीतनीज्ययात् ऐशान्यां भस्म चाह-
रेत् । ऐशान्यामाहरेद्भस्म सूचावाय सूयेण वा । दन्तनां

कारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च ॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहादीनां विसर्जनम् ॥ शान्तिर्वामदेव्यगानादिः । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” इति छन्दोगपरिशिष्टात् गानं कुर्वीत् ऋचस्त्रिधेति वा पाठः ।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः । “इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे ! । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” इति नारदीयात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता तथा वशिष्टेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन आद्येऽपि तथादर्शनेन अनिर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च शारद्याः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया । ध्यक्तं मत्स्यश्रुते “नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत्” ॥ न तु देवौविसर्जनानन्तरं दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिष्युक्तं युक्तम् । “उत्तरेण नवम्यान्तु वलिभिः पूजयेत् शिवाम् । अवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्” इत्यनेन “आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेगयेत् । पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य अवणेन विसर्जयेत्” इत्यथ द्वा निर्देशेन च नवम्युत्तरापादयोः पूजान्तता प्रतीतेः । “आश्विने मामि शक्ते तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् । प्रतिपदातिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् । विराट् वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ॥ इति कृत्यकल्पसूत्राधृतभविष्योत्तरवचने पूजनस्य नवम्यन्तता प्रतीतेः । कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानाच्च । यथा “वाद्यणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ वाद्यणे इति कर्मकारयित्रपनक्षणम् । यत्र नवरात्रिकमित्योत्सर्गिकं तिथिहृदिक्लासाभ्यामधिकन्यूनतामग्नशात् अतएव प्रतिपदादि तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये “केगसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने । पण्डोरं द्वितीयायां केगसंयमहेतवे ॥ दपेऽथ तृतीयायां सिन्दूरालङ्कारकन्तथा । मधुपर्कश्चतुर्थाञ्च

तिलकं नैत्रमण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागाद्य शक्त्यालङ्करणानि
 च । पङ्खां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां
 प्रातरानोय मृदुमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः
 प्रपूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वदेवार्चने दिवा । पूजा च
 बलिदानञ्च तद्वत्सातृः प्रपूजयेत् ॥ कुमारौ पूजनीया च
 भूपणीया च भूपणैः । संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां श्रावरी-
 त्तवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्द-
 यत् पालयेत् तन्तु देवौ सर्वापदि स्थितम् ॥ पुत्रदारधनर्क्षिणां
 संख्या तस्य न विद्यते । भुक्ते ह विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवो-
 गणो भवेत् ॥ अत्र कल्ये प्रतिपदि कलमस्थापनं यज्ञमान-
 सानर्थं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्या यदुक्तं तन्न युक्तम् । तस्य देवो-
 पूजानङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात् । मत्स्यपुराणे अष्टश्राव
 एव तस्योक्तत्वाच्च । यद्यपि “अग्निर्ब्रह्मा भवानौ च गजवक्त्रो-
 महीरगः । स्कन्दीभानुर्मातृमणौ दिक्पालाश्च नवग्रहाः ॥
 गणां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । मूर्तिं पवित्रमे-
 कैकं दद्यादेव समाहितः” ॥ इति कालिकापुराणोयेन प्रति-
 पदि ब्रह्मपूजनमात्रमुक्तम् । तन्न युक्तं ब्रह्मपूजनवदग्न्यादि-
 पूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन तद्विधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु
 तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम् । मत्स्ये ।
 “अथ ह्रीनो दहं द्राष्टुं मन्त्रहीनस्तथार्त्विजम् । आत्मानं दक्षिणा-
 हीनो नास्ति यज्ञसमी रिपुः” ॥ अर्थो द्रव्यम् ।

देवोपावाकाले निर्मन्त्रनविधिमाह पूजारक्षाकरे देवो-
 पुराणम् । “भक्त्या पिष्टप्रदोपाथैश्चूताम्बुत्यादिपद्मैः । ओष-
 धौमिस्य मेध्याभिः सर्वभोज्यैर्वादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु
 यात्राकाले विमेषतः । यः कुर्यात् अथवा वीर देव्या नीरा-
 लनं नरः । गृहमेण्यादिभिर्नदैर्जयगण्डैश्च युक्तनैः । यावतो
 दिवमान् वीर देव्या नीराधनं कृत्स्नम् । सातृश्च कथ्यन्तद्द-
 र्श्याणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके
 महीयते” ॥ पर्वकाले एतदयकाले । देव्या इति स्त्रीत्वम-
 विधत्तम् । पिण्डादि प्रतिमायां तथाधाराम् ।

योगाधिकारे हरेः स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम् । “प्रीयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरी हरिः । तस्मिन् स्फुटं जगत्सृष्टं
प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यभिवर-
हस्ययोः । “दशम्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु सातवैः ।
तद्राष्ट्रं नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥ अत्रोक्तविरुद्ध-
वचनानि भोजदेवजीमूतवाहन इलायुधरत्नाकर दुर्गामक्ति-
तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-
र्णवे प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमोमधिष्ठत्य । “दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं
कुरुते नृपः । तस्य सवत्सरं राज्ञो न कापि विजयो भवेत्” ॥
अथक्तौ खड्गादियात्रामाह राजमार्त्तण्डः । “कार्यवशात्
स्वयमगमि भूमर्त्तुः केचिदाहुराचार्याः । कृत्रायुधाद्यमिष्टं
वैजयिकं निर्गमे कुर्यात्” ।

ज्येतिपे । “अस्त्रं गते तु मित्रे यथा दिशा खञ्जनं नृपो-
यात्तं पश्येत्तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वधमुपैति” ॥ मित्रे
सूर्ये । तथा “कृत्वा नीराजनं राजा बलहृदैर्यथावलम् ।
शोभनं खञ्जन पश्येत् जलगोशोहसन्निधौ ॥ नील ग्रीव शुभ-
ग्रीव सर्वकामफलप्रद । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमो-
ऽस्तु ते” ॥ वसन्तराजि “दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनो सुदेगे सुचेष्टितं
खञ्जनको विदध्यात्” । इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रक-
स्त्वमदृश्यतामोप शिखीहमेन । संदृश्यसे प्राहृषि निर्गतायां
त्व खञ्जनाचर्यमयो नमस्तु” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखीहमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-
विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफल “बलेषु गोषु गजवाजिमहो-
रगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचि शादलेषु । भस्मास्थिकेश-
नखनोमत्तुपेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुयः खनु खञ्जरीटः” ॥
वर्षेष्टत्ये “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते हुताग्ने मयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विपि कलिर्लाभः समुद्रालये वायव्यां वर-
वस्तुगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐगान्यां मरणं ध्रुवं
निगदितं दिग्गजघणं खञ्जने । ज्येष्ठौरुते क्षुतेऽप्येव नृचुः
केचिद्य कोविदाः” ।

क्षुते तु मदतपारिजातधृतम् । “क्षीवेति क्षुवतो ब्रूयात्

जीवेत्युक्तस्त्वया सह । अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजतम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोपधीजसेः । क्षुतोत् पतन
जृम्भासु जीवोत्तिष्ठाद्गुलिध्वनिः । शत्रोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” । इति वन्द्यघटीय हरिहर-
भट्टाचार्यात्मज । श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितदुर्गापूजातत्त्वं
समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये
“गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि” ॥ कृष्णायां पुत्रवती गृहस्थस्य
निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । “आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितै-
कादशी दिने । व्यतीपाते कृते आदौ पुत्री नोपवसेत् गृही”
अस्यैव शयनबोधनमध्ये प्रतिपसप्तमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “शयनी
बोधनोमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचन” ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायामुप-
वासमाह नारदः । “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् । सपुत्रस्य सभार्यस्य
स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोर्भयोरपि” ॥

तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-
तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते” इति वैष्णव-
मन्त्रप्रमयुक्तम् । वैधोपवासे भोजन चतुष्टयनिवृत्तिमाह
महाभारतम् । “सायमाद्यन्तयोरङ्गो मायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेक्षोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” ॥ पुत्रवती ब्रह्मपुरा-
णोक्त रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तस्मात् त्रिमित्तकोपवास-
परः । “त्रिमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुपङ्क-
कृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति जैमिनिवचनात् ।
“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्ति संयुता । एकादशी सदो-
पोष्या पुत्रपौत्र विवर्द्धनी” इति विशुद्धर्मोत्तराश्च । तन्नि-
मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । “पमाषास्या द्वादशी च संक्रान्तिय
विशेषतः । एताःप्रयस्तामित्ययो भानुवारस्तथैव च ॥ अथ
स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-
कैकं पावनं स्मृतम्” ॥ पिष्टवासरादी तु वराहपुराणविष्णु-

धर्मेतिरकात्यायिनाः । “उपवासो यदा नित्यः आद्यं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्रायं पितृसेवितम् ॥ रविवारेऽर्कसक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरं । पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु “सप्तधारातुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इति । सवत्सर प्रदोषधृतेन । “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोऽर्हयोः । चन्द्राकयोर्ग्रहणयोर्व्यतोपातेषु सर्वेषु ॥ अहोरात्रोपितः स्नान दान आद्यं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत्” ॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याश्च । शनिवारोपवाससक्रान्तिपूर्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति ।

विधवायास्तु सर्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः । “विधवा या भवेन्नारो भुञ्जीतेकादशो दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्यत् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ स्मृतिः । अष्टाब्दादधिकोमर्त्योऽष्टपूर्णाशौतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृत्” ॥ एकादशौ व्रतं नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्तः । “इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशौ व्रतम् । विशेषं नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः” ॥ भविष्ये “नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयारपि” । प्रचेताः “पूर्णाप्येकादशौ त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते” ।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्मः । “आदित्योदयवेलायाः प्राञ्जुर्हर्त्तद्वयान्विता । सैकादशौ तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता” ॥ द्वितयमेकादशौ द्वादशौ च वर्द्धते परदिनगामिनी । द्वादश्यां पारणाया अलाभे पूर्णापरिग्रहे अधिकारिभेदमाह स्कान्दे । “सपूर्णेकादशौ यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही” ॥ कौर्म्ये । “एकादशौ प्रवृद्धा चेत् शुक्ले क्षण्ये विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही” । गारुडे “पुनः

प्रभात समये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो
वनस्पत्ययतस्तथा । विषवायाय तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥
प्रवृद्धा एकादश्येव प्रकर्षेण वृद्धा न द्वादशीत्यर्थः । तत्रैवीत्तरा-
मेव । यत्र तु पूर्वदिने दशमोविद्धा परदिने द्वादशी मिश्रा तत्र
सर्वत्रैव परदिने द्वादशीनामे तदन्ताभेऽपि परीषोष्या । “एका-
दशी द्वादशी-मिश्रा परतोऽपि न वर्हेते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव
सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति स्मृतेः । अपि भिन्नक्रमेण वर्हेते
द्वादशीत्यर्थः । एतत् द्विसृष्टिं स्त्रिसृष्टिं च सम्भवत्यविशेषात् ।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह । “एकादशी द्वादशी च
रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पार-
णम्” । यत्तु “द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इति
तदुपवास परदिने “द्वादशीलाभे तां विद्याय पारणं बोध्यम् ।
तथाह ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
स्मृतम् । त्रयोदश्यां न कुर्यात् द्वादश द्वादशीक्षयात्” ॥
कालविवेक संवत्सर प्रदीप पञ्चतिथि कूर्मपुराणम् । “एका-
दशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वा प्रकुर्वीत
न दशम्या युता क्वचित् ॥ कुर्यादन्तामे सयुतां नालाभेऽपि
प्रवेगिनोम् । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात् प्राक्दशम्यास्तु शेषः सयोग इष्यते । उपरिष्ठात्
प्रवेशस्तु तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां कलार्हमात्रम-
प्येकादश्या अनिर्गमे यदि दशमी नोदय स्पृशति उदयात्
प्रागरुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा सयुक्तोच्यते सैवोपोष्या ।
अत्रैव विप्रये “एकादशी दशमविद्धा परतोऽपि न वर्हेते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति भविष्य-
पुराणौयादिश्रवनानि दशमोविद्धाकर्तव्यताबोधकानि बो-
ध्यानि । अत्र द्वादश्यामेकादश्यालाभ एव अरुणोदयविद्यायाः
कर्तव्यतोपदेशात् द्वादश्यामेकादशीलाभे नादृष्टिर्भङ्गः न
कुर्यात् इत्यर्थतोऽवगतेस्तत्र परैकादशमुपोष्या इत्यवगम्यते ।
एतद्विप्रये “घटिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
पञ्चमेषु तिथिमन विद्यादेकादशीं विना” ॥ इति सगच्छते ।
तथा कान्तसाधवोये गारुडम् । “मादित्योदयवेलायामा-

रभ्य पष्टिनाडिकाः । सङ्कोर्णैकादशीनाम त्याज्या कर्मफले-
सुभिः ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशी लाभ एव परोपोष्या-
इत्यवधेयम् । नोचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-
पाद समुत्तार्य पारण कुर्यात् “विद्याप्यैकादशी ग्राह्या परतो
द्वादशी नचेत्” इति “मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां
यदा मुने । उपोष्या दशमौविद्धा सर्वैरेकादशी तदा” ॥ इति
“त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैका-
दशीविद्धा सर्वोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-
वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्तं घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् ।
“कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेव हि । आमध्याह्नाः
क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भु शासनात्” ॥ इति शौधरस्त्रामि-
धृतवचनात् ।

अथोदयानन्तरवर्त्तिनी दशमी यद्येकादशी स्पृशति तदा
सा प्रवेशिनी पदवाच्या । तां विहाय द्वादशीमवोपवसेत् ।
तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनोमिति । अलाभेऽपि परदिने
एकादश्यलाभेऽपि । अतएव कण्वः । “उदयोपरिविद्धा तु
दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाक-
शासनः” ॥ स्कान्दे “दशम्यैकादशीविद्धा गान्धारी तामुपो-
षिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये
कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुख
ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत्” ॥

अथारुणोदयविद्धा पष्टिदण्डैकादशी पूर्णैकादश्योर्व्यव-
स्थाया मविशेषः इति चेन्न “द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
गृह्यते ॥ इत्यविशिषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या इति ।
अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेनोपोष्या
किन्तु खण्डैकादश्यापोष्येति । “दशमौशेष संयुक्तो यदि
स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनैकादशौव्रतम्” ॥
इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-
दय विद्धैवोपोष्या श्रुतपक्षे तु न तथेति विशेषः । “एकादशीं
दशाविद्धां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे हानौ स्थिते सोमे
लङ्घयेद्दशमौयुताम्” ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणैकवाक्यत्वात् । अरुणोदय कालमाह स्कन्द-
पुराणम् । “उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम्” ॥ नाडिका
दण्डः ।

तदयं संक्षेपः । गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवासा-
धिकारः । कृष्णपक्षैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः ।
हरिगयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य
सर्वं कृष्णायामप्यधिकारः । शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्या-
मुपवासफलाधिक्यम् । विधावायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्र
अष्टाब्दादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एका-
दशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वेव पूर्णामेका-
दशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । तदलाभे गृही पूर्वां तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरासु-
पोथ्या द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु
त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशम्यायुतैकादशी
परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादश्यामुपवसेत् ।
यदा तु सूर्योदयपूर्वकालीन दशम्यैकादशी परदिने न
निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती पर-
दिने निःसरति तत्परादिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डा-
मुपोथ्य द्वादश्यां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी
तत्परादिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विहायुपोथ्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्ष्य पारयेत् वैष्णवस्तु तत्रापि
शुक्लपक्षे तु परासुपोथ्य त्रयोदश्यां पारयेत् । एकादश्याप-
वासः सूतकादावपि कार्यः । भविष्योत्तर पञ्चपुराणयोः ।
“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । सूतके सूतके
वापि अन्यस्मिन् वाप्यगौचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता
श्रियमात्मनः” । स्त्रियास्तु पुलक्यः । “एकादश्यां न भुञ्जीत
नारी दृष्टे रजस्यपि” ॥ अशक्तं प्रति नारदीयम् । “अनुकल्पो
नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ।” । वायुपुराणे “उपवास
निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्येदुपवासेन उप-
वासफलं सभेत्” ॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्मध्यप्रकाशमाह नारदीये ।
 “मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेत् शुभम् । नत्वेवं भोजनं
 क्वैचित् एकादशां प्रकौर्तितम्” ॥ एवमित्यनुकल्पातिरिक्तम् ।
 पद्मपुराणे “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाक्षौरमथा-
 म्बुचाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्त-
 रश्च” ॥ फलाहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुड-
 पुराणम् । “तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तदय-
 तुलसीं विनाकृतम् । भुक्तं न तदयत्तुलसीविवर्जितं पीतं
 न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम् । “मच्छ-
 यने मदुत्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारो हृदि
 शल्यं ममार्पयेत्” ॥

हविष्यान्नमाह श्रुतिः । हैमन्तिकं मितास्त्रिधं धान्यं
 सुहा यवास्तिन्नाः । कलाया कङ्कनीधारा वास्तूकं हिनमो-
 चिका । पट्टिका कान्धशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे
 सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिमर्पिषो । पयोऽनुद्धृतसारश्च पन-
 साम्रजरोतकी । तित्तिडौजौरकश्चैव नागरडश्च पिप्पली
 कटलौ लबलौ धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् । अतैन्नपक्वं मृन-
 यो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥ अत्रास्त्रिमित्युपादानादन्यत्र
 स्त्रिधं धान्यतण्डुले न दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्य
 सहितायाम् । नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
 आम्ब्रमाम्ब्रकश्चैव पनसश्च जरोतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तश्च
 हविष्यं मन्वते बुधाः । शक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टश्च “प्रभुः
 प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य
 दर्शतेर्विद्यते फलम्” ॥ इति । अनुकल्पेऽपि विष्णूपामनं
 पारणश्च कर्त्तव्यम् । “एकभक्तेन नक्तेन तद्यैवायाचिर्त्तनं च ।
 उपवासेन दानेन नैवाद्यादशिको भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेय-
 वचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तनेन । यथा “उपवासानामर्थ्यथे-
 देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद् यद्भक्तदिगुणं
 भवेत् । सहस्रसन्नितां देवीं लपेद्वा प्राणमंथमान् । कुर्याद्
 द्वादशसंस्कान् यथा शक्तिं व्रते नरः” ॥ देवीं गायत्रीम् ।
 माख्ये । “दशम्यां नियताहारो मांसमैद्युनवर्जितः । एका-

दद्यात् न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि” ॥ सूरिसन्तोषे “काष्ठ-
मास मसूरञ्च चनक कोरदूषणम् । शाक मधुपर्गान्नञ्च त्यजे-
दुपवसन् स्त्रियम्” ॥ चनक क्षीलेतिख्यात अतोपवसन्निति
तद्दिने भोजनासम्भवात् सामोष्यात् पूर्वापरयार्ग्यद्वयम् ।
स्मृतिः । “शाक मास मसूरञ्च पुनर्भोजनमैयुने । द्यूतमत्य-
म्बुपानञ्च दशम्या वैष्णवस्यजेत्” ॥

स्मृतिः । “प्रातः सन्ध्यं ततः कृत्वा सङ्कल्प्य बुध आचरेत्” ।
याराहे “गृहीत्वोदुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदञ्चुत् । उप-
वासन्तु गृह्णीयात् यदा वाय्वेव धारयेत् । एकादश्या निरा-
हारो भूत्वा चैवापर्युहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष । शरणं मे
मवाचुत ।” ॥ यद्वेति तान्नपात्राभावे जनमात्रं गृहीत्वा
सङ्कल्पयेदित्यर्थः । कालतराध्वोयष्टतस्कान्दे “उपवासन्तु
सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्” ॥ मन्त्रमाह कात्यायनः ।
“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं
प्रेम्सु पिबेत् पातगतं जनम्” । आचमनवन्नात्र दूषणम् ।
ततः प्रार्थयेत् । “इदं व्रतं मया देव । गृह्णीत पुरतस्तव ।
निर्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाब्जनादहम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः । स पूज्य विधिव-
द्विष्णुं यद्वया समसाहितः । याति विष्णो परम्यानं नरा-
नाख्यत्र मशयः” ॥ नृसिंहपुराणम् । “उपवासी नरस्येष्टः । एका-
दश्या विधीयते । नरसिंहं समर्प्य च सर्वपापे प्रमुच्यते” ॥

द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः । “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अद्यानतिमिरान्धस्य व्रतेभानेन केशवः ॥
प्रमोदः सुमुखो नाथः । ज्ञानदृष्टिप्रदी भवः । मन्त्रं जपित्वा हरये
निवेद्योषोषणमन्नतौ । द्वादश्या पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा
अपोदकीम्” ॥ उपोदकीं पृथिकायाकम् । द्वादशोनगुने
दोषमाह नारदीयम् । “महाष्टानिकरौ क्षेपा द्वादशी
नहिता नृणाम् । कृणु । कृणु । कृपातुस्त्वमगतीनां गतिर्भयः ।
समारानं वसन्तानां प्रमोदः मधुसूदनः” ॥ इत्यननापि निवे-
दयेत् इति । विष्णुधर्मोत्तरः “द्वादश्या प्रथमं पादा हरि-
वासराष्टकम् । ततस्तिक्तस्य कुधीतं पारणं विष्णुतत्परम्” ॥

श्रुतिः “कलाक्षां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आम-
ध्याङ्गाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशामनात्” ॥ निशीथा-
दूर्ध्वं साहेप्रहरत्रयोपरि । अत्रामामर्थ्यं कात्यायनः । “सन्ध्या-
दिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु
नैत्यकान्ते भुजिक्रियाः” ॥ ब्रह्माण्डपुराणम् । “कांस्यं मांसं
सुरां चोदं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यायश्च
दिवा स्वप्नं तथाश्ननम् । शिनापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि
वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

नामनपुराणे । “एकादश्यां जगत्स्वामिं शयनं परि-
कल्पयेत् । शेषाहिं भोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीता-
म्बरधरं देवं निद्रां समानयेत्” ॥ अनुज्ञां लब्ध्वा इति अन्वयः ।
एकादशीसमये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीचण्डे
निद्रेति ।

व्यक्तं वराहे । “आषाढं शुक्लद्वादश्यां पूर्णमास्यामयापि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे
तु तुलार्कऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां
विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तच्चौर्णं चातुर्मास्यं
व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्” ॥
मात्स्ये । “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवम्योत्थापनावधि ।
मधुम्वरो भवेन्नित्यं नरो गृहविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव
मुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजा-
यते । लभते मन्त्रतिं दीर्घां स्थानौषाकमभघयन् ॥ सदा
मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नोदुगो-
लस्त्वो विष्णुभक्त्यै जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् । धारणासन्नोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने
ताम्रं वर्जनाद्दोगौ रक्तकण्ठ्यै जायते ॥ दूतत्यागात् सुलावर्णं
सर्वं सिध्यति वपुर्भवेत् । फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च
जायते” ॥ “नमो नारायणायैति क्षयानग्नजं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्दोदानजं फलम् । एवमादिव्रतैः
पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः” ॥ सनत्कुमारः “इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रमत्ने त्वयि
 केशव ! । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्त्रिये । तन्मे
 भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !” ॥ समाप्तौ च “इदं व्रतं मया
 देव । कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन !” ॥ अत्रैव प्रतिप्रवृत्तत्वं काठकण्डवम् “एकं रात्रं
 वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च
 चतुरो वसेत्” ॥ एतदशक्तविषयम् । “ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां
 मासाभ्यां नैकस्थानवासी” ॥ इति शङ्खोक्तेः ।

मात्स्ये । “श्रुते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवृध्यते शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । भविष्यनारदीययोः ।
 “मैत्राद्यपादे स्वपितोऽपि विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन” ॥
 मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती । भविष्ये ।
 “निगि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् । अन्यत्र
 पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥ अन्यत्र स्वापादिवि-
 हितरात्रादौतरकाले दशमी प्रतिपदौ च । “किन्तु मैत्राद्य-
 पादेन दशम्यगेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रति-
 पद्यथ यो निगि ॥ दशम्यगेन दशम्या अगो यत्र पादे तेन ।
 यः पादो दिवाप्राप्त्येन वा किम् । अत्र दशमी प्रतिपदोर्व-
 ज्जेनात् तदितरैकादश्यादि पञ्चतिथिषु मैत्रादिभ्यश्च पाद-
 विगेषनाभेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ।
 वचनात्तरं “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विवृध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥ दिनान्ते
 विधाविमक्तदिनद्वयोयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधत् । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रवृध्यते ।
 द्वादश्यामृच संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशी-
 मृचे उत्थानशयनं हरिः । पादयोगेन कर्तव्ये नाहोरात्रं
 विचिन्तयेत्” ॥ यशोवर्णनम् । “द्वादश्यां मन्त्रिमन्त्रये
 नद्यव्याणाममभवे । आभाकामितपक्षेऽपि शयनावर्तनादिकम्” ॥
 आभाकानां पादादभादकार्त्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां
 निगादो नचचमावयागात् द्वादश्यामृचाभावे तिथ्यन्तरि

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्या-
यामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे
दिनद्वितीयभाग इति विशेषः । शयने मन्त्रमाह वराहपुरा-
णम् । “नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि
मेघश्यामं ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान्
गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासाद्यत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ । ततश्च
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । पार्श्वं
परिवर्त्तने तु । “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेण परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिष्टि माधव !” ॥ इति पठेत् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । नैयत-
कान्तिककल्पतरो ब्रह्मपुराणं कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासु-
देवस्य पूजितव्यः प्रयत्नतः” । उत्थानमन्त्रस्तु “महेन्द्र रुद्रैर-
भिनूयमानो भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल
कोमुदाग्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥ मेघा गता निर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ! । अहं ददामीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ !” ॥ ततः “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ! । त्वया घोष्यीयमानेन उत्थितं
भुवनत्रयम्” ॥ इति पठित्वा पूजयेत् ।

मत्स्यपुराणे भीमं प्रति भगवदाक्यं “यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपो-
षितुम् ॥ ततः पुष्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनोम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्” । भीमतिथिं
भीमतिथित्वेन ख्यातामेकादशीम् । विस्तारस्त्वेकादशीतत्वे-
ऽनुसन्धेयः । विशुद्धमे “मृगशीर्षे मगधरे माघे नासि प्रजा-
पते । एकादश्यां सिते पक्षे सोपवामो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां
षट्तिमाचार कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलसायौ तिलोदकी
तिलहोमौ तिलोदकी । तिलस्य दाता भोज्या च षट्तिनी

नावमोदति । सक्तु पट्तिनो भूत्वा मर्षपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशदर्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

अथ द्वादशी । मा च एकादशीयुता याज्ञा युग्मात् नार-
देवे । “यैगाश्चशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
शीतल तोयेन स्नापयेत् केगधं गुचिः” ॥ इयं पिपीतक द्वादशी
अत्र “पट्टोममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपा-
सनाखेदं यष्टासाधुर्योपणम् । एकादश्यां प्रकुर्यन्ति उप-
वासं मनोपिणः । उपामनाय द्वादश्यां विनोयददिय
तथा” ॥ इति भविष्य पुराणेन एकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्यां
विष्णुपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मा-
दरः । द्वादशीचयेतूपवासानन्तर्यं विनापि पृजति । इयं
पूर्ववचनोक्तपट्टीयुता सप्तमीयत् आषाढद्वादश्यादिषु गयना-
दिकं प्रागुक्तवचनात् ।

भविष्योत्तरे । “द्वादशी अवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
दुधवारममा युक्ता ततः गतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति
द्वादश द्वादशीफलम्” । उभयदिने तज्जामे तु एकादशी युता
याज्ञा । “द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो ! । मदा
कार्या च विद्वद्भिर्विशुभक्तेषु मानवैः” ॥ इति स्कान्दात् ।
यदात्वेकादश्यामेव अवणा तदा तामुपवसेत् । तथा च
नारदः । “थाः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्तेव तद्भुत कुर्यात् अवणद्वादशीं विना” ॥ भविष्योत्तरे ।
“एकादशी यदा तु स्यात् अवणेन समन्विता । विजया सा
तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवर्त्ता
यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सन्नयः । विज्ञे-
येण महीपाल अवणं वर्द्धते यदि । तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं
नैव लङ्घयेत्” । तिथिचयेण एकादशोच्चयेण भोक्तव्यं
द्वादश्या पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः ।
यदात्वेकादश्यापवासादिने अवणं नास्ति परदिने
द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्ते । “एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । नञ्चात्र विधि-
लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः” ॥ अत्र च “असमाप्ते व्रते पूर्व

नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्” ॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन पूर्वोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिनोपो न भवेदित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासासामर्थ्यं तु श्रवणद्वादशैवोपोष्या तथा च स्मृतिः । “वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं ससुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयः” । तथा “उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् । एकादशपुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः” ॥ द्वादशपवासः काम्यः । तथाह मार्कण्डः । “द्वादशप्राप्तुपवासेन सिद्धात्मा नृपः । सर्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥

अत्र कालिकापुराणात् शक्रोत्थानविधिलिख्यते । “अथातः शृणु राजेन्द्र ! शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् । यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित्पराभम् । अर्जुनोऽप्यश्वकर्णस्य प्रियकोधव एव च । श्रीङ्गस्वरस्य पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदार्वाद्याः शानाद्यास्तरवस्तथा । तच्च वृत्तं तुदेद्रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्यः मिमं पठेत्” ॥ तुदेत् च्छेदयेत् । “यानि वृत्ते तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृह्णीत्वेमं क्रियता वामवध्वजः ॥ पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नमोत्तम । ध्वजार्यं देवराजस्य पूजयेत् प्रतिगृह्यताम् ॥ ततोऽपरे ऽङ्गि तं च्छित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्वैवं चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै । गुक्ताष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्वस्त्रमानस्तु अधमः केतुकच्यते । द्वाविंशत् ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु । कुमार्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमयस्तु ताः सर्वास्वपराः शक्रमाह्वकाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमारिकाः । माह्वकार्द्वप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा । एवं कृत्वा कुमारौय माह्वकां केतुमेव च । एकादश्यां सिते पक्षे यष्टोनामधिवासनम् । अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वामवं विस्तृताक्षकम् । अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पद्यात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा” ॥ कानकीं कनकमयीं “अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु नृण्ययीम् । तां मण्डलस्य मध्ये

तिथयार्थः । गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायात् ।
 व्यक्तं विशुद्धमौत्तरे । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञ
 स्वयोदशौ । तत्राप्यं भवेच्छाहं मधुना पायसेन च ॥
 तत्राप्यं युक्कृष्णपक्षे अत्र यत् आहं तन्मधु योगेन पायस-
 योगेन वाच्यं भवेत् । एवं मनुश्चने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं
 इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शुद्धस्याप्य-
 धिकारः । अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः । तथा च
 कृत्यचिन्तामणी स्मृतिः । “कृष्णपक्षे व्योदशं मघास्त्रिन्दुः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आहो पुण्येऽवाप्यते” ॥
 करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमाशौपरिसपादवयोविंशंश्च इति
 यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा
 आहचिन्तामणी स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः
 आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 अदैविकं प्रत्यादिक्कोटिष्ट अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः
 न नित्याधिकारः । “सपिण्डीकरणान्ताति यानि आहानि
 पीडय । पृथक् नैव सूताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि कश्चित्
 इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डी-
 करणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरआहानां पृथक्करण-
 मपि प्रतीयते । मघाव्योदशौनिमित्तक आहो पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः “भोजङ्गो तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
 तत्रापि महतौ पूजा कर्तव्या पिष्टदेवते । ऋते पिण्डप्रदा-
 नन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत्” ॥ इति देवीपुराणात् भोजङ्गो
 पञ्चमो चन्द्रार्क सङ्गमम् अमावास्या पिष्टदेवते ऋते मघा-
 याम् । आतातपः । पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधी-
 यते । स्वधा वाचनलोपीऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य-
 दक्षिणा स्वस्ति सीमनस्यं तथास्त्विति” ॥

स्कन्दपुराणे “वाहणेन समायुक्ता मघौ कृष्ण व्योदशौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यप्रहरतैः समा” ॥ वाहणं शत-
 भिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा महावाहणी स्मृता । गङ्गायां
 यदि लभ्येत कोटिसूर्यप्रहैः समा । शुभयोग समायुक्ता शनी
 शतभिषा यदि । महासहैति विख्याता त्रिकोटि कुलमुह-

रेत्” ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका । तथा च
मेदिन्या “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने
च तनो क्लोव कण्टकार्योपधौ कुलो” ॥ अत्र संज्ञाविधेः
सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतियुल्लेखानन्तरं महा-
वारुणो महामहावारुण्यावुल्लेखनीये आद्ये पार्वणादि संज्ञो-
ल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्ययोः पक्षोल्लेखवच्च । “मासपक्ष-
तियौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वथः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभागभवेत्” ॥ इति वचनात् । तेन चैत्रे मासि
कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां
यथायथं प्रयोज्यम् । वारस्तु सूर्योदयादुदयान्तरं यावत्
तथा च सूर्यसिद्धान्तः “सूतकादि परिच्छेदां दिनमासान्द्रपा-
स्तथा । मध्यमपञ्चभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः । उद-
यादुदयाद्भानोर्भूमि सावन वासराः” ॥ दिनाधियस्य रव्या-
देर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भोमेति पित्रादि-
दिनव्यावृत्त्यर्थं कौर्म पाशयोः “द्वौ तिथ्यन्तावैकवारे यत्र
स्यात् स दिनचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि
तिथीनां त्रितय यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र सादृशिकं
फलम्” ॥ इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते ।
रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्यातिःशास्त्रोक्तं कालशेरादि-
ज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-
सूर्ययोः । पुन्ये स्नात्वा च गङ्गाया कुलकोटीः समुदरेन” ॥
इति ब्रह्माण्ड पुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोदरणविधाना-
नात् ततोऽधिकेष्वावरुण्यादिपूरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्या-
मपि यत् त्रिकोटि कुलोदरणमुक्तं तदुदरणगततारतम्येनावि-
रुद्धम् । “य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ॥
इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तदयागकरणेऽधिकं फलम्
अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति । न चात्र “स्नानं कुर्वन्ति
या नार्यश्चन्द्रे शतभिषा गते । सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवा ध्रुवम्” ॥ इति । “त्रयोदश्या तृतीयाया दशम्याञ्च
विशेषतः । शूद्रविट् चतुर्याः स्नान नाचर्युः कथञ्चन” इति
प्रचेतो जाबालवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध

भोजनं कुर्यात् “उपवासं त्वगक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते”
इति तद्व्रतवचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । आशि-
कक्षोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं
स्मृतिपारिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिवाभागे
त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वी देवी
सत्यवता सह” ॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्रं मर्त्येऽपि अतएव
प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्स्वऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्य-
व्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनोति वचनात् । यदा तु
पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे “चतु-
र्दश्याममावास्या यदा भवति नारदः । उपोष्या पूजनौया
सा चतुर्दश्यां विधानतः” ॥ सा सावित्री । ततश्चामावास्यायां
सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनञ्चेत्परम् । पराशरः ।
“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाक्षरापरेऽहनि । ततश्चाविधवा
नारौ वित्तभोगान् लभेत सा” ॥

भविष्योत्तरे “भाद्रे सास्यमिति पक्षे भर्षीरात्र्या चतुर्दशी ।
तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयन्नतः” ॥ भविष्ये “अनन्त-
व्रतमेतद्दि सर्वपापहरं शुभम् । सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणा-
ञ्चैव युधिष्ठिर ! ॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति” ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयो-
र्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । “गुरोर्मृगोरस्तवात्ये धार्दिके सिंहके
गुरौ । वक्रिजौवाष्टविशेऽङ्गि शुर्वादित्ये दशाहिके ॥ पूर्व-
राशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे । प्राश्याग्निगन्तृजीवस्य
चातिचारे विपन्नके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्येज्ये मलि-
म्बुचे । भानुलङ्घितके मासि चये राहु युते गुरौ ॥ पौषा-
दिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्विती-
येन दिनचये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।
विद्यारम्भ कर्मविधौ मूढोपनयनोदयान् ॥ सौम्यज्ञानमनाहर्त्तं
नेथानादिसुरक्षणम् । परौचा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे ॥
व्रतारम्भ प्रतिष्ठे च गृहहारणप्रवेशने । प्रतिहारम्भे देव-
कूपादेर्वर्जयन्ति च ॥ द्वात्रिंशद्विषाद्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य
तु । द्वासप्ततिर्महत्त्यक्षे पादास्ते द्वादशकृत्मात् ॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाहिकवालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु
भृगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिन-
त्रयम् ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तोर्य सरित्तटे ।
ददशं शौला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्दश्यामर्च-
यन्तं भक्त्या देव पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरौयान्मध्याह्ण-
व्यापिनो तिथिर्ग्राह्येति वाच्य पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-
वादेन तद्वाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधक तत् ।
कालमाधवौयोऽप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे
नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्बन्धपुण्याद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः
कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा
पूष इय तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत
करे बद्धा सुडोरकम् ॥ चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विले-
पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्र कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकबन्धन-
मन्त्रस्तु रत्नाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् सम-
भ्युद्धर वासुदेव ! । अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय
नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा “ऽनेन डोरक बद्धा भोक्तव्यं
सुख्यमानसैः” इत्यर्हं भविष्योत्तरौयं कालकीमुद्यां लिखित-
मिति तथा “पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसन्धवः ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्वपापहरो भव ॥ अद्य मे सफल जन्म
ज्जोषितश्च सुजीवितम् । यत्तवाङ्घ्रि युगाज्जाये मूर्धा मे भ्रम-
रायते” ॥ इत्याभ्या नमस्कुर्यात् । अनन्तकथामप्यत्र
गृह्यन्ति ।

स्नेहे “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये । अवश्य-
मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौरुभिः ॥ अपामार्गपञ्चवक्ष भ्रामये-
च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
नरकाय प्रदातव्यो दौषः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-
निवृत्तये । “अर्थोभिधेयोरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति
निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

आमणमन्त्रः “श्रीतलोष्णममायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर
पापमपामार्गः । आम्यमाणः पुनः पुनः ॥ ततः प्रदोषममवे
दोषान् दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवादौनां भवनेषु मठेषु
च” ॥ भविष्ये “कार्तिके भोमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । यमुनायां विशेषेण निय-
तस्त्रपयेद् यमान् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥ श्रीङ्गराय दध्नाय
नीलाय परमेष्ठिने । हुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मियां स्त्री स्त्रीन् दद्याज्जलाश्रुतौ । संव-
त्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ अत्राचारात् चतु-
र्दशशाकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयासूतधृत “शोलं केमुक-
वास्तूकं सर्पपं कालञ्च निम्बं जयाम् । शालिञ्चु ढिलमोचि-
काञ्च पटुकं शौलफं गुडुचीं तथा ॥ भण्टाकीं सुसिपण्डुकं
शिवदिने खादन्ति ये मानवाः । प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्ति-
कदिने कृष्णे च भूते तिथौ” ॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोनम् ।
भविष्ये “हृथिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्यामा-
राधयेद्दौरीं नक्त पाषाणभोजनेः” ॥ पाषाणाकारपिष्ट-
भोजनेः । यमः “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्” ॥ उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायाम् । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतु-
र्दशी । सतारव्योमकाले तु तत्र स्नान महाफलम् । स्नात्वा
सुलभं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अत्र तिथिकृत्यत्वात्
गौणचान्द्रादरः । अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतु-
र्दशयमतर्पणञ्च ॥ यत्त उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्का-
भ्युदित इतीपदर्थे नमिति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यधृत-
सतारव्योमित्युत्तराह्वानबलीकननेति ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् । कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डं
“माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतु-
र्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता” । अत्रैकस्यास्तित्येर्माघौ-
यत्तफाल्गुनीयत्वे सूर्यगौणवृत्तिभ्याम् अविरुद्धे ततस्तु

माध्यनन्तरा चतुर्दशौशिवरात्रिः अस्यामुपवासः प्रधानं “न
स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्घ्या । तुष्यामि न तथा पुष्पै-
र्यथा तत्रोपवासतः” ॥ इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो
रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनं तत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा
चैव विशेषतः” ॥ अत्र वीष्ण्या प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं
प्रतीयते । नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् । “शैवी वा
वैष्णवी वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं इन्ति
शिवरात्रिवर्हिर्मुखः” । संवत्सरप्रदोषे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना
चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” ॥
ईशानसंहितायां “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारी यदा भवेत् ।
भौमी वापि भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ शिवयोगस्य
योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व-
पापप्रणाशनम् । आचारण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदा-
यकम्” ॥ नागरखण्डे । “उपवासप्रभावेण बलादपि च
जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य निद्रस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥” पार्श्वे
“वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महा-
देवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “एव-
मेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ । द्वादशाब्दिकमेतद्धि
चतुर्विंशद्भिकं तथा ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च
मानवः” हेमाद्रिधृता स्मृतिः । “प्रदोषव्यापिनी याद्या शिव-
रात्रि चतुर्दशौ” ॥ प्रदोषमाह वत्सः । “प्रदोषोऽस्तमयाद्रूढं
घटिकाद्वयमिष्यते” । चर्द्धमनन्तरम् । वायुपुराणे । “त्रयो-
दश्यस्तरो सूर्यं चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविधातु या तत्र
शिवरात्रि व्रतश्चरेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “माघे कृष्ण-
चतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवनिद्रतयोद्भूतः कोटि-
सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनो याद्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अहोरात्रादधयोर्हं युक्ता यत्र चतुर्दशौ । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां
तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ अत्र “महानिशा हे घटिके
रात्रेर्मध्यमयामयोः” ॥ इति देवलोक्ता महानिशा याद्या ।
घटिका एकदण्डः । एवञ्च यदिने प्रदोषनिशोयोभयव्यापिनो-

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्यनुरोधात् । कानमाध-
वीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिषसौय-
रात्रि द्वितीयधामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन
पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वदुर्निशौघ-
मात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वद्युव्रत प्रधान-
कानव्याप्यनुरोधात् । “पूर्वेद्युरपरेद्युर्न महानिधि चतुर्दशी ।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ इति
ईशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् “अर्द्ध-
रात्रात् परस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि । पूर्वविष्टैव कर्तव्या
शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती शिव-
रात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा
कुर्याच्च पारणम्” ॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् । “ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तौर्यानि
सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” ॥ इति
स्कान्दात् । “दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” ॥ इति गौत-
मोयाश्च । यदा तु पूर्वदिनेन निशौघव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
मात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात्
तिथेस्त्रिसम्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं “शिव-
रात्रिव्रते भूतां कामविष्टां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन
ब्रह्महत्यां व्यपोहति” अत्रामावम्यायामेव पारणम् । “शिव-
घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्तव्या
कुह्यामेव हि पारणम्” ॥ इति वचनात् ।

तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशौघोभयव्यापिनी चतु-
र्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वदुर्निशौघव्यापिनी परेद्युः
प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वद्युव्रतम् । यदा तु न पूर्वद्युर्नि-
शौघव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी
तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलामे चतुर्दश्या
तदनामे अमावास्यायाम् ।

तत्र प्रयोगः । प्रातरुदयः तत्सदित्युद्यार्थं सूर्यः
सोम इति पठित्वा जलादीत्यादाय सद्व्रत्येत् “मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमाश्रयः । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं
महाफलम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात त्वत्प्रसादाज्जगत्पते !” ॥ इति
शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य “चतुर्दश्या निरा-
हारो भूत्वा शम्भो ! उपरेऽहनि । भोक्ष्येहं भुक्तिमुत्तयर्थं शरणं मे
भवेश्वर” ॥ इति गरुडपुराणीयं पठेत् । रात्रौ प्रथमप्रहरे
प्रतिष्ठिते निङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठा विधाय पूजां कुर्यात् ।
हौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्नि सार्य्य तेनैव
तालत्रयेण करछोटिकया च दशदिग्बन्धन कृत्वा भूतशुद्धिं
विधाय हा हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य हौमिति
मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत् । पार्थिवनिङ्गे चेत्तदा
वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत् । तत्राय विशेषः । हौं
ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन
स्नापयित्वा । “शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः । करोमि
विधिषहस्रं गृह्णाणार्घ्यं महेश्वर !” ॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धा-
दिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं
प्रहरं नयेत् । “तद्व्रतं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोपिभिः” ॥ इति देवो-
पुराणे सामान्यतः श्रवणात् श्रवापि तथा । द्वितीयप्रहरे तु
विशेषः । हौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्य-
मन्त्रस्तु “नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । शिवरात्रौ
ददाम्यर्घ्यं प्रसौद उमया सह” ॥ तृतीयप्रहरे तु हौं वाम-
देवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “दुःखदारिद्र्य-
शोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त !
गृह्णाण मे” ॥ चतुर्थ प्रहरे तु हौं सद्योजाताय नम इति मधुना
स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “मया कृतान्यनेकानि पापानि हर
शङ्कर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त ! गृह्णाण मे” ॥ ततो
नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि
वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् । तथाच गरुडपुराण “मूलमन्त्रं
ततो जप्त्वा प्रभाते तत्तत्प्रसापयेत् । अविघ्नेन व्रतं देव ! त्वत्प्रसा-
दात् समर्पितम् ॥ क्षमस्व जगतां नाथ ! त्वैमोक्ष्याधिपते । हर ! ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्दृष्ट्य निवेदितम् ॥ त्वत्प्रसादान्नया

देव ! व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे शोमन् ! मदमूर्तिं प्रतिपद्यताम् ॥ तदानोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” । परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्हंशीलाभे तत्र तदक्षामे त्वमावास्यायां पारणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः “संमारक्ते शदम्भस्व व्रतेनानेन शङ्कर ! । प्रसौद सुसुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टि मदी भव” ॥

अत्र पार्थिवशिवनिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे “विप्रस्य तु सदैवाङ्गं शुचे रप्य शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रह्व-
यामि प्रियाणामिव दर्शनात्” ॥ बलिं पूजाम् । तथा “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते !” । तथा “नमोन्तेन शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते” ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्र-
योर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानी-
यात् स मृतोऽधी गच्छति” ॥ इति नेच्छन्ति पर्यन्तं पराशर-
भार्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टकृतम् । “स्वाहा प्रणव-
संयुक्तं शूद्रे मन्त्र ददद्भिजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः
शूद्रतामियात्” ॥ गौतमः । “रावावुदङ्गुखः कुर्याद्देवकार्यं
सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्गुखः” ।
सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रजामले । “न प्राचीम-
व्रतः शम्भोर्नेदीचीं शक्तिमंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठ-
मतोदक्ष ससाग्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न
समाग्रयेत् । शम्भोर्जगत् सङ्कारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्च-
वक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा ।
तद्रूपमाह आदित्यपुराण “सौम्यं मौनीन्दुभृत्पञ्चं एकवक्त्रं
चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तञ्च वरदाभयपाणिकम् । आयताक्षं
सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे
वाप्यनिन्दितम्” । अत्राग्रे पूजानिषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे
प्राचो प्रोक्ता गुरुक्रमैः” इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादि-
प्रसिद्धा प्राचो प्राज्ञा एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्वाद्याग्नेयान्ता
पूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् । “यत्रैव भातुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्नु” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखेन साय पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या । प्राक्पश्चिमोक्षास्यश्च प्रातः सायं निशासु च” इति वचनात् इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारक्षाकरोक्त भविष्यपुराणोऽय-
मसाक्षरसूर्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिपु-
ण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्व फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः । सवत्सरप्रदोपे “त्रिपुरस्य बधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये । अशुणोविन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-
चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभ-
त्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा स्कान्दे “पञ्च-
वक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अगम्यागमनाञ्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धार-
णात्” ॥ हं नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवान्धमा प्रक्षाल्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश” ॥ नन्दिपुराणे । “आयुष्मान् बलवान् श्रौमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । वर-
मिष्टं लभेक्षिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थमाधकम् ॥” भविष्ये । “मृद्वस्मगो शकृत्पिण्डं तान्त्रकास्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं शकृत् पूज्यं वसेत् कल्पा-
युतं दिवि । वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् । नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र ! लप्स्यते चोत्तमं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौ-
मुद्याम् । “अक्षादल्पपरोमाणं न लिङ्गं कुचचिन्नरं । कुर्वी-
ताङ्गुष्ठतो द्रुक्ष्यं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अक्षोऽंशोतिरत्तिका तथाचामरः । “गुप्ताः पञ्चाद्यमापकः तेषोऽंशाच्च कर्पोक्षौ” इति । अङ्गुष्ठतः तद्दृष्टत्पर्वग्रन्थितः । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र दृष्टत् पर्वग्रन्थान्भर्मिनुयात् सदा” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्र-
मर्चयेक्षिङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमात्” ॥ तथा “बालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
वानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं
फलम्” ॥ ततश्चासुकृतिथावाग्भ्यामुकलाभकामः सहस्रमित-
पार्थिवशिवलिङ्गं पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति ।
ब्रह्मपुराणे । “यावन्न दियोते चार्थ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्दिणुं गङ्गर वा महेश्वरौम्” ॥ राघवभट्टकृतम् ।
“सर्वत्रैव प्रशस्तोऽक्षः शिवसूर्यार्चनं विना” ॥ अक्षः शङ्खः ।
अग्निपुराणे” तस्मिन्नेव पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुममाहितः । नमस्कारेण
मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक्” ॥ देवोपुराणे । “मृदा-
हरणसंघट्टं प्रतिष्ठाञ्छानमेव च । स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्जन-
मतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशु-
पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥ अत्र पूर्वोक्तं सप्त-
कर्माणि परवचनीकं सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भि-
र्यथायथं कार्याणि । अष्टष्टार्थयोर्यक्रमसम्भवेन पाठक्रमा-
देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आहं कुशामनदानवत् । तत्रानु-
ष्ठानं हराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति सघ-
टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यं
महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इह गच्छेत्यावाहनं
पशुपतये नम इति स्नपनम् एतत्पाद्यं नमः शिवाय नमः एव-
मर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणीकं स्वभाव-
सिद्धं प्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा सर्वाय-
क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्त्तये
नमः । उग्राय वायु मूर्त्तये नमः भौमाय आकाशमूर्त्तये
नमः पशुपतये यजमान मूर्त्तये नमः महादेवाय सोममूर्त्तये
नमः दंशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तां वैद्यां लिङ्गे
शिवं यजेत्” ॥ ततो महादेवं चमस्व इति सहारमुद्रया
विसर्जयेत् । नन्दिपुराणे । “गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलि पुष्प-
निवेदने । श्रेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
सर्वमन्त्राधिक्रियायसोऽकाराद्यः यद्गङ्गरः । तन्मन्त्रजापो तत्कर्म-

रतस्तद्वतमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् ! स रुद्रपदम-
 श्रुते” ॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य । “अपवित्रः पवित्रोवा
 सर्वावस्थां गतोऽपि वा । महापातकयुक्तो वा मन्त्र-
 स्यास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवी-
 च्छिवः” ॥ इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं यथा पदानुरोधात् तेन
 यथाधिकारी भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः । तथा “सर्वेषामेव
 पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । पतन्त व्यायते यस्मादतोव
 नरकार्णवात् । शिवमुद्दिश्य यदत्तं सर्वकारणकारणम् । तद-
 नन्त फलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् । दत्त्वा नैवेद्य वस्त्रादि
 नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिव मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-
 फलम्” ॥ आदाने अद्वये । शिवधर्मे । “तस्मात् पुष्पैः फलैः
 पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम् । तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र
 कारणम्” ॥ भविष्ये “लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुग-
 न्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते” ॥ शिव-
 धर्मे । “तस्मात् पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अशौचि-
 वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्” ॥ स्कान्दे । “शुष्काण्यपि
 च पत्राणि । श्रौष्ठ्यस्य सदैव हि” । दातव्यानीति शेषः ।
 भविष्ये । “धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सक्तुं पूजयते नरः । स गो-
 लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते । विस्वपत्रैरखण्डैश्च
 यो लिङ्गं पूजयेत् सक्तुं । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके मही-
 यते” ॥ तथा “सर्वकामप्रदं विस्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
 विस्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः” । तथा “केश-
 कौटापविधानि निशिपर्युपितानि च । स्वयं पतितपुण्याणि-
 त्यजेदुपहतान्यपि” ॥ तथा । “देवदारुममेतच्च सर्ज्योवास-
 कुन्दुरुम् । शौफलं चाज्यमियन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्” ।
 सर्जः शालरसः श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयम् ।
 “एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट् सहस्रगुणोत्तरम् । अगुचं शत-
 साहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम् । गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात्
 गृह्णाति शङ्करः” ॥ तथा “तैलेनापि हि यो दद्याद्घृताभावेन
 मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि” ॥ नन्दि-
 केश्वरे । “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद-

देव नश्यति । अद्भ्यायुतश्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः” ।
 ब्रह्मपुराणे । “महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
 शशौचैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारिण महाज्येष्ठो
 प्रकीर्त्तिता” ॥ ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् । प्राजापत्य रोहिण्याम् ।
 विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः शशौचैव प्राजापत्ये रवि-
 स्तथा । पूर्णिमाज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनु-
 राधास्यगुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे यदा लोवस्तत्पञ्च दशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य-
 चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रर्क्षे त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा-
 स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥
 राजमार्त्तण्डः । “ज्येष्ठे संवत्सरेचैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्स-
 रश्च “ज्येष्ठामूनोपगौ जीवे वर्षं स्याच्छक्रदैवतम्” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । न तु सवत्सरादि पञ्चकान्त-
 र्गतं वर्षविशेषः ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 सवत्सरे यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मलमास-
 तत्त्वेऽनुमन्त्रेयः । विष्णुधर्मोत्तरे ब्रह्मपुराणम् । “मामि
 ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते । पौर्णमास्यां तदा स्नानं
 सर्वकामं हरेर्द्विजाः ॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । वलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्” ॥
 स्कन्दपुराणम् । “ज्येष्ठामहश्चावतीर्णस्तत् पुण्यं लब्धवा-
 सरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठ्यां
 प्रातस्तर्ज्जुन काले ब्रह्मणा सहितश्च माम् । रामं सुभद्रां संस्त्राय
 मम लोकमवाप्नुयात्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पौर्णमासी तथा
 भाघो आबणौ च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतौयायां तथा
 कृष्णव्योदशौ । एतांस्तु ग्राहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिः” ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गबलाभे रोहिण्यलाभे वा परदिने
 सङ्गबलाभे पूर्वदिने ग्राहम् । “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे ग्राहं
 कुर्यात् विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिण्यन्तु न लङ्घ-
 येत्” इति । वायुपुराणात् उभयदिने तु तलाभे तु परदिने ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् एवमत्रय तृतीयादावपि ।
आषाढकार्तिकमाघपौर्णमासोपु दानमावश्यकम् । तथा-
चायोध्याकाण्डे भरतशपथे । “आषाढौ कार्तिकौ माघौ
तिथयः पुण्यसम्भवाः । अप्रदानवतोयान्तु यस्यार्थ्यनुमतो
यतः” ॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्य्यः ।
श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात्
न तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कौजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्व-
युज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् । आयाति सेनया
साङ्गं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात्तत्र नरैर्भार्गाः स्वर्गेऽस्य
समौपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
पुष्पाढ्यं फलमूलान्नसर्पपत्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि
नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भार्य्यं सवान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ स्त्रीबालमुख-
वृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” ॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे
तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा
हारोद्भूभिर्त्तयः । हारोपान्ते सुदौतस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
यथाचतुष्टोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः
पयसा पायसेन च ॥ स्कन्दः सभार्य्यस्कन्दश्च तथा नन्दौश्वरो
मुनिः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ॥ उर-
भ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साखैश्च रेवन्तो यथा
विभवविस्तरैः ॥ ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः ।
सुगन्धिभिर्दुष्टोपेतैः कृपराख्यैश्च भूरिभिः ॥ ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वज्रिपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा
क्रौडाः पृथग्विधाः” ॥ ततश्च हारोद्भूभित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु
सभार्य्यस्कन्द स्कन्द नन्दौश्वरमुनयः सर्वैः पूज्याः । हारोद्भूभित्ति
शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दौश्वरो मुनिरेकः । गोमता सुरभिः
छागवता हुताशनः मेघवता वरुणः हस्तिमता विनायकः ।
अश्ववता रेवन्तः सर्वेरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-
णम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी
सा समाख्याता कार्या लोका विभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्त-

ह्योमिन्द्रमेरावते स्थितम् । सुगन्धिर्निशिसद्देशोऽचेर्जाग-
रणं चरेत् ॥ तथा “निशीथे वरदा लक्ष्मी, कोजागर्तति
भाषिणी । तस्मै वित्तप्रयच्छामि अक्षै, कौडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् । बन्धून् प्री-
येत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥ अत्र निशीति निशीथ इति
धाभिधानात् रात्रिस्तत्त्वमिदम् ।

ततश्च “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रं सदा । प्रदो-
षोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकादयमिष्यते” ॥ इति वत्सवचनात् ।
यदिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनौ पूर्णमासौ तद्दिने कोजाग-
रस्तत्त्वम् । उभयव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथ-
व्याप्तिः, परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्त्वम् । प्रधान-
पूजाकालव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः,
परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरा पूर्वेद्युस्तत्त्वम् । “अह-
सु तिथयः पुण्याः कर्मांशुष्ठानतो दिवा । नक्षत्रादिव्रतयोगे तु
रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति वचनात् । विषर्जयेदित्यनुव्रततो
स्तत्त्वसूक्ते । “महान् लक्ष्मिस्तु तुलसी भित्तिटकां काञ्चनस्तथा”
लक्ष्मोद्धानमादित्यपुराणे । “पाशाक्ष मालिकाभोजनृणिभि-
र्याम्यमौम्ययोः । पद्मामनस्यां ध्यायेच्च त्रिय त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवणा सुरूपाञ्च सर्वानङ्गारभूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां
वरदा दक्षिणेन तु” ॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्ष मालाभ्यां
वामे पद्माङ्गुलाभ्यां भूषिता वामकरं हेमपद्म दक्षिणकरं वर-
दधतीमित्यर्थः । ततः पाद्याभिः संपूज्य “नमस्ते सर्वदेवामा
वरदासि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां मा मे भृयास्व-
दर्शनात् ॥ विग्रहरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मानये शुभे । सर्वतः
पादि मां देवि । महान् लक्ष्मि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन नत्वा
पूजयेत् । इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे । “चतुर्दन्त गजारूढो
वज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिय ध्यातव्यो नान्यभरण-
भूषितः” ॥ पाद्यादिभिः संपूज्य । “विचित्रैरावतस्याय
भास्यत् कुलिश पाण्ये । पीलोम्यानिद्रिताङ्गाय महसाचाय
ते नमः” ॥ इत्यनेन पुष्पाञ्जलिद्वयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः
कुम्भेरः पूज्य इति रुद्रधरः । त पाद्यादिभिः संपूज्य “धन-

दाय नमस्तुभ्यं निधिपञ्चाधिपाय च । भवन्तु त्वत् प्रसादान्ने
 धनधान्यादिमम्पदः ॥ इति पुण्याञ्जलिद्वयं दत्त्वा प्रणमेत् ।
 अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजेति रुद्रधरः । न च निकुम्भपर्यन्तानां
 पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न
 भोक्तव्यम् इत्युपक्रम्य पूज्याय सकलैः पत्रैरित्यादिना विगिष्य
 पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्वात्रावेव पूजाभोजनंऽव-
 गम्येते । अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-
 नेन विगिष्य दिवापूजनभोजने विहिते । योगिनोतन्ते ।
 “विरिञ्चेस्तु गृहे ठक्का घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत् । सर्ववाद्य-
 मयीं घण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्” ॥ लक्ष्मीवाक्यं “प्रकीर्ण-
 भाण्डामनवेद्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परम्य वैशाभिरता मलज्जामिव विधां स्त्रीं परिवर्जयामि” ॥
 मार्कण्डेयः । “शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ वराङ्गनामैव न-
 भस्वभोजनम् । अनग्नगायित्वमपर्वमेधुन चिरप्रनष्टां श्रिय-
 मानयन्ति पट् ॥ मानुषास्त्रि गृहे यत्र चहोरात्रन्तु तिष्ठति ।
 तत्रालक्ष्मि तयावामस्तथान्येषान्तु रघुसाम् । सूर्यदात्रादिकं
 यत्र पदाकपं तथासनम्” ॥ हरिवंशे । “यत्र स्त्रीः श्रौः स्थिता
 तत्र यत्र श्रौस्तत्र सद्यतिः । सद्यतिर्ह्यस्माया श्रौय नित्यं
 लुप्ये मङ्गलमनि” ॥ मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः
 स्थिरश्रौरेव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपलचपलां
 श्रियम् ॥ अवश्यमुदयोगवता श्रौरधारा भवेत् मदा । मल्ल-
 प्रोत्तादिता देवा समन्तुः पुनरभ्युधिम्” ॥ कृत्यकोमुद्याम् ।
 “गारिकेभोदकं पीत्वा चर्तुर्जगिरण निगि । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि को सागर्ति महीतमे” ॥

अथ चतुरङ्गम् । अथक्रोडायां ध्यातयुधिष्ठिरमंवादः प्रच-
 रति । युधिष्ठिर उवाच । “पटकोठ्याश्च या क्रोडा तां मे
 मूढि तपोधन । प्रकर्षेणैव मे नाय चतुराङ्गो यथा भवेत्” ॥
 ध्याम उवाच । “पटो कोष्ठान् गमाभिष्य प्रदक्षिण क्रमेण तु ।
 अक्षयं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे दक्षिणं धनम् ॥ पापं ! पश्चिमतः
 पीतमुत्तरं श्यामलं धनम् । रात्रौ यामे गङ्गं मुख्यात् तन्मा-
 दग्नं तत्तन्मूर्तिम् ॥ मुख्यात् कोन्तेऽप्युपरातो बुद्धे पश्चिचतु-

दृश्यम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽग्रे तृतीये च गजो वसेत् ॥ तुरीये
 च वनेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटौ राजा चतु-
 र्ध्वेनैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यग्रेः पार्थ नौकाद्वयेन तु ।
 कोष्ठमेकं विनश्यत् सर्वतो याति भूपतिः ॥ अथ एव वटौ-
 याति बलं हन्त्यग्रकोणम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु
 मघोपते । तिर्यक्चतुरङ्गमो याति रुद्धयित्वा त्रिकोष्ठकम् ॥
 कोणकोष्ठद्वयं लक्ष्यं ब्रजेऽनौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतूराजो
 नृपाकृष्टं पट्पदम् ॥ काककाष्ठं वृद्धनौका नौकाकृष्टप्रकार-
 कम् । घाताघाते वटौ नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा
 गजोऽयद्यापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत्
 स्वराजं बलमुत्तमम् ॥ अल्पं रक्षया पार्थ हन्तव्यं बलमुत्त-
 मम् ॥ नौकायाश्चत्वारि पटानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
 धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गजस्य गर्वेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं
 चतूराजो यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजेर्वापि रक्षितव्यो
 मघोपतिः ॥ अन्यद्राजपटं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं
 हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैक-
 गुणं भवेत् ॥ द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्रं
 सिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नास्ति
 सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा पष्टपदा-
 श्रितः । तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्य-
 माने नृपे यस्य स्वकीये च नृपत्रयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य
 चतूराजो तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजो यदा
 भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ
 यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदा भूपं वाह-
 येच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतूराजो समुत्थिता ।
 चतूराजो भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ॥ अत्रेदं वीजं उभ-
 यथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परं राजवधे शौर्याधिक्य-
 निष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रौडायामपि तथा कल्प्यते । “राजद्वयं
 यदा हस्ते चात्मनो राज्ञि संस्थिते । परेण सहतथैको बलेनाप्य-

पहार्थ्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिरः । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च षट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतुराजौ च षट्पदम् । तदापि च चतुराजौ भवत्येव न संशयः ॥ पदाते, षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा । षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्यादटिका दशमेन वै । तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलं बलम् ॥ त्रिवटौकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । षट्पदं न भवत्येवमिति गोतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटौति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥ पदं राजपदं कोणपदञ्च । “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राज्ञसाः सर्वे तस्य नस्तो जयाजयौ ॥ प्रीत्यति पञ्चमे राज्ञि मृते वय्याञ्च षट्पदे । अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम् ॥ द्दिराहत्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयौ । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते । उपरिष्टञ्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य हृदयोकेति भण्यते । न कुर्व्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिमुखम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गोतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्यो वामतो गजः” ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्रपूजा विष्णोर्विधीयते” ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा नरकं याति चमविट्शूद्र एव च । वरं भूक्तमभक्ष्यन्तु पितृणां

मर्हितश्च यत् । वर्जनोयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरा-
समम्” ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दीनयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ
ब्रह्मपुराणम् । “नरो दीनागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतोऽभूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्” ॥ स्कन्द-
पुराणोऽपि पुरुषोत्तममाहात्म्ये कनत्रिंशोऽध्याये । “फाल्गुन्यां
क्रौडनं कुर्याद्दीनायां मम भूमिष” ॥ विष्णुपुराणे । “चतु-
र्दश्यष्टमीचैव अमावस्याथ पूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च । स्योतैर्न मांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै
पुमान् । विष्णुसूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः” ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमास्यज्योतिषेष् । “सृग-
कर्कटं सक्रान्तौ हेतूदक् दक्षिणायणे । विषुवतो तुलामपि
गोलमध्ये तथापराः” ॥ सृगो मकरः गोलोराशिचक्रम् ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु मौने च षड्शीतयः । ह्यहं ह्यधिकं सिंहेषु
कुम्भे विष्णुपदो स्मृता” ॥ देवीपुराणम् । “यावद्विंशकला-
भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरग्ने भास्करे दृष्टे दिनान्तं
दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णं दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्ध-
रात्रे व्यतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि ॥ संपूर्णं चार्द्धरात्रे च उद-
येस्तऽमयेऽपि वा । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदने ॥
संपूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि । षड्शीतिमुखेऽतीते
वृत्ते च विषुवदये ॥ भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्” ॥ विश-
कला विंशतितमो कला सक्रान्तिलक्षणादुहं यावत् भवति
तावत् पुण्यम् । निरग्नेऽशकशून्ये सक्रान्तिकाले हि भास्क-
रोऽशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च
दिनकरकरसंस्कृता स्त्रिशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्तं
तत् समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च बृहद्ब्रह्मसंहिताः
“त्रिंशत् कर्कटे नाड्योमकरे विंशतिः स्मृताः” ॥ नाड्यो दण्डः ।
“उत्पन्नादिपलं पष्ट्या विपन्नात्तु पलं नयेत् । पन्नात् पष्ट्या नये-
न्नाड्यौ तत् पष्ट्या तु रवेर्दिनम्” ॥ इति सिद्धान्तमन्दभातः । ततश्च
देवीपुराणं बृहद्ब्रह्मसंहितायां रेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्यायता ।

रात्रिमक्रमणेत्वाह अर्द्धरात्रेति अरुपुर्ण कलान्युनाह-
रात्रे । “कलान्युनाहारात्रे तु यादिसक्रमण भवेत् । तदह-
पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्य गान्धर्वगोतमा ॥” इति सत्याधस्तामणि
यपेक्षत्यधुतगगवचनात् । कालकौमुद्याश्च । गान्धर्वेत्यथ हारौत
इति पाठ । ततश्च कलान्युनाहारात्राभ्यन्तरे द्वादशस्यैव सप्ता-
न्तिषु अनागत नागत सक्रमणेन यत्र दिवा तदैव पुण्य पुण्य
जनक तप्तु पूर्वदिन तदैव सप्तान्तरनागतत्वसम्भवात् तेन
सक्रमणकालादप्यग्रेव दिवा परार्द्धे स्नानादिक कर्तव्य-
मित्यथ । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते ।
पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयो । कलान्युनाहारात्रेति
वचनानन्तर भुजवनभौमे “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा सप्त-
मते रवि । तदोत्तरदिन ग्राह्यं स्नानदानजपादिषु । अर्द्ध-
रात्रे तु सपूर्णे यदा सप्तमते रवि । ग्राह्यदिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा
सकरकर्कटो” इति वचनाभ्या तथा प्रतीते । कालविवेके
कालकौमुद्याश्च शातातपजाबालौ “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसक्र-
मण भवेत् । ग्राह्यदिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा सकरकर्कटो” ॥ एतयो-
र्यवस्थामाह कालमाधवीये भविष्योत्तरम् । “मिथुनात्
ककिसक्रान्तिर्यादि स्यादशुमालिन । प्रदोषे वा निशीथे वा
कुर्व्यादहनि पूर्वत ॥ कार्मुकश्च परित्यज्य भयं सप्तमते रवि ।
प्रभाते वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्व्यात् परऽहनि” ॥ ततश्च रात्रि-
मध्यदण्डद्वयात्मकाहारात्रसप्तान्तावदयेऽस्तमयेऽपि चेत्यननो-
दयोपक्रममस्तमयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चाभयदिने
पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परादन “अथ कार्यमद्य कर्तव्य-
पूर्वाह्णे चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य नवा-
कृतम्” ॥ इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माश्च । तत्रापि दक्षि-
णायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेष । उत्तरायणे परदिनार्द्ध-
मात्रमिति विशेष । मानार्द्धमिति भास्कर भास्करापनक्षिते
काले दिवेति यावत् तस्मिन् सक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम्
एतच्च विषुवपडशीति विषयम् । अयनकालयो पूर्वमुक्तत्वात्
विष्णुपद्याच्चाभयत षोडशकलानां पञ्चदशनाडिकानां वा
पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनन वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवा

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
नाहं पुण्यमुक्तं तद्विद्वत्तिथिविषयम् । अतीते पुनरर्द्धरात्रे
पूर्वेणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वाह्ने पुण्यमिति तात्प-
र्यार्थः । एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पूण्यत्वाभिधानात् ।
“राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं
कुप्यनिशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
विधीयते इति । यत्तु “मन्दा मन्दाकिनौ ध्वांची घोराचैव
महोदरो । राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ।
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया सृदौ मन्दाकिनी तथा ॥ क्षिप्रे ध्वांची
विजानीयादुधे घोरा प्रकीर्तिता । चरैर्महोदरो ध्रुवा क्रूरै-
र्ऋक्षैश्च राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितचक्षु
संक्रमे” ॥ इत्येत्यैर्द्वादशस्यैव संक्रान्तिषु ध्रुवादि नक्षत्रयोगा-
न्मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नाः । “त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
द्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
कम्” ॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
मुक्तम् तद्विवाराद्योस्तत्तत्कालोपदेशादवकाशमलभमानं स-
न्धाद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः । ध्रुवादिगणस्तु
क्षीपिकायाम् “उग्रः पूर्व भवान्तका ध्रुवगण स्त्रीष्वुत्तराणि
स्वभूर्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्तालघुः । चित्रा-
मित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्तौत्थोर्हि रुद्रेन्द्रयुक् मिथ्योऽग्निः
स विशाखभः शुभफलाः सर्वैस्वक्तव्ये गणाः” ॥ अन्तर्को
भरणौ स्वभू रोहिणी वातादित्यहरित्रयं स्वातोपुनर्वसु श्रवणा
धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्त्यभम् अनुराधा मृगेशिरोरे-
वत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
कर्त्तिका । कल्पतरुस्तु क्रमेण यथामस्येन एता घटिकास्तत्
पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
मुख्यं “वृटेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः” ॥ इत्युक्त-
सूक्तं संक्रमकालो नानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह ।
वृटिस्तु “लघुक्षर चतुर्भागं स्फुटिरित्यभिधीयते । वृटिद्वयं
क्षवः प्रोक्तो निर्मपस्तु लवद्वयम्” ॥ इति स्मृत्युक्ता एतदेव

मत युक्तमथतएव देवनेन “या या सन्निहिता नाड्य स्ता स्ताः
 पुण्यतमा स्मृता” ॥ इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिका पुण्यतमाः
 मानार्हादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न मन्थ्या-
 सक्रान्तिविषयकमिति मन्थ्यासक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिक-
 मित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धे । पारमार्थिकमित्यत्र
 कल्पतरुव्याख्यानवलोकनादविमक्रम इति पाठकल्पन कल्पन-
 मेव समयप्रकाशकृतापि तथा पठितत्वात् । लोभूतवाङ्-
 मोऽपि कालविवेके “अङ्गिमक्रमणे पुण्यमह छत्सु प्रकौत्तिं-
 तम् । रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः” ॥ इति
 बृहद्ब्रह्मविद्यादिवचन पर्यालोचनया दिवासक्रान्तो दिनमात्र
 पुण्य पुण्यतरास्तु विज्ञेय विहितानाद्य इत्याह । अतएव
 तद्वृत्त जादालिबृहस्पतिशातातपवचनमपि सगच्छते । यथा
 “वर्त्तमाने तुला मेघे नाड्यस्तूभयतोदश” । कालमाधयोऽपि
 अङ्गोत्थभिधाय पाशस्थतारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासक्रान्तो
 छत्सु दिन पुण्य षडङ्गीतिमुखेऽतोते इति वचन पुण्यतर-
 परम् । ननु देवोपुराणे दिवारात्रौ सक्रमणे विशिष्य काला-
 भिधानात् मन्थ्यासक्रान्ते क काल इति चेत् “वि शम्भुर्हर्त्त
 कथित मङ्गोरात्रन्तु यन्मया” ॥ इति विष्णुपुराणेन मन्थ्ययो
 पृथगनुपादानात् दिवारात्रि मन्थ्यस्थित्वान्मृहर्त्तर्हेन तयोरन्त-
 र्भाव । तथा च दत्त “अङ्गोरात्रस्य य सन्धि सूर्यनक्षत्र-
 वर्जित । सा तु मन्थ्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥
 योगियाज्ञवल्कर । “ङ्गासहस्रो च सतत दिनरात्रोर्यथा-
 क्रमम् । मन्थ्यामुहर्त्तमाख्याता ङ्गासहस्रो समास्मृता” ॥
 वराह “अर्द्धास्तमयात् मन्थ्या व्यक्तौभूता न तारका यावत् ।
 तेज परिष्ठानिरुपा भानोरर्द्धादय यावत्” ॥ अतएव केनापि
 मुनिना नानादेशोय समकारेण च मन्थ्यासक्रान्तित्वेन विशेषो
 नाभिहित ।

तदय मक्षेप । दिनसक्रमणे छत्सु दिन पुण्य षडङ्गीति
 मुखे इत्याद्युक्त पुण्यतर मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण
 त्रिचतुरादि घटिका पुण्यतमा । दिनहृत्तोत्तरायणादिवि-
 हित विगति दण्डादौना रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्व

रात्रिमंक्रमणे तु कल्याण्यून प्रथमाद्विगते तद्विवसीय शेषयाम-
द्वय पुण्यम् । कालाहयात्मक मध्यरात्रिगते तद्विवसीय तिथेर-
भेदे तद्विवसीय शेषयामद्वय पुण्यं भेदे तु तद्विवसीय शेष-
यामद्वय पराद्विवसीयाद्ययामद्वयश्च पुण्यम् उभयदिने पुण्य-
कालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्यम् ।
तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्विवसीय शेषयामद्वयम् उत्त-
रायणे तु पराद्विवसीयाद्य यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीय-
कालोत्तराश्विर्हारावमक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामद्वयं
पुण्यमिति मन्यासक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता मत्तमौ भास्करप्रिया ॥ स्नान दानं
तपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् । सर्वं कीटिगुणं प्रोक्तं तप-
नेन महोजसा ॥” अत्र “मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्ताञ्च
सर्वश ” इत्यनेन प्राप्त तिथ्यश्लेखे तद्विशेषणत्वेन महाजये-
त्यश्लेख्यं सन्ना विधेरन्तदेव प्रयोजनं यत्तयानिर्देश इत्युक्तत्वात्
एवञ्च सक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यश्लेखो-
ऽपि । स्कान्दे “एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः सक्रान्ति-
सप्तकाः । नैतेषु विद्यन्तेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसञ्ज्ञिताः ॥ अथ ह-
यापि यद्वत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवै । अकालेऽपि हि तत्-
सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजत्” ॥ मात्स्ये । “अयने कीटगुणितं
सर्वं विष्णुपदाय च । षडशोति सहस्रन्तु षडशोत्यामुदाह-
तम् ॥ शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये । विपक्षे शत-
साहस्रं माकामावैष्वनन्तकम्” ॥ शाका रावैषु आघाटो
कार्तिकौ माघो वैशाखौ पूर्णिमासु । देवोपुगणे । “रवि-
संक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु सानरः । मत्तजन्मस्वसौ रोगौ
निधनश्चापजायते” ॥ दौपकायाम् । “नाडोनक्षत्रं दिवसे
रविभौमं शनैश्चरा । सक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशाऽभि-
धायते ॥ गोमूत्रं सर्पपैः स्नानं मर्वावधिजलेन च । विशुद्धं
काञ्चनं दद्यान्नाडौदोषोपशान्तये” ॥ नाडोनक्षत्राणि चाद्य दश
षोडशाष्टादश त्रयाविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमाग्याम् ।

“तारावलादिन्दुरथेन्दुवोर्व्याहिवाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 अष्टाय सर्वे मधितुर्वलेन मङ्गोसुताद्याः क्रमशः प्रगस्ताः” ॥
 संवत्सरप्रदीपे “धुस्तूरवौजसलिलैः स्त्रायात् सक्रान्तिग्रान्तये ।
 तथा सर्वोपधौभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत् ॥ यदङ्घ्रि मेषसं-
 क्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निशि । तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्य-
 समृद्धिभिः । कुजार्क शनिवारेण महासंक्रमणं यदा । तदा
 भवेत् प्रजानांशो दुर्भिक्षादिभयं महत्” ॥

ब्रह्मवैवर्ते । “अप्राप्ते मास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गोडदेशनिवासिनः” ॥ भोमपराक्रमे ।
 “यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे । अर्घ्यं दद्यादग-
 स्त्याय सर्वान् कामान् लभेत् सः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तोयं
 विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षि-
 णाशासुखस्थितः ॥ काशपुष्पप्रतीकाशः अग्निमाकृत सम्भवः ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
 “आतापिर्मक्षितो येन वातापिच महासुरः । समुद्रः शोधितो
 येन स मेऽगस्त्यः प्रसौदतु” ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति
 दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशा-
 सुखस्थित इति गन्धाटावपि । प्रयोगाङ्ग कर्तृधर्मत्वादिति
 रत्नाकरः । नारदीयं “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कोर्मं नान्य-
 देवहि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणत्” ॥
 महाभारते । “कौसुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोद्यव विधीयते” ॥ कौसुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “एकादश्यादिषु तथा
 तासु पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्य शौतलासु नदोषु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” ॥ ततश्च
 मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे “दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रवच्छामि नमोऽनन्ताय वेधमे” ॥ लोलया लक्ष्म्या
 “इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे
 मण्डपे वापि सचाक्षयफलं लभेत् ॥ विष्णुत्तैरुमनि यो दद्यात्

कार्तिके मासि दोषकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति
मानवः” ॥ नारदोये । “निष्पावान्नाजमाषांश्च सुप्ते देवे
जनार्दने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! चाण्डालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावाम्मुनि-
भार्दूज ! यावदाहृतनारकी ॥ कदम्बानि पटोलानि वृन्ताक-
सहितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं
पुण्यं दहते नात्र संशयः” ॥ निष्पावः शिखीसदृशो दक्षिणा-
पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलमि-
नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित्
पठन्ति कलम्बीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आह-
ृतनारकी आहृतानि क्ष्मादिपर्यन्तानि प्रलयावधीति
यावत् तावत्कालं नारकीत्यर्थः । आहृत इत्यत्र भकारस्य
हकारश्छान्दसः । काशीखण्डे । “ऊर्जे यवान्नमश्रुयादे-
काक्षमथवा पुनः । वृन्ताकं शूरणश्चैव शूकशिखीश्च वर्जयेत् ।
कार्तिके वर्जयेत् तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जये
कांस्थं कार्तिके मासि सन्धितम्” ॥ ऊर्जे कार्तिके । शूरण मोलं
सन्धितमासवादि । गारुडे । “गवामथुतदानेन यत्फलं
लभते खग ! । तुलसौपत्रकेकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥
मौमनाथधृतम् । “विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या बालिमेधफलं लभेत्” ॥ पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेधेषु प्रातः स्नानं विधीयते । इविष्यं ब्रह्मचर्यं च
महापातकनाशनम्” ॥ पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत्
स्नान माघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादि नियमानां च चान्द्र-
मानप्रमाणतः” ॥ आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-
कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । “दर्शं वा
वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यङानि
त्रिंशत् मकरस्ये दिवाकरे” ॥ दर्शं पौर्णमासीमिति पूर्वदिन-
महर्ष्यपरमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवाभ्युते तु भविष्य-
पुराणवचनम् । “गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत्फलम् लभते राजन् ! मेघे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥ कार्तिके

कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्र स्नाने तु मकरार्का-
स्पृष्टकाले मकरस्ये रवाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थं
त्वात् आरब्ध कार्तिकादि स्नाने तु व्याधादिना सामर्थ्याभावे
पुवादि प्रतिनिधिना कारयितव्य नानुकल्पविधिना नित्यस्नान
एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते
मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
व्रतरूपो नरोत्तमैः” ॥ षट्त्रिंशन्मतनिगमो । “संक्रान्त्यां
पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आश्ववासरे । वस्त्रं न पीडयेत् तत्र न च
क्षारेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमौ-
टिने । सप्तम्यां रविवारे च स्नानं मामलकैस्त्यजेत्” ॥ शाता-
तपः । “रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां पष्ट्यां वै सप्तमौतिथौ । आरो-
ग्यकामस्तु मरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । “चैत्रे मासि च संपूज्यो
घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय सुहृन्मूलं संक्रान्त्यां तत्र
कारयेत्” ॥ पूजामन्त्रः । “घण्टाकर्णं ! महावीर ! सर्वव्याधि-
विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ॥ शिव-
पुराणे । “घण्टाकर्णगणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” ॥
कृत्यचिन्तामणौ “मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोपान्वितस्तस्य तच्चक्रः किं करिष्यति” ॥ संवत्सर प्रदीपे
तूत्तरार्धे “मेघस्ये च विधौ तस्य नास्त्यब्दं विषजं भयम् इति
स्मृतिः । “मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी” ॥ वारि-
दाने मन्त्रः । “एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-
प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं
सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्ता राजेन्द्र ! स याति परमां
शतिम्” ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । “यो ददाति
हि मेघादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके कृत्वा पितृभ्यो विपुवे शुभं” ॥
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विपुवस्य पुण्यविशेषजनक-
त्वेन विवक्षितत्वात् मेघादाविति विपुवसंक्रान्तिपुण्यकाल-
परम् । अन्यथा कालहयकल्पनापत्तेः । कर्मोपदेशिन्यां व्यासः ।
“संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आश्ववासरे । रायं सत्यां न

क्षुर्वीत ह्यते च पिष्ट्वा भवेत्” ॥ देवीपुराणे । “अतीताना-
गतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र
ग्रहाणां संक्रमे रवे । पुण्य पाप विभागेन फलं देवौ प्रय-
च्छति” ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने
विश्वामित्रः । “यमाय्योः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवे-
दिभिः । सधर्मेयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” ॥ आगम-
वेदिभिः क्रियमाणमिति सम्यग्धः । तान्त्रिकास्तु । “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिपिह क्रियासाध्यः
सगुणो धर्म उच्यते” ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदा-
नदर्शनात् । संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिव्रतैर्नादित्यागः ।
एवमेव गुरुचरणाः एकादशी प्रकरणोक्त मक्रान्त्युपवासस्य व्रत-
त्वेन भावरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्बोभयथापि तत्र पृज्ये विधेर्वृ-
त्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताद्बोरात्रकक्षेत्र्यता अष्टम्युपवासवत् ।
एकादेशोत्तरे एतद्बहुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिप्रागर्ह मक्रान्तौ
दिवाशेषार्ह मात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्वा त्रिसुहृत्तार्हं सायमन्यो-
पासन कार्यमेव । ब्रह्मपुराणे । “नित्यं ह्योरयनयोर्नित्यं विष्-
धर्नोर्दयोः । चन्द्रार्कयोर्दृग्गयोर्व्यतीपातेषु पयसु । अहोरात्रो-
पितः स्नानं आर्घं दानं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा
तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ॥ अहोरात्रोपितः पूर्वदिने कृतोप-
वास एतत् परमेव “अर्हरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्दृग्धर्भवेत् ।
पूर्वं व्रतादिकं कुर्वीत् परेद्युः स्नानदानयोः” इति भीमपरा-
क्रमीयम् । स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमौर्निर्देशात् परादिवसीय
स्नानदाननिमित्तक पूर्वदिने उपवास समय रूप व्रतादिकं
कुर्वीदित्यर्थः ।

अथ ग्रहणम् । ज्योतिषे “भविष्यादान्तरे राहोः केतोर्वा
संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तटा संभाव्यते ग्रहः” ॥
भविष्यादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वा त्रिपाटाभ्यन्तरे । “यस्मि-
न् अक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शमी । पूर्णिमा प्रतिपत्तभ्यौ
राहुणा ग्रस्यते शमी” ॥ एतदपि पूर्ववचनानुसारेण तच्चतु-
ष्पादाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः ।
“तत्पक्षे द्यतोयायां मासर्चं यदि जायते । तत्स्रयोदशे

सूर्ये राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं कार्तिकादौ कृत्तिकादि
एतदपि भविष्यादान्तरे सति ज्ञेयं राहोः पादभोगश्च मास-
हयेन । “रविभौमनवांशेतु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् । बुध-
सौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरो रंशकमासाद्य
सर्वज्ञाहकः । शशिशक्रनवांशेतु प्रावृट्काले महज्जलम् ॥
अन्यत्राव्यक्तभूतो तौ दृश्येते छादिताम्यरो” ॥ अन्यत्र वर्षेतर-
काले तौ चन्द्राकौ । सत्यचिन्तामणौ वराहः । “श्वेते क्षेम-
सुभिचं ब्राह्मणपौडाश्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे
पौडा च हुताशस्तोनाम् ॥ हरिते रोगानुतापः शस्यानामी-
तिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगत्वस्तेच्छध्वसोऽथ दुर्भिचम् ।
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिर्चे वृष्टयो विहगपौडा धूम्रामे क्षेम-
सुभिचमादिशेन्मन्दवृष्टिश्च कापीतारुण कपिले श्यामामे च
क्षुद्रयं विनिर्दिशेत् । कापीतः शूद्राणां व्याधिकारः कृष्णवर्णश्च
विमलकमलपौताभो वैश्यध्वसौ भवेत् । सुभिचाय सार्चिष्य-
ग्निभय गैरिकरूपे च युद्धानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि
निर्दिशेन्मरकतम् । अग्निभयसंप्रदायी पाटलिकुसुमोपमो-
राहुः” ॥ राजमार्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे
तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम्” ॥ श्रीपति-
व्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्ममे जन्मराशौ च पष्ठाष्टम गते
तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम् ॥ ग्रासदर्शन-
मात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्-
परिवर्जयेत्” ॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां
निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यपेक्षया अष्टमे चन्द्रे
अत्राप्युपलक्षणश्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽहृत्येकवाक्यत्वात् वराह-
संहितायाम् । “जन्मसप्ताष्टरिप्फाद्दशमस्ये निशाकरे ।
दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च” ॥ रिप्फ द्वादश-
राशिः । अङ्को नवमः । निधनं सप्तमतारा तथा “वैनाशिक-
ऋक्षे दृष्ट व्रह्मणं सुधांशुभास्करयोः । जन्मयति रोगं बहुधा
क्लेशं वित्तक्षयं चाशु । जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्ये निशाकरे
जन्मसु तारकासु । दृष्ट्वा तमचन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्त्वा दद्यात्
कनकं द्विजाय” ॥ उपक्रमे सुधाशुभास्करयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति . सूर्यस्याप्युपलक्षणम् । वैनाशिककृत्ते त्रयो-
विंशतिनक्षत्रे इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निध-
नतारापरम् । निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपदस्य
गर्भेण विपत्करादिसाहचर्यात् त्रयोविंशतिनक्षत्रस्य प्रत्यरिपद-
प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा “विपत्करप्र-
त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वे नृणां निष्क-
लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्” ॥ जाया-
न्यत्रधर्मा सप्तमद्वादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
शास्त्राद्युक्त निषेधो हिंसावद्व्यष्टिच्छिकपरोस्तु न तु वैधपरः
मैवं “राहुदर्शनं संक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदाना-
दिकं कुर्युर्निशि कास्यव्रतेषु च” । इति देवन वचने दर्शन-
पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वादर्थनमपि
विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्र-
मुपोष्यैव राहं दृष्ट्वाक्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
ग्राहं विधानतः” ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
दर्शनस्य पर्युदासो नतु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
नानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तर साकाङ्क्ष विशेष विधि-
मपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतीति सर्वत्र पटाश्रवणोयादौ
सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा अहरहर्दद्यात्
दौक्षितो न ददातीति प्रतिषेधात् दौक्षितेतरपरं न रागप्राप्त-
निषेधकम् । तदुक्तं “त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पटान्वयैः” ॥ यज-
मानः पठतीति श्रुत्या तद्योग्योविद्वान् दौक्षितो न ददा-
तीति प्रतिषेधाद्दौक्षितेतरपरः “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत”
इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादौतरो
राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि
निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
ऋत्वभिगमननियमे पर्यणः पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं मनमासतत्त्वे । अतएव
भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
ज्जमान्तरे रोगौ पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रसज्यता नोपनिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदामनेति । देवल-
वचने निशोति पर्युदस्तममयमात्रपरमन्वया मायाङ्गे विवा-
हादि रूढदर्शन मक्रान्त्यादिनिमित्त स्नानादि च न स्यात् ।
अतएव “ग्रहणोद्वाह मक्रान्ति यात्रादो प्रसवेष् च । दानं
नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिदं” इति दानदर्पणधृतं वृद्ध-
वशिष्ठवचनं रात्रावपौत्यापना प्रतिषिद्धं कालान्तरं समुच्चौ-
यते । छन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो
रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वन्ति वज्रयित्वा समुद्रगाः । उपा-
कर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो
दोषो न विद्यते । स्वर्धुन्यश्च ममानि स्युः सर्वाश्चन्मांसि
भूतले । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र मशयः” ॥ यव्यो-
मासः ।

नदीनक्षत्रमाह । “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यस्यां न
विद्यते । न ता नदोऽशब्दवद्वा गच्छास्ताः ‘परिको र्त्तता.’” ।
स्वर्धुनोगङ्गा यासामपाम् । धनुः प्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय
प्रथमकाण्डम् । “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयन्तु शयं स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रौञ्चधनुः सहास्रिकः” ॥ शयोद्वस्तः ।
अत्र विशेषो मदम पारिजाते निगमः । न दुष्येत्तोरवासना-
मिति । अत्रैव व्याघ्रपादः । “अभावे कूपवापानाम अन्ये-
नापि समुद्धृते । रजादुष्टेऽपि पर्यास ग्रामभागो न दुष्यति” ॥
अन्येन कुम्भादिना । अतएव छन्दागपरिशिष्टकतापि तास्त्रि-
त्यधिकरणेन निर्दिष्टम् । देवलः । ‘गङ्गा च यमुनाचैव पूज-
जाता सरस्वती । रत्नमा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदमञ्जकाः”
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा पूज्यजाता । “श्रीणसिन्धुः हिरेण्या-
स्यकोकलोदित्यधर्वरः । शतद्रुयं नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः
सुताः” ॥ ग्रहणे कूपस्थप्रशसया ग्रहणप्राक्कालीनोद्धृतव्या-
वृत्तिः । व्याघ्रः । “आदित्यकिरणैः पूत पुनः पूतश्च वज्रिना ।
व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णं वारिणा” ॥ एवम्भूतं जलं
यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः । व्यासः । “सर्वे
भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः । सर्वे गङ्गासमं तोयं
ग्रहणे नात्र संशयः” ॥ तथा “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

णश्च तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेदश" । संयोग-
 वृत्तकत्वन्यायात् यत्र आहं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 ऋष्य शातातपो । "सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 प्रकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं ग्रहे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो दत्ता विप्रस्य
 वै ऋते" ॥ अन्नामयाहमाह प्रचेताः । "पापघनम्नो तौर्यं च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - आमन्नाहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि" ॥ अग्निष्ठः "ग्रहं चेत्यगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुत्पते ।
 आमं विमुषमित्युक्तं स्त्रियममसुदाहृतम्" ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 "निरम्ने रामन्नाहं तु यत्र न चालयेत् क्वचित् । हृद्यो तु
 चालयेदहं सक्रमे ग्रहणेषु च" ॥ ग्रहणनिमित्तान्नाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं "नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 म्बुचे । तौर्यं स्नानं गजच्छाया प्रेत आहं तथैव च" ॥ इति
 ब्रह्मसंहितावचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । "चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आहदानजपादिकं । कार्योऽपि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा" ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे "सत्तौर्येऽर्क-
 विधुप्राप्ते तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मास-
 चादौ च शोधयेत्" ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवौतदानतिथिः
 आवर्णी दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्जनचान्द्रिकायां "चन्द्रसूर्यग्रहे तौर्यं सिद्धयेत् शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥ गार्हपत्ये । "सूर्यग्रहः
 सूर्यवारि सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्" ॥
 देवोपुराणे । "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 अङ्गं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्" ॥ न च देवल दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं अङ्गं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तन्माप्यर्कं विशेषतः" ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहो दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहु' दृष्ट्याऽप्ययं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जाबाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । "चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रहणमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु" ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात् । अन्यथा "सौमन्तो-न्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो गृही" ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्थान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि आह' प्रमज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा श्रवणाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्त' गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च यस्तास्तमिते वशिष्ठ' पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति कीदृ' । देव-लोऽपि "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" ॥ निगमोऽपि "सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्" ॥ इत्याह साधवाचार्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तद्देयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तीदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्वर्गा-दिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । "अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य सेन्दोर्वा-शुचि' पूर्वमुपोषित' । नद्यां समुद्रगामिन्या मामिमात्रजले स्थित । यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्नन्व समाहितः । अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्वोसादिव चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुक्मसिद्धयर्थं गुरुं संपूज्य तोपयेत् । एवञ्च

णश्च तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कीटीरवेर्दृश्यः । संयोग-
 नृपकृत्वन्यायात् यत्र ग्राहं नित्यं काम्यम् । तथा च ऋष-
 ऋषः शातातपो । “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं ग्राहं वै राहुदर्शने ।
 अकुर्वाणस्तु तच्छ्रावः पृष्टे गौरिव सोदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 ग्राहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो रक्षा विप्रस्य
 वे करे” ॥ अत्रामग्राहमाह प्रचेताः । “प्रापद्यनम्नो तीर्थे च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - ग्रामग्राहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि” ॥ यमिष्ठः “ग्रहस्य चैत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुत्पते ।
 ग्रामं विस्तुषमित्युक्तं स्त्रियमममुदाहृतम्” ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 “निरम्ने रामग्राहे तु ग्रहं न चालयेत् कश्चित् । दृष्टौ तु
 चालयेदसं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥ ग्रहणनिमित्तग्राहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं “नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 म्बुचे । तीर्थं स्नानं गजच्छायां प्रेत ग्राहं तथैव च” ॥ इति
 बृहस्पतिवचनात् । ग्राहविवेकेऽप्येवम् । “चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं ग्राहदानजपादिकं । कार्यं नित्यं मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” ॥ इति कालमाधवोयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे “सत्तीर्थेऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मास-
 र्चादौ च शोधयेत्” ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 ग्राहणी दामन पर्व मदनभस्त्रनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्जनचन्द्रिकाया “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” ॥ गारुडे । “सूर्यग्रहः
 सूर्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कीटिगुणमत्र फलं लभेत्” ॥
 देवोपुराणे । “यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहैर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्” ॥ न च देवन् दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं “चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तन्मायर्कं विशेषतः” ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुः दृष्टाऽचयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचरं इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शनं इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जायमानं वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृष्टिर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रदृष्टमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु” ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तकं कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापितं स्नानादिकर्तुः सान्निध्यात्तन्निष्ठमेव लाघवात् । अन्यथा “सौमन्ती-श्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयती ऋही” ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृकं मुखदर्शने ज्ञातेऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । पूर्वलिखितं मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा अवगाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्त्वावत् पुण्यकालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोर्ध्वं । देवलोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” ॥ निगमोऽपि “सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह माधवाचार्योऽपि ग्रस्तास्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृकं दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभिहितं नारायणोपाध्यायेन तद्देयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्पर्श-द्विमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रहणादि विमोक्षान्तं जपेकन्त्र समाहितः । अनन्तरं दयांशेन क्रमाद्गोसादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-कर्मणम् । ततो रुक्मसिद्धये गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

मन्त्रमिष्टिः स्याद्देवता च प्रसौटति । अथवान्य प्रकारोऽयं
 पौरश्चारणिको विधिः । चन्द्र सूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । अथादि मीक्षयेन्त जपेन्मन्त्रं समाहितः । जपात्
 दशांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य
 जायते सिद्धिरुत्तमा” ॥ गोपालमन्त्रं तर्पणे तु होमसम-
 सख्यत्वं यथा । “इह गोपाल मन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया ।
 समं ज्ञेयन्तु सर्वेषामित्यागमविदोविदुः” ॥ पुरास्क्रूयाचर्या-
 याम् । “होमाशक्तौ जपं कुर्युर्होमसंख्याचतुर्गुणम् । षड्-
 गुणं चाष्टगुणितं यथामख्यं द्विजातयः ॥ तेषां स्त्रीणान्तु
 विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः । यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य
 कौर्त्तितः” ॥ तथा “मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यात्तर्पयामि नमोऽन्तकः । तर्पणस्य दशां-
 शेन मार्जेन कथितं किञ्च । तच्चैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं
 प्रपूज्य च । नमोऽन्त मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यादाभिषिञ्चाम्यनेन तु । तायैरक्ष्मिणा
 शुद्धैरभिषिञ्चेत् स्मृद्भेदि । मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि
 भोजयेत् । विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं माङ्गं भवेदयतः । जपो-
 ऽच्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् । भूदेवपूजनं पञ्च प्रका-
 रैश्च पुरास्क्रूया” ॥

तत्र प्रयोगः । स्नात्वाचम्य तत्सदित्युच्चार्य्य चदेत्यादि
 राहुग्रस्ते निशाकरं अमुकगोत्रः अथमुक देवशर्मा अमुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्राहादिसुक्तिपर्यन्तं तज्जपमहं
 करिष्ये इत्यभिनय्य तावत्कालं जपेत् । ततः प्रातः पूजयेत् ।
 ततो जपदशांशहोमं कुर्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोममसंख्याचतुर्गुणं जपमहं
 करिष्ये इति मङ्गल्यजपं कृत्वा समर्प्य राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालीनामुकमन्त्रं जपदशांशहोमं तदशांशं तर्पणमहं करिष्ये
 इति मङ्गल्यजपं मन्त्रं मुच्चार्यामुक देवतामहं तर्पयामि नमः
 इत्यनेन तर्पयेत् । गोपाल मन्त्रे तु होमदशांश इत्यत्र होम-
 समसख्येति निर्देश्य ततस्तु राहुग्रस्तं निशाकरकालीनामुक-
 मन्त्रं जपदशांशहोमं तदशांशं तर्पणं तदशांशाभिवेकं मङ्ग-

करिष्ये इति सङ्कल्प्यात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्र-
सुचार्यामुक्कमहमभिषिञ्चामौत्यनेन स्वमूर्धन्यञ्जलिनाभिषि-
ञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसख्येति
निर्देश्यम् । ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांश-
ब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत् । सूर्यग्रहणे तु राहुग्रस्ते
दिवाकर इति विशेषः । ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम् । तथा
च वृहद्वशिष्ठः । “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायादयस्तु मानवः ।
सप्तजन्मसु कुष्ठो स्यात् दुःखभागो च सर्वदा” ॥ अत्राशौचेऽपि
साङ्ग स्नानं कर्त्तव्यं न आह्लादि । तथा च संवत्सरप्रदीप-
गङ्गावाक्यावस्थोः स्मृतिः । “सूतके सूतके चैव न दीपो राहु-
दर्शने । स्नानमावन्तु कर्त्तव्यं दानआहविवर्जितम्” ॥ भविष्ये
“चन्द्र सूर्यग्रहे चैव सूतानां पिण्डकर्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते
क्षतदीपो न विद्यते” ॥ महातीर्थे गङ्गादौ संप्राप्ते तत्तत् क्षेत्र-
वासमादिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संशब्दानर्थ-
क्यापत्तेः । पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्मणि
जनन मरणाशौचाभावोक्त्या सूतगं क्षतेऽपि तथा कल्पनाया-
युक्तत्वाच्च । यथा “दोक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौच सूतसूतके” । दोक्षितेष्विति यज-
मानानां सोमयागाङ्ग दोक्षणीयेष्टौ कृतायां दोक्षितत्वं भवति
तेन दोक्षणीयेष्टुत्तरं कानं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं
तथाशौचं नास्ति अभिषिक्तेषु प्राप्तराजत्वाभिषेकचत्रियेषु
तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्मण्यशौचं नास्ति । व्रत-
परो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् क्षेत्रवासमादिना तन्नि-
मित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः । एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नाशौचं
गर्गः । “यस्मिं स्निजन्मनश्चत्रे यस्येते शशिभास्करो । तज्जा-
तानां भवेत् षोडशे नराः शान्तिवर्जिताः” ॥ दोषिकायां
“ग्रहण ग्रहपरिपोडित नाडीनश्चक्षुः दोषगमनाय सह गत-
पुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोशीरैः” ॥ गतपुष्पा श्लुफा
फलिनो प्रियङ्गुः फलं क्षातीफलं नाडी नक्षत्राणि च । घाद्य-
दशम षोडशाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि । ज्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यमर्पिषा । भास्करगृहे
दद्यान्नाडोदोषोपपौडितः । दृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नव-
नीतपूरितं दद्यान्नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दीपाकरग्रहणे ।
राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा ग्रस्यते । तस्माद्देव-
हुताश शङ्कररमाः कल्याणटा राशयः । मध्यस्थारविशाय-
काङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मग्लौ तुरगाष्टमाः खलु
नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्” ॥ वेदहुताश शङ्कररमाश्चतुस्त्ये-
कादशषट् रविशायकाङ्क दशमाः द्वादश पञ्चनवमदशमाः
युग्मग्लौ तुरगाष्टमाश्चैक सप्तमाष्टमाः । कृत्यचिन्तामणौ ।
“अविकृतं सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिन्नमादेश्यम् । यच्चा-
शुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति” ॥ अविकृतेति करका-
दिरहितेत्यर्थः । यत्तु ग्रहणे भोजनविधिनिषेधौ दृष्टोपराग-
विषयावेव नपुंमात्रविषयो मानाभावात् । सुक्तिं दृष्ट्वेत्या-
दिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः । तत्र मनोरमम् । “चन्द्रस्य
यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भागैश्च । ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्-
पूर्वा भोजनक्रियाम् । नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तु सुपा-
गते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रयोयात्तावदेव तु । सुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वापरैऽहनि” इति विष्णुधर्मोत्तरवच-
नेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसग्रहत्वेनैवेत्यर्थः । चन्द्र-
सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा
द्विरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवजवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्त-
विधानाच्च । तस्मिन्नेव दिने तद्विवसोय निषिद्ध कालाभ्यन्तरे ।
“आदित्येऽहनि सक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । पारणक्षोप-
वामञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् शृङ्गौ” ॥ इति निषेधात् पुत्रिणो
गृहस्थस्यापि यस्तास्तेऽपि नोपवासः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं
वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति सवत्सरप्रदीपः ।
ग्रहणपूर्वभोजननिषेधे विशेषमाह बृहद्भूतमः । “सूर्यग्रहे
तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामां स्तौन्
बालहृदातुरैर्विना” ॥ चन्द्रस्य यस्तोदये विशेषमाह बृहद्-
गिहः । “ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्” ॥ बाल-
हृदातुरविषये वाचस्पतिमिश्रदत्तमार्कण्डेयवचनम् । “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्त्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे
चेत्तसङ्गवे । मङ्गवे ग्रहणं चेत्त्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टापरागमावविषयः । “व्रह्मं न
कीर्त्तयेद् ब्रह्म राश्रीराहोय सूतके” ॥ इति मनुवचने सामान्यतो
निषेधात् एव व्रह्मानध्यायो अस्तास्तविषय इति मितच्चरा ।
अत्रानिष्टाधिक्यमपि । “अस्तावुदितास्तामितौ शारदधान्या-
वनोखरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्मिक्षमरकदौ पापमदृष्टौ” ॥ इति
वचनात् । अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा
“मन्यगर्जित निर्घात भूकर्मोक्तानिपातने । समाप्य वेदं
द्युनिशमारण्यकमधौत्य च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्या राहु-
सूतके । ऋतुमन्थिषु भुक्षा वा आह्निकं प्रतिगृह्य च” ॥ द्युनि-
शमहोरात्रम् । पुष्पलिङ्गिचक्षुरौको दुरङ्गिवङ्गावपांपित्त-
मिति विश्वप्रकाशात् । ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपत्-
वटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्याया-
भिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्रयावणमार्गशीर्षाणामादि
प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारीतवचने
एतासांमनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासा काम्यत्वात्
आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः । “साच योधिष्ठिरौ सेना
गङ्गेय शरताडिता । प्रतिपत्पाठशौनानां विद्येव
तनुतां गता” ॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं
गङ्गेयो भोषः । एवञ्च ऋतुमन्थिष्विति चतुस्रं वत्सरा-
भिप्रायेण ततश्च राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव
गौतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते । यथा आकालि-
कानिर्घात भूकर्मराहुदर्शनोक्ता इत्याकालिका इति निमित्त-
कालमारभ्य परेद्युर्धावत् स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्
कटनिर्घातादिविषया मनुनील्कायां तथा विधानात् यथा
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानां च संज्ञवे । आकालिकमन-
ध्यायमेतं मनुस्मृतौ ॥ महोत्कानां संज्ञवे इतस्ततोऽनेक
महोत्कानां सन्निपाते अत्रादिषु प्रतिप्रसवमाह मनु । “वेदी-
पकारणे चैव स्नाध्याये चैव नित्यके । नानुरोधोऽस्त्यनध्याये
होममन्त्रेषु चैव हि” ॥ पराशरभाष्ये पूर्वपुरापञ्च । “अन-

ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु
 पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ अङ्गान्याह गित्तापद्यम् । “कन्दः
 पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयमं नेत्रं
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ गित्ता प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके मज्जीयते” ॥ कल्पो-
 नाना शाखागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञा-
 भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयमं
 ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचनं ग्रन्थः । पर्वस्वित्त्व-
 नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽह्यन विधुवयोरेव परिग्रहः । तथा च
 नारदः । “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अध्यायस्तु
 न कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ सम्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-
 चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौदुर्वासाः । सम्यायां गर्जिते
 सेवे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 र्विद्या यशोवलम् । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितं निस्वने ।
 सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं
 वर्णाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु होमार्थं
 प्रज्वलितेषु प्रातःसाय सम्यायामित्यर्थः । तस्यां विद्युत् स्तनित-
 निस्वने सति सौरनाक्षत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्त्तते यः काशः
 सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः । अष्टम्यादिषु विशेषमाह
 हेमाद्रि धृतापस्तम्बः । उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि
 यत् । तद्दिनं तद्दोरात्रमगध्यायविधौ विदुः” ॥ केचिदाहुः
 क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो न
 तन्मिश्रदिनान्तरे । तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे
 तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमौमांसाध्यायिभिः परिगृहीत
 परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपरं यत्तु निर्णयामृतधृत “प्रतिपल्लेश-
 मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनं दूषयते सर्वे सुरा गव्य-
 घटं यथा” ॥ इति । तत् दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्त्तिता-
 मात्रेण सर्वदिनदूषणाय । यस्मापरमुक्तं यस्मास्तत्रयपक्षे तद्दिने
 उपवास एव “सुप्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत आन . कृत्वा परेऽहनि” ॥
 इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्त्तकं तथैव सार्थकत्वादिति तदपि
 न सुन्दरम् । परेऽहनि दृष्ट्वैव खात्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनाद्यपेक्षेत्येतावतैव परे-
 ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च “अद्वैरात्रे व्यतीते तु यदा
 चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्” ॥
 इति वृहन्नारदोय वचनस्याप्यसङ्कोचः स्यादत एव नारायणो-
 पाध्यायेन “न स्नानमाचरेद्भुक्ता” इत्यादि मनुवचनमप्येत-
 दितरविषयमिति ग्रस्तास्तमिते चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुष्ठाना-
 दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो न रागप्राप्तदर्शन
 एव मेघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
 ‘मेघमानादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
 कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्” ॥ इति छल्यतत्त्वार्णवधृतवचनात् ।
 नचेदमग्रस्तास्तमिते विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
 भावात् । प्रत्युत ग्रस्तास्तविषय एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
 पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनौ भुञ्जीत इत्येताव-
 न्मात्रमुक्तम् । यत्तु “सूतके सूतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
 तावत्स्यादशुचिविप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” ॥ इति वचनं
 तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “यदे-
 वास्तं गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
 क्रिया कार्या विचक्षतेः” ॥ अतएवान्मेनापि उदयकालमा-
 कलय्य भुञ्ज्यत इति । तथा च संवत्सरपदोपे । “ग्रस्ते चास्तं
 गतं त्विन्दो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नात्वा पाकादिकं कार्यं
 भुञ्जीतेन्दूदये पुनः” ॥ कालमाधवोये भृगुः “ग्रस्तावेवास्तम-
 नन्तु रवौन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युदये स्नात्वाभ्यवह-
 रेश्वरः” ॥ अनयोः उदयमात्रापेक्षोक्ता तस्मान्मूलं दृष्टेति दर्श-
 नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अगोचातिदेशे तु राहुदर्श-
 नस्य निमित्तता । सूतक इति पाण्डुरूपवचने षट्षिगम्यतवचने
 च दर्शनश्रुतेः । तदुच्यते “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु-
 दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमत्र विवर्जयेत्” ॥ अत-
 एव छतिः । “प्रेतघाते षट्षिष्टं यद्दे पर्युषितञ्च यत् ।
 दम्पत्योर्भुक्तमेष च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ षट्षिष्टं पाक-
 पात्रेऽवगिटम् । यद्दे उपरान्तं पर्युषितं द्युतं दम्पत्योराश्रम-
 स्नामिनोर्भाजनानन्तरं पाकस्याश्रमवगिटमिति यादृचि-

न्तामणिः । यत्तु देवल वचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्म-
णेभ्यः समुत्सृजेत् । पश्चात् स्वयं भुञ्जीत पुनर्मण्डलं भोज-
नम्” ॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-
वशेषयेत् पश्चात् स्वयं पुनर्मण्डलं भोजनं पाकान्तरकृतान्नं
भुञ्जीत इत्यर्थः तस्यानाचरणात् शास्त्रान्तर विषयम् । ब्रह्म-
णादर्शनापि सुक्तीं स्नातव्यं सुक्तिमात्रस्यैव जननाशौचनिमि-
त्तत्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम् । “ब्रह्मणे शावमाशौचं विमुक्तौ
सौतकं स्मृतम् । तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः” ॥
उपस्पृश्य स्नात्वा । सवत्सरं प्रदीपे सुक्तीं स्नात्वा पठितव्यम् ।
“उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचाण्डाल-
योगीत्यं कुरु पापचयं मम” ॥ इति । सूर्यमहणे तु सूर्यसङ्गम
इति विशेषः । अर्घ्योप्याचारवशाद्भातव्य इति । न च “नेत्रे-
तोद्यन्त मादित्यं नास्तं यान्तं कटाघन । नोपस्पृष्टं न वारिस्थं
न सव्यं न भसोगतम्” ॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शनं निषेधोऽस्तु
जन्य सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं तत्रोद्यदादित्यादिदर्श-
नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्या द्राहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य
निषेधः । अतएव “चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ मण्डा-
ग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राऽप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्क-
ण्डेयवचनं वैधदर्शनं परम् । एवञ्च “तैले जले तथावन्त्र
मादर्शं च मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवा-
करम्” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमपि वैधेतरनिषेधकम् ।
इक्षितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्करः । नाशुचौ राहुतारका इत्यत्रा-
शुचेः पर्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम् । अत्राशुचिर्मूत्रपुरीषो-
त्सर्गाद्य शौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दत्तवचनात् ।
भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे ।
प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतवन्धने” ॥ व्रतवन्धने उपनयने ।

अथामावास्या । सा च प्रतिपद्युता आह्वा युग्मात् ।
वराहपुराणे चाण्डाल शपथे । “पष्ठप्रष्टम्यथमावास्या उभे
पक्षे चतुर्दशी । अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नात-
व्यम् । “अमास्नानं गयायाहं दक्षिणामुखभोजनम् । न

प्रयोगो यथा । कुनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा दक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-
 स्तौर्य “अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
 हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ मातामहकुले ये
 च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे
 तिलोदकैः ॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
 हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” ॥ इत्येतैस्त्रिलोद-
 कैरावाह्य “आब्रह्मस्तम्भपथ्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तप्यन्तु
 पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतोतकुलकोटीनां सप्त-
 द्दोषनिवासिनाम् ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-
 दकम्” ॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् ततो मूला-
 दितः पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः । “अस्मत्कुले
 मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ बन्धुवर्गकुले ये च
 गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
 म्यहम् ॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अग्निदग्धाश्च ये
 केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परं । विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
 दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ उडन्यन-
 मृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये । आत्मोपघातिनो ये च
 तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अरण्ये वर्त्मनि वने क्षधया ह्य-
 या हताः । भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्” ॥
 वने जले । “शरवे चान्यतामिसे कालध्वे च ये स्थिताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अनेक यातना-
 संस्थाः प्रेतलोके च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ नरकेषु समन्तेषु
 यातनासु च ये स्थिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
 ददाम्यहम् ॥ पशुघोनिगता ये च पक्षिकोट सरीसृपाः ।

अथवा ह्ययोनिस्या स्तोभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् । जात्यन्तर
 सङ्क्षेपे भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः
 पिण्डं ददाम्यहम् ॥ दिव्यान्तरोक्ष भूमिष्ठाः पितरो बान्धवा-
 दयः । मृता असंस्कृताये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ये
 केचित् प्रेतरूपेषु वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु
 पिण्डदानेन सर्वदा ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि
 बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥
 पित्रवंगे मृताये च मातृवंगे च ये स्थिताः । गुरुग्वरुणभृगां
 ये चान्ये बान्धवामृताः । ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारवि-
 वर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यभ्याः पद्मवस्तया ।
 विरूपा आजगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो
 मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ॥ अग्रधृष्टा ये पित्रवंग ज्ञाता
 मातृवस्तया वगभवा मदोयाः । कुलदये ये मम दासभूता-
 मृत्यास्तथैवाग्नितमेवकाय ॥ मित्राणि सख्यः पश्यन् हृष्टा
 दृष्टाश्च दृष्टाय कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूता-
 स्तोभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि" ॥ अथोनविशति पिण्डे
 योऽगपिण्डकं प्रारिभापिकं पञ्चाम्रवत् ।

प्रोष्ठपशुर्दुर्गमयुक्कृष्णपक्षस्य प्रतिपदादिपक्षदशक पञ्चादि
 दशक एकादश्यादिपक्षक त्रयोदश्यादित्रिक तिथिरूप कल्प-
 चतुष्टयान्यतमेपु प्रतितिथिषु आहं कर्तव्यं पूर्वं पूर्वकल्पे फल-
 भूयम्" तथा च तद्वपुषाम् । "अथयुक्कृष्णपक्षे तु आहं
 कुर्यात् दिने दिने । त्रिभागहीन पक्षे वा त्रिभागं तद्वमेव
 वा" ॥ अहमेवयेति अहं कुर्यादेवेत्ययोग्यवच्छेदपरं अहं तत्कृ-
 ष्णवच्छेदपरं वा उभयवापिद्वेष्ट्यावश्यकत्वं तत्र त्रिभागस्यैव
 हत्वे सम्यग्वाति न तु पक्षस्य तत्राहं त्रिभागवच्छेदं अहमेवेति
 नियमानुपपत्तेः । अथयुगमिन्नो नद्युक्तवोचंतामो मध्यम्याह्व-
 दया मासैः पञ्चयुक्पदप्रयोगः । तत्र नियम्यदादौ चाश्विने
 मासि कृष्णपक्षे इत्येव स्मरन्निष्ठः प्रयोगः खल्वप्यः आश्विन-
 पक्षे दिने दिने तिथौ तिथौ । "तिदिमेहं दिदमद्यान्ममानि
 प्रकीर्त्तिमः" । इति पिण्डपञ्चमीनरोपानुसारेण मोदद्यान्मा-
 त्रिभुज्यापि चाश्विनेनात्र दिनस्यापि तथैव युक्त्यात् पिण्ड-

धर्मोत्तरे । “उत्तरादयनात् आह्ने श्रीष्टं स्यादक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे दितम् ॥ प्रौष्ठपद्याः
परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्युह्यं च तत्रापि दश-
म्युह्यं मतोप्यति । मघायुक्ता तु तत्रापि अस्ता राजं स्वयो-
दशौ” ॥ बृहद्राजमार्तण्डे । मत्स्यपुराणम् । “कन्यां गते
सवितरि दिनानि दशपञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्ने
तत्र विधीयते” । काष्ठाजिनिभविष्योत्तरौययोः । “नभस्य
स्यापरं पक्षे आह्ने कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादि वध्यं
स्यात् नैव वज्या चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण
भाद्रस्य । अत्र प्रागुक्त देवौपुराणान्मघात्रयोदश्यां पुत्रवता
पिण्डरहित आह्नेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पआह्नस्य निर्वाहो न
त्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन आह्नान्तरं कर्तव्यम् । “प्रधानस्या-
क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्या क्रियायान्तु
नाहन्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एवं
प्रेतपक्षादिसृतस्य पार्वणविधिना सांवसरिक आह्ने कृते
मातामहादि आह्नाय न पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र
पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्” । इति बृहस्पतिवचनेन “माता-
महानामप्येव आह्ने कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितुः
आह्नाधौनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापन्न भ्रात्रोरैकेन पावणे
कृतेऽपरं मातामहायादाय पुनः पार्वणं न करणीयम् ।
अतएव हेतु निर्णयेऽपि साग्निकीरमेन पितुः जयाहे पित्वादि-
त्रिकस्य आह्ने कृते तत्र मातामहायादाय न पार्वणारम्भः वाजि-
नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् ।

श्रुतिः । “तैर्ये तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निपिडेऽपि दिने कुर्यात्तपणं तिलमिश्रितम्” ॥ गङ्गात्यति-
रिक्त तिलतपणस्य निषेधमाह “पित्रोः आह्ने रवो शुक्रो
सक्रान्त्यो निशिमन्थयोः । सप्तम्यो वर्षह्रदौ च न कुर्यात्तिल-
तपणम्” ॥ प्रपद्यन्तु मलमासतत्त्वेऽनुमन्त्रेयः । भविष्ये ।
“रेय दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यादद्या-
न्नचेदत्त पितॄणां मे महालये” ॥ महालये कन्यागतापरपक्षे
नचेदत्त मलमासादिना यमायास्यायामपि । मलमासे आह्ना-

भावमाह कौयुमिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यादयो-
दशः । तस्मिन् स्वयोदशे आहं न कुर्याद्विन्दुमक्षवे” ॥ संव-
त्सर प्रदोषे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्चाहं तदादौ स्यात् न परत्र मल्लिख्ये” ॥ यत्तु “जात-
कर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्चाहं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं
व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्य-
श्चाहपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या आहकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
नातिसन्ध्याममौपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति । “ततः
प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” ॥ इति मत्स्यपुराणात्
पिण्डानां पितॄणां अन्वाहार्ये आहं मासैकहस्तिजनकं यत्तथा
तथा च मनुः । “पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदु-
र्वृधाः” ॥ राजनि चन्द्रे । अथ इत्यनेन क्षत्रिचन्द्रक्षया-
भावेऽप्यमावास्या आहं सूचितं एतादृग्व्युत्पत्तेः । साग्नि-
निरग्निसाधारणत्वाद्दृश्यमाणं कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा
स्तस्मिन्नावर्द्धमानाभेदः साधारणः । यत्तु “पितृयज्ञान्तु
निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहं
कुर्यान्नामानुमासिकम्” ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-
पितृयज्ञ निर्वृत्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं आहं कुरीतेति
क्रमविधायकम् यत्तानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं तथा च “लक्ष्मण-
वोषेत्यभूतत्वंभिर्भागेपरिप्रतो । अनुषु महार्थं च द्वौने
उपश्रु कथ्यते” ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्त
क्षये तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव आहवि-
वेशः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्तं क्षत्र्यपक्षविहितं पार्व-
णश्चाहं यथास्तमिति वचनाद्भवस्येत्युक्तं तत्र साग्निककर्तव्यत्वा-
विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था
साग्निनिरग्नि साधारणोत्पन्नवगम्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताह-
निमित्तकौरस क्षेत्रज पुत्र कर्तव्यं पार्वणेन क्षीयमाणादिना न
व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विद्वत् मलमासतत्त्वे ।
यत्तु दशममुहूर्त्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्निकत्वेऽपि आहं

तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थमेवेति वासर तृतीयां-
शाभिधानं साग्निकपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं
“पूर्वाह्णे वै देवा नां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णे पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुत्या तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माह्वयेन बोधना-
देव आहो परित्यागः । एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-
यांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे विधाविभक्तस्य दिनस्य
तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्तं
आपद्यपि वर्जनोप इत्यर्थः । तेन “प्रातःकालो मुहूर्तां स्त्रीन्
सङ्गवस्तावदेवतु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसो
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्ध-
मुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसौत् ।
“त्रिमुहूर्तापि पूर्वादशी च वदृचैः” ॥ इति हारीत वचनाच्च
तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांश-
लाभे पूर्वदिन एव आहम् एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन
राक्षसो वेलाभावं निषिध्यत इति मैथिलमतसंपास्तं सर्व-
कर्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थ इति आहविवेकः ।
तेनागत्तो तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः “दिवाकर-
करैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो
रन्यत्र दर्शनात्” ॥

दर्शनेषु कुत्र आहमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या चौय-
माणा तदैव आहमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयाम चतुर्दशी सखन्धि-
दिनयाममिति तद्दिनम्यामावास्यासखन्धेऽपि चतुर्दशी निर्दे-
शीऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमा-
वास्याचतुर्दशीसखन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्य किञ्चिन्नृ-
नवा अनुपूरयेत् । अद्यानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य
पादान दण्डद्वयान्यूनं प्रथमं मुहूर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते ।
एतेन प्रहरं त्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकं प्रहरत्रये वा चतुर्दशी
प्रतीयते । ततयोभयवामरोय तृतीयांशसखन्धि पक्षधा विभ-
क्तापराह्णमुहूर्तयोर्मुहूर्तान्यूनं दर्शनामे द्वेधं नत्वेकदिनमात्रे

तन्नाभे । तत्र पूर्वोक्तं वामरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधातु-
दयात् । अतो यदिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शनाभस्त-
त्रैव आहम् । मुहूर्त्तानि तिथेस्तु कर्मानर्हत्वाच्च द्वैधावसरः ।
तथा च भविष्ये “तृतीयशामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकलाश्रेया पितृर्ये चापराहिको ॥” इति । अत्र
च प्रागुक्तं जावानिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका ग्राह्या
योग्यत्वात् नत्वेकदण्डात्मिका वध्यमाणरौहिणादिघट्टे तथा
दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वेधे तद्विषमौय चतुर्दश्यपेक्षया पर-
दिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यून कालव्यापिनो न तु पूर्वापर
दिवसौय यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्नाम्नितावर्द्ध-
मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव आहम् । स्वीकृतचन्द्रक्षयानुरो-
धात् । यदा विशदण्डात्मकदिवसे चतुर्दश्यधिक चतुर्ययाम-
पूरणे मुख्यापराह्णौय किञ्चिन्नूनमुहूर्त्तं लाभस्तदापि तदैवेत्य-
नेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने आहं नतु मुख्यापराह्णौय-
मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येवका-
रव्यवणात्तिथिद्वेधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
व्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तानिदर्शनाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव आहं
वामरतृतीयांश चन्द्रक्षयाति शब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापीत्य-
नुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यामावास्या-
परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनो सतो क्षीयमाणा तत्र पर-
दिने चन्द्रक्षयभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आहम् अन्यथा
“यदा चतुर्दशौयाम तुरोयमतुपूरयेत्” ॥ इति विशिषाभि-
धानं व्यर्थं स्यात् । अथ यत्र पूर्वाह्णे आहं तत्र “यदहस्त्वे-
व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत” ॥ इति गोभिल-
विरोधः तथाविध चतुर्दशौयुक्तामावास्यायाः सिनीवालौत्वेन
अतस्तद्वन्दर्शनात् । तत्राह स एव । “यदुक्तं यदहस्त्वेव
दर्शनं नैति चन्द्रमाः । ततक्षयापेक्षया क्षेय क्षीये राजनि
चेत्यपि” ॥ यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां

अन्यथा गोभिलीय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः
 तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च बर्हमानापत्ते नियतं क्षौणा-
 स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
 चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” ॥ इति श्रुतिरेतत्
 समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि बर्हमानादि परं न तु कात्या-
 यन वचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिरुक्ता युक्ता
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥ इति विरोधात् ।
 क्षौण इति कात्यायनेन मया यत् क्षौणे राजनीत्युक्तं तदपि
 क्षयाभिप्रायकम् । “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” ॥ इति यज्ञो-
 भिलस्य सूत्रान्तरं तद्वार्थं यदहस्त्वेवेत्यादि द्वितीयसूत्र प्राप्त-
 तिथेः सिनौबालौत्वेनैव चन्द्रदर्शनं प्राप्तेरित्यत आह स एव ।
 “यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रती-
 चेत् तदन्ते वापि निर्घपेत्” ॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च-
 तुर्दश्यां आह्वय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाद्यन्दक्षये मात
 अमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति
 आहविवेकः । तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यत्राह अमावास्यां
 प्रतीचेत् त उभय तिथिप्राप्तौ आह्वयामावास्या प्रतीक्षणीया
 यत्र पूर्वदिने दिवासाहं सुहर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च साह-
 दशम सुहर्त्तमात्रे तत्रचोभयदिने आह्वयोऽमावास्या न
 प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्घपेत् दद्यात् । अत्रैवविषये
 साग्निरिग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवोये जावाप्तिः । “अप-
 राह्णद्वयाप्यौ यदि दर्शस्तिथिचये । आह्विताग्नेः सिनौबाली
 निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥ आदिशब्दादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् ।

क्षयमाह कात्यायनः । “षष्ठमेऽंगे चतुर्दश्याः क्षौणो-
 भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांगे च ततः किञ्च भवेदणुः” ॥
 चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षौणः चतुर्थे भागोनकलावगितिष्टो-
 भवति । “अथेन्दुराद्य प्रहरेऽवतिष्ठते” ॥ इत्यादिस्वरसात् ।
 अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलित्यागमवा-
 तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्यक्षय इत्यवगम्यते ।
 ततयान्त्य कलाधयवनायोत्पत्तिरेव क्षयः सा च शुक्लतायां
 विनागेऽप्यस्तीति आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः तेन

विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्रविशेषमाह स एव ।

“आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां
ब्रूवते चन्द्रचारविदोजनाः” ॥ आभ्यामिति ल्यप्लोपे षष्ठमो ।
इमे प्राप्तेत्यर्थः चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्यन्त-
मास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणीयतिथि-
ल्लभ्यम् । तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयोमूल-
फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आहविधानादमावा-
स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत्राह स एव । “अत्रेन्दुराद्ये
प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव चय-
मिति कृतस्त्रमेवं ज्योतिषक्रविदो वदन्ति” । अत्र मासद्वयेऽ-
मावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या
कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ।
अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे चयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
न्तयाम एव चयं कृतस्त्रमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तमयाम
इति विशेषः । तेन मार्गशीर्षे ज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रचय-
नामे यद्यपि यदा चतुर्दशोयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव
आह प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत-
स्त्रक्षयानुरोधात् क्षोणायामपि परचापराह्णनामे आहम् अन्य-
थेतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि विशेषान्तरमाह
स एव । “यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्यस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत” यव्योमासः तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोन-
कलया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति ।
तेन मलमासयुतान्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
दर्शसप्तमयामपर्यन्तं चय इति । मलमासयुताब्दस्तु एकस्मा-
न्मलमासादब्दद्वयानन्तराब्दं स्मृतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यभा-
वादिति । चन्द्रक्षयानुरुद्ध क्षोणपक्षमुपसंहरति स एव ।
“एव चारं चन्द्रमसो विदिष्या क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ॥
एव चारं गतिविशेषम् ।

स्मृतिताया व्यवस्थामाह स एव । “समिथया चतुर्दश्या
अमावास्या भवेत् कवित् । उर्वितां तां विदुः केचिदुपेध-

मिति चापरं” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितौ नौचाम् ।
पितृलोकप्रापणानर्हां केचित् यजुर्वेदिनः अपरं ऋग्वेदिनः
तामेव उपेधमुपगच्छत आहायेति शेषः उपेधमित्यत्र गताध्वा
मिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात-
उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह लघु-
हारीतः “त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च बह्वृचैः । कुहुर-
ध्वर्युभिः कार्या यद्येष्ट सामग्रीतिभिः” ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तैत्यु-
पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि बह्वृ-
चानां आहं सुख्यापराह्णलाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-
प्यनियमः एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णालाभेऽपीयं व्यव-
स्थेति आहविवेकः । सुख्यापराह्णस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-
भयदिनालाभात् ।

वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः । “वर्द्धमानाममा-
वास्यां लक्षयेदपरिऽह्नि । यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृ-
यज्ञस्ततो भवेत्” ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रय-
न्यून चतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर तृतीयांशानुरोधेन आह-
विधानात् कथममावास्याआहं पर्युदस्तरात्रादौतरकालपरि-
ग्रहः सत्यम् । तिथिद्वैधे क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-
हाय वासर तृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर तृती-
यांशाप्राप्तौ आहलोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुहर्मतेत्यस्य
निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः
यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं
तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वय पर्युदस्तेतरकाल कुतपादि मुहूर्त्त-
पञ्चक रौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय वामर तृतीयांगीयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममापत् सामान्यप्रशस्त प्रशस्ततर प्रश-
स्ततमत्वेन ज्ञेयाः एवमखण्डतिथावपि नातिसन्ध्यासमीपत
इति पूर्वोक्तत्वात् । “सायाह्ण त्रिमुहूर्त्तःस्याच्छाहं तत्र न
कारयेत्” इति मत्स्यपुराणात् “रात्रौ आहं न कुर्यात् राक्षसो-
क्तीर्जिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयोर्धेयं सूर्यं चैवाचिरोदितम्”

इति मनुवचनाभ्याम् “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-
ष्टयम् । मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभयनमिष्यते” इति मत्स्य-
पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्लोपे पञ्चमो
कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
द्वौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदचयमुदाहृतम्” ॥ इत्युक्तम् ।
“पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुतेः । वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-
वचनं सायाह्नं क्षिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदित्येषामे-
कवाक्यत्वाद्दामस्तृतीयांशीयापराह्णं मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति ।
अत्र “दशम्याहन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् । अप-
राह्णः पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते” ॥ इति शाततपौय वचने
प्रशस्यत इत्यभिधानात् “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” ॥
इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते
न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य
तथा च श्रुतिः “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्” इति
एवञ्चामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-
श्राद्धस्य प्रशस्तकालपरा अतएव शक्तेस्तारतम्येन बह्वन् कल्पा-
नाह गोतमः । “अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चमी प्रभृति वापरपक्षस्य यथा श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
ब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तिरिति” ॥ यौग्यममा-
वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सद्व्यस्यारोगिणीबोद्धव्य इति
श्राद्धविवेकः । अतएवामावास्यायामिति प्राशस्यमाह निगमः ।
“अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण” ॥
तथा च मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथेता न तथेतराः” ॥ अत्र चतु-
र्दशी वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्तं विषयेतरविषयम-
न्यथा तद्वचने व्यर्थं स्यात् नचेदं शक्त इतः पितृमात्रविषयं तस्य
प्रकरणभेदादनुपस्थितं अमावास्यायाः प्रतीचायाः असम्भवे
चतुर्दशी विधानाच्च । यत्तु “कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि-
मास्युदुपक्षये” । इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्मासि
मासि यत् कार्यं श्राद्धं तच्चन्द्रक्षयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनैकमूनत्वाच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानादौ
 आहविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामि आह-
 विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेश्च । यत्तु “अमावास्या-
 ष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशौसु च” । इत्यभिधाय “एतच्चानुपनी-
 तोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकाम-
 फलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवामस्योऽपि नित्यशः ।
 शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना वृधः” ॥ इति मतस्य पुरा-
 णम् । तत्र अनुपनीतोऽपौत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्यते ।
 तत्रानुपनीतस्य जात माह्नाहिताग्नेरुपनीतस्य च साग्नेः
 सम्भवात्तयोः । “न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्हि वल्गन.”
 इति मनुना कृष्णपक्षीय आहस्यामावास्याया विधानात्तदेक-
 वाक्यतया मतस्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यन्नि-
 त्यत्वाभिधानं तत्साग्निपर कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं
 तत्साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् एवमन्यानि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां
 ध्यातव्यत्वं आहविवेकोक्तं व्यक्तमाह “वसुरुद्रादित्यरूपान्
 आहार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तोर्येषु
 भयतः” ॥ इति स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति
 वस्त्रादीनां ध्यानमादित्यपुराणे “प्रसन्नवदनाः सौम्या वरटाः
 शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था दिभुजा वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥
 करे त्रिशूनिनो वामे दक्षिणे चाक्षमानिनः । एकादश प्रक-
 र्त्तव्या रुद्रास्तत्रेन्दुमोलयः ॥ पद्मासनस्था दिभुजा पञ्च
 गर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपर्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” । अत्र पितृ-
 दयिताप्रयोगान्यूनान्धिकान्येतानि । “निधायाथ दर्भचय-
 मासनेषु समाहितः । प्रैथानुप्रैथसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-
 येत्” ॥ इति वचनात् “ब्रह्मणानामसपत्नौ कृत्वा दर्भमयान्
 द्विजान् । आह कृत्वा विधानेन पश्चादिप्रेषु दापयेत्” ॥
 इति आहसूत्रभाष्यकर समुद्रकरधृत वचनाच्च यस्य प्रेषणस्य
 प्रत्युत्तरमवाधित तदयुक्त कर्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-
 चयमादाय कर्मकरणे निमग्नितोऽस्मि तप्ताः स्म इति प्रत्यु-

शराभावान्निमन्त्रणवृत्तिप्रशाम्भावः । कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तरा-
णान्तु अन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीना कर्तव्यतैव । अन्नोत्त-
सर्गानन्तरं भाजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुधातेति पाठ-
स्तथा च याज्ञवल्करः । “मव्याहृतिका गायत्री मधुधाता
इति त्रुचम । जघा यथासुख वाच भुञ्जोर स्तेपि वाम्
यता ॥ अन्नमिष्ट हविषश्च दद्यादकोधनोऽत्वर । आह-
मेश पवित्राणि जघ्ना पूर्वजप तथा” । पूर्वजपमित्यनेन तत्-
प्राप्ते, अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्न-
होनमित्यादिक पाठ्यम् “अन्नहोन क्रियाहोन विधिहोनश्च
यज्ञवेत् । तत् सर्वमहिद्रमस्त्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ इति
यमवचनात् । एवञ्च “यथैन आवयेत् आहो ब्राह्मणान
पादमन्तत । अन्नयमन्नपानन्तत पितुस्तस्योपतिष्ठते” ॥
इत्यादि पर्वणि आहो भारतीय श्लाक यादादि आवगोक्ते
सत्तेपेण भारतवशद्वयनिरूपकत्वेन दुर्योधनो मन्थुमयो
युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयं पठनीयम् अपहृतगुरुमवी-
मामकृत आहमहत्वप्रकाशक पितृगाथात्वेन सप्तव्याधा इति
च पठनीयम् । अत्र मध्वसम्पत्तौ । “घृतं न लभ्यते यत्र
शुष्कक्षोरश्च होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ज्ञेय मधुनश्च गुडो
भवेत्” ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेन “मधु यत्र न विद्येत तत्र
जीर्णगुडो भवेत्” । इत्यायुर्वेदोद्येनापि प्रतिनिहिह गुडेऽप्य-
विकृत एव मधुधातादि मन्त्र पठनीयः । “तैल प्रतिनिधि
कुर्यात् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद्
घृतवतोमति” । इति यज्ञपाश्र्वं वचनदर्शनात् “गब्दऽवि
प्रतिपात्तः” । इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च । प्रतिनिहित
द्रव्ये श्रुतशब्द प्रयोज्य श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानाच्छ-
ब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । एव हस्तादावग्नौ
करणेऽप्यग्नौ करिष्ये इति ।

वैदिकप्रयोगमात्रे प्रणवादित्वमाह योगियाज्ञवल्करः ।
“यश्च नञ्चातिरिक्तश्च यच्छिद्र यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशु-
द्धश्च यातयामश्च यज्ञवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वेषुविकल्प-
भवेत्” ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवतोतायाम् । “तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः
 सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे । “तानग्नी
 करिष्य इति प्रणत प्रार्थयेद्विजान् । कुरुष्वेति स तैरुक्ती
 दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” ॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशे
 ऽधिकगुणत्वं प्रतीयते । इति प्रश्नेऽपि प्रणवादिष्व युक्तम्
 अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपादिषु तथा लिखितम् । एवञ्च
 सर्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादिष्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्नि-
 दग्धेत्यन्नविकरणानन्तरं हस्तद्वयप्रक्षालनाचमनं हारिस्मरणं
 कृत्वा गायत्रीं मधुवातादिव्रयं मधुव्रयञ्च जपेत् । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च आचम्य च हारि-
 स्मरेत् । प्रेतभागं विच्छेज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥ सव्या-
 हतिं सप्रणवा गायत्रीञ्च ततो जपेत् । पाठेन्मधुमतौ पुण्या-
 स्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तमाध्या-
 या उपशान्तिस्तत् मिहये । गायत्रीजपविधिमाह योगि-
 याज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।
 गायत्रीप्रणवयान्ते जपेद्द्विषमुदाहृता” ॥ अत्रान्तेऽपि प्रणवं
 श्रुते “तिष्ठेदाद्यनात् पूर्वा मध्यमामपि यज्जित । आसौ
 तोडुद्गमाद्यान्या मन्त्रा पूर्वविक्रं जपन” ॥ इति छन्दोगपर-
 शिष्टोक्तं पूर्वविक्रं प्रणवव्याहृतिमावित्रीरूपमिति तत्प्रकाश-
 कव्याख्यानञ्च प्रणवत्वेन द्वयोरेक्यादविरुद्धमिति आह्लाद्यव-
 मानं पिण्डार्थकुशास्तरणात् पयात् अवनजनात् प्राक् देव-
 ताभ्य इति वि पठनीयम् । “उपवेश्य जपेद्दीमानं गायत्रीं
 तदनुप्रया । मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै
 स्वाहायै नित्यमव भवन्त्विति ॥ आद्यावमाने आहव्यं त्रि-
 वृष्यं जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितम् ॥
 दाह्यमानमिदं श्रुत्वा आहकालं उपस्थिते । यितरं क्षिप्रं
 मायांस्ति राक्षसाः प्रदूषन्ति च” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

गोत्रपदमेवोच्यते । “गोत्रं व्यरान्तं सर्वत्र गोत्रस्या-
 चयकर्मणि । गोत्रम् तु तर्पणे प्रोक्तं कर्त्ता एव न भुज्जति” ॥
 इति गोभिनेन विग्रेवतोऽभिधानात् । एव “सर्वत्रैव पित

प्रीतं पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षयकाले तु अक्षयां
 हस्तिमिच्छता ॥ इति गोभिलवचनान्तरात् पितरित्येव
 वक्तव्यं ससम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वाच्च
 नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदस्ममित्याद्यभिलाषापत्तेः
 एवं यजुर्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
 वनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति आहविवेकधृतपिण्डपितृ-
 यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वेनैतदिति नपुंसक-
 निर्देशात् “भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” । इति
 ऋथ्यशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान दत्त्वा करं सम्मार्ज्यं
 प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो दर्भेषु
 विधिषत् सम्मार्ज्यं च करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 त्रिराचम्य हरिं स्मरेत्” ॥ यद्यपि करसम्मार्जनादीनि पितृ-
 पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामग्रेवं दैव
 पूर्वं आहं कुर्वीत” । इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदे-
 शेन एकोद्दिष्टादि आहोऽपि आवाहनादि निषेधानुपपत्त्या
 पार्वणधर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
 पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
 न्तरञ्च तन्वेणैतानि कार्याणि लाघवात् आग्नेयादिवयेषु
 प्रयाजादि तन्वतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्मा-
 र्जनं लेपभागिनो हृदप्रपितामहादौ स्त्रीनुद्दिश्य कर्तव्यं “नृप्य
 पिण्डां स्ततस्तां स्त्रीन प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं
 हस्तं प्रमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ लेपभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरु-
 षम्” ॥ इति यथास्थानस्यमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
 इति तदपि दर्भाणां मूले “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपसमन्वि-
 तम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टमन्निधौ ॥ पिता-
 महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेपभुजस्त-
 र्पयेल्लेपघर्षणैः ॥ पिण्डैर्मतामहांस्तद्वत् गन्धमाल्यादिरुंयुतैः ।
 प्रीणयित्वा द्विजाश्राणां दद्यादाचमनं ततः” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । नचैतत् पाठक्रमाम्मातामहपिण्डदानात् प्राक्-
 लेपघर्षणमिति वाच्यं “सर्वेषु मधुमध्वित्यक्षमौ मदन्तेति

वपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनिज्य” इति गोभिलसूत्रे
 “दमेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् अवनिज्य दद्यात्” इति कात्यायन-
 गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिति वीष्णा दर्शनात् षट्पिण्डदानमध्ये
 पिण्डदानेति कर्त्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव
 पितृदयिता आहकल्पतरुप्रभृतिभिः षट्पिण्डदानानन्तरमेव
 करचर्पणं निश्चितम् । विष्णुपुराणन्तु दर्भसूत्रविधायकं न
 तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि तदुक्त-
 ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूपसमन्वितं पिण्डदानं शान्ति-
 भेदपरमिति । अतो यतामेवपत्ते न करमार्जनमिति
 पक्षोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्यककरमार्जनप्रक्षा-
 ननाचमनहरिष्मरणानि कार्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्त ब्रह्म-
 पुराणात् ।

अत्र आहचिन्तामणिः । त्रिःपिवेदोचितं तोयमित्या-
 दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचारप्रदीपो-
 ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।
 इति मनुवचने उदगग्नेरुत्क्रम्य “प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोप-
 विश्य त्रिराचामेत् । द्विःपरिमृज्यौत पाणि पादावभ्यक्ष्य शिरो-
 ऽभ्युक्षयेदिन्द्रियाण्यद्विः संस्पृशे दक्षिणी नामिके कर्णौ” ॥ इति
 गोभिलसूत्रे च त्रिः पिवेदित्यत्रैव त्रिराचामेदित्यत्राभिधाना-
 दद्यापि तथैव युक्तत्वात् मनो गोभिलेऽपि तथार्थत्वे पूर्वापरा-
 द्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि त्रिराचामेत्
 त्रिः पिवेदित्यर्थः । श्रौतसौऽप्येवम् । पिण्डपूजानन्तरं वस-
 न्तायेत्यस्य पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणं “पूजयित्वा तु पिण्ड-
 स्यान् पितॄन् य प्रणमेद्वतून् । वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीमाय च
 नमोनमः ॥ वर्षाभ्ययं गरत् मंसं वृत्तये च नमः मदा ।
 ऋमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ॥ मासमंशस्तरे-
 भ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणपत्रे
 यमः । “प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तायं शयितान् क्षिप्तान् ।
 सर्पायामविनिर्मुक्तेः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
 द्दिय ग्राभूते आहकर्मणि ॥ ते त तथेत्यविष्टेन याति चेद-
 जगो सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममर्थयेत् ।

“परकोय गृहे यस्तु खान् पितृं स्तुर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्त्रा-
मिनस्तस्य हरन्ति पितरां बलात् । अग्रभागं ततस्तेभ्यो
दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूमि-
पितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानाद्यदानयोः प्रत्येकं
हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च यादृविघातनिवर्तक-
त्वेन तदङ्गत्वात् पितरौत्या भूस्त्रामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम् ।
अतः पार्वणादौ प्राचीनावौतित्वादिना नान्दीमुखे उपवौति-
त्वादिनेति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे
प्रेतानां हरणासम्भवात् । सुतरां स्वधेति निर्देश्यम् । प्रमौत-
मात्रपरत्वेऽपि “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।
इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगा-
दत्रापि तथा । असवर्णैर्द्वादह्निकनिषेधस्य भ्रात्रादिप्रकरणी-
यत्वादन्यभूमात्रे अग्रदानमिति भौष्मतर्पणेऽप्युक्तं श्रौततो-
ऽप्येवम् । लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलायां तु तच्छ्राद्धं क्रियते
नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दत्ताय पितरा दिवि” ॥
विष्णुपुराणे “चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं शस्तञ्च कालः
कथितो विधिश्च । पात्रं यथाकृतं परमा च भक्तिर्नृणां प्रय-
च्छन्त्यभिवाञ्छितानि” ॥ ब्रह्मपुराणे । “यस्त्वासवमतिक्रम्य
ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राचीं ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् । सम्बन्धिनः
तथा सर्वान् दोहिव विट्पति तथा ॥ भागिनैश्च विशेषेण
तथा बन्धून् गृहाधियान् । नातिक्रमेच्चरयेतान् सुमूर्खानपि
गोपते । अतिक्रम्य महारोद्र रौरव नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्म-
णोऽव्रात्यविद्यः । सूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासा-
दिभिर्नास्ति सूर्खेऽतिक्रम इत्यनेनाभिधानात् । विट्पात-
जामाता सुमूर्खानिति सम्बन्ध दोहिवदि विशेषणमिति
कल्पतरुद्राकरो । मतस्यपुत्रैः “शम्भाः समूना दर्भाश्च
गुच्छेन चाधिकक फलम्” इति अग्नौ करणहोमे मतस्यपुरा-
णम् । “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा” । यत्तु
याज्ञवल्किरिवेगनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैव अज्ञानाभिधानादिति
मेयस्योक्तं तत्र “एकं पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्” ।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तभक्षणनिषेधेन तन्मात्रपरि-
वेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं सत्स्यपुराणीयपिटृकल्पे
“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताय ये स्नेहा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च
किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ दृष्टेन वा । प्रद-
द्यान्न तु हस्तेन नायसेन कटाचन” ॥ इति वशिष्ठेन सामा-
न्यतो विधानात् पिटृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । बृहस्पतिः
“यद्येकं भोजयेत् आद्ये स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य च । स्तोकं
स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्यो ह्यन्नं निवेदयेत्” ॥ प्रकृतं आद्योचितं
दृश्यं स्तोकं स्तोकं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो
विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः ।

वृषकृष्णभूजातेनैव वैधकर्माचरणं तथा च हरिवंशे शत्रुं
प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा-
सुरान् । त्रियं गृह्यत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ अत्र
पुङ्गवैरित्युपादानात् तेन च स्त्रौ गवौवाहनस्यावैधत्वेन तज्ज्ञात-
द्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते । आद्योपपात्रनिषेधे पैठौनसिः ।
“सौमकायसपापाणपात्राणि ह्येनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” ।
हारीतः । “ह्येनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” ।
स्मृतिसारसागरे स्मृतिः । “नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे
स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गर्वां
माम दधिमद्यं पयोरजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं
दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” ॥ एतत्
परादीनुसाराच्छारदातिलकीकृतम् । “ततश्च संस्कृते वज्रो
गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रम-
यादिके” ॥ अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । वृद्धशातातपः । पात्रे
तु सृणमये यस्तु आद्ये भोजयते पितॄन् । स वै दाता पुरोधाय
भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ गुणांश्च सप्तशाकाद्यान् पयोर्दधि
घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः” ॥
भूमौ न तु पात्रान्तरोपरि तत्तत् पात्राणि । मार्कण्डेयः

पुराणम् । “अभक्ष्य यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन तद्व्यव्याजकर्मणि” ॥ विष्णु । “कुष्माण्डा-
नाववात्ताको ग्राम्यमाहिपदुग्धकम् । पालङ्गी राजिका
आहे हि स्निग्धश्च विवर्जयेत्” ॥ हि स्निग्धश्च तदेव यत् सूप-
कारः शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये
पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्वर्द्धपाकानन्तरतच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप-
पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतोतार्थकनिर्देशात् अतएव
भृष्टानन्तरं गुडादिपक्व मोदकादिकं शिष्टदीयते भुज्यते च
अन्यथा हि संस्कृतस्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् “पर्युषितं पुनः
सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति सुमन्तुक्ते शाता-
तपाऽपि । “गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमी-
मास्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ॥ बालोऽच पञ्चवर्षा-
भ्यन्तरवयस्कः अमीमास्यानि शौचाशौचभागितया न विचा-
रणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् ।
“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजेरतानि
भोज्यानि शूद्रगैहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्व जलोपसकं विना
केवलपात्रे यत् वज्जिना पक्व भृष्टगुलादि । यमोऽपि ।
“अपूपाय करभास्य धाना वटकशक्तवः । शाक भामसपूपश्च
सूप क्षयरमेव च ॥ यवागु पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।
सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ॥ घृतपक्वापकतया
पूपापूपद्वैविध्यं सूक्तं यम्भधुरं कालवशादम्लतां गतमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । करभो दधिशक्तवः । मनु “दधिभक्ष्यञ्च
सूक्तेषु सर्वञ्च दधिमम्भम्” । भक्ष्यमिति शेषः ।

देवलः । “ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्रा पूर्वं निमन्त्रिताः ।
प्राज्ञः खान्यामनान्येषां हिदमपिहितानि च ॥ दक्षिणामुख-
युक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणाग्रैकं दमोणिं प्रोचि-
तानि त्रिनाटक ॥ ब्रह्मपुराणे । “पृथक् पृथक् चामनेषु
तिनतैलेन दोषकाः । अविच्छिन्नास्तथा देवास्ते तु रचन्ति
वै द्विजान्” ॥ चामनेषु तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्ना आह-
कालावधिम्यायिनः । विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य “पूजयित्वा
द्विजाश्रया दद्यादाचमनं ततः । पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या

तन्मनस्को नराधिप । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । द्विजाश्रयाणां विश्वदेवादि पक्षत्रय आहभोक्तृ-
णाम्” ॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृ-
ब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाश्च दद्यात् ततश्च दक्षि-
णाया देवादित्वाभावः प्रतीयते । न च मातामहापेक्षया पितृकर्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादनुवादापत्तेः सु खधेति शास्यन्तरीयम् इदानीन्तनीया दक्षिणापि शास्यन्तरीया ।
यजुः सामविदोस्तु न्युजोत्तानानन्तरम् । तथा च कात्यायन-
गोभिलौ । “उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्”
इति । मत्स्यपुराणे । “दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात् । स्वस्त्युक्ते द्विजेस्तेस्तु सुरान् हेन्ना प्रत-
र्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् । रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ॥ दानशक्तिः सविभवा-
रूपमारोग्य सम्पदः । आहपुष्पमिदं मोक्षं फलं ब्रह्मसमागमः” ॥ पुष्पं तद्वदस्य फलं तद्वत् सङ्घत् ।

वृद्धस्यतिः । “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्तो-
तारः । अर्थितः सन् यदि पभ्योऽन्न शक्तितो न दद्यात् तदा आहं निष्फलं भवेदित्यर्थः । तत्र आहोत्तरकाले आशीर्षं हृणञ्च “ततः स्वधावाचनिकं विश्वे देवेषु चोदकम् । दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखः पृथक्” इति मत्स्यपुराणवचनस्य “दक्षिणां दिग्माकांक्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवोती प्राङ्मुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यादिति वाचस्पति मित्याः तत्र “पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रे” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्मातिरिक्ते दक्षिणामु-
खत्वप्रतीतिः । दक्षिणां दिग्माकांक्षन्निति मनुवचनस्य तथा-
र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिग्माकांक्षन् वीर्य-
स्त्राण इति टीकाकारैर्याप्यातम् । मनुना च पाकांक्षमि-
त्यनन्तरं “दातारो भोऽभिवर्द्धन्ताम् अमर्षं वेत्युदीरयन् । अभ्यु-
दीरयन्” इत्येव पठितं न तु “अधोराः पितरः सन्तु” इति ।
मत्स्यपुराणवचनेऽपि अक्षयोदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्द्धं पठित्वा “अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्धिजैर्गेत्रिं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नश्चैवेत्युदोरयेत्” इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रमं कर्माणि प्राप्नुयुष्वत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्माणि अतएव पितृदयितादावाशौःप्रार्थने प्राप्नुयुष्वत्वं नाभिहितम् ।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह मतस्यपुराणं “वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्” । तत्र आहोत्तरकाले देवलः । “निर्वृत्ते पितृमेधेतु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् । पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुदाहरेत्” ॥ निर्वृत्ते ग्रामदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ । न तु निर्वापणम् । दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्ड-छेदनात् स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् ध्रुवम्” ॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति वचनाच्च । उदाहरेत् अभ्यवहरेत् । एष च रागप्राप्तत्वान्न विधिः किन्तु आहङ्गत्वेन नियमविधिः । तथा च आहशेषमुपकृतस्यापस्तम्बः । “सर्वस्मात् ग्रामावरार्द्धमग्री-यात्” इति ग्रामावरार्द्धं प्राप्त एव अवरार्द्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा । अनियमत्वे सर्वस्मादिति आहशेषविशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । “आहं कृत्वा तु यः शेषं नान्न-मग्राति मन्दधीः । लोभान्मोहाद्वयादापि तस्य तर्हिफलं भवेत्” ॥ लोभाद्व्यान्तरस्येति शेषः । अत्र लोभादित्यभिधा-नात् वैधीपवासादो न नियमः । एवञ्च “यत्किञ्चित् पश्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापिवा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥ इति शङ्कोक्तं न शेषेतरभोजनव्यावर्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आहार्यत्वेन विगेषणीयम् अन्यथा आहप्रति-पिण्ड द्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आहार्यपक्व तत्र अदत्त्वा न भोक्तव्यमिति तस्यार्थः ।

ग्रातातपः । आहं कृत्वा परयागे भुञ्जते ये च जिहृताः ।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः ।
विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि कुर्वता आह्नं कोपोऽध्वगमनं
त्वंरा । भोक्तुरन्यत्र राजेन्द्र ! त्वयमेतन्न शस्यते” ॥ राजमा-
र्त्तण्डे । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
प्रतिग्रहं सन्ध्यां आह्नं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥ नव्यवर्धमानधृता
स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
सन्ध्यां पुनः स्नानं आह्नं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” । अध्वानमध्वगमनं
क्रोशात् परं न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्” इति
हारीतवचनात् । मैथुनम् ऋतुकालीनमपि तथा च आह्ना-
नन्तरं शङ्खलिखिती । ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्”
इति । दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तपरम् । वन्दिभ्यश्चेति
प्रागुक्तत्वात् ।

ज्योतिषे “तुलाराशिगतै भानौ अमावास्यां नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु
पार्वण्यआह्नं दधिक्षोरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णममये घोषये-
न्नगरे नृपः ॥ सत्त्वोः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिद्यापि
वेद्यताम्” ॥ दर्शद्वेधे प्रदोषव्यास्या निर्णयः । “तुनामस्ये
महसांगो प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्” ॥ इति ज्योतिषात् । उभयतः प्रदोषप्राप्तौ
परदिन एव युग्मात् । “दण्डैको रजनीयोगो दर्शस्य स्यात्
परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽह्नि सुषरात्रिका” ॥
इति ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषप्राप्तावपि उल्काटानं
परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात् । “भूनाहे ये प्रकुर्वन्ति उल्का-
ग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुटारु-
णम्” । इति ज्योतिर्वचनाच्च । अत्रैव सत्त्वोः पूर्वाहे रात्रौ
पूज्या “अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशे । पूजनीया
तदा सत्त्वोर्विज्ञेया सुषरात्रिका” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
उल्काग्रहणादिपितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
कर्तव्यम् । तथा च मनुः “प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यम-
तन्द्रिणा पिष्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भर्षापिना” । इति
तत्र ग्रहणमन्त्रः । “ग्रहागस्तुहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दह्येय व्योमवह्निना” ॥ दानमन्त्रश्च ।
 “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-
 ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥ इति विसर्जनमन्त्रः ।
 “यमलोक परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा
 वत्सं प्रपश्यन्ती व्रजन्तु ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । “अमावास्यां
 यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्ताश्च
 क्षीरोदार्यवसानुषु ॥ लक्ष्मोर्देत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजो-
 दरे । चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पद्भजे ॥ अतोऽत्र
 विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुग्नसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-
 मृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मो पूजयित्वा यथा-
 क्रमम् । दीपहस्तास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-
 ष्यथश्मशानेषु नदोपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गीष्ठेषु चत्वरिषु
 गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दीपमानापरिचिन्ते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-
 त्वादौ विभज्य च वुभुक्षितान् ॥ अलङ्घ्येन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
 पशोभिना । सिग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्भृतकैः सह” ॥
 मुग्धैः सुन्दरैः । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां
 वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्
 त्वदर्चनात्” ॥ लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारत्रय पूजयेत् । “सुख-
 रात्र्या प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात्
 कुवेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्य निधिपद्माधि-
 पाय च” ॥ भवन्तु त्वत् प्रभादान्मे धनधान्यादिसम्पदः ।
 इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-
 गृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । “अग्निज्योतीरवि-
 ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं
 प्रतिगृह्यताम्” ॥ ततो ब्राह्मणान् वन्यंश्च भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा सुग्नं सुषां प्रत्यपि भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । यथा
 “सुखरात्रे ऋषः काले प्रदीपोऽज्ज्वलितालये । वसुर्वसुनव-
 न्यंश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मी-
 मङ्गलहेतवे । गीरोचनाद्यतश्चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः” ॥ लक्ष्मी-

पूजामन्त्रः । “विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मानये शुभे ।
महानक्ष्मि । नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महा-
घोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मी-
र्व्यपोहतु ॥ या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सर्वस्वरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्वं सर्व-
भूतानां देवानां सृष्टिसन्धवा । आख्याता भूतले देवि । सुख-
रात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ लक्ष्म्यै नम इति त्रि पूजयेत् ।

अथ अर्द्धोदययोगः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रै-
र्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा
पाश्चात्यनिर्णयान्ते । “अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौष-
माघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहे समः” ॥ अत्र
सूर्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । तथा “दिवैव
योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन” । स्कन्दपुराणे । “अर्द्धो-
दये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजा सर्वे
भवेयुर्वृक्षसन्निताः । यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतु-
मन्निभम्” । विष्णुशिवसूत्रानुप्रशस्तकालोऽपि बृहन्नारदीयम् ।
“अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के राहिणीबुधे” इति ।

अथ युगाद्या । तासु च “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी
पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमोक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ।
इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयाया कृत युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमे-
ऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान्तु हापरम् । माघे
च पौर्णमास्या वै घोरः कलियुगः स्मृतम् । युगारम्भास्तु
तिथयो युगाद्यास्तेन विस्तृताः” ॥ अत्र वैशाखादयः
पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे । तथैव तिथिकृत्याभि-
धानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनित्यनेनैव सिद्धौ
शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशौ अथ
युक् कृष्णपक्षौचेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसा प्रशसा-
माह विष्णुपुराणे “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नव-
म्यासौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयो-
दशौ पञ्चदशौ च माघे ॥ एता युगाद्या, कथिता, पुराणै-

रनन्तपुण्यास्त्रिधयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिध-
 एकास्त्रयधनर्वये च” ॥ उपप्लवे यद्दणे “पानौयमप्यत्र तिलै-
 विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन
 समाः सदस्रं रक्षस्यमेतत् पितरो वदन्ति” ॥ स्नानमधिकृत्य
 भविष्ये । “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वाटौ
 च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यस्य
 यदत्र भाषितं मया । तत्क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभु-
 क्षया” ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुद्धं बहुभाषितम् । गुण-
 लेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति बन्धघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तिथितत्त्वं समाप्तम् ।

आइतखम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि
आइतखं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ पार्वणआइम् । तत्र
गोभिलः । “अथ आइसमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौ
प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यदहंरूपयते तदहंर्ब्राह्मणानामन्त्र
पूर्वेद्युर्वा अनिन्द्येनोपामन्त्रितीनातिक्रामेदामन्त्रितो वा
नान्यदन्न प्रतिगृह्णीयादिति” । यत्गृह्ये “आन्वष्टक्य स्थाली-
पाकेन” एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः - “अमावास्यायां
तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासौनम्” इति सूत्रे गोभिलेनान्व-
ष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञ
सभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य आइत्वमुक्ता इतरदन्वाहा-
र्यमित्यनेन तस्यामेव आइान्तरमुक्तं मासौनमित्यनेन तयो-
र्मसि मासि कर्त्तव्यत्वमुक्तं “मासिमासिवीशनम्” इति श्रुतेः
नत्वन्वाहार्यं आइस्य तद्गृह्य इति कर्त्तव्यताविधानमुक्तम्
इदानीं गोभिलेन ग्रन्थान्तराद्येत्यादिना तदभिधीयते । अथ
शब्द, स्नानविधानानन्तर्यार्थः स्नानविधानमुक्ता एतत् सूत्रा-
भिधानात् अथवा साम्नेर्गृह्योक्त पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यार्थः
तथा च मनुः पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं आइ कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ चन्द्रक्षये
अमावास्याया मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । महलायंश्च
यथा श्रुतिः । “प्रणवश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन साङ्गलिकादुभौ” ॥ आइमि-
त्यभिधाय कर्मणो नामधेय “अहान्वितः आहं कुर्वीत” इति
गोभिलसूत्रात् “संस्कृतं व्याघ्रनायक्यं पयोदधिघृतान्वितम् ।
अहया दौयते यस्मात् आइ तेन निगद्यते” ॥ इति पुलस्त-
कवचनाच्च । अहं शास्त्रार्थं दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययोधर्माकार्येषु
तथा आदित्युदाहृता । नास्ति ह्ययदधानस्य धर्मकत्वे प्रयो-

जनम्” ॥ इति देवलवचनात् । एवञ्च अहयाऽन्नादिर्यद्दानं
तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । तथाचापस्तम्बः ।
“अथैतन्मनुः आह्वशब्द कर्म प्रोवाच” इति । आह्वशब्द आह्व-
नामकं कर्म एवं पार्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगि-
कत्वं पितृभ्य इति यजमानस्य पित्रादितृकमातामहादि-
त्रिकपरम् । “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यज-
मानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय”
इति श्रुतेः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥ इति वृद्धपाञ्चवल्क्य-
वचनाच्च । मातामहा इति तदादितृकपरम् इत्यादिवहु-
वचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । व्यक्तमाह गोभिलः ।
“पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुतौ
यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम् । न तु
“वसुरुद्रादिति सुताः पितरः आह्वदेवताः” इति याज्ञवल्क्य-
वचनाद्वस्वादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति
आह्वविवेकप्रभृतयः । व्यक्तं स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः ।
“वसुरुद्रादित्यरूपान् आह्वार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे
समुच्चार्य तिनैस्तौर्धेषु संयत” इति वस्वादौनां ध्यानमादित्य-
पुराणे । प्रसन्नवदनाः सोम्या वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मास-
नस्या द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ करं त्रिशूलिनो काय-
दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्रग्चेन्दु-
मौलयः ॥ पद्मासनस्या द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
भ्यस्तर्पयन्तं नालपङ्कजधारिणः ॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्या-
स्तेजोमण्डलमध्यगाः” ॥ उक्तश्रुत्यादिषु पित्रादीनां प्रत्येक-
निर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बश्रुते देवता इति
बहुवचननिर्देशात् न योपिद्वय इत्यादिवचनाच्च पित्रादीनां
प्रत्येकेन पत्रोन्निरपेक्षेण च देवतात्वं पितृभ्य इत्यत्र तु बहु-
वचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानक्रियापेक्षया गर्गाभील्यन्ता-
मिति वत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया स्मृत्य-
पेक्षया श्रुतेर्वस्तवस्य जावाद्येनोक्तत्वात् । तथाच जायान्तः

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं
 स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य
 तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः । “पूर्वः पक्षो
 देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति । यदहरिति चतुर्दशौ-
 तरकृष्णपक्षौ यां काश्चित्तिथिं प्राप्य शौचादिद्रव्यसम्पदुप-
 पद्यते तस्मिन् आहं कुर्यात् । चतुर्दशौवर्जनमाह मरीचिः ।
 “विषगन्धश्चापदा हि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां
 क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ॥ विषादिसाहचर्यात्
 ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तौति बोध्यम् । अत्र
 यदमावास्यापक्षमीप्रभृति तत्पूर्वकृष्णप्रतिपदादित्युपादानं
 तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य आहो निरग्नेः प्राशस्त्य-
 ज्ञापनार्थं तथाच निगमः । “अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते
 अमावास्यायान्तु विशेषेण” इति । अन्यतिथावपि आहमाह
 गातमः । “तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेशसन्निधौ कालनियमः
 गतितः” इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्रव्यस्य
 शक्त्यर्थे अयोगिणो बोद्धव्य इति आहविवेकः । चतुर्दशौवर्जन-
 माह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।
 आहो प्रशस्तास्तिथयो यथेता न तथेतरा” इति । यत्तु
 अमावास्याएका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय । “एत-
 श्चानुपनोतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम
 सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रशमस्योऽपि
 नित्यगः । शूद्रोऽप्यमन्यतः कुर्यादनेन विधिना बुध” इति
 मत्स्यपुराणे कृष्णपक्षपुरुषकर्मनामावास्याया नित्यग इत्यनेन
 नित्यत्वाभिधानं तदनुपनोतस्य । “जाते कुमारैररविं मदित्वा
 तस्मिन्मास्य होमान् जुहोति तस्मिन् घृहाकरणोपमयन-
 यतादेगमोदानक्रियास्तस्मिन्नेवमुदाहयेयुः” इति यैत्रव-
 पापोल्लजाताग्नेः “अपिगन्धममुशितोपनोतस्य च माग्नेः
 कर्त्तव्यत्वरं तयोरेवावाप्यातिरिक्तकृष्णपक्षनिमित्तप्रकारं च
 निषेधात् । तथाच मनुः “न दग्धं विना आहमाहि-
 तास्तेर्दिशन्मन” इति अन्यथा वायव्योदापत्तेः ।

अतामावास्याकर्त्तव्यपर्वकर्मव्ययोः पार्षदत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । “अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः” ॥ अत्र यदि-
त्यादेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्वत्वात्तच्छाब्दस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्ते
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्चाब्दस्य रूढित्वार्थं
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या पार्वणधर्माति-
देशो लभ्यते न तु पूषादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टम्यादिपर्वणि च तन्निमित्तक-आह
पार्वणश्चाहम् अन्यत्र पार्वणविधिना आहमित्यभिन्नापे विशेषः ।

ब्राह्मणानामन्त्रेति ब्राह्मणानामन्त्रं निमन्त्रं आहं कुर्यात्
पूर्वद्युर्वा पूर्वदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रण-
मिति पाणिनिसूत्रभाष्ये भेदेनोपादानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्लमनिषेधमाह । “अनिन्द्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामे-
दिति” नात्र पूर्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्पः किन्तु पूर्व-
दिनासामर्थ्यं परदिने तथाच देवतः । “श्वः कर्त्तास्मीति
निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् । निरामिष सकृदुक्ता सर्व-
सुप्तजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्” ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्विद्यये निरामिषसकृत् भोजनस्याहत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र श्रोत्रादि कर्मणि प्रत्यूहसम्भवादर्शक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि आहं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । “वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मीति जानता । स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारो शुचिर्भवेत्” ॥ विसृजेत्
आहोयवाह्येभ्यो दद्यादिति आहचिन्तामणिः । एतच्च
पार्वणप्रकृतिकत्वात् सर्वआहोऽप्यायाति आभ्युदयिके तु आह-
टिने एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । आहदिने योषित् प्रसङ्गौतरस्य निमन्त्रणमाह

भार्कण्डेयपुराणम् । “निमन्त्रयेच्च पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-
सत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वापि द्वित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्” ॥
अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः नतु स्मर-
णादिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः । मैथुन चाष्टविधं तथाच दत्तः ।
“स्मरण कीर्तनं केलि, प्रेक्षण गुप्तभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

आहदिने आहकर्त्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-
गण्डूपेण सुखं परिशोध्य प्रातःस्नात्वा धौतवस्त्रे विभृयात् ।
“आहो जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे
च वर्जयेत् दन्ताधावनम्” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “अलाभे
दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिने तथा । अपा द्वादशगण्डूपैर्मुख-
शुद्धिर्विधीयते । तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः सङ्घाम्बरः” ॥
इति देवलवचनात् । तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण
आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पितृकृत्यं दक्षि-
णामुखेन कर्त्तव्यमाह आतातपः । “उदङ्मुखस्तु देवानां
पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात् पार्वण्यहादे देवपूर्वं
विधानतः” ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम् । “यस्त्वा-
सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो
गुणाल्पं नरकं व्रजेत् ॥ तस्मात्पतिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान्
प्रातिवेशिकान् । सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दीहिन्नं विट्पतिं
तथा । भागिनैयं विशेषेण तथा घन्यूनं गृहाधिपान् ॥ नाति-
क्रमेन्नरयेतान् सुमुखानपि गोपते । पतिक्रम्य सङ्घारोदं
रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्मणोऽद्यास्पदियः मूर्खं ब्राह्मणाति-
क्रमे दोषाभावस्य घासादिभिर्नास्ति मूर्खं पतिक्रम इत्यनेन
अभिधानात् । विट्पतिर्नामाता गृहाधिपान् गृहस्थान् सुमु-
खांनिति सम्बन्धिदोहिन्नादि विशेषणमिति । दानरुस्यतरु-

रत्नाकरो । यमः प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्तान्नं शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तेः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च
 शोभूते आह्वकर्मणि । ते तं तथेत्यविधेन याति चेद्रजनो
 सुखम् ॥ प्रार्थयेत निमन्त्रणपूर्वकं नियमं आवयेत् । तन्नियम-
 माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तं निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति
 शेषः । अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृताबूहाभावान्न
 बहुवचनस्थाने एकवचनोद्घः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया
 प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्यस्य समवेतत्वेन नियो-
 ज्यत्वात् किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पाठ्यः मत्स्यपुराणेऽपि त्वं
 मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रम्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तद्-
 यथा । “दक्षिणं जानु चालम्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं
 निमन्त्रय नियमान् आवयेत् पैतृकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह
 “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भव-
 द्भिश्च मयात्र आह्वकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकोद्दिष्टे
 अपि नोद्घः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनुह्य पाठ्य
 पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे
 सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य
 पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातीतमात्र प्रकाशकत्वात् आहं
 कर्तुं त्वां निमन्त्रये इति लङन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव
 विज्ञतावेकोद्दिष्टप्रयोगे विप्रः त्वामहं निमन्त्रय इति वराह-
 पुराणे लङन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम् ।

ब्राह्मणासम्पत्तो कुशमयब्राह्मणे आह्वमुक्तं आह्वविवेके ।
 “निधायाथ दर्भस्यमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
 विधानं प्रतिपादयेत्” ॥ इति तद्वृतवचनात् “ब्राह्मणानाम-
 सम्पत्तो कृत्वा दर्भसयान् द्विजान् । आहं कृत्वा विधानेन
 पयाहिषेषु दापयेत्” ॥ इति आह्वसूत्रभाष्यकारसमुद्रकर-

धृतवचनाच्च । दर्भवटुनक्षत्रमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 ब्रह्मा वामवर्त्तस्तु विष्टरः” ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण
 ब्राह्मण इति भाष्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । “सप्त-
 भिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवैष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः
 कुर्यात् कुशद्विजम्” इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्मो-
 पदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगीतरपरम् ।
 “यज्ञवास्तुनि सुध्याच्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न
 विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टान्
 ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 निधयेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय
 कर्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रश्रयानुप्रैषं प्रत्युत्तरमवाधितं तदु-
 युक्तकर्मणोऽभिधानात् निमन्त्रितोऽस्मि तृताक्षः इति प्रत्यु-
 त्तराभावात् निमन्त्रणत्वमिप्रश्राभावाच्च । न च दर्भब्राह्मणपक्षे
 होत्रैवावसोः सदाने सौदामोत्यपि कृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्य-
 दर्शनादत्रापि निमन्त्रितोऽस्मौत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं
 “यद्युवा उभयचिकीर्षेत् होत्रत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन
 छत्रमुत्तरासङ्गमुदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”
 इति गोभिलगृह्येण होतुर्ब्रह्मकर्मकर्तृत्वेन विधानात् तत्र
 सौदामोत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपवैशनेन समवेतार्थत्वात् ण्ते-
 नैवेत्येषकारेण सौदेत्यस्य कल्पनायाः अयुक्तत्वाच्च अत्र तु निम-
 न्त्रितोऽस्मौत्यस्य सर्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि
 प्रत्युत्तराणां त्वन्येनापि सम्भवादननुज्ञादीनां कर्तव्यता एव ।
 एवञ्च दर्भवटो आहस्य करणेऽपि “अविच्छिद्ये कथम्भाये यत्
 प्रधानस्य प्रव्यते । अविच्छातफलं कर्म तस्य प्रकरणाहता” ॥
 इति न्यायेन आदाहत्वात् कर्तृमस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणा-
 भावेऽपि सङ्गचित्तामिपमोजनमैयु नवर्जनयोः कर्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य दैवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्रेण एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे त्रीन् पैत्रेण एकैकमुभयत्र वा । मातासहानामध्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत” इति स्नातानवगाहितान् न तु मन्त्रस्नातान् । शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासने स्वागतप्रश्नपाद्यादिना आसनस्यार्श्वस्तयदणपूर्वकम् उपवेशनानि कार्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासां दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्वागतमिति ब्रूयात् “पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमानस्य” इति शङ्खनिखितवचनात् । स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्तनित्यकृत्यः । अत्र श्राद्धदिने अङ्गेषु तैलं न श्राद्धम् । तथा च स्मृतिः । “प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे पष्ठ्याश्च द्वादशीषु च । सुरास्नानममं तैलं पितरं नरकं नयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः भन् कृतपादशौचस्तात्वापि वामपादादिक्रमः । यथा गोभिलः “सव्यं पादमवने निजे” इति वामपादं प्रक्षालयति “दक्षिणं पादमवने निजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति । कात्यायनगृह्येऽपि “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति” तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणी पवित्रं वामे बहुतरकुशान् धारयेत् “सव्यः सोपग्रहः कार्या दक्षिणः सपवित्रकः” इति ऊर्न्दोगपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृताचमनः

“शुचि देशं विविक्ष्व गोमयेनीपलेपयेत् । दक्षिणाश्वन-
क्षेत्रे प्रयत्नेनीपपादयेत्” ॥ इति मनूक्त गोमयोपलिप्तदेशे
उपविशेत् “आसौ न ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नैष्टगः । तदा-
सौनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” इत्यादि छन्दोगपरि-
शिष्टात् आसौ न उपविष्ट ऊर्ध्वं दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व-
कायः । जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः । दक्षिणं पातयेज्जानु
देवानुपचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि”
इतरद्वामम् ।

अथ श्राद्धदेशाः । यमः । “रूक्षं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्घी-
र्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि”
रूक्षं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्क्तिम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम्
अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम् । विष्णुः । “न स्तेच्छधिपये
श्राद्धं कुर्यान्नेच्छेत्तु तं तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्
देशे न विद्यते । तं स्तेच्छदेशं जानीयादार्थ्यावर्त्तसतः परम्” ॥
शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचित्ते पितॄन् सन्तर्पयेत्” इति
ब्रह्मपुराणं “पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।
अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षन्ति वै द्विजान्” ॥ आसनेषु
तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः । रक्षन्ति
श्राद्धमिति शेषः । द्विजा इति सस्योधनम् । ततो वाम्नुपुरुषाय
नम इति पारुवर्षां कुर्यात् । “श्राद्धाधिकरणे यत्र नाश्विती
वास्तुदेवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्द्विजैः ॥
तस्माद्वास्त्वर्चनं कार्यं सम्यक् सन्पदमीश्वरभिः” इति राघव-
महद्युत-वास्तुशास्त्र-कट्यम-वचनात् । योगिशास्त्रवल्करः ।
“ध्यायेन्नारायणं नित्यं शानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्त्यपि
सर्वं श्राद्धं कृतामुच्यते पुमान् ॥ प्रमादात् कुर्वतां कर्म
प्रप्यवेताधरेषु यत् । अरथादेव तदियोः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः । गायत्री
 वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै” ॥ ततश्च आदित्यादौ
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरात-
 तम्” । इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । अग्निपुराणम् । “अर्च-
 यित्वा जगन्नाथ शुभं कर्म समाचरेत् । दत्त्वाग्रं देवदेवाय
 तच्छेषाण्युपयुञ्जयेत्” ॥ उपयुञ्जयेत् कर्मणि योजयेत् ।
 लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाग्रे तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।
 तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दृष्ट्वाद्य पितरौ दिवि” ॥ ततश्च शाल-
 ग्रामे विष्णुं संपूज्य आर्क्षीयाग्रं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे । “परकीयं गृहे यस्तु स्नानं पितॄन् तर्पये-
 ज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरौ बलात् ।
 अग्रभागं ततोऽन्तेभ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति
 भूमात्रपरम् । यद्भूमिस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात्
 मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं
 स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” इति भविष्य-
 पुराणात् । ततश्च आर्क्षविधातनिवर्त्तकत्वेन तदङ्गत्वात्
 पितृरौत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो दैयम् । ततः पार्व-
 णादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दोमुखे उपवीतित्वादिना
 इति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां
 हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य “स्वधाकारा परित्यागो
 सर्वेषु पितृकर्मसु” । इति आर्क्षकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमौत-
 मात्र परत्वे तु “नृस्वधाच्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” इति
 ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगादत्रापि
 तथा । असवर्णौर्हृद्देहिकनिषेधस्य भ्रात्रादि प्रकरणीयत्वा-
 दन्यभूमात्रेऽग्रदानमिति भोक्तृतर्पणे उक्तम् । अथोदत्तोऽप्येवम् ।
 एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाञ्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

न्याह यमः । “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तौर्यानि यानि च । सर्वाण्य स्वामिकान्याहर्न हि तेषु परिग्रहः” ॥ पुण्या इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्यो-
गङ्गाद्यास्तौर्यानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायत-
नानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हितेष्विति । परिग्रहो यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगनक्षणः ।

देवलः “श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिष पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु
शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पिता-
महा.” ॥ विविक्तं विजन ततश्च तथाविधान् ब्राह्मणान्
स्वागतादिना पूजयित्वापवेशयेत् । श्राद्धार्थं यद्देवां प्रवेशयि-
तव्यं तदुत्तरदिशा यन्नि सारयितव्यं तदक्षिणदिशा “उत्तरे-
णाहरेद्देवां दक्षिणेन विमर्जयेत्” इति वायुपुराणात् । वेदिरत्र
दक्षिणाश्विनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य
स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानामनेपूपवेश-
येत्” ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पितृपक्षे चेत्यर्थः । एवं माता-
महपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मण मातामहब्राह्मणञ्च तन्त्रं
वा वैश्वदैविकमिति एव पितृपक्ष मातामहपक्षार्थमेक वैश्व-
देवब्राह्मणोपवेशनम् एव ब्राह्मणानामसम्यक्तौ पञ्चत्रया-
सनेषु दर्भवटुवयोपवेशनम् ।

अथ श्राद्धदेवाः । तत्र श्राद्धभेदे देवताभेदमाह बृहस्पतिः ।
“इष्टिश्राद्धे क्रतुदत्तः सत्यो नान्दीमुखे वसु । नैमित्तिके
कान्तकामो काम्ये च धूरिलोचनो ॥ पुरुरवा मातृवाय पार्यणे
समुदाहृतौ” ॥ इष्टिश्राद्धे इच्छाश्राद्धे नैमित्तिके एकोद्दिष्टे ।
“एकोद्दिष्टश्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदध्यदेव कर्त्तव्य-
मयुग्मानाश्चेष्टिजान्” ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शास्त्रिभेदेन व्यवस्था । तत्र सामर्ग्यजुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं साग्नेकं वेदि-
नोर्विश्वदेवसहितत्वं तदगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा “यस्मिन्नवे
पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे । आसुरं तद्ववेच्छाहं वृषलं
मन्त्रवर्जितम्” ॥ इति । “काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता
र्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” इति भविष्य-
पुराणोक्तं काम्यश्राद्धे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थत्वात् अभि-
प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-
कत्वेन तिथ्यादि श्राद्धानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतःसंक्रान्त्यादि-
श्राद्धादस्य भेदः । एवञ्च संक्रान्त्यादिश्राद्धे पितृहमेः प्राधान्यं
पुत्रादेः फलस्यानुपद्विकत्वं तिथ्यादिश्राद्धे तु पुत्रादेः फलस्य
प्राधान्यं पितृहमेरानुपद्विकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य
अपि पुरुरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता-श्राद्धकाण्ड-कल्प-
तरुमैथिलग्रन्थप्राचीनश्राद्धविवेकेषु तथा निखनात् रायमुकुट-
प्रभृतिभिरेव पुरोरुयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या
ओकारयुक्तः पाठः कृतः । स तु राजविशेषवाचकः ।

अथासनम् । तत्र विशेषमाह देवलः । “ये चात्र विश्वे
देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्वासनान्येषां
हिदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि
च । दक्षिणैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः” ॥ प्राङ्मु-
खत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चाग्रभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-
ब्राह्मणानां पितॄणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासने ब्राह्मणोपवेश-
नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पितृद्वयार्थं वा तथा च यमः । “ततः
सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा । आसध्वमिति तान्
ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि” इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन
एवोपयोगावगतेर्विश्वदेव-पितृद्वयार्थासनन्तु कुशदयात्मकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि “आवाहयेदनुज्ञातो
विष्टे देवा स इत्यच्चा । तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा
उग्रन्तस्त्रेतृचा पितॄन्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन
इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा विष्ट-
रार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् ऋजुन् दद्यात्
द्विगुणानित्युक्तेः ।

अथ दर्भाः । ब्रह्मपुराणे “सपिण्डलाश्च हरिताः पुष्टाः
सिग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः
समूलकाः ॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्यामाक एव च ।
काशाः कुशा वल्खजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥ मौष्ठाश्च
शादलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ॥ तीक्ष्णरोमशा इति
वल्खजानां विशेषणं तेन तेषामलाभ “शूकद्वयशरशौर्ययुक्त-
वल्खज उलपशुण्डवर्जं सर्वद्वयानोति” गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-
वल्खजानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिण्डलाः सायाः सिग्धा
अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः, समाहिता निर्दोषा शादला इति
मौष्ठस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जयैस्ता येषां द्वयानां
मन्ति तानि शूकद्वयानीति भट्टनारायणधरणाः गोकर्णमात्रा
विस्तृताङ्गुष्ठानामिका परिमिताः । विष्णुः । “कुशस्थाने
काशं दूर्वां वा दद्यादिति” छतसुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः
प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम् । “रत्विप्रमाणाः शस्ता
वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपम्यन्ते तथा सूनाः प्रस्तारार्थं
कुशोत्तराः” ॥ यज्यकुशानाह हारोतः “चितो दर्भाः पथिदर्भा
ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-
वर्जयेत् ॥ पिण्डार्धं ये स्मृता दर्भा येः छतं पितृतपेनम् ।
मूकोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तोषां विधीयते” ॥ छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “धृतेः छते च विस्मृते त्यागस्तोषां विधीयते ।

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्थानं
विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं
पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिद्यन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज-
येत्” ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुज्ञा । पूर्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा आहदिने
निमन्त्रणानन्तरमनुज्ञायद्वयमाह आपस्तम्बः । “पूर्वेद्युर्निवेदनं
वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति” निवेदनं शो मया
आहं कर्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् ।
द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आह-
महं करिष्ये इति तृतीयमनुज्ञायद्वयरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे
निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुज्ञायां त्वयीति स्थाने
दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीय-
मिति बोधनापेक्ष्यं ब्रह्मपुराणम् । “उपवेश्य जपेद्दीमान्
गायत्रीं तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्यामहं तस्मादमृतं ब्रह्म-
निर्मितम् ॥ देवताभ्यः पित्र्यभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने
आहस्य त्रिराहृत्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्
समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाले उपस्थिते ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रदूषन्ति च” ॥ उपवेश्य
ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुज्ञया तस्य आहस्यानुज्ञया ततश्च कुरु-
ष्वेति प्रतिवचने लब्धे आहोइत्यनेन गायत्रीजपादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । “आहं करिष्ये इत्येवं
पृच्छेद्दिमान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्याद्दर्भासनं
तथा” ॥ विमान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणान्त-
रानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव
पिण्डदयिताया आहानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञाग्रहणानन्तरं यधनान्तरसिद्ध-आहानुज्ञापरत्व-
सम्भवे अन्यपरत्व कल्पमानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे
वेदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव । ब्रह्म-
पुराणे एकधैव लिखितत्वात् । ततश्च स्वधायै स्वाहायै
नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववैदिनां बहुसम्मतः पाठः । अत्र
अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति ।
अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-
भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वण्याहस्यापि ब्रह्मपुराणोक्त-
त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः । तद्यथा “पयोमूलफलेः शाकैः
कृष्णपक्षे च सर्वदा । पराधीनः प्रवासौ च निर्धनौ वापि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन आहो दद्यात्तिलोदकम्” ॥ एवमश्वयुज कृष्ट-
पक्षाष्टका मघावयोदशीषु च यत्र राशुल्लेखः श्रूयते तत्र सौरिण
एतदुभयसाधकासत्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः । आहो
गोत्राद्युल्लेखमाहतुःपारस्करप्रचेतसो । “गोत्रसम्बन्धनामानि
पितॄणां परिकल्पयन्” । गोभिलोऽपि । “गोत्रं स्वरान्तं
सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता
एव न सुहृति ॥ सर्वधैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां ह्यस्तिमिच्छता ॥ शर्मन्नर्घ्यादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां
दत्तमक्षयम्” ॥ शर्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन
एकवाक्यतया शर्मान्तं नाम प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“ततश्च नाम कुर्वति पितेव दयमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं
हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” ॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर
नाम तच्च विशिष्टं शर्मयुतं एतच्च विप्रपरम् । शर्मा देवस्य
विप्रस्य वर्म दाता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तस्य वैश्वस्य दासः
गूढस्य कारयेत्” ॥ इति यमवचनात् अत्र चकारेण देव-

शर्मणोः समुच्चयः । तत्रापि शर्मवर्मायन्ततामाह श्रुता-
तपः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः” अत्र धनान्तमिति
श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेषु भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिक-
त्वम् । एवं शर्मन्त्रित्यनेन शर्मान्त नाम्ना विशेष्यस्य विशेषण-
त्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्य विशेषणस्यापि सम्बुद्धान्तत्वं
स्वरान्तमित्यनेन भद्धान्तरेणाभिहितम् । एवं सम्बुद्धान्तत्वादि-
युक्तं गोत्रपदम् । कर्ता उच्चारयिता न मुह्यतीत्यनेन आद्यादौ
गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुआहविवेकोक्तं
गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् । एवं पितरित्यादिश्रुतेः
सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि
तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मत् पितरित्यादि
अन्यथा अत्रोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिन्नापापत्तेः ।
एवमेव त्र्योदक्षप्रभृतयः । मिथ्योऽपि कृत्यप्रदोपेऽप्येवमिति ।

पित्रादौनां नामाज्ञाने तु आश्वलायनसूत्रं “नामान्यविद्वां
सस्तत् पितृपितामह-प्रपितामहा इति” अत्र पित्रादौनां
नामाज्ञाने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोक्तव्यम्
अस्मदित्यनभिधाय तदित्यनेन नामाविद्धत् कर्तृनामपराम-
र्शात् । अतएव आहविवेके नामाज्ञाने अमुकपितृपितामह-
प्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम् । एवञ्च शर्मोन्वर्ण्यैदिके
कार्यमित्याद्यधाधायामुकपितृदेवशर्मन्त्रित्यादिकं प्रयोक्तव्यम् ।
न च नामघटकत्वेन शर्मोति पृथङ्न वक्तव्यमिति वाच्यं
शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादित्यादौ शर्मादेर्नामभिन्नत्वेनोपपद-
त्वेन च प्रतीतेः । अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः । एवं
पितामहादौ मातामहादावप्युहनीयम् ।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्वोद्यन्नमित्युक्त्वा

विष्वां देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन
तु ॥ असुकासुकगौत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ एतद् इति
बहुवचनान्तीपादानेन सम्बोध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रती-
यन्ते तथा विष्वां देवां प्रति बृहस्पतिना च तत्तत् आङ्गे
क्रतु दद्यादिसञ्ज्ञकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय
उर्वस्यप्सरस इति वत् पुरुरवो माद्रवसौ विश्वे देवा एतद्गोऽन्नं
नमः” इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पितृदयितादौ
लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशौ वाक्यरचना । अतएव
इच्छायाङ्गे क्रतुदद्यादि नामान्युक्ता बृहस्पतिना तदज्ञाने
आगच्छन्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा “उत्पत्तिं नामचैतेषां
न विदुर्ये द्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासम-
न्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः । ये
यत्र विहिता आङ्गे साधयाना भवन्तु ते” ॥ इति ततश्च नाम-
ज्ञाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते ।

देवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः । “नमो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्मुख्योर्निवेदयेदिति” अत्र नम इत्यनेन
विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः । ततो देवपक्षकर्मानन्तरं
पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च मन्थुद्ग्रन्तगोत्रसम्बन्धनाम्ना
एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशाखिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोध-
नेन नामान्तमुच्चार्य तत्तच्छाखोक्तप्रकारेण वाक्यरचना । अत्र
“अर्घ्येऽर्घ्योदकेचैव पिण्डदानेऽवने जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावचन एव च” ॥ इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनाद-
सति बाधके लाघवमेव तन्त्रतान्त्र्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्या-
देरितरत्र “एतद्दः पितरो वासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
असुकासुकगौत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः । दद्यात् क्रमेण
वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः” ॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशासनगन्ध-
 यन्मोक्षगन्धचिन्तादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
 पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादीनां सम्बोधनपदेन
 उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
 इति आहविवेकः । अत्र तु प्रकृतैत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
 महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
 पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन साहित्यासत्त्वेन
 बहुवचनेनानुल्लेखात्तुभ्यमित्येक-वचनेनैवोल्लेख इति । एवञ्च
 गृह्योक्त एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तथा-
 त्वमिति । एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे “ये चात्र त्वामनु-
 जांस त्वमनु तस्मै ते” इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
 सामरीन आहवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
 त्यर्थे एवञ्च आह्वानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
 योगियाज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्-
 गायत्रीप्रणवस्यान्ते जपे ह्येव उदाहृतः” । तदनन्तरं देवताभ्य
 इति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । “गङ्गाचक्रधरं
 विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम् । प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं
 स्मरेद्भरिम्” ॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम् । स्मरण-
 फलं गारुडे । “अपवित्रः पवित्री वा, सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः” ॥

आह्वयद्रव्यप्रोक्षणमाह वायुपुराणे । “नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
 किञ्चित् पेत्रे दैवेऽथ वा पुनः” ॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
 मृज्जलप्रोक्षणं तत्रैव “श्वा चैव हन्ति आह्वानि दर्शनादेव
 सवशः । श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरीगिभिरेव च ॥ पतितैः
 भलिनैश्चैव न स्पृष्टव्यं कथञ्चन । अन्नं पश्येयुरेते यत्तत्र आह-
 व्यकव्ययोः ॥ उत्सृष्टव्यं प्रदातार्यं संस्कारस्वापदि स्मृतः ।

द्विषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥ मृत्स्ना युक्ता-
भिरद्विष प्रोक्षन्तु विधीयते” ॥ प्रदानार्थं आहार्यं उत्-
सृष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः “चण्डालेन
शुनावापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” तदनन्तरं
रक्षार्थमुकदपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पिष्टदयिता । तथा
च बृहस्पतिः । “रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आहकर्मणि । ताव-
दग्नन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्” इति दत्तं स्थापितं
आहकर्मणि आह्ने कर्त्तव्ये सोदकं पात्रमिति शेषः ।

अथ पिष्टपिष्टयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः “पिष्ट-
पिष्टयज्ञवदुपचारः पित्रे इति” पित्रेव पित्रादिषाट्पुरुषिक-
कृत्ये पिष्टपिष्टयज्ञवत् स्वगृह्योक्त पिष्टपिष्टयज्ञरीत्या
प्राचीनावोतित्व दक्षिणामुखत्वं पातितवामजानुत्वं सतिलत्वं
द्विगुणभुग्नुशवयत्वं ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया
उपचरणं कार्यमित्यर्थः । अत्र “अचर्योदकदानन्तु अर्घ्य-
दानवदिष्यते । पष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन”
इति कृत्योपपरिशिष्टवचनेन पष्ठ्या एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-
नाम्नां पष्ठान्तता प्रतीतौ न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-
नुपपत्त्या पिष्टपिष्टयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तये चात्रत्वेति मन्त्रस्य
तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्वयानुपपत्त्या तदयुक्तं मन्त्रनिषेधोऽपि
सङ्गच्छते । “एकोद्दिष्टस्य पिष्टे तु अनुशब्दो न युज्यते”
इत्यति आखलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनुयुक्तं मन्त्र-
निषेधवत् एतेन कुशासनान्नोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-
स्यान्तिष्ठनं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । “पित्रे द्विगुणास्तु
दर्मान् पवित्रपाणिर्दद्यादासोनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं

पृच्छति सर्वान् वा सवस्त्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति” पित्रेऽपि
 पितृव्यदाने तत्रादौ जलगण्डूपप्रक्षेपः । ततो द्विगुणभुम्न-
 कुशपत्र त्रयं पितॄणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे
 देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्करः । “पाणि-
 प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो
 विश्वे देवा स इत्युच्यते ॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उपन्तस्त्वे-
 त्युच्यते पितॄन् ॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं
 ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-
 कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्वलायनः । “अथः
 प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुम्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्यनेन
 उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तददानं प्रतीयते । तथा च
 कार्ष्णाजिनिः “दर्भाश्चैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन ।
 पितृदेवमनुष्याणाम् एवं हस्तिर्हि शाश्वती” ॥ अत्र पितृदेव-
 मनुष्योपादानात् पार्वणादित्याद्ये विखेपां देवानां नित्यश्राद्धे
 सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र
 दैविकत्वेन कुशानां ऋजूत्वमिति विशेषः । देवपितृविप्रयोः
 दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह श्राद्धसूत्रमाश्रितवच-
 नम् । “पितॄणामासनं दद्याद्वामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
 दक्षिणेचैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्मासु” ॥ सर्वत्र दैवे पित्रे
 च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रकः” इति “आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र
 नेदृशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न लिष्ठता” ॥ इति
 सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्ध्वो
 दण्डवत् स्थितः प्रह्वः अवनतपूर्वकायः सवचेत्यनेन देवकार्यं
 पितृकार्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च ग्रन्थेषु श्राद्धं करिष्ये

पितृनावाहयिष्ये इत्यादि ग्रन्थेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदमं-
युक्तासनेषु दर्मानास्तौर्यं विश्वे देवाद्यर्थात्सृष्टदर्मानास्तौर्यं
वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनिरुद्धमद्वयेन पाद-
योरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्यते इति पङ्क्ति-
मूर्धन्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति कृञ्चत्वम् ।

अथ आवाहनम् । तत्र गोभिलः “यवानादाय प्रणवं कृत्वा
विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे
देवाः आगत मृणुताम इमं हवम् एदं वह्निर्निषीदत”
इत्यावाह्यं यवान् विकिरेत् । “विश्वे देवाः मृणुतेमं हवं ये
मेऽन्तरोक्षे उपद्यविष्टयेऽग्निं जिह्वा उतवो यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वह्निं पि मादयध्वं ओषधयः समवदन्त सोमेन सह
राज्ञा यस्मै क्षणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि” इति अत्र
समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्यैव्ये इत्यस्मात् धातोरिति
गुणविष्णुलिखनात् व्यक्तमपरम् । अथावाहनानन्तरं कृत्य-
प्रदोषे यवविकरणे यवोऽसोति मन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यं पितृ-
दयिता आहकल्यादिषु तूष्णीमित्यभिधानात् । अत्र देवता-
वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् “देवाना-
वाहयिष्येऽहं प्राहुरावाहयस्व च । विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेत्” । आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-
त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात् । गोभिलः “पित्रे तिलाना-
दाय प्रणवं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः एत पितरः सोम्यासो गन्धोरेभिः पथिभिः पूर्वेषेभिर्दे-
तास्मभ्यं द्रविणेऽहं भद्रं रयिञ्चनः सर्ववीरं नियच्छत ।
उग्रन्तस्त्वानिधीमह्यन्तः समिधौमहि उग्रन्नुग्रत आवह
पितृन् हविषे अत्तवे” । इत्युच्चावाह्यं “आयान्तु नः पितरः
सोम्यासोऽग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे सधया

मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते भवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहृतेति
 तिलान् विकीर्य इति पूर्वणिभिरिति पूर्वं कृतमित्यर्थे इनयौ
 चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्धितत्वेन
 पूर्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सिद्धम् अत्र मूलभूतगोभिल-
 ग्रन्थे तद्भाष्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम्
 उग्रन्तस्त्वेति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरीतलिखनं
 हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्यन्तं कर्त्ता विप्रैश्च विहिते-
 तरशब्दोच्चारणं न कार्यम् । आवाहनात् वासूयत आ उप-
 स्पर्शनादामन्त्रिताश्चैव” इति कात्यायनवचनात् ।

• अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपस्पृश्य यज्ञिय
 वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति
 शब्दोदेवीति” अप उपस्पृश्य जल स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं
 बीजं तथा कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्रमन्त्रानुहरणे
 आत्मानमवेचने । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनऽनृतभाषणे ॥
 मार्जारमूषिकस्यर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च
 सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पितृमन्त्रानुहरणे यज्ञादौ
 विहिते आत्मानमवे च्छेदयस्यर्गे अवेचने तस्यैव अधोवायुसमु-
 त्सर्गे गोहोहारे प्रहासे महति हास्ये न तु क्षिते आक्रुष्ट परुष-
 भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एव
 निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जल स्पृशेत् नलाचामेत् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “रौद्रपितृसुरान् मन्त्रान् तथा वैराभि-
 चारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥
 चममास्तु । “तच्छाखायमसादौघाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः । तथैव
 उत्सेधतो ज्ञेयायतुरमास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-
 वृक्ष-शाखायतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विस्तृता तथैव चतुरङ्गुल-
 परिमाणाः उत्सेधतः कर्तव्यः । अत्र अर्घ्यपात्रस्थापनं

कुशोपरीत्याह वैजवापगृह्यं “प्राचीनावीति प्रात्राख्यं
 पूर्यानि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय”
 इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यार्पितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
 वीक्षा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपार्था । तथा च याज्ञवल्क्यः
 “यवैरन्ववकौर्थाथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः
 क्षिप्त्वा यवोऽसौति यवा स्तथा । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
 प्वर्घ्यं निवेदयेत्” ॥ गोभिलः । “एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
 पति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवी देवनिर्मितः । प्रब्रमद्भिः
 पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः।स्वाहा” इति सौवर्ण-
 राजतौडुस्वरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु अप्रसिद्ध-
 यत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
 सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा।सम्बभूवुर्या अन्त-
 रीक्षा उत्पार्थवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया स्तान आपः शिवाः
 सश्रोणाः सुहवा भवन्तु” इति पाठत्वा असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
 अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलाभे
 पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तस्मन्ने पितृनिति
 बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सकृन्मन्त्रपाठ.स्या-
 दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्र. बहु-
 वचनन्तु “एतद्गः पितरो वासः” इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
 पन्नम् । अत्र तिलानावपतीत्यविशेषित गोभिल-दर्शनात्
 देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः । तथा च विश्वे देवा स आगत
 इत्यावाह्य विकरणमपि तिलानामिति कर्कोपाध्यायमतं यत्
 तत्र युक्तम् । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्युक्ता ।
 यवैरन्वविकौर्थाथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः । क्षिप्त्वा
 यवोऽसौति यवांस्तथा” इति याज्ञवल्क्यविरोधात् । यवतिल-
 प्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पप्रक्षेपश्चाह ब्रह्मपुराणम् । “अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वशास्त्रतः” अर्घ्या आप इति शेषः
 स्वशास्त्रतः आह्वीयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । शास्त्राथनोऽपि
 “गन्धपुष्पैरस्तद्धृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-
 सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जला-
 न्तरश्च प्रक्षिप्य पितृर्ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं
 जलान्तरश्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति
 पठित्वा वाक्येन विप्रकरस्यपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत्
 दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । “ततो वामहस्तेन गृहीत्वा
 चमसानक्रमात् । पिष्टतीर्थेन तत्तीयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्” ॥ जलप्रक्षेपान-
 न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्वगात्र-
 पूजनमाह समुद्रकरधृतगोतमः । “शिरसः पादतयैव
 सम्यगभ्यर्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात्” ॥
 ओङ्कार तास्रपात्रं आङ्गं गण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं
 मणिमयानि स्फाटिकादौनि यानि वेति अप्रतिपिहानि
 कदनोष्ठत्वगादौनि अत्र चमसादौनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-
 तमेविति शब्दाच्चैकजातोयेनैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति
 सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । “असाविति नाम गृह्णातीति”
 कात्यायनदर्शनात् यद्यऽप्यसाविति असम्बुद्धिः प्रथमान्तोऽपि
 सम्भवति तथापि ते इति युज्यत् पदप्रयोगात् सम्बुद्धान्तता
 प्रतीयते । अतएव छन्दोगपरिशिष्टं “गोत्रनामभिरामन्त्र
 पितृमर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥ प्रयोगविधायकगोभिलसूत्रे एतत्ते-
 ऽर्घ्यमित्यभिधानात् तद्गृह्येऽर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च
 सामगानां सर्वत्राभिधाये न पुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिनाये-
 तरश्च एकोऽर्घ्य इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां
 अत्रैव पुंसिङ्गेनैव प्रयोगः तत्रापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिसूत्रेण यदयद्विधानं तत्सामगप्रयोग एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः । प्रागुक्तं वै जवापगृह्यावचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनीयकुशानां दक्षिणायत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्व्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणीय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणायत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलीय श्राद्ध-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसादुष्टुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणायत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव “वशिष्ठोक्तो
विधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिशः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिश्राद्धे पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्यं “व्येष्टोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्रायपवित्रकान् कृत्वा” सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दीयते” इत्यनेन पवित्राणामुत्तरायत्वं विधीयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणायत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते । गोभिलः । “प्रथमे पात्रे
संस्त्रवान् समवनीयपात्रं न्युज्जं कुर्यात् पितृभ्यः स्नानमसि”
इति प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्त्रवान् पितामहादिपञ्चाध्य-
पात्रस्थशेष जलानि समवनीय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः ।
“प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयति” इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्याधस्थत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्क्यः । दत्ताध्यं सस्त्रवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः । पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करो-
त्यधः” ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पितृपात्रं ऊर्ध्वं सुखावस्थितं न्युज्जं करोति
नतु केवलं पितृपात्रं न्युज्जं करोति तदेवपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति “पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
 प्रपितामहं तथान्यस्य नीदरेत् न च चालयेत्” इति यम-
 वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुपङ्गा-
 पत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्च शौनकोक्तविधानानन्तर न्युजोकरणानुप-
 पत्तेश्च यमवचनेऽपि पित्रपात्रस्य याज्ञवल्क्योपाधस्थत्वाय
 शौनकीय प्रपितामहपात्रमात्रविधानवैकल्पिकं पितामह-
 प्रपितामहपात्रद्वयविधानभुक्त्वा वचनान्तरान्युजोक्तस्य तत्-
 पात्रस्योदरणादिनिषेध उक्तः तथास्य “पित्रपात्रे निधायाथ
 न्युजमुत्तरतो न्यसेत्” इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्या-
 तोपस्थापितकर्तुर्वासपार्श्वे कर्तव्यः “तस्माद्वयस्य दक्षिणतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मोक्तमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः”
 इति उत्तरायणा हि स्त्रीति शतपथश्रुतेः “उत्तरे चास्य
 सौवर्ण्यं लक्ष्मपार्श्वे भविष्यति” इति महाभारतवचनाच्च
 उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पित्रकर्मणि प्राच्यादिश्च
 उत्तरादिकृत्याश्च तथा च रायसुकुटुष्टं पित्रमिष्टमुपक्रम्य
 “ब्राह्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा” इति । एवञ्च
 भोक्तृब्राह्मणानामपि सोत्तरादिर्गैवेति कल्पतरुक्त्या सहैक-
 वाक्यतापि सिद्धा इति । एवं कर्तुर्दक्षिणासुखस्य वामपार्श्व-
 सुत्तरादिर्भवति इति ततश्च कल्पतरुग्राहविवेकाम्याम् एक-
 स्थानं भङ्गा द्वितयेनाभिहितं स च न्यासोदर्भस्तम्बोपरीत्य-
 निरुद्धभट्टः । अत्र गोभिलसूत्रे पित्रपात्रे इत्यभिधानात्
 संस्त्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन आह-
 तास्तत्र तिष्ठान्त पितरः शौनकोऽवबोदित्याश्वनायन गृह्य-
 परिशिष्टवचने पितृत्वेन प्रङ्गोस्थितैरावाहनवत् पट्पुरुषानु-
 दिश्य सकृदेव न्युजोकरणं न तु मातामहादोनां मैथिलोक्तं
 प्रयत्नं करणमिति ।

अथ गन्धादिदानम् । तत्र गोभिलः । “गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति” । तत्र गन्धादिपञ्चानां
इन्द्रनिर्देशास्त्राघवाच्च मिलितानां तन्त्रेणैकोत्सर्गः निवेदनन्तु
प्रत्येकशः तथा च शाक्यायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्प एष ते
धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु
सम्पन्नो यव इति जात्यापेक्षैकवचनं तद्वद्गन्धादीनां प्रत्येकं
बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः । “इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा
पुष्पाणि च निवेदयेत् । असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा
नमः” इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवच-
नान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि “सूर्यस्य चतुर्गमय-
तात्” इति मन्त्रे सूर्यस्य चतुर्थद्व्येऽप्येकवचनान्तपदनिर्दे-
शात् संगर्गिद्रव्याणामन्नतोयतेजसां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग
इति विचारितम् । अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोत्सर्ग-
वाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्वैः पद्धतिरुद्धिर्लिखितम् एवञ्च पितृ-
दत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शाक्यायनोक्त निवेदनवाक्ये
ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे व इति
बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्व-
विवक्षया व इत्यविरोधः तत्र गन्धः । विष्णुः “चन्दनकुङ्कुम-
कर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे” ।

अथ पुष्पम् । ब्रह्मपुराणे । “शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः
तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि
रुतस्रशः” निषेधमाह “जवादि कुसुमं भाण्डोरूपिका रुक्मरु-
ण्टका । पुष्पाणि वर्जनीयानि ग्राहकर्मणि नित्यशः” ॥
जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं
कुरुण्टकः पीता भिण्टी “उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यहृत्वी-
ज्यानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

आहे जालः प्रशस्ताःस्युर्मल्लिकाकुन्दयूथिकाः” ॥ दद्यादित्यु-
पक्रम्याह । “केतकीं करवोरञ्च वकुलं चम्पकं तथा ।
जातौदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः” ॥ जातीति
रक्तजातिविषयम् ।

अथ धूपाः । “ब्राह्मे चन्दनागुरुणी चोमे तथैवीश्वोर-
पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्देहेत्” । उश्वोरं
वीरणमूलं तुरुष्कं सिद्धकम् ।

अथ दीपाः । तत्र शङ्खः । “घृतेन दीपो दातव्यस्त्रिल-
तैलेन वा पुनः । धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधु-
प्लुतम्” ।

अथाच्छादनम् । वायुपुराणे । “आच्छादनन्तु यो
दद्यादाहतं आहकर्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते
शुभम्” ॥ आहतमत्रपारिभाषिकमेव “ईपदीतं नवं श्वेतं
सदयं यत्र धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु
पावनम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् । अनङ्गलग्नं यद्वस्त्रं विभवे तद्
युगं शुभम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञदानतर्पांसि च ॥
तस्मादस्त्राणि देयानि आहकाले विशेषतः” ॥ अतो वस्त्र-
दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्रुतेः ।

अथ यज्ञोपवीतानि । वायुपुराणे । “यज्ञोपवीतं यो
दद्यात् आहकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य
तत्फलम्” ॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे । “श्वेतचन्दन-
कर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यज्ञान्यत्
पितृवल्लभम्” ॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलपितमासीत्
आहामतिपिदं तद्देयमिति । वायुपुराणं “लोके श्रेष्ठतमं
मर्त्यमात्मनयापि यत् प्रियम् । सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाहय-
मिच्छता” ॥ गन्धायभावे प्रतिनिधिमाह पेटोनसिः । “काण्ड-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति” काण्डं नालं प्ररोहो-
द्भुरः सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः । अवयव इति नाराय-
णोपाध्यायाः । तथा च वस्तुयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति ।

अथ पात्रस्थानम् । ततो मण्डलं कृत्वा ताम्रादिपात्रं
पातयेत् तत्र भृगुः “भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः” ॥
मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानौमारभ्य दैवत्वात् दक्षि-
णावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवौमारभ्य उदगग्रान्तरेखया
वा मण्डलं कारयेत् । प्रागुदगयेति कात्यायनदर्शनात्
पित्रे तु नैऋतिमारभ्य पितृत्वाद्दामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्त-
रेखया मण्डलं विन्यस्य “पात्रे दक्षिणाग्रा” इति च कात्या-
यनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम् । मण्डलाकरणे दीपमाह
स्मृतिः । “अश्रद्धा मण्डलैर्हीनं राक्षसैर्भुज्यते बलात्” ।

अथ पात्राणि । तत्र हारीतः । “काञ्चनेन तु पात्रेण
राजतोडुम्बरेण वा । दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्य्यकृतेन
च” ॥ श्रीडुम्बरेण ताम्रेण । खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थि-
निर्मितेन आर्य्यकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमत-
मिति कल्पतरुः । एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे
“सौवर्णरौप्यताम्राश्म स्फाटिक्य शङ्खशक्तयः । भिन्नान्यपि
नियोज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि” ॥ कल्पतरौ । “राजतं
रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतस्य तथा दानं
दर्शनं नाम शस्यते” ॥ दैवे तु तन्निषिद्धम् । “अथार्घ्यपिण्ड-
भोज्येषु पितॄणां राजतं मतम् । अमङ्गल्यन्तु रजतं दैवकार्य्येषु
वर्जयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । याज्ञवल्क्यः । “इतश्चेयं
प्रदद्यात्तु भोजनेषु समाहितः । यथा लाभोपपन्नेषु रीत्येषु
च विशेषतः” ॥ आतातपः । “पात्रे तु मृण्मये यस्तु याद्वे

भोजयते पितॄन् । तत्र दाता पुरीषाश्च भोक्ता च नरकं
 व्रजेत्” ॥ आहोयपात्रनिषेधे पैठोनसिः “सोमकायस-
 पापाणपात्राणि होनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” न कार्या-
 यीति शेषः अत्र पापाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहित-
 ताच्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेय-
 तेति होनपात्रलक्षणमाह हारौतः “होनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं
 न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्” तस्मात्
 अष्टाङ्गलात् ।

अथाग्नीकरणम् । तत्र गोभिलः । “उद्धृतघृताक्तमन्नं
 पृच्छति अग्नौ करिष्यामि कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवन्मु-
 त्वाचेति” ॥ उद्धृत्य आहस्योपकरणादुद्धृताक्तमन्नम् उद्धृत्य
 घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णु-
 पुराणम् । “लुह्यादश्चनचारवर्जमन्नं ततोऽनले” । अत्र
 अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्या-
 मीत्यामन्त्रणं होयत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ
 करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं होयतः हवनं करि-
 ष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति “प्रणतः प्रार्थयेत्
 द्विजान् कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” इति
 कल्पतरुघृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्न-
 वाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतैर्वैदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं
 प्रतीयते एवञ्च सुन्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं
 कल्पते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्मभाष्यकृता-
 ऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा यतएव पिष्टदयितादि-
 यपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोक्तम् । पिण्डपितृयज्ञयदित्यति-
 देगेन स्याद्वा सोमाय पिष्टमत्ते स्याद्वा अन्नये कथ्यवाहनाय

इति पिण्डपिष्टयज्ञोपहोममन्त्रौ आह्वे प्रतीयते एवं पिण्ड-
पिष्टयज्ञातिदेशात् द्विसूणीमिति बोध्यम् । अत्र स्वाहेत्यनेन
हुत्वा सोमायेत्यादि पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टे “स्वाहा
कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैवं जुहुयाद्विधिः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ
यथान्मन्त्रं समापयेत्” ॥ अत्र सामगेनाग्नौकरणहोम-
मन्त्रान्ते स्वाहा न प्रयोज्या स्वाहां विना होमश्च न कर्त्तव्य
इति प्रतिषेधमुक्त्वा स्वाहाकारेणेत्यादि तेन कारणप्रकारमाह
“स्वाहाकारेण हुत्वा सोमायेति वदेत्” । अत्र होमे अत
ऊह्ये प्राचीनावीतिना कृत्यमिति गृह्यसूत्रान्तरेऽग्नौकरण-
होमानन्तरं प्राचीनावीतित्वाभिधानात् तत् पूर्वमुपवीतित्व-
प्राचीनावीतित्वयोरेकतरनियमाभावः सूचितः अतएव तद-
व्यक्तं छन्दोगपरिशिष्टेन सहेतुकवचनद्वयेन व्यक्तीकृतम् । यथा
“अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना । प्राञ्चु खेनैव देवेभ्यो
जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः ॥ अपसव्येन या कार्यो दक्षिणाभि-
मुखेन तु । निरूप्य हविरन्यथा अन्यस्मै न हि ह्यते” ॥
इत्यग्न्युद्धरणसत्त्वेऽभिहितं तदसत्त्वे मत्स्यपुराणम् । “अग्न्य-
भावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा” ॥ इति हस्तजनयो-
रप्यग्नौकरिष्यामोनि वक्तव्यम् । “तैलं प्रतिनिधिं कुर्यात्
यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् एत-
वतीमिति” यज्ञपात्रवचनदर्शनात् “शब्देऽविप्रतिपत्तिः”
इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च ततश्च प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्द
एव प्रयोष्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानात् शब्दास्तर-
प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गाच्च एवं प्रतिनिहितगुडादावपि
विप्रपाणावग्नौकरणपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न दद्यात् तथा च
छन्दोगपरिशिष्टम् । “पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणाव-
नग्निमान् । हुत्वा मन्त्रपदन्येषां तूर्ण्यो पात्रेषु निचिपेत्” ॥

अन्येषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति आह-
विंवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहीमि स्नाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवेषां ऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नौ-
करणशेषस्तु पित्रेऽत्र तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितॄणाम्
न दद्यादैश्वदेविके” इति तत् पित्रेऽत्रत्विति तु रथ्ययी न तु
नियमायः अतएवोत्तरार्द्धेन पितृदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पितृदानं निषिध्यते
समुद्रकरधृतधृताद्यपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नौकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पद्यात् पित्रेऽत्र निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा ‘पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौतो-
ऽपि “अग्नौकरणशेषस्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विधयो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहोक्तात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव छन्दोगयजुर्विदोः
पात्रान्मन्त्रं तदनन्तरमस्त्रादिपरिवेगनम् एवमेव अनिरुद्धमह-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा सामोपपक्षेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वाद्यं पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमत्यणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते दिजाद्गुहं
निवेशयेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषमस्त्रान्तरं
दत्त्वा पात्रासम्पन्नसु तच्छास्त्रान्तरीयं मन्त्रसिद्धिरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेश्च हुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेताच्चादिदानानन्तरं
पात्रालम्भनं मैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पद्मादेवाच्चादि-
परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
नेषु द्विजम्भनाम् । भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चात्रं यथा-
विधि ॥ यथा सुखं सुपङ्कभी इति वाच्यमनिष्ठुरम्”
इति ।

पात्रालम्भनं दैवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रेऽनुत्तानपाणिभ्यां
कार्यम् । “दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याश्च पितृके” इति
यमवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
निधायोपहृता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमन्त्रं दद्यादिति
वैष्णवो ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्क्यवचनात् ।
यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं
चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
कव्यमिति पितृपक्षे हव्यमिति देवपक्षे कहनौय व्यक्तं ऋग्वे-
दीयग्रन्थे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयाद्रक्षेति वैक्रमात्” ।
अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषीः प्रत्येकमन्योक्तेः
गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
इत्यादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अनिरुद्धभट्टप्रभृतयः । एतेन
मैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यथार्थवशेन एका-
न्वयत्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
स एवाह “शेषे यजुः शब्दः” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते
सामपरिभाषामाह स एव “गौतियु सामाख्या” इति गौतियु

अन्येषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति श्राद्ध-
विवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवपात्रेऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नी-
करणशेषन्तु पित्रेऽनु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितॄणान्तु
न दद्याद्देवदेविके” इति तत् पित्रेऽनुत्विति तु रष्यर्थे न तु
नियमार्थः अतएवोत्तरार्द्धेन पितृदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पितृदानं निषिध्यते
सप्तद्रवरधृतस्मृतावपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नीकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं यथात् पित्रेऽनु निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा ‘पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” द्वारौती-
ऽपि “अग्नीकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विधयो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहोक्तात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव कृन्दोगयजुर्विदोः
पात्रालम्भनं तदनन्तरमन्त्रादिपरिवेशनम् एवमेव अनिरुद्धमह-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा साभोषपक्षेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वाक् पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । सर्वदं विश्वुरित्यच्चे दित्वाऽहुतं
निवेदयेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषमन्त्रान्तराद्
दद्या पात्रालम्भनमुक्तं तच्छास्त्रान्तरीय मन्त्रनिष्ठाविरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेश्च हुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेतान्नादिदानानन्तरं
पात्रालम्भनं सैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पश्चादेवान्नादि-
परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
नेषु द्विजभ्रमणम् । भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा घान्नं यथा-
विधि ॥ यथा सुखं जुषद्भूमी इति वाच्यमनिष्ठुरम्”
इति ।

पात्रालम्भनं देवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रेऽनुत्तानपाणिभ्यां
कार्यम् । “देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याश्च पैटके” इति
यमवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
निधायपश्चता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमयं दद्यादिति
वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्क्यवचनात् ।
यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं
चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष सदीयमिति कीर्तयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
कव्यमिति पितृपक्षे इव्यमिति देवपक्षे ऊहनौयं व्यक्तं ऋग्वे-
दीयपक्षे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयाद्रचेति वैक्रममात्” ।
अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषीः प्रत्येकमन्योक्तेः
गोभिन्नसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
इन्द्रादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अनिरुद्धभट्टप्रभृतयः । एतेन
सैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यथार्थवशेन एका-
न्वयत्वेनानुष्टुपादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
न एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते
सामपरिभाषामाह स एव “गौतिषु सामाख्या” इति गौतिषु

गौयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रशिष्टः
 पठितं गानपादविच्छेदरहितं तद्यजुरिति एवञ्च यजुष्वात्
 छन्दो नास्ति इति यत् प्रमाणिकैरुक्तं तदेवैतादृक्मन्त्रपरं न
 तु यजुर्वेदोक्तमन्त्रमात्रपरं ततश्च भोक्तृब्राह्मणाङ्गुष्ठं गृहीत्वेदं
 विष्णुरिति क्षुण्णं कव्यमित्यन्यतरं पठित्वा इदं हविरित्युक्त्वा
 अन्ने निवेशयेत् “इदं हविरित्येवमङ्गुष्ठमन्नविधां ब्राह्मणेभ्यो
 दद्यात्” इति पैठोनसिवचनात् अङ्गुष्ठं निवेशयेति शेषः अन्न-
 विधां अन्नप्रकारमिति कल्पतरुः । एषु वचनेषु अन्नेऽङ्गुष्ठ-
 निवेशनमात्रश्रुतेर्जलादावङ्गुष्ठनिवेशनं हेयम् । अत्र “निरङ्गु-
 ष्ठञ्च यच्छ्राद्धं वह्निर्जानु च यत्कृतम् । वह्निर्जानु च यदभुक्तं
 सर्वं भवति चासुरम्” ॥ इति यमवचने निरङ्गुष्ठश्राद्धे तिन्दा-
 श्रुतेर्ब्राह्मणभावेऽपि तत् प्रतिनिधित्वेन आहकर्त्ताङ्गुष्ठं निवे-
 शयेत् अतएव गोभिलेन सामान्यतोऽङ्गुष्ठं निधायेत्युक्तम् ।
 ततोऽपहृतेति मन्त्रेण तिन्नान् विकिरेत् । अत्रापहृता इति
 मन्त्रपाठस्तु पितृपक्ष एव रक्षोघ्नत्वात् । देवानान्तु स्वतोर-
 क्षोघ्नत्वात् न तत्रापहृता इति मन्त्रापेक्षा अतएव पितृपक्षीय-
 त्वादेव तिलविकरणमुक्तं न तु यवविकरणमिति एवमेव
 कर्कभाष्यम् । गुणविष्णुनाम्ययं मन्त्रस्तिलविकरणार्थत्वेन
 व्याख्यातस्ततश्चानिरुद्धभट्टेन यत् देवपक्षेऽपि समन्त्रकयव-
 विकरणमुक्तं तत् गोभिन्नसूत्रानुपात्तत्वात् हेयम् । ततोऽन्ने
 मधु तदभावे गुडं वा प्रतिनिधिं दत्त्वा गायत्रीं मधुवातेति
 मन्त्रत्रयं मधुमधुमधित्यनेनाश्रममिमन्त्रा प्रोक्ष्य वामहस्तेन
 पञ्चपादं धृत्वा ब्राह्मणे जलगण्ड्यं दत्त्वा सोपकरणमन्नं
 प्रागुक्तगोत्रमश्वभ्याद्यज्ञेन दद्यात् । “मधुमधिति यस्तत्र
 विर्जपोऽगितुमिच्छताम् । गायत्रानन्तरं गोत्रमधुमन्त्रविव-
 र्जितः” इति छन्दोगपरिमिटवचने पार्षणे भोक्तुमिच्छतां

ब्राह्मणानां श्राव्यत्वेन मधुमध्विति त्रिर्जपो मधुवातेति मन्त्र-
सहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽन्वाभ्युदयिकश्राद्धे मधु-
वातेति मन्त्रवर्जित इति श्राद्धविवेककृद्वाक्यानात् । “गायत्रीं
त्रिःसकृदापि जपेद्वाहतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति तृचं
मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” ॥ इति मिताक्षराधृतपारस्कर-
वचनात् । देवपूर्वे पितृभ्योऽन्न माज्यपूतं मधुप्लुतम् । मन्त्रितं
पृथिवीत्येवं मधुवाते तृचं जगौ” इति ब्रह्मपुराणात् । “अन्नं
मधुमयं कृत्वा मधुवाताभिमन्त्रितम्” इति यमवचनात् ।
“अङ्गिरभ्युक्ष्य दद्यादालभ्य” इति हारीतवचनात् । आलभ्य
स्पृष्ट्वा “अतो मधुप्लुताक्तन्तु सोणमन्नं तिलान्वितम् । गृहीत्वा
दक्षिणेनैव प्रणवेनैव तत् पुनः ॥ एतद्दोह्यन्नमित्युक्त्वा विज्ञान्
देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकासुकगोवैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ इति ब्रह्मपुराण-
वचनाच्च । अत्र “सोणभागा हि पितरः” इति श्रुतिदर्शनात् ।
सोणमित्युक्तम् अतएव मनुः । “यावदुष्णं भवत्यन्नं याव-
दश्रन्ति वाग्यताः । तावदश्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हवि-
गुणाः” ॥ अत्र वाग्यतत्वाभिधानेनैव श्राद्धभोक्तृणां हविर्गुणा-
मभिधाने सिद्धे यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति पुनर्वचनम् इङ्गि-
तादिना गुणप्रतिपादननिषेधार्थम् । अत्र पृथुकादीनामुष्णत्वं
नापेक्षितम् । आपस्तम्बेन पर्युपितस्यापि प्रतिप्रसूतत्वात् ।
तथा च प्रतिपिडमुपक्रम्य आपस्तम्बः । “कृतान्नं पर्युपितं
पृथुकतरण्डुलकरभ्रशक्तुलाजपिटकक्षीरविकारोषधिवर्जम्” इति
दैवे तिलान्वितमिति शाख्यन्तरोपम् । एषु वचनेषु मधुप्लुतं
मधुमयं मधुप्लुताक्तमिति श्रुत्या मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् इति
पारस्करवचनाच्च मधुमध्वितिर्त्रिर्जप इत्यस्य मधुद्रव्यसम्बन्धि-
मध्विति त्रिर्जप इति व्याख्येयं न तु मधुमध्वित्यस्य त्रिर्जपः

मधुवाताभिमन्वितमिति । मधुवातेति ऋक्त्रयेणाभिमन्वितम् । तिसृणामासामृचा युगनक्षवाहितैष सर्वत्र प्रयोगदर्शनान् । अभिमन्त्रणमाभिमुख्येन मन्त्रपाठः । तच्च अभिमन्त्रणाय स्पर्शं विनैव ह्यपमभिमन्त्रयेदिति वदिति मयोनवर्द्धमानः । एतेन याचस्यतिमिश्रोक्तमत्रस्पर्शपूर्वकमभिमन्त्रणं हेयम् । तेनैव ह्यपोत्सर्गे स्पर्शं विनैव ह्यपामभिमन्त्रणमित्युक्तम् ।

अथ विहिताविहितद्रव्याणि । वायुपुराणे । “कृष्णामायास्तिलाद्यैष श्रेष्ठास्युर्यवशाखयः” । शालिर्हैमन्तिकं धान्यं तत् प्रभवतण्डुलादि । अथ ह्यपकृष्टप्रभवधान्येन वैधर्म्यकरणं तथा च हरिवंशे शकं प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषासुरान् । श्रियं शकत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ वायुपुराणं “विल्वामलसृङ्गीकापनसाम्नातदाडिमम् । भव्यं पाणिवताक्षोर्डं खर्जूराम्रफलानि च । कशेरुकोविदारश्च तालकन्दं तथा विषम्” ॥ शृङ्गीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गं पाणिवतं करमर्दकम् आक्षोर्डं जम्बोराकारफलम् आक्षोर्डं काश्मोरादौ प्रसिद्धम् । कोविदारः श्वेतकाञ्चनसदृश इति श्राद्धविवेकः । तालकन्दं तालमूलौति प्रसिद्धम् विषं ऋणालम् । मनुः । “तिलैर्ब्रीहियवैर्भाषैरङ्गिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम्” ॥ ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यम् । याज्ञवल्क्यः । “हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् । मातृस्यहारिणकौरभ्रशकुनिच्छागपार्पतैः ॥ ऐणरौरववाराहशैर्मासैर्वयाक्रमम् । मासवृद्धाभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा.” ॥ हविष्यान्नेन शालिर्ब्रीह्यान्नेन मातृस्येति मत्स्यादिमांसैः छरभ्रोमेघः शकुनिर्विहितलावकादिः पृषतश्चित्तमृगः एणः लण्णमृगः शर्वङ्गुशृङ्गी

मृगः क्षत्रियव्रतीपयुक्तमृगधर्म इति दीपकभिका । अत्र
 “यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन
 नात्तव्यं देवानामग्नताहविः” इति मनुवचनेन मद्यादि साह-
 चर्यान्मांसम् आममांसमिति भट्टटोकाकृद्भिव्याख्यातं तद्वद्वा
 श्राद्धे आममांसं न देयमिति वदन्ति । तत्र “सुन्यन्नानि
 पयःसोमो मांसं यक्षानुपस्कृतम् । अक्षारलवणैश्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति मनुवचनविरोधात् । अत्रानुपस्कृतमित्यनेन
 पाकोपस्काररहितमांसमित्युक्तं तदपि हविः । न चानुप-
 स्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यान
 युक्तं शब्दानभिधेयत्वादिति । गौडदाक्षिणात्वाभ्यां तथा
 व्यवह्रियते सुन्यन्नानि नीवारादौनि वशिष्ठः “अन्नं पर्युषित
 भावदुष्टं सङ्गलेखं पुनः सिद्धमास ऋजोषपक्व काममन्तर्दध्ना
 घृतेन वारिघारितमुपभुञ्जीतेति” आमन्तण्डुलादि पर्युषि-
 तादि ऋजोष पक्वान्तमन्नं निषिद्धमपि काम दध्ना घृतेन
 वाभिघारितमुपभुञ्जीतेत्यनेन भोज्यान्तरासम्भवे एव भुञ्जीतेति
 नैयतकालिककल्पतरुणा व्याख्यातं तत्राम तण्डुलादि इति
 व्याख्यातं तद्वोजस्य । “शस्यं चैत्रगतं प्राहुः सतुष धान्य-
 सुच्यते । आम वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम्” ॥ इति
 वशिष्ठ-वचनेन खिन्नाखिन्नतण्डुलयोयथा संख्यमन्नत्वेन
 आमत्वेन च परिभाषितत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि अन्नमपदाभ्या-
 न्तयैव प्रतीयते नत्वामपदेनार्द्रकादि प्रतीयत इति । ततश्च
 “अपाद्यनग्नी तीर्थे च चन्द्रसूर्यप्रहे तथा । आमश्चाह द्विजैः
 कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” इति प्रचेतोवचनात् तण्डुलादे-
 स्तदानौमभ्यक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्ववदाममांसस्य
 तदानौमभक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्वात् श्राद्धे देयत्वं
 प्रतीयते । अतएव मनुनैव श्राद्धप्रकरणे “सुन्यन्नानि पयः

सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति अनुपस्कृतम् इत्यनेन पाकीपस्काररहितं
 यत् मांसं तदपि हविरित्युक्तं न चानुपस्कृतमविकृत पूतिगन्धा-
 दिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यानं युक्तं शब्दानभिधेयत्वा-
 दिति गौडदाक्षिणाभ्यां तथा व्यवह्रियते । सुन्यन्नानि नीवा-
 रादौनि इत्यञ्च तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यम् इत्यामतादशायाम् ।
 हारौतः । “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णमालिकाम् ।
 वैत्राङ्गर कलायञ्च पटीलं सर्पपं तथा ॥ सूर्यावर्त्तं सुनिषण्णं
 शाकान्याहुर्मनोपिण.” ॥ सूर्यावर्त्तं सुलिटया इति ख्यातं
 सुनिषण्णं सुपुणोति प्रसिद्धं वायुपुराणे । “वैक्रड्ढतं नारिकेलं
 शृङ्गाटकपरुषकम् । पिप्पलीमरिचञ्चैव पटीलं वृद्धतीफलम् ॥
 एवमादौनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च” ॥ अन्यानि
 अनिषिद्धानि । “नागरश्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव च” ।
 नागरमार्द्रक “कट्फलं किङ्किणी द्राक्षालकुच मोचमेव च” ।
 कट्फलं गाम्भारिफलं किङ्किणी अम्लरसा द्राक्षा इति रुद्रधरः
 जलजम्बुरिति हलायुधः । लकुचं डडुफलं मोचं कदलीफलम् ।
 आदित्यपुराणे । “मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
 आहकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुपन्तथा” ॥ रामठं हिङ्गु ।
 त्रपुपं सुखाशिका । शङ्खः “पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्ड-
 मूलकम् । कृतकं लवणं सर्वं वशाग्रञ्च विवर्जयेत्” ॥ कृतकं
 लवणं क्षारमृत्तिकादिभिः कृत्रिमं लवणम् अतएव मनुनापि
 हविष्यान्ने अक्षारलवणं विहितम् । अत्र हिङ्गुमरिचशृण्ठी-
 पिप्पलीनां स्वरूपेणादेयता द्रव्यान्तरसस्कारकत्वेन देयता
 पूर्ववचनसिद्धा । विष्णुः “कुसाण्डालावुवार्त्ताकी ग्राम्यमाहि-
 पदुग्धकम् । पालङ्गी राजिकां आहं हि खिन्नञ्च विवर्ज-
 येत्” ॥ हि.खिन्नञ्च तदेव यत् सूपकारशास्त्रोक्तापेक्षित-

पाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्व-
 र्हेपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तं सम्भारणरूपपाकान्तरसिद्धं व्यञ्ज-
 नादि अतीतार्थे क्तनिर्देशात् । अतएव तिलादिभृष्टानन्तरं
 मोदक गुडादिपक्वमोदकादि शिष्टैर्दीयते भुज्यते च । अन्यथा
 हिः संस्कृतस्य भोज्यत्वं न स्यात् । “पर्युषितं पुनः सिद्धमभोज्य-
 मन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” सुमन्तूक्तेः । यमः । “यच्च
 भुक्ता पुनर्भुङ्क्ते यत्तु तैलाभिघारितम् । रजस्वलाभिर्यदृष्टं
 तद्वै रक्षांसि गच्छति” ॥ तैलाभिघारितमिति घृतसम्भवे
 तदसम्भवे तैलपक्वमित्यापस्तम्बेन तैलेन पाकविधानात् ।
 “तिलैः आहं पुष्टिकामः कुर्यात् पूपैः ऋद्धिकामो घृतगुड-
 तैलपक्वैस्तेजस्कामः सौभाग्यारोग्यकामो वा परमान्नकपर-
 दधिमांसयवागूभिः सर्वकामः” इति हारीतेन फलकथनाच्च ।
 एवञ्चैतेषां कास्याभिलाषं विनापि पितृवृत्त्यतिशयसम्पादक-
 त्वेन फलविशेषजनकत्वम् । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमौमांस्यानि शौचानि
 स्त्रोपु बालातुरेषु च” ॥ बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः ।
 अमौमांस्यानि शौचाशोधभागितया न विचारणीयानीति
 भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् । “कन्दु-
 पक्वानि तैलेन पायसं दधिगन्धवः । द्विजैरितानि भोज्यानि
 शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण
 यत् वङ्गिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । पायसं पाकसंस्कृतं
 दुग्धं परमास्रपरत्वे पुलिङ्गनिर्देशापत्तेः । “परमाचन्तु पायसः”
 इत्यमरात् । धनुपुराणे । “शर्कराधीरसंयुक्ताः पृथुका नित्य-
 मक्षयाः । शङ्खान् साजान् तथा पूषान् कुशाण्डान् व्यध्वनेः
 सृष्ट । सर्पिः स्निग्धानि सर्वाणि दध्ना सत्कृत्य भोजयेत् ।
 आहोष्येतानि यो दद्यात् पितरः प्रीषयन्ति तम्” ॥ अत्रास्रपाके

मपिण्डाधिकारमाह देवलः । “तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः
स्नातः सहाम्बरः । आरमेत नवैः पात्रैरन्वारम् सवाश्ववः” ॥
तथैवामन्त्रितः सर्वायासविनिर्मुक्तैरित्यादिभिर्निमन्त्रितो येन ।
सहाम्बर इति द्वितीय वस्त्रप्रतिपत्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नम्रत्व-
प्रतिषेधेन प्राप्तत्वात् एतेन कुशरज्जादिर्वस्त्रप्रतिनिधिर्न भव-
तीति सूचितम् । एवमेव स्नाने ब्रह्मदत्तभाष्यकल्पतरुप्रभृतयः ।
आहपाकार्यतण्डुलस्य सकृत् प्रक्षालनमाह गोभिलः । “त्रिफ-
लीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेत् हिर्मनुष्येभ्यः सकृत्
पितृभ्यः” इति ।

आमथाह योगिनीतन्त्रम् । “निरग्नेरामथाह तु अन्नं
न क्षालयेत् क्वचित् । वृद्धोऽनु क्षालयेदन्नं संक्रामे ग्रहणेषु
च” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “यत् सर्वाय च नोत्सृष्टं
यक्षाभोज्यनिपानजम् । तद्वज्रं सलिलन्तात सदैव पितृ-
कर्मणि” ॥ “स्मृतिः । पादेन घटसुत्याप्य भाजने पूरयेज्जलम् ।
तज्जलं मदिरातुल्य भाण्डस्थं सुरया समम्” ॥ मदिरा सुरेत-
ररूपा सुरा पैट्री । वराहपुराणे । “अक्षताप्रयणश्चैव धान्य-
जातं द्विजोत्तम । राजमापाननूद्यैव मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥
अक्षताप्रयणमक्षतनवयस्येष्टिआहं यथा योग्यं साग्निनिरग्नि
परम् । ब्रह्मपुराणे । “द्विः स्निग्धं परिदग्धञ्च तथैवाग्रा
वलेहितम् । शर्करा कीटपापाणैः केशैर्यश्चाप्युपहृतम् ॥
पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् । सिद्धाः कृताश्च
ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः । वाग्मावदृष्टाश्च तथा दुष्टैश्चो-
पहृता स्तथा ॥ वाससा चावधूतानि वज्यानि आहकर्मणि” ॥
अथावलेहितं आहार्यैपकल्पितं सदुपभुक्ताप्रमाणं सिद्धाः
कृताः सिद्धेऽपूतरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृताः विष्णुपुराणे ।
“अक्षतं गृह्णन्तश्चैव पलायं पिण्डमूलकम् । गान्धारकं

करम्भाणि लवणान्यौषधानि च ॥ आरक्ताश्चैव निर्यासाः
प्रत्यक्षलवणानि च । वर्ज्यान्येतानि वै आह्वे यच्च वाचा न
शस्यते ॥ नक्ताहृतमनुत्सृष्टं तृप्यते न च यत्र गौः । दुर्ग-
न्धिकेणिलङ्घास्वु आह्वयोग्यं न पार्थिव ॥ क्षीरमेकशफानां
यदीष्टमाविक्रमेव च । मार्गश्च साहिपश्चैव वर्जयेत् आह्व-
कर्मणि” इति निषेधवचनानि ।

अथ परिवेशनम् । मनुः । “पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वय-
मन्नस्य वह्नितम् । विप्रान्तिके पितृभ्यायन् शनकैरुपनिक्षि-
पेत्” ॥ अन्नम्येति षष्ठौ तृतीयार्थे वह्नितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेशनार्थं समीपे धारयेत् तथा च
पाकस्याख्या आकृष्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्याख्या-
दिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चादुभाभ्यां
पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां आह्वे परिवेशनं कुर्यात् । “उभा-
भ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” इति मत्स्यपुराणात् ।
यत्तु । आह्वे परिवेशनञ्च दक्षिणपाणिमात्रेणैवाङ्गानभि-
धानादिति मैथिलोक्तं तन्न । “एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं
न भक्षयेत्” इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तं शूद्रदत्तं भक्षण-
निषेधेन तन्मात्रपरिवेशनमपि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताय ये स्नेहा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु
किंस्त्रियम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रद-
द्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” ॥ इति वशिष्ठेन
सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनुः ।
“गुणांश्च सुपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् यवतः
सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलाणि
च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीरपि

च ॥ उपनोय तु सत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः । आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ परिवेशयेच्च प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्” ॥ गुणान् उपकरणानि । भूमा-
वेव न तु व्यञ्जनादि पात्रादन्नपात्रोपरि निक्षिपेत् पात्रान्तरा-
सत्त्वे भोजनपात्रेऽपि ।

अथान्नोत्सर्गानन्तरकृत्यम् । तत्र गोभिलः । “सक्तत् सक्तदपो दत्त्वा गायत्रीं मधुवाताञ्च पठित्वा अग्नत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं सप्रणवामिति” ॥ एतच्च ब्राह्मण-
हस्ते सक्तत् सक्तज्जलम् इच्छातो जुषध्वमित्युक्ता भवन्तः प्राशयन्त्विति मन्त्रेणापोशानार्थं दद्यात् “दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम्” इति विष्णुपुराणात् । “दत्त्वापोशानमा-
सीनः सावित्रीं त्रिर्जपेदथ । मधुवाता इति त्रृचं मध्वित्यन्तेन भोजयेत्” इति समुद्रकरधृतेन तेभ्यो दद्यादापोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ब्रह्मपुराणीयेन चैकवाक्यत्वात् । ततो गायत्रीं मधुवातेति त्रृचञ्च जपित्वाऽन्नहीनमिति पठेत् । तथा च
श्रमः । “अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् । तत्-
सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत् एतदनन्तरं मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमध्विति च जपेत् तथा च याज्ञ-
वल्क्यः । “सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्रृचं जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग्यताः । अन्नमिष्टं हवि-
ष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः । आद्यसेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व-
जपन्तथा” ॥ अन्नमिष्टमित्यनेन उत्सर्गानन्तरमपि पितृ-
दत्त्यर्थमन्नान्तरादिकं देयम् । पवित्राणीत्यनेन विष्णुपुरा-
णायुक्तानि सूचितानि । अत्र रघोष्मन्त्रपाठमाह विष्णु-
पुराणम् । “यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य भोक्ताव्ययात्मा हरि-

शेखरोऽत्र । तत् सन्निधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्य-
सुराश्च सर्वे” ॥ याज्ञवल्क्यः । “श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद् यः
आह्ने आवयिष्यति । पितॄणां तस्य हृत्तिः स्यादक्षया नात्र
संशयः” ॥ अस्मान्मदीयग्रन्थात् । एवञ्च “यद्यैनं आवयेत्
आह्ने ब्राह्मणान् पादमन्ततः । अक्षय्यमन्नपानं वै पितृभ्य-
क्षोपतिष्ठते” इत्यादि पर्वणि आह्ने महाभारतीयश्लोकपादादि-
अवधोक्तेः संचेषेण भारतवंशद्वयनिरूपत्वेन दुर्योधनो मन्यु-
मय इति युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयम् । अपहृत-
गुरुगवीमांमहृतश्चाहमहत्त्वप्रकाशकपितृगाथात्वेन सप्तव्याधा
इति च पठ्यते । कल्पतरो मत्स्यपुराणम् । “ब्रह्म-
विष्णुर्कैरुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । विप्राणामात्मन-
श्चैव तत् सर्वं समुदोरयेत्” ॥ विप्राणामात्मनश्चेत । आव्यत्वेन
इति शेषः । एवञ्चात्मनः आव्यत्वेन रक्षोघ्नत्वेन पितृहृत्तिकार-
कत्वेन च दर्भब्राह्मणपक्षेऽपि जपः कार्यः । तथा रक्षो-
घ्नत्वेन पितृहृत्तमर्थत्वेन च पितृकार्यत्वात् प्राचीनावीतिना
जपः कार्यः । प्राचीनावीति पितॄणामिति श्रुतेः “प्राची-
नावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा पितॄमानिधनात् कार्यं
विधिवद्दर्भपाणिना इति मनूक्तेः । भट्टभाष्येऽप्येवम् । पितृ-
दयितायामप्येवम् ।

अथाग्निदग्धादिनाशविकरणम् । गोभिलः । “हृत्तिं
ज्ञात्वा सतिलममं प्रविकीर्य अग्निदग्धाद्य ये जीवा येऽप्य-
दग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन हृत्तिं यान्तु पराङ्गति-
मिति” ॥ हृत्तिं ब्राह्मणानामिति शेषः । तज्ज्ञानप्रकार-
माह स्मृतिः । दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विदधते ।
ज्ञात्वा हृत्तिं तदा देवो दर्भेषु विकिरय यः” ॥ अन्नं विशे-
षयति ब्रह्मपुराणम् । “उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणा-

आन्निधापयेत् । यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यथाय तत्र
 च ॥ तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे । दत्त्वा
 श्रुताभिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ॥ उच्छिष्टे तत्
 समीपे उच्छिष्टाग्रत इति वक्ष्यमाणम् । प्रविकीर्ण्यग्नि-
 दग्धायेति मन्त्राभ्यां सकृत् भूमिरभ्युक्ष्यमाह विष्णुः । “भुक्त-
 वत्सु च विप्रेषु भूमिं सकृत्सकृत्सकृद्विष्णुर्विकरणमुच्छिष्टाग्रत
 इति” । अत्र पराङ्गतिमित्यनन्तरं सूत्रस्येतिकारेण शेषां न
 माता न पिता इति मन्त्रान्तरमुक्तमित्यादि बहुवचनान्ता
 गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । तथा च मत्स्यपुराणम् । “सर्व-
 वर्णिकमन्त्राद्यं सन्नीयाप्ताव्य वारिणा । समुत्सृजेत् भुक्तवता-
 मग्रतो विकरन् भुवि ॥ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः
 कुले मम । भूमौ दत्तेन द्रव्यन्तु ह्यग्रा यान्तु परां गतिम् ।
 शेषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥
 तत् तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ।
 असंस्कृतप्रमोतानां योगिनां कुलयोऽपिताम् ॥ उच्छिष्टं
 भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय यः” ॥ सर्ववर्णिकं सर्व-
 प्रकारं सन्नीय मिश्रयित्वा ततश्च मन्त्राभ्यां तदुक्तफलमुद्दिश्य
 कुशोपरि दद्यात् । एतदेवासंस्कृतैत्यादिनोपसङ्गतम् । ततो
 हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च
 तथाचम्य हरिं स्मरेत् । प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोप-
 शान्तये” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् गोभिलः । सकृत् सकृदपो
 दत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च त्रिजम्बा तृप्ताः स्य इति पुच्छति
 तृप्ताः स्य इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्येति” अत्र सकृत् सकृदिति
 श्रुतेः । प्रतिपत्ते प्रत्यापोथानजलं दद्यात् । “दत्त्वा श्रुता-
 पिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत्” इति ब्रह्मपुराणात् एतच्च
 प्रत्यापोथानजलपानं हस्तं प्रक्षाल्य न कर्तव्यम् । तथा च

श्रातातपः । “हस्तं प्रक्षाल्य यथापः पिवेद्भुक्ता द्विजाधमः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ इत्यञ्च मत्स्यं
भुञ्जानस्य हस्तप्रक्षालनानन्तरमेवापोशानस्य वैधत्वात्तेन हस्तं
प्रक्षाल्य निरामिषमन्नादिकं भुक्तापोशानं कर्त्तव्यं व्यक्तीकृत-
मितदाङ्गिकतत्त्वे । गोभिलेन मन्त्ररहितजलदानाभिधानात्
दर्भब्राह्मणेऽपि जलदानाचारः । पुनर्मधुवातेत्यत्र पुनरित्ये-
भिधानं पुनर्गायत्रानन्तरमधुवाता प्रतिपत्त्यर्थं तथा च ब्रह्म-
पुराणम् । “सव्याह्वतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत् ।
पाठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रत्यापोशानात्
परतः । कात्यायनीऽपि तृप्तिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सकृत्
सकृदपोदत्वा पूर्ववत् गायत्रीं जपित्वा मधुमतीमधुमधुम-
ध्विति च जपेत् । तृप्ता.स्य इति पृच्छति शेषमन्नमनुश्राप्येति
तृप्तिं ज्ञात्वा सर्वेषां तृप्तिमनुमाय तृप्ता.स्य इति बहुवचन-
निर्देशात् । सकृदभिधानं तृप्ता.स्य इति तेषामपि सकृत्
प्रतिवचनम् । एतच्च कुम्भब्राह्मणे नास्ति अयोग्यत्वात् अनु-
श्राप्य शेषमन्नं क्व देयमिति ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य दृष्टेभ्यो दीय-
तामिति प्रत्युत्तरं गृह्णीयादिति शेषः । तथा च ब्रह्मपुरा-
णम् । “सतानाह पुनः शेषं क्व देयश्चात्रमित्यपि । दृष्टेभ्यो
दीयतामेतदिति सम्प्रवदन्ति ते” ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र गोभिलः । “सर्वमद्यमेकचो-
दृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमधुमधु इत्यल्लसमीमदन्तेति
च जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवने निज्येति” । अत्रेति-
कर्त्तव्यता पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पितृयज्ञेति पूर्वोक्त-
स्त्रुवेणातिदिष्टा प्रत्येतव्या । तच्च देगमाह देवनः । “पुर-
स्तादुपविश्वेपां पिण्डावापं निवेदयेत् । ततस्तैरभ्यनुश्रातो
दक्षिणां दिग्मेत्य सः ॥ उपशिते शुशो देगे स्थानं कुर्वीत

सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावर्तं महत् ॥ पवित्र-
पाणिथ जपेन्मन्त्रं रक्षीघ्नमुत्तमम् । निहन्मि सर्वं यदमेध्व-
वह्मवेदताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥ रक्षांसि यक्षाः सपिशाच-
सङ्घा इता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ इति दक्षिणादिक् आह-
कर्त्रं धिचयेति कल्पतरुः गोभिलसूत्रेऽपि उच्छिष्टसमीप इत्यु-
क्तम् अतएव ब्रह्मपुराणोक्तदिगन्तराभिधानं शाख्यन्तरौयम् ।
अत्र मण्डलमुपक्रम्याभिहितेन “निहन्मि सर्वमित्यादिर्यस्मिन्
देशे च पठ्यते । एष मन्त्रस्तु तं देशं राक्षसा वृजयन्ति हि”
इति ब्रह्मपुराणे निहन्मोक्त्यनेन मण्डलकरणं प्रतीयते । अनि-
रुद्धभाट्टप्रभृतिभिरपि तथा लिखितम् । पिण्डपिष्टयज्ञाति-
देशेन तत्प्रवृत्तिभूतान्वष्टका पिण्डोक्तरेखां मण्डलमध्ये
कुर्यात् । सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलिं गृहीत्वा रेखासु-
लिखेत् । अपहृतेति अन्वष्टकाया गोभिलगृह्यात् । अत्र
वामेन दर्भपिञ्जल्याग्रहणमात्रं रेखांस्तु वामान्वारब्धेन दक्षिण-
हस्तेन कुर्यात् । “सव्येन पाणिनेत्येव यदवासक्तदीरितम् ।
परिग्रहणमात्रन्तु सव्यस्यादिशति ध्रुवम् ॥ पिञ्जल्याद्यभि-
मगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् । अन्वारभ्य च सव्येन कुर्या-
दुल्लेखनादिकम्” इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र दर्भपिञ्ज-
ल्यवनेजनार्थीदिकपात्रवासः सूत्रादिग्रहणे यत् सव्येनेति
वारं वारं गोभिलगृह्योक्तं तत्र सव्यस्योपदेशो दर्भपिञ्जल्यादि-
ग्रहणार्थः । उल्लेखनादिकन्तु वामकरादक्षिणकरेण दर्भ-
पिञ्जल्यादिकं नीत्वा वामान्वारब्धेन दक्षिणेन रेखादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । पिञ्जलीपवित्तम् । “अनन्तर्गर्भिण सायं कीशं
द्विदत्तमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेय पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जल्यालक्षणं समुदाहृतम्” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । अत्र गृह्ये रेखाकरणे अपहृता इत्यत्र इति कारे-

शाश्वर्यके नापहता इति समुदायमन्त्रो निहन्मोत्यादि
समुदायमन्त्रोऽप्युक्तः । निहन्मि सर्वमित्युक्ता । “अनेन
मन्त्रेण समयतात्मा वेदोश्च सर्वां सकृदक्षिखेच्च । शिवाश्च
वृद्धिं भ्रूवमिच्छमानः क्षिपेत् द्विजातिर्दिगमुत्तराश्च” ॥ इति
वायुपुराणैकवाक्यत्वात् निहन्मोत्यादिमन्त्रद्वयं ब्रह्मपुराणेऽपि
किन्तु द्विजातिरित्यादौ कुशांस्त एव दक्षिणाग्रानिति पाठे
विशेषः । ततश्च वायुपुराणात् तत्पवित्रमुत्तरस्यां दिशि
क्षिपेत् । ब्रह्मपुराणपाठास्तु रेखोपरि दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तरेदित्यर्थः । अतएव अनिरुद्धभट्टेन यन्निहन्मोत्यनेन रेखा-
करणमुक्तं तदशुद्धं एवैकैक दर्भेण तन्मध्यमुल्लिख्याभ्यक्ष्य तं
त्यजेदिति देवसूत्रवचनम् । मुख्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्या-
दुल्लिखनादिकम्” इति यमवचनञ्च गोभिलगृह्यतत्परिशिष्ट-
विरोधाच्छास्यन्तरीयम् । ततोक्त गोभिलसूत्रे दर्भेषु
पिण्डदानाभिधानाद्रेखोपरि दर्भानास्तौर्व्ये प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणवचनेन देवताभ्य इति त्रिः पठेत् पिण्डान् दद्यादवने-
निज्येत्यनेनावने जने पिण्डदानकरणमुक्तं तत्प्रकारन् अन्वष्ट-
कोक्तो ग्राह्यः । तथा च गोभिलगृह्यम् । “अत्र पितृना-
वाहयति एत पितरः सौम्यास इति तथा अथोदकपात्रं
गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्थां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम
गृहीत्वा असाववनेनिक्ष्व ये चात्रत्वामित्यादि अप उपसृश्य
एवमेवेतरयोस्तथाऽपसलविदर्भेषु निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-
ऽसावेव ते पिण्डी ये चात्रत्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधेति मन्त्रेण अप उपसृश्य एवमेवेतरयोस्तथा निधाय
जपति अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमाहुषायध्वमिति
अपपथ्यावृत्य पुरोच्छासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेत् अमीम-
दन्त पितरो यथा भागमाहुषायिषत इति अथाञ्जलिं कृते

अपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति गृहानवेक्षते
 गृहान्नः पितरो दत्तेति पिण्डानवेक्षते सद्यो वः पितरो देष
 इति सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्थां
 कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावितत्ते वासो
 ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । अप उपस्पृश्य
 एवमेवेतरयोः सव्येनैव पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वा अपस-
 लवि पिण्डानामुपरि सिञ्चेत् । कर्जं वहन्तोरमृतं घृतं घयः
 कीलालं परिश्रुतं स्वधास्तु तर्पयत मे पितॄन् । मध्यमं पिण्डं
 पत्नीपुत्रकामाश्रीयादाधत्त पितरो गर्भम् इति अणु पिण्डा-
 नासादयेत् प्रणीते वा अग्नौ ब्राह्मणान् भोजयेद्वा गवे वा
 दद्यादिति । एषामर्थः यद्यप्यन्वष्टकायां पितृनिति पित्रा-
 दिविक्रमत्र परं तथाऽप्यत्र त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् इत्य-
 नेन षट्पुरुष पिण्डदानानुरोधेन पितृनिति षट्पुरुषपरं
 पूर्वोक्तावाहनानन्तरं तिल-विकरण श्रुतेरत्राप्यावाहनानन्तरं
 तिलविकरणम् उदकपात्रं तिलयुक्तं “प्रागग्रेष्वयं दर्भेषु
 आद्यमामन्त्रा पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूनदेशेऽवने निक्ष्वेति
 निस्तिलाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” ॥ इत्याभ्यु-
 दयिकप्रकरणौघछन्दोगपरिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निस्ति-
 लत्वभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । मपुष्पं
 जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अपदक्षिणं नेनिञ्चा-
 झोत्रे नामानुमन्त्रितम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् अपसलवि
 पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा
 तेन पितृभ्योनिदधातीति भट्टभाष्यद्वतगृह्यान्तरात् अपसव्य-
 शब्देन पितृतीर्थमुच्यते अस्मादेववचनात् तथा च मनुः
 “प्राचोतावोतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा” इत्यादि कर्ष्वाभि-
 त्यन्वष्टकापरं तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या

मातामहादोनुपक्रम्य अवनेजनवत् पिण्डान् कृत्वा विस्व-
प्रमाणकानिति श्रुतेषु सामगयजुर्वेदिनोर्विस्वप्रमाणकत्वम् ।
“पृथङ्मातामहानाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डा-
नानुपूर्वेण साङ्गुष्ठमुष्टिवन्धनान्” इति वायुपुराणीयं शाख्य-
न्तरीयम् । ततः षट् पिण्डान्मधु घृताभ्यां सेचयेत् । ‘अभ्यञ्ज्य
मधुसर्पिभ्यां तान् वपेत् कुशसञ्चय” इति देवलवचनात् ।
वपेन्निर्वपेदुत्सृजेदिति यावत् तान् पिण्डान् ततोमधुमध्विति
सूत्रोक्तेन मधुसम्बन्धि मधु प्रकाशकं सन्नियोगं शिष्टं प्राप्तं
मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमधु च जपित्वा पितुर्नाम
गृह्णीत्वा सगृह्णीकविधिना पिण्डं दद्यात् । एवमेव प्रत्येकं
जलस्पर्शपूर्वकं पितामहादिपञ्चभ्यस्तत्तदवनेजनस्थाने पिण्डान्
दद्यात् । “भूनमध्यायदेशेषु ईषत् शक्ताञ्च निर्वपेत्”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ईषत् शक्तान् पिण्डानित्यर्थः ।

ततो दर्भेषु करं समार्ज्यं प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मृत्वा पुन-
रवनेनिज्य अत्र पितर इति जपेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो
दर्भेषु विधिवत् समार्ज्यं च करन्ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् । त्रेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावने-
जनम् । दत्त्वात्र पितरथेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः । चिन्त-
यञ्च पितॄं स्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्तिकान् । अमीमदन्त
पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत्” । पश्यन् प्राग्दत्तान्
पिण्डानिति श्रेयः । यद्यपि करमार्जनादीनि पितृपक्षे
उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव-
पूर्वं आह कुर्वीतेति” गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदेशादे-
कोद्दिष्टादि आहोऽपि आवाहनादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वण-
धर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि कार्याणि एवञ्च पार्वणे षट् पिण्ड-
दानानन्तरं सामगैतराभ्युदायिकादौ नवपिण्डदानानन्तरञ्च

तन्त्रेणैव तानि कुर्यात् लाघवात् भाम्नेयादित्रितयेषु प्रया-
जादि तन्त्रतावत् किन्तु पिण्डपचास्तृतदर्भेषु करमार्जनं
लेपभागिनो हृद प्रपितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्तव्यम् ।
“न्युप्य पिण्डां स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निमृच्छालेपभागिनाम्” इति । “लेपभाजयतुर्थाद्याः
पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्य
सप्तपौरुषम्” ॥ इति स्थानद्वयस्य मनुवचनाभ्यां सहैकवाक्य-
त्वात् । तदपि दर्भाणां मूले । “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्प-
धूपसमन्वितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाय तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेप-
भुजस्तर्पयेन्नेपघर्षणैः । पिण्डैर्मतामहां स्तद्वत्गन्धमाख्यादि-
संयुतैः । प्रौणयित्वा द्विजाग्राणां दद्यादाचमनन्ततः” ।
इति विष्णुपुराणात् न चैतत् पाठक्रमात्मातामहपिण्डदानात्
पूर्वं लेपघर्षणमिति वाच्यम् । “दर्भेषु मधुमध्वित्यन्नमी
मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनेनित्येति”
गोभिलसूत्रे “दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेनित्य दद्यात्”
इति कात्यायन गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिति वीष्ठादर्शनात् षट्
पिण्डदानमध्ये पिण्डदानेति कर्तव्यता व्यतिरिक्तानां निवृत्तिः
प्रतीयते । अतएव पिण्डदयिता श्राद्ध कल्पतरुप्रभृतिषु षट्
पिण्डदानान्तरमेव करघर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु
दर्भमूलविधायकं न तु मातामहादिपिण्डदानपूर्वकं कर-
घर्षणक्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यधनेजनदानादेः प्रागपि
तदुक्तं ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूप समन्वितपिण्डदानं
प्राखिमेदपरमिति । अतो मातामहपत्ते न करमार्जनम् ।
एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामगन्धवैऽपि निरुद्देश्य करमार्जनाचमन-
हस्तिकरणानि कार्याणि साधारणं प्रवृत्तं प्रागुक्तं ब्रह्मपुराण-

वचनात् । त्रिराचम्येति अत्र श्राद्धचिन्तामणिः त्रिः पिवे-
दित्यदिना विहितमाचमनं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचार प्रदोषो-
ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम्”
इति मनुवचनेन सह त्रिराचामिद्विः परिरुज्जीतेति गोभिलैक-
वाक्यत्वात् किन्तु सकृदेव । तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः पूर्वदत्ता-
वनेजनसंस्त्रवपात्रेभ्यः । एतच्च छन्दोगीतर परम् । छन्दो-
गानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्ववदवनेजयेत् । यथा
छन्दोगपरिशिष्टम् । “तत् पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्”
अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्द्वितीयावनेजनेति अवनेनिष्त्वेति
वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिष्त्वेति ब्रह्मपुराणे अवनेजनं
दत्त्वात् पितरश्चेति क्रमदर्शनात् गोभिल गृह्येति निधाय
जपतीत्यत्र तिधायेत्यनेन पुनरवनेजनानन्तरम् अत्र पितर
इत्यस्य जपो बोध्यः ।

तज्जपानन्तरं कर्त्तव्यमाह गृह्ये अपपथ्याहृत्येति अत्रा-
पेत्यनेनाप्रादक्षिण्यावर्त्तेन पर्याहृत्य गत्वा उदगन्तं दक्षिणान्तं
वा तथा च छन्दोगपरिशिष्टं “वाममावर्त्तेन” केचिदुदगन्तं
अथ कर्त्तते । सव्यं गीतम शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ।
गोभिल गृह्ये वाममावर्त्तेन यज्ञमनमुक्तं तदुत्तरादिक पर्यन्तं
केचिदुदगन्तं गीतमादयः सव्यं दक्षिणम् अत्रापि उदगन्त-
मिति बहुक्षिणाभिमुखान्तमित्याहुः । यद्यप्यत्र विकल्प
उक्तस्तथापि बहुवादिसम्मतत्वात् प्रागुक्तत्वाच्च उदङ्मुखीभूय
यथाशक्ति श्वासं विधृत्य तेनैव पथा परावर्त्तमानः पितॄन्
भास्वरमूर्तिकान् परितुष्टान् ध्यायन् विधृतप्राणत्वेन व्यक्तज-
पस्याशक्तत्वादुपांशुरूपेण अमीमदन्त इति जप्त्वा श्वासं
त्यजेत् । एतद्वक्तृकृतं छन्दोगपरिशिष्टेन “आहृतप्राणाना-
यम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः । जपं स्तेनैव चाहृत्य ततः

प्राणान् विमोचयेत्” । अक्षतिकृत इति कृताञ्जलिरित्यर्थः ।
 “गृहान् पत्नीं गृहान्नः पत्नी” इति गृह्यान्तरात् गृहान्न इति
 मन्त्रेण पत्नीं पश्येदित्यर्थः । पिण्डान् दत्तपिण्डान् । पूर्वस्यां
 कर्षाम् इत्यन्वष्टकापरम् । पिण्डोपरि सूत्रदाने मन्त्रवाक्य-
 पूर्वकतामाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्दः पितरो वास इति जल्पन्
 पृथक् पृथक् । असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ।
 दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रमवा दशाः” ॥ तेन वाम-
 हस्तीदृतसूत्रतन्तुं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामान्वारब्धेन
 एतद्दः पितरो वास इति पठित्वा गोत्राद्यभिलापपूर्वकमुत्सृज्य
 पिण्डे दद्यात् ।

वासोदानानन्तरं पिण्डपूजादिकमाह ब्रह्मपुराणम् । “पूज-
 यित्वा तु पिण्डस्थान् पितॄंश्च प्रणमेद्वतून् । वसन्ताय नम-
 स्तुभ्यं शीषाय च नमो नमः ॥ वर्षाभ्यश्च शरत्सञ्जकृतवे च
 नमः सदा । हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति एवञ्च पिण्ड-
 पूजानन्तरं वसन्तायेत्यादिपाठदर्शनादनिरुद्धभट्टोक्तम् अत्र
 पितर इति पाठानन्तरं वसन्तायेत्यभिधानं प्रमाणशून्यम् ।
 न च “आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायस्य ग्रनैरसून् । पठतूश्च
 नमस्कुर्यात् पितॄन्नेव च मन्त्रवत्” ॥ इति मनुवचनं प्रमाणम्
 उदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा वसन्तायेत्या-
 दिना पठतून् नमस्कुर्यादिति कुल्लूकभट्टेन तद्व्याख्यातञ्चेति
 वाच्यम् उदक् परावृत्य मन्त्रवदित्यनेन याजुर्वेदिक “नमो वः
 पितरो रसाय नमो वः पितरः शीषाय नमो वः पितरो
 जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो
 वः पितरो मन्यवे” इति मन्त्रस्य रसशीघ्रजीवस्वधाघोरमन्यु-
 शब्दाभिधेयान् वसन्त-शीष्म-वर्षा-शरहेमन्तशिशिररूपान्

ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधेन व्याख्यातान् षडृतून् पितृरूपानेष
नमस्कुर्यादित्येकस्मिन्नेवान्वये मनुवचनस्य सामगेतरपरत्वात् ।
गोभिलगृह्ये अत्र पितरो अमीमदन्तेति मन्त्रयोर्मध्ये ऋतु-
नमस्कारस्याश्रुतत्वात् तत्परिशिष्टेऽपि प्रागुक्तवाममावर्त्तन-
मिति आहृत्य प्राणानायस्येति वचनाभ्यामप्यावर्त्तने विशेष
उक्तः न तु वसन्तायेत्यस्य पाठ इति ततश्च छन्दोगानां कापि
ऋतुनमस्कारस्यानुपदेशात् पिण्डपूजानन्तरस्थाननियतस्य
पौराणिकस्य वसन्तायेत्यस्य पाठो मैथिलाद्युक्ती आह्वयः ।
अस्मत् क्रमपक्षेऽपि तद्विरुद्धक्रमानभिधानात् मनुवचनस्यावि-
रोधाच्च ।

पूजने तूष्णीं गन्धादिनिक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टे “गन्धादि-
निक्षेपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् दिजान्” । अत्राचमनं
पित्रादिब्राह्मणानां प्रथमतः पश्चाद्वैश्वदेवब्राह्मणानां कारयि-
तव्यम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । “वैश्वदेवोपरिष्टानां धरमं
हस्तधावनम् । विसर्जनञ्च निर्दिष्ट तेषु रक्षा यत स्मृता” ।
अत्र हस्तधावनम् आचमनम् उदङ्मुखेवाचमनं दत्त्वा प्राङ्मु-
खेषु दद्यादिति देवसंवचनैकवाक्यत्वात् । एतच्च न कुशमय-
ब्राह्मणपक्षे अयोग्यत्वात् अत्र ब्रह्मपुराणेन पिण्डस्यपितृपूजा-
नन्तर वसन्तायेति पाठ उक्तः छन्दोगपरिशिष्टेन तु पिण्डस्य-
पितृपूजानन्तर ब्राह्मणायाचमनदानसुक्तं यद्यप्यनयोः पौर्वा-
पर्यं साक्षात् केनापि नोक्तं तथापि आचान्तेषूदकपुष्पा चता-
स्तयोदकञ्च दद्यात्” इति गोभिलकात्यायनसूत्रीताचमना-
नन्तरजलादिदानाव्यवधानाय वसन्तायेत्यादिपक्षः अगन्तरमाच-
मनं प्रतीयते । अत्रादकादिदाने विशेषमात्रं छन्दोगपरि-
शिष्टम् “अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसंप्रोचितिमास्त्विति । शिवा
आपः सन्त्विति च शुभानेवोदकेन च ॥ सोमनस्यमस्त्विति

॥ पुण्यदानमनन्तरम् । अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यक्षतान्यपि
 दापयेत् ॥ अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठैव
 नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन” ॥ अग्रभूमिं ब्राह्मणस्य
 तत आशामयेत् द्विजान् इत्यनेनोपस्थितत्वात् एतच्च भूमि-
 मेषनं मुक्तदेव कर्त्तव्यं शिवा आप इत्यादिना जलादिदानन्तु
 देवपूर्वं ब्राह्मणेषु कर्त्तव्यं ब्राह्मणसम्बन्धिप्राप्तानां कर्मणां
 वैश्वदेवपूर्वं कर्त्तव्यत्वाभिधानात् । तथाच देवलः “यत्र यत्
 क्रियते कर्म पेटके ब्राह्मणान् प्रति । तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं
 वैश्वदैवत्यपूर्वकम्” ॥ युग्मानेवेत्याभ्युदयिके अन्यत्र ब्राह्मण-
 मात्रमासिञ्चेदिति अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता
 मृष्टाधाना भवन्ति ते” ॥ इति मद्रभाष्यदृतवचनात् । अर्घ्य-
 वदित्यतिदेश आभ्युदयिके ज्येष्ठोत्तरकरत्वप्राप्त्यर्थो न तु
 तन्त्रतानिबृत्त्यर्थः । “अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवने-
 जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च” ॥ इति
 वचनात् । एवञ्च पष्ठैवेत्यनेन “गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृ-
 नर्घ्यं प्रदापयेत्” इत्यनेन गोत्रादौ प्राप्तायाः सम्बुद्धेर्नान्दी-
 मुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपन् इति ब्रह्मपुराणोक्त-
 शाख्यन्तरीयचतुर्थ्याश्च परास्तता । एतच्च “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
 गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि” इत्यादि प्रागुक्तगोभिलवचनत्रये वाच्य-
 कर्मणि गोत्रस्येति पितुरिति शर्मण इत्यभिधानात् व्यक्तं
 ततश्च न चतुर्थी कदाचनैति पिण्डपितृयज्ञवदुपधार इत्यति-
 देशेन प्राप्तस्य “ये चात्रत्वामनुयाय त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति
 चतुर्थीयुक्तस्य मन्त्रस्य निषेधः । गोभिलः । “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्त गोत्रं नो वर्हेतां वर्हेतामित्युक्ते स्वधानिनय-
 नीयान् दर्भान् सपवित्रानास्तोर्य स्वधां वाचयिष्ये इति
 पृच्छति वाचतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः

प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रभातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहे
 भ्यश्च स्वधोच्यताम् इति “अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनोयान्
 वारिधारां दद्यात् कर्जं वहन्तोरित्यपो निषिञ्चतीति” । न च
 सव्येनाघोराः पितरः सन्त्विति दक्षिणां दिशं मनसाकाङ्क्षन्
 पूर्वाभिमुखः पठेदिति कृत्यप्रदीपः । “दत्त्वाशौः प्रतिगृह्णी-
 यात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः । अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः” ॥ इति मत्स्यपुराणवचनेन “दक्षिणा दिश-
 माकाङ्क्षन् याचेतेमान् यरान् पितॄन्” इत्यादि मनुवचनैक-
 वाक्यत्वं तच्च प्रमाणमिति वाच्यम् । “पिण्डपिट्टयज्ञवदुप-
 चारः” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेवकर्मातिरिक्ते दक्षिणामुखत्व-
 प्रतीतेः । “दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्” इति मनुवचनस्य तथा-
 र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निति
 वीक्ष्यमाण इति टौकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना आकाङ्क्षन्
 इत्यनन्तरं दातार इति पठितं न तु अघोराः पितरः
 सन्त्विति । मत्स्यपुराणेऽपि अक्षय्योदकदानानन्तरं दत्त्वेति
 न पठितम् । किन्तु “ततः स्वधा वाचनिक वैश्वदेवेषु चीद-
 कम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशोरित्यर्हे पठित्वा “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः । गोवन्मो वृद्धतामस्तु तथेत्युक्तः स
 तैः पुनः । दातारी नोऽभिवर्द्धन्तामन्नश्च वैत्युदीरयेत्” ॥ इत्येव
 पठितं ततः शाखिविशेषे तादृक् क्रमकर्माणि प्राङ्मुखत्वं न
 तु गोभिलाद्युक्तकर्माणि । अतएव पिट्टदयितादावाशौः प्राचने
 प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम् । स्वधानिनयनोयान् स्वधावाचन-
 माचार्यान् न तु कृतप्रयोजनान्तरान् । ततश्च नारायणीपा-
 ध्यायशूलपाणिप्रभृतिभिर्यदर्थं सम्बन्धि पवित्रमात्रास्तरणसुक्तं
 तत् प्रमाणशून्यम् । कुशान्तरास्तरणरहितत्वेन धूर्तविरुद्धश्च
 अन्यथा पिण्डरेखापि अर्घ्यं सम्बन्धिपवित्रेण कथं न स्यादिति ।

अतएव भट्टनारायणानिरुद्धभट्टकुल्लुकभट्टककैहरिशर्माप्रभृति-
 भिमैविलेख सपवित्रकुशान्तरास्तरणमुक्तं नखव्यसम्बन्धि-
 पवित्रमात्रास्तरणमिति । स्वधानिनयने स्वधावाचने कृत इति
 शेष इति एतच्च प्रागुक्तसव्येन पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वेति
 गृह्योक्तवारिधारादानस्य स्वधावाचनानन्तरत्वविधायकं लाघ-
 वात् न तु वारिधारादानानन्तरविधायकं गौरवात् एतद्वक्तृ-
 कृतं छन्दोगपरिशिष्टे । “प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजो-
 त्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्” ॥
 इति भट्टनारायणचरणैरपि सव्येनैव पाणिनोदकपात्रं गृही-
 त्वेति सूत्रस्य व्याख्याने एतच्च चरिषेचनमाचम्य ब्राह्मणेष्व-
 चान्तोदकेषु अग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्वित्येवं स्वधा-
 वाचनं कृत्वोत्तानं पितृपात्रं कृत्वा पवित्राणि च पिण्डाना-
 मुपरि दत्त्वा कुर्यात् तथाच प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इति
 व्याख्यानं कृत्वा मैथिलैरप्येवं लिखितम् । एवञ्च वासीदाना-
 नन्तरं यथा श्रुतगोभिलगृह्यदर्शनात् पितृदयितायां यत् परि-
 षेचनमुक्तं तद्वेयम् । एवं छन्दोगपरिशिष्टेन अस्तु स्वधेत्यन-
 न्तरकर्तव्यत्वाभिधानात् तदनन्तरं गृह्योक्तं पत्नैः भक्षणार्थं
 पिण्डदानं न तु स्वधावाचनस्य प्राक् तथा सति पितामहपिण्डे
 स्वधावाचनं न स्यादिति बोध्यं तत्र विशेषयतः शङ्खलिखितौ
 “पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवस्त्रातेति” यमः “पत्नी
 वा मध्यमं पिण्डं ततः प्राश्नीत वाग्यता” । मत्स्यपुराणे
 “पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाश्रयेद्विनयान्विताम् । पाधत्त पितरो
 गर्भे सत्तः सन्तानवर्द्धनम्” ॥ एवमन्त्र पौराणिकत्वात् साधा-
 रणः । अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृ-
 विशेषणतया भट्टेन यद्व्याख्यातं तद्गोभिलस्यादिसूत्रादर्शनात्
 तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः । “उत्तानं पात्रं

कृत्वा यथागतिं दक्षिणान्दद्यादिति” एवमेवानिबृहस्पति-
तिभिर्लिखितम् ।

दक्षिणायां पित्र्यपूर्वकतामाह विश्वपुराणम् । पितॄन्
मातामहानुपक्रम्य “विष्टैर्मतामहंस्तद्वद्भ्यमात्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजायाणां दद्यादाचमननातः ॥ पित्र्यः प्रथमं
भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर । सुखधेत्वाग्निना युक्तां दद्याच्छतधा
च दक्षिणाम्” ॥ द्विजायाणां विश्वदेवपित्र्यमातामहपञ्चत्रय-
आहभोक्तॄणां ब्राह्मणानां मध्ये पित्र्यः पित्र्यपञ्चब्राह्मणेभ्यः
प्रथममाचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् अतएव वैश्वदेवोपरिष्ठानां
पथरमं हस्तधावनम् इत्युक्तम् । तथा “ब्राह्मणे दक्षिणा देया
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका
भवेत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मा-
न्तताविधानात् आहमुपक्रम्य “दैवाद्यन्तं तदौहेतुं पित्राद्यन्तं
न तद्वेत् । पित्राद्यन्तन्त्वीडमानः क्षिप्रं नश्यति मान्वयः” ॥
इति मत्स्यपुराणेषुपि आहकर्मेणोद्यन्तकर्मेत्वेन प्राप्तस्य
दक्षिणादानस्य दैवान्ततानुरोधेन पित्रादित्वमुक्तं । आहविवे-
कोऽप्येवं सुखधेति शाख्यन्तरौयम् । अत्र दक्षिणाया नाच-
मनात्प्रवृद्धितोत्तरत्वं किन्तु आचमनानन्तरं न्यूनीतानान्तं
कर्मा विधाय कर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तोत्तानपात्रं कृत्वेत्यादि गोभिल-
सूत्रात् । एतेन दक्षिणाया देवपूर्वकत्वं मैथिलीकृतं हेयम् ।

आशीःप्रार्थनामाह गोभिलः । “विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
दैवे वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेव च ।
अहाचनोमाव्यगमद्वहुदेयञ्च नोऽस्त्विति । अन्नञ्च नोबहुभवेद-
तिथीञ्च लभेमहि याचितारञ्च नः सन्तु माच याचि-
ञ्च कञ्चन । अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता यतं लीवतु येभ्यः
सहस्रिता द्विजा स्तोषामन्नया हस्तिरस्तु एतां सत्या पायिपः

सन्त्विति वाजे वाजे वत याजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
 ऋतज्ञा अस्य सध्वः पिबत मादयध्वं हता यात पथिभिर्देव
 यानैः इत्येतया विस्तृत्य “आमावायस्य प्रसवो जगम्यादेमे
 द्यावा पृथिवी विज्ञरूपे आमागन्तुं पितरा मातरा युवमामा
 सोमोऽमृतत्वाय गम्यात्” इत्येतयानुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभि-
 वाद्य वामदेष्टव्यं गीत्वा प्रविशतीति दैवे देवपक्षेऽर्थात् उदङ्मुखः
 विज्ञे देवाः प्रीयन्तामिति वाचयित्वा प्रीयन्तामिति प्रतिचनं
 गृहीत्वा दातार इत्यादिना एताः सत्या आगियः सन्त्वित्यन्तेन
 आगियः प्रार्थयेत् । वेदसाध्ययनाध्यापन-तदर्थावबोध रुचतट-
 र्थास्तुष्टानैर्हृदिमेतु । इति याज्ञवल्क्यीयदोषकमिकायां व्याख्या-
 नादेद इत्येव पाठो न तु वेदा इति ततः सन्त्विति प्रतिवचना-
 दागियः प्रतिगृह्य देवताभ्य इत्यस्यान्ते पठनोपत्त्येन विमर्जनात्
 पूर्वं त्रिःपठेत् पितृदयितायामर्घ्यं ततो वाजे वाज इत्यनेन
 कुशाघेष विमर्जयेत् । “ततस्तामसतः कृत्या प्रतिगृह्योदपा-
 तिकां वाजे वाज इति जपन् कुशाघेष विमर्जयेत् । यदिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य पादामष्टावनुमर्जेत्” ॥ इति मध्यपुराणात् एतच्च
 विमर्जनं याज्ञवल्क्यस्य पितृणां मरुतिह्नात् । वेद्यामावाहनन्तेपा-
 तिव विमर्जनस्य युक्तत्वाच्च । एतदवामावेत्यनेन प्रदक्षिणीकर-
 णाभिवादनमपि याज्ञवल्क्यस्य पितृणांमिति एतेनावाचक्यादे
 विमर्जनाद्यभावो भित्ताद्युक्तो दैवः । तत आमावेत्यनेनानु-
 व्रज्य प्रदक्षिणी-कृत्याभिवादयेत् । दर्भमद्ययाद्यमादाद

यद्देयं सान्त्वयस्य न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य निमयेत्
 तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥ यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धि-
 बान्धवाः । यद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽसु निचिपेत्” ॥
 इति दातकाण्डकल्पतरुधृतनारदवचनेन ब्राह्मणदेयस्य ब्राह्म-
 णाभावे जलप्रक्षेपोक्तत्वाच्च वामदेव्यं गीत्वा गानाशक्तौ कयान्
 इत्यानि त्रिः पठेत् । ततः कर्ममात्रं प्राप्ताच्छिद्रावधारणं
 कुर्यात् । तथा च श्रातातपपराशरो । “पाच्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य गिरसा पाञ्चमस्मि-
 ष्टोमफलैः समम्” ॥ क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैः
 सममिति स्तुतिः । विष्णुः । यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति
 तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
 प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः” ॥ ततः साङ्गतार्थं विष्णुं स्मरेत् ।
 “प्रसादात् कुर्वतां कर्म प्रचक्षेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
 तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादि श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रे-
 दसु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी क्षेपः विष्णोः संस्मरणाय
 वै” ॥

तदनन्तरं दक्षिणपाणिना दीपप्रच्छादनमाह देवलः ।
 “निहत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । चाचम्य पाणौ
 प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्” ॥ पाणीप्रक्षाल्याचम्य
 इत्यन्वयः । “ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् श्रुत्यानपि भोजयेत् ।
 पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च श्राद्धशेषमुदाहरेत्” ॥ निहत्ते वाम-
 देव्यगामान्ते प्रच्छाद्य आच्छाद्येति पारिलोतककल्पतरो । न
 निर्वापयेत् दर्शनात् “दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात्
 स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाथो भवेत् पुत्रम्” ॥
 इति नव्यवर्द्धमादधृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति
 मनुवचनाच्च उदाहरेत् अभ्यवहरेत् एष रागप्राप्तत्वाच्च विधिः

किन्तु नियमः । तथा च आहशेषमुपक्रम्यापस्तम्बः । सर्व-
स्मादप्रासाधराहमश्रीयादिति” प्रासाधराहं प्राप्त एव अत्र
निकृष्टकोटिर्यस्य स तथा अनियमत्वे सर्वस्मादिति आहशेष-
विशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । आहं कृत्वा तु
यः शेषं नात्रमग्राति मन्दधौः । लोभान्मोहाद्वयाहापि तस्य
तन्निष्फलं भवेत्” ॥ लोभात् द्रव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र
लोभादित्यभिधानाद्देशोपवासादौ न नियमः । तत्र प्राणमाहुः
वराहपुराणविष्णुधर्मोत्तरकात्यायनाः । “उपवासो यदा नित्यः
आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पित्त-
सेवितम्” ॥ एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्य-
मथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥
इति शङ्खोक्तं न तच्छ्राद्धशेषेतरभोजनव्यावर्तकम् । किन्तु
यत् किञ्चिदिति आहार्यत्वेन विशेषणीयमन्यथा आह्ने प्रति-
पिष्टद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आहार्यं पक्वं तत्र न दत्त्वा
न भक्ष्यमिति तस्यार्थः । शातातपः । “आहं कृत्वा पर
आहं भुञ्जते ये च जिह्वलाः । घतन्ति नरके धीरे लुप्तपिण्डो-
दकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः । विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि
कुर्वता आहं कोपीऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र
एव मेतत् न शस्यते” ॥ स्मृतिः । “द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायं
सन्ध्या दिवा शयम् । आहकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च
वर्जयेत्” ॥ राजमार्तण्डे “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययन-
मैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं सन्ध्या आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
नव्यवर्द्धमानधृता स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययन-
मैथुनम् । दानं सन्ध्या पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
अध्वानं अध्वगमनं क्रोशात् परं न कार्यम् “अध्वगमनमा-
क्रोशपूरणमिति” हारीतवचनात् मैथुनम् ऋतुकाकीनमपि

न कार्यम् । तथा च आहानन्तरं शङ्कलिखितौ । “ऋतु-
 स्नातां ददहोरात्रं परिहरिदति” दानं याचिताभ्यायतिरिक्तम्
 “वन्दिभ्यश्चैव मर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न
 दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो धीर्यस्तोतारः अर्थितः
 संनू यदि एभ्योऽन्नं न दद्यात् तदा आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः मागधा वंशशसकाः । वन्दिनस्त्व-
 मनप्रज्ञाः प्रस्तावमदृशोक्तयः” ॥ इत्युक्तेः । इत्यञ्च आहोत्तर-
 दाननिषेधात् आहं वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्द्याश्व-
 णोच्च आह्यात् पूर्वं तदर्थं भोज्यादिकमुत्सृजेत् । वायुपुराणे ।
 “अध्वनो नो भवेदश्वः पुनर्भोजौ च वायसः । होमकृत्त्रे त्ररोगौ
 स्यात् पाठादायुः प्रहोयते । दानं निष्फलतामेति प्रतिपादौ
 दरिद्रताम् । कर्मकृत्त्रायते दासो मैथुनौ शूकरो भवेत्” ॥
 कर्मोत्र भारोद्वहनादिकम् । मत्स्यपुराणम् । “रतिशक्तिः
 स्त्रियः कान्ता भोज्य भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा
 रूपमारोग्यसम्पदः । आहपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमा-
 गमः” ॥ पुष्पं तद्वदल्पं फलं तद्वन्नदत् ।

आहानन्तरं बलिवैश्वदेवावाह भविष्यपुराणम् । “कृत्वा
 आहं महावाहो ब्राह्मणाश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म
 ततः कुर्यान्नराधिप” ॥ शार्वणानन्तरं नित्यआहं विकल्प
 उक्तौ मार्कण्डेयपुराणे “नित्यक्रिया पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति
 सत्तमाः । न पितृणा तथैवान्ये शेष पूर्ववदाचरेत्” ॥ न
 पितृणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था नित्यआहप्र-
 माणप्रयोगावाङ्गीकृतत्वे ऽनुसन्धेयाविर्ति ।

अथ जीवत्पितृकआहम् । पारस्करः । “पित्रादितृषु जीवन्तु
 आहं न कर्त्तव्यं पत्र पश्चात् पुरुषाणां मध्ये यो यो जीवति तं
 विहाय पुरुषान्तरमादाय आहं कर्त्तव्यम् । मातामहादितृषु

जीवत्सु पित्रादित्रिकमात्रश्राद्धं कर्त्तव्यम्” । तथाच-विष्णुः ।
 “पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् पिता येषां कुर्यात् तेषां
 कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति पितामहो येषां कुर्यात्
 तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहापितामहाय
 दद्यात् यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं दाभ्यां
 दद्यात् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्यात् विचक्षणः” ।
 इति त्रिषु पितृपितामहप्रपितामहेषु यस्य पिता प्रेत इति
 सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन त्रयाणां मध्ये पितैव स्मृती न
 तु पितामहप्रपितामहौ । दाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां पितामहपितामहायेति कर्त्तुर्वृद्धप्रपितामहायेत्यर्थः
 पितामहः प्रेतः स्यादिति साधारणो निर्देशः । अर्थात् पितृ-
 प्रपितामहौ न स्मृतौ दाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां एतत् पक्षस्येदानीं पार्वणे तथा नाचरणादाभ्युदयि-
 कादौ तथा व्यवहारः पिता प्रपितामहश्च प्रेतावित्यनेन पिता-
 महो जीवतीत्यवगम्यते । दाभ्यां प्रपितामहहृदप्रपितामहा-
 भ्याम् एवं मातामहपक्षेऽपि विशेषस्तु पितरि स्मृते माता-
 महादिवयाणामन्यतमभरणेऽपि पार्वणाचारः ।

अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्त्तव्यत्वम् । अत्र मार्कण्डेयपुरा-
 णम् । “कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युदुपचये” । यन्मासि
 मासि कार्यम् । पितृनुपक्रम्य “मासि मासि वोशनम्” इति
 श्रुतेः । एतच्च श्राद्धं चन्द्रचयेऽमावास्यां प्राप्यातिथस्तम् ।

अपरपक्षे “यदहं” सम्पद्यतेऽमावास्यान्तु विशेषण” इति निगमवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यतिथावपि आहमाह गौभिलः । “अथ आहममावास्यायां पित्रभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा परपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा कालनियमः शक्तित इति” । योऽहममावास्यादिकालनियमः सशक्तस्य सद्व्यस्यारोगिणो बोध्यव्य इति आहविवेकः । तत्र चतुर्दशीवर्जनमाह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ॥ यत्तु “अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय “एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवास-स्थोऽपि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यात् अनेन विधिना बुध” ॥ इति मत्स्यपुराणम् । तत्रानुपनीतोऽपीत्यपि शब्दे-नोपनीतः समुच्चोयते । तत्रानुपनीतस्य अजाताग्नेरुपनीतस्य च साम्नेः सम्भवात्तयोः “न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्द्विज-अनः” इति मनुवचनात् कृष्णपक्षीयआहस्यामावास्यायामेव विधानात्तदेकवाक्यतया मत्स्यपुराणे नित्यश इत्यनेनामा-वास्यायायवित्यत्वाभिधानं तत् साग्निपरम् । कृष्णपक्षस्य नित्यत्वाभिधानन्तु साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् तत् प्रागेव व्याख्यातम् एवमन्यानि वचनानि व्याख्येयानि ।

अथ मलमासे सपिण्डनोत्तरआहनिषेधः । तत्र जघु-हारीतः । “सपिण्डौकरणादूर्ध्वं यत् अस्त्रित् आहिकं भवेत् । इष्टं वाप्ययथा पूर्णं तत्र कुर्यामनिरुद्धे” । आहमेव आहिकं स्यात् ठक् इति आहविवेकः । इष्टं यागादिपूर्तं स्वातादि । षोडशेति । “रविषा लङ्घितो मासवान्द्रः स्यातो मन्त्रिभ्युचः । अथ यदिदितं चम्रं उत्तरे मासि कारयेत्” इति । चान्द्रः

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तिः “चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तिः सावनस्त्रिं-
शतादिनैः । एकराशौ रविर्यवत् काल मासः सभास्करः” ॥
इति वचनात् स मासो रविणा लङ्घितस्तत्र राश्यन्तरसंयोगा-
भावे नातिक्रान्तो मलिन्नुचो भवति । तथा “असंक्रान्तमासो-
ऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित्”
इति असंक्रान्तमासो मलमासः तत्र तस्य वैशाखादित्वेन
यद्विहितं कर्तुमुचितं तत् प्रकृतवैशाखादौ कर्तव्यम् । अत्र
सपिण्डीकरणान्तस्य कर्तव्यत्वमाह लघुहारीतः । “असं-
क्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः । तत्रैव मासिकं पूर्वं
सपिण्डीकरणन्तथा” ॥ आब्धिकं सपिण्डीकरणम् । तत्रैव
असंक्रान्त एव रवौ । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं कर्तव्यं
तथाच सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पूर्वपदं सपि-
ण्डनोत्तरपार्वणाख्यमासिकश्राद्धनिर्दिधार्थम् । यत्तु “जात-
कर्माणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्
कार्यं व्यासस्य वचनन्तथा” ॥ इति तत् पिण्डपितृयज्ञाख्य-
श्राद्धपरम् । “इन्द्राग्नौ यव ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
अग्नौसोमो अतो मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य
तु रविर्यदागच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिन्नुचो ज्येष्ठो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः” ॥ इति लघुहारीतवचनाभ्यामेकवाक्यत्वात् ।
तथाहि शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौयागः । कृष्णप्रतिपदि अग्नी-
सोमयागः । एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पितृविशिष्टसोम-
देवताकोऽग्नौ करणहोमः पिण्डपितृयज्ञाद्भूतो दर्शे विहितः ।
मासादिसमाप्तिकीर्तनात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश-
ब्दार्थः तं पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धयुक्तं मासमतिक्रम्य रविर्यदा
गच्छेद्राश्यन्तरसंयोगमियात् तदाद्यो मलिन्नुचः । द्वितीयः
प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इति यावत् । ततश्च एकवाक्यत्वानु-

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारोतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
 आहमात्रविधायकं व्यासवचनं नत्वन्वाहार्थाख्यआहविधायकं
 तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
 न्नलमासतत्त्वं तथाच समयप्रकाशे कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको
 वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्तथोदशे आहं न कुर्या-
 दिन्दुसंक्षये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
 दर्शद्वयं भवेत् । दर्शआहं तदादौ स्यात् न परत्र मनिष्ठुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
 णम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरन्दस्येह निर्वपेत् । कन्या-
 कुम्भहृत्पक्षेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा” ॥ अत्र सौरेण वाक्यम् ।
 राश्वमेखेन विहितत्वात् । आहत्रयाशक्तस्य कन्यास्वरवी
 आहं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्षासु कन्यास्थे
 शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्धंगयो-
 ऋणम् ॥ सूर्ये कन्यास्थिते आहं यो न कुर्याद् गृहाग्रमौ ।
 कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्वासपौडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
 ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिशील्यमित्यर्थः ।
 अत्राप्यशक्तौ तुनार्के । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
 तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
 शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
 क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्थार्काकरणे तुनार्के कर्त्तव्यम् ।
 अन्यथा रविस्त्वितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुनार्के-
 ऽप्यमावास्यायामतिप्रागस्यमाह भविष्यपुराणम् । “श्रेयं
 दीपान्विता राजन् स्याता पक्षदशो भुवि । तस्यां दद्यान्न
 चेदन्नं पितॄणा ये महालये” ॥ पक्षदशौ अमावास्या । अमा-
 वास्यामधिकृत्य “दीपमास्ताय कर्त्तव्याः शत्र्या देवगृहेषु च ।
 रथापस्तम्भगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तं ।

गानास्थानदीपदानेन दीपान्विता स्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दोषवरः प्रदेयः” इत्यादिनीतविष्णुसम्प्र-
 दानकदीपदानविहिता षोणमासी न ग्राह्या । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु ग्राह्यं कुर्याद्दिने
 दिने । विभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्हमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । ग्राह्यं न कुरुते तत्र तस्य
 वृक्षां पिबन्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रौष्ठपद्यूहं कृष्ण-
 पक्षे अत्राश्वयुगश्विनौतद्युक्तषोणमासीसम्बन्धाज्ञचक्षया मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्तव्य इति । दिने दिने
 तिथौ तिथौ “तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्करणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षीयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतितिथिनिमित्तत्वप्राप्ते पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षस्याप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीषया यावत्तिथिलाभात् । अतएव पाश्चा-
 त्यनिर्णयामृतकालमाधवोययोः कार्णाजिनिः । “नभस्य-
 स्यापरे पक्षे ग्राह्यं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं
 स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रस्य
 ग्राह्यविवेकेऽपि दिने दिने इति वीषापञ्चदशग्रहार्थेत्युक्तम् ।
 त्रिभागहीनं पञ्चादित्रिभागमेकादश्यादिव्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरं । “उत्तरादयनात् ग्राह्ये श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् । शानु-
 र्मास्यच्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवै हितम्” ॥ प्रौष्ठपदाः परः
 पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहं च तत्रापि दशम्यूहं-
 मतीऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी” ॥

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारोतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
 आहमात्रविधायकं व्यासवचनं न त्वन्वाहार्याख्यशास्त्रविधायकं
 तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
 न्नलमासतत्त्वे तथाच समयप्रकाशे कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको
 वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्या-
 दिन्दुसंचये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
 दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्चाहं तदादौ स्यात् न परत्र मलिस्तुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
 णम् । “अनेन विधिना आहं चिरव्यस्येह निर्वपेत् । कन्या-
 कुम्भद्वयस्थेऽर्के क्षणपक्षेषु सर्वदा” ॥ अत्र ‘सौरेण वाक्यम् ।
 राश्याख्येन विहितत्वात् । आहत्रयाशक्तस्य कन्यास्थरवौ
 आहं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्षासु कन्यास्थे
 शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयो-
 ऋणम् ॥ सूर्ये कन्यास्थिते आहं यो न कुर्याद् गृह्याग्रमो ।
 कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्चामपौडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
 ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्थेदमवश्यं परिशील्यमित्यर्थः ।
 अत्राप्यशक्तौ तुलार्के । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
 तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
 शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
 क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्थार्काकरणे तुलार्के कर्त्तव्यम् ।
 अन्यथा रविस्थितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुलार्के-
 ऽप्यमायास्यायामतिप्राशस्त्यमाह भविष्यपुराणम् । “येयं
 दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशो भुवि । तस्यां दद्यान्
 चेदत्तं पितॄणा वै महालये” ॥ पञ्चदशौ चमावाप्या । चमा-
 वाप्यामधिकृत्य “दीपमान्नाय कर्त्तेयाः शतया देवगृहेषु च ।
 रथापण्यमगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तं ।

मानास्थानदीपदानेन दीपान्विता स्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दोषवरः प्रदेयः” इत्यादिनोक्तविष्णुसम्प्र-
 दानकदीपदानविहिता षोडशमासी न ग्राह्या । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने
 दिने । विभागहीनं पक्षं वा त्रिभागत्वर्द्धमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरथेति कृत्या मनसि यो नरः । आहं न कुरुते तत्र तस्य
 वक्तुं पिबन्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रौष्ठपद्युद्धं कृष्ण-
 पक्षे पञ्चाश्वयुगश्चिन्तोत्पद्युक्तषोडशमासीसम्बन्धाश्चक्षणया मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्त्तव्य इति । दिने दिने
 तिथौ तिथौ “तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् यत्र यदि सकृत्कारणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षीयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतितिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षस्याहप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीक्षया यावत्तिथिस्त्वाभात् । अतएव पाद्या-
 स्थनिर्णयामृतकालमाधवोयधोः कार्णाजिनिः । “नभस्य-
 स्थापरे पक्षे आहं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं
 स्यात् नैव वक्ष्यां चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रस्य
 आहविवेकेऽपि दिने दिने इति वीक्षापक्षदश्याहार्थेत्युक्तम् ।
 त्रिभागहीन पष्टादित्रिभागनिकादश्यादिव्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “उत्तरादयनात् आहं श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् । चालु-
 र्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्” ॥ प्रौष्ठपद्याः परः
 पक्षस्तात्रापि च विशेषतः । पञ्चम्युद्धं च तत्रापि दशम्युद्धं-
 मतोऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजसूयोदशी” ॥

अर्धं त्रिभागस्यार्धं त्रयोदश्यादि । न तु पक्षस्यार्धं षष्ट-
स्यादि । तथात्वे त्रिभागकरणेनार्धमेव वेति नियमानुपपत्तेः ।
उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् साविध्याच्च यत्तु “आपाट्याः
पञ्चमे पक्षे कन्यासस्ये दिवाकरे । यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेक-
स्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् हृत्मा, स्युः पितरो
भुवम् ॥ नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः
पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ इति नागरखण्डे एक
श्राद्धसुक्तम् । तत् कन्यास्थरविनिमित्तकश्राद्धपर प्रागुक्तदृष्टे
वर्षासित्यादिवचनैकवाक्यत्वात् । नत्वश्वयुक् कृष्णपक्षौय-
श्राद्धस्य सकृद्विधायकम् अर्धमेव वेति नियमभङ्गापत्तेः ।
आपाट्याः पञ्चमे पक्ष इति न तत्र सकृच्छ्राद्धविधायकं किन्तु
कन्यास्थश्राद्धस्यैव तत्सम्बन्धे वर्षद्वयविधायकम् एवञ्च मल-
मासभाद्रकृष्णपक्षस्य पितृपक्षत्वाभावात्तत्र मृतस्य वर्धान्तरे
तत् श्राद्धस्याश्वयुक् कृष्णपक्षपातित्वेऽपि न पार्वणविधिना
कर्तव्यत्वम् । अमावास्याप्रेतपक्षान्यतरमृतस्यैव “अमावास्यां
क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः
पार्वणो विधिः” । इति शब्दवचनेन पार्वणविधानात् । एवं
प्रेतपक्षादिमृतस्य पार्वणविधिना सांवत्सरिकश्राद्धे कृते न
मातामहादिश्राद्धाय पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा भुवम्” इति हृदयतिवचनेन “मातामहा-
नामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितृश्राद्धा-
धीनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तमापन्नभ्रात्रोरेकेन पार्वणे कृतेऽप-
रेण मातामहश्राद्धाय न पुनः पार्वणं करणीयम् । अतएव
हेतुनिर्णयेऽपि साग्निकोरसेन पितुः क्षयाद्दे पित्रादित्रिकस्य
श्राद्धे कृते तत्र मातामहानां श्राद्धाय न पार्वणारम्भः ।
याजिनवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् । एवमेव सधातयोदग्राः

पुनर्वता पिण्डरहितश्चाहं कृते न पिण्डानुरोधादश्वयुक् कृष्ण-
पक्षीयश्चाहान्तरकरणीयम् । अङ्गभूतपिण्डानुरोधेन आह-
न्तरं न कार्यम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टवचनात् तेनैव प्रधाननिर्वाहात् ।

अथ मघात्रयोदशीश्चाहम् । अत्र प्रौष्ठपद्युङ्क्लृष्णत्रयो-
दश्यां मघायुक्तायामनिषिद्धद्रव्येण आहमावश्यकं शङ्खादि-
वचने नक्षत्रयुक्ततिथिश्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशीकेवलमघा-
आहानुवादा अपि क्लृप्तविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्व-
बोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पनं गौरवात् । तथाच शङ्खः ।
“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आहं
हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ अस्य नित्यत्वमाह विष्णु-
धर्मोत्तरम् । “प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाहं प्रजापतिः” ॥ शतातपः ।
“पितरं स्पृश्यन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात् दद्यात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ अत्र सदेति श्रुतेर्नित्यत्वं
प्रतीयते । अत्रान्नमात्रश्रुतेः शङ्खोक्तः पायसः फलातिशयार्थः ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । “मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता
राजंस्त्रयोदशी । तत्राक्षयं भवेत् आहं मधुना पायसेन च” ॥
एवञ्च शूद्रस्याप्यत्राधिकारः तत्र पुनर्वतः पिण्डनिषेधमाह
देवोपुराणम् । “भोजङ्गीं त्रिथिमामाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।
तत्रापि महतो पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ॥ ऋक्षे पिण्डप्रदा-
नन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्” ॥ भोजङ्गीं पञ्चमीं चन्द्रार्कसङ्गमो-
ऽमावास्या पितृदेवते ऋक्षे मघायां “मघायां पिण्डदानेन
ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” इति वचनान्तरात् पिण्डानिषेधे विशेष-
माह शतातपः । “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्यदक्षिणा
 स्वस्ति सौमनस्यमथास्त्विति” ॥ अत्राविभक्तानामपि पृथक्
 आहमाह आहचित्तामणौ स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा
 कुर्युः आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः
 पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्याब्धिकमेकोद्दिष्टम् । अन्यत्र कृष्ण-
 पक्षआह्लादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपिण्डीकर-
 णान्तानि यानि आहानि षोडशः । पृथङ् नैव कृताः कुर्युः
 पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” ॥ इत्यत्रापिना समुचितस्याष्टयग्-
 द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणात्तदुत्तरआ-
 हानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वमपि प्रतीयते । अत्र गज-
 च्छायायोगः फलातिशयार्थः । “नमस्यस्यापरे पक्षे मघा-
 स्त्रिन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आहं पुण्यैरवा-
 प्यते” । इति स्मृतेः करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरि
 सप्तादत्रयोविंशतिदिनं यावत् अथ दशमदिवसे मघायुक्त-
 त्रयोदशौसत्वे परदिवसे मघासत्त्वेऽपि न कुञ्जरच्छायायोगः
 “योगी मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसञ्ज्ञितः । भवेन्मघासंस्थे
 च शशिन्यर्के करे स्थिते” इत्यत्र मघापटहयवैयर्थ्यापत्तेर्मघा-
 त्रयोदशौनिमित्तकआह एव कुञ्जरच्छायस्य गुणफलत्वविधा-
 नात् । एते न पूर्वदिने मघात्रयोदशौआहं कृत्वा परदिने
 कुञ्जरच्छाये आहं कार्यमिति मिथोक्तं हेयम् । अत्र कुञ्जर-
 च्छायगजच्छाययोः पर्यायत्वात् मलमासे गजच्छायाप्रति-
 प्रसृतयाइष्य विषयत्वमिति मतं धित्यं वस्तुतोऽसम्भवात्
 तथात्वमिति ध्येयम् ।

अथ तौर्यआहम् । अत्र शुभेः प्राप्तुयत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसीवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहमविहृतम् । तथाच इत्यायुषः । “गत्वैव तौर्यं कर्तव्यं

यादृक् तत् प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्वात् पूर्वदक्षिणे” ॥ तत्तत्प्राप्तौवमिति कर्तव्यवचनेन तीर्थप्राप्ति- निमित्तकयाद्वामिधानेनोक्तस्यावांधात् । अतस्तौर्धप्राप्ति- निमित्तकयाद्व एव तन्निवृत्तेरिति तत्त्वम् । गङ्गावाक्यावस्थाम् । “संवत्सरं द्विमासीनं पुनस्तौर्धं व्रजेद् यदि । मुण्डनश्चोपवा- सश्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशमासभ्यन्तरे पुनर्गमने मुण्डनोपवासौ न कार्याविति सूचितम् ।

अथाष्टकायादम् । वायुपुराणम् । “पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥ प्रजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्वाः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शकौ कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमा- वस्या हि यादृस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री साग्नेः इन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्रजापत्या वैश्वदेविकी च मांसैः पशोः । तथाच गोभिलः । “यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यादिति पशुनैव कुर्यादिति” यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यप्यर्थे पशुरपि छाग एव “छागोऽनादेशे पशु” इति गौत- मात् । न च “तैश्चा ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः” इति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं तदसम्भवे पशु- रित्यनेन यः पशुरुपदिष्टः तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् वस्तुतो हरिवशी मृगोऽपि विहितः । “इच्छाकुम्भु विकुचिं वै अष्टकायामथादिशत् । मांसमानय यादय मृगं हत्वा महावत्” ॥ इत्यादिना मृगमांसबोधनात् । पशुभावे स्थाली- पाकेन यथा गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति” एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यथानुकल्पि- कम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः परस्यनु” इति ।

कुन्दोगपरिशिष्टीयं प्राद्यम् । अन्विति भोदनचरोः पश्चात्
अतएव "पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्द्वयात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च ॥ इति शातातपेनोक्तम् ।
तस्मादन्न प्रधानं पूजादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
सदेति श्रवणात् ।

अथ नवान्नश्राद्धम् । शातातपः "नवोदके नवान्ने च
गृहप्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु
च" ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रास्थरवाविति यावत् "आर्द्रो-
दितो विशाखान्तं रविचारेण वर्धति" इति ज्योतिर्वचनात्
रविचारेण रविगत्या । "प्रावृट्काले समायाते रौद्र ऋचगते
रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्" ॥ इति रुद्र-
यामलाच्च । रौद्रमार्द्रा । नवान्ने नवाच्चागमे अथ "नक्षत्रग्रह-
पीडासु दुष्टस्य प्रावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्या-
गमे तथा" ॥ इति विष्णुपुराणादह्यमाणवहुतरवचनेषु नवान्न-
श्रुतेर्नवान्नागमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । "अमावास्या-
स्तिस्त्रीष्टका साध्वीप्रौष्ठपद्युद्धं कृण्वयोदशी ब्रौह्मियधपाको
च एतांसु श्राद्धकालान् वै मित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेते-
ष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यन्ते" ॥ इति विष्णुवचनं नवान्नागम-
श्राद्धस्यैव ब्रौह्मियबोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं त्रेष्वादि-
धान्यव्युदासाय शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः । "शरद्वसन्तयोः
केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको धनिनः
स्युतः" ॥ इति कुन्दोगपरिशिष्टे ब्रीह्यप्राप्त्या नवशस्येष्टौ शालि-
विधानाद् यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धेति तथा कल्पनात् । "वृषिके
शक्रपक्षे तु नवाग्र शस्यते बुधैः । अपरे कियमाणं हि धनु-
ष्येव कृतं भवेत् ॥ धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तत्र गच्छन्ति नवाग्रामिषकाद्विषः" ॥ इति वराह-

वचनाच्च । श्यामाको ब्रीहिविशेषः । वनी वानप्रस्थः ।
 अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्के । “पौषे चैत्रे कृष्ण-
 पक्षे नवान्नं नाचरेद् बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां
 नोपतिष्ठते” ॥ इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च
 सौर्यौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनु-
 र्मीनपर्युदासात् यवश्चावसुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुनवैशा-
 खेष्वपि नवान्नश्चाहं कार्यं “एवमागामियागौयमुख्यकाला-
 दधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥
 यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्व-
 मिच्छन्ति केचित् प्राज्ञनकर्मणि” ॥ हरिहरपद्धतौ तथा
 दर्शनात् अधस्तनः पूर्वतनः ह्यधवच्छास्त्रे व्यवहारः । अन्त-
 रालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं
 विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्तव्या ।
 “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । इत्थैतदेव
 कुर्वीत यैतूपनयनादधः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारपाते
 तथा व्यवहारात् अतएव आहविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासा-
 न्माघादाविति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्चाहमपि हरि-
 शयनात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते
 जनार्द्धने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 ज्योतिर्वचनात् न च सुप्ते जनार्द्धने इति आश्विनशुक्लपक्षेतर-
 परम् । आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्य पक्वं घ्रात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः” ॥
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा” इति
 ब्रह्मपुराणात् नृगोनेताप्रापकोयासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या
 नक्षत्रास्तेतुरित्यनेनात् विधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च
 नृगशिरः पूर्वाह्णेन ह्यधिकशेषे रात्रारम्भात् चत्वारिंशदण्डा-

धिकावशिष्टपङ्कात्रयो मृगनेत्रा इति । तथोक्तं ज्योतिषे ।
 “ज्येष्ठाग्निपादगे सूर्ये मृगनेत्रानिशात्मके । नवाक्षैर्भोजनं
 आहं जन्मचन्द्रे तिथौ न च” ॥ अत्र जन्मतिथिनिषेधात्
 तथा जन्मर्चतारं सितवासरमिति जन्मर्च निषेधाच्च “नन्दायां
 भार्गवादिने त्रयोदश्या त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्म-
 तिथिनक्षत्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा ।
 “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते । नन्दा-
 मन्दमङ्गीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्तिके ॥ भेषुआदि
 शिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे । आहं भोजनकं
 नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे भार्ग-
 वोर्मस्य विशतिदण्डाधिक प्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
 तिथौ त्रयोदश्या पापे पञ्चमतारात्रये नन्दा प्रतिपत् षष्ठौ
 एकादशी मन्दः शनिः मङ्गीजी मङ्गलः काव्यः शुक्रः उग्रगणः
 पूर्वाचयमघा भरण्यः अहिरक्षेपा शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
 “ब्रह्मा विष्णुहृदस्यतो शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितो । मैत्रे
 चित्रविशाखवायुधनभे मूलाग्निवङ्गौ तथा ॥ शक्रो वारुण
 ऋचके शुभदिने आहं नव शस्यते । नन्दा भार्गव भूमिजेषु
 न भवेत् आहं नवान्नोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी श्रवण
 पुष्य नृगशिरो हस्त रेवती पुनर्वसु अनुराधा चित्रा विशाखा
 स्वातो धनिष्ठा मूलाग्निनो कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषाः । नवाग्र-
 आहं मूला कृत्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषमक्षय-प्राप्ते
 “अक्षेपा कृत्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु च । मृगु भौमदिने
 रिक्ततिथौ नाद्याचवौदनम्” ॥ इति आहयेपाभोजिमात्रपरम्
 अजपदं पूर्वभाद्रपदाः ।

चन्द्रताराद्ययहो प्रतीकारमाह देवतः । “कर्मं कुर्यात्
 फलावाप्ते चन्द्रादिगोभने युधः । सुस्यकालेत्विदं नयं नातः

कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे
 सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणर्क्षवारि योगे तिलान्
 हेममणिञ्च लग्ने” ॥ ऋक्षमविहितमक्षत्रं राजमार्तण्डे
 ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह “एकविपक्षसप्तद्विजाय दद्यात्
 पलानि लवणस्य । क्रमशो जम्भानि विपादि प्रत्यभिभरणाख्य-
 तारकासु ॥ पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिद्विमासकम् ।
 तोलकवितथं श्रेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्” ॥ वामनपुरा-
 णञ्च “विष्टयोव्यतिपाताश्च येऽन्येदुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम
 स्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः”
 इति । ब्रह्मपुराणे । “प्राश्नीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभि-
 मन्त्रितम्” । अभिमन्त्रितं “मग्नदेनाशे गायत्री” इति वच-
 नाज्ञायत्रा इति । स्मृतिः । “गृह्णीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि
 प्राशयेत्स्वम्” । अत्र ब्रह्मभावे शालिना नूतनाभावे पुरातनेन
 अपि आज्ञादिकमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः । “गृहमेधी ब्रीहि-
 यवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत् । श्यामाकैर्वनौ वर्षासु आपत्कल्पे
 अन्येन पुरातनैर्वेति” ॥ गृहमेधीति मेधमेधाहिंसयोः मेध-
 सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन
 मेधहिंसार्थः तेन गृह्णनिमित्तेन जातायाः “पञ्चसूना गृहस्थस्य
 चुल्लोपेपण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भस्य बध्यते याव वाहयन्” ॥
 इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहिंसायाः कारीगृहमेधीगृहस्थ
 इत्यर्थः । सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूना प्राणिवध-
 म्यानानि चुल्लोपाकखानं पेपणीदृशदुपलादिः उपस्करः गृह-
 समार्जन्यादि कण्डनी सूपलोदूखलादि याव एताः सूना
 वाहयन् स्व स्व कार्ये योजयन् बध्यते पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः ।
 आहचिन्तामणावप्येवम् । प्रेतमातापितृकस्य पुरातनधान्या-

लाभे नवेनैव वैश्वदेवं कृत्वा नवञ्च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणा-
नुज्ञां गृहीत्वा भोजनादिकां कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्येण व्यवहृ-
मानधृता स्मृतिः । “दत्त्वेवं ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् ।
अन्योनवाद्ममग्नौधादिति बोधायनोऽब्रवीत्” ॥ अन्यः आह-
करणासमर्थः आह्वानधिकारी च अतएव विधवया नवमेको-
द्विष्टे दीयते भुज्यते चेति ।

अथ पौर्णमासी आहम् । “विष्णुधर्म्मोत्तरे पौर्णमासी तथा
माघो आवणी च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा
ज्योतिषी ॥ एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥
प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी सघायुक्तैव पूर्वोक्तवचनात् ।
अन्यथा विध्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

अथ आहवेना । ब्रह्मपुराणम् । “पूर्वाह्णे मातृकं आह-
मपराह्णे तु पैत्यकम् । एकोद्विष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विष्टनिमि-
त्तकम्” ॥ मातृकमन्वष्टका आहं यथा शङ्खः । “पित्रादिवि-
कपक्षौषु भोज्यामातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद् यस्या-
न्मातृ आहमिहोच्यते” ॥ एतच्चान्वष्टका आहं सान्निमात्रेण
कर्त्तव्यं तथा च विष्णुः । अन्वष्टका प्वष्टकावदग्नी हुत्वा मातृ
पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति” ।
अत्र होमस्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निप्रद्वर्णं तन्नियमार्थम् । न चाग्नी
करणहोमे विप्रपास्यादेर्विधानादत्रापि तथेति धाच्यं प्रकृतौ-
भूतयाज्ञविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विरुद्धौभूतयाज्ञे विशेषविहि-
ताधारिण्य बाधात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वाधवत् । न वा
भौक्तिकारग्नौ होमः । “न पैत्रयज्ञियो होमो भौक्तिकारग्नौ
विधीयते” इति अनुवचनेन निषेधात् । आहविन्तामणाव-
स्येवम् । “अपराह्णे तु पैत्यकम्” इति अन्वष्टका शक्तपक्ष-
विहितपार्वण्येतरपार्वण्यसंपिण्डोत्तरपरम् । शक्तपक्षस्य पूर्वोक्ते

श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न
 लङ्घयेत् ॥ इति वायुपुराणात् । अत्र शुक्लपक्षस्येति अङ्गाङ्गि-
 भावबोधकपष्ठोनिर्देशात् शुक्लपक्षत्वमात्रेण यद्विहितं माघ-
 पौर्णमास्यादिपार्वणश्राद्धं तदेव पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । अतएव
 कृष्णपक्षत्वेन विहितविहितपार्वणयोरविशेषेणापराह्णे कर्त्तव्य-
 त्वात् । कृष्णपक्षे पष्ठोनिर्देशो न कृतः । अतो मृताहविहित-
 पार्वणसुपिण्डोकरणश्राद्धयोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोरविशेषेणैवा-
 पराह्णकर्त्तव्यता । अत्र पूर्वाह्णपदं सङ्गवपरम् । “प्रातःकालो
 मुहूर्त्तांस्तौ सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
 राह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्णः स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कार-
 येत् । रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्य-
 पुराणवचने मध्याह्णापेक्षया परकालस्यापराह्णत्ववत् तत् पूर्व-
 कालस्यैव सङ्गवापरनाम्नः पूर्वाह्णत्वप्रतीतेः अतएव ब्रह्मपुराणेन
 मत्स्यविष्णुपुराणोक्तप्रातःकालादिभेदेन वृद्धादिश्राद्धमुक्तम्
 अत्रापि सङ्गवमनभिधाय यत् पूर्वाह्ण इत्युक्तं तत् सङ्गवपरम्
 अत्र पूर्वाह्णे श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्यभिधानेन
 पूर्वाह्णश्राद्धस्य सङ्गवात् परो रौहिणपर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः
 प्रतीयते । तेन रौहिणः पूर्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरा-
 वधिः अपराह्णश्राद्धस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च पूर्वदिने
 सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथेर्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे
 तत्तिथिर्लाभे पूर्वदिने श्राद्धं रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्णलाभात्
 न परदिने तथात्वाभावात् । उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने
 शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् । रौहिणन्तु दिवसस्य नवम-
 मुहूर्त्तस्तस्य ज्योतिषोक्तारौहिणौदेवतत्वात् रौहिणत्वमिति ।
 एवञ्च “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् । मुहूर्त्त-
 पञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” ॥ इति मत्स्यपुराणे श्राद्ध-

राहिकयाहे “पञ्चो मुहूर्त्तो विख्याता दशपञ्च च सर्वदा ।
 तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥ इति तत्र
 चनान्तरोक्तकुतपस्य पञ्चमत्वेनाभिधानं तद्रौहिणादपि गोणा-
 पराहकालपरम् । न च ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपामुहूर्त्तपञ्चक-
 मिति त्रयोदशमुहूर्त्तात्मकं नारायणोपाध्यायोक्तं युक्तमिति
 वाच्यम् । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणीदये । यदत्र
 दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इति मत्स्यपुराणविरो-
 धात् तस्मान्महर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति व्यञ्जोपे पञ्चमो
 तेन कुतपमारभ्येत्यर्थः । अपराह्णे तु संप्राप्ते इत्यत्र अभिजि-
 द्रौहिणीदये अष्टमनवममुहूर्त्तयोरुदयाचमसम्बन्धे गोणाप-
 राहकालरूपे यद्दीयते तदक्षयमित्यर्थः एतत् प्रशंसनं “रात्रौ
 याहं न कुर्वीत राक्षसो कौर्त्तिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयो-
 र्यैव सूर्यं चयाचिरोदिते” इति मनुस्मृत्युदस्तेतरकालापेक्षया
 न तु मुन्यापराह्णापेक्षया मुहूर्त्तचतुष्टयं मुहूर्त्तपञ्चकं वेत्यत्र
 वागम्येनानयोर्गणिकालत्वाभिधानात् । ततश्च रात्र्यादिपञ्चुद-
 स्तेतरकालकुतपादिसुहर्त्तपञ्चकारौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टयं दश-
 मादमुहूर्त्तचयरूपकालचतुष्टयमापराह्णिकयाहे विहितप्र-
 शस्त प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन बोध्यम् । अक्षयादिफलश्रुते ।
 एवमन्यस्मिन् पूर्वाह्णादिविहिते याहे यथायथ बोध्यम् । अत्र
 च तिथिविग्रेषविहितयादानासुभयदिवसीयमुख्यकाले तत्त-
 तिथिलाभे आपराह्णिकयाहस्य पूर्वतिथौ कर्त्तव्यता “यथास्तं
 सविता याति पितरस्तासुपासते । तिथिन्तोभ्योऽपराह्णो हि
 स्वयं दत्तं स्वयम्भवा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवचने अपराह्णो
 दत्त इति हेतुव्यभिगदेनास्तगामितिथित्वेन पितृणांमुपास्य-
 त्वाभिधानात् । उभयदिनमुख्यकालात्ताभे तु परदिने गोणाप-
 राह्णनामात् तत्रैव याहं आपराह्णिकेतरयाहे तूभयदिने

प्रात्यप्रात्योः शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था । “शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । इति विष्णुधर्मोत्तरात् । “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिबृहदादौ
ऋासहस्रादिचोदना” ॥ इति व्यासनिगमवचनाच्च नियमा-
दिषु यतादिदेवकृत्येषु एकोद्दिष्टादिबृहदादौ एकोद्दिष्टादिश्राद्ध-
निमित्तीभूततिथिविशेषस्य बृहदादौ बृहदादावित्यादिशब्दात्
अयस्तस्मिन्तत्वे आहो तथात्वे च श्राद्धकरणस्य सन्देहे पूर्वा-
क्तानुसारेण ऋासहस्रादिचोदना ऋासहस्रादिविधायको निया-
मक इति यावत् अत्र ऋासहस्री चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ
लक्ष्येते शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादि पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् आदि-
शब्देन ययास्तमित्युक्तसूर्यास्तसम्बन्धितिथिरिति । एवञ्च
“द्वयदन्तु व्यापिनो चेत् स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां
निर्वपेत् पिण्डमित्याहिरसभाषितम् इति । सुमन्तुवचने
मृततिथेरुभयदिने श्राद्धकालव्यापित्वे पक्षभेदमनादृत्य यत्
पूर्वदिने श्राद्धविधानं तन्मृताहविहितपार्वणसपिण्डीकरणो-
भयश्राद्धपरं ययास्तमित्येकवाक्यत्वात् नत्वेकोद्दिष्टविषयम् ।
एकोद्दिष्टादिबृहदादावित्युक्तवचनविरोधात् “एकोद्दिष्टन्तु
मध्याह्ने” इति प्रागुक्तवचनविरोधाच्च ।

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधयीये व्यासः । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टसुपक्रमेत् । आवश्यकसमीपे वा तत्रैव
नियतात्मवान्” ॥ आवश्यकं पश्चिमदिगत्रस्थितच्छायायाः पूर्व-
दिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपशेषदण्डे गीतमः । “पारभ्य
कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिण्यं बुधः । विधिञ्ची . विधियास्याय
रौहिणन्तु न लक्षयेत्” इति ॥ एतद्वचनद्वयं भुजवत्समीपे
भोजदेवेन धृतम् । तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिण्योस्तत्त-

तिथेर्लाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने एको-
 द्विष्टम् उभयप्राप्त्यनुरोधात् । पूर्वदिने कुतपालाभे परत्र तत्राभे
 कृष्णपक्षेऽपि परदिने एव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बल-
 वत्त्वात् । तथाच बौधायनः । “यो यस्य विहितः कालः
 कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्योभिमतता सा तु कार्यानोपक्रमो-
 ज्जिता” ॥ अतएव मदनपारिजाते लोकादिः । “गणि-
 ताज्ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः । वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लक्षकोटयः” ॥ उभयत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि
 पूर्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे परत्र
 मत्स्यसुहृत्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात् ।
 अहणादौ रात्रावपि स्नानश्राद्धादिकमाह देवलः । “राहु-
 दर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि-
 काभ्यव्रतेषु च” ॥ आदिशब्दः श्राद्धादिपरः “स्नानं दानं तपः
 श्राव्यमनन्त राहुदर्शने । चासुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परि-
 वर्जयेत्” ॥ इति यमवचने तथा समभिव्याहारात् ।

अग्निसाध्याश्राद्धकालः । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् पिण्डा-
 न्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
 नातिसन्ध्यासमौपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्थकमिति “ततः प्रभृति-
 पितरः पिण्डसन्नान्तु लेभिरे” इति मत्स्यपुराणात् पिण्डानां
 पितॄणाम् अन्वाहार्थं मासैकद्विजिनकं यत्तथा । तथाच
 मनुः । “पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः” ।
 राजनि चन्द्रे शस्यत इत्यनेन कचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि श्राद्धं
 सूचितम् एतादृग् व्युत्पत्तेः साग्निनिरग्निसाधारणत्वेन वक्ष्य-
 माणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा स्तम्भिता वर्धमानाभेदः साधा-
 रणः वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे-
 नातिसन्ध्यासमौपत इति सन्ध्यासमौपसुहृत्त आपद्यपि वर्ज-

मीय इत्यर्थः । तेन राक्षसौवेलायामपि मुहूर्तद्वयमनुज्ञातम्
अतिशब्दस्वरसात् अतएव हारीतः “त्रिसुहर्त्तापि कर्त्तव्या
पूर्वा दर्शा च बद्धृचैः” इति तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे
परदिने वासरतृतीयांशलाभे पूर्वदिन एव आहृतम् ।

दर्शद्वैधे कुत्र आहृतं तत्राह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव आहृतमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयाममिति चतुर्दशीसम्बन्धि-
दिनयामं तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशोऽधि-
केन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तेन चतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य
चतुर्थप्रहरं कृत्स्नं किञ्चिन्न्यूनं वा अमावास्यानुपूरयेत् व्याप्नोति
प्रहरत्रयव्यापिनीकिञ्चिदधिकप्रहरत्रयव्यापिनी वा चतुर्दशी-
त्यवगम्यते । ततश्चोभयवासरीयतृतीयांशसम्बन्धिपञ्चधा विभ-
क्तापराह्णोयैकादशद्वादशमुहूर्तयोः “व्रतोपवासनियमे घटि-
कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थं चाप-
राह्णिकी” ॥ इति भविष्यपुराणात् मुहूर्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधं
नत्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाभे । अत्र वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव
द्वैधानुदयात् एव द्वैधे पूर्वदिनचतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमा-
वास्या क्षीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय-
यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भिता वर्द्धमानयो-
रपि तदैव पूर्वदिन एव अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृत्वमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । ततश्चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आहृतं तदैवेत्येवकारेण तिथिद्वैधे खण्डविशेषो
नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने
वासरतृतीयांशीयमुख्यापराह्णे मुहूर्त्ता न दर्शलाभस्तत्रापि
पूर्वदिने आहृतं वासरतृतीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् त्रिसुह-
र्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिसुहर्त्तमात्रव्यापिन्यमा-

वास्य परदिने च वामरत्नौपांगमुहसंख्यापिनौ सती चीय-
 माया तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराज्ञताभात्
 आहम् अन्यथा “यदा चतुर्दशीयामं तृतीयमनुपूरयेत्” इति
 विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् अथ यच्च पूर्वाह्ने आहं तत्र
 “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत तामसावास्यां कुर्वीत” इति
 गोभिलविरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनी-
 बालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव “यदुक्तं यदह-
 स्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः । तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं चीने
 राजनि चित्पि । यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत तामसावास्यां
 कुर्वीत” इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायकम् अन्यथा
 गोभिलीय तादृशसूत्रान्तरं सद्यः पौनरुक्त्यापत्तेः तस्मात्
 प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च वर्हमानापत्तेः नियतं चीनास्तम्भि-
 तयोस्तु यथायोग्यमनुमरणीयम् एवञ्च “यदहस्त्वेव चन्द्रमा
 न दृश्येत तामसावास्यां कुर्वीत” इति श्रुतिरितत् समानार्थकं
 श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्हमानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र
 चयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्ता युक्ता । “श्रुतिश्रुतिविरोधे
 तु श्रुतिरेव गरीयसी” इति विरोधात् । चीन इति कात्या-
 यनेन मया यत् चीने राजनीत्युक्तं तदपि चन्द्रक्षयाभिप्रायम्
 “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” इति गोभिलसूत्रान्तरं व्यर्थं यदह-
 स्त्वेवेत्यादिद्वितीयसूत्रप्रासतिथेः सिनीबालीत्वेनैव चन्द्रदर्शन-
 प्राप्तिरित्यत आह स एव “यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्य-
 पेक्षया । असावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
 दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आजाय पूर्वसूत्रमसा-
 वास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् । इदं पुन-
 रित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति आहविवेकः तत् किमसावास्या-
 वत् चतुर्दशीत्यत आह । असावास्यां प्रतीक्षेतेति उभय-

तिथिप्राप्तौ आह्वयामावास्या प्रतीक्षणीया यत्र पूर्वदिने दिवा
 माहंमुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च साह्रदशममुहूर्त्तमात्रे
 अमावास्या अत्र चोभयदिने आह्वयस्यामावास्या न प्राप्यते तत्र
 चतुर्दश्यान्ते निर्वपेत् दद्यात् अत्रैव विषये साग्निरग्न्यो-
 विशेषमाह कालमाधवीये जायातिः । “अपराह्णद्वयाव्यापो
 यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनौवालो निरग्न्यादेः
 कुहर्मता” । आदिपदादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् । क्षयकाल-
 माह कात्यायनः । “अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः क्षौणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमाग्रे च ततः किल भवेदणुः” ॥ चतु-
 र्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमा. क्षौणश्चतुर्थभागेनकलावशिष्टो
 भवति अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते इत्यादिस्वरसात् अमावास्या-
 ष्टमे यामे क्षाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेना-
 मावास्यासप्तमयामे कृतस्त्रक्षय इत्यवगम्यते ततश्चान्यकला-
 वयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति
 आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः तेन विनाशस्यान-
 न्तत्वेपि नातिव्याप्तिः । अत्र विशेषमाह स एव “आग्रहा-
 यण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य या भवेत् । विशेषमाभ्या ब्रुवते
 चन्द्रचारविदो जनाः” । आभ्यामिति ल्यब्लोपे पञ्चमौ इमे
 प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र यौर्णमास्य
 न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणीय-
 तिथिकृत्यत्वं तथा च आहमधिष्ठत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयो-
 मूनफलैः शार्कैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” । तत्र कृष्णपक्षे चतु-
 र्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याच्चित्तिथौ आहविधानादमा-
 वास्यापि लभ्यत इत्यत्र कोविशेष इत्यत्राह स एव “अत्रेन्दु-
 राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागेनकलावशिष्टः । तदन्त एव
 क्षयमेति कृतस्त्रमेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” ॥ अत्र मास-

द्वये चतुर्थभागेनकलावशिष्टः चतुर्थभागेना यां कला तया-
यशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सन्नाथप्रहरे इन्दुरवतिष्ठते अर्था-
चतुर्दश्यष्टमयामे न चयारम्भ इति तदन्त एवामाषास्यान्तयाम
एव कृतस्त्रं चयमेति अन्यत्रामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः
तेन मार्गशीर्षे च्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रचयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दश्योयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव प्राप्नोति तथापि
तद्वचन चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृतस्त्रचयानुरोधात् क्षीणा-
यामपि परत्वापराह्वलाभे आह अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात् । तत्रापि विशेषान्तरमाह स एव “यस्मिन्मध्ये
द्वादशैकश्च यध्यस्तस्मिन् तृतीयया परिदृश्यो नोपजायेत” ॥
यव्यो मामः । तृतीयया सात्रया चतुर्थभागेनकलया परि-
दृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति तेन मल-
मामसयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादिदर्श-
सप्तमयामपर्यन्तं चय इति मलमामसयुताब्दस्तु एकस्मान्मल-
मामादब्दद्वयानन्तरं तृतीयाब्दे मलमासस्यावश्यभावादिति
चन्द्रचयानुरुद्धम् । क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव “एव चारं
चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्वे च दद्यात्” । एवं
चारं गतिविशेषम् । स्तम्भितायां विशेषमाह स एव “संमिश्रा
या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः
केचिदुपेध्वमिति चापरं” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वाद्दृष्टमाना-
याश्च वक्ष्यमाणत्वादस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नीचां
पितृलोकप्रापणानर्हाम् । केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वे-
दिनः तामेवोपेध्वम् उपगच्छत आजायेतिशेषः । उपेध्वमित्यत्र
गताध्वमिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणायैव अध्वा अन-
येति गताध्वां प्रशस्तमित्यर्थः तस्मात् छन्दोगा उभयानुरो-
धादिच्छात उभयादरं कुर्वन्तीति कात्यायनस्वरसः । व्यक्त-

माह लघुहारीतः 'विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बहुचैः ।
कुहुरध्वर्युभिः कार्या यथेष्ट सामगोतिभिः' । अत्र विमुह-
र्त्तत्युपादानात् स्तम्भितायां पूर्वदिने विमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि
बहुचानां आहं न मुख्यापराह्णनामादपि परदिने । साम-
गानां तत्राप्य नियतः एतद्विषय एकीभयत्रापराह्णालाभे-
ऽप्येव व्यवस्येति आहविवेकः ।

मुख्यापराह्णस्यैकदिनलाभेऽप्युभयदिनानामात् वर्द्धमानायां
व्यवस्थामाह स एव । "वर्द्धमानाममावास्यां सप्तयेदपरेऽहनि ।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्" । यामां
स्त्रीनिति पूर्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर-
त्तृतीयांशानुरोधेन आहविधानात् कथममावास्यायाह पथ्यु-
दस्तेतरकालपरिग्रहः सत्यं तिथिद्वये क्षीणादिभेदेन खण्ड-
विशेषपरिग्रहाय वासरत्तृतीयांशापेक्षा अन्ययोभयदिने
वासरत्तृतीयांशाप्राप्तौ आहलोपापत्तेः प्रागुक्तनिरन्यादेः कुह-
र्मतेत्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पथ्युदस्तेतरकालस्यापि परि-
ग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहः तदा
यथायोग्यं तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वयपथ्युदस्तेतरकालकुतपादि-
मुहूर्त्तपञ्चकरोहिणादि-मुहूर्त्तचतुष्टयवासरत्तृतीयाशीयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकालपञ्चको यथाक्रममापसामान्यप्रगस्तप्रगस्ततर-
प्रगस्ततमत्वेन ज्ञेयः । एतद्विस्तारस्तु तिथितत्त्वे । मलमास-
पथ्युदासविचारो तु मलमासतत्त्वेऽप्यनुसन्धेयविति ।

अथैकोद्दिष्ट्याहविचारः । तत्र गीर्भिलः । "अथैकोद्दिष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो नावाहन नाग्नौ करणं नात्र
विष्णुदेवाः । स्वदितमिति दत्तिप्रश्नः सुखादितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । उपतिष्ठतामित्यवयवस्थानं अभिरम्यतामिति विमर्शो-
ऽभिरतोऽप्योति प्रतिवचनमेतत्प्रेतयाहमिति" । अथेत्यने-

नैकोद्दिष्टस्य पार्वणानन्तर्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
 सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मप्राप्त्यावाहनादिप्राप्तौ
 नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधो-
 ऽनुपपन्नः स्यात् एतत् प्रेतयादृमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य
 यद्दीयते आह तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधेनयौगिकम्
 अतएव प्रतिमां वत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधि-
 कत्वम् अत्रार्थैक्याद्विदलरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्र-
 मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम् । आण्योत्-
 पवनप्रकरणे “तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”
 इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्ववत् । न च तत्रापि
 साङ्केतितद्विदल पवित्रद्वयपरं प्रादेशमात्रे इति विशेषणवैय-
 र्थात् “अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
 विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” इति सङ्केतादेव तज्ज्ञाभात् दल-
 लक्षणा तु “पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति विष्णोमनसापूतेस्थः”
 इति मन्त्रयोर्द्विवचनोपपत्तये । एवञ्च छन्दागपरिशिष्टेन
 यद्विशिष्टद्विदले पवित्रपदं सङ्केत्य आण्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्ये-
 तावदेव द्विदलेत्यनेन प्रागुक्त गोभिलसूत्रोक्तैकदलपवित्रयोरैक-
 पवित्राभिधानं तत् “देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण”
 इत्यादिसमन्वस्य पवित्रेण इत्याद्येकवचनोपपत्तये । अत्र
 नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्वापर्यादग्नौकरण-
 पूर्वकान्तीनं प्रधानसम्बन्धि आहसूत्रोद्दिष्टं आवाहार्थावाहनमेव
 निर्दिध्यते नत्वप्रधान-सम्बन्धि पितृ-यज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं
 पिण्डार्थावाहनमिति एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो सैथिलीकौ-
 त्रेयः । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्थानाभे हुतशेष इत्या-
 पावमानस्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्त सूत्रोक्तपात्रा-
 लम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् असृतमिति मन्त्रलिङ्ग-

विरोधाच्च । स्वदितमिति त्वमिप्रश्न इति त्वताःस्य इति त्वमि-
 प्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः । कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानु-
 पपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अच्ययशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति
 प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्य-
 स्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पिबदयिताया-
 मन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम् । ततश्च “प्रेतायाच्य-
 मस्तु” इति । ब्रह्मपुराणौयं “ततो वदेत् पुनर्धीमानच्यमुप-
 तिष्ठताम्” इति मार्कण्डेयपुराणौयश्च गोभिलविरुहत्वात्
 शाख्यन्तरीयम् । अभिरम्यतामिति वाजे वाजे इति स्थाने-
 ऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति एतेन “प्रेतग्राहेषु सर्वेषु न
 स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्त्यस्तु विसर्जं देवं सज्जत् प्रणव-
 वर्जितम्” ॥ इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणव-
 वर्जितस्वस्त्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतग्राहविषयम् अभिरम्यता-
 मिति तु सांख्यिकविषयमिति कल्पतरुश्रीदत्तवाचस्पति-
 मियाद्युक्तं निरस्तम् । बहुचानामिव पार्वणेऽभिरम्यतामिति
 विसर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथा त्वात् सर्वशास्त्रिमाधा-
 रणनिषेधानुपपत्तेयः । एतदिति पूर्वोक्तेति कर्तव्यताकयाह-
 मित्यर्थः । प्रेतग्राहं प्रेतस्य ग्राहं न तु पार्वणविकृतित्वेन
 प्राप्तपितृलोकरूपपितुः ग्राहम् अकृतमपितृलोककरणस्य तथा-
 विधपितृत्वाभावात् अतएवैतन्नायमूनकमेवाश्वलायनगृह्यप-
 रिशिष्टेऽपि “पितृशब्दं न युञ्जीत पितृदा चोपजायते”
 इत्युक्तम् अतएव विष्णुना “प्रेतस्य नाम गोत्राभ्यां दत्ताचर्यो-
 दकेषु” । इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतप्येत्युक्तं न नु
 सम्यग्भिन्न इत्युक्तं ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिक एव
 पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो न तु अग्निम्यात्ताद्युपाधिके एव-
 त्मभिन्नापदाक्षेऽपि सम्यग्यित्वेन नीलेपः किन्तु प्रेतत्वेन

असम्बन्धिनोऽपि मठन्नाह्वणादिरपि प्रेतआज्ञाधिकारित्वात् ।
 अतएव शातातपेनापि “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यसुत्सृजेदुपतिष्ठ-
 ताम्” इत्युक्तम् अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो न तु सम्बन्धिवाचक-
 स्यान्तः न वा मैथिलीक्तो बहुव्रीहिस्य तत्पुरुषापेक्षया
 लघन्यत्वात् प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानौयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
 युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्तनाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव
 तर्पणे विष्णुः “अपश्च सर्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पितृपदस्थाने
 प्रेतपदोष्ठेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृहा
 भवति” इति एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिक-
 आहुते एकोद्दिष्टविल्लतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपद-
 वक्षन्तेऽभिनाये च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोक्तेश्च । एवञ्च
 देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोऽहः पितृपदस्य दिव्यपितृ-
 परत्वात् एवं नैकवचनोद्घोषे तथा मधुद्यौरस्तु नः पितेत्यस्य
 द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी
 भवत्विति भाष्यव्याप्यान । द्यौरिति पितेति पदयोः सामा-
 नाधिकरण्यं प्रतीयते अथ च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि सामा-
 नाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृ-
 पदं पितृतुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेन
 अत्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोऽहः न वा पितृशब्द
 न युष्मोर्तेत्यनेन निषेधः एवमामावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोहः
 यदाहं आहं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनु-
 ब्रजनं क्रियमाणे आहफलस्य प्रार्थनौयत्वात् एवं हृदिआहुते-
 ऽप्येतेषु नान्दोमुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्वलोत्सर्ग-
 वाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोऽहः कार्यः ।
 अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्ते निषेधोऽभिधीयते । यथा विष्णुः ।
 “एकवक्षन्तानूहतेकोद्दिष्टे” इति एकवत् एकवचनवदयाय

स्यात्तथोद्देत अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह इत्युक्तेन पूर्वाप्राप्तैकवचनान्तरत्वकल्पने बहुवचनान्तान्मन्त्रानविष्कृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतावर्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विष्कृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोद्देककर्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यथा पवित्रेस्थो वैष्णव्यावित्यत्र पवित्रासि वैष्णवौति न चात्र पवित्रमसि वैष्णव्य इति पितृदयितोक्तं युक्तं पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दसमिति सायनाचार्यव्याख्याने गुणविष्णुतापि तथा व्याख्याने सम्युद्धान्तता प्रतीतेः एवं विष्णोर्मनसा पूतेस्य इत्यत्रापि पूतमसीति । “अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथा भागमावृषायस्वेत्यूह्यम् । प्रार्थनार्थकतृतीयलकारोयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव ऊह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारोयमावृषायथा इत्यनिरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि मादयस्वेत्युक्तम् अमीमदन्त पितर इत्यत्रामीमदत् प्रेतेति वृषायिपतेत्यत्र वृषायिष्टेति एतपितर इत्यादि पिण्डार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तात्म्यमित्यत्र देह्यात्म्यमिति नियच्छतेत्यत्र नियच्छेति नमोव इत्यादि मन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतैत्यूह्यम् । एवं व इत्यत्र ते इति आशीः प्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्यै तूह्यम् । एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विष्कृतावूह्येन तु बहुवचनस्य “एतद् पितरो वास इति जल्पने पृथक् पृथक्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद् पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्विष्कृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थं बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थ-

स्यैव विज्ञतादूहः सांवत्सरिकेत्वेकवचनस्यैवोद्देशो न तु पितृ-
पदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतयाद्वे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युपितञ्च यत् । दम्पत्योर्भुक्त-
शेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाकपात्रेऽवशिष्टं
ग्रहे उपरागे पर्युपितं स्थितं दम्पत्योराश्रमस्त्रामिनोर्भोज-
नानन्तरं पाकस्याख्यामवशिष्टमिति आह्वचित्तामपिः । यत्तु
देवस्तवचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” इति तस्यैकोद्दिष्ट-
शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं
पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ।

अथाशौचान्तद्वितीयदिन आद्यश्राद्धात् पूर्वकृत्यमाह
देवलः । ‘अघाहः सु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशु-
च्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” मङ्गलं स्वशाखोक्त-
शान्त्युदक गोहिरण्यादिस्पर्शः जलादिस्पर्शमाह मतुः । विप्रः
शुद्धेऽदपः सृष्ट्वा घृणियो वाचनायुधम् । वैश्यः प्रतीदं रश्मोन्
वा यष्टि शूद्रः कृतक्रियः” । अशौचकालोत्तरं कृतस्नान इति
मिताक्षरा अत्राघाहः सु निवृत्तेष्वित्यनेन एकादशाहादेरशौ-
चान्त द्वितीयाहत्वं सूचितम् । सुस्नाता इत्यादिना विप्रः
शुद्धेऽदपः सृष्टेत्यादिना च यथाशक्तिसमुच्चयं विकल्पाभ्यां
तत्तत्कारणेन वैदिककर्मोर्हतेति ।

आद्यश्राद्धकालमाह याज्ञवल्करः । “यताहनि तु कर्त्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रति संवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ।
एकादशेऽहनौति सखा शौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्” इति मत्स्य-
पुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम् ।
तथा च हृन्दोगपरिशिष्टम् । “आहमग्निमतः कुर्यात् द्वाहा-

द्देकादशेऽहनि । भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ।
 द्वादशमतिमास्यानि श्राद्धं पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकर-
 णञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोडशम् । एकाहेन तु पण्मासा यदा
 स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां पाण्मासिके
 तदा ॥ अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं
 कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मरणा-
 वधि । तथाच शङ्खः । “मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य
 नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः” ॥
 वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च
 केवलस्मात्ताग्निमतो निरग्नेय मरणादेवाशौचम् । भ्रुवाणि
 एतानि षोडशश्राद्धानि नित्यानि सर्वदा मृतधनालाभेऽपि
 प्रमौताहनि मृततिथौ । श्राद्धश्राद्धपाण्मासिकश्राद्धद्वयेतर-
 श्राद्धानि कार्याणि । श्राद्धश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् पाण्मा-
 सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् अत्राशौचान्तद्वितीयदिवसो-
 याद्यश्राद्धस्यादिभवत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिक-
 तिथिर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत् सजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन
 प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धि-
 रिति । एवञ्च एकाहेन तु पण्मासान्पूर्णा इत्यनेन मृततिथि
 पूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्या-
 प्येकाहादिन्युने अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाण्मासिकत्वं
 द्वितीयपण्मासमवत्वानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्यादि-
 मध्याधिमासयुक्तप्रथमाहस्य द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्
 त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटित-
 त्वात् त्रयोदशमास एव द्वितीयपाण्मासिककरणाय कालः
 सप्तममासकर्त्तव्यस्य पाण्मासिकत्वं “मध्या तु दिवसेमासः
 कथितो वादरायणेः” इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्धगणने

द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदशमासिकत्व-
मिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा
त्रयोदशग्राहं कार्यं तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवच-
नेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं ग्राहमित्युक्तेः ।
एतद्वचनं न्यायमूलकम् एवं मृताहनि प्रतिमासं ग्राहं
कुर्यात् “मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” इति
वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदशमासात्मकं संवत्सरं व्याप्य
मृततिथेर्मृततिथिं यावच्चान्द्र इत्युक्तं तत् प्रतिमासकर्त्तव्य-
मासिकानुरोधेन तत्पक्षीय तत्तत्तिथिषु ग्राहं बोधयता इति
अर्थापत्त्या वेशाखादिमृतस्यान्यमासिकं तन्मासीय तत्पक्षीय
तत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे
मासि मृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य
सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याब्दे-
ऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्वादशमासिक-
मित्युक्तं तदन्त्याधिमासविषयम् । अत्र द्वादशमासे मृत-
मासीय तत्तत्तिथिप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः “प्रत्यब्दं द्वादशे
मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः । कचिन्नयोदशेऽपि स्यादाद्यं
मुक्ता तु वत्सरम् ॥ चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद् यतः ।
यतः सांवत्सरं ग्राहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु
कर्त्तव्यं पीपमाघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स
परिकीर्त्तितः ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाष्टिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥ गर्भे बार्हृषिकृत्ये
च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं
विदुर्बुधाः ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् ग्राहिकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिनमुचे” ॥ पिण्डक्रिया
सांवत्सरिकग्राहं कचिन्मलमासयुताब्दे चायवार्षिकन्तु न

त्रयोदशे मासि किन्तु द्वादशे मासीत्यर्थः । ननु “यस्मिन्नाशि-
 गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या
 पिण्डदानोदकक्रिया” ॥ इति सत्त्वव्रतेन सौरमासविशेष-
 चिह्नितमृताह्ने आह्नं विहितम् । ततश्च त्रयोदशे मासि
 तत्कारणे मृताह्न एव आह्नं न कृतं स्यादित्याह चक्रवदिति
 राशियुक्ते चक्रवत् परिभ्रमन् सूर्यो गतेमन्दत्वामन्दत्वाभ्यां
 कदाचिदेकराशिभोगसमाप्तावपि नृततित्थिं न स्पृशति तिथि-
 ध्वं वा एकराशौ स्पृशति यदा न स्पृशति तदा आह्नलोपः
 स्यात् यदा चोभयं स्पृशति तदा संशयः स्यादतः सौरमास-
 चिह्नितं आह्नं न कर्त्तव्यं किन्तु सुख्यचान्द्रमासचिह्नितं
 कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते
 मासादिः स प्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ
 पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 आद्यो मलिन्नुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंश्च
 प्रकृते मासि कुर्यात् आह्नं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं
 नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ शुक्लप्रतिपदीन्द्राग्नियगः कृष्णप्रति-
 पद्यग्नीषोमयागः । अमावास्यायां पितृसोमयागः । एतेषां
 प्रमाणं मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्रादिमध्यसमाप्तिकीर्त्त-
 नात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त एव मासपदस्य शक्तिः प्रतीयते ।
 ततश्च तथाविधं मासमभिधाय चक्रवदित्यभिधानेन सौरे
 दोषं प्रदर्श्य दर्शान्त एव मासि सावत्सरिकं कार्यमित्युक्तं
 तत्रैकस्यास्तिथिर्द्वित्वलोपयोरभावात् । तच्च दर्शान्तस्यानेक-
 त्वात् कुत्र आह्नमित्यनध्यवसाये भामविशेषचिह्नितमाह पौष-
 माघाद्यमिति स पौषादिः कौटुकं तस्य चान्द्रे वा कार्यं शक्ति-
 रित्यत आह यतस्तत्र विधानेनेति विधानेन श्रुत्यादिना ।
 तथाच श्रुतिः “या वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-

ध्यते” इति अत्र ह्यपराशिभोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या
 वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिः चान्द्र एव शक्तिं बोधयति
 सौरे वैशाखे तदसम्भवात् तथाहि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
 सन्निकर्षः सामावास्या” इति गोभिलाच्चन्द्रार्कयोरेकराश्वव-
 स्थानममावास्येति हृदस्थरवावेव रोहिण्युक्तवैशाखस्यामा-
 वास्यासम्भवात् कृत्यचिन्तामणौ व्यासः । “मौनादिस्थौ रवि-
 र्येणामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽध्ये चान्द्रमासाश्चैत्राद्याः द्वादश-
 स्मृताः” ॥ येषां शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तानाम् आरम्भप्रथम-
 क्षणे आयकृतिरूपम्यारम्भस्याद्यसमये मौनमेपादिस्थौ रवि-
 र्भवेत् अध्ये वर्षे त एव शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ताद्यान्द्रमामा-
 सैत्रवैशाखाद्यसंज्ञकाः द्वादशमासाः स्मृताः द्वादशेति न पुन-
 र्मलमासेऽपि सञ्ज्ञान्तरं किन्तु द्विचैत्रादिरिति । तथाच
 ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरा-
 याढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ॥ तयोदशा अपि
 द्वादशसंज्ञका इति व्यासेनौपदेशिकौ शुक्लादिमासे चैत्रादे-
 शक्तिरभिहितेति । अतएव याद्विवेके मौनादिस्थरविप्रारब्ध-
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तयैत्रादिरिति । एवञ्च “असक्रान्तमासो-
 ऽधिमास स्फुटः स्यात् द्विसक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
 क्षयः कार्त्तिकेतिवये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं
 स्यात्” इति ज्योतिःशास्त्रोक्तक्षयमासे व्यासोक्तलक्षणसङ्गति-
 र्मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेया । असक्रान्त इति असक्रान्ते मलमासे
 आन्धिक प्रथमं सपिण्डोकरणं सपिण्डोकरणमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा । सपिण्डोकरणात् पूर्वं मासिक प्रेतस्य कार्यं न तु
 सपिण्डोकरणात् परं मासपितृलोकस्य प्रतिमासविहित पार्वणं
 कर्त्तव्यं गर्भे गर्भकृत्ये पुंसवनादौ वार्हुषिकृत्ये वैश्यस्य गोभि-
 साद्युक्ते पिण्डकर्मप्रेतपिण्डदानं पुनः सपिण्डोकरणग्रहणं

मलमासेऽपि सपिण्डीकरणापकर्षार्थं आहमेव आहिकं स्वार्थं
ठक् यत् किञ्चिदित्यनेन पार्वणादिसकलआहनिषेधः । सामा-
न्यतो निषेधेऽपि मघाआहादेः प्रतिप्रसवमाह माधवाचार्य-
धृतो व्यासः । “जातकर्मान्त्यकर्माणि नवआहं तथैव च ।
मघात्रयोदशीआहं आहान्यपि च षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे
स्नानं आहं दानं तथा जपः । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
नैमित्तिकं तथा” इति । जातकर्मान्त्यकर्माणि जातकर्मान्न-
प्राशननाम करणानि मुख्यकालकर्तव्यानि । अन्यथा “नामा-
न्नप्राशनं चौडं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् । निष्कर्मं जात-
कर्मापि काम्य हृषविसर्जनम् ॥ अमृतं गते गुरो शुक्रे बाले
वृद्धे मलिम्लुचे । उपायनसुपारम्भं व्रतामां नैव कारयेत्” ॥
इति गर्गवचनविरोधः स्यात् अतएव “नामान्नजातकर्माणि
यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते तु कुर्वीत प्रशस्ते मासि
पुण्यदे” ॥ इति गर्गवचनान्तरं सङ्गच्छते । हृषोत्सर्गं काम्येति
विशेषणात् “अशीचान्तद्वितीयेऽङ्घ्रि यम्य नोत्सज्यते हृषः ।
पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः आहशतैरपि” ॥ इति मैथिलधृत-
वचनबोधिताशीचान्तात् द्वितीयदिनविहितहृषोत्सर्गः कार्य्य
इत्यर्थः । इष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं खातादि । तथाच जातू-
कर्णः “वापोकूपतडामादिदेवतायजनानि च । अन्नप्रदान-
मारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां
चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते” ॥
नित्यमेकं हि सर्वदेति नित्यमेकं केवलं नित्यम् अहरहः क्रिय-
माणं आहं न नित्यनैमित्तिकं पार्वणआहादि अतएव नित्यस्य
नित्यनैमित्तिकस्य च भेदमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यं
नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य च यत्कर्म
तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञायितं नित्यं यदेतत् कथित

द्विज । नैमित्तिकं तथाम्यन्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्य-
नैमित्तिकं ज्ञेयं धर्मशास्त्रादिपण्डितैः” ॥ सर्वदा मलमासे
प्रकृतमासेऽपि ।

श्राद्धश्राद्धेति कर्तव्यतायां वराहपुराणम् । “वासनं चोप-
कल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम्” । मन्त्रस्तु “अवासने देवराजा-
भ्यनुज्ञातो विश्वाम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये त्वासनं
गृह्णपूतं ज्ञानाग्निपूतेन करेण विप्र” इति तथा “आवरणार्थञ्च
तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदोषते । पश्चादुपानहो दद्यात् पाद-
स्पर्शकरे शुभे ॥ सन्तप्तबालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।
सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहो ॥ तिलोपचारं कृत्वा तु
विप्रस्य नियतात्मनः । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥
शीघ्रमावाहयेद्भूमि दवर्भहस्तोऽथ भूतले” ॥ तच्छत्रं प्रेताय
दत्तच्छत्रं प्रदोषते उत्तराप्रतिपत्तिः क्रियते । प्रेतमित्यस्य
तु दददित्यभिसम्यग्भात् सम्प्रदानत्वेऽपि सन्तारयतीति सम्ब-
न्धेन कर्मतैव । “अपादानं सम्प्रदानं तथाधिकरणं पुनः ।
करणं कर्म कर्त्ता च द्वयोर्योगे परं भवेत्” इत्युक्तेः । भूमीति
पृथिव्याः सम्बोधनम् । मन्त्रस्तु “इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि
परमां गतिम्” इति अथश्च स्त्री श्राद्धेऽविकृत एव पठनीयः
एवमावाहिते गन्धपुष्पादीनि समर्पयेत् । गन्धमन्त्रस्तु । “सर्वः
सुगन्धः” इति । पुष्पमन्त्रस्तु । “श्रियादेव्या” इति । धूप-
मन्त्रस्तु । वनस्पतिरस इत्यादि इदञ्च गन्धादिसमर्पणं प्रेताय
गन्धादिदानानन्तरं ब्राह्मणे कार्यं लघुहारीतः । “सपिण्डो-
करणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव कार्याणि
सामिधेण द्विजातिभिः” ॥ वृहस्पतिः । “वस्त्रालङ्कारभय्याद्यं
पितुर्यद्वाहनायुधम् । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते निवे-
दयेत् । भोजनश्चानेकविधिं कारयेद्वरज्ञानानि च” । जाबालिः ।

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव तु । आहं प्रतिरुद्धो
चैव मातापित्रोर्मृताहनि । असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत्” ॥ पितृयज्ञं पितृतर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आह
ऽहरहः क्रियमाण इत्यर्थः । तेनाम्बुघट्याहं मृताहविहित
मासिके तथा विशिष्टतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतआहकरणे छायां
मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत् ।

षोडश्याहानां यत् पतितं कृष्णैकादश्यां तत् कर्तव्यम् ।
तथा च ननु हारीतः “आहविघ्ने समुत्पत्ते मृताहऽविदिते
तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विगेषतः” । विगेषत
इत्यभावात्स्या पेक्षया तस्या अपि विघ्नादौ विधानात् । यथा
हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशत्तमं “मासिके चाष्टिके त्वष्टि संप्राप्ते
मृतसूतके । यदन्ति शुभौ तत् कार्यं दगं चापि विचक्षणैः” ।
राजमार्तण्डे । “आहविघ्ने समुत्पत्ते अन्तरामृतसूतके ।
एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विगेषतः । आहविघ्ने समुत्पत्ते
मृतस्याविदिते तथा । अभावात्स्यां प्रकुर्वीत षट्त्वेके मनो-
पिणः” । अथ मृतसूतकोपादानात् ऋष्यशृङ्गवचनेऽगोच-
पटमेतत् परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽप्येकादश्यां आहविधानं
तत् “देये पिष्ट्वा आहं तु अगोचं जायते यदि । तदगोच-
यतोते तु तेषां आहं विधीयते । शुधीभूतेन दातव्यं या
तिथिः प्रतिपद्यते । मा तिथिस्तस्य कर्तव्या न त्वन्याये सदा-
चन” ॥ इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधात् अगोचान्तदिने मम-
मामादिरूप विरात्सरेषु तदकरषे लोभ्यम् । अतएव आह-
विघ्नेके अवाटवाद्य गोचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-
मगोचान्तौ च मममामे न कर्तव्यं विस्तु मममामाद्यात
कृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत् “जातदृष्टेऽपि यज्ज्वाहं नम-

आहं तथैव च । प्रातसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ।
 प्रति सवत्सरं आहमग्नौचात् पतितन्तु यत् मलमासेऽपि तत्
 कार्यमिति भागुरिभाषितम्” इति ज्योतिर्वचनद्वयं तत्र पूर्व-
 वचनशेषार्थस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः”
 इति लघुहारीत वचनैकवाक्यतयान्वाधिमासविषयत्वात् ।
 “मलमासमृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि
 कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीयधृतपैठीन-
 सिवचनस्य मलमासमृतविषयत्वाच्च परवचनेऽपि तदुभय आह-
 स्थाग्नौचपतितस्य मलमासाभ्यरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विज्ञस्य
 अनुपस्थितस्य तस्य च राजमार्त्तखण्डे नैकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः
 मृताह्वाविदितेऽपि “अविज्ञातमृते अमावास्यायां अरण दिवसे
 वा” इति प्रचेतोवचनोक्तामावास्यापेक्षया विशेषत इत्यनेन
 कृष्णैकादश्याः प्राधान्यं प्रतीयते मृतशब्दोऽत्र मृताहपरः
 अनिश्चितमरणस्योद्भूदेष्टिकाभावादिति आहविवेकः मृताह-
 नोत्थेव सूत्रे पाठो मैथिलपाथ्यात्यदाक्षिणात्यानाम् अत्रामा-
 वास्यायामिति गमनमासमन्वित्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं
 तम्मासेन्दुक्षयेयव” इति स्मरणादिति मितोचरा एतच्च मृत-
 दिनमासयोरज्ञाने वक्ष्यमाण बृहस्पतिवचनात् । मृतमासे
 ज्ञाते मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायां तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । बृह-
 स्पतिः “न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोपिते सस्थिते मति । मास-
 स्येत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्थान्मृताहनि” । मृताहमोत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।
 मासाज्ञाने तिथिज्ञाने तु स एव “यदि मासो न विज्ञातो
 विज्ञातं दिनमेव च । तदामार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं
 भवेत्” । कालादर्शनिर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्रापाठक

इति पाठः । भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं
नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं
भवेत्” । एषु मृताहावधारणसन्निध्यान्मासविशेषो ग्राह्यः ।
मृतदिनमासयोरज्ञाने तु ब्रह्मस्यतिः । “दिनमासौ न विज्ञातौ
मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वीक्तया
दिशा” ॥ पूर्वीक्तया दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तत्
ग्रहणम् । तयोरेकतराज्ञाने यथाव्यवस्थापितं तथाव्यापौति
तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । प्रस्थानमासमात्र-
ज्ञाने तदीयामावास्या ग्राह्या प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्ग
शीर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति । सन्देहेत्वाह यमः । “गतस्य
न भवेद्दार्ता यावत्द्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणस्तस्य कर्त्तव्यं
सुतवान्धवैः । यन्मासि यदहर्यातस्तन्मासि तदहः क्रिया ।
दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आपाटस्याथवा कुहः” ॥ एवञ्च मरण-
प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डं
“मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्य-
ममावास्यां आहं माघेऽपि मार्गके” ॥ कथञ्चनेति मरण-
प्रस्थानदिनमासत्वरूपेण श्रवणदिनत्वरूपेण च केनाप्यज्ञाने
इत्यञ्च सर्वत्र तत्तन्मासौय कृष्णैकादश्यभाव एव अमावास्या
ग्राह्या आहविघ्न इति वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृता-
हाविदित इत्यस्य विषयात्तुपपत्तेः । तस्याह्यामावास्यापेक्षया
प्राधान्यं तद्वचने विशेष इत्यभिधातात् ।

प्रतितैकादशाहादिग्राह्यानां कृष्णैकादश्यकरणे आहान्तर-
दिने कर्त्तव्यतामाह हेमाद्रिधृतो देवलः । “एकोद्विष्टे तु
सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यधिःस्थितौ तस्मिंस्तदा
दद्यात् प्रयत्नतः” । इत्यञ्च लघुहारीतवचने मृताहाविदित
इत्यादिना यन्मासिकसांवत्सरिकआहमेकादश्यां विहितम्

उपस्थितत्वाद्विघ्नेऽपि तस्यैव आहस्य एकादश्यां कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते नत्वमावास्याआहादेरनुपस्थितत्वात् । एवञ्च ऋष्य-
शृङ्गवचने देये पितॄणां आहोऽशौचमित्यत्र देय इत्यनेन यस्य
आहस्य विघ्नेऽप्यवश्यन्देयत्व मुक्तं तस्यैवाशौचान्ते कर्त्तव्यता
नत्वमावास्याआहादेः । तत्राशौचोत्तरआहप्रशस्तकालप्राप्त-
तिथाविव आहमाह शुचौभूतेन दातव्यमित्यादिना । यथा
हि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् आहं दातुमर्हत्यस्मिन् काल
इति कृत्ययुटोऽन्यत्रापीति अर्हतावित्यधिकृत्य शकि च कृत्या
इत्याभ्यां सूत्राभ्यामर्हाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्व-
वचनपरार्धेन पीनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं आहपूज्यकालं
मध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचौभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
स्तस्य आहस्य कर्त्तव्या करणार्हा नत्वन्वा कृष्णैकादशी अशौ-
चरूपविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततश्च शुचौभूताव्यवहितदिवसीय-
आहप्रशस्तकालप्राप्ततिथिखण्ड नियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्त-
त्तिथिखण्ड एव आहं न तु शुक्लपक्षेऽपि तत् द्वितीयखण्डेऽनु-
पस्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते सङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ आहं
मैथिलोक्तं न युक्तम् किन्तु तदुत्तरप्रशस्तकालप्राप्ततिथाविव ।
नन्यशौचे तु व्यतीते वै इति वचनादशौचान्त इति प्रयोक्तव्य-
मिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त्तव्य-
मित्यादिना मृताहादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तिथिविगेषत्वे नैवो-
पेक्षः । यथा वा तत्र विघ्ने एकादश्यादिविधानादेकादश्या-
दिरूपेणैव निमित्तत्वात्तथैवोपेक्षः । तथापि हृदयौचे
व्यतीतेत्वित्यादिनाऽशौचान्तविहिते आहो शुचौभूतेन दातव्य-
मित्यादिना आहप्रशस्तकाले प्राप्ततिथिविगेषस्यैव निमित्त-
त्वात्तथैवोपेक्षो नत्वशौचान्तत्वेन व्यवहारोऽपि तथा ।

अथ सपिण्डोक्तम् । तत्र गोभिलः । “पूर्णे संवत्सरे ।

षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा हृदिरापयेत तदहश्चत्वार्युदकपा-
 त्वाणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं
 प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समानाः समनसः
 पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प-
 ताम् । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः तेषां
 श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः” । इति एतेनैव
 पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यकल्पः ।
 तदशक्नो नवमो मासः संवत्सरान्ते विसर्जनं “नवममास्यमि-
 त्येके” इति पैठौनसिवचनात् । तदशक्नो षष्ठो मासः ।
 तत्राप्यशक्नो त्रिपक्षः तत्राप्यशक्नो अशीचापगमे प्रथममासस्य
 द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः
 सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव
 मासिकार्थवत् द्वादशाहश्चाहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा तत्
 कुर्यात् मन्त्रवर्च्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गीति विष्णुवचनात् ।
 मासिकार्थवदिति मासिकार्थी मासि मासि क्रियमाणश्चाह-
 प्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तत् युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्चाह-
 मित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र
 त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि
 सपिण्डनं कार्यमिति “संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति
 तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धयेत्” इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य
 त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं
 दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च श्राद्धहृदिमात्रं न दिन-
 वृद्धिरिति मिश्रीक्तं हेयम् । तद्धृतविष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्ध-
 येदिति श्रुतेः । श्राद्धाधिक्यमाह सत्यव्रतः “संवत्सरस्य मध्ये
 तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे श्राद्धे कार्यन्तद-
 धिकं भवेत्” । तत्राप्यशक्नो प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । “मुख्यं श्राद्धं मासि
मासि अपर्याप्ताहतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे
द्वादशायवा” ॥ इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने पञ्चममासिकं
कृत्वा प्रथमपारमासिकं कृत्वा षष्ठमासिकं कार्यं तदाद्यु-
त्कर्षन्त्यायात् । न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेन च
पञ्चममासिकमपि पूर्वदिने मृततिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पति-
मिश्रः अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः “आनन्त्यात् कुलधर्माणां
पुर्वा चैवाद्युपः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः
प्रशस्यते” ॥ एतच्च द्वादशाहपदं श्रावाशौचान्तद्वितीयदिन-
मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजडत्वं स्वार्थलक्षण्या स्वजा-
त्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनमात्रोपलक्षकमिति श्राद्धपदोपश्राद्ध-
चिन्तामणी । तद्वयमप्ययुक्तं “द्वादशाहेन वा कुर्यात्” इति
मरीचिवचने “द्वादशाह श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा कुर्यात्”
इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशाह इत्यस्य द्वादश-
दिनपरत्वात् कुलधर्माणामिति कुलधर्मः ज्योतिरागमादि-
सिद्धानन्तरभाविनाशपरचक्रमयोत्पन्नस्तेच्छदेशगमनादिभिर्नि-
मित्तैरशौचापगमे द्वादशदिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति
शून्यपाण्डुपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव एकाहे द्वादशाय-
वेति सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहा-
वेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सहच्यते अतएव प्रथममासस्य
एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्ध-
विवेकः । अत्र यानि एकाह कर्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धा-
न्युक्तानि तानि शूद्रेणापि पारमासिकदिन एव कार्याणि ।
न त्वाद्यमासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति
श्रुत्यम् । एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्यतदन्तकालकर्तव्यतया परमा-

सिकद्वयसपिण्डीकरणाप्रकर्षः सिद्धतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।
यदहर्वा हृदिरिति हृदिराशास्यमानं पुंसवनादि । आप-
येत आसना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम् । तथाहि
“प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिलगृह्यसूत्रेण
पुंसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य
चापराह्णे विधानात्तयोः कालयोरवाधाय हृदिपूर्वदिने अप-
कर्षः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं प्रमाणमिति-
चेत् “अपराह्णे तु पैतृकम्” इत्युत्सर्गवचनम् । किञ्च “यद्य-
प्यदन्तकः पूषापैष्टमत्ति सदाचरम् । अग्नीन्द्रेश्वरसामान्या-
त्तण्डुनोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा
बह्वनामनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः । “विरुद्ध-
धर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्” इति जैमिनिसूत्रात्
तद्वदत्रापि बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति ।
एवञ्च संवत्सरमधिकृत्य “सपिण्डीकरणन्तस्मिन् काले राजेन्द्र
तत् शृणु । एकोद्दिष्टविधानेन कार्यन्तदपि पार्थिव” ॥ इति
विष्णुपुराणोपमेकोद्दिष्टांशे तदिति कर्तव्यतापरं न तु तत्काल-
परम् । तथाच परिशिष्टप्रकाशघृतम् । “श्राद्धद्वयमुपक्रम्य
कुर्वीत सहपिण्डताम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम्” इति ॥ एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखितस्यमन्तकोपाख्यानवत्
हृदि निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन हृद्यभावे-
ऽपि हृद्यारम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं प्राप्य पिष्टत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता
विप्राक्षिमन्त्रयेत्” । इतिवसिष्ठित्येति उल्कटकोटिकसम्भा-
वनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहाद्वत्वात् । एवञ्च
हृदिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्हृदि-

आहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नाहत्तिर्न च तत्क्रिया” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिद्वृतं “पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणआहाद्ययो-
भयनिर्वाहः । तथापि कष्टसपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्ण-
संवत्सरं आब्दिकान्तरं कार्यम् । एवञ्च पञ्चदशआहे कृते-
ऽप्युन्नेयम् । ‘उदकपात्राणीति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि । अत्र
त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्वत्र छन्दोगानां
यजुर्वेदिनाश्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं
पितृकर्मपूर्वकं “तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” इति
पूर्वलिखितवचने आब्दक्रमदर्शनात् देवकृत्य-पितृकृत्ययोर्मध्ये
प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च एतेन “अथ सपिण्डीकरणं
संवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते धत्वार्युदकपात्राणि
प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेतस्य त्रौणि इतरेभ्यः” इत्याश्रलायनदर्शनात्
सर्वशाखिनां सपिण्डीकरणे प्रेतादित्वं मैथिलोक्तं निरस्तम्
एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् किन्त्वर्घ्यदानपात्रे पाठ-
क्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं
“ततः पितामहादिभ्यः” इति आब्दक्रमस्यावाधायार्घ्यपात्रेषु
गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्वकता उक्तं तु प्रेतपूर्वकतेति
तथा ब्रह्मपुराणं चतुर्भ्यर्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्मार्जयित्वा
पृथिवी ये समाना इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं
जनं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति हाम्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव
विधिना प्रेतपात्राश्च पूर्ववत् । तेभ्यर्घ्यं निवेद्येव पश्चाच्च

स्वयमाचमेत्” ॥ एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन
 गृहीत्वेति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेत-
 पात्रस्थम् उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं
 प्रेतपात्रस्थं जलं क्षिपेत् दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोर्विभागे
 मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्तमाह आतातपः । “निरुप्य चतुरः
 पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः । ये समाना इति द्वाभ्या-
 माद्यन्तु विभजेत्त्रिधा । एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतु-
 ष्टये” ॥ ततः तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन विरा-
 द्भूतैर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यं-
 मुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदकं
 तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलं तेनैव विधिना प्रत्येकं पूर्ववत् चतुर्भाग-
 रूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तस्मि-
 न्निश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य
 पश्चादाचामेदित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यै-
 वाध्यं जनस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहादुत्सृष्टार्घ्य-
 जलेषु मिश्रौकर्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेत-
 पिण्डस्य मिश्रौभावा इति आहविवेकः । यच्च न च “यत्र
 दैवं भोजयेत् प्राणीवं देवेऽर्घ्यं मन्त्राद्यश्च दत्त्वा गन्धमाल्यैः पात्र-
 मर्चयित्वा हुतशेषं पिबेभ्यः पात्रेषु दद्यात्” इत्याश्रनायन-
 वचने पिबेपात्रे दैवं न मिश्रयेदिति कल्पतरुष्याख्यानानु-
 रोधेन मैथिलोक्तं सर्वगायिनास्तथाचरणं तत्र युक्तम् आश्र-
 नायनेन काण्डानुशयस्योक्तात् यद्भूचानामेव तथा युक्तत्वात् न
 सामगयजुर्वेदिनोः तयोः पदार्थानुशयस्योक्तत्वात् अतएव आह-
 सूत्रे समवये मन्त्रदर्शनाच्चैव मन्त्रान्वयः पिबेदयितादा-
 युक्तः । वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत्
 साधारणस्मृतिकारणात्तातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो
 युक्तः अतएव मैथिलैरपि तथा सिद्धिमिति ।

एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधानात् तद्विज्ञप्तावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् । यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि “यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ श्राह्यन्तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः” । इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदान शेषद्रव्यनियमस्तु तत् सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रियायाम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्धयर्थे सुतरान्तत्र तथाचरण प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । पशुयागे लोहित निरस्यति सकृन्निरस्यति इत्यादावृक्ता अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तु समास्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणेर्गोभिलभाष्ये उक्तः “प्राक्स्विष्टिकृत आवापः” इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आउप्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च सुग्यहोमेत्वक्तुं यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः सुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टो तदान्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति सरला । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्त हेयम् एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डमित्रणप्रकारो व्याख्यात उक्तः । तथाच ब्रह्मपुराणम् । “अथ तेनैव विधिना दर्भसूले ऽवनेजनम् । पितुर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात् भक्त्या तु पूर्ववत् ॥ दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पद्यात् प्रेताय पार्श्वतः । तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याथ सक्ततम् । निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः” ॥ पितृभ्यः पितृपितामहादिभ्यः

पिण्डान् दत्त्वा प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।
तं प्रेताय दत्तपिण्डम् आनुपूर्व्या पितामहादिक्रमेण संसर्जने
प्रेतपिण्डमिश्रणे । भविष्यपुराणम् । “गन्धोदक तिलैर्युक्तं
कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसे-
चयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” । नित्येना-
वश्यकेन ततश्च पार्वणांशे पार्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टे न
शेषमङ्गजातं तुल्यम् एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्वर्मघाति-
त्वात् सपिण्डीकरणञ्चैतुभय परम् । “एतत् सपिण्डीकरण-
मेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञवल्क्यवचनेकवाक्यत्वात् ।
तेन याज्ञेयु मध्ये एतच्छास्त्रद्वयं स्त्रियाः कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयि-
कस्याडादि । अत्र च वा कर्त्तरि कृत्य इति कर्त्तरि पठौति
कर्त्तृत्व नियमः । इदियाडादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनात् भोक्तृत्व-
नियमः ।

पितरि पूर्वं सृते तदप्राभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे सृते
यथा कर्त्तव्यं तथाह कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः “पितुं सपि-
ण्डतां कृत्वा कुर्यान्नामानुमामिकम् । अमंस्तृतेन संस्कार्यौ
पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरन्तत्र संस्कार्यौदिति कात्यायनो-
ऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा पिता-
महेन पितरं कुर्यादिति विनिययः” । पितुं सपिण्डतां
कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सत्त्वे प्रति-
मासविहितं पार्वणं पित्रुद्वयं प्रपितामहातिद्वयप्रपितामहानां
कर्त्तव्यं नतु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्या ननु सपिण्डनेना-
संस्कृताभ्यां सह पिण्डः कथं सपिण्डनाय संस्कारस्तस्यात्त-
दर्थं तयोः सपिण्डीकरणमप्यपेक्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन-
मुत्कर्षणीयमित्यत आह । असंस्कृताविति । उत्कर्षापेक्षा

न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्रापि पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृत सपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृत सपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतोवचनबलाददोष इति तात्पर्यम् अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव । “असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्” इति प्रागुक्तजायानवचनात् एवमन्यत्रापि बोध्यं ब्रह्मपितानहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् ।

अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः पतिनैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तरयन् पितृन् । श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रिया । पुष्पेर्दभेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हनायुधः । परवचनं गोभिलस्याह-सूत्रभाष्यकृतापि निवृत्तम् । अतएव प्रवृत्तिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मृतुःसपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । “स्येन भवती महेवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् मति सूताः कुर्युः पितामहा महेव तु” ॥ इत्यत्र तस्मिन् मतीतिर्यादानर्हभर्तृपनक्षणम् । अतएव “तस्याञ्चैव जीवन्त्यां तस्याः श्वशुरेति निययः” इति लघुहारोक्ते न श्वशुरजीवने तस्याः श्वशुरोक्तं न तु श्वशुरेणेति कश्चिदप्युक्तम् । एवं पितामहादिभिर्मृतुःसपिण्डीकरणेऽपि सामगेन “ये चासु त्वामनु यांसु तमनु तस्मै ते म्यधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गयिरीधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्वशुरादिभिर्मन्त्रान्तरं

निश्चितं न तु ये चावत्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दो-
गानां मातृपक्ष एव नास्त्येति वक्ष्यते । एवञ्च “अर्घ्यार्थे पित्र-
पात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं
पूर्यवदाचरेत् । एतत् सपिण्डोत्तरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि”
इति याज्ञवल्क्येन यावन्मेकोद्दिष्टं विस्तृतीभूतं पुंसपिण्डनाति-
देशात् तद्विस्तृतीभूतस्त्री सपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्र-
इयस्य पार्षणोक्तये चावत्वामिति मन्त्रस्य च सिद्ध्यर्थसमवेत-
त्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः । ततश्च “माता-
महानामप्येवं आहं कुर्याद्विषयः । मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं
शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” इत्यनेन यच्छेषाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं
तत् “शुद्धन्तां पितामहाः” इत्यादि प्रकृत्युद्देश्ये मन्त्रवर्जन-
परमिति प्रागुक्तं मार्कण्डेयपुराणम् । “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः
स्वमर्तृणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्ब-
वत् । स्त्रीणामप्येव मेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । सृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्विद्मोदितम्” । स्त्रियोऽत्र असवर्णोटा
अपरिणीतावेति आहविवेकः । सवर्णोटायाः पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रावभाव एव विधानात् । यथा शङ्खः । “पितुः पुत्रेण
कर्त्तव्यः पिण्डदानोदकक्रियाः । तदभावे तु पत्नी स्यात्तद-
भावे सङ्गोदरः” । स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रोक्तृ-
कत्वस्य पूर्वार्धे एवोक्तत्वात् । एवमेवामन्त्रकमित्यर्थ इति
आहविवेकः । अत्र स्त्रिया इत्यस्यासवर्णोटा अपरिणीता-
परत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत् सम्प्रदानकस्याह
एवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे । कल्पतरौ तु
स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यत्वादिना पुत्रपा-
णामेकादशाहदिआहं तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत्
कर्त्तव्यमिति । एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकस्याहं सुतरां

मन्त्राः पाठ्याः । - याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रक्रमेणोद्दिष्टं सपि-
ण्डीकरणोक्ता एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपी-
त्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् । “मातुः सपिण्डीकरणं पिता-
मह्यासहोदितम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत्
सुतः” इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेन इत्यनेन
गन्त्रादिकं सर्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथेति । अमन्त्रकं
श्लोककर्तृकमन्त्रपाठरहितम् “अमन्त्रा हि स्त्रियो मता” इति
बोधायनेन सामान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृकमन्त्र-
पाठरहितपरम् । तथा च वराहपुराणम् । “अयमेव विधिः
प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो
मन्त्रेण गृह्यते” ॥ अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावद् मन्त्र-
व्याख्यार्थत्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेत्याहमात्रस्य विषयः ।
न वा शूद्रकर्तृकस्याहमात्रविषयः किन्तु श्लोककर्तृकस्याहमप्यस्य
विषयः । अथ ब्राह्मे । “स्त्रोभिश्चावरवर्णैश्च आह्वं विप्रानु-
शासनात् । मन्त्रवद्विधिपूर्वन्तु वज्रिपाकविवर्जितम्” । विप्रानु-
शासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तम् । वज्रिपाकविव-
र्जितमित्यसवर्णश्लोककर्तृकस्याहपरम् । पतिकर्तृकस्याहेऽपि
पत्न्याः पाकाधिकारदर्शनात् तथाच छन्दोगपरिशिष्ट “आकश्च
फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यथवा पचेत्” । पत्नीत्वश्च सवर्णोदायाः
ज्येष्ठा पत्नीति वचनात् । ज्येष्ठामाह मनुः । “यदि स्त्राश्च
पराश्चैव विन्देरन् योपितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठं
पूजा च वैश्वं च” ॥ कुर्वीरोपाध्यायधृतम् । “असंस्कृतप्रमी-
तानां पिता न आहमाचरेत् । यदि स्नेहेन कुर्वीते सपिण्डी-
करणं विना” ॥ असंस्कृतप्रमीतानाम् अनुपनीतमृतानाम् ।
लघुहारीतः “पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरु-
षस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये” ॥ आदिशब्दग्राह्या-

नाह स एव । “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः” । भ्राता वा इति वाशब्दात् भ्रात्रपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां समुच्चयः । अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ।

“महागुरौ प्रेतीभूते हृदिकर्म न युज्यते” इति शूलपाणि-
लिखितवचनेन “प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
नापि देव न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” ॥ इति देवी-
पुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कर्तुः प्रेतीभूत-
मातापितृकस्य संस्कार्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकाया अगू-
ढायाः कन्यायाश्च वैदिककर्माकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत् परी-
हाराय “यदहर्वा हृदिरापद्येत” इत्यनेन पूर्वदिने सपिण्डेन
कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्यात् ।
ऊढायास्तु “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनीकैकपदेन
पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत् प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्मा-
नधिकारः । एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्यावृत्तेस्तयोर्मरणे
ऊढाया न कर्मानधिकारः । अत्राभ्युदयसपिण्डेनयोरानन्तर्य-
मात्रं क्वा-प्रत्ययार्थः न त्वेककर्तृकत्वमपि । अन्यथा सपिण्ड-
नाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयादिकारिणो भ्रातुः
सपिण्डनाधिकारापत्तेः । यथा “नानिष्टा तु पितॄन् आह्वैः
कर्मवैदिकमारभेत्” इति शातातपवचने पितृकर्तृकहृदि-
आधानन्तरमेष पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण आधा-
नन्तरं क्रियते । अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्रवत् शिष्या-
न्तरस्य सपिण्डेन सामान्यतोऽधिकारः प्रतिपादनात् अभ्यु-
दयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डेन प्रतीयते । “सहपिण्डक्रिया
कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः” । इति सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्यु-

दद्याभावाय नत्वभ्युदयसत्त्व एव सपिण्डीकरणार्थमिति । यत्
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैव तु
 दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टीयं सपि
 ण्डीकरणेतरपञ्चदशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यार्थान्ताभावे पुत्र-
 पत्य बोध्यम् इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि
 प्रत्याब्धिकश्राद्धानि तान्येव दातव्यं दातव्याभौत्यर्थः । अपु-
 त्रायाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायक पतिरहिताया इति समु-
 च्चिनोति । “अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम्”
 इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात् । अत्र छन्दोगपरिशिष्टे-
 ऽपुत्राया पञ्चदशश्राद्धविधानात् “सपिण्डीकरणन्तासां पुत्रा-
 भावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बानकपुत्रसत्त्वे
 सपिण्डीकरणम् अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । एव पतिः
 कुर्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्रं विवक्षितम् । तेन पतित-
 प्रव्रजितपतिसत्त्वेऽपि ऊढया दुहित्वा सपिण्डनं कार्यम् अत्र
 “सर्वासामेकपत्नीनामेका चित् पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राहुः पुत्रवत्सौर्मनु” इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्र-
 त्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं सैथिलैरुक्तं तत्र
 प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात्
 अतएव तदुत्तरार्धे भ्रातृपुत्रोपादानं संगच्छते । अन्यथा भ्रातृ-
 पुत्रसत्त्वे “यद्येकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सङ्घोदराः । एक-
 स्यापि घृते जाते सर्वे ते पुत्रिणी मताः” ॥ इति बृहस्पति-
 वचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशेनैव पितृव्य-
 श्राद्धाधिकारप्राप्ते भ्रातृपुत्रदानं व्यर्थं स्यात् पुत्रत्वादिदेश-
 फलन्तु तत्सत्त्वे पुत्रान्तराकरणं पुत्रासनरकत्वाप्यञ्च ।

लघुहारीतः । “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि
 षोडश । पृथग्यैव सुताः कुर्युः पृथग् द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्मणि यानि-आहानि षोडश । यथाकालन्तु
कार्यणि नान्यथा मुच्यते ततः” ॥ पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना
अपि पृथक् न कुर्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्युः किन्त्व-
पृथक् कुर्युः अत्र विशेषयति मरौचिः । “मृते पितरि पुत्रेण
क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकव-
वासिनः ॥ सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कर्तम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ पुत्रेणेत्यविशेषात्
सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव
इति । ज्येष्ठेनापि सर्वेषां भ्रातृणामकरणेनैव करणं भवतु
इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म
सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं
प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा
स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन आह्व-
न्तरं कर्त्तव्यमिति आहविवेकोक्तं युक्तम् । पृथङ् नैव सुताः
कुर्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथा-
कालमिति अशीचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासमृततितिथि एका-
द्वन्धूनधर्मासहितयसंवत्सरेषु । न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्-
कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् । तत्तत् कालानां द्वाद-
शाह्वयेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् । अत्र “भानन्यात्
कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेय शरीरस्य
द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन
कुलाचारज्योतिःशास्त्रादि-ज्ञातभटिति मरणराश्रोपप्लवादिसंज्ञे
च्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाह
वेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिग्रहः अथवा यथा-
कालमित्यादेर्यदहर्वा हृदिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादि-
हृदार्थमेवापकर्षो नत्वनावश्यकैष्टपूर्तादर्थ्यापकर्षः कार्य्य इति

तात्पर्यम् । अतएव लघुहारीतेन “तथैव काम्यं यत् कर्म
वत्सरान् प्रथमाहते” । इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकहृदिनिमित्तेनापकर्षः कृत-
स्तदा इष्टपूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति आह-
विवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डोकरणाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डोकरणापकर्षे तत् पूर्वकर्त्तव्य-
आहानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । “सपिण्डोकर-
णान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेत-
क्रियायाः सपिण्डोकरणान्तत्वं प्रतीयते । अत्र हृदिनिमित्तं
विना सपिण्डनापकर्षं कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विशुधर्मोत्तरम् । “कृते सपिण्डोकरणे नरः संव-
त्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ॥ हृदि-
निमित्तकसपिण्डोकरणापकर्षं कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरी-
हारः तदर्थं एवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्तापकर्षं हृदिकालं
प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात् ।
“यर्वाक् संवत्सरात् हृदौ पूर्णं संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डो-
कृताः प्रेता न तेषान्नु पृथक् क्रिया” इति शातातपवचनात् ।

अथ सांवत्सरिकयाहं तत्र । गोभिलः । “अत ऊर्ध्वं संव-
त्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति” ।
अत ऊर्ध्वं सपिण्डोकरणान्तयाहनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं
संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय
दद्यात् । व्यासः । “प्रतिसंवत्सरस्यैवमेकोद्विष्टं मृताहनि” ।
एतेन सपिण्डोकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहं याहान्तरं
कर्त्तव्यमिति मेयिसोक्तं हेयम् । व्यसमाह हेमाद्रिधृतवच-
नम् । “पूर्णे संवत्सरे याहं षोडशं परिकीर्तितम् । तनेव च
सपिण्डत्वं तनेवाद्भिन्नमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाण-

आहोदयधोभयनिर्वाहस्तथापक्वष्टसपिण्डीकरणआहोदयधुभय-
निर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आहिकान्तरम् । एवं पञ्चदश-
आहोदयुन्नेयम् । मत्स्यपुराणम् । “ततःप्रभृतिसंक्रान्तावुप-
रागादिपर्वसु । विपिण्डमाचरेत् आहमेकोहिष्टं मृताहनि” ॥
ततः प्रेतस्वपरीक्षारात् विपिण्डं त्रैपुरुषं निरुपपदमृताह-
शब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु कश्चि-
त्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ ।

शङ्कः । “सपिण्डीकरणादूहं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र
त्रय कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥ अमावास्यां च यो यस्य
प्रेतपक्षोऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूहं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः” ॥ त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
मृताहपर्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति
प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अश्वयुक् कृष्णपक्ष इति यावत् न तु
श्रावणपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः
पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नागरखण्डम् ।
“नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृ-
पक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य
मलमासत्वे प्राषाढापेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् । अत्र
मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य ।
ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक् कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
न पार्वण किन्त्वेकोहिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्व-
णेति कर्त्तव्यताकैकोहिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्र
पूर्ववधनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो विधि-
रित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैकोहिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु
प्राट्पौरुषिकं “कर्षूसमन्वितं मुक्ता तयाद्यं आहधोदयम् ।
प्रत्याहिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्धिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानिय-
मात् एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्धिकं
पार्वणविधिनैव “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥ इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां
पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातादित्रितयदैवत कार्यम् ।
मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा
इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
विधिना छन्दोगैरपि मातादित्रिकाणां आहं कर्त्तव्यं न
योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च
मृताहपार्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृतकात्यायन-
वचनं “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य-
भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् ।
सपत्नीसात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः
ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमात-
मातरित्यादिङ्गम् । एव साग्निकौरसत्तेवजाभ्यां मृताहे पार्वणं
कर्त्तव्यम् । “औरसत्तेवजौ पुत्री विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्द-
मितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥ इति जाबालवचनस्य “यत्र
यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।
उशना च । “प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः ।
एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आहूतः सुतः” ॥ अत्र प्रागुक्त-
युक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे
यदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्मपाहित्वार्थम् । ततश्च
योग्यात्वादेकाध्यादिसामः न तु यथा प्रेतश्राद्धो पितृशब्दस्थाने

कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतआहधर्मग्राहित्वात् सांवत्सरिक-
अपि तथेति आहविवेकः । कल्पतरुवाक्योस्तु स्वगोत्रा-
येति पठितं स्वमात्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । 'यस्मै आह' कर्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्य-
गोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा आहं न कारयितव्यमिति
व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽप्युदुह्मिवादीनामसगोत्रत्वेऽपि न
निषेधः । वस्तुतस्तु तत् पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्य-
गोत्रजद्वारा आहं न कार्यमित्यर्थः । अतो लघुहारीतवचने
स्वयं पठं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपद-
वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः । मृताहनि
पितुर्यस्तु न कुर्यात् आहमादरात् । "मातुष्यैव वरारोहे वत्स-
रान्ते मृताहनि । नाहन्तस्य मृतादेवि पूजां गृह्णामि
नोहरिः" ॥ मरौचिः । "पतिताज्ञानिनो मूर्खास्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः । मृता हंसमतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते" ॥
इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकआहम्य
मृताहकर्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्तव्यत्व-
सम्भावनारहितेन मृताह्यात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते ।
"प्रचिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयत्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य-
वान् विप्रो ह्यथैव न चिरं क्वचित्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
सायं प्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव
एकादश्यां क्रियते । न च पाकस्याहत्वेन प्रधानतिथिकर्त-
व्यतानियम इति वाच्यम् । "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यटा
भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्निकी" ॥
इति वचनेन सुहृत्तमाचलाभेऽपि कर्तव्यतोपदेशात् तदानीं

पाके तदसम्भवात् । एवमुदौच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियम इति ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् । तत्र गोमिलः । “अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दग्धर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति दक्षिणः दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यहप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत” इति । आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः । तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूत पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने ह्यश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम् अत्र यवैस्तिलार्थ इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थ इत्युपादानं व्यर्थं भ्यात् । ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पित्रेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वणप्राप्तत्वाच्च तदर्थोपदेशः “अप्रसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्” । इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मज्ञानस्तरं पितृकर्मकरणे प्राग्वामीपचारनिरामाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन देवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं द्विगुणभुञ्जत्वनिरासाय ऋजवो दग्धर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः दत्ताः स्य इत्यनेन दक्षिणश्च सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योभ्यत्वात् सुसम्पन्नमिति प्रीक्षे वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनाय सुसम्पन्नमित्युत्तरम् एतद्दर्भमयताक्षपक्षेऽप्यवाधितत्वादायम् । दधिवद-

राक्षसमित्रा इत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् अक्षतो यवः
 “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारा-
 यणधृतात् अतएव वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनेऽक्षतमनूक्ता
 संयोज्यवक्त्रकर्मभुदधिभिरिति निःसन्दिग्धत्वमुक्तम् । स्वधा-
 वाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः
 तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पितृपक्ष एव प्रश्नः अतएव तन्नि-
 वृत्तये दैव इति देवपक्षे नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
 प्रश्नः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति ततः पितृपक्षे स्वधावाचन-
 स्थानौयत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधो-
 च्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरञ्च
 अस्तु स्वधेतिवत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति अत्र नान्दीसुखाः
 पितर इत्यादि नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः इति निर्देशेन च
 नान्दीसुख पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च
 तथा नान्दीसुखेभ्य एव चेति ब्रह्मपुराणे च नान्दीसुखपदश्रुते-
 स्तद्विशेषणविशिष्टसौवाभ्युदयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीय-
 न्तामितिवन्नान्दीसुखेभ्यः पितामहेभ्य इत्यादिवाच्यं न तु
 नान्दीसुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादि पितृ-
 दयितोक्तं युक्तं नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य
 नान्दीसुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागु-
 क्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दीसुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यादा-
 वप्राप्तेः । एतेनाव मैथिलोक्तं तन्त्रता विधानमपि निरस्तम् ।
 पार्वणवत् स्वधाप्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
 विशेषादभिलाषे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः । अभिलाषे नमः
 इति ब्रूयात् । “अमुकासुकगोवैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।
 इति ब्रह्मपुराणे आदे स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन
 विकल्पादत्राभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृन-

अथ देवदित्यनेनापि पार्वणोक्त विश्वदेवपक्षोऽयं नम एव
 प्रतीयते । न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति आह्वे तथा प्रयोगे प्रमा-
 नाभावात् । एवेमाश्वलायनगृह्ये यवोऽमीति मन्त्रे तु पुष्ट्या
 इति न्युतेर्मन्त्रमात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । अतएव
 “स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह । पितृनितिपदात्
 पूर्वं वदेद्वान्दौमुखांनिति” इति बहुवचकारिका प्रदर्शनात्
 छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः “कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः
 सगणाधिपाः । पूजनोयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वा घृत-
 पुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥ कुड्यलम्बां वसोर्धारां सप्तवारान्
 घृतेन तु । कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्मन्निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षडभ्यः पित्र-
 भ्यस्तदनुशास्त्रदानमुपक्रमेत् ॥ वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्यो-
 ऽयं निरामिषः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
 प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुमयतस्तथा । उपवेश्य
 कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥ तथा “निपातो न हि
 सद्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितृन-
 प्यत्र देववत् ॥ पित्रभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोवनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥ नात्रापसव्यकरणं
 न पितरं तोर्यमिष्यते । पात्राणां पूरणादोनि देवेनैव तु
 कारयेत् ॥ व्येष्टोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रामपवित्रकान् ।
 कृत्वाघ्ये सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ मधुमध्विति
 यस्तत्र विर्जपोऽगितुमिच्छताम् । गायत्र्यमन्त्रं सोऽत्र मधु-
 मन्त्रविजितः ॥ न चाग्न्यसु जपेदत्र कदाचित् पित्रसहि-
 ताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ यस्तत्र
 प्रकारोऽयस्य तिलवदयवयत्तया । तच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र

प्रवेशे यत् आहं तत्प्रवेशे नववेश्मन इत्यनेन वक्ष्यते । तत्र नवगृहप्रवेशस्य निमित्तस्य क्रियात्वेन क्षणिकस्यापि तन्नि-
श्चयवत् एवाधिकारात् संक्रान्तिवत् भूतभविष्यत्वेन द्विधैव निमित्तत्वात् भूते भविष्यति वा गृहप्रवेशे नान्दीमुखआदा-
चरणमिति । अत्र वृद्धिआहस्य निरवकाशत्वात् त्रयोदश्यादि निषेधः । मातरो गौर्यादयः । तथाच बहुचगृहपरिशिष्टम् ।
“गौरौपद्माशचीमेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्म-
देवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवताः” । ताश्चाभिधाय भविष्ये । “पूज्याश्चित्तेऽथवा कार्या वरदामय-
पाणयः । मातर इति सर्वासां विशेषणम् अतएव एतत् पाथं गौर्यै माचे नम इति प्रयोगः एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः ।
अतएवेतयोर्वहुत्वेन निर्देशः । पूजयन्ति अभ्युदयदानेन प्रीथ-
यन्तीत्यर्थः । शुभ्रासु शुक्लासु रजतस्फटिकादिमयीषु लिखिता चित्रिता आदिशब्दात् भित्त्यादिषु अक्षतपुष्पेषु यवपुष्पेषु
पृथग्विधैर्नानाप्रकारैर्वसोधैरितराजस्य । वसोधारामिति वसो-
धारोधिपातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ।
आयुष्माणि आयुषे हितानि आयुषे मे पवस्वेत्यादौमि शान्त्य-
र्थमभ्युदयस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं पश्य इति छन्दोगानाम् । “मातृ-
आहन्तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाश्च
हृदो आह्वयं भवेत्” इति मातातपोक्तमाह्वयाह्व्युदासार्थम्
अतएव तत्रैव छन्दोगपरिशिष्टे पञ्चामेव पिण्डेति कर्त्तव्यता
वक्ष्यते गोभिलसूत्रेऽपि पित्रादिहृदप्रमातामहान्तानामुल्लेखः-
कृतः न सावादीनां “न योषिद्वयः पृथग्दद्यादवमानदिमाहरे ।
स्त्रभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन हृदादौ योपितृयाहं छन्दोगानां पर्युदस्तश्च । न चाद-

मानदिनेतरत्र योषिद्वयोऽपृथग्दद्यात् यतः स्वभर्तृपिण्डांशेभ्य
 उभयोद्देश्यकदत्तेभ्य एव योषितां तृप्तिः पुरुषाणां योषिस्त्रौव-
 नादौ पृथक्पिण्डादपि तृप्तिश्चत्वात् योषित्पदमपि सार्थकमिति
 वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परि-
 प्राप्ते योषितां आह्वेऽपृथक्त्वं विधीयते । किं वाऽपृथक् आह्व-
 वैशिष्ट्यं विधीयते नाद्यः अमावास्यादौ योषिदानाप्राप्तौ कथं
 तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं न चामावास्यायां पितृभ्यो दद्या-
 दित्यत्र “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु” इति विष्णु-
 पुराणोच्येऽपि योषितामपि पितृत्वात् आह्वप्राप्तिरिति वाच्यं
 पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदं न प्राप्त पितृलोकमात्रपरं
 किन्तु पितृपितामहप्रपितामहमात्रपरं असावेतत्ते इति यज-
 मानस्य पित्रे असावेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असा-
 वेतत्ते इति यजमानस्य प्रपितामहाय इति श्रुत्याद्येकवाक्य-
 त्वात् “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
 सम्प्रदातेषां पक्ष्मी नोपपद्यते” इत्यत्र त्रयाणामित्यनेन पितृ-
 पितामहप्रपितामहानां पत्नीनिरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वाव-
 गमाच्च । मातामहादिलाभस्तु “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
 माहामहा भ्रुवम् । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं ब्रजेत्”
 इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात् मातामहा इति तदादिविक-
 परम् । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः ।
 आदेति कर्त्तव्यतायां मातामहादिविकीपादानाच्च । नान्यः ।
 तथाहि अवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु
 “भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रसीताहनि सर्वदा” इति छन्दोगपरि-
 गिटीयेन स्त्रीपुंसयोः साधारणत्वेन आह्वप्राप्ता “स्त्रीणामप्येव-
 मैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । नृताहनि यथान्याय नृणां यद्विद्मो-
 दितम्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयेन विशेषतः आह्वप्राप्त्या

च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । न चैवं परशाखिकाविरोधि-
सर्वकर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति वाच्यम् अविरोधि चेति चकारेण
नाकाङ्क्षितस्यैव साभात् अतएवानाकाङ्क्षिते गृह्यपरिशिष्टं
“वह्न्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति
शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इति । तस्मादवसानदिना-
दृत इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमत्रानुवादः । न च
वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् । अथयपदानुवादे तु
विभक्तेर्नानुवादकतेति । एवमेव ईशानन्यायाचार्याः । तस्मात्
आहं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः । अन्वष्टकासु
वृद्धौ च गयायाश्च क्षयाहनि । मातुः आहं पृथक् कुर्यादन्यत्र
पतिना सह । वृद्धिआहे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम्” इति
तीर्थचिन्तामणिधृत वायुपुराणोयेन वृद्धान्वष्टकावसानदिन-
गयानिमित्तकआहकरणेषु छन्दोगेतरोलवसानदिनेतरत्र वृद्धादौ
योपिङ्गः पृथक् आहायाम्नं दद्यात् अवसानदिने तु छन्दोगात्
छन्दोगोभयो योपिङ्गो दद्यादित्यर्थात् सिद्धम् । ततश्च वृद्धादौ
छन्दोगो योपितां कथं वृत्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य उत्तरार्हना-
न्वय इति एतदर्थमेव स्वसूत्रोक्तविधानत इत्युक्तम् । सुवेति
स्वगृह्यशास्त्रपरम् । अन्यत्रामावास्यादौ पतिना सह आहं
भोग्यं कुर्यादित्येवार्थः । समावेतत्त इति यजमानस्य पित्र
इति प्रागुक्तश्रुत्या आहे पदो निरपेक्षपित्रादित्त्रिकषोधि-
कया “सपिण्डीकरणादूहं” यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वं-
गहरा माता इति धर्मेषु निययः” इति श्रुत्या भर्तृदत्तांग-
भागित्वषोधिकया चेकवाक्यत्वात् एतेन पदभ्य इति लोवम्भा-
दकविषयमिति वक्ष्यायुधोक्तं निरस्तम् । अविन्यायकं च छन्दो-
गेतरेण पितामहादीनां आहं क्रियते । “लोवस्तमतिटयादा
मेतायामोदके द्दिज” । इति छन्दोगपरिशिष्टात् । लोवस्त-

मित्यत्र निमित्तविशेषणत्वेन पुंस्त्वमविवक्षितम् अतएव लघु-
 हारीतेनाप्युक्तं सपिण्डोकरणे “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपि-
 ण्डोकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्ताहुतिव्रतैः ।
 तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव
 तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः” इति । तदनु आयुष्य-
 जपानन्तरं आहदानं आह्वीयद्रव्यदानं वशिष्ठोक्त इति वशि-
 ष्ठेन छन्दोगगृह्यपरिशिष्टे पार्वणे यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिष-
 व्युदासेन बोध्यः । यत्तु मधुमांसाभ्यञ्जनेति याज्ञवल्क्यादौ
 ब्रह्मचारिणो निषेधे सन्नियोगशिष्टत्वान्मांसनिषेधे मधुनिषेध
 इत्युक्तं निरामिषआहशेषघटितपिण्डानां पिण्डांस्तु दधि-
 मध्वक्तानित्यादिना तदुक्तरूपविशेषणमात्रविधानाच्चात्र फल-
 चमसन्वायेन आहो मधुप्राप्तिरिति द्वैतनिर्णयोक्तञ्च तदयुक्तं
 “शाल्यञ्च दधिमध्वक्तं वटराणि यवांस्तथा । मिश्रोक्तस्य च
 चत्वारि पिण्डान् औफलसन्निभान्” । इति ब्रह्मपुराणवचनेन
 पिण्डघटकाश्रय दधिमध्वक्तत्वेन च पिण्डस्य सर्वस्मात् प्रकृ-
 तादवात् उद्धृत्य इत्यनेन आहशेषद्रव्यकर्तव्यतया फलचमस-
 न्वायेन आहोऽपि मधुप्राप्तेः । एवमेव आहप्रदोषे वर्द्धमानो-
 पाध्यायाः । तत्रायस्य राजन्यवैश्यकर्तृके ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसमसौ भक्ष्य ददातीति श्रुत्या ऋत्विग्भक्ष्यत्वेन फलचमस-
 विधानात् ऋत्विग्भक्ष्यस्य च यज्ञशेषद्रव्यत्वेन तत्सिद्धे यज्ञेऽपि
 फलचमसलाभः फलचमसस्य दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति ।
 अतएव मधुजपोऽश्रोतसर्गानन्तरं मधुवाता इत्यादि जपयाभ्यु-
 दयिके मधुसत्त्वे मधुद्रव्यप्रकाशकत्वात् दृष्टार्थकः अन्यथा
 दृष्टार्थकता म्यात् । अतएव गोभिलभाष्ये यशोधरधृतवचनम् ।
 “कृत्वा नान्दीमुखआहं दधिमध्वाज्यद्रव्यकम् । अथञ्च प्राथ-
 येदन्नपत इत्यभिमन्त्रितम्” । गोभिला नुक्तस्यान्नप्राशनस्याप्य-

मेनाभ्युदयिकश्राद्धवत्त्वं प्रतीयते । प्रातरामन्त्रितानिति पूर्व-
दिननिमन्त्रणनिरासार्थं युग्मानिति अयुग्मव्यावृत्त्यर्थम् उम-
यतः पितृपक्षे मातामहपक्षे च दैवपक्षे युग्मत्वस्य पार्वणे प्रात-
त्वात् तथा पार्वणवदुदङ्मुखीकृत्य ब्राह्मणानुपवेश्य वक्ष्यमाणः
प्रकारेण कुशान् दद्यात् । कर्तुंस्तु पार्वणवन्न दक्षिणाभिसुखत्वं
किन्तु प्राङ्मुखत्वं पिण्डदाने तथादर्शनात् । एवञ्चाभ्युद-
यिके युग्मा ब्राह्मणाः समूना दर्भाः “प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो
दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वा” इत्याश्वलायनवचनेऽपि
हितोयकल्पाभिधानं छन्दोगपितृपक्षपरम् । न चैतदेवपक्ष-
पितृपक्षोभयसाधारणच्छन्दोगपरमस्तु अविशेषादिति वाच्यम्
आभ्युदयिके छन्दोगानामपि दैवपक्षस्य पार्वणतुल्यत्वात् “ये
चात्र विश्वेदेवार्थं पूर्वं विप्रा निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यास-
नान्येषां हि दर्भोपहितानि च” इति देवलोक्तसर्वशास्त्रिगीचर-
सामान्यविधीनां सङ्कोचे हेत्वभावात् । किञ्च यथा पार्वणे
छन्दोगेतरेषां ब्राह्मणयुग्मत्वप्राङ्मुखत्वयोः कर्तुंरुदङ्मुखत्वस्य
च दैवे प्रातृत्वेन विध्यभावात् पितृपक्ष एव ब्राह्मणयुग्मत्वं
प्राङ्मुखत्वं कर्तुंरुदङ्मुखत्वं विधेयम् । तथा छन्दोगानामपि
साहचर्यात् पार्वणप्रातृब्राह्मणोदङ्मुखत्वमनूय पितृपक्ष एव
कर्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधेयत्वम् । एतेन छन्दोगानां दैवब्राह्म-
णोदङ्मुखत्वं मेयिलमतं निरस्तम् । अन्यथा पार्वणेनैव ब्राह्म-
णोदङ्मुखत्वस्य प्रातृत्वे पितृब्राह्मणस्य च प्रातृत्वे विध्यनु-
वादापत्तेः । किंस्वस्य वसुसत्ययोर्देवतात्वं पितृपक्षवत् सधु-
मन्त्रवर्जनस्येति पार्वणादिशेषः । ऋजुना देवतीर्थेन न तु पितृ-
तीर्थेन गच्छस्य वामस्य देववत् दक्षिणजानुपातेन प्रागग्रकुश-
द्वययुक्तासनेन च । पूर्वम् ऋजुद्वस्तेन कुशदानमुक्तं तत्तत्प्रदान-
प्रकारश्च पितृभ्य इतीति इतीत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्येति

प्रज्ञांस्थमानप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य
 गोत्रनामभिः पितॄन् सम्बोध्यार्घ्यं प्रदापयेदित्यर्थः । अप-
 सव्यं प्राचीनावोतिहं नात्र किन्तुपवीतित्वं पितृतीर्थं तर्जन्य-
 द्बुधयोर्मध्यरूपं नात्र किन्त्वद्बुधग्ररूपं देवतीर्थम् । पात्राणा-
 मर्घ्यपात्रादीनाम् आदिशब्दात् आसनादिदानं देवेन तीर्थे-
 नेति शेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य पङ्क्तिज्येष्ठस्य उत्तर
 उपरिकरो येषां तत्तथा । कराग्राग्रपवित्रकानिति कराग्रे-
 ऽग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषां ते तथा । नैकैकस्य नैकैकपि-
 त्वादिसम्बन्धिब्राह्मणस्य न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य
 हस्ते तथाऽपरस्य पितामहब्राह्मणस्य हस्ते तथाऽपरस्य प्रपि-
 तामहब्राह्मणस्य हस्ते दीयते तथावेति । एतेन पितृब्राह्म-
 णयोर्हस्तोपरि उत्तराग्रं पवित्रं दत्त्वाऽर्घ्योत्सर्गान्तमुक्त्वा एव-
 मेव पितामहादीनां पञ्चानामेकैकशः हयोर्हयोर्ब्राह्मणयोर्दद्या-
 दिति पितृदयितोक्तं निरस्तम् । एवं कराग्राग्रपवित्रकत्वमाभ्यु-
 दयिके विशेषः इत्यायाति तथा चैतद्वैपरीत्यं पार्वणे स्यादिति
 चेन्नैवं मिलितहस्ते पवित्रदानमभिधाय नैकैकस्यात्र दीयते
 इति यत् पुनरभिधत्ते तेन ज्ञापयति इदमेवात्र विधीयते करा-
 ग्राग्रपवित्रकत्वमनूय इति कृत्यप्रदीपोक्तमपि निरस्तम् ।
 नैकैकस्यात्र दीयत इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां
 मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयत इत्यस्य
 पुनरभिधानानुपपत्तेः । न च ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनैव मिलित-
 हस्तनामः ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य च पित्रादि प्रत्येकब्राह्मणद्वया-
 पेक्षयापि सम्भवेन तथात्वानुपपत्तेः । कराग्राग्रपवित्रकत्व-
 स्यापि पार्वणे केनाप्यनुकृत्वेनाभ्युदयिकेऽनुवादानुपपत्तेयः ।
 तस्मात् ज्येष्ठोत्तरकराग्राग्रपवित्रकत्वस्य पित्रादित्रयगिमित-
 याग्रणहस्तोपरि दानस्य च विशेषादाभ्युदयिक एव विधानं

पार्ष्णेत्वाचनादिदर्भवत् चर्चदानेऽपि पवित्रदानस्य दक्षि-
 णायत्वं प्रतीयते । मधुमध्विति यस्तत्रेति पार्ष्णे भोक्तुमि-
 च्छतां ब्राह्मणानां आश्रयत्वेन मधुद्रव्यप्रकाशकमध्विति त्रिर्जपो
 । मधुवातेति मन्त्रसहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽयं
 मधुवातेति मन्त्रवर्जितः कार्यः । एतेन भोजनादिकास्तत्रैवे
 मधुमन्त्रपाठो न निषिद्धः मधुमन्त्रपाठनिषेधाच्च मधुमो निवृ-
 त्तिर्नास्त्यौत्यवगम्यते । अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्य-
 र्यसिद्धत्वात् विधातुमयोग्यत्वात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधान-
 निवृत्तिः गुणलोपे न मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मधुमध्विति
 जपाम्यनुष्ठानञ्च न स्यादिति आश्रयविकेकः । पितृसंहिताया-
 मिति पितृमहत्त्वप्रकाशकमन्त्रमात्रोपलक्ष्यार्थम् । यस्तत्रेति
 तत्र पार्ष्णे तृतेषु ब्राह्मणेषु चतस्य प्रकारोऽयस्य विकरणं
 तिष्ठवत्सिद्धयुक्तं यथा स्यात्तयोक्तम् अत्र तु यद्ययुक्तं यथा
 स्यात्तथा विपरीतकः अतृतेषु ब्राह्मणेषु कार्यः । कल्पतरुस्तु
 विरीतको देवतीयादिदानेनेत्याह तदयुक्तम् । “पात्राणां पूरणा-
 दोमि देवेनैव हि कारयेत्” इत्यनेन प्राप्तत्वेनानुवादकतापत्तेः ।
 पार्ष्णे तृतास्य इति यः प्रश्नस्तत्स्थाने सम्ययमिति वाच्यं
 प्रश्नानन्तरं सुमम्ययमिति ब्राह्मणेः प्रीते गेयमयं क्व देयमिति
 पृच्छेत् । इष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिषधनम् । “स तानाह
 पुनः क्व देयशासमित्यपि । इष्टेभ्यो दीयतामेतत् इति सम्य-
 चदन्ति ते” इति ब्रह्मपुराणात् । अथ पितरं पुर्यवत्
 गोव्रसप्यमनामभिरामन्तर द्वितीयं पितामहं ततोयं प्रपितामहं
 मध्यदेमापदेययोर्दर्भेति शेषः एतेषां पिण्डमार्गेण दाया-
 दितानां पित्रादीनां वामतो दक्षिणं दिशि पश्येत् कर्मे-
 दक्षिणोपपारो भवति एतेन हस्तप्रदोषे दक्षिणस्थितमागप-
 कुम्भमुपस्थाप्ये मायादिभ्यो मध्यस्थितमागपकुम्भमूढमभ्या-

ग्रेषु पित्रादिभ्यस्तदुत्तरस्थितप्रागयकुशमूलमध्याग्रेषु माता-
 महादिभ्यः प्राक्षु खेनावनेजनादिदातव्यमित्युक्तं निरस्तं मातृ-
 पक्षस्य पूर्वं दूषितत्वात् प्राधाहितपित्रादीनां वामदेशे माता-
 महादीनामन्त्रं जलदानानुपपत्तेश्च कर्तुर्दक्षिणोपचारानुप-
 पत्तेश्च कर्कन्धुर्वदरं तत्पात्रक्षालनेन पिण्डपात्रक्षालनेन अघने
 जयेदिति श्रुतेरघने निघ्नेति ब्रूयात् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानां
 मूलादिक्रमेणोपर्युपरिदानेन दाताऽप्युत्तरोत्तरं कर्तुं हि गतिर्भ-
 वति अधश्चरणः । दद्यादिक्रमेणाधोऽधः प्राश्चरणादधोगतिर्भवति
 इतरेषु पार्वणादिषु ईपत् शक्तान् अल्पनग्नान् तूष्णीमिति
 गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । आचामयेत् स्तेपघर्षणप्रक्षालनादिकं
 कारयेत् । अन्यत्र पार्वणादौ यवादौत्यादिपदेन देवतैर्यो-
 पधीति परिग्रहः । दक्षिणाश्रवने दक्षिणादिक्निम्ने न त्वाभ्यु-
 दयिकवत् प्राचीनिम्ने दक्षिणाभिसुग्नस्य कर्तृत्वं न तु प्राक्षु-
 खस्य दक्षिणाग्रेषु न प्रागग्रेषु एव विधिः पिण्डदानविधिः ।
 अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनानन्तरं ब्राह्मणायभूमिं सुसुप्रोक्षित-
 मस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकैकम्
 उदकेन हस्ते सिञ्चेत् । सीमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं
 कुर्यात् । अनन्तरमक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यादिना शवान्दद्यात्
 दापयेदिति प्रयोजकनिर्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वारापि
 पार्वणवदृष्टिश्चाङ्गं कर्तव्यम् इत्युपदेशाय वा अर्घ्यदानवदिति
 ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थं न तु तन्वतानिहतिरिति दिश्यते ।
 “अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्वस्य विनि-
 हतिः स्यात् खधा वाचन एव च” ॥ इत्यनेन विधानात् ।
 षष्ठैव नित्यमिति गोत्रनामान्ते सखन्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते न
 चतुर्थी कदाचन इति तस्मै ते खधेति मन्त्रस्थाने चतुर्थी-
 निषेधकमित्यपुनरुक्तिः तेन ये चात्र त्वेति मन्त्रो न पाठ्यः

उत्तरार्द्धमिदं पार्वणविषयकमपि । प्रार्थनासु सुसुप्रोक्षित-
मस्त्रित्यादिषु प्रतिप्रोक्षेऽस्तु सन्त्रित्यादिना प्रतिवचने, कृते ।
पवित्रान्तर्हितान् सिद्धेदुत्तानपात्रादिति पवित्राच्छादितान्
कर्ज्जं वहन्तौत्यनेन सिद्धेत् । अनन्तरं न्युज्जोक्तपात्रमुत्तानं
कृत्वा युग्मानेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं कुर्यात् । धूर्यस्य पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्य अनङ्गुष्ठं पाणिं गृहीत्वा प्रणम्यानुव्रजेत् । भद्रं च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “द्राक्षा-
मलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्येव दक्षिणार्थस्तु
दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥ मूलमार्द्रकादि । निवेदयेत् भोज-
नाय दद्यात् तानि द्राक्षामलकमूलानि । सम्भवे समुच्चयो-
ऽसम्भवे प्रत्येकमपि दक्षिणा । चाभ्युदयिकं नित्यं काम्यञ्च
दर्शपौर्णमासवत् । देवोपुराणम् । “अष्टकामाध्यभ्युदया-
स्तौर्यपादोपपत्तयः । पितॄणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात् ध्रुवः
स्मृतः” ॥ मासिकान्नादमावस्यायाद्वादतिरेकोऽष्टकादिश्राद्ध-
गणो ध्रुव आवश्यकः । विष्णुः “आदित्यसंक्रमणविषुवद्वयं
विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयः । एतास्तु
श्राद्धकालान् वे काम्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं
तदानन्त्याय कल्पते” । एतच्च संयोगपृथक्त्वन्यायादविरुद्धम् ।
स च न्यायस्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं
नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे
तथैव च । बलिकर्माणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे
च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनोपिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु
न पृथक् पृथक् ॥ नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धं श्राद्ध-
मिष्यते । न शोष्यन्तो जातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥ विवा-
हादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शशुम यस्य चान्ते ॥

विधाहादावेकमेवाद कुर्व्यात् आहं नादौ कर्मणः कर्मणः
 स्यात् । तथा गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सक्तत् ॥
 सक्तदेव भवेत् आहमादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत्
 आहं तत्र तत्रैव मातरः” ॥ यानि कर्माणि कर्त्ता पुनः प्रति-
 दिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेववृत्तिकर्मोदर्गपोर्णमा-
 सश्चावण्यग्रहायण्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृ-
 पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि । आधाने अग्न्याधाने
 होमयोः सायं प्रातर्होमयोः नवयज्ञयाग्रहायणेष्टिः एतेषु
 आधानादिषु प्रतिप्रयोगं प्रतिकर्माणि आहं न कार्यं किन्वा-
 धानादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं स्यात् तेनान्यत्र आवण्यादौ प्रति-
 कर्मव आहमित्युक्तं सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलगृह्ये
 सर्वाणि वक्ष्यमाणानि कर्माणि अन्वाहार्यवन्ति अन्वाहार्य-
 माभ्युदयिकआहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि कार्याण्येत्युक्तेः
 तथा च गृह्यान्तरं “यच्छाहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । समावास्यां द्वितीयं तदन्वाहार्यं प्रचक्षते” । तत्र
 कर्मविशेषे आभ्युदयिकआहं निषेधयति नाष्टकास्त्विति षष्ट-
 कासु षष्टकाहोमेषु । आहो गृह्योक्तान्वष्टकादिआहो पिण्ड-
 पितृयज्ञआहो च शोष्यन्ती होमः स च शोष्यन्तीं शूलायन्ती-
 मासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः सुप्रसवे इत्यस्माद्धातोरिति भट्ट-
 भाष्यदन्त्यादिः । अथ जातकर्मणि आहनिषेधात् तत्र तद्वि-
 धायकं वचनं शाख्यन्तरौयम् । किन्तु पुत्रजन्मनिमित्तकं
 पुत्रसुखदर्शनार्थञ्च आहं कर्त्तव्यम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आहम-
 भ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसम बुधेः” ।
 अत्र जातकर्मसमकालविधानादच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं तथा च
 विश्वधर्मोत्तरम् । “अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्र-

जन्मनि । अग्नौचापगमे कार्य्यमथवापि नराधिप !” ॥ न चास्य
 पुण्योत्तरभावेन व्यवस्था दारुणतोक्ता युक्ता पूर्वाह्णवैयर्थ्या-
 पत्तेः जातकर्मसमकालविधानविरोधाच्च तस्माद्विकल्प एव
 शक्ताशक्तभेदेनोक्तेः तावत्कालं स्तन्यादाने पुत्रनाशप्रसङ्गात्
 साङ्गं हृदिश्राद्धं कर्त्तुं न शक्यते चेदङ्गविकलमेव भविष्यतीति
 श्राद्धविवेकः । अतएव नव्यवर्धमानधृतभविष्यपुराणं “पिण्ड-
 निर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः । हृदिश्राद्धे कुलाचारात्
 देशकालाद्यपेक्षया । अग्नौकरणमर्घ्यं दानावाहनाजनेजनाद्युत्तरतन्त्रं निवर्त्तत”
 पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत्” । कृत्यप्रदीपेऽपि ।
 “देशकालाद्यनुरोधेन यदि पिण्डरहितमाभ्युदयिकं क्रियते
 तदाग्नौकरणमर्घ्यं दानावाहनाजनेजनाद्युत्तरतन्त्रं निवर्त्तत”
 इति पुत्रमुखदर्शननिमित्तश्राद्धञ्च वक्ष्यते । प्रवासादागतस्य पितुः
 पुत्रमूर्द्धाभिघ्राणरूपे प्रोपितागतकर्मणि गोभिलोक्तश्राद्धं न
 कार्य्यं विवाहादिति समसनौयचरुहोमगृहप्रवेशनयानारो-
 हणचतुष्ययामन्त्रेणाचमङ्गसमाधानार्थहोमचतुर्थीहोमानामा-
 दिशब्देन ग्रहणम् एषु विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मस्वेकमेव
 श्राद्धं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ एकेनैव कृतेन श्राद्धेण सर्वाण्येव
 तानि श्राद्धवन्तीति अन्तशब्दाऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः
 पट इतिवत् समौपार्थ्यत्वं उपलक्षणं स्यात् ततश्च विशेषणोप-
 लक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात् एतच्च
 छन्दागपरम् अतएव भवदेवभट्टेनापि गर्भाधानं आभ्युदयिकं
 न लिखितम् अन्यवेदिभिस्तु “निषेककाले सोमे च सौमन्तो-
 न्नयने तथा । श्रेय पु सवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” इति
 अविष्यपुराणे निषेककाले गर्भार्थशुक्राधानदिने श्राद्धं कर्माङ्ग-
 मित्यनेन विहितमाभ्युदयिकं कर्त्तव्यमिति तेषां श्राद्धानन्तर-
 निषेकविधानात् श्राद्धे नियुक्त इत्यादि विष्णुपुराणोक्तनिन्दा

एतदितरथादपरा गणयः ससुदायेन एकस्मिन् दिने क्रिय-
माणेषु कर्मसु यथा यजनौघेऽहनि नवयज्ञवास्तुयज्ञगीयज्ञाश्व-
यज्ञेषु सर्वाद्देशेनैकमेव मातृपूजनमेकमेव च आहं सन्नियोग-
शिष्टत्वात् वसोधीरादानमायुष्यमन्त्रजपश्च न तु कर्मसंख्यानु-
सारेण एतद्वचनं लाघवव्यायमूलम् अतएवाग्नेथादौनां यथा-
मप्युद्देशेनाङ्गत्वात्तन्त्रेण प्रयाजादिकमित्येकादशाध्याये सि-
द्धान्तितं यत्र यत्रेति ननु कर्मादौ षड्भ्यः पितृभ्य इत्यनेन
आहं विहितं कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन मातृपूजा विहिता
इति । पुनरुक्तिर्न वैदिककर्मादौ मातृपूजा पूर्वसुक्ता चनेन
पुत्रजन्मादौ वैदिककर्मादित्वाभावेऽपि आहनिमित्तत्वादेव
विधीयते । यद्वा यत्र यत्र आहं भवेत्तत्र तत्रैव मातर इति
वचनार्थः तेनाष्टकादौ वृद्धिआहनिषेधे मातृपूजानिषेधः ।

अत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दीमुखआह्ने पितुरधिकार-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत-
संस्कारकर्मसु । पिण्डानोदहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” । सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । सुत-
संस्कारग्रहणात् पुत्रविवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्यम्
आद्यन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् तथा चाश्व-
लायनगृह्यपरिशिष्टं “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सौमन्तो-
न्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः” इति श्रुतिरिति गर्भपात्र-
योरयं गर्भपात्रः गर्भस्योदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया
इति कल्पतरुः दारोतोऽपि “सकृत्सु कृतसंस्काराः सौमन्तेन
कुलस्त्रियः । य य गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र
सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येक-
कृतजातकर्मादिकसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं “सकृत्कृते
कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् पिण्डानिति आहपरम् ।

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां
 चूडाकर्मादिके तथा । सोमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने ।
 नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विष्णुपुरा-
 णोपेकयाक्यत्वात् तदैकवाक्यतयेकशेषात् सुतपदं कन्यापुत्र
 परम् । आ उद्बद्धनादित्यत्राभिविधावाङ् तस्याभावेऽपि संस्कार्य-
 क्रमबाधकस्य पितुरभावे पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिवेति
 तत्क्रमादिति “चित्रं कर्म यथा धनैर्कैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” इत्यङ्गिरसोक्त-
 फनभागितया तस्य प्रधानस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितॄणां
 दद्यात् ततश्च संस्कार्यपित्रादिष्वयमातामहादित्रयेभ्यः आङ्
 कुर्यात् न च संस्कार्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदान-
 भूतानाम् । तत्क्रमादित्यनेन पितुः प्रवेशात् तत्प्रपिता-
 महेतरपञ्चानामिति नारायणीयाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं
 पितृनुप्रवेशेन संस्कार्यपितृपितामहप्रपितामहानां आङ्
 तन्मातामहपक्षस्यैव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
 ध्रुवम्” इत्यनेन युक्तत्वात् । न वा तेषां संस्कर्तृपितॄणां
 संस्कार्यं पितुः पितृगणमातामहानां वा ग्रहणं तत्क्रमा-
 दित्यनुपपत्तेस्तथा हि आद्ये संस्कर्तुरनुपासत्वेन तच्छब्दा-
 दनुपस्थितिः द्वितीये तेषामित्यनेनैव प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानां
 प्राप्या तत्क्रमादित्यस्यानुवादकतापत्तेः अतएव कृत्यचिन्ता-
 मणिधृता स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव
 स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् ।
 तत्क्रमात् पितृक्रमात् तेनान्यवेदिना क्रियमाणे पितृशाखोक्त-
 मेव कर्म कर्तव्यं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे प्रक्रान्तव्यव-
 च्छेदकं तु शब्देन द्वितीयपक्षस्य सुतरां बाधितत्वमिति
 ततस्तेषामिति निर्विशेषितपितृमात्रपरामर्शकमिति एवं

भ्रात्रापि संस्कार्यदेवदत्तपितुरित्यादि प्रयोज्यम् । निर्णयामृते
 मत्स्यपुराणम् “अन्नप्रागे च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
 पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देवहृक्षजलादीनां
 प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्राहृषोत्सर्गे हृदिश्राद्धं प्रकी-
 र्त्तितम् । इत्यायुधधृतकूर्मपुराणे । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्
 प्रत्यागमेऽपि च । हृदिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम्” ।
 तीर्थयात्रायां विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चितीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेत् सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः
 शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेत् भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन्
 ब्राह्मणांचैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
 एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ।
 एवं सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतो-
 पवासस्तदुत्तरदिने गणेशं यद्वा निष्टदेवताञ्च संपूज्य हृदिश्राद्धं
 कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यादिति
 तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रम्य उपवासदिने सुण्डनमपि ।
 “प्रयागी तीर्थयात्रायां पिष्टमाहवियोगतः । कचानां पवनं
 कुर्यात् हृषा न विकचो भवेत्” । इति विश्वपुराणात्
 प्रवेशेऽपि श्राद्धकारणे तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यं “गच्छन्
 देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत्
 प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गा-
 वाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गद्वप्रवेश इत्येव
 वक्तव्यं यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गद्वप्रवेशयोर्भेदात् तीर्थप्रत्या-
 गमनोत्तरत्वाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तेः ततः प्रवेशे चेति
 चकारेण श्राद्धमात्रं सूचितं न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति देवी-
 पुराणे । अकालीयथ वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरेः । प्राप्ते-

इव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणम् । पिण्डदानन्तु तच्छस्त्रं
 पिष्टपाश्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं
 समाचरेत् । आहं तत्र च कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
 अत्र काल इति न रात्र्यादिपर्युदस्तप्रतिप्रसवस्तथात्वे तद्वा-
 धापत्तेः किन्तु पर्युदस्तेतर अपशस्तकालपरम् । “तत्सादृश्य-
 मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अपाशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः
 षट् प्रकीर्त्तिताः” । इत्यनुशासनग्रन्थानुरीधात् काल इति
 प्रशस्तापराद्धादिकालपरं तत्र शुचेः प्रासुत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहं तेन पूर्वदिने रात्र्यधीवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहं न विरुद्धम् । तथा च इत्यायुधधृतम् । गत्वैव तीर्थं
 कर्त्तव्यं आहं तत्प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशः
 स्यात् पूर्वदक्षिणे” । पूर्वाह्णे सङ्गवे पूर्वदक्षिणेऽग्निकोणे
 पिण्डदानमिति आह्वासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न घौन-
 कृतम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणं “पिण्डांस्तु गोऽज-
 विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । तीर्थ्याहं सदा पिण्डान्
 क्षिपेत्तीर्थं विचक्षणः” । गङ्गायाक्यावस्थाम् । “संवत्सरं द्विमा-
 सोनं पुनस्तोत्रं त्रैज्यदि । सुण्डनक्षोपवासश्च ततो यत्नेन
 कारयेत् । अत्र द्विमासोनमित्यनेन दशमासात् पूर्वं सुण्ड-
 नोपवासी न कार्याविति सूचितम् । अन्त्येष्टिप्रमाणं दान-
 प्रमाणश्च गृहितत्वेऽभिहितं वानुसम्येयम् । इति चम्पूवटीय-
 श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं आहप्रमाणतत्त्वं समाप्तम् ।

आङ्गिकतत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

‘प्रणम्य सखिदानन्दं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ।

आङ्गिकाचारतत्त्वानि वक्ति श्रौरघुनन्दनः ॥’

अथ प्रातःकृत्यम् । तत्र दक्षः । “प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यत्
द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानां हितकार-
कम् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये
च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे
च पृथक् पृथक्” ॥ तत्र दिनपदं ब्राह्मरसुहृत्तादिप्रदीपान्त-
कालपरम् । “त्रियामां रजनीं प्राहुर्यक्षाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सम्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्त
वचनैकवाक्यत्वात् नाडीदण्डः । ब्राह्मरसुहृत्तकृत्यमाह वामन-
पुराणम् । ‘ब्राह्मर सुहृत्तं बुध्येत स्मरेद्देववरानृषीन् । “ब्रह्मा
सुरारिस्त्रिपुरान्तकारो भानुः शशो भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च
शक्रः शनिराहुकेतू कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्” ॥ ब्राह्मर-
सुहृत्तमाह पितामहः । रात्रेश्च पश्चिमे यामे सुहृत्ता ब्राह्मर
उच्यते” । पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे भवदेवीयनिर्णयाभृते
सुमन्तुः । “रात्रेश्च पश्चिमे यामे सुहृत्ता वस्तृतीयकः । स ब्राह्मर
इति विख्यातो विहितः संप्रवीधने” ॥ शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मरो
सुहृत्त इति मदनपारिजातात् । तत्र सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे
हो सुहृत्ता तत्र आद्यो ब्राह्मरः द्वितीयो रौद्रः । तत्रः “प्रातः
शिरसि शुक्लाब्जे दिनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं
स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ नमोऽस्तु गुरवे तस्माद्देवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्याभृत इन्ति विषं ससारसंज्ञकम्” ॥ इति पठेत्

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् । सच्चिदा-
नन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्त्रभाववान्” ॥ इति भावयेत् । “लोकेश-
चैतन्यमयाधिदेव श्रोकान्त विष्णो भवदान्नयैव । प्रातः-
समुत्थाय तव प्रियार्थं ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥ जानामि
धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि” ॥
विष्णुपुराणम् । “प्रबुद्धश्चिन्तयेत् धर्ममर्थश्चास्याविरोधिनम् ।
अपीडया तयोः काम्यसुमयोरपि चिन्तयेत्” ॥ धर्मसंक्षेपणन्तु
भविष्ये । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्” ॥
अतएव जैमिनिः । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति तेन वेदैक-
प्रतिपाद्योऽर्थो धर्मः कोऽर्थो योऽभ्युदयायेति भाष्यम् । तस्य
प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति पृथिवीं नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं
न्यस्येत् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “श्रोत्रियं शुभगामग्निगाधै-
वान्निचितन्तथा । प्रातस्तथाय यः पश्येदापद्मः स विमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्मगां मद्यं नम्रमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातस्तथाय यः
पश्येत्तत्कलेरुपसंक्षणम्” ॥ अतएव व्यासः । “धनिनः श्रोत्रियो
राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वार्धं
न कारयेत्” ॥ महाभारते । “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” ॥
भाष्ये । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रधृत् । योऽस्य
संकीर्त्तयेन्नाम कस्यसुत्थाय मानवः । न तस्य वित्तनामः
स्यान्नष्टश्च लभते पुनः” ॥ कस्यं प्रातः ।

अथ विष्णुवोत्सर्गः । विष्णुधर्मोत्तरे । “निद्रां जह्याद्-
गृह्णी राम नित्यमेवारुणोदये । वेगोत्सर्गे ततः कृत्वा दन्त-
धावनपूर्वकम् । साम समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम्” ॥
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् । “उदयात् प्राक् चतसस्तु

नाडिका परुषोदयः । तत्र स्नानं प्रगस्तं स्यात्तच्च पुण्यतमं
 स्मृतम् । नाडिका दण्डः । नाडीषष्ट्या दिवानियमित्युक्तेः ।
 विशुद्धमस्तिरे । “वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः” ।
 वेगरोधं न कर्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमिति वत् भाषा-
 ख्यातेतरत्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदीयेऽपि । “न वेगितो-
 ऽन्यसिद्धिः स्वात् नाजित्वा साध्यमामयम्” । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे राजेस्तत आचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय
 तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन छौवनो-
 ष्ठासर्वजितः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुची देशे समाहितः” ।
 विशुपुराणम् । “ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः । तिष्ठेन्नातिचिरं तस्मि-
 न्नैव किञ्चिदुदौरयेत्” । कल्पमुषः कालम् । मैत्रं मित्रदेव-
 ताकं पायुसम्बन्धात् पुरोषोत्सर्गं नैऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य उत्था-
 येत्यनेनोपस्थितेः । इषुविक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशा-
 दद्विः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः । “मध्यमेन तु
 चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । इक्ष्वाकान्तु शते सार्धं लक्ष्यं
 कृत्वा विचक्षणः” । आपस्तम्बः । “मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां
 दिशं दक्षिणापरां वेति” । दक्षिणापरा नैऋतिः । मनुः ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा” । उच्चारः पुरीषः । यत्तु सम-
 वचनं “प्रत्यङ्मुखश्च पूर्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः । उदङ्-
 मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः” । इति उदङ्मुखेन
 सहेच्छाविकल्पार्थे सूर्याभिमुखनिरासार्थश्च न तु नियमार्थं
 देवत्ववचनविरोधात् । तथाच “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्णे
 दक्षिणामुखः । विण्मूत्र आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्”
 इत्यत्र प्रातः सायाह्नयन्दौ दिवारात्रिपरौ । पूर्वोक्तमनुवच-

नैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु षोडशितर-
परम् । यमः । “कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्मूत्रे च गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः” । पृष्ठतः
पृष्ठे । कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र संवीतं निवीतम् ।
“संवीतं मानुषे कृत्ये” इति तैत्तिरीयश्रुतेः । मानुषे सन-
कादिकृत्ये “पृष्ठलम्बितं निवीतं वा” इति बोधायनवचनाच्च ।
तथाच हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः अत्र व्यवस्था-
माह सांख्यायनः । “यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा
अवगुण्ठितः” इति कर्णे दक्षिणकर्णे । “यवित्त्रं दक्षिणे कर्णे
कृत्वा विष्मूत्रमाधरेत्” । इति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अव-
गुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः । मनुः । “छायायामन्धकारे वा
रात्रावहनि वा दिजाः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाध-
भयेषु च” । महाभारते । “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रतिगाद्य
प्रतिद्विजम् । मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः” ।
प्रतिः सांमुख्ये । मनुः । “न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि
न गोव्रजे । न फालकृष्टे न लले न चित्यां न च पर्वते । न
जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न ससत्त्वेषु गर्तेषु न
गच्छन्नापि संस्थितः । न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
वायुग्निविमानादित्यमपः पश्यस्तथैव च । न कदाचन कुर्वीत
विष्मूत्रस्य विसर्जनम्” । ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थितः
उपस्थितः । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिकाव्याणि तपस्तथैव धनारुपो गुप्ततमे तु कार्ये” ।
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसम्भोगः । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरशुभाप्तापत्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्ता-
त्यागः । हारौतः । “आहारन्तु रहः कुर्यात् निर्हारश्चैव

दृष्टार्थतापत्तेः । आपस्तम्बः । “पथि पादस्तु विज्ञेय चार्तः
 कुर्याद्यथावत्तम्” । एतयोर्विरोधे चार्तानां चार्ताभ्यां परिहर-
 णोपः । दक्षबोधायनौ । “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं
 द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “न यावदुपनीयेत द्विजः शुद्धस्तथाङ्गना । गन्ध-
 लेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥ प्रमाणं शौचसंख्या वा
 न शिष्टैरुपदिश्यते । यावत् शुद्धिं स मन्येत तावत् शौचं
 समाचरेत् । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीषता ।
 प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विद्वितातिक्रमे कृते । शौचाचारविहीनस्य
 समस्ता निष्फलाः क्रियाः” ॥ गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न
 कर्त्तव्यं याज्ञवल्करविरोधात् । गन्धनेपाक्षयेत्वधिकसंख्ययापि
 याज्ञवल्करवचनमनुपनीतादि परं वा । व्याघ्रपादः । “शौचस्तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरस्तथा । मृज्जनाभ्यां स्मृतं बाह्यं
 भावशुद्धिस्तथास्तरम् । गङ्गातीयेन कृत्स्नेन मृद्धारैश्च नगो-
 पमैः । आमृत्योः स्नातकस्यैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति” ।
 स्मृतिः । “धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोद्यारक्ततस्तथा । भुञ्जान-
 माचमनाहंश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् । जन्मप्रभृति यत्-
 क्विञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तस्मिन्फलं याति एक-
 दस्ताभियादनात्” । ऋष्यशृङ्गः । “यस्मिन् स्थाने कृतं
 शौचं वारिणा तद्विगोभयेत् । न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य सृत्तिकां
 यो न गोषयेत्” । गोचान्तरं चारीतः । ‘गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्वंवदुपसृज्य चादित्यं सोममग्निं वा
 बोधेत इति” अथ मातृनामन्तरं स्नानमन्यत्र तथा दर्श-
 नात् । आचमनामन्तरं सूर्यादिदर्शनं यथा सम्यजम् ।

आचमनविधिः । दक्षः । “प्रचान्य पाथोपादो च विः
 त्रिविदम्बुबोधितम् । संहत्वाङ्गुलमूलेन दिग्प्रमृज्याशतो सुषम् ।

संज्ञित्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या
घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः
पुनः । नाभिः कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु
शिरः पश्चात् बाह्वघ्राणेण संस्पृशेत् । पादप्रक्षालनं विशेष-
यति देवलः । “प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालये-
च्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैटके दक्षिणामुखः” । शनै-
रत्वरः । दैवपैटकेतरावापस्तम्बः । “प्रत्यक् पादावसेचन-
मिति” । प्रत्यक्पश्चिमाभिमुखः । क्रममाह गोभिलः ।
“सव्यं पादमवनेनिजे” इति सव्यं पादं प्रक्षालयति । “दक्षिणं
पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति । अर्हणौवे
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः । “सव्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीति” सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक्सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती-
त्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने
सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति दर्शनात् । ब्राह्मण-
श्चेद् दक्षिणं प्रथममिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षा-
लयति तदा दक्षिणं दातव्यप्रथममिति मन्तव्यं न सव्यं यथा
प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावाखलायनः । “दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय
प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति” स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्य-
मिति हरिशर्मा । एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वाम-
पादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति । आचमने पाणि-
पादप्रक्षालनं सूत्राद्युत्कर्षेण यथा वृद्धपराशरः । “कृत्वाथ शौचं
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निवहयिष्व आसीनो द्विज
आचमनश्चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽंशे वाङ्मनः कायसयतः” ॥
आपस्तम्बः । “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ
वामनिवन्ध्याभ्यां पश्चादासीत सयतः” ॥ अजानु वामनिवन्धा-

सर्वदा । गुप्ताभ्यां मल्लुपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते तथा ।
 विष्णुपुराणम् । “सोमान्यर्काम्बुवायूनां पूष्यानाञ्च न समुत्ति ।
 कुर्यात् षोडशविंशतसमुत्कर्गश्च पण्डितः” । आपस्तम्बः ।
 “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादिति” । वृहन्ननुः । “कर-
 गृहोत्पानेण कृत्वा मूत्रपुरीषके । मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा
 चान्द्रायणश्चरेत्” । भरद्वाजः । “अथ विष्णुश्च विष्णुर्चन्द्रोद्ग-
 काष्टवृणादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेदृदं विधृतमेहनः । उद-
 स्तवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्त्रः ।

अथ शौचम् । देवलः । “धर्माविद्वेषिणं हस्तमधःशौचे
 न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया” ॥ कारणाद्रो-
 गादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् । “उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव
 वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेद्विष्णुसुखः ॥
 सुनिर्निक्षेपे नृदं दद्यात् नृदन्ते त्वय एव च । दातव्यमुदकं
 तावद् दयावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः” ॥ कुर्यात् शौचमिति
 शेषः । सुनिर्निक्षेपे भरद्वाजोक्तं लोद्ग्रादिप्रसृष्टे गुदे । उदक-
 पात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
 “अरक्षिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनुदृते । पश्चाच्च शोध-
 येत्तौर्यमन्यथा न शुचिर्भवेत्” ॥ तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं
 यस्मादरक्षिमात्रव्यवहितं जलं तत्स्थलमेव तौर्यं जलसमीप-
 त्वात् । विष्णुपुराणम् । “वल्मीकमूपिकीत्खातां नृदमन्त-
 र्जलान्तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् ।
 अन्तःप्राणवपन्नाश्च हलोत्खातां सकर्ह्वाम्” ॥ अनुदक्षौ ।
 “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त
 दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता” ॥ उभयोः करयोः । विष्णु-
 पुराणम् । “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्त-

द्वये च सप्तान्धा मृदः शौचोपपादिकाः” ॥ यमः । “लिङ्गे
 त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याश्च
 दातव्याः सप्त मृत्तिकाः” ॥ पैठौनसिः । “मृत्तिकां संगृह्य
 एका लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि” ।
 एतासां संख्यानां दक्षाद्युक्ताधिक्य गन्धाद्यनुवृत्तिमनुरूपं
 व्यवस्थेयम् । वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षण्डदानमाह
 हारौतः । “दशमध्ये च षट्पृष्ठे इति” । शङ्खदत्तौ “तिस्रस्तु
 मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्देयाः
 शुद्धिकामेन नित्यम्” ॥ नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मल-
 शोधनं तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः । पादप्रक्षालनं कांस्ये
 न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तिरम् । “दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ
 न च कांस्ये प्रधावयेत्” । दक्षः । “लिङ्गे तत्र समाख्याता
 त्रिपर्वी पूर्यते यथा । अर्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
 स्मृता ॥ द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धाऽर्द्धा प्रकीर्त्तिता” ॥
 यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा
 अधिकयापि कर्त्तव्यम् । “गन्धलेपक्षयकर शौचं कुर्यादित-
 न्निवृत्तः” । इति याज्ञवल्क्यात् । गुदादन्यत्र परिमाणमाह
 यमः । “मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यथा” । त्रिपर्वी
 तर्जनी मध्यमानामिकानामग्रवय भूवमात्रे तु सृति । “एका
 लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम् । उभयोर्हस्तयोर्द्वे च
 मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्” । ब्रह्मपुराणे । “पादयोर्द्वे मृद्भौत्वा
 च सुप्रक्षालित पाणिमान् । द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं
 सनातनम्” ॥ पादयोर्द्वे एकैका इदं मूत्रोत्सर्गे पुरौषोत्सर्गे
 तिसृणां विधानात् । दक्षः । “यथोदितं दिवा शौचम् अर्धं
 रात्रौ विधीयते । आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्” ॥
 यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निशादि पुरस्कारेणैव वाक्यस्या-

भ्यामित्यवधुपादानं तत्पर्यन्ताशुचित्वशङ्कायामध्वशमापनोद-
नायातिशयशोचाय वा भतएवोक्तम् “अङ्गप्रकर्षात् फलप्रकर्षः”
इति ।

शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “गायत्र्या तु शिखां
बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म
समारभेत्” । शूद्रस्य शिखाबन्धे मन्त्रस्तु । “ब्रह्मवाणोसह-
स्राणि शिववाणोशतानि च । विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं
करोम्यहम् ॥ गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्ववाचला सक्ष्मोः शिखामुक्तं करोम्यहम्” ॥ पिवेदित्य-
त्रान्तर्जानु इत्याह याज्ञवल्करः । “अन्तर्जानुशुचौ देशे उप-
विष्ट उदङ्मुखः । प्राग् वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
सृजेत्” ॥ अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तो कृत्वेति शेषः ।
तथाच हारोतः । “अन्तरुर्वोररत्नौकृत्वा विरपोद्गार्होच पिवे-
दिति” । अत्रारत्नौहस्तौ गार्हो हृद्गता इत्यर्थः । वाशब्दादी-
शामिसुखय । “देशानाभिसुखो भूत्वाऽपः सृजेत्तु यथा-
विधि” । इति मरीच्युक्तेः । ब्राह्मेण तीर्थेनाङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठप्रदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमत्” ॥ करस्य दक्षिणस्य । तथाच मार्क-
ण्डेयपुराणम् । “अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणिर्दक्षिणस्य च ।
एतत् ब्राह्ममिति ख्यात तीर्थमाचमनार्थं वै” ॥ द्विजो न
शूद्रादिरिति मिताधरा । अतएव “स्त्रियास्तैदशिकं तीर्थं
शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चीभयोः” ॥
ब्राह्मणवरोधे मनुः । “कायवैदशिकाभ्याश्च न पित्रेण कदा-
चन” । याज्ञवल्करः । “अद्विस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-
बुद्बुदैः । हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासस्य द्विजातयः । शृङ्गेरन्
स्तौ च शूद्रश्च सकृत्-स्पर्शाभिरक्ततः” ॥ अन्तत षोष्ठप्रान्ते

उत्तरोत्तरमपकर्षात् । अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षि-
ताभिरित्युक्तम् । “स्त्रीशूद्रौ वाय नित्याम्भः क्षालनाच्च करौ-
ष्ठयोः” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षाल-
नमेव इत्येके इति स्त्रीशूद्राधिकारे गीतसोक्तिश्च । आच-
मनाईजलाभावे इत्याचाराध्यायात् दक्षिणश्रवणस्पर्शः । मनुः ।
“हृत्ताभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः । वैश्योऽङ्गिः
प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥ अत्र वैश्यावधिप्राशन-
मुक्तम् । अनुपनीतानान्तु स्त्रीशूद्रवदाचमनम् । “न याव-
दुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना । गन्धलेपक्षयकरं शौचं
तेषां विधीयते” ॥ इति शौचे प्रागुक्तदर्शनात् । मिताचरा-
दयोऽप्येवम् । अस्तु विशेषयति बोधायनः । पादप्रक्षालनात्
शेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्रावयित्वा आचामेदिति” ।
उशना । “कांस्थायसेन पात्रेण त्रपुसौमकपित्तलैः । आचान्तः
शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत्” ॥ आचमनजलनिषेधे
गृहलिखितौ । “न शूद्राशुचेक्षपाण्यावर्जितेनेति” । अत्रा-
शुचिपदम् आचमनकर्तृभिन्नपरं शूद्रसाहचर्यात् एकपाणि-
पदमपि कर्तृपाणिभिन्नपरम् । तेन स्वीयवासपाण्यावर्जिते
न दोषः तदाह बोधायनः । “मूषपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्तेन
जनपात्रं गृह्णाति सव्येनाचमनीयमिति” गृह्णाति जलमिति
शेषः । आचामेदित्यनुवृत्तौ देवस्तः । “गिष्ठां बद्धा वसित्वा द्वे
निर्निष्ठे वाचसौ शुभे । मूर्णो भूत्वा समादाय मोहच्छस
विलोकयन् ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः” इत्यादिपारम्पर्य-
दर्शनात् । अथ प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं विहितं तत्र च
तदङ्गत्वात् । एकवासा एवाचमनं कुर्यात् । प्रचेताः । “चतु-
ष्पाभिरक्षेताभिः पूताभिर्वीत्य चक्षुषा । हृत्ताभिर्विगृह्याभि-
स्त्रिचतुर्बाहिराचमेत्” ॥ चतुर्षेति भावणद्वयेन विवक्ष्यः

न च भूयत्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणानुषणयोर्भट्टभाष्य-
माधवाचार्यकृतपराग्रभाष्ययोरपवादमाह यमः । “रात्रा-
ववोचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । उदकेनातुराणाञ्च
तथोष्णेनीष्णपायिनाम्” ॥ आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । “प्रद-
रादपि यागोस्तर्पणाय स्युः न वर्णैरसदुष्टायाञ्च स्युरशुभा-
गमाः” । इति प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः अशुभदेशादागताः ।
यन्मिन् देशे वर्णाभिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यं तथाच
मरीचिः । “येषु स्थानेषु यत् शीघ्रं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र
तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । “येषु स्थानेषु ये देवा येषु
स्थानेषु ये दिनाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव
मृत्तिका” ।

आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः ।
“अयातं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिसत्करम् । संहताङ्गलिना
तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ सुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शिषे-
णाचमनं चरेत् । मासमञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिःपिवेदपः” ॥
पाणिना दक्षिणेन त्रिःपिवेदक्षिणेन इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्क-
ण्डेयः । “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं
तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” ॥ मदनपारिजाते
हारीतः । “अन्यिर्यस्य पवित्रस्य न ते नाचमनश्चरेत्” ।
अथवाअन्यिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः ।
“न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
‘हसन् नैव संजल्पन् नात्मानश्चैव वीक्षयन्” । क्रमन् कम्प-
मान इति रत्नाकरः । आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्ष-
यन् इति स्वार्थे णिच् । नैत्यनुवृत्तौ । “केयाचीवीमधः-
काय संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चेतानि भूयः
प्रपातयेत् करम्” । अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं

दक्षिणम् आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । “नान्तरीयैकदेशेन
 कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमधःपरिधानं तदैक-
 देशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरौचिः । “न वह्निर्जानुस्वरयना-
 सनस्यो न चोत्थितः । न पादुकास्यो नाचित्तः शुचिः प्रयत-
 मानसः ॥ उपसृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । मुक्ता-
 सनस्योऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” ॥ जलस्थलोभय-
 कर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठौ-
 नसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो वहिरुदके आचान्तो
 वहिरेव शुद्धा भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेक पादं कृत्वा
 आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति जानीरूढं जलेपूतिष्ठन्ने-
 वाचामेत् । “जानीरूढं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
 अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति” इति विष्णुक्तेः ।
 हारोतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
 शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्” ॥ कात्यायनः ।
 “स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न
 कुर्यात् स्वाध्यायं पिबेत्तर्पणम् ॥ आसनारूढपादस्तु जानुनो-
 र्जङ्घयोस्तथा । कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
 आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः
 कृतावशक्थिके वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । रुदयेन
 भेदप्रतीतेः । अथ च “अनेकोद्वाहो दारुगिले भूमिसमं दृष्ट-
 काचं सकौशीभूता” इति बोधायनवचनात् । तथाविध पादो-
 ऽपि कुर्यात् । ध्यासः । “गिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुह्यकच्छ-
 गिणोऽपि वा । अक्षत्वा पादयोः शीघ्रं आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 अपः पाणिनखायेषु आचामेद् यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन
 तत्तुल्यमित्येव मृपिरस्यवीत्” ॥ सहत्येति मुखं महत्य अनीम-
 कोष्ठम्यर्गो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च यन्निटः ।

“आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च । ओष्ठौ संस्पृश्य
 च तथा यत्र स्यातामलोमकौ” ॥ एवञ्च प्रागुक्तहारीत वचने
 ओष्ठयोर्मार्जनमुक्तं तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं
 वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् ।
 तथा च कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचमेत् हृत्ताभिरद्विस्त्रि-
 रोष्ठौ परिसृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य
 पादौ शिरश्च” ॥ गोभिलः । “त्रिराचामेत् द्विः प्रसृजौत
 पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रियाण्यद्विः स्पृशेत् । अक्षिणौ
 नासिके कर्णौविति” ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रि-
 याणाममूर्त्तत्वात् । तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः
 तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डधृत-
 भाविध्यात् । “घ्राणं नासापुटद्वयं तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्ना-
 सापुटद्वयम्” इति शङ्कात् । एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्र-
 ह्याभिप्रायेण श्रोतृत्तोऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं
 स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामणावापस्तम्बः ।
 “चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्” । द्विरित्येके
 द्विरिति शास्यन्तरौयम् अत्र गोभिलौयापस्तम्बीयपाठक्रमो
 न प्राप्यः तदक्रमस्य “श्रुत्यर्थपठन्स्थानमुख्यप्रवर्त्तिकाः” इति
 जैमिनिस्त्वात् । घ्राण पश्चादनन्तरमिति दक्षोक्तगण्डक्रमेण
 बलवता बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म-
 क्रमो नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानान्तु द्वितीयार्थे
 दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” । अतश्चन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्पष्ट-
 क्रमः स्पष्टोक्तः । यथा “त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेता-
 न्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णौ च नाभिवक्षः शिरोऽङ्ग-
 कान्” ॥ अत्र नासाक्षीत्युक्तं सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन करणमाह
 पैठोनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि शानानि

स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । “ततः
 स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यथ संस्पृशेत्” । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं
 भविष्ये । “यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः । वासुकि-
 प्रमुखां नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा
 घ्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रीक्ष्य ततः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः
 श्रेष्ठा अपो विनिमयेदिति” ॥ घ्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः
 श्रेष्ठा आचमनावशिष्टाः इति मदनधारिजातः । एतत् परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अष्टादि-
 स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरलाः ।
 अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति
 भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-
 हस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-
 चमने षोष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्वार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-
 र्भवति” इति गोभिलगृह्यादिति कुन्दोगाङ्गिकं निरस्तम् ।
 हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत् । इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-
 स्पृग्जलनियमात् । “उच्छिष्टोऽन्वेषातोऽन्यथाभवत्” इति सूत्रा-
 न्तरेण हृदयत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् । एतदनन्तरमेवायं
 प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।
 “निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च
 संभाषात् अशुच्यपहतस्य च ॥ सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता
 तथैव च । विना यज्ञीपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उद्गवायस-
 संस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम्” ॥ प्रागर्हं कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति । शिखां सुक्ता अनन्तरं बद्धा यज्ञो-
 पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः ।
 “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मृत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-
 काम आचामेदिति” । देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

गोन्धं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य
 शुद्धरति" ॥ तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्करः । "स्नात्वा
 पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत्
 वासोविपरिधाय च" ॥ ब्रह्मपुराणं "हीमे भोजनकाले च
 सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत्
 सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धं स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" ॥
 स्मृतिः । "क्षुते निष्ठोविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य एषु
 नाचामेद्दक्षिण श्रवणं स्मृतेत्" ॥ सांख्यायनः । "धादित्या वसवो-
 रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः" ॥ अत्र हेतुमाह पराशरः । "प्रभासादौनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनु-
 र्ब्रवीत्" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्व्यादाचमनस्यर्गं गौपृष्ठस्यार्क-
 दर्शनम् । कुर्वीतालभनश्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥ यथा विभ-
 वतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्मिन् विद्यमाने उत्तर-
 प्राप्तिरिष्यते" ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । "यः कर्म कुरुते
 मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि ह्यथा तस्य क्रियाः
 ,सर्वा न संशयः" ॥

। अथ दन्तधावनम् । वृद्धशतातपः । "सुप्ते पर्युपिते
 नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम्" ॥ गन्धानङ्गारयस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । "उपवा-
 सेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् । पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं
 ताम्बूलञ्चानुलेपनम्" ॥ सर्वव्रतेषु वर्यानि पर्युपितसुखम्या-
 प्रयतत्वे हेतुमाह पृथिवीं प्रति यज्ञवल्करः । "मनुष्यः किल्बि-
 षीमद्रे कफपित्तममन्वितः । पृथगोणितसम्पूर्णं दुर्गन्धं मुखमस्य
 सत्" ॥ तत्पर्युपितम् । दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठ-
 देदन्तमात्रसम्बन्धात् भक्षयेदिति गोपप्रयोगः । पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्मप्राप्त्यर्थः । अत्र दन्तधावनस्य शोध-
कत्वप्रतीतिः प्राधान्यम् । अतएव “ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्त-
धावनपूर्वकम्” इति दत्तोक्तमानन्तर्यमात्रपरम् आरम्भणीया
या इष्टेदंशपोणमासप्राक् कर्तव्यत्ववत् न त्वङ्गाङ्गिभावार्थमिति
ब्रह्मशातातपस्य पूर्ववचन विधायकं परवचनस्य निषेधकम् ।
तथा च । उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकी ।
उपवासे चेति पाठे कालविवेके चकारादनुक्तादिष्वपि व्याख्या-
तम् । एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह
विष्णुः । “याद्वे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते
चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ इति । “दन्तधावनमथात्
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति” । गोतमः । “दन्तस्त्रिष्टे दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके” । च्युतेरास्त्राववद्विद्यात्
निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणायोग्यं दन्तलग्नम्
अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् ।
“दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जने” इति शङ्खवचनात् । जिह्वाभि-
मर्षणेऽप्यशक्योद्धरणे न दोषः । “भोजने दन्तलग्ने च निर्ह-
त्याचमनश्चरेत् । दन्तलग्नमसंस्कार्यं लेप मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं
तृणवेधात् व्रणे क्षते” ॥ इति देवलवचनात् । च्युतेरित्यनु-
पलभ्यमानरसविषयम् । आस्रावो लाला । तद्वद्विगिरन्नि-
त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति तृणादिना दन्तलग्न-
निःसारणाचरणं कुन्दोगपरिशिष्टम् । “नारदाद्युक्तवार्त्तय-
मष्टाङ्गुलमपाटितम् । स त्वच दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधा-
वयेत् ॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य
तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः
पशुवसूनि च । ब्रह्ममज्जाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥

शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः । नरसिंहपुराणम् । “दन्त-
 काष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः
 पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥ परार्द्धं नारदस्यापि स्थौल्य-
 माह विष्णुः । “कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भूत्वा
 तज्जह्यात् शुची देशे समाहितः” ॥ सकूर्चं दलिताग्रम् ।
 द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगीतरेषाम् । प्रातः प्रातःकाले भुक्त्वा
 भोजनपरकाले च भक्षयेदित्यर्थः मार्कण्डेयपुराणम् । “प्रक्षाल्य
 भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्वजेत्” । अत्र विहितकाष्ठा-
 न्याह नृसिंहपुराणम् । “छदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा
 वटः । तिल्लिङ्गो वेणुष्टम्बश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥ यपा-
 मार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडम्बरस्तथा । एते प्रशङ्कताः कथिता
 दन्तधावनकर्मासु” ॥ महाभारते । “तिलं कषायं कटुकं
 सुगन्धिकण्टकान्वितम् । क्षीरिणो ह्यचगुह्यमाना भक्षयेदन्त-
 धावनम् । भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत्” ॥
 पर्वीण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावास्याश्च
 पूर्णिमा । पर्वीण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री-
 तैलमापसम्भोमी पर्वस्वेषु वै पुमान् । विष्णुभोजनं नाम
 प्रयाति नरकं मृतः” ॥ नरसिंहपुराणे “प्रतिपद्दशमीषु
 नवम्याश्चैव सत्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं
 कुलम् ॥ अक्षामे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धदिने तथा । अपरं
 द्वादशमण्डूपैर्मुखगुहिविधीयते” ॥ गण्डूपस्य दन्तधावनतुल्य-
 त्वेऽपि न तत्र मन्वान्वयः त्रीहिकार्यकारिणि यवे त्रीहि
 मन्वस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्वलिङ्गविरोधाच्चेति
 नव्यवर्हमानः । तत्र तद्वृत्तकाल्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च
 घृतं “गण्डेऽविप्रतिपत्तिरिति” । प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयीज्यः । श्रुतद्रव्या बुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् । शब्दान्तर-
प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । अतएव “सोमप्रतिनिधित्वेन
मूतिकासु गृहीतासु सोमं पिवते” इति अविकृत एव मन्त्रः
पठ्यते । अतएव जलेऽप्यग्नौकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति
प्रयुज्यते । किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-
निध्यभावान्मन्त्रपाठः । एवञ्च गौण्याशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-
विरीधोऽपि नास्ति । शातातपः “प्रतिपद्वर्णपठौषु नवम्यां
दन्तधावनम् । पत्रैरन्यत्र काष्ठेय जिह्वोष्णेखः सदैव हि” ।
क्रियाकोमुद्यां वशिष्ठः “गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडौ च
केतकौ । खर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः । तृणराज-
गिरापत्रैर्यः कुर्यादन्तधावनम् । तावद्वति चण्डालो यावद्गो
नैव पश्यति” । पराशरभाष्ये बृहयाज्ञवल्क्य । “दृष्टका-
लोद्ग्राघाणे रितगाङ्गलिभिस्तथा । त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ
वर्जयेदन्तधावनम्” ॥ अनामिकाङ्गुष्ठौ त्यक्त्वा इतराङ्गलिभि-
र्दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः । तेनायक्तौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
दन्तान् घर्षयेत् । आचारचन्द्रिकायां च । यज्ञपुराणे । “तृणा-
ङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भवन्ति
पुरुषाधमाः” । प्रचेताः । “मध्याह्नस्नानकाले च यः कुर्या-
दन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ।
स्मृतिः । “यमन्तं जृम्भमाणश्च कुर्यन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्त-
शिरसश्चैव स्नानं नैयाभिवादयेत्” । हारोतः । “शुचि देशा
हि रक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रयुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांभि ते
चान्ये दुष्टचारिणः” । तथा “दानं दानं तपस्व्यागो मन्त्रकर्म-
विधिक्रियाः । सद्रत्नाचारनियमाः शोधभ्रष्टस्य निष्कलाः” ।
दक्षः । “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । शृङ्ग-
लाभ्यां घृतं वाद्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । यावच्च रात्रियामो-

ऽस्मि तावदप्रवर्तते नरः । तस्माद्यज्ञेन तत्त्याज्यमादौ शुचि-
मभीषता” । इति शिष्टगृहीतवचनात् रात्रिवासस्याज्यम् ।
क्रियः कौमुद्याम् । “जलोकागूढपादश्च क्रमिगण्डुपदादिकम् ।
कामादस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्” । कालिका-
पुराणे । “गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रहृत्यैव च पाणिना । न
कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च ॥ अशुपाते समुत्पन्ने
क्षुरकर्माणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
संत्यजेत् ॥ पद्मं पुष्पञ्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम् । कथा-
दिपिप्पल्यन्तश्च फल भुक्तापि नाचरेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
भोजनाद्दोषजायते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत काम्यनैमित्तिकैः
सह” ॥

अथ प्रातःस्नानसंख्ये । ब्रह्मपुराणे । “प्रातःस्नानं ततः
कृत्वा सचेपेण यथोदितम् । सन्ध्याञ्चापि तथा कुर्यादिति
कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
तुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्त्रवत्” ॥ दन्तान्
प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायादित्वर्थः । तत्काशमाह विष्णुः ।
“प्रातःस्नायौ अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति
समुद्रकरधृतभारते । “मृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा
च भक्षना । दृष्टदोषविघातार्थं चाण्डालाद्यस्य दर्शने” ।
ब्रह्मपुराणे । “कर्मादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।
गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भक्ष्यीभवति
तत्सर्वं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ उग्रना । “पमावे तूदके-
नापि पुण्ड्रो देवतमर्चयेत्” । ब्रह्माण्डे । “भङ्गुष्ठः पुष्टिदः
प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं मुक्तिदा
च प्रदेशिनो” ॥ व्यासः । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना
विभक्तिं यः । विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवचम्” ॥

गोपीचन्दनफलमाह शातातपः । “गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-
देहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्द्धा वह्नेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
ब्रह्मपुराणे । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं
द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । श्रद्धाचन्द्रन्तु वैश्यस्य
वर्तुलं शूद्रजातिषु” ॥ ततः सन्ध्यां कुर्यात् । आतुराणान्तु
“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण
वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः” ॥ इति जावानवचना-
च्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनम्
आर्द्रेण वाससा कुर्यात् । तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्-
परमेव “प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकम्” इति
याज्ञवल्करवचनम् ।

अथ प्रथमयामार्चकृत्यम् । दक्षः । “सन्ध्याकर्मावमाने तु
स्वयं होमो विधीयते । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
वीक्षणम् । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत्” ॥
होमस्तु साग्नेः । विष्णुपुराणम् । “आचान्तस्तु ततः कुर्यात्
पुमान् केशप्रसाधनम् । तथा “आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्या-
लभनानि च । स्वमात्मानं हृते पश्येत् यदोच्छेद्विरजोवि-
ताम्” । आत्मानं देहम् । माङ्गल्यान्याह नारदः । “लोकेऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । द्विरस्य सर्पिरादित्य
आपो राजा तथाष्टमः” ॥ यमः । “यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं
भाषणं तथा । कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत् नित्यम्” ॥
ब्रह्मपुराणे । “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । त्रिःपठे-
ज्जैमिनोयन्तु प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः । तस्य माभूत् भयं
घोरं वैद्युतं योऽवसौदति” ॥ कालिकापुराणम् । “यः शिवा-
विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिताः ॥ प्रयोगसारे । “विभीतकार्कंका-
रञ्च सुहीच्छायां न चाशयेत् । स्वभदोपमनुष्याणामन्येषां
प्राणिना तथा” ॥ विष्णुपुराणम् । “विहिष्टपतितोन्मत्त बहु-
वेरातिकूटकैः । बन्धकौबन्धकीभर्तुं क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथा-
तिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं
पन्थानमाश्रयेत् ॥ नासद्वृतमुखो जृम्भेत् हासकासौ विव-
र्जयेत् । नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासम-
प्लसशीलेस्तु सहासौत कदाचन । सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्ह-
मपि शस्यते ॥ न खान्न वादयेत् क्षिप्यात् न दृष्यं न महीं
निखेत् । न श्मश्रुं भक्षयेन्नोष्ठं न मृद्नीयात् विघृष्टणः” ॥
एकपाणिना चक्षुःस्पर्शं निषेधमाह बृहस्पतिः । “चक्षुःपरि-
हिताकाङ्क्षो न स्पृशेदेकपाणिना” ।

अथ द्वितीययामार्गकृत्यम् । दक्षः । “द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परममप-
ठ्यते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः । वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दामश्चैव शिष्येभ्यो वेदभ्यासो
हि पञ्चधा” ॥ अन्याध्ययनमप्याह तुः शङ्खलिङ्गितो । “न वेद-
मनधीत्वान्यां विद्यामधीयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” । अङ्गानि
च “शिष्याकल्पोष्ठाकरणं कुन्दोज्योतिषमेव च । निरुक्तश्चेति
चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसहिता”
इत्यमरः । गारुडे “धनप्रयोगे च तथा कार्यं विद्यागमेषु च ।
आदारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्” ॥ याज्ञवल्करः
“वेदार्थानधिगच्छेत् शास्त्राणि विविधानि च” । तत्फलमाह
यमः । “दानेन तपसा यज्ञैरुपवामैर्व्रतैस्तथा । न तां गति-
मवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्” ॥ कूर्मपुराणम् । “स्वाध्या-
यश्च त्रयोभेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । विद्यादानप्रकारमाह ।

शिवधर्मे “संस्तुतैः प्राक्तनैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभा-
ष्याद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिर्ग्रन्थकरणादिः ।
गारुडे । “वेदार्थं धर्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्यान लेखयित्वा यो दद्यादिति स वैदिकः ॥ इति द्वाप्त-
पुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानधर्मं पुण्यं
प्राप्नोति द्विगुणीकृतम्” ॥ तथाच हृदयस्मृतिः । “पाश्चात्तिके-
ऽपि समये भ्रान्तिः संजायते मृणाम् । धात्राचराणि सृष्टानि
पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ उपदेष्टानुमत्ता च लोके तुल्यफलो
स्मृतौ । एकलव्येनानुपमदेष्टापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः” ॥ अतो
ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम् । “अरण्यमनु-
संप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च पर-
मामास्थितस्तदा । इष्यस्ते योगमातस्ये परं निश्चयमागतः” ॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे
वापि दिनगृहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजगद्देवान् ॥
पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरीधो हस्त-
धाह्नोश्च मसौपत्रविधारणे” ॥ मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षोपेतान्
सुसम्पूर्णान् समन्त्रेणिकतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद्यस्तु
लेखकः परमः स्मृतः” ॥ अधीतस्यार्थिभ्यो दानमावश्यकम् ।
यथा स्मृतिः । “यो बाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्य्यङ्ग-
भवेत् श्रेयसो हारमाहणयादिति” नन्दिपुराणे । “प्रशस्तशब्द-
संयोगे कुर्यादिति विरामणं” विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ।
“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं
भूदस्तु व्याख्यातु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्ततां धर्मे राजा चास्तु
सदा जयी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥
इति प्रोच्य यथायातं मन्तव्यञ्च विभावितैः ॥ शिष्टैः परस्परं
शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥ कथा यस्तुप्रसङ्गेन नामभ्याञ्छा-

नभापणैः । युक्तिमिथ्यं अरेद्व्याख्या चिह्नैश्चापि स्वयं कृतैः ।
 एव दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः” ॥ विष्णुपुराण
 “गुरुरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । यो गुरुं पूजये-
 न्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्माद् स प्राप्नोति
 सर्वसम्पदः” ॥ लघुहारौतः “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये
 निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यदत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥
 नन्दिपुराणम् । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य ते
 शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥
 विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स याति
 नरकं क्षीरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-
 नादवाप्नोयात् । स ब्रह्मस्तेयसयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ विष्णुः ।
 “यश्च विद्या समासाद्य तया जीवेन्न तस्य परलोके फलप्रदा
 भवति यश्च विद्याया परेषा यशो हन्तीति” । देवन् । “इष्टं
 दत्तमधीत यत् विनश्यत्यनुकीर्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च
 भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकतः पुण्यं हृथा न परि-
 कीर्तयेत्” ॥ अनुकीर्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं
 धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनकाशक्तिहीनम् । हृथा
 रक्षा प्रयोजनं विना । वैष्णवास्मृते भविष्यपुराणम् । “उपा-
 ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान् । किञ्च दत्तं
 भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता” । हारौतः । “समित्पुष्प-
 कुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । शूद्रानीतैरिति विशेषनियेधात् अन्य-
 ब्राह्मणैश्चानयनमनिषिद्धम् । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराण
 ‘पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः’ । वीरक्रयः स्वयाज्या-
 ग्न्येन क्रयः ।

अथ तृतीययामार्गिकतत्त्वम् । “तृतीये च तथा भागे पोष्य-

धर्मार्थसाधनम् । माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समा-
 श्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाम्निः पोष्यवर्गं उदाहृतः । भरणं
 पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
 द्यत्नेन तान् भरेत्" ॥ गारुडे । "स जीवति वरश्चैको बहुभि-
 र्यपिजीव्यते । जीवन्तो मृतकाद्यान्ये पुरुषाः स्त्रीदरम्भगाः" ॥
 शोधजौव्यत इत्यार्षः पुनः सन्धिः । मनुष्यासहस्रतयः ।
 "ब्रह्मो च मातापितरो साध्वी भार्या सुतः मिश्रः । अप्य-
 कार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नवीत् । अध्यापनश्चाध्ययनं
 यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मैष्वयजमानः ।
 षष्ठान्तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
 ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः" ॥ गौतमः "कृषिगौरव-
 चाणिष्येऽस्वयं कृते कुपीदश्चेति" कुपीदस्य पृथग्प्रदणं स्वयं
 कृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुपीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
 कल्पतरुः । वृद्धस्यतिः । "कुपीदकृषिवाणिष्यं प्रकुर्वीतास्वयं
 कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् मैनसा युज्यते द्विजः । सन्व-
 त्नामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते यस्मात्स्व-
 तं दीपं शमयन्ति न संग्रहः । वणिक् कुपीदो दद्यात्तु वस्त-
 गोकाशनादिकम् । कुपीदलोऽन्नपानानि यामय्यासमानि
 च । पश्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । वणिक्
 कुपीददीपः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । रार्त्रे दत्त्वा तु
 षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । विंशद्भागश्च विप्राणां कृषिं
 कृत्वा न दीपभाक् । हारीतः "पष्टागवं धर्मद्वयं षड्गवं
 जीवितार्पिताम् । चतुर्गवं नृमंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्" ॥
 मनुः । "चमोतिभागं गृह्णीयात् मामाहार्हुषिकः यतात् ।
 द्विकं यतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुष्मरन् । द्विकं यतश्च
 गृह्णानी न भवत्स्वयंविश्विपो" ॥ यतकार्पापदेऽमोतिभागं

विंशतिः पद्याः। द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधनियममति-
क्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यवहरति
तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे
च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः। याज्ञवल्क्यः। “उपेया-
दीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये। ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं
वा ओमन्तमकुक्षितम्” ॥ अलव्यस्य प्रापणं योगः लव्यस्य
रक्षणं क्षेमः। “वयोबुद्धयर्थवाक्क्षेशश्रुताभिजनकर्मणाम्।
आचरेत् सदृशीं हृत्तिमलिङ्गामशठान्तथा” ॥ बालः पाश-
क्रीडां युवा सगुण्यादिसेवनं वृद्धो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान्
भौमांसादिश्रवणम् अर्थवान् वसुदानं धार्म्यो दूत्यं सुवेशो
राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं
विशुद्धकुलजन्मवान् तथाविधकुलीहासनम्। यागवान् पशु-
हिंसनम्। एवं षयः प्रभृतीनामुचितानां चेष्टामाचरेत्।
अलिङ्गामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम्।

सगवद्गोतायां “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युक्ताहसम-
न्वितः। सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते”।
सुक्तसङ्गस्युक्तफलाभिनिवेशः। अतएवोक्तम्। “मा कर्मफल-
हेतुर्भूमा ते सङ्गोन्वकर्मणि”। तेन बन्धहेतुफलं विना कर्म-
कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम्। अनहवादी गर्वरहितः निर्विकारी
द्वर्षविषादशून्यः। “वार्मो कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मको-
ऽशुचिः। द्वर्षयोगोक्तान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः।
अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नैकतिकोऽलसः। विषादो दीर्घ-
सूत्रो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥ अयुक्तोऽनवहितः। प्राकृतो
विवेकशून्यः। शठः शक्तिगूहनकारी। नैकतिकः पराप-
मानो। अलसः अनुद्यमशीलः। विषादो शोकशीलः। यद-
ङ्गा कार्यं तन्मासेनापि न सत्पादयति स दीर्घसूत्रो। अतः

एव लिङ्गपुराणं “खः कार्यमद्यकर्तव्यं पूर्वाह्णे वाऽपराह्निकम् ।
न हि प्रतोक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ इति “लाभे न
वर्धयेद्यस्तु न व्यथेदपमानतः । असंमूढस्तु यो नित्यं स राज-
वसतिं व्रजेत् ॥ अग्लानो बलवान् शूरम्हायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसति वसेत्” ॥

नयमाह नरसिंहपुराणे “अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जान-
ता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमनिच्छता ॥ वक्तव्यं
सर्वथा, सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य
सद्भिरेव कृतं पुरा ॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमी-
दृशम् । आरमेनैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः ॥ कुमित्रे
सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डं कुपु-
त्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे
न प्रजीव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥
अपकारिणि विशम्भं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
यद्वन्न चिरं स तु जीवति ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वस्ताद्वयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥ राज-
सेविषु विश्वासं गर्भसङ्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
चिरं स तु जीवति ॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेषु भूमिषु ।
पुनर्वर्द्धेत सम्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ अद्रोहं समयं कृत्वा
मुनीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चादपां केनेन पार्थिव ॥
कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ न चासन्ने निवस्तथ्यं
सर्वेरे वर्द्धिते रिपौ । पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव
द्रुमम्” ॥ शास्त्रे । “यो भुञ्जानि परित्यज्य अभुञ्जानि च
सेवते । भुञ्जानि तस्य नश्यन्ति अभुवं नष्टमेव च” ॥ विष्णु-
पुराणे “अल्पहानिस्तु षोडश्या वैरिणार्यागमं त्यजेत् । उपा-

यतः समारब्धाः सर्वे सिद्धान्त्युपक्रमाः ॥ धीमान् ज्ञीमान्
क्षमायुक्तः आस्तिको विमयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति
लोकागनुत्तमान् ॥

भागवते कलिं प्रति परीक्षितवाक्यं “त्वां वर्तमानं नर-
देवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः । लोभोऽनृतं चौर्यमनार्य-
मंहो जेष्टा च माया कलहश्च टमः” ॥ अनार्यं दौर्जन्यम्
अंहः स्वधर्मत्यागः । जेष्टाऽसुखीः रुक्म्याऽग्रजत्वात् । माया
कपटः । “अभ्यर्थितस्तथा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत् ।
द्युतं पानं स्त्रियः शूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥ पुनश्च याच-
मानाय जातरूपमदात् प्रभुः । ततोऽनृतं मदं कामं राजा
वैरश्च पञ्चमम् । अद्यैतानि न सेवेत दुभूषुः पुरुषः कश्चित्” ॥
अभ्यर्थितस्तन्निगृहीतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जात-
रूपं स्वर्णम् । अद्येति अत इत्यर्थः दुभूषुः ऊर्ध्वं भवितुमिच्छुः
याज्ञवल्करः “शूद्रस्य द्विजशूद्रा तया जीवन् वणिग् भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिद्वितमाचरन्” ॥ वणिग्भवे-
दित्यनेन वैश्यवृत्त्यभिधानात् । शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनो-
पायैरिति बोध्यम् । हारौतः “वानानां दर्शनश्चैव वाहनञ्च
न शस्यते । पुख्योपघातनं नैव वाहना कारयेत्ततः । वृद्धं
शुभ्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च । न पण्डं वाहयेद्वाघ
न गां भारेण पीडयेत्” ॥ गां स्त्रौगयीमिति नव्यवर्द्धमानः ।
मार्कण्डेयपुराणं “पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सख्यमात्म-
वान् । अर्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥ पादस्या-
र्द्धार्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् । एवमारभतः पुस्यार्थः साफल्य-
मृच्छति” ॥ येन यस्यार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं
कर्मा कर्तव्यं तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् “अर्थस्तु
पुरुषो दासो दामस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं मन्त्रराज

बहोऽस्मार्थेन कौरवैः” ॥ मनुः । “शक्तेनापीह शूद्रेण न
कार्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव
बाधते” ॥ स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्य च
भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥
कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणौगमनेन च । वेदाक्षरविचारिण शूद्र-
स्याण्डालतां व्रजेत्” ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-
न्यादयः । इति साधवाचार्थः । कालिकापुराणं “विक्रयं
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां
त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” ॥ मनुः “सद्यः पतति लोहेन लाक्षया
लवणेन च । व्रहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थं यन्नहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रिया-
स्तिला धान्येन तत्समाः” ॥ मनुः “जीवितात्ययमापन्नो योऽन्न-
मस्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पादेन लिप्यते” ॥
स ब्राह्मणः । नारदः “परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-
न्निधिम् । राजगामो निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु
भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्” ॥ नारदः “धनमूलाः क्रियाः
सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । रक्षणं धर्षनं भोग इति तत्र
विधिक्रमात्” ॥

अत्यन्तापदि मनुः “अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्मं समा-
चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनय गतः ॥ नाध्या-
यनाद्याजनाद्या गर्हिताद्या प्रतिप्रदात् । दोषो भवति विप्राणां
ज्वलनाम्बुसमाहिते” ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या
इति कुल्लुकभट्टः । “अशक्नुवंस्तु शूद्राः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्नो जीवेत् कारुक्कर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शूद्रपुत्रैः द्विजातयः । तानि कारुक्कर्मणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरवं
 विपणिः कृषिः । भृतिर्भैक्षं कुषीदञ्च दश जीवनहेतवः” ॥
 विद्या गारुडादिः । शिल्पं चित्रादिभृतिर्वितनं विपणिः
 विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लक्षयति । भृतिः सन्तोषः तस्मिन्
 सति स्वल्पेनापि जीवनेम् । “कुषीदं हृदिजीविका” इत्यमरः ।
 वृद्धस्यतिः । “बहवो वर्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुषीदमधिकं विदुः ॥ अनावृष्ट्या राज-
 भयैर्मूर्षिकाद्यैरुपमूवैः । कृष्यादिके भवेद्वानिः सा कुषीदे न
 विद्यते” ॥ याज्ञवल्क्यः “वृद्धेर्हृदिष्वक्रहृदिः प्रतिमासन्तु
 कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा” ॥
 छागलेयः । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्पन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तयः” ॥ शकटो धान्यादि-
 वहनहारेणोपजीव्यः । “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं जलं संस्त्रेण
 तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम्” ॥ इति
 वैद्यकीयशाकयोगात् शाकिनी गृध्राटिका शाकाद्याहरणेन
 जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनं सस्यानादत्यागः ऋणादि-
 लाभेन व्याधिक्वनिवृत्त्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं
 बल्लदको देशः समृन्नालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 मृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थयामार्गकृत्यम् । दत्तः । “चतुर्थे च तथा भागे
 स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चालत्रिमे
 लले” ॥ कुर्यादिति शेषः । तथाच “अस्नात्वा चाप्यहत्वा
 च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ अथ स्नानं दत्तः “अस्नात्वा नाधरेत् कर्म जप-
 णीमादि किञ्चन । नानास्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यस्तमन्तिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेव दिवा-

रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-
फलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन
तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-
वायपरौहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । “प्रातः-
स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुक्तेः ।
प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः । “यथा-
हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गेहे चैतदमन्त्रवत्” ॥ यथा तथेति कर्तव्यतया सा च
“आचरेदूपमि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्” । इति जावाल्युक्तेः ।
वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं
धारयेत् । तथा ‘कुन्दोगपरिशिष्ट’ ‘ऋक्षाः प्रचरणौघाः स्युः
कुशा दीर्घाश्च वह्निपः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतःसन्ध्यादि-
कर्मसु ।’ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” ॥
प्रचरणौघाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः । वह्निपः
यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत् कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः ।
अतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-
ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टहिदलयुक्तः विशेषमाह
स एव “अनन्तर्गर्भिणं साध्रं कौशं हिदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भ-
शून्यम् । तथा च शौनकाः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशमग्मितौ । अनखच्छदिनौ साधौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥
एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् ।
तद्यथा “चतुर्भिर्देभैपत्रैश्च विभिद्वौभ्यामघापि वा । पवित्रं
कारयेद्वित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिधृतं
“पवित्रन्तु द्विजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं

विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टां
 सृष्टि न दूष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां रुग्णये पौडने सदा ।
 मातापित्रोर्गुरुशैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥ सृष्टासृष्टीत्य-
 व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दूष्यतीत्यर्थः । गार्ग्ये
 “सर्वतीर्थाभिषेकाच्च पवित्रं विदुषां वचः । धर्मश्रवणवेलायां
 विप्रो व्यासमतः स्थितः” ॥ तथाविधातुर्द प्रति जावान्नः
 “अग्निरस्कं भवेत् खानं खानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । पाद्रेण
 वाससा वापि देहिकं मार्जनं स्मृतम्” ॥ कर्मिणां “अग्निः
 खातस्तु कुर्वीत देवं पैत्रमयापि वा” इति मार्कण्डेयपुरा-
 णोक्तकर्मचिकीर्षूणां मार्जनमिह प्रोञ्जनं योगियाज्ञवल्करः
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः
 सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ मान्त्रं भीमं तथाम्नेयं वायव्यं
 दिव्यमेव च । वारुणं मानमस्यैव सप्त खानं प्रकीर्तितम् ॥ आपो-
 दिष्टेति वै मान्त्रं मृदालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
 खानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु खातपर्वरेण खानं तद्विष्य-
 सुष्यते । वारुणस्यावगाष्टाश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ समस्तं
 खानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं
 तस्य फलं स्मृतम्” ॥ आपोदिष्टेति आपोदिष्टादि ऋक्चय-
 मत्र विवक्षितम् । एवञ्च “कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति
 यदश्वमि । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रेहंष्टन्तु मार्जनम् ॥ शत्रु
 आपस्तु द्रुपदा आपोदिष्टाधमर्षेणम् । ऋभ्यस्तुभिर्ऋहंमावे-
 मन्त्रस्नानमुदाहृतम् । इति योगियाज्ञवल्कोयं यन्मन्त्रस्ना-
 नान्तरं तत् प्राधान्याप्यपनाय अतएव विवक्षिततायां
 मन्त्रातः पूर्वं तद्विवक्षितम् । मृदालम्भन्तु गङ्गामृत्तिकातिम-
 ल्लभः । भस्मना मन्त्रतमभस्मना इति ह्यन्दोगाङ्गिकः । अत्र-
 गाष्ट्रं मन्त्राद्यष्टगुण्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो सुष्या-

धगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम् । कालदोषोऽतिवृष्ट्यादिः
 असामर्थ्यं शरीरायाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधि-
 कालायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति
 छन्दोगपरिशिष्टौयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतशुल्यन्तरकल्पना-
 पत्तेः सामर्थ्यं तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये
 व्यासः “शौतास्त्वपो निषेव्योणा मन्त्रसम्भावसंस्कृताः । गेहेऽपि
 शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्” ॥ पद्मपुराणं “नैर्मल्यं भाव-
 शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नान-
 मादौ विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ नमो नाराय-
 णायेति मूलमन्त्र उदाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
 प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ विष्णोः पादप्रसूतासि
 वैष्णवी विष्णुपूजिता । पाद्मिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा-
 न्तिकात् ॥ तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च तीर्थानां वायुरध्वौत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरोक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! । नन्दिनीत्येव
 ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥ इन्द्रा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवा शिता । विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा-
 दिनौ ॥ क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत् सवि-
 हिता तत्र गङ्गा विषयगामिनी । सप्तवाराभिजतेन करसंपु-
 टयोजितम् ॥ मूर्ध्नि दद्यात्कलं भूयस्त्रियतुः पञ्चसप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं च विचक्षणः ॥ यज्जकान्ते
 रयक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! । सृष्टिके इह मे पापं यन्मया
 दुष्कृतं कृतम् ॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय । नमस्ते सर्वभूतानां

नैकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतदर्थनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि
 व्याख्येयम् । “मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो-
 ऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमौक्षेव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “त्वरान्नोषो तथा वर्ज्यौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः
 पयसैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नान-
 दानादिकाः क्रियाः” ॥ भविष्योत्तरे “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो
 जुह्वतोऽग्निः त्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्वायुस्तन्नामव्या-
 हरेत् त्रिषु” ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाश्रवल्करः ।

“तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः
 पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ धामनपुराणम् “नाभिमात्र-
 जले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च
 त्रिकृत्वो मज्जनं ततः” ॥ तत्रैव हृदयाश्रवल्करः । “स्रोतसां
 संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव
 सूर्यसमुष्व आश्रयेत्” ॥ हारौतः । “नातुरो न भुक्ता न
 लोणवासा न बहुवासा न नग्नी नाग्रन् नावशक्थिको नाल-
 ह्वतो नाजस्रं नाज्जाते जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले
 न नाभेरत्यजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां
 स्नायादिति” । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रीटत्तः ।
 उपहारे द्वारसमोपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
 विधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्र-
 स्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गीतमः । “एकवस्त्रेण
 यत् स्नानं शूच्या विव्रेण चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः
 श्रिया च परिहोयते” ॥ अतएव “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्या-
 देकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

अत्रैकवस्त्रां ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन
एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः येन वाससा स्नानं कृतं
जलस्यस्य तेनैव तर्पणम् इति कृत्यतत्त्वार्णवः । न च “स्नान-
शाद्यान्तु दातव्या मृदस्त्रिस्तो विशुद्धये । जलमध्ये तु यः
कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं
तस्य वृथा भवेत्” ॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाद्यामिति
तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति
वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव मृत्तयेण
प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृत्तयेणा-
धरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याङ्गिकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनेक-
वाक्यतया “स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाद्या न
पाणिना” । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव मात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कात्या-
यनवचने एकत्वमविहितमिति निरस्यम् । अतएव सर्वत्रैकत्व
निर्देशः । शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्रमिति
पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात् ।
एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातौर्यादि निमित्तप्राप्तस्नानावृत्ति-
र्भवत्येव वैधत्वात् । अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्ये मरुदेवेति ।

अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः “चतुर्थे च तथा भागे
स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानच्छाकविमे
जले” । विष्णुः “कुशाभावे कुशस्याने काशं दूर्वां वा दद्या-
दिति” विद्याधरधृतं “तर्जनीरूप्यसंयुक्ता हिमयुक्ता त्वना-
मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा” ॥ मत्स्य-
सूक्ते “यस्ताः समूला दर्भाय गुच्छेन चाधिकं फलम् । सव्यः
शोण्यहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” इति रोगिण्याष्टा-
ष्टादिस्पर्शोऽपि न दोषावेत्याह रत्नाकरे वृहस्पतिः “तीर्थं

प्रभवारिणि सुव्रते ।” ॥ नमो नारायणायैति अष्टाक्षररूपमूल-
मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु चतुर्दक्षं
जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तीर्थं प्रल्पयेत् । वितते
नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोः पादित्यादि-
शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गासाधयेत् । सप्तवारा-
भिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायैति मन्त्रेणाभि-
मन्त्रेति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रत्वोक्त्या
च यत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्ध्नि क्षिपेत् ।
ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां तद्वदिति जप्ताभ्याम् । “मृत्तिकाः
सप्त न ग्राह्या वल्मीके मृषिकोत्करे । अन्तर्जले श्मशाने च
वृक्षमूले सुरालये । परस्नानावशिष्टे च श्रेयः कामैः सदा
नरैः” ॥ इति दक्षप्रतिपिद्धेतरां मृदसामन्तरं तथा मृदा
गिरःप्रभृत्यालभ्यानुद्धृतेरुद्धृतैर्वा जलैः गिरःप्रभृत्यङ्गुलानम-
वगाहनरूपप्रधानं वाहणस्थानं समाधरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
मृदुपहणमन्त्रे प्रभवारिणोति प्रभवसुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितुं
शौचमस्यास्तृप्त्युपोधनमिदम् । अङ्गाहनस्तु चक्षुः कर्ण-
नासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्यात् । “अङ्गुलीभिः पिधायैव
श्रोत्रदृङ्नासिकासुखम् । निमज्जेत प्रतिश्रोतस्त्रिःपठेदध-
मर्षणम्” ॥ इति समुद्रकरधृतात् । यत्रानुद्धृते वारवय-
जेवाङ्गाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
त्वात् सर्वशास्त्रिसाधारणः । वेदमन्तरहितत्वात् अनधीत वेदा-
नामपि सर्वथा प्रादरणीयः । मत्स्यपुराणम् । “नद्यां प्रत्येकशः
स्नानं भवेत्तृणदानञ्च फलम् । गोपदानैश्च दद्यान्निष्ठासां
पुण्यस्तु सकृन्ने” ॥ वसिष्ठः । “यीऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तत्राश्रमि हिजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थं तु द्विगुणं

फलम्” । अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्यावा-
हनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतोर्थ-
विशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालभनानन्तरं कार्यः ।
आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां
विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र गङ्गायां
विशेषमन्त्रो विद्याकरधृतौ । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे
त्रिपथगासिनि । धर्मद्रवौतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।
अद्वया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि । अमृतेनाम्बुना देवि
भागौरधि पुनोहि माम्” । स्मृतिः “फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे
द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी” ॥
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः । “महापातकसंज्ञानि
यानि पापानि सन्ति मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे
हर जाह्नवि” । गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः “त्वं देव सरितां
नाथ त्वं देवि सरितांवरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा सुखामि
दुरितानि वै” ॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः । “ब्रह्मपुत्र महा-
भाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य
मे हर” ॥ करतोयास्नानमन्त्रः । “करतोये सदा नोरे
सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते । पीण्डान् प्रावयसे नित्यं पापं हर करो-
द्भवे” ॥ विष्णुः । “स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।
न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोचिनं पूर्वधृतं वासो विभ्रयात् स्नात
एव सोष्णीपो धीते वाससो विभ्रयात् न स्नेच्छान्यजपतितैः
सह संभाषणं कुर्यादिति” नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति स्नान-
शाटोपाणिभ्या पूरणीयम् । “स्नातो नाङ्गानि निर्मुञ्च्यात्
स्नानशाट्या न पाणिना” इति विष्णुधचनात् । अत्र वामोऽ-
न्तरधारणात् प्राकृततैलस्पर्शनिषेधः प्रतीयते । “शिरः स्नातस्तु
तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत्” ॥ इति मनुवचनमेतत्परम् ।
ततः पादाभ्यङ्गाचरण सङ्गच्छते ।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये “अभ्यङ्गमाचरेदित्यं स जराश्रमवा-
तहा । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ बज्ज्वोऽ-
भ्यङ्गः कफग्रस्तः कृतसंशुद्धौर्णभिः । तिलतैलं हितं वाते
शिरोऽभ्यङ्गावगाहने ॥ वस्तिरनेहानुपानेषु नासाकर्णाघ्नपूरणे ।
सार्पपं कटुतीक्ष्णोष्णं कफशुक्कानिलापहम् ॥ क्षुपित्तं यकृतं
क्रीड कुष्ठान्शु व्रणतीव्रनुत् । तैलं कुसुमजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-
पित्तनुत् ॥ तैलमेरण्डजं रम्यं गुरुष्णमधुरं रसम् । सुतीक्ष्णं
पिच्छिलं वल्यं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं
कटुदोषनम् । हृदस्ति पार्श्वजानूरुत्रिकष्टहास्थिशूलिनाम् ।
हितं वातामय श्वासग्रन्थि ब्रध्नविकारिणाम्” ॥ विष्णुपुरा-
णम् “चतुर्दश्यष्टमी चैव त्वमावास्याश्च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि
राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री तैलमांससम्भोगी पर्वण्येतेषु
वै पुमान् । विष्णून्मोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । “अष्टमौष्ठ तथा षष्ठीं नवमौष्ठ चतु-
र्दशौम् । शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वमन्धौ तथैव च” ॥
गारुडे । “सन्तापः कौर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च । आरोग्यं
सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत-
केशस्य नापितैः । तावत् शोस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न
मसृजेत्” ॥ कात्पतरौ, “नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे क्षीरश्च
शुक्रोऽयं कुजीऽयं मांसम् । बुधोऽयं योषित् परिवर्जनीया श्रेष्ठेषु
सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥ चित्राग्निहस्ताश्रवणेषु तैलं क्षीरं
विशाणप्रतिपत्तु षण्मासम् । मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-
न्मघाक्षतिकसोत्तरासु” ॥ मघाक्षतिकार्यां सप्तोत्तरास्तासु
तृतीयासमासः क्षाम्दसः । ज्योतिषे । “सोमे कौर्त्तिः प्रस-
रतितरां रोहिण्ये हिरेण्यं देवाचार्यं रविमुत्तदिने वहेते
दोषंमायुः । तैलस्त्वामात्तनयमरणं दृश्यते सूर्यशरं भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः ॥ रवी पुष्पं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजघामरे । शुक्ले च गोमयं दद्यात्तैलदीपोपशान्तये ॥
दद्यात्तैले इति शेषः । तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृ-
तयः । विष्णुधर्मोत्तरे । “तैले जले तथा वक्त्रमादर्शं च
मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपकृतं दिवाकरम्” ॥
उष्णौषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तदनुत्तरं न धार्यम् ।
तथा महाभारतम् “आप्लुतः साधिवासेन जालेन च सुग-
न्धिना । राजहंसनिभं प्राप्य उष्णौषं शिथिलापितम्” ॥ जल-
क्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि । शिथिलापितमगाढ-
वद्धम् । सत्यतपाः । “प्रागग्रसुदगग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रस-
रयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनेनात् शुद्धिः” ॥
अत्राग्रं दशा वृक्षवत् । प्रचेताः “स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया
धर्म्या विपश्चिता । न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत्
क्वचित्” ॥ पुत्रमित्रकलत्रेण स्वप्नातिवान्धवेन च । दासवर्गेण
यद्धीतं तत्पवित्रमिति स्थितिः” ॥ भृगुः विकचोऽनुत्तरीयश्च
नग्नश्चावस्त्र एव च । यौतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्त-
वेदपि” ॥ विकचः परिधानासंहतकच्छः । तथाच योगि-
याज्ञवल्करः “परिधानादृष्टिः कक्षानिवद्धा ह्यासुरी भवेत्” ।
स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् । एभिः
कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुद्धिः स्मृतः” ॥ बोधायनः “नाभौ
धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
क्षिप्रमुभयोस्तयोः” ॥ प्रचेताः “दशानाभौ प्रयोजयेत्” ।
स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कशुकीति” उत्तरीयधारणं चोप-
वीतवत् । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा
सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम्” इति स्मृतेः । अथ द्विजो-
त्तमैर्यथा सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्यते यथा उत्तरा-

च्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां दिवस्वता प्रतीयते । भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः” ॥ नारसिंहे “न रक्तमुखनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः” ॥ उल्बनम् उत्काट-रक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशना “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्मण्यभावतः” । विष्णुधर्मोत्तरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशच्चैव श्वेत धार्यं प्रयत्नतः ॥ उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवद्वासो भुवेच विभवे सति” ॥ योगियाज्ञवल्करः । “स्नात्वेवं वाससी धीते अक्षिन्ने परिधाय च । प्रक्षाल्योरु मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ अभावे धीतवस्त्राणां शीणचौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा दिर्वासा येन वा भवेत् ॥ अधीतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्” ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रतिनिधिभूतेन कुशरज्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । “यत्रोपवीते हे धार्यं शीतस्नानेषु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयार्थं वस्त्राक्षाभे तु दिश्यते” ॥ कुतपो नेपालकम्बनः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रान्तु तर्पणात् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ॥ पराशरभाष्ये जावालिः । “स्नानं कृत्वा र्द्रवासास्तु विष्णून् कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्धति” ॥ जावालिः । “नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन” । हारीतः । “नार्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति” । मदनपरिजाते पारम्करः । “एकस्नेदामो भवति तस्य उत्तरार्द्रम प्रच्छादयतीति” । याज्ञवल्करः । “ब्रह्मचरविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । नृप्योमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्नेयात् पापिभ्यश्च
प्रतियहात् । रद्वस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः । स्नानध्यानजपै-
र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः ॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम् ।
तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति स्मृतिवाक्यैकवाक्यतया
शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमिश्राः छन्दोगा-
ङ्गिकोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव
नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते । न त्वनुपस्थिततौर्यनमस्कारवत्त्वम् ।
तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः । एवञ्च “भार्या-
रतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चयज्ञात् हापयेत्” ॥ इति याज्ञवल्करविशेषोपदिष्टनमस्का-
रेतरत्वं शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अगम्येत्यादिना
पापक्षयः प्रतीयते । ब्रह्मपुराणम् । “मद्यां प्रत्येकशः स्नाने
भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु
सङ्गमे” ॥ देवलः । “न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-
तम् । नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च” ॥ नदीं न
नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात् ।
तीर्थादी स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत् । विशुधर्मोत्तरे “यका-
रणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा । न प्रशंसेद्यदीतोये नदी-
मन्यां कथञ्चन ॥ न गिरी पर्वतं राम न राघः पुरतो नृपम् ।
ह्यसन्तर्प्य पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” । मनुः “न
स्नानमाचरेद् भुक्ता नातुरो न मृद्वानिग्रि । न घातोभिः
सहाजस्त्रं नाविघ्नाते जलाशये” ॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तेति
रागप्राप्तरनामनिषेधः नित्यम्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवस्तु-
मशक्यत्वात् “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा ।
तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ इति दक्षोक्तेः ।

आतुरः स्नानसम्बद्धैकरोगवान् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरं “जीवे-
 क्षितव्यो व्याधिः स्यात् रिपुरत्योऽपि भार्गव । महानिशा तु
 विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनेमि-
 त्तिकादृते” । इति देवन्नवचनात् । अत्र न वामोभिः सहित्यनेन
 बहुयासी निषेधात् स्नाने द्वियामस्त्वं प्रतीयते । अजस्रं पुनः
 पुनः । तेन वारुण्यादिमंक्रान्त्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-
 स्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैकं स्नानम् । तथा
 च निगमः “नायर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
 काम्यनैमित्तिके ङित्वा एकं द्यौकश्च वामरे ॥ विषुवद्विषमे प्राप्ते
 पञ्चतीर्थे विधानतः । स्नात्वा सद्रूपं कृणु दृष्ट्वा भद्राश्च
 भो द्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्” इति
 ब्रह्मपुराणोक्त सार्कण्डेयकृदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्ररूपादितीर्थ-
 भेदादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-
 स्नानमिति “व्यपोक्ष्य चाष्टमं भागसुदयादु यच्च कुर्वचित् ।
 तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा सक्तदाङ्गिकमाचरेत्” ॥ अविज्ञाते
 सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च । बौधायनः “स्रवन्तोष्वनि-
 रुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातस्तथाय कुर्वीरन् देववि-
 पित्ततर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन् शभाक् सेतुकुडवेत् ।
 तस्मात् परकृतान् सेतून् कूर्पाश्च परिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्य वा
 व्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु च मृत-
 पिण्डान् कूर्पास्तु व्रीन् घटांस्तथा” ॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निरुद्ध-
 प्रवाहासु । अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूर्पादेरपि
 तथात्वात्तत्रापि घटपिण्डोद्धारः । अतएव मतुनापि निपान-
 कर्त्तुरित्यभिहितम् । न तु निपानस्वामितः इति । यथा
 “परकीयनिपानेषु स्नायाद्यैव कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा
 ॥ निपातं जलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्करः “पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि”
योगियाज्ञवल्करः । “अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकौय जना-
शये । इथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन निष्यते ॥ स्नानं
दानं तपो ध्यानं पित्र्यदेवार्चनं तथा । पावनानि मनुष्याणां
दुष्कृतस्येह कर्मणः” ॥ शङ्ख. “नृणां पापक्षतां तीर्थं भवेत्पापस्य
मंचयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शङ्खात्मनां नृणाम्” ॥
छन्दोगपरिशिष्टे “यव्यहयं आवणादिसर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥ नदीलक्षणं
तत्रैव “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता
नदीशब्दवद्वा गत्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते” ॥
यव्योमामः “यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।
अत्र तासु स्नानमात्रस्य निषेधात् प्रागपि रजस्वला इति
हेतुवन्निगदात् स्नानानहंत्वमेव विवक्षितं न त्वाचमनादनहं-
तापि । सम्प्रदायोऽप्येवमिति रत्नाकरः मलिमुचतत्त्वे विवृत-
हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति । अत्र विशेषो मदन-
पारिजाते निगमः “न दुष्येत्तीरवासिनाम्” इति तत्रैव व्याघ्र-
पादः । “अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते । रजो
दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ अन्येन कुम्भादिना
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्त्विति निर्देशः ।

धनुः परिमाणञ्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः
प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः उपाकर्मोत्सर्ग-
कर्मणी वौदिककर्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते । “अन्यैरपि कृते
कूपे सेतो वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-
श्चित्तं समाचरेत्” ॥ तथा “प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

नोदरे । नात्पोदके द्विजः स्नायाद्भदीघोत्सृज्य कृत्रिमे” ॥
 इति बहुभिर्धृतम् । ब्रह्मपुराणे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यक्तस्थि-
 तम्” ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि
 नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादावावश्यकं कार्यं न तु चाण्डालादि-
 स्पर्शनमित्तकम् । “स्मृत्यु कर्माश्रुपातश्च मैथुनं छर्दनं तथा ।
 असृश्य स्पर्शनं कृत्वा स्नायाद्द्विजो जलक्रियाः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नान
 तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन । किन्तु
 “यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तद-
 नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्तं चकारे-
 णाकाङ्क्षतमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि
 स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितु मर्हति तथापि तस्य
 सन्धानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्यग्रहादौ च
 सन्धानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव । प्रातःस्नान-
 स्यापि यथाह्नौत्यनेनाहः स्नानधर्मातिदेशात् तदङ्गतर्पण-
 स्यापि सन्ध्योत्तरता किञ्च गृहमेधीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्र-
 काल आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं
 तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्या-
 नुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्च-
 यज्ञान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह
 मनुः “यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्रात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव
 सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्” ॥ यत्र तु रोगादिना
 स्नानं न कृतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृ-
 यज्ञसिद्धये तर्पयेत् । तदाह शातातपः “तर्पणन्तु शुचिः

कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ अत्राहः पदं त्रियामामित्यादिना प्रागु-
क्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशेषादुक्तम् ।
तस्मादरुणोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभा-
रतेऽप्युक्तम् “सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वं कृताह्निकाः ।
विविशस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्” ॥ इति अत्राप्र-
त्याख्येयकर्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे
कर्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाद्गतर्पणप्रकृतिक-
त्वात् सन्धानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य इष्टुत्तरका-
लत्वं विष्णुसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् “अनग्नि-
राचरेत् कृत्वा मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति वशिष्ठवच-
नात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्मानुष्ठानम् एवं
“दिवोदितानि कर्माणि स्वकालेनाकृतानि चेत् । शर्वर्याः
प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति नारदीयात् पर-
कालेऽपि कर्त्तव्यम् । एवं स्नानाद्गपिण्डोदारादपि तर्पणाद्ग-
पिण्डोदारसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाय्वादी
तर्पणं क्रियते तत्रैव तन्मात्रपिण्डोदारः । तथा च शङ्खलि-
खितौ । “वापि कूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च त्रीन् । वा
पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितॄंश्च तर्पयेत्” ॥ उदपानपद वापो-
कूपतडागोतरस्त्रयजलाधारपरं तत्प्रमाणन्तु जलाशयोत्सर्गतत्वे-
ऽनुसन्धेयम् । “पुण्ये वा जम्भनचत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।
अमावास्यां नदीस्नानं दहत्याजम्भदुष्कृतम्” ॥ अमावास्याम्
अमावासौशब्दस्य रूपम् । स्कन्दपुराणं “नदी तडागसम्भूतं
वापोकूपझरोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खे नैव समुद्धृतम्” ॥
एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । असृश्य स्पर्शनादौ तज्जलं
सृशति । वराहपुराण “दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौदुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः । तं स्व
जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ श्रोतृस्वरे ताम्रपात्रे ।
मरोचिः “चेत्रस्यसुचृतं वापि शीतसुष्णमद्यापि वा । गार्जं
पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्” ॥

“अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नीदकेन च । स्नोतसा वै नरः
स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “तथा दग्धै-
दकस्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघ-
विनिमूदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानमयवा गौरसर्पपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा
प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् । आयुष्यश्च यशस्यश्च धर्म्यं मेधावि-
वर्धनम् । स्नानं पवित्रमाहुष्यं तथा काष्ठनवारिणा” ॥ शङ्खः
“स्नातस्य वृद्धितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजा-
नीयात् न तु स्नानफलं लभेत्” ॥ स्नानफलं वैधम् आयु-
र्वेदीयन्तु भवत्येष । “उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिपेक्षो बला-
यहः । तेनैव चोत्तमाहुष्य बलनुत् केशचक्षुषोः” ॥ इति यमः ।
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाहुमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च
कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः” ॥ विष्णुपुराणं “स्नानार्द्रां धरणी-
श्चैव दूरतः परिवर्लयेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे । “घण्डालैः पतितै-
र्त्नच्छर्मापण वाप्युदकया । न कार्यं कामतः कृत्वा कौर्त्त-
येत् केशव विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्म कुर्वन् जलेन तिलकं
चरेत् । अन्यथा भस्मना ऋद्धिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः” ॥
इति कर्माहुतिलकं सामरीन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्विविधं प्रधानमङ्गश्च । तत्रायमाह
शातातपः । “तपणन्तुं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ विधवामधिकृत्य
काशोखण्डम् । “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदके ।

तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्” ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्मा-
ण्डपुराणौयम् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नान-
मिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ तर्पण-
करणे दोषमाह योगियाज्ञवल्करः । “नास्ति क्वभावाद् यद्यापि
न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जन्ता-
र्थिनः” ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “तस्मात् सदैव
कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्व-
मेतद्विभर्त्ति हि” ॥ शङ्खलिखितौ । “नेष्टकारचित् स्थाने
पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् । “यश्च सर्वाय नोत्सृष्ट
यच्चाभीज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिष्ट-
कर्मणि” ॥ विष्णुः “स्नातयाद्र्द्रवाद्या दैवपिष्टतर्पणमश्वस्य
एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य” । अत्रापि
तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे । “तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्यै-
स्तोर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे ग्राह्यं समिष्यते” ॥
अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं नियम्यते ।
ततश्च “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । वह्नि-
रुदके आचान्तो वहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च
पादं कृत्वा आधामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठौनसि-
वचनात् । जलस्यैकचरणकृताचमनेनोभयकर्मार्हत्वात् तर्पण-
काले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्-
प्राणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्यतर्पणे आग्नेयपुराण
“प्रागग्नेषु सुरास्तृप्येन्मनुष्यायैव मध्यतः । पितृ य दक्षिणाग्नेषु
दद्यादिति जलाञ्जलीन्” ॥ अथुचिदेये तु विष्णुः । यथा-
शुचिस्थल व्यासादुदके देवतापितृन् । तर्पयेत्तु यथा काम-
सम्पु, सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ हृदस्पतिः । “अध्वयश्चप्रसिद्धयं
विद्याश्चाध्यात्मिकी जपेत् । जप्ताय प्रणवो वापि ततस्तर्पण-

पुराणीयतर्पणपद्धे तु पित्रपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-
वाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये
प्रचेताः “मातृमुख्यास्तु यास्तिसस्तासां दद्याच्चिरञ्जलीन्” ।
इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तपणादिकं
सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-
शिष्टधृतं सासवेदीयघट्टलिङ्गद्वयञ्चणं “मनुष्याणामेधा दिक्
याच प्रतीचीति” । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “प्राचीं देवा
अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचींमसुराः
अपरेपामुदीचीं मनुष्याः” । यत्तु “स्ततज्ज्योऽन्तर्जानुरुद-
ङ्मुखः । दिव्येन तौर्येन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे । उदङ्मुखत्वविधायक तच्छ्रुति-
विरोधात् शाख्यन्तरौयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेति
श्रवणात् यथादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु
“निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदय । कुशस्य मध्यदेशेन
नृतीर्थेन उदङ्मुखः” ॥ लघुविष्णुक्तं हन्तप्रयोगेन ललदान-
मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा “सनकस्तृप्यतां तस्यै-
तदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-
नाम्बुना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन
कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन “प्राजापत्येन तौर्येन मनुष्यांस्तर्पयेत्
मृथक्” इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषि-
तर्पणन्तु बहुल्येण “बहुल्यग्रमार्ग” इति यमवदनात् एव-
ञ्चापि देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्मेण मरीच्यादितर्पणे
तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्कर-
वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्या-
नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा ।
सरीचिः “सौवर्णेन तु पात्रेण तास्वरूपमयेन वा । श्रीदुस्वरेण

खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दमैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते” ।
 एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शङ्कः ।
 “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना
 चाप्युदकं पिबतीर्थं स्पृशन्दद्यात्” ॥ शङ्कुः सुवर्णकौलङ्कः ।
 “अक्षतोदकैर्यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पिबपचे तिस्रोदकमात्रविधानात् ।
 पञ्चपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीना-
 वीतित्वम् । उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वच्चाह गोभिलः ।
 “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति
 दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
 बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमव-
 लम्बनं भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति प्रतिष्ठापयति
 यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि । “उपवीतं
 यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्त्रिष्वीतं
 कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री ऋग्यसंयुक्तं उपवीतं तवा-
 च्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण
 उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्री ऋग्य-
 रिति षडन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितऋग्यरिति लौकिकव्यव-
 हारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” इत्यादिवाक्यात्
 उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं
 शुद्धितत्त्वे । पित्रादीत्यादिना मातामहादिव्यपरिषद् ।
 तथाच विष्णुपुराणे “चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामप्रवर्जयेत् ।
 ऋषीणाञ्च यथा न्यायं सक्त्यापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीण-
 नार्थाय चिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्
 प्रपितामहान् ॥ मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समा-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कन्दोर्गेतरपरम् ।
 तेषान्तु वैश्ववर्णाय चीपकाय इत्यन्तसूर्योपस्थानानन्तरं
 गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । “आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम् । “गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायश्चैव शक्तितः” ।
 आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
 पश्चात् स्नानमेव ह्यथा भवेत्” ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च
 दत्तः “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्म-
 नुष्यांस्तुष्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा । अथैस्तु तर्पयेद्देवान्
 मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
 यथाक्रमम्” ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
 इति यमवचनस्य गोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
 तु क्षारीतः । “पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रास्तरे क्षिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्जे न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यदि यदुप-
 क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति
 गीतमसूयात् तेन पञ्चपुराणीयस्थाने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद्-
 यथा “ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
 यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
 तरुणो जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
 माप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया” ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
 सर्वेषां मतम् । “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीतो च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
 हतौघश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते हस्तिमायान्तु मदत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्राङ्गिरसी
 पुलस्त्यं पुलहं कृतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च शृगं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ अपसव्यं ततः
 कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान्
 हविषन्तस्तथोषपान् ॥ सुकालिनो वर्हिषद आज्यपांस्तर्पे-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भ-
 पाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः” ॥ अत्र केचित् पितृ-
 धर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तदसत्
 “कव्यदालं नलं सौम्य यममर्थ्यमणन्तथा । अग्निस्वात्ताः
 सौमपाश्च वर्हिषदः सकृत् सकृत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा
 मातामहानपि । सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिसं मन्त्रसुदीर-
 येत् ॥ ये वाम्भवा वाम्भवा वा येऽन्यजन्मनि वाम्भवाः । ते
 वृत्तिसखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाद्भिणः” ॥ अत्र ब्रह्मादि-
 चतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयात्रवल्क्योक्तप्रयोग-
 विधिर्ग्राह्यः । स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन
 तु । दृष्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना” ॥ अन्वा-
 रब्धेन पश्चात्तरेण अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं दृष्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ब्रह्मा दृष्यतामिति
 प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः ।
 तथा सनका इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि ।
 “एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्री
 स्तौन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवच-
 नात् । न तु द्वौ द्वौ इति वीसायुतेः सनकादिप्रत्येक एव
 द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे दृष्ट्यनु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति
 अवशात्तथाविधहस्तादयपरम् । तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा ।
 देवादिपक्षे पितृपक्षे तु तौ युतावञ्जलिः पुमानित्येतत्परं पश्य-

हितः । दद्यात् पित्रेण 'तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे' ॥
 स्मृतिसारे धृतम् । “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु
 तर्पयेत् । स्नानशायञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्” ॥
 जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान्
 संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान्
 गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारि-
 जातः । अतएव मरीचिः । “सुक्तहस्तश्च दातव्यं न मुद्रां
 दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला आद्या सुक्तहस्तश्च दक्षि-
 णम्” ॥ सुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दशरूपः । “सुक्तहस्तश्च दक्षिणम्” इति
 दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालीन कल्पतरुः ।
 तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात्
 तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत्
 पितॄन्” ॥ देवलः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सतर्पयेत्
 पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरं मलेन च” ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । “मेघे वर्धति
 यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्वलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य
 भवेद् भुवम्” ॥ तथा “शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघादि-
 निःसृतैः” । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “यद्युद्धृतश्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सध्वेन
 तिला आद्या विघ्नक्षणेः” ॥ अत्र शेषार्धे मदनपारिजाते
 लिखितम् “अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति” ।
 वायुपुराणम् । “तिलदर्भेस्तु संयुक्तं यदद्या यत् प्रतीयते ।
 तत्तर्पममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते” ॥ स्मृतिः । “रविशुक्ल-
 दिने चैव द्वादश्यां आहवासरे । सप्तम्यां जन्मदिनसे न कुर्यात्
 क्षिप्ततर्पणम्” मत्स्यपुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्ल-

“सर्वर्णभ्यो जलं देयं नान्यवर्णभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भौष्मायासवर्णायापि भौष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैधा-
व्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति हला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणासुखेन सतिलोदकेन सक्तत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्द्रप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आङ्गोच्छिष्टसमीपाच्चप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाय्यान्तु
दातव्या मृदस्तिष्ठो विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्दानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागेधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चाध्याकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते दृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ गृहम् ।
“घातघ्नस्तस्वपथ्यन्तं लग्नृष्यत्विति क्रमात् । अष्टनिवयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः । “घात्वा निवस्य घातो-
ऽन्यत् जहो प्रघातयेन्मृदा । अपवित्रोक्तैते तु कोपीनष्टुत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “घात्वेव घातसो धीते अक्षिन्ने
परिधाय च । प्रघातयेदमृदद्वय इक्षौ प्रघातयेत्तदा ।
रक्षाकरे “पाचस्य तीर्थे नत्वा च सोपानको गृहं व्रजेत्” ।
अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिमिटम् । “घत

र्पणभावः शातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद् यथा-
 विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समौपतः” ॥
 गोभिलः । “गोत्रं ऽस्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न मुह्यति । सर्वत्रैव पितः
 प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्ति-
 मिच्छता । गर्भन्नर्घ्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्म-
 णोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्” । कार्णाजिनिः ।
 “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दुर्दुमानमः । आगच्छन्तु
 मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” ॥ योगियाज्ञवल्करः ।
 “नामगोत्रस्वधाकारैस्तुर्ध्याः सूरनुपूर्वशः” । तेन असुकगोत्रः
 पिता असुकदेवशर्मं तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः
 सिध्यति । एवञ्च मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो
 वाजसनेयौतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धान्ततामाह ब्राह्मणसर्वस्वे
 जातूकर्णः । “प्रमीतपितृकन्तूपन्तस्वेत्यावाह्य नामगोत्र-
 मुदाहृत्य यावता पितृकार्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन्
 पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन् दद्यात्” ॥
 अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नस्ते
 इति युषत्प्रयोगात् सम्बुद्धान्तता प्रतीयते । तस्य
 सम्बुद्धमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्तेः ।
 ततश्चासुकगोत्र पितरसुकदेवशर्मं स्तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं
 स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहान्तानामपि । ततो
 मातादीनां षष्ठां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति
 तं विहाय वृद्धप्रपितामहादीन् गृहीत्वा पूरयेत् । एव प्रव्रज-
 तिते पतिते च । ततो विमाद्व्येष्टभ्रातृपितृव्यमातुन्मादी-
 नस्तर्पयेत् । शङ्खः । “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” ॥
 शङ्खदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णा य जलं न देयम् ।

“सर्वर्णभ्यो जलं देयं नान्यवर्णभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैषा-
मपयगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति इला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देवः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सद्दर्पिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आङ्घोर्च्छिष्टसमोपादप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशायान्तु
दातव्या मृदस्तिष्ठो विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्दानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भोगधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते दृप्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ शब्दः ।
“भान्नास्तस्वपर्यन्तं जगत्पृथिव्यति क्रमात् । अञ्जलिद्वयं
दद्यात्” एतत् संचेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य बान्धो-
ऽन्यत् जह्ये प्रघातयेन्मृदा । अपवित्रीकृतैते तु कौपीनण्युत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वैव वाससी धौते अक्षिप्ते
परिधाय च । प्रघात्योदमृदाद्विष इत्यौ प्रघातयेत्तदा ।
रत्नाकरे “पाचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानस्तो गृहं व्रजेत्” ।

अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिमिटम् । “यत

मिति यावत् । तत्र मन्त्रस्योङ्कारादित्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
 “यश्चूनच्चातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यदयश्चियम् । यदमेध्यमशुद्धश्च
 यातयामश्च यज्ञवेत् । तदोङ्कारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं
 भवेत्” ॥ व्यासः “गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
 सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता । प्रतिग्रहा-
 श्रद्धोषाच्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
 गायन्तं त्रायते यतः ॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परि-
 कीर्त्तिता” ॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती
 तैत्तिरीयब्राह्मणं “उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिधायन्
 कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते” । असावादित्यो
 ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्य-
 माणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तानामरूपोपेतम्
 सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमासुत्रि-
 कश्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो
 ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
 जीवित्वं प्राप्नोति यथोक्तज्ञानेनाज्ञानीपश्यते ब्रह्मैव प्राप्नोति
 इति पराशरभाष्ये साधवाच्यार्थः । अतएव व्यासः “न भिक्षां
 प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
 विधिना येन क्लृप्तचित्” ॥ गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
 ईश्वरः । अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्ष-
 णया जीवेश्वरयोरद्वैतप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपे-
 नैक्यं घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमादैक्यमिव भाव-
 यन् उपासीत योगियाज्ञवल्क्योऽपि “या सन्ध्या सा तु गायत्री
 विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता । सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन
 उपासितः” ॥ उपासनायाः फलमाह स एव । “गवां सर्पिः
 शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्मसंयुक्तं पुन-

स्तासां तदौघधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति, हितं नृषु ॥ प्रणव व्याहृति-
भ्याश्च गायत्र्या वितयेन च । उपास्य' परमं ब्रह्म आत्मा यत्र
प्रतिष्ठितः" ॥ वितयेन प्रणवादिवितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
उच्चारितेन तदर्यावगमेन उपास्य' प्रसादनीयं तदाह स एव
“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
च विज्ञाते वाच्य एव प्रसौदति ॥ भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वध-
मिव स्वयम्भूवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
स्मृताः" ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तदाच्योऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
स्त्रिभिः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः" ॥ एतद्रूपेणापि भावनीयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “देवस्य सवितुर्वर्चो
भर्गो मन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यश्चास्य धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो न प्रचोदयात् । धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु बुद्धिहृत्तीः पुनः पुनः ॥ बुद्धेयादेयिता यस्तु चिदात्मा
पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मससारभीरुभिः ॥
आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
शाय दुःखस्य पितृयस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो यद्य द्रष्टव्यः सूर्य-
मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि" ॥ तेन
गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्दिनाशाय उपासनीयं
धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
सर्वान्तर्यामौश्वरो नोऽस्माकं सर्वेषां संसारिणां धियो बुद्धोः
प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व-

भूतानि यन्त्रारूढानि मायया” ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामी हृद्देशे
 अन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मासु प्रेरयन् यन्त्रारूढानि
 दारुयन्त्रतुल्यशरीरारूढानि भूतानि प्राणिनो जीवान्तीति
 यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा
 चाश्रतरुणां भन्तः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षाज्ज्ञेयः
 केवलो निर्गुणश्च” ॥ भारते । “यथा दारुमयी योपि नृत्त्यते
 कुड्मकेच्छया । एवमौश्वरतन्त्रोऽयं ईदृते सुखदुःखयोः” ॥
 मदनपारिजाते संवर्तः । “नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघ-
 प्रशान्तये । ब्रह्मवर्चसकामार्थं प्रातः सन्ध्यामुपास्महे ॥ इत्थं
 कृत्वाथ सदृश्यं कुशानादाय पाणिना । नद्यां समुत्थतोयैस्तु
 गृहे वामकरे स्थितैः” ॥ भृगुः । “धाराश्रुतेन तोयेन सन्ध्यो-
 पास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ऋदे वापि भोजने मृगमयेऽपि
 वा ॥ औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वाम-
 हस्तेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्” ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा
 इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्मपुराणे । “प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा
 दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपा-
 सते । प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाद्देवतेन च” ॥ प्राक्कूलेषु
 प्रागग्रेषु तृचेनाद्देवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । वृह-
 स्पातिः । “ब्रह्मासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।
 संनिमीलितदृङ्मौनी प्रणायामं समाचरेत्” ॥ कुन्दोगपरि-
 शिष्टे “भूराद्यास्तिस्त्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । मह-
 र्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोज्योती रसो
 मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्ते च शिरस-
 स्तथा । एता एतां सहानेन तथैभिर्देशभिः सह । त्रिर्जपे-

दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा
इत्यर्थः । शिरोमन्त्रे कन्दोवृद्धिर्ब्रह्मपदं नेच्छन्ति । तत्र “षोड-
शाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्” । इति योगियाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । आद्यन्तयोरोद्धारमादाय षोडशं संख्या-
पूरणम् । कन्दोवृद्धिरार्षत्वेन सुघटा प्रतीकं भूरादिप्रति-
भागम् । एताः सप्तव्याहृतौः एतां गायत्रौम् अनेन शिरसा
एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिर्जपेदेवं प्राणायामः ।
व्यासः । “आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्” । पूर्ववचने त्रिर्ज-
पमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीष्ठा सन्ध्यात्रयापेक्षया
“ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्” इति वृद्धस्पति-
धृतविष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ध्यानं काम्यमित्याह । योगि-
याज्ञवल्क्यः । “भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्यो-
द्धारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः पदम् । आपोऽज्योतीति रित्ये-
तच्छिरः पद्यात्तु योजयेत् । त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु
शब्दितः । पूरकः कुम्भको रच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्वा-
सश्चासो मुच्यमानस्तु रच्यकः” । मोचनं विशेषयानि विष्णु-
पुराणम् । “नासहतमुखो जृम्भेत् हासकाशो तु वर्जयेत् ।
नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दश्च न मुचेत् पवनं बुधः” ।

अत्र ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव । “आर्षे कन्दय
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन बाह्यणेन
विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चात्यफलं भवेत्” । विशेषतो
विशेषफलाय । मन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि पच-
नपेषजपादीनि होममन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठान्तरम् ।

सन्ध्योपामनप्रकारमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “प्रणवो व्याहृतीः
सप्त गायत्री सगिरास्तथा । आपोद्दिष्टा ऋचस्त्रिसः
सूक्तैर्वाऽधमर्पणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु प्रातःमायं दिने
दिने । सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम्” । ब्रह्मणे
देवस्य ऋष्यादिकमाह संवर्तः । “प्रणवस्य ब्रह्मणोऽपि देवोऽ-
ग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्व-
कर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु” ॥
त्रिमात्रः प्रणवः “व्याहृतीनाञ्च सर्वाणामर्पणैश्च प्रजापतिः ।
गायत्र्याणिगनुष्टुप् वृद्धतो द्विष्टुबेव च । षड्क्लिय जगती चैव
छन्दस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपां-
पतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याय-
मने चैव विनियोग उदाहृतः” । गायत्र्या ऋष्यादिकमाह ।
“विश्वामित्रोऽपि छन्दो गायत्री सवितेऽप्यते । जगद्दीमोप-
नयने विनियोगो विधीयते” ॥

प्राणायामानन्तराचमने व्रीधायनः । “सूर्यस्य मामन्युष
इति प्रातः पवित्रपाणिना इति” । भरद्वाजः । “सायमग्निश्च
मैत्युक्ता प्रातः सूर्यत्यपः पिबेत् । आपः पुनस्तु मध्याह्ने
ततश्चाचमनश्चरेत्” ॥ तत इत्यत्र एभिरिति शौनकापाठः ।
मैत्रायनोऽपि गृह्यपरिशिष्टम् । “प्रातः सूर्यस्य मैत्युक्ता साय-
मग्निश्च मेति च । आपः पुनस्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं
ततः” । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
“प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं
स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” । मार्जनमाह छन्दोग-
परिशिष्टम् । “शिरसो मार्जेन कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वय सावित्री च तृतीयिका । अर्द्धैवत्यं तृच-
क्ष्वैव चतुर्थमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रय,

तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् इतीदं
 मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । “ऋगन्ते
 मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा सञ्जाहितः । आपोहिष्ठे तृचा
 कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि
 पदे पदे । तृचस्यान्तेऽथवा कुर्याद्वपौषां मतमौदशम् । आपो-
 हिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुदोषऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो
 गायत्री मार्जनं स्मृतम्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । “करेणो-
 डृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तच्च च । जपेदनायतासुर्वा त्रिः
 सकृद्वाघमर्पणम्” ॥ इस्तेन जलमुडृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा
 प्राणनिरोधं विना वाशब्दाभिरुहप्राणो वा सकृच्चिर्वा ऋतञ्च
 सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मणेऽपि “जलपूर्णं
 तथा इक्षुं नासिकायां समर्पयेत् । ऋतञ्चेति पठित्वा तु
 तज्जलन्तु चित्तौ क्षिपेत्” ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । “पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनि-
 योगः स उच्यते” ॥ इति सामान्यतोऽभिधायापि ‘अघमर्पण-
 सूक्तस्य ऋषिः स्यादघमर्पणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाव-
 हतस्तु देवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रकीर्तितः” ॥
 इत्यनेनाघमर्पणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभि-
 धानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि
 विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । “सर्वपापापनो-
 दार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । इत्वा लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः
 पठेदघमर्पणम्” । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् ।
 न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं
 भावहृत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र हृत्तः प्रहृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलि-
 मभ्यसः । उच्चित्रमृगद्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्” ॥ उत्थितो

भूत्वा प्रणवव्याहृतिसावितरात्मकेण त्रिकेण सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुत्यं चित्रं देवानामिति
ऋक्त्रयेण चोपस्थानं कुर्यात् उच्चित्रमृग्हयेनेति पाठो
भोजराजाद्यनुमतः । एकाञ्जलिर्बुध्यमाण गोभिलोक्तत्राञ्ज-
लीर्व्यवस्थामाह व्यासः । “कराभ्यान्तोयमादाय मायत्रा
चाभिमन्वितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिरुर्ध्वः सम्ययोः
क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ॥ अत्रा-
भिमन्वितमित्युक्तेर्वारव्यं मन्त्रपाठः । प्रधानावृत्तौ गुणा-
वृत्तिन्यायेनापि मन्त्रावृत्तिरेवमेव समुद्रकरभाष्यम् अञ्जलिक्षेपे
कारणमाह काश्यपः । “त्रिंशत्कोट्यो महावौर्यः मन्देह नाम
राक्षसाः । कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सम्यां
प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दहन्ते तेन ते दैत्या बज्रीभूतेन
वारिणा । एतस्मात् कारणात् विद्याः सम्यां नित्यमुपासते” ॥
उपस्थाने विशेषमाह कुन्दोगपरिशिष्टम् । “तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा
एकपादद्वैपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि
वा” ॥ तदुपस्थानं भूम्यलम्बगुल्फभागे भूमिद्वैकचरणो भूमि-
लम्बाद्वैचरणो वा कुर्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्ध्वबाहुर्वा भवेत्
पादगतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । “यत्र
स्यात् कच्छभूयस्त्वं शेषसोऽपि मनोपिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते
तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥ इत्युक्तविकल्पे हारीतः ।
“सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्रञ्जलिरानतः । ऊर्ध्वबाहुस्तु
मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः ।
मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋष्यादिकमाह व्यासः । “उदुत्यं
जातयेदेति ऋषिः प्रस्कन्न उच्यते । कुन्दोगायत्रमेवास्य सूर्यो-
दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ।

धित्रं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो
देवतश्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने
विनियोगस्तथैव च” ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्यो-
पस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव
मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणम-
भिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीनि जप्त्वा इति
सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगाना-
मुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय
गायत्रीजपं कुर्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे शङ्खयाज्ञवल्क्यौ । “प्रणवो
भूर्भुवः स्वश्च अङ्गानि हृदयादयः । विराष्ट्व्य ततः पथादार्पं
छन्दश्च देवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै” ॥
भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय गिरः शिखा सर्वगात्रकरद्वयेषु
प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारहम्यमिति गायत्र्या ऋष्यादि-
कमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “विश्वामित्र ऋषिच्छन्दो गायत्री
सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्र्या जप उच्यते” ॥
ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पिबृदयितोक्तमन्त्रः । “आयाहि
इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाज्ञवल्क्यः । “आवाह्य यजु-
घानेन तेजोऽसीति विधानतः” । व्यासः “तेजोऽसीति च मन्त्रेण
गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु
ताम् । तुरीयेण गायत्र्यासौत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च
बौधायनः “उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति
गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि न हि पदसं
नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे” इत्यस्त्रिलां
जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् ।
तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । “तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत्” ॥ तत्र तेनैवोक्तमन्त्रो यथा “उत्तरे शिखरे देवि
भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-
सुखम्” ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पितृ-
दयितोक्तसमानम् । यथा “कुमारौ नृवेदयुतां ब्रह्मरूपां
विचिन्तयेत् । ईसास्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च ताक्ष्णस्थां पौतवासीसम् । युवतीञ्च
युजुर्वेदां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां
वृषभवादिनीम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्” ॥
स्मृतिः “गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिणी । सरस्वती
रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः” ॥ योगियात्रवत्कथः । “पूर्वा
सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा
सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती” ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । “कुत्वीत्तानौ करौ प्रातःसायञ्चा-
धौसुषौ करौ । मध्ये तिर्यक् करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः” ॥
मध्ये समकराभ्यान्त्विति गौनकपाठः । शङ्कः । “तिस्त्रोऽङ्गु-
ल्यस्त्रिपर्वणौ मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य
जप एवमुदाहृतः” ॥ मदनपारिजातेऽपि । “मध्यमाया इयं
पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । एनं मेरुं विजानोयाद् पितं ब्रह्मणा
स्वयम् ॥ षड्रुष्टायेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् । अस-
त्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ षड्रुष्टाग्रस्य
निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिस्तः । “कदाचिदपि नो विद्वान्
गायत्रौमुदके जपेत् । गायत्राग्निसुषौ प्रोक्ता तस्मादुत्थाय
तां जपेत् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जप-
हीनो तथा दान तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्सर्वं जप्य
गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां शतसहस्रन्तु अनन्तं शिवस-
न्निधौ ॥ दगभिर्जम्भजनितं शतैश्च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री इन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
दशा वराम् । 'गायत्रीन्तु जपेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते' ॥
नरसिंहपुराणे । 'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबो-
धत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ त्रयाणां
जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः
स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्भक्तं जपयज्ञः सवाचिकः ।
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं
विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । ध्येया यदक्षरश्रेण्या वर्णद्वयं
पदात्पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः' ॥
तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचनिकः । स्वयं ग्रहण-
योग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः । जिह्वीष्ठचालनमन्तरेण
वर्णार्थसन्धानात्मको मानसः ।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्खः । 'नोच्चैर्जप्यं
बुधः कुर्यात् सावित्रास्तु विशेषतः' । योगियाज्ञवल्क्यः ।
'न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नोपाश्रितो
न जल्पंश्च न प्राहृतशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै
वह्निः करोी स्मृतौ । नैवं विधं जपं कुर्यात् न च संश्राव-
येत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राक्षुखो
जपेत् । प्राक् कुशेष्ववमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥
यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् । अन्यथा तु
शुची भूम्यां कुशीपरि समाहितः' ॥ व्यासः । 'जपकाले
न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावशक्तस्य यद्यागच्छे-
द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगचेमञ्च कौर्त्तयेत्' ॥
योगियाज्ञवल्क्यः । 'यदि वाग्यामलोपः स्याज्जपादिषु कदा-
चन । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमध्ययम्' ॥ गोतमः ।
'क्लोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठौवनविजृम्भितम् । दर्शनं

‘वनितानाञ्च वर्जयेत्क्षपकर्मणि । आचामेत् सम्भवे चैषां
 स्मरेद्दिशु’ सुरार्चितम्” ॥ बौधायनः । “नामेरधश्च संस्पर्शं
 कर्मयुक्तो विवर्जयेत्” । छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिष्ठेदोदयनात्
 पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः । आसीतोडुहमाञ्चान्त्यां सन्ध्यां
 पूर्वत्रिकं जपन् ॥ एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधि-
 ष्ठितम् । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ पूर्वां
 प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रीरूपं त्रिकं जपन् आ उ-
 दयान् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः । एवं
 मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
 आ उडुहमात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
 शङ्खः । “कुशहृष्यामासीनः कुशोत्तरायां वा पञ्चित्रपाणि-
 रुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्यादिति” । अत्र च । “प्रणव पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः
 स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृता” ॥
 इति योगियाज्ञवल्केन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभि-
 धानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवत्वेनैक्या-
 दविरुद्धम् । परवचनेन सन्ध्याविधानमुपसंहरतम् । निन्दया
 तत्सित्यत्वाभिधानञ्च ।

प्राणायामादिमायत्रीजपान्तं सन्ध्योपासनमाह गोभिलः ।
 “तथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । सुप्रक्षालित-
 पाणिषादवदनः उपविश्योपसृण्य प्रागग्नेषु दर्भेषु प्राङ्मुख
 उदङ्मुखो वा वहशिखो यज्ञोपवीतो ततः भूर्भुवः स्वर्मह-
 र्जनस्तपः सत्यमिति सप्तश्लाघतयः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापो-
 व्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणव-
 संयुक्तस्त्रिरभ्यस्त पूरककुम्भकरेचकाण्य प्राणायाम एवं त्रीन्
 कृत्वा सप्त या पीङ्गवाचामेत् । ततो मार्जनं प्रणवव्याहृति-

भिस्त्रिभिरथ गायत्र्या आपोहिष्ठा इति तिसृभिः ऋद्धि-
 रथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधायतासुरनायतासुर्वा
 सक्तत् त्रिर्वा जपेत् ऋतश्च सत्यश्चेति त्रिरुदकाञ्जलिमादित्यं
 क्षिपेत् । सावित्र्या उपस्थानम् उदुत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
 युक्तमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकत्वः एकादशकत्वः द्वादश-
 कत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वश्चेति अष्टकत्वः
 प्रयुक्ता पृथिवीमभिजयति एकादशकत्वोऽन्तरीक्षं द्वादशकत्वो
 दिवं पञ्चदशकत्वः सर्वदिशः शतकत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
 कत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति । अथ य इमां सन्ध्यां
 नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते त्रिविधा भव-
 न्तीति । ततश्च तथाविधं जपित्वा । “महेशवदनोत्पन्ना
 विष्णोर्हृदयसम्भवा । ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथे-
 ष्छया” इति पिबदयितोक्तेन सामगो विसृजेत् । यजुर्विंश
 “उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनु-
 ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्” ॥ इति योगियाज्ञयल्कोक्तेन
 विसृजेत् । सन्ध्योपासना विसर्जनपर्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
 पिबदयितायान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
 न्तेन उदकाञ्जलि दद्यात् । तदनन्तरं जातवेदसे शुनवाम
 इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यामित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
 रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्यम् । “रक्षन्ते वारिणा-
 लानमित्युपतिष्ठेत । ततो रुद्रमर्वाग् वा वैदिकाञ्जयात्”
 इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति । जात-
 वेदसे शुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्त्ययनमाह विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनः पथि । भयैर्विसुच्यते
 सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम् ॥ चित्रमिति उदुत्यमित्ये-
 तयोः प्रयोगान्तरावाह तत्रैव । “व्युष्टायाश्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःखप्रदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करन्तथा ॥
 समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनारुषी । उदित्युद्यन्त-
 सादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनी-
 दुःखविनाशने” ॥ व्युष्टायां गतायां तदनन्तरं ब्रह्मवरुण-
 विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् अञ्जलीन् दद्यात् इत्यपि पितृदयिता ।
 स्मृतिः “एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्मारायणं शरेत् । सन्ध्याव-
 साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ नारसिंहे । “अर्घ्यं दद्यात्तु
 सूर्याय त्रिकालेषु यथाक्रममात् । अथक्त एककालेऽपि मध्या-
 ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दक्षार्घ्यं ततः पश्ये-
 द्विवाकरम् । सन्धानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरकरणे
 तयोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
 णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । “ततो-
 ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्या मूर्धपर्व्यन्त-
 मवेष्ट्य भास्करन्तथा” इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
 “आश्विन्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
 विधस्यते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शुचये
 सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसोद मम
 भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
 गृहार्घनं कुर्यादभौटसुरपूजगम् ॥ जन्ताभिषेकपुष्पाणां धूपा-
 दोनां निवेदनैः” ॥ पद्मपुराणे “सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्यं समा-
 दितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरुपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यचक्षुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
 नमस्ते भक्तवत्सले ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाद्भूषण ।
 नमस्ते सर्वलोकेश सुप्तानामपि बुद्धयते ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
 सर्वं पश्यसि सर्वदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसोद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं दिजो नम-

कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा
ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥ समुद्रकरभाष्यादौ व्यासः । “सूर्याय
नमः प्रातःसायञ्चैवाग्नये नमः अग्निरब्रह्मधारी च प्रदद्या-
दुदकाञ्चलिम्” ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । “वेदाथर्वपुराणानि
सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याद्याध्यात्मिकीं
जपेत्” ॥ बृहस्पतिः । “जह्याथ प्रणव वापि ततस्तर्पणमाच-
रेत्” । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । “कृत्वा प्रद-
क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्याय प्राङ्मुखः कृत्वा
तर्पयेद्देवतामृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगीतरपरम् ।
“अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्” इति हारीत-
वचनं सामगस्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः ।
“दक्षिणउत्तरो पाणिपादौ कृत्वा सप्तविद्यपाणिः त्वमिति प्रति-
पद्येत इति च त्रीर्नैव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-
मिति । गीतमाप्रस्तम्बो । “एकाऋचमेकं वा यजरेकं वा
सामाभिध्यादरेदिति” । एतदनुमारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-
व्याहृतिगायत्रीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-
मिति । बृहस्पतिकाल्यायनौ । “सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः
पद्याद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यचेति निमित्त-
कादिति” ॥ न ब्रह्मयज्ञः पद्याद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्यापनं
ब्रह्मयज्ञ इति स्तौत्तेनैकवाक्यता तथाच दक्षः । “द्वितीये च
तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्योकरणं पूर्वं विचारो-
ज्यसुनं जपः । तदानन्तरं गीत्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पश्यधः” ॥
इति वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यगानरूपो सामगानां ब्रह्म-
यज्ञः । निमित्तकादिति स्वकासरूपयितयान्यकान्तेन कार्यः ।
“अथ सधृतवामा उदकाग्नं कृत्वा प्रयतः शुषो देगे विधी-

यते' ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः खल एव ब्रह्मयज्ञविधौ-
नात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यासरूपो ब्रह्मयज्ञः
कार्य इत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्
प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थ-
माचरेत्” ॥

अथ देवपूजा । कालिकापुराणे । “सन्निवे यदि कुर्वीत
देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन आसीनो नोत्थितस्तु सदा-
चरेत्” ॥ नरसिंहपुराणे । “ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
सुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेश्च निवेदनैः” ॥
गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धदीपनै-
वेद्यग्रहणम् । नरसिंहपुराणे । “नरसिंह गृहे नित्यं यः
समार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
गोमयेन सदा तीर्थैर्यः कुर्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफल
प्राप्य विष्णुलोके महीयते” ॥ विष्णुः । “स्नातः सुप्रक्षालित-
पाणिपादः शुचिर्बन्धशिश्वो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद-
ङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति” । हारीतः ।
“मार्जनाच्च नक्षत्रनिकर्माभोजनानि दैवेन तीर्थेन” कुर्यादिति
शेषः । “देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरञ्चयम् । दत्त
देवलकी नाम हृद्यकथ्येषु गर्हितः” ॥ लिङ्गपुराणम् । कामा-
सक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिन्नार्चनम् । भक्त्या वा यदि
वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥ रत्नाकरे । “स्निग्धा
तु श्रीकरो नित्यं दृष्ट्वा दारिद्र्यायिनी । कृष्णा भोगकरी
नित्यं स्यूता एकान्त दायदा । कपिला दृष्टे पापं ब्रह्मचर्येण
पूजिता” ॥ दायदा धनदा “तथा व्यात्तानना भग्ना विपमा
वक्तृचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं चक्रलं सुखकानिमम् ।
शुभिहृदपिण्यश्रुं नार्चयेत् सदा गृही” ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं “शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्घाटयेन्नरः । स च
 क्रेता चानुमन्ता विक्रेता च परीक्षकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति
 यावदाहृतमंशुवम् । अतः सर्वर्जयेत् पुत्र चक्रस्य क्रयविक्रयम्” ॥
 गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदीपे स्मृतिः । “केश-
 वाञ्छां गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्य-
 मभक्ष्येण समं स्मृतम्” ॥ अर्चा प्रतिमा । पञ्चपुराणम् ।
 “शालग्रामशिलारूपौ यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा
 यक्षा भुवनानि चतुर्दश” ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे
 कर्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । “अग्राह्यं मम नैवेद्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति
 पवित्रताम्” ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजा-
 नैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा “गङ्गा गोदावरी रेवा
 नदी मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तौह तीर्थीयाः शालग्राम-
 शिलाजले” ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । “वरं देह-
 पारित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूज्य भुञ्जीत देवं पशु-
 ममुद्भवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्य-
 चर्मणा बद्धः स वेधा नात्र संशयः” ॥ स्मृतिः । “गन्धं पुष्पं
 तथा धूपं दीपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं
 कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलेर्वा प्रतिपूजयेत्” ॥
 तुरप्यर्थे भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । “आप आयतनं
 यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः” । अतएव बोधायनः । “प्रतिमा-
 स्थानेष्वस्वगतावावाहनविसर्जनवर्जमिति” । शातातपोऽपि ।
 “असु देवा मनुष्याणां दिवि देवा ममोषिणाम् । काष्ठलोष्टेषु
 मूर्त्तीणां युष्मास्यात्मनि देवता” इति आत्मनोति योगिनो
 बाह्योपचारनिरासेन अस्त्यर्गकर्तव्यतापरमिति देवनः ।
 “अन्नेन सुममोभिद्य गन्धपुष्पैः प्रदीपकैः । गृहस्यः पूजये-

त्रित्यं स्वगृहे गृहदेवताः” ॥ मरौचिः । “विधाय देवतापूजा
 प्रातर्होमादनन्तरम्” । तत्र पूर्वाह्णे देवतार्चनं मुख्यं “पूर्वाह्ण
 एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” इति मनुवचने एवकार-
 क्षरणात् । मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे । “पौरुषेण तु सूक्तेन
 ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेव ततः कुर्यात् वलिकर्म
 ततः परम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम् ॥ अनेन स्थण्डि-
 लात् भूतानपसार्याथ साधकः । ततो दिग्बन्धनं कृत्वा
 दिग्भ्यस्तानपसर्पयेत्” ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-
 मेधिके “स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम् । अष्टा-
 क्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः ॥ वैदिकेऽथवा मन्त्रेनाम-
 युक्तेन वा पुनः । स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयितुं विच-
 क्षणम् ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिश्चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं
 न कुर्याद्य उपवासेन शुध्यति” ॥ बृहन्नारदीये । “नमेद्यः
 शूद्रसंस्पृष्टं निङ्ग वा हरिमेव वा । स सर्वथातनाभोगौ याव-
 दाहृतसङ्गवम् ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि वा” ॥ याव-
 दाहृतसङ्गवं भूतसङ्गवपर्यन्तं प्रलयपर्यन्तमिति यावत् । भक्ता-
 रस्य हकारश्चान्दसः । योगियाश्च वल्क्यः । “स्नात्वा प्रणव-
 पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु
 पृथक् पृथक् ॥ प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन
 गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । “शिवं भास्कर-
 मग्निञ्च केशव कौशिकीन्तथा । मानसेनार्चयन् याति देव-
 लोकादधोगतिम्” ॥ मनसापीत्यर्थः । अतएव गोतमः ।
 “यदा समर्थस्तदा मनसा समग्रमाचारमनुपालयेत्” । पञ्च-

पुराणम् । “आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥ यः सूर्यं पूजये-
न्नित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः । भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत्
परमां गतिम्” ॥ तन्मना सूर्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-
प्रसक्तेन्द्रियः । भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः अथा । परमां
गतिं मोक्षम् । मत्स्यपुराणे । “आरोप्यं भास्करादिच्छे-
दनमिच्छेदुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छे-
ज्जनार्दनात्” ॥ एषु फलेषु एषां शौघदाढ्यत्वं न तु फला-
न्तरदाढ्यत्वव्यावृत्तिः तत्तदाक्यविरोधात् । तथा च देवीपुरा-
णम् । “श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यमात्मयोगान्महीपते । धर्मार्थ-
काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
सम्पूज्य विष्णुवत्सलाम् । विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु
विनायकम्” ॥ अष्टहोतागममन्त्रस्य पौराणिको विष्णुपूजा ।
विष्णुधर्मोत्तरम् । “अकामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-
वेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते” ॥ भविष्ये ।
“वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् । अनभ्यर्च्यं न
भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्” ॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधोच्चज-
मित्यूहित मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कौशिकीं शिव-
मिति पठितम् ।

देवपूजायां सर्वेषामधिकारमाह । विष्णुपुराणम् । “अमा
शौचं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा गुरुश्रमूषा
तीर्थानुसरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते” ॥ महाभारते ।
“काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः । क्षिप्रं हि
मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा” ॥ कर्मणां सिद्धिमाका-
ङ्क्षतो देवानां पूजनं कुर्युरित्यर्थः । कर्मविभक्तिसमभिव्याः

हाराद् यजन्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः । “गवाङ्गिकं
 देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् प्लवः । नाशयन्त्याशु पापानि
 महापातकजान्यपि” ॥ दामधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम् ।
 “अकृत्वा देवकार्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियाम् । सन्तुष्टाश्च
 चमायुक्ता भवेयुरविकल्पमाः” ॥ अविकल्पना आत्मज्ञाघा-
 रहिताः । देवोपुराणे । “वस्त्रङ्गुलिविद्यो नन्तु न पात्र कार-
 येत् कश्चित्” । स्मृतिः । “वृषिताः पशवो बद्धाः कन्यकाश्च
 रजस्वला । देवताश्च सनिर्मात्या इन्ति पुण्यं पुरातनम्” ॥
 गोतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ॥ यत्तु “परा-
 रोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव
 तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ॥ तत् द्विजेतरपरम् । “द्विजस्तृणैश्च-
 पुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्” । इति याज्ञवल्क्यात् । “देव-
 तार्थन्तु कुसुममस्त्येयं मनुरज्रवीत्” इति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थ-
 वृणमेधांसि यज्ञार्थं योरुद्धनस्तौनां पुष्पाणि स्ववदाददीत
 फलानि च परिहृष्टितानाम्” इति गोतमवचनाच्च विशेषो
 ज्ञेयः । एवम् “उपगन्धो न्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरीक अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम् । “वृण-
 वो यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अयच्छतो हि
 गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” ॥ इति स्मृतेः । “देवोपरिधृतं
 मस्तकोपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतम् अन्तर्जलक्षालितपुष्पं दुष्टम्”
 इति । हरिभक्तिनामके ग्रन्थे अभिवाद्याभिवादककरस्यश्च
 पुष्पं प्रोक्षणात् कर्मण्यमिति कश्चित् । अतएव तथोरभि-
 वादननिषेधमाह बोधायनः । “समिहार्युदकुम्भपुष्पाच्च हस्तो
 नाभिवादयेत् यज्ञाप्येवं युक्तमिति” । एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम् । लघुहारीतः । “जपयज्ञस्थलस्थञ्च समित्पुष्पकुशान्
तिलान् । दन्तकाष्ठञ्च भैक्षञ्च बहन्तं नाभिवादयेत्” ॥ अभि-
षादयेदित्यनुवृत्तौ गृह्णन्ति । “न पुष्पाद्यतपाणिनां शुचिर्न
जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्निति” । अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु
यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारायणधृतात् ।
अतएवामरः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः । आगमने तु वशिष्ठः ।
“जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च । एतेषु चैव शक्तेषु
यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिषाद्य ततो विप्रं योगक्षेमन्तु
कोत्तयेत्” ॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्यपतिषत् कर्म-
धारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्या-
कारः । वस्तुतस्तु विप्रमिति श्रवणात् तन्मात्रपरमिति ।
“याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्” । इति वदन्ति
तथा । “न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थे वामहस्ततः । न
दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः” ॥ स्मृतिः । “पत्र-
त्रयान्विता पूर्वा प्रशस्ता चार्घ्यकर्मणि” । भारदायाम् ।
“मलिर्न भूमिसंस्पृष्ट कुमिकेशादिदूषितम् । अद्भ्यस्तु संसा-
ध्यातं त्यजेत् पर्युषितं बुधः” ॥ हारीतशातातपी । “समित्-
पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्राणीहैः क्रय-
क्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” ॥ क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः वीरक्रयक्रियाहृतैः” ॥ वीरक्रयः वीर-
वध्याङ्गाशून्येन विक्रेतुरूपन्यस्तमूलेन क्रयः तद्रूपा या क्रिया
सयाहृतैः । लघुहारीतः । “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं
गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भयौ भवति काष्ठ-
वत्” ॥ एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः । व्यह्वं
मत्स्यसूत्रे । “स्नात्वा मध्याह्नसमये न क्षिन्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्यार्चनाद्देवि निरये परिपच्यते” ॥ भानमालायाम् ।

“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-
विधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्” । एवञ्च पद्मपुराणे
“आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-
क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुं सम्पूज्य
ब्राह्मणमन्याश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्त्रस्य तु तत्तत् पूजनादेव
पौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र
सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्यात् ।
अथक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्यपूजा सम्पूज्य प्रथम
सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं पापं संप्रतो-
च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपद्मपुराणवच-
नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । “देवतादौ यदा मोक्षात् गणेशो
न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः” ॥
इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशु-
द्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति पद्मपुराणैकवाक्यत्वात् ।
“आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति बहुच
गृह्यपरिशिष्टोक्तं गोथ्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-
रपि सूर्यपूजनस्यादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । “गत्वाथायतनं शुद्ध-
मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरकं कुम्भकं कृत्वा रेचकञ्च समाहितः ॥
कृत्वोद्धारं दोषास्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्” । आदिपदेन
वाङ्मनसोरुपादानम् । वायव्याग्नेयमाहिन्द्रवारुणीभिर्यथा-
क्रमम् । किल्विषं धारणाभिर्य हन्यात् शुद्धयैमात्मनः ।
शोषणे दहने स्तम्भे प्रावने च यथाक्रमम् । वायुग्नेन्द्र-
जनास्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्दिशुश्चमात्मानं
प्रपवेनार्कवत् स्थितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं

परम्” ॥ तेनैव प्रणवेन । सच्चिन्त्य संघट्य । “स्थूलं सूक्ष्मं
तथाह्वानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च” । इत्यादीन्यभिधाय ।
“आवाहनादिकर्माणि रक्षाश्च प्रणवेन तु” । आटिपदेन
सस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । “यावद् यागा-
वसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजा
शक्त्या चोन्नं निवेदयेत् ॥ जप्त्वा च विधिवन्नत्वा ततो देव
विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे” ॥ अत्र
विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम
इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्ध्यादिकमति-
दिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च “प्राक्
पश्चिमोद्गास्यश्च प्रातः सायं निशासु च” इत्यनेन सायं पश्चिमा-
भिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु सप्ताक्षरसूर्य-
मन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र
गन्धा भविष्ये “चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोष्ठीरपद्मकैः । अनुलिप्तो
नरैर्भक्त्या ददाति मानसेषितम्” ॥ पद्मकं पद्म अनुलिप्तः
सूर्यः प्रकरणात् । तथा “मुकुलैर्नर्चयेत् भानुमपक्कं न
निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्” ॥
तथा “मल्लिका मानती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकः । पाटला
करवीरश्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरश्चैव कर्णिकारः
कुरुण्टकः । चम्पको वकुलो कुन्दो वानो ववैरमल्लिका ॥
अशोक तिलकं लोध्रस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि
वकाहश्च विशेषतः ॥ अगस्त्य किशुक तद्वत् पूजायां भास्क-
रस्य तु । विस्वपत्र शमौपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी
कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वत्सकं वापि
यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु
वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्यलोके महौयते” ॥ गोहृपं हृप-

श्रेष्ठं वृद्धत् महत् परिमाणं वत्सकमिति प्रशंसोयां क इति
रत्नाकरः ।

अथ गणेशपूजनम् । तत्र तुलसी व्यतिरेकेण । “न तुलस्या
विनायकम्” इति वचनात् । तत्राषाढनविशेषमाह । वायु-
पुराणम् । “विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवा-
हयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ” ॥ ततो दुर्गापूजनम् ।
भविष्यपुराणम् । “चन्दनेन विलिप्यार्चां अग्निष्टोमफलं
लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥
भविष्ये । “मल्लिकामुत्पलं रम्यं शमीपुन्नागचम्पकम् । अशोक-
कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥ करवीरशमीपुष्पं कुङ्कुमं
नागकेशरम् । यः प्रयच्छति पुण्यार्थं पुण्याख्येतानि भारत ॥
चण्डिकायै नरयेष्ट भक्तिश्चासमन्वितः । स कामानखिलान्
प्राप्य चण्डिकानुचरी भवेत्” ॥ देवीपुराणम् । “मङ्गरीभिः
कुशानाञ्च विस्वपत्रैश्च गोभितैः । उक्तानुक्तेस्तथा सर्वैर्जलजैः
स्थलसम्भवैः” ॥ ब्रह्मपुराणे “वसिं कृत्वा च सूर्याय सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । क्षीरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रसुच्यते ॥
दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम् । पत्रैः पुष्पैर्यथा-
नाभं सर्वैर्पिधिमयैः शुभम् ॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न
निवेदयेत् । फलं कथितविदग्धं कान्वापक्वमपि त्यजेत्” ॥
भविष्य “सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः । घृतयुक्तो
विशेषेण सततं प्रीतिवर्धनः ॥ माहिषास्यं घृताक्तन्तु दत्त्वा
विश्वमयापि वा । वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गालोके महीयते” ॥
विश्वेऽपि घृतयोगः । “सकृन्नागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला ।
शोधयेत् पापकनितं यथाग्निरिव काञ्चनम्” ॥ सकृन्नागुरु-
धूपेन कृष्णागुरुमदितघृतमहिषास्यगुग्गुलुविख्यान्यतमधूपेन ।
तथा “घृतप्रदोपदानेन चण्डिकां पूजयेन्नरः । सोऽश्वमेधफलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा तु
 चण्डिकाम् । वाजपेयफल प्राप्य मोदते सह किन्नरैः ॥
 तैल तिलभवम् । भविष्ये । ‘आम्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जूर
 वीजपूरकम् । यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति परं पदम्’ ॥
 ततः शिवपूजनं भविष्ये । “चन्दनाम्बागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं
 नृप । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्” ॥ तथा
 “अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो
 विष्वपत्रं विशिष्यते” ॥ तथा च “करवीरसमा ज्ञेया जाता
 वकुलपाटला । श्वेतमन्दारकुसुमं सितपद्मञ्च तक्षमम् ।
 नागचम्पकपुष्पाङ्गी धुस्तूरकुसुमा स्मृता” तथा । “केतकी
 चातिमुक्ताञ्च कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्ज्वन्मूककुसु
 मानि विवर्जयेत् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ।
 फलं कथितविद्वच्च यत्नं पक्वमपि त्यजेत् ॥ अलाभेन तु पुष्पाणां
 पत्राण्यपि निवेदयेत् । विष्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्
 सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते” ॥ तथा
 “कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे । दिवा शेषाणि
 पुष्पाणि दिवारात्रौ तु मल्लिका” ॥ शिवपुराणे । “गुग्गुलु
 घृतसंयुक्तं यं शिवाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गाण
 पत्यञ्च विन्दति” ॥ भविष्ये । “दधित्यं घृतसंयुक्तं दत्त्वा
 विष्वमथापि वा । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
 दधित्यं कपित्थं विष्वं विष्वफलम् । “घृतदीपप्रदानेन शिवाय
 शतयोजनम् । विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम्” ॥
 शिवपुराणे । “घृतेन तिलतैलेन तथा चैवौषधीरसैः । दीप
 प्रज्वाल्य देवेशे भक्त्या सहतिमाप्नुयात्” ॥ औषध्यः सर्वपापघ्नाः ।
 “गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने । घृतेन पाचिता
 नाञ्च तेषां शतगुणं फलम् ॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत् । शिवाय तत् फलं तस्य यद्गच्छाणां निवेदने ॥
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयते तत्र तस्य
तुष्ट्याम्यहं सदा” ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । ब्रह्मपुराणम् । “इरो
महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव
महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।
आवाहने च स्त्रपने पूजने च विसर्जने । इरादीनि च नामानि
महादेवान्तानि कौर्त्तयेत्” ॥ भविष्ये । “सर्वाय चित्तमूर्त्तये
नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्रायाम्निमूर्त्तये नमः उषाय
वायुमूर्त्तये नमः भीमायाकाशमूर्त्तये नमः पशुपतये यजन-
मानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ईशानाय
सूर्यमूर्त्तये नमः । मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयो-
गतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ।
शिवमिति नमः शिवायेति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत् । ततो
वामावर्त्तेन मूर्त्तिरिष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः । अत्राग्रे पूजा-
निषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाग्रे प्राची प्रोक्तागुरुक्रमैः” । इत्या-
गमोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची याज्ञा । एत-
दनुसारादेव पूर्वाद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः । सहेतुकनिषेधस्तु रुद्र-
यामले । “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदौचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतौचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भो-
र्जगत् संहारकर्तुः प्राचीं न समाश्रयेत् । संहारकर्तुः सांशु-
ख्यनिषेधात् । अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम्
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाहादित्यपुराणम् । “सौम्यं
मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् । शूलपङ्कजदस्तश्च
वरदाभयपाणिकम् ॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” ॥ भविष्ये ।

“यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम् । इहैव धन-
वान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते” ॥ शिवधर्म्ये । “वालुकानि
च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि
लभते वाञ्छितं फलम्” ॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्ता-
मणौ । षोडशोपचाराः । “आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाच-
मनौयकम् । मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च ॥ गन्ध-
पुष्पे धूपदोषो नैवेद्यं वन्दनस्तथा” ॥ कालिकापुराणे ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारवमेव वा” । प्रपञ्चसारे ।
“अर्घ्यं पाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि । गन्धादयो नैवे-
द्यान्ता उपचारा दद्युः क्रमात् ॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा
पञ्चोपचारिका” ॥ मधुपर्केत्यत्र स्नानौयमिति कृत्वा व्यव-
हरन्ति । कालिकापुराणे । “पाथार्यमुदकं पाथं केवलं
तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥ कुश-
पुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थैश्चन्दनैस्तथा । तोयैर्गन्धैर्यथा लब्धैरर्घ्यं
दद्यात्तु सिद्धये । अमृतौकरणं कुर्यात् सलिलं धेनुमुद्रया” ॥
तथा “एवमेव त्वर्घ्यं पात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधीः । तत्तोयैः
सेचयेत् शीघ्रं गन्धपुष्पादिकं तथा ॥ न दद्याद्भास्करायार्घ्यं
शङ्खतोयैर्विचक्षणं । उदकं दौयते यस्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ॥
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते । यथा तथा सुगन्धैर्वा
प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् ।
स्वर्णरत्नोदके स्नाने कर्पूराद्यधिवासितम् । तैजसेः काश्यपा-
तैर्वा शङ्खैर्वा तन्निवेदयेत्” ॥ स्कान्दे । “दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य
तोयेन योऽर्चयेद्दरिम् । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥
वराहपुराणे । “सस्मृतः कोर्त्तितो वापि दृष्टः सृष्टोऽपि वा
प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त्यण्डान्तोऽपि यदृच्छया ॥ एतज्-
ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनौयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना

भद्रे आगमोक्तेन वा सुधीः” ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं
 तथा “यावत् सर्वेषु भूतेषु सद्भावो नोपजायते । तावदेव-
 सुपासीत वासनः कायकर्मभिः” ॥ अत्राङ्गिरसो । “सर्वपाप-
 प्रसक्तो हि ध्यायेत्सिमिपमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क-
 त्तिपावनपावनः” ॥ विष्णुपुराणे । “गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते
 चन्द्रसूर्यादयो यद्वाः । यद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षर-
 चिन्तकाः” ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारसिंहे । “योऽष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-
 पुष्पादिभिर्नित्यं अर्चयेदर्थितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-
 नैव निवेदयेत्” ॥ नमो नारायणायैत्यनेन । “अष्टाक्षरस्य
 मन्त्रस्य ऋषिनारायणः स्वयम् । छन्दश्च देवो गायत्रो परमात्मा
 च देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ कालिका-
 पुराणे । “यद्दीयते देवताभ्यां गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्य-
 पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे
 पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
 वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत्
 पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” ॥ यद्यापि देव्या इत्युपक्रमस्य
 नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथाऽप्यकाङ्क्षया सर्वज्ञानेति । दीपं
 तथा स्थापयेत् यथा छाया नाशयेत् । “विभौतकाकंकारस्त्र-
 सुहौ छाया न चाशयेत् । आत्मदीपमनुष्णाणां अन्येषां
 प्राणिनां तथा” इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र
 तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे । एतज्जलदानमुपचारद्वय-
 दानाय । तथाह कालिकापुराणम् । “यदेव दीयते पञ्चे
 मण्डपस्य तदुत्सृजेत् । वाक्पुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्छा-
 दकं भवेत् । पञ्चस्य तद्वहिर्देशे दारादौ विनिवेदयेत्” ॥

कादकमिति पद्मस्यावरकं कुसुमं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य वह्नि-
 र्दद्यादित्यर्थः । “प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तनी ।
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्” ॥ नरसिंहपुराणे ।
 “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” । गन्धादयस्तु
 “सुगन्धसुमनी धूपदौपनैवेद्यवन्दनम्” इत्युक्ताः । अशक्तानां
 गन्धपुष्पमात्रमाह ऋद्धपुराणम् । “प्रणवादिषमायुक्तं नम-
 स्कारान्तकौर्त्तितम् । स्नानम् सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत
 यद्योद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रम्य
 “ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ ध्यात्वेत्यत्र स्नात्वेति तन्नाम्ना
 इत्यत्र दैवतमिति योगियाज्ञवल्केय पाठः । नरसिंहपुराणे ।
 नरकस्थान् प्रति यमवाक्यम् । “सलाभि चान्यद्रव्याणामुदके-
 नापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न
 पूजितः” । राघवभट्टकृतम् । “सर्वोपचारवस्तूनामलाभि भाव-
 नैव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतैत्याह नारदः” ॥ प्रण-
 वादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानामन्त्रादौ पाद्याद्यभि-
 धानं न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरादित्वे विकल्पः । “पाद्यञ्चैव
 तृतीयया चतुर्थ्यर्घ्यं प्रदापयेत्” । इति नरसिंहपुराणात्
 अर्घ्यपाद्यादिकन्तत्रेति मत्स्यपुराणात् तृतीयया पुरुषसूक्ती-
 यया ऋचा । “आगच्छ नरसिंहेति आवाद्याचतपुष्पकैः ।
 एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डु-
 लादिपुष्पकैः । “दत्त्वासनमयार्घ्यं च पाद्यमाचमनीयकम् । देव-
 देवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नापितो येन भक्त्या
 च नरसिंहो नगाधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं सु-
 गच्छति” ॥ कालिकापुराणे । “कार्पासं सर्वतो भद्रं दद्यात्

सर्वेभ्य एव तु । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चेलकम् ॥
 तथा “तत्पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं
 मलिनं जीर्णं क्षिप्तं गात्रावलिङ्गितम् ॥ परकीयं चाखु-
 दंष्ट्रं सूचीषिष्ठं तथोपितम् । उप्तकेशं विधूतञ्च शेष-
 मूत्रादिदूषितम्” ॥ उप्तकेशं केशेन सह वापितम् । “वर्ज-
 येत् स्त्रोपयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजवस्त्रादौ स्यूतं
 वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंगतं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्राधारः पानपात्रञ्च
 गण्डको गृहमेव वा” ॥ गण्डक आभरणविशेषः “पर्यङ्गादि-
 यदन्यञ्च सर्वं तदुपभूषणम्” । आग्नेये । “चन्दनागुरुकर्पूर-
 कुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान्
 प्रयच्छति ॥ कालियकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृणां
 भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे” ॥ कालिकापुराणे ।
 “गन्धो भक्षयन्ती यस्तु दैवे पित्रे च स स्मृतः । तत्पक्वो वा
 रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतृष्टिदः” ॥ तत्रैव “चन्दनागुरुदग्ध्रा
 तु गृह्यते दाहजो रसः । प्रशस्तगन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि
 तु” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चन्दनागुरुकर्पूरश्च गमदन्तयैव च ।
 जातीफलं तथा दत्त्वा अनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव
 दातव्यं किञ्चिद्देवानुलेपनम् । अनुलिप्तं जगन्नाथं तालहन्तेन
 बीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरै-
 र्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ॥ तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसशयम्” ॥ राघवभट्टकृतम् । “शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकी-
 र्त्तिता” ॥ नरसिंहे । “अपर्युपितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तु-
 वर्जितैः । स्त्रीयारावोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्दरिम्” ॥ भक्त्या
 संपूजयेद्दरिमिति स्थानान्तरे चतुर्थ्यक्षरे पाठः । देवोपुराणे ।

“स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि” । नारसिंहे ।
 “मल्लिकामालती जाती केतकशोकचम्पकैः । पुत्रागनाग-
 वकुलैः पद्मेरुत्पलजातिभिः ॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति
 कुञ्जिकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ॥ दत्त्वा दश
 सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्” ॥ नागो नागर्कशरः । योगिनी-
 तन्त्रे । “विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कङ्कारं
 तुलसी चैव पद्मञ्च सुनिपुष्पकम् । एतत्पर्युपितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” ॥ नारसिंहे । “शमीपत्रसदृसेभ्यो
 विल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसदृसेभ्यो वकपुष्पं विशि-
 ष्यते” ॥ राघवभट्टकृतम् । “कलिकाभिस्तथा नित्यं विना
 चम्पकपद्मकैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यहृद्योद्भवानि
 च । श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च” ॥
 तथा “कोटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
 भयं घोरं निस्त्रत्वञ्च प्रयच्छति ॥ धन्युजौवकपुष्पाणि रक्तान्यपि
 चे दापयेत् । अनुत्तरक्तकुसुमदानाद्दोर्भाग्यमाप्नुयात्” ॥ आग्नेये ।
 “पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सिंहोत्पलञ्च
 कृष्णस्य दयितानि सदा नृप” ॥ भविष्ये । “पद्मानि सित-
 रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च । एषां पर्युपिताशङ्का कार्या
 पञ्चदिनोद्धृतः । तुलस्यगस्त्यविविधानां नास्ति पर्युपितात्मता” ॥
 वामनपुराणम् । “विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
 तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः” ॥ यत्तु “सुरभौषि
 तधान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्” । इति वामनपुराणीये
 केतकीवर्जनं तच्चरसिंहेतरपरम् । वामनपुराणे । “पारिभद्रं
 पाटला च वकुलं गिरिशायिनी । तिलक जम्बुवनजं पीतकं
 तगरन्त्वपि । एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने” ॥

गिरिशायिनी श्वेतापराजिता । लम्बुवनजं श्वेतजवाकुसुमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे । “रक्ताशोकस्य कुसुममतसौकुसुमस्तथा ।

चम्पकस्य तु देयानि तथा भूचम्पकस्य च” ॥ अतसौ शनः ।

नारदीयमत्तसहस्रे । “मालती वकुलाशोकशेफाली नव-

मल्लिका । अम्बानतगराडोठमल्लिकामधुपिण्डिका । यूथि-

काष्ठापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं

लवङ्गमतिमुत्तकम् ॥ केतकं कुरुवकं विस्वं कङ्गारं वासकं

द्वित । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मौतुस्यप्रियाणि मे” ॥ स्कान्दे ।

“न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तं श्रेष्ठदेश-

सदृशं यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥ यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र

श्रादशौ लम्बरः । तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः श्रिया

सह ॥ दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी

हरेद्दोगं तुलसी हरते वयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न

करोति समार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-

वार्षिकम्” ॥ अतएव “गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां

हरिः” । तथा “वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।

न वर्ज्यं जाड्योतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ तुलसीपत्र-

मादाय यः करोति समार्चनम् । न पुनर्योगिमाप्नोति सुक्लि-

भागी भवेद्दि सः” ॥ तथा “समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसीसम्भवेः

क्षितौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कलौ युगे ॥ खाने

ध्याने तथा दाने प्राशनं केशवार्चने । तुलसी दहते पापं

कोत्तने रोपणे कसौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-

प्रिये । केशवायं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-

सम्भवेद्वै पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि

कसौ भक्तविसागिनि । मन्त्रेणानेन यः कुर्यात् गृहीत्वा

तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लघ्वकीटिफलं समेतम्” ॥

राघवभट्टतम् । “सद्यः पर्युषिता वापि निर्माल्या नैव दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा” ॥ गरुड-पुराणे । “गवामयुतदानेन यत्फलं लभते स्वर्गः । तुलसीपत्र-कैकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥ तथा “तुलसीं विना यत् क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् । भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी विवर्जितम्” ॥ अन्यत्रापि “तुलसौदलसंमिश्रं यक्षोयं शिरसा चहेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्” ॥ वैष्णवा-श्च ते ध्यासः । “जलक्षिप्त्वा भवेद् यावत्तुलसौमूलसृत्तिका । तावत् प्रोणाति विश्वात्मा भगवान् पिष्टभिः सह ॥ संक्रान्त्यां पञ्चयोरन्ते द्वादशां निश्चि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पुष्पाभावे च देयानि पद्मानि च जनार्दने । पद्माभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् । “नाचतैरर्घ्येद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वयार्घ्येदुर्गं नोन्मत्तकेर्दिवाकरम्” ॥

अथ धपः । वामनपुराणम् । “रुद्धिकाख्यं कनं दारु-सिद्धकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातीफलं श्योमे धूपानि स्युः प्रियाणि वै” ॥ रुद्धिका मासोकनो मङ्गिषाख्यगुम्फुतुः सितं कर्पूरं सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो मण्डो । श्योमे विष्णो । कालिकापुराणे । “पुष्पं धूपञ्च गन्धश्च उपचारांस्तथा-परान् । विघ्नचिवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ वित-रद्द्रव्यं नासने न घटे तथा । यथा नद्याधारगतं कृत्वा तं विनि-वेदयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “धूपदः सर्वमाप्नोति धपदः सर्व-मश्नुते” ।

अथ दीपः । विष्णुः । “न एतं तिष्ठतैलं विना किञ्चि-दीपार्थं इति” विष्णुधर्मोत्तरे । “यावदक्षिनिर्मेपाणि दीपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके सञ्चोयते” ॥
 तथा “यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितचणः” । तेन
 देवदत्तप्रदोपेत । कालिकापुराणे । “लभ्यते यस्य तापस्तु
 दीपस्य चतुरङ्गलात् । न स दीप इति ख्यातो व्योमवह्निस्तु-
 स स्मृतः ॥ नेत्राह्लादकरः स्वर्चिः क्रूरतापविवर्जितः । सुशिखः
 शब्दरहितो निर्धूमो नातिक्लृप्तकः ॥ सर्वसद्वा वसुमती सहते
 न त्विदं हयम् । अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च” ॥
 तथा “दीपदत्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्” ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । “मोचकं पनसं लम्बु तथा-
 न्यज्ञवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकीदुस्वरन्तया ॥
 यदपक्वमपि ग्राह्यं कटलौफलमुत्तमम्” ॥ मोचकं कदलकम् ।
 प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्कानि
 दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाध्यादिकृतं पक्कं नैव पर्युषितं
 भवेत्” ॥ वामनपुराणम् । “हविषा संस्कृता ये च यवगोधूम-
 शामयः । तिलमुद्गादयो माषा ब्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥
 विष्णुः । “नाभर्ह्य नैवेद्यार्थं भक्ष्यजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
 पशुनग्नमत्स्यवराहमांसानि चेति” । भक्ष्यम् इति यद्वर्णस्य
 यदभक्ष्यं स्वरूपतो लग्नादि तत् तेन न देयम् । न तु
 रात्रादौ दध्नादि । पशुनग्नश्च शशातिरिक्तः । “मांसं मांसं
 तथा क्षीरं शीरं मांसस्तथैव च । एतानि हि प्रियाणि स्युः
 प्रयोक्ष्यानि वसुन्धरे” ॥ इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात् ।
 तथा “माहिपञ्चाधिकं मांसमयाज्ञिकमुदाहृतम् । माहिपं
 वर्जयेन्नाम क्षीरं दधि घृतस्तथा” ॥ देवकः । “चाण्डालेन
 गृह्णा यापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
 दुष्टमयं विधर्जयेत् ॥ अन्यथ हिरण्योदकमग्नादिति” । गो-
 र्मासवते “यद्यदिष्टतमं लोके यद्यापि प्रियमात्मनः । तत्त-

त्रिवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते” ॥ मह्यं वासुदेवाय
 “नमो नारायणायैति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां
 तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः” ॥ विद्याकरधृतम् । “सहस्रं वा
 शतं वापि दश वानुदितं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तं पामिति
 जप्ये विधिः स्मृतः” ॥ आगमे । “गुह्यातिगुह्यगोपा त्वं
 गृहाणास्यत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्
 त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रो श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन विष्णवे ।
 मूलानुनाध्यतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्” ॥ अनुमन्त्रः ।
 तन्त्रान्तरे । “विचेष्टादय वालस्याज्जपद्गोमार्जनान्तरा । उत्ति-
 ष्ठति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः” ॥ पञ्चरात्रे “अपवित्र-
 करो नग्नः शिरसि प्राकृतोऽपि वा । प्रक्षपन् प्रजपेत् याव-
 त्तावन्निष्फलमुच्यते” ॥ विष्णुपुराणे । “सर्वदेवेषु यत् पुण्यं
 सर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वा देवं जना-
 र्दनम्” ॥ स्मृतिः । तथा “भ्रान्त्वा चातुष्पाश्र्यं श्लोकान् यो
 नमिञ्चरः । षष्टाङ्गप्रणिघातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता” ॥
 स्कान्दे । “अर्घ्ये कृत्वा तु शङ्केन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रद-
 क्षिणीकृता तेन सप्तदोषा वसुन्धरा” ॥ वामनपुराणे । “विः-
 प्रदक्षिणश्च यः कुर्यात् साष्टाङ्गप्रणामकम् । दशमर्धस्य
 फलं प्राप्नुयाद्वात्र संग्रहः” ॥ नृसिंहपुराणे “उरसा शिरसा
 दृष्ट्वा वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो-
 ऽष्टाङ्ग इत्यर्त्तः” ॥ विष्णुधर्म । “जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेभ्यो सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 कूर्ध्वतास्तलिभिर्नैसुः” । इति भागवतीयात् । गिरोज्ञानि-
 योगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते “नानातन्त्रविधानेन कथा
 यपि तथा शृणु । श्रेयं सदा परिभवप्रसभोददोऽहं तीर्थो-
 ऽसदं गिरिविरिचिनुतं शरणम् । श्रुत्वा त्विदं प्रपतपाद-

भवाब्धिपीतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्वङ्गा सुदु-
 स्त्यजसुरेषितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादगच्छम् ॥
 मायासृग दयितयेषितमन्वधावहन्दे महापुरुष ते चरणार-
 विन्दम् । एव युगानुवृत्तिभ्यां भगवान् युगवृत्तिभिः । मनुजै-
 रीक्ष्यते राजन् श्रेयसामोखरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसीद भग-
 वन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ तथा “शिरो मत्पादयो कृत्वा
 बाहुभ्याञ्च परस्परम् । प्रपन्नं पादौ मामोश भौत मृत्यु-
 गृहार्णवात्” इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । “यत्किञ्चित्
 क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं
 त्वत्प्रभुक्तं करोम्यहम्” इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् श्रौभागपते ।
 “मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीनं जनार्दन । यत् पूजित मया
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे” ॥ कालिकापुराणे । “यदक्षर परि-
 भ्रष्ट मावाहीनञ्च यद्ववेत् । जन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न
 स्वलित मनः” ॥ पुराणरत्नाम्निकायाम् । “सुपुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाघ्रायोद्वासयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्य सर्वार्हे-
 ष्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यक्षोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने” ॥
 भक्तिशालिने विष्वक्सेनाय । षष्ठस्कन्धेऽपि “उद्वास्य देव स्वे
 धाम्नि तन्निवेदितमपत । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाम-
 समृद्धये” ॥ स्वे धाम्नि स्वीयहृदये । उद्वास्य सस्याप्य तथाच
 कालिकापुराणे । “ध्यायस्तु मन्त्रेणानेन तत्रस्थं स्थापयेत्
 हृदि । तिष्ठ देवि परे स्थाने स्वस्थान परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
 दय एव सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि” भविष्ये । “निर्माल्य नोप-
 भीक्ष्य रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च तन्मोहावरके पश्यते
 ध्रुवम्” ॥ निर्माल्यमात्रे तु “उदके तरुमूले वा निर्माल्य तस्य
 मन्त्रजेत्” । कालिकापुराणे । “यो यद्देवार्चनरतः स तत्रै-
 वेद्यमचक” ब्रह्मपुराणे “सम्पूरीयन् यस्तु फलमन्यद्वसा-

अहन्त्यहनि मुच्यते" ॥ ते चापराधा वराहपुराणात्रिष्कृष्य
 लिख्यन्ते । भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धाश्चभोजनम् ॥ १ ॥ अनि-
 पिहटिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २ ॥ मैथुनं
 कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
 विष्णुकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ रजस्स्रलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
 नम् ॥ ५ ॥ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुमन्त्रिधाववस्था-
 नम् ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णोः
 कर्म कुर्वतः पुरोपत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
 न्तरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमनिनं वासः परिधाय विष्णुकर्माचर-
 णम् ॥ १० ॥ अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ११ ॥ विष्णो-
 रपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १२ ॥ क्रूडस्य विष्णुस्पर्श-
 नम् ॥ १३ ॥ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् ॥ १४ ॥ रक्तं वासः
 परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १५ ॥ अन्यकारे दोर्पेन विना
 विष्णोश्च स्पर्शनम् ॥ १६ ॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्मा-
 चरणम् ॥ १७ ॥ वायमोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः कर्माच-
 रणम् ॥ १८ ॥ विष्णवे कुक्कूरोच्छिष्टदानम् ॥ १९ ॥ वराह-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २० ॥ हंसजानपादसरारि-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २१ ॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्र-
 क्षाल्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा ॥ २२ ॥ श्मशानं गत्वा-
 विष्णुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ पित्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २४ ॥
 विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् ॥ २५ ॥ मद्यमादाय पीत्वा वा
 स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ॥ २६ ॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण
 परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् ॥ २७ ॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय
 तद्भोजनम् ॥ २८ ॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् ॥ २९ ॥
 उपानहाधारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ॥ ३० ॥ भेरीशब्देन विना
 विष्णुप्रबोधनम् ॥ ३१ ॥ अजोर्ध्वं सति विष्णुस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥

एतदुपलक्षणम् । यथा नारसिंहपुराणम् । “अपराधसहस्राणि
अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः” ॥

अथ पञ्चमयामार्हकृत्यम् । तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः ।
“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः । देवपितृमनु-
ष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभाग ततः कृत्वा गृहस्थः
शेषभुग् भवेत्” ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो
विभज्यान्त्र प्रतिपादनम् । एष मुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेव-
सम्बन्धी । तथाच देवपूजानन्तरं वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम् ।
“पौरुषेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः आहमनन्तं
राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥
इति शातातपीये दिवावैधकृत्यस्य पर्युदस्तरात्रीतरकालो
गौण उक्तः । अतएव “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म
च । अनश्रुतापि सततमन्यथा किञ्चिपौभवेत्” ॥ सायं
प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्रुता अतिथ्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे “पुनः पाक-
सुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पद्मरा सार्धं
बलिं हरेत्” ॥ इत्यत्र पुनः पाकसुपादाय इत्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वं एव
रात्री वैश्वदेवबलिकर्मणो दिवा तु सर्वथैव इति । एवमेव
श्रौततोपाध्यायाः । यत्तु मदनपारिजाते । “धर्मविनाचरेत्
स्नानमाङ्गिकन्तु पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञश्च वैश्वदेवं न
चाचरेत्” । इति तद्विवा पुनः करणं रात्री पुनः करणश्च निषेध-
यति । पार्वणश्राद्धादिकरणे तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह
मविध्यपुराणम् । “कृत्वा श्राद्धं महावाहो ब्राह्मणां विमृज्य
सु । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिपः” ॥ इति श्रद्ध-

क्रमेण क्रमात्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति 'पार्व-
 णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गोतमः । "पितृश्राद्धमकृत्वा तु
 वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्वेदसं पितॄणां नोपतिष्ठते" ।
 स्वयमशक्तौ अत्रिः । "पुत्री भ्राताऽथवा ऋत्विक् 'शिश्वस्व'
 'सौयमातुलाः । पत्नीशौद्रियथाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि" ॥
 दृष्टाः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । इदानीमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । "हविष्येषु यवामुख्याम्नदनुव्रीडयः स्मृताः । 'माघ-
 'कोद्रवगोरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्" ॥ गौरः श्वेतसर्पपः ।
 आदिशब्दाच्चीनकचनकमसूरकुलत्योहालनिषेधः । तथाह
 शब्दः । "कोद्रवचीनचनकमसूरकुलत्योहालवर्ज्यम्" ॥ आप-
 'सुम्बः । "गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावसयश्च स्वस्व-
 पुष्टिसंयुक्ता" इति 'पुष्टिः कर्मफलम् अशक्तावाऽतुः शब्द-
 लिखितौ । अहरहः पञ्चयज्ञान्निर्वपेत् आभूलपदोदकशा-
 'केभ्यः" । इति व्यासः । "जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलक्षार-
 विधर्जितम् । दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनापि च" ॥
 तयोरारम्भे हविश्राद्धं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते श्राद्धे बलि-
 कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । "आधानहोमयोश्चैव वैश्व-
 'देवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च ॥
 नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोविद्यः । एकमेव भवेत्
 श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्
 पितृशौचान्तद्वितीयदिने तदारम्भे तु न हविश्राद्धम् । "न
 तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सर्पिण्डनविधिः क्वचित् । हविश्राद्धस्य
 'लोपः स्यात् पचयोरुभयोरपि" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 'उभयोर्वैश्वदेवान्याधानयोः । एवञ्च पूर्वारब्धवैश्वदेवबलि-
 'कर्मणोर्महागुरुनपातेऽपि सुतरां कर्त्तव्यतेति । महादान-
 निषण्णे गोमिलः "उत्तानेन तु हस्तेन द्यहुष्टाशेषेण पोद्धितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ एतद्वचनं परि-
शिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । “दानं
प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” ॥ परिमाणमाह व्यासः । “आर्द्रा-
मलकमानेन कुर्याद्दोमद्विवर्तनीन् । पाणादुतिबलिच्चैव मृदं
गात्रविमोधनीम्” ॥ बौधायनः । “भोजनं हवनं दानमुपचारः
प्रतिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि तद्ददाधमनश्चरेत्” ॥
व्यासः । “अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिसैव
विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षौण्वृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः
स्मृताः” । तत्र “स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं
हरेत्” इति कात्यायनोक्तम् । “वैश्वदेवस्तु कुर्वीत विहीनस्तु
स्वशाखया” । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृक-
शाकलदोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसङ्कोचात् ।
तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अग्न्यादिर्गोतिमेनोक्तो होमः शाकल
एव च । अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्नि-
धेनन्तरिविश्वदेवाः प्रजापतिः स्रष्टृकहोमाः” इति गोतमोक्तो
होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः
सहितो यद्य शाकलहोमो देवकृतस्येनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मक-
सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तभूतादिवलिसहितोऽना-
हिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः ।
“पष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये षण्णहरेयुर्देवकृतस्येनस.” इति
ज्योतिष्टोमीययूपकाष्टशकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण
होमविधानात् । यत्तु पिष्टदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोत-
मोक्तान्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमो समुचितो लि-
खिताविति तच्चिन्त्यम् । शाकल एवेति एवशारेण पूर्वकृत्य-

समुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनामः सकृन्निरपेक्ष कल्प-
 द्रव्यावाचित्वात् । साहित्यवाचिद्विवचनान्तौ तावेव इत्यनुक्तेः ।
 अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च । ततश्च शाकल
 एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः । “अन्नं
 व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलैः । भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा
 ततोऽग्नौ यादन्नग्निमान्” ॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरि-
 शिष्टे । आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेष-
 माह वशिष्ठः । “अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः”
 स्वयम् । हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” । शिष्टा-
 द्भूतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्करः “देवेभ्यश्च हुतादन्नात् शेषं
 भूतबलिं हरेत्” । शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव भट्ट-
 भाष्यम् । पराशरभाष्ये हारीतः । “वास्तुपालभूतेभ्यो बलि-
 रक्षणं भूतयज्ञः” इति गीतमकल्पे अग्नाविति “लौकिके वैदिके
 वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूना-
 पनुत्तये” ॥ इति शातातपोक्तजलक्षित्याधारतानिबृत्त्यर्थः ।
 ततयान्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पेऽवतिष्ठते ।
 जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति त्रौदक्षप्रभृतयः । ततश्च
 बहुवादिप्रसक्तः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽत्राभिधीयते ।
 शाकलकल्पेऽप्यन्ते स्विष्टिकृद्धोमः । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ
 देववृत्तिः अन्ते च पिष्टवृत्तिः । “यन्माय तूष्णीमेकाश्च तथा
 स्विष्टिकृदग्नये” ॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशीखण्डम् । “भूरा-
 द्याध्याहुतोऽग्निः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । भूर्भुवः स्वः
 स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहुतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्या
 जुह्यादष्ट पाहुतीः । विष्णोभ्यद्यापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा
 बलिम् ॥ सर्वेभ्यद्यापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । दक्षिणे-
 ऽपि पिष्टभ्यश्च प्राचीनाचीतिकौ ददेत् ॥ निर्णेजनीदकास्तेन

ऐशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत्” ॥ जुहुयात्तु षडाहुतीरिति पाठश्चेत्तदा
शाखिभेदाद्वावस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्वे हला-
युधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि ख्विष्टिकृत् शोभनाभि-
लषितकारी एवमेव भट्टभाष्ये प्रयोगे तु “अग्नये ख्विष्टिकृते
स्वाहा” इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतो-
ऽग्नेर्निर्देशात् । “यथा देवा अग्निं ख्विष्टिकृतमबुवन् इव्यं
नो वहेति सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे
इत्यबुवन् सोऽब्रवीत् सर्ववेष्टिषु केवला सौविष्टिकृतीति तथेति
सोऽवद्वद्वीपि इति सौविष्टिकृती” आहुतिरिति शेषः ।

वलिदानप्रकारमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “असुथे नम
इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः
कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारी नृणां मतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पित्र्यवलिमतः सदा” ॥ वलीनां पूर्वापरयोः सेक-
माह गोभिलः । “सर्वेषामुभयोरङ्घ्रिः परिपेकः” इति । परि-
पाटीमाह वलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । “ततस्त्रोय-
मुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञः नास्त्रा
तूद्दिश्य देवताः” ॥ पिष्टवस्यवानामभ्युक्षणांनन्तरं दानमाह
गोभिलः । “तथैतद्वलिशेषमभिषिच्यापसप्तविदक्षिणस्यां निन-
येत् तत् पिष्टभ्यो भवति” । यक्ष्मवस्यनन्तरं काव्यवलिमाह
विष्णुपुराणम् । “ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुची पुनः ।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः” ॥ देवाननुष्याः
पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचाः
सुरवः समस्ता ये चास्मिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः
कीटपतङ्गकाया वृषुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्वाः । प्रयान्तु ते
तृप्तिमिदं मयाचं तेभ्यो विदष्टं सुखिनो भवन्तु । येषां न

माता न पिता न बन्धुर्नैवास्त्रासिद्धिर्न तथावमस्ति । तत्तृमयै-
 ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु दृष्टिं सुदिता भवन्तु । भूतानि
 सर्वाणि तथावमेतददृष्टं विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादन्नं
 भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् । चतुदशो
 भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः । तत्पर्यमन्नं
 हि मया विमृष्टं तेषामिदन्ते सुदिता भवन्तु । “इत्युच्चार्य
 नरो दद्यादन्नं ब्रह्मासमन्वितः । खचाण्डालविहङ्गानां भुवि
 दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पाप-
 रोगिनः” ॥ इन्द्रात् परः सङ्क्षब्देन सह समासः एवमाद्य-
 शब्देन गणत्वसामौषां सजातीयानां बहुवचनादिज्ञातौयानां
 सङ्घादशब्दाभ्यामयगम्यते । विमृष्टं दत्तम् आदिकर्मणि क्त
 प्रत्ययात् । अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु साध्या-
 मिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणोभूतस्य कृद-
 न्तस्य गौणत्वात् क्तप्रत्ययोक्तकारुष्याविषयता न तत्रातीता-
 र्यता एतदयमेव धातुसम्बन्धेन प्रत्यया इति सूत्रम् । इतिना
 पञ्चानुक्तयोदशमित्येकवचननिर्देशात् भवत्स्वित्यन्तेनैक एव
 वलिः । विहङ्गपदं वायसपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम् ।
 “युनाश्च पतितानाश्च स्वपक्षां पापरोगिणाम् । वायसानां
 लमीणाश्च जनकैर्निक्षिपेद् भुवि” ॥ इति मनुवचनैकवाक्य-
 त्वात् वायसवलिदानमन्त्रे तु कामधेनुपिष्टदयिता वसायुध-
 बहुधाट्टशधर्मकीयहरिहरपद्मति-गङ्गाकराचार्यदर्गाचारप्रदी-
 पाङ्क्तिकोद्धार मध्यवर्द्धमानपृतमोम्या इति सिद्ध्यतात् यस्या
 इति पाठः कात्यनिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे
 तथा कम्पनायां मानाभावात् । एवञ्च मनुजपाठक्रम-
 सुकृत्वा “ऐन्द्रवदवायस्याः सोम्या ये मेष्टं तस्तदा । वायसाः
 प्रतिगच्छन्तु भूमौ पिष्टं मघार्पितम् ॥ आभो हो गङ्गावगवक्षो

षेधस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्वातामेताव-
हिंसको” ॥ दत्त्वानेन विधानेन शब्दक्रम इवाद्रियते ।
शूद्रस्याप्यत्राधिकारः । “दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत
ध” इति विष्णुपुराणात् । “भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता-
आदिक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ज्ञापयेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्याच्च । पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति ।
अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणेत्यभिधानात् आहपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-
मन्त्रपाठो नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । किन्तु असमन्वस्य
तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” ॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन
मन्त्राः पठनीयाः । ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-
मुच्चरन् स्वयं कुर्यात् । वलिदानन्तु चाद्यन्तनमस्कारयुक्त-
तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति । वलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-
तामाह भगवद्गीता । “यज्ञशिष्टागिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वपा-
तकैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥ वैश्व-
देवादियज्ञावशिष्टं येऽग्नन्ति ते पचन्नाकृतेः सर्वेः पापैर्मु-
च्यन्ते । ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते
पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते ।

अथातिथिभोजननित्यग्राहे । तत्र वलिदानानन्तरं विष्णु-
पुराणम् । “ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गणे ।
अतिथिप्रदणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया” ॥ गोदोहकालस्य
सुहृत्ताष्टमभागः । “पाचम्य च ततः कुर्यात् प्राप्नो हाराव-
लोकनम् । सुहृत्ताष्ट्याष्टमं भागसुदीप्तो ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । यातातपः । “प्रियो वा यदि
वा द्विषो मूर्खः पण्डित एव वा । सन्नासे वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः
स्वर्गसक्रमः” ॥ विष्णुपुराणं “स्वाध्याय गोत्रचरणमष्टापि
तथा कुतम् । हिरण्यमभ्युद्धरा तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिरूपम् । चरणं शास्त्राः
 स्मृतिः । “देशं नाम कुलं विद्यां पृश्ना-योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥ मनुः ।
 “न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि
 ते शसन् वान्ताशोत्पुच्यते बुधैः” ॥ इति । मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “भोजनं हन्तकारं वा अन्नं भिक्षामयापि वा । अदत्त्वा नैव
 भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ आसप्रदानाद्विद्या स्यात्
 अयं ग्रामचतुष्टयम् । अयं चतुर्गुणं प्रादुर्हन्तकारं हिलो-
 क्षमा” ॥ आसः पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः । तदानीम-
 तिथ्यलाभे तु नित्यआदानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम् ।
 “पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप । तद्देशं विदिताचार-
 समृतिं पाश्चयन्त्रिकम् ॥ अन्नाग्रश्च समुहृत्य हन्तकारोप-
 कल्पितम् । निवापभूतं भूपानं श्रोत्रियायोपकल्पयेत्” ॥
 हन्तकारोपकल्पितं हन्तपदेनोत्सृष्टं निवापभूतम् इति पितृ-
 दानं निवापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानासम्भवात्
 पितृदानसदृशमित्यर्थः । सादृश्यञ्च आह्वेति कर्त्तव्यतायोगेन
 स्वधा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिर्वीतिभ्यां विशेषविहि-
 ताभ्यां प्रागुक्तयोनिष्टोमौयश्रुत्या मामागानां पत्यङ्गुलत्वस्ये-
 तरेषामुदङ्गुलत्वस्य विधानात् दक्षिणामुलत्वस्यापि निवृत्तिः ।
 निरुपपदस्य नामान्तिदेशस्योकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतदपि
 आह्वेनं सहैकप्रयोगेण कार्यम् । “नित्यआहमद्वैवं स्यान्न
 तुभ्यै सह गीयते” । तेन देवआहस्यलौघं, मनुष्यआहं
 किन्त्यद प्रधानं तेन जीवत् पितृकेण मनुष्यआहमात्रं कार्यं
 मनुष्याय सनकादयः । तर्पणादौ तथा निर्णयात् । तच्चाह्वी-
 वाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं “नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि
 ऋष्यावाहनवर्जितम् । यदैव तद्विजानीयात् पार्वणं पर्यष्ट

स्मृतम्” ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अप्र-
 ञस्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपौर्णमासाति-
 देशवत् इति आहविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तद्वि-
 क्रीर्त्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि ध्यक्तस्तत्रैवार्थः । लिखित-
 जातूकर्णौ । “नित्यग्राहं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्”
 इति । होमबाधे हुतशेषाङ्गबाधात् पात्रालम्भनबाध इति
 आहविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नौकरणादिकं
 प्रत्युक्तं तद्यथा “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नीकरणादिकम् ।
 ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यग्राहे त्यजे-
 देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
 नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याशयेन्नित्यं पश्यामप्यन्वहं
 गृही” ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
 “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु ग्राहं विधीयते । स्वधावाचन-
 लोपोऽथ विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अचक्ष्यदक्षिणा स्वस्ति सोम-
 नस्यं तथास्त्विति” ॥ एवं “नित्यग्राहमदैवं स्यादध्यं पिण्ड-
 विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दाढभोज्यवतोऽह्निकम्” ॥
 इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अग्नौविषय-
 मिति । पार्वणानन्तरं नित्यग्राहे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
 पुराणे । “नित्यक्रियां पितॄणाम् केचिदिच्छन्ति मत्तमाः ।
 न पितॄणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्” ॥ एवं नित्यग्राह-
 मभिधाय विष्णुपुराणम् । “दद्यात् भिक्षाव्रित्तयं परिष्ठाट्
 ब्रह्मचारिणाम् । स्वेच्छया तु नरो दद्यात् विभवे मत्तवारि-
 तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः सम्प्राप्ता भिक्षुकाय च । चतुरः
 पूजयेच्चेतात् नृपक्ष्णोत् प्रमुच्यते” ॥ एकारः पूर्वज्ञातिदि-
 भोजनेन समुच्यार्थः । मत्ताभिभिक्षादाने तु “यतिश्चो क्वं
 दद्यात् भेद्यं दद्यात् पुनर्जयम् । तद्भेद्यं भेद्यं तुभ्यं

तज्जलं सागरीपमम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चाण्डालो वाच पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः । देशकालात्ययगतो भरणौयो मतो मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् “व्याधितस्वाग्रहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते” ॥ अत्र भिक्षाद्यदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बौधायनः । “अहरह- ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यो अर्घ्यैवं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यात् अस्तौ वा स्तिपेत्” इति । विष्णुपुराणम् । “यत्फलं सोम- यागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सन्दन् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्र- स्तदवाप्नुयात्” ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः । “पञ्चयज्ञांश्च यो सोदास करोति गृह्याग्रमी । तस्य नायं न च परलोको भवति धर्मतः” ॥ देवपितृमनुष्यभूतर्विपूजामभिधाय गोतमः । नित्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणञ्च यद्योत्साहमन्यदिति” तर्पण- ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावङ्ग-वैकल्येनाप्यनयोरवश्यानुष्ठेयत्वमिति कल्पतरुप्रभृतयः । आह्वयतो केवलास्त्रिगर्गः कार्यः तत्राप्य- गतो द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा यत् पितृनुद्दिश्य इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं मनुष्येभ्यो हस्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोप्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । “सौरभेय्यः सर्व- हिताः पवित्राः पुण्यरागयः । प्रतिगृह्यन्तु मे प्रासं गावस्त्रै- श्चोत्सृज्यमातरः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां प्रासं सदैव हि” ॥ अत्र सदैवहीत्युक्तेर्नित्याधिकारः । महाभारते । “घाससृष्टिं परगवे सास्रं दद्यान्तु यः सदा । अकृत्वा ह्ययमाहारं स्वर्गः

लोकं स गच्छति” ॥ अत्र फलश्रवणात् कार्याधिकारोऽपौ-
त्याचारदर्शनादयः । अत्र गोर्त्तिनभक्षदाने फलातिशयः ।
मन्त्रस्य उक्तो भविष्ये । “वृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्गवा-
ङ्गिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न सशयः ॥ पञ्च-
भूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भावे । प्रतौच्छेद मया दत्तं
सौरभेयि नमोऽस्तु ते” ॥ गवा अङ्गि यद्भुज्यते तत् गवाङ्गि-
कम् ।

अथ भोजनम् । विष्णुपुराणम् । “स केवलमघं भुङ्क्ते यो
भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
कारणात् । इन्द्रियप्रौतिजननं हृथा पाकं विवर्जयेत्” ॥ तथा
“स्ववासिनो दुःखिगर्भिणो हृद्बालकान् भोजयेत् सस्कृताग्नेन
प्रथमं चरमं गृह्यौ । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्क-
तम् । मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः । अग्रात्वाग्नीमलं
भुङ्क्ते अजपौ पूयशोणितम् । अहुत्वा च कृमि भुङ्क्ते अदत्त्वा
विषभोजनम् । असस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सकृत् ॥
भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते । इह चारीत्यमतुलं
बलवद्भिस्तथा नृप” ॥ तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत
प्रयतो गृह्यौ । असं प्रशस्तं पयश्च प्रोक्षितं प्रोक्षणेदकेः ।
न कुत्सिताहृत नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्” ॥ रत्नान्याह गरुड-
पुराणम् । “तेषु रत्नो विषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥ यच्च सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः
पुष्परगाः ॥ कर्कतनकुरु विस्वी रुधिराक्षसमन्वितम् । तथा
स्फटिकं विद्रुममणिश्च यन्नादुद्दिष्टं संपदे तज्ज्ञैः ॥ विष्णु-
पुराणे “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र
फलमांसेभ्यः शुष्कशकादिकात्तथा ॥ तद्वद्दरिक्केभ्यश्च गुड-

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतोऽतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरं ॥
 नाशेयं पुरुषोऽश्रौयादन्यत्र जगतीपते । मध्वन्नदधिसर्पिभ्यः
 शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्रौयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं
 रसम् । लवणान्मौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रव्यं
 पुरुषोऽग्रन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशौ तु
 वलारोग्येण मुञ्चति ॥ अनिन्दं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नम-
 कुत्सयन् । पञ्चयासान् महामौनं प्राणायाम्ययनाय तत् ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गाय-
 त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं सूपश्च भूयिष्ठम् अत्यम्बुष्व-
 विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “सुनिभिर्हिरण्यनसुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिन्वां सार्धं प्रहरयामान्तः” ॥
 अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्येतरदिनभावे तत्राप्यायुर्वेदीये
 विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” ॥
 याममध्ये रसस्तिष्ठे त्रियामे तु रसक्षयः ॥ प्रागुक्तद्वयवचनात्
 तथापि पञ्चमयामार्हो मुख्यकालः । महामौनं हुङ्गारादि-
 रहितम् । तथा चात्रिः “मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्गारेणैव
 नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतचरत्” ॥
 प्राणादिपदेन वक्ष्यमाणप्राणायामसमानोदानध्यानानां क्रमेण
 तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः ।
 विष्णुः । “न तृतीयमथाश्रौयादापद्यपि कदाचन” ॥ इति
 भगवद्गोतासु । “प्रायुः सत्त्ववलारोग्यसुखमीतिविवर्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुम्ब-
 लवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-
 शोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 चष्टिष्टमपि चापेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥ महाभारते ।

“इन्दुव्रतसहस्रस्तु यश्चरेत् कायशोधनम् । पिवेद् यथापि
गङ्गाम्बुस्य साम्यं न यात्यसौ” ॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुरा-
णम् । “यवगाह्य च पौत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्” । देवी-
पुराणम् । “ये चैव सृत्तिकास्तस्मात्तीर्थादाहृत्य भुञ्जते । ते
सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः” ॥ मनुः । “आयुष्यं
प्राप्नुवो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो
भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” ॥ नियमत्वेवम् । अनियमे
तु नोदङ्मुखः । हारीतः । “नोदङ्मुखोऽश्लीयात्” इति
निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः “प्राङ्मुखोऽज्ञानि
भुञ्जीत शचिपौठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनप्रोतो भुञ्जीत न
विदिङ्मुखः” ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह
आपस्तम्बः । “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमना-
युष्यं मातुरुपदिशति” । केचित्तु । “कुहस्रानं गयायाहं
तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत् पितृकः कुर्यादक्षिणामुख-
भोजनम्” ॥ इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत् पितृकस्यापि
निषेध इत्याहुः । व्यासः । “पश्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो
मोनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पश्चार्द्रता मता” ॥
व्यासः । “पथ्येकपङ्क्त्या नाश्लीयात् सहतः स्वजनैरपि । को
हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् ॥ भक्षस्तम्ब-
जलहारमार्गः पङ्क्तिश्च भेदयेत्” ॥ जलादिना पङ्क्तिभेदा-
करणे तु शङ्कः । “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमश्वं विवर्जयेत् ॥ मोहात् भुञ्जीत
यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्दिप्रः घ्नः
सान्तपन्नतया” ॥ सान्तपनं द्वादशाध्यमत्रैकपुराणं देयम् ।
एतज्ज्ञानकृतः सकृदिति प्रायश्चित्तविवेकः । एतत् समानार्थ-
मित्यभिधाय गोभिलः । “भुञ्जानेषु तु विमेषु यस्तु पात्रं

परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथो-
 च्यते" ॥ आपस्तम्बः । दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलसू-
 लेभ्यः" । मनुः । "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" ।
 अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्ये अतिसायं सूर्यास्तमितसमये एव
 प्रातराशितः दिनभोजनेनातिहृतः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-
 त्यर्थः । आपस्तम्बः । "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम
 उपसृशेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ॥
 भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो चान्यत्र स्थितो
 वा न चोपसृशेत्" ॥ बौधायनः । "उपलिप्ते समे स्थाने
 श्वौ लघ्वासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाह-
 चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डनम्" ॥
 इति । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनिनः । तेषान्तु
 यश्चरचांसि हरन्त्यन्नानि तद्वनात्" ॥ आपस्तम्बः । "भिन्न-
 कांसे तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन
 यश्चगव्येन शुद्ध्यति" । तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-
 ऽपि ब्रह्मभुजः । "ताम्बपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांसे मलाविले ।
 पञ्चाशपञ्चपत्रेषु गृही भुञ्जीन्दवं चरेत्" ॥ नव्यवर्द्धमान-
 धृतान्निपुराणम् । "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने ।
 करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणचरेत्" ॥ पृष्ठे कदलि-
 पत्रादिपृष्ठे । पैठीनसिः । "ताम्बरजतसुवर्णीश्मशङ्कशक्ति-
 स्फटिकानां भिन्नमभिन्नम्" इति न दोषः । अत्र पाषाणपात्रं
 भोजने विहितम् । "तैजसानां मणिनाञ्च सर्वस्याश्वमेयस्य च ।
 भक्षणाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरक्ता मनीषिभिः" ॥ इति मनुना
 पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यक्षने
 चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिय ब्रह्मचारी च विधवा
 च विषर्जयेत्" ॥ अतिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमग्राति तुल्यं गोमांसभक्षणैः” ॥
 मुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके
 “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चाधने शुचौ । पादाभ्यां
 धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” ॥ बौधायनः । “भोजनं
 हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि
 तद्वदाचमनं स्मृतम्” ॥ हारीतः । “मार्जनाद्यवलिर्कर्म-
 भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यात्” । पराशरभाष्ये बृहस्पतिः ।
 “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन
 च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “पाद-
 प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेद्दर्शनं
 नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेष्व प्रणमेच्चैव
 सर्वदा ॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं
 नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ विष्णुपुराणे । “नागः
 कूर्मश्च क्रकरी देवदत्तो धनञ्जयः । वहिस्था वायवः पञ्च तेषां
 भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-
 येत्” ॥ इति शिष्टपठितवचनाद्यागादिभ्यो बलिदानमिति
 प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्यो दत्त्वैव भोक्तव्यं तथा च भग-
 वद्भोतापि । “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-
 भाविताः । तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्तेस्तेन एव सः” ॥ यज्ञैः
 संवर्द्धिता वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् वृद्ध्यादिद्वारा दास्यन्ति
 अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर
 एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
 होतव्या जठरे वङ्गौ स्वेन पाणितलेन तु” ॥ तेन पादोदके-
 नापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । स्वदत्तनैवेद्य-
 भक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । “आपोमानश्च
 गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयश्च यत् । अमृतोपस्तरणमसौति वि-

पणोरन्नमयस्य च ॥ अत्र चास्तरणार्थं तु प्राश्र्यते योऽमृतं
सकृत् । अमृतीपस्तरणमसि स्वाहेति स च उद्धरेत्” इति ।
सम्प्राप्यतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसौत्येतदनन्तरं स्वाहा-
कारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपुराणे । “हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोटकेन
कदाचन । दम्भाद्यो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनास निहतं भवेत् ॥
इतश्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य-
स्वाहा मणवसंयुताः ॥ पश्चाद्भुतौस्तु जुहुयात् प्रलयान्नि-
निभेषु च” ॥

प्राणाहुतिसुद्रामाह यौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लम्भा
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्वाने च जुहुयाद्विः । तर्जनीन्तु वद्धि-
ष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥ समाने सर्वहस्तेन समुदाया-
हुतिर्भवेत्” ॥ स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चा-
द्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः । “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थी
भोजनद्वयम् । पवित्रमथ जुह्व्य सर्पिराहुरघापहम्” ॥
काशौषण्डं “दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकौटादिसम्भूतस्ततोऽग्नौयात् सदर्भकः ॥ यावदेवान्नम-
ग्नौयाश्चक्रयात्तदगुणागुणात् । अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स
भुङ्क्ते केवलामृतम्” ॥ मनुः । “स्नाध्यायभोजने चैव दक्षिणं
पाणिमुद्धरेत्” । उद्धरेदस्नाहृष्टिः कुर्यादित्यर्थः । वीधायनः ।
“आचम्य सहते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्द-
मग्नौयात्” । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक् सृष्ट्वेत्यर्थः । काशौ-
षण्डम् । “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्ताः भूमौ बलिद्वयम् ॥ आपोशानं विधानेन
कृत्वाग्नौयात् सुधीर्द्विजः” ॥ इति अथवाग्नौयात् कर्तव्यम् ।
ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपस्त्वनं प्रणमेदमृतञ्च यत् ।

‘आपोशामञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरण-
मसौति विष्णारन्नमयस्य च” ॥ अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरण-
मिति विशेष । ततश्च । तेजोऽसोतिनमस्त्य भुञ्जीतेत्यर्थ ।
अविद्योत्तरे । “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्नि श्रिय इरेत् ।
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माच्च व्याहरेत्क्षिपु” ॥ मौने विशेष-
माह । आपस्तम्ब । तत्र मौनमुक्तम् । “अविद्यवृद्धैर्मुनिभि-
रन्यैराश्रमिभिर्वहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव यावद्
यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति” मन्त्र
लोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपुराणे “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते
यस्तु हुङ्कारमयुत । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमासवद्भवेत् ॥
करेण च पिबेत्तोयं यावन्मास न भवेत् ॥ मासलितकरे
तोयं तुल्यं गोमासभक्षणम्” ॥ अत्र मासलितकरेण जनपान
निषेधात् मासलितकर प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्तव्यं प्रत्यापोशाने
तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मासलितकर प्रक्षाल्य पुनरलित-
करेण प्रत्यापोशनं कर्तव्यम् । षट्त्रिंशन्मतम् । “पिबती
यत् पतेत्तोयं भाजने सुखं न सतम् । अमस्य तद्वैदन्नं भुक्त्वा
चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः ॥
यासि यासि मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु
हस्ते तु बाह्यतो ज्ञानदुर्बलः ॥ तोयं पिबति घृत्तरेण ह्यऽसौ
जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन पत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन
केवलवामहस्तेन । अतएव “पौतगेयस्तु यत्तोयं तत् पिबेच्च
द्विजोत्तमः” । इति “पौतगेयं पिबेच्चैव” इति ब्रह्मपुराणात्
अविगेयात् सर्वे निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिलकस्कं घनं
क्षीरं दधि घौद्रं घृतानि च । न त्वज्जिह्वंजग्धानि ग्राह्यं
शाकं कदाचन” ॥ महाभारते । “पानीयं पायसं सर्पि-

दधिघोरघृतान्यपि । निरञ्जं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-
चित्” ॥ एतन्न त्याज्यम् अशक्तौ कस्यचित्तु देयमित्यर्थः । निरञ्जं
निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं
प्रोक्षणोदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणदोष-
माह मनुः “बालस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” ।
अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः ।
दृष्टद्वारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः । उभयोक्तस्तु
बालवत्सा-विवत्सादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टद्वारकः । अतएव मनु-
नैवोक्तम् । “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” ।
इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । “पृथक् पानं पुनर्दानमपि
पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्” ॥
आयुर्वेदोक्तद्रव्य गुणा यथा । “व्याधिर्मिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-
ञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते सैद्युनं
निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट्” ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्वान्
दधि नूतनञ्चेत्युक्तेः । “रसो विरुद्धो स्वादुश्चो रस-
पाकतः । अम्लतिक्तौ कषायामौ रसवीर्याविपाकतः ॥ रक्षेदन्नं
विषान्नित्यं तत् परीक्षोच्यते यथा । म्रियन्ते मक्षिकाः
सर्पादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

अथ ऋतुगुणाः । “मासैर्द्विसंख्यैर्मार्गाद्यैः क्रमात् षडृतवः
स्मृताः । हेमन्ते कुपिताद्यायोः स्वादुश्चलवणानूसान् ॥ गोधूम-
पिष्टमांसेषु चोत्तरोत्थविह्वतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे
तप्तोदकं नरः ॥ शक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ।
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः
कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वमन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्नि-
मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं नस्यादि कवलप्रहमञ्जनम् ।

व्यायामोदत्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुराण्यवगोधूम-
 क्षौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरुणस्त्रिगुणधूमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज-
 येत् ॥ स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः
 सशाल्यन्नं भजन् शीघ्रेण न सौदति ॥ मध्याह्ने शीतले खप्यात्
 निशि वातद्विमाश्रिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामश्चात्र
 वर्जयेत् ॥ वर्षास्वग्निवले ह्रीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः
 संवर्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं सुहान्
 दिव्यं कौप जलं शुचि । वृक्षाम्ललवणं स्नेहं सशुष्कं क्षौद्रमेव
 च ॥ नदीजलोदनन्त्याहःस्वप्नायासातपांस्वजेत् । शरदि
 कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालि-
 मुद्गसरोजलम् । तुषारघ्नारसौहित्यदधितैलरसातपान् ॥ चम्ब-
 तीक्ष्णदिवास्वप्न प्राचीधातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः
 स्वस्वाधिक्यमृतावृत्तौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-
 क्रमः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्तते ॥ अजा-
 तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतपेणा-
 दभिभवाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाञ्च विधारणादति-
 शुचः शैत्यादतिव्यासतः । रुच्यक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः
 प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिघराग्ने परिणते चान्तेऽपराह्णेऽपि च ॥
 कटुम्लोणविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधीपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिला-
 तसौदधिसुरासूक्तारनालादिभिः । भुङ्क्ते जीर्यति भोजने
 च शरदि शीघ्रेण सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथार्हरात्र-
 समये पित्तप्रकोपं प्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुमक्ष-
 द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुङ्गिभपतनकाले श्लेष्मणः
 सप्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे घसन्ते । पाध्वान-
 म्भ्रमरीक्ष्यं स्फुटनविमयनक्षोभकम्यप्रभेदाः । कण्डूध्वंमाव-
 कादौ असखिलपनभ्रंशशून्यप्रभेदाः । पारुष्यं कर्षणादौ विषयः

परिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमेहो निष्पन्दोद्धृतानि ग्लेपनमशयनं
ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामौ विषादभ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षो विक्षेपोत्क्षेपशोषग्रहणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यामोऽरुणो वा दृढपि च महतो आपरिक्षेपशङ्का ।
विद्यात् कर्माण्यमूर्ति प्रकुपितमरुतः स्वात् कषायो रसश्च ।
विस्फोटान्मूत्रकधूमकाः प्रलपनं स्वेदश्रुतिर्मूर्च्छनम् । दौर्गन्ध्यं
दरणं सदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा दृप्तितमः
प्रवेशदहनकटुग्लतिक्कारसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता
कर्माणि पित्तस्य वै । दृष्टिस्तन्द्रा गुरुतास्तेमित्यं कठिनता
मलाधिक्यं स्नेहापक्षुपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकश्चिरकर्तृत्वं
शीथो निद्राधिक्यं रसो कटुस्वादू वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् । द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-
लिङ्गकः । पक्वामयकटीसक्थियोवाचिस्पर्शनेन्द्रियम् । स्थानं
वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा
नासिका रुधिरं रसः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-
र्विशेषतः । रूपालोचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-
त्यन्नं विभजते रसकिटावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः केशः
पर्वास्यामाशयो रसः । नेदी घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमूरः
परम् ॥ स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वस्वोपधिर्जयेत् ।
सप्तपोऽस्यबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं
रसमामं प्रचक्षते । शामेन तेन संस्पृष्टा दोषो दृष्ट्वाथ धूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः । रूचः शीतो
लघुः श्लेष्मण्यलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्नेहमुष्णस्तीक्ष्णञ्च
पित्तमग्नं द्रवं कटु । गुरुः शीतमृदुस्निग्धमधुरस्यैव्यक्तत्वं
कफः ॥ विपरोतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशाम्यति । क्रियायास्तु
गुणालाभे क्रियामत्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगार्थं न

क्रियासहरोद्दितः । गुणान्नाभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरिता
क्रिया ॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः
स्थिरांसु” ॥

अथ षड्सगुणाः । मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिल-
पित्तहा । रसायनो गुरुः स्निग्धचक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकृद् व्रणहा रुच्यः कण्ठीदावर्तनाशकः । अम्लो रुचिकरो
हृद्यः प्रीणनो बल्लिवर्धनः ॥ वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो
रक्तमांसदः । क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुव्यापि कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः । स्निग्धो रुचिकरः
स्यन्दो दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥ कटुर्जिह्वास्थ नासाधि रेचनो
रुचिराङ्गकत् । उष्णस्तीक्ष्णः लघुः कण्डूक्षमिशुक्लकफापहः ॥
लघुः शीघ्रो पङ्क्तिकरः श्लेष्मा कर्पणकः पटुः । तिक्तः पित्त-
कफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डू-
क्षमिहरो लघुः । कषायः शोषकस्तम्भो व्रणम्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा । शीतलः पित्तहा
बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥ उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्म-
हरो लघुः । शीतं वीर्येण यद्रव्यं मधुरं रसपाकयोः । तयो-
रम्लं कटुणश्च यक्षोष्णं कटुकं तयोः । कटुतिक्तकषायाणां
विपाकः प्रायसः कटुः । अम्लोष्णं पचते स्वादु मधुरं लवणं
तथा । कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः । म्यादुर्गुरुः
सृष्टमनो विपाके कफशुक्लनः । पाकेऽम्लः सृष्टविस्मृवपित्त-
क्षुब्धक्षुब्धलघुः” ॥ गारुडः । “कटुतिक्तकषायाय कोपयन्ति
समोरणम् । कटुग्नलवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम् ।
पतएव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः । चक्षुष्यो मधुरो-
न्नेपो रसो धातुविवर्धनः । स्थौन्याश्च विषघ्नयः कटुद्दीपन-
पाचनः” ।

धातुप्रकृतिमाह । “कृषो रुक्षोऽल्पकेशयत्नेश्चित्तोऽनव-
स्थितः । बहुधाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । अकाले
पतितो गौरः प्रसवेदो कोपनो बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षो
पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुवहाङ्गः स्वप्रलः स्निग्ध-
सूदेजः । स्वप्ने जलाशयास्त्रीकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । समिश्र-
लक्षणेर्मेधा द्विविदोपात्मजा नराः । दीपान्यतरसङ्घावेऽप्यधि-
कात् प्रकृतिः स्मृता । पानाद्वारादयो यस्य विरुहाः प्रकृते-
रपि । सुखित्वायोपकल्पान्ते तत्साम्यमिति कथ्यते । मन्द-
स्तौक्ष्णोऽतिविषमः समद्येति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधि-
क्यात् तत्साम्यान्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्यं विषमे
धातुनियमः । तौक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।
प्रभवः सर्षरेणाणाम् अजीर्णश्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं
प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम्” ।

अथ धान्यादिगुणाः । “शालयो मधुराः शीता लघुपाका
बलप्रदाः । पित्तघ्नास्मानिलकराः स्निग्धा बद्धास्त्ववर्चसः ।
मधुरश्चान्नपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरद्वर्षीण्य-
भवं रुक्षश्च पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोषणो रुक्षो घातलः
श्लेष्मपित्तहा । तथा च कङ्कनीवाराः कोरदूपाः प्रकीर्त्तिताः” ।
गारुडे । “वृंहणाः सामिषा भक्षाः पैष्टिका गुरवः स्मृताः ।
तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्तोयस्त्रिन्नाश्च दुर्जराः । पायसः कफ-
क्षतुल्यः कृशरो वातनाशनः । अत्युष्णा मरुहकाः पथ्याः
शीतला गुरवो मताः । सुदुः कृषाद्यो मधुरः कफपित्तामजि-
लघुः । ग्राही शीतः पटुः पाके घन्यो नातिवातलः । मासी
बहुमनो हृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो
‘मेदमांसकफप्रदः’ । गारुडे । “मसूरो मधुरः शीतः मंघ्राही
कफपित्तनुत् । वर्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्चसः ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः । बल्यो मेधाग्नि-
दद्गुणो ग्राह्योऽनिम्नापहः । स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोऽणो
व्रणलेपहितश्च मः । समाधुर्ध्यात् तथीणाश्च स्नेहाच्चानिल-
नाशनः । कषाय भावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा ।
शौण्ड्यात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः । शूकधान्यं
शमोधान्यं नद्यु संवत्सरोपितम् ।

अथ शाकगुणाः । “पटोलं कफपित्तासृक्पञ्चरदुष्टव्रण-
पहम् । विसर्पणजलव्याधि विदोषाणां विनाशनम् ॥ पटोल-
पत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा । फलं तस्य विदोषघ्नं
मूलं तस्य विरेचकम् । वास्तूकः शुक्रलो हृद्यो दीपनुत्पाकतो
लघुः । सद्यारः क्षुधिहा मेध्यो रुच्योऽग्निवक्तवर्द्धनः ॥ वय-
संस्थापनी ब्राह्मो मेधायुः स्मृतिवर्द्धनी । निम्बः पित्तकफ-
च्छर्दित्रणहृत्तासकुष्ठनुत् ॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितोष्णमाम-
चिदोषकत् । तदेव घृतपक्वश्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत् ॥
नालीशाकश्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम् । पिच्छिलं गुरु-
विष्टम्भिकफवातप्रकोपनम् ॥ तच्छुष्कपर्णं जल्युक् पित्तश्लेष्म-
कफापहम् । पालङ्की कफपित्तघ्नो रुचा वातविवर्द्धनी ॥
तण्डुनौयमसृक्पित्तविपनुत् स्वादुपाकतः । कलायशाकं रुचन्तु
पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ कफपित्तहरी ब्राह्मो मेधा स्वरकरी
मता । हिलमोचो सदा तिक्ता कुष्ठघ्नो कफपित्तजित् ॥ यच्चा-
ङ्गुलः सरस्तीष्ण आमवातापहो लघुः ॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति
रोगारोगो हि देहस्य विनाशहेतुः । तस्माद् बुधैः शाकविव-
र्जनञ्च कार्यं तथाम्लेषु त एव दोषाः ॥ स्निग्धं निष्पीडित-
रस स्नेहाक्तश्च प्रशस्यते । सर्वं शाकमचाक्षुष्यमजाह्वेयममैशु-
नम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचौ पुनर्णवाः ॥ वार्त्ताकुरेपा
गुणसप्तयुक्ता वह्निप्रदा मादतनाशिनी च । शुकप्रदा शोणित-

वर्द्धनी च हृत्तासकाशारुचिनाशिनी च ॥ सा बाला कफ-
पित्तघ्ना पक्ता सूक्ष्मा च पित्तला । सदा फंसा त्रिदोषघ्नी
रक्तपित्तप्रसादिनी ॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं कफा-
पहम् । पक्कं लघुष्णं सचारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ सर्व-
दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम् । कुष्माण्डनालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ सचारा मधुरा रुचा रुचा वात-
कफापहा । अलावुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाशिनी ॥
वातश्लेष्मकरौ रुचा दुर्जरा मलमेदिनी । अलावु नालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ कारवेत्तः स कर्कटो रोचनः
कफपित्तनुत् । भिङ्गाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम् ॥
त्रपुषं सूत्रले रुचं बालं पित्तहरं स्मृतम् । शूरणी दीपनी
रुच्यः कफघ्नी विषदो लघुः ॥ विशेषादर्शसां पथ्यी भूकन्द-
स्वतिदोषलः । मानकं स्वादु पित्तघ्नं गुरुशोथहरं कटु ॥ कश्ची
सदा कटुः सामघातकृत् गुरुपित्तला । कदल्या बलकृन्मूलं
वातपित्तहरं गुरु ॥ कुमुदीत्यलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः ।
कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे ॥ सांसं वातहरं हृद्यं
हृद्यं बलवर्धनम् । प्रौणनं गुरुहृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
मत्स्यास्तु हंघणाः सर्वे गुरवः शक्रवर्धनाः । वस्या त्रिग्धोष्णः
मधुराः कफपित्तकरा मताः ॥ अध्वव्यवायकायामदौताग्नी-
नाञ्च पूजिताः । वातोद्धवा न बाधन्ते रोगा मत्स्याग्निनः
सदा । सुद्रमत्स्यास्तु लघवो पाहिणो ग्रहणीहिताः ॥

अथ लवणगुणाः । “सैम्वं दीपनं हृद्यं घातुथं रोचनं
लघु । त्रिग्धं हृद्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं लवणोक्तम् ॥ सासुद्रं
मधुरं पाके नात्युष्णमवदाहि च । भेदनं त्रिग्धमीषञ्च शूलघ्नं
नातिपित्तलम् ॥ लोफप्रचारिलवणं पाचनं दीपनं परम् ।
कफवातक्षमिहरं मेहनं पित्तकोपनम् ॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेष्मपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्ध-
नुत् । लघुष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित् ॥ जीरकं
रुचिकृत् हृष्यं गन्धाढ्यं कफवातजित् । पाके तु कटुतीक्ष्णोष्णं
लघुपित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-
हितम् । कषायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । काशच्छर्दि-
हृषा मोहनाशनं वज्रिदीपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्ग्यं विरुद्धा-
नाह शूलनुत् । भार्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं हृष्यमेव च ॥ कफा-
निलहरं स्वर्ग्यं विरुद्धानाह शूलनुत् । शुण्ठी तु कफवातघ्नौ
सस्नेहा लघुदीपनी ॥ विपाके मधुरा हृथा कटुका दीपनीपरा ।
हरिद्रा कफपित्तघ्नी कण्डूदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित्
क्षौद्रत्वग्दीपविषमेहनुत् । पिप्पली मधुरा हृथा कटुका
दीपनीपरा । स्निग्धाणां मारुतश्लेष्मकाशश्वासार्थं नाशयेत् ।
मेदनं पिप्पलीमूल दीपनं कृमिनाशनम् ॥ चविका गज-
पिप्पल्यौ पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरौचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुचं
रोचनदीपनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ।
स्वर्ग्यं शुक्रहरं काशपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानौ कोष्ठ-
शूनघ्नौ हृद्या पित्ताग्निकारिणौ । रोचनौ कफवातघ्नौ
पाचनौ कृमिनाशिनौ ॥ किष्किदीनगुणा तस्या यमानौ क्षेद्र-
मन्धवा । सर्षपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ रसे
पाके कटुस्निग्धकृमिकृष्टापहा मतः । गुडुच्युष्णप्राद्विवल्वा
त्रिदीपघ्नौ रसायनी ॥ दीपनी ज्वरदृक्छर्दिकामला वात-
रक्तानुत् । वासकः काशवैस्वर्ग्यरक्तपित्तकफापहः” ॥

अथ फलगुणाः । “दाडिमं हृद्यमस्त्रीणं वातघ्नं याहि-
दीपनम् । हृष्यं कषायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कशु-
कीलवदरमग्नं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु
मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुद्धरति ॥

शुष्कचूर्णन्तु तट्कट्टिकफणं दौपनं लघु । पुराणं तट्प्रशमनं
 अमघ्नं वज्रिदौपनम् ॥ आम्ब्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु
 पित्तलम् । पक्कं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ पित्त-
 विरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदौपनम् । आम्ब्रपेयो कषायोष्णः
 भेदिनी कफपित्तजित् ॥ कण्ठाफलं सुमधुरं कषायं स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ॥ 'कदलं
 मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तघ्नं रुच्यं हृष्यं
 श्लेष्मकरं गुरु ॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमम्लं तट्ताग्निदौपनम् ।
 काशश्वासारुचिहरं तृणाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ लम्बीरं मधुरं
 किञ्चित् प्रत्यम्लं पित्तकटु गुरु । दुर्गन्धिदुर्जरं वज्रिकफवात-
 विवर्धनम् ॥ तृणाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 तिन्त्रिडीफलकं बालं वातनुत् कफपित्तक्षत् ॥ पक्कं तत्-
 दौपनं रुच्यं नात्युष्णं कफवातनुत् । आम्ब्रातं तर्पणं रम्यं
 मधुरं हृद्यं गुरु ॥ खेडलं श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि
 क्षीर्येति । विष्वं बालकषायोष्णं पाचनं वज्रिदौपनम् ॥
 संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकंफापहम् । पक्कं सुगन्धिमधुरं
 दुर्जरं ग्राहि दौपनम् ॥ फलेषु परिपक्वेषु षड्गुणं समुदाहृतम् ।
 विष्वादन्यत्र विज्ञेयं विष्वादासं गुणोत्तरम् ॥ कफवाताम-
 शूलघ्नो ग्राहिणो विष्वपेषिकी । नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्न
 स्वादुशीतलम् ॥ बलमांसप्रदं हृद्यं हृद्यं वस्तिशोधनम् ।
 विज्ञेयतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।
 तट्कट्टिदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान् ॥
 नारिकेलोदकं पक्कं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम् । वातघ्नो लवणैः
 पथ्या पित्तघ्नो घृतमंयुता ॥ नागरेण कफं हन्ति सर्वरोगान्
 गुडान्वितान् । मिथ्या पञ्चरसायुष्या चतुष्या लवलीममा ॥
 मधोष्णा दौपनी दोषशोयकुष्ठप्रणापहा । तद्वहावोविशेषेण
 हृष्या शीतैरवोध्यतः" ॥

अथ तोयगुणाः । “अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तीयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विसृज्यते ॥
अजीर्णं सेपजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्ताक्षोपरि नो निशि ॥ तोयं सप्तगुणं प्रोक्तां स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्पृष्टरसं हृद्यं दृष्ट्वा प्रणाशनम् ॥ पिच्छिलं
कृमिमंल्लिन्नं पर्णशैवालकदमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बुमदमूर्च्छघ्नं पित्तकृदिज्वरा-
पहम् । अमभ्रमीणदाहदृढमदात्ययविधापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्तिहम् । कफवातामदोषघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ क्षिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतश्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ कथ्यमानन्तु
यत्तोयं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्हावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादद्वीनं वातघ्नमर्द्धद्वीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानौयं लघुदीपनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाय्वान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छां पित्तोष्ण-
दाहेषु विप्रे रक्ते मदात्तये ॥ अमक्लमपरोतेषु भ्रमके वमथी
तथा । ऊर्ध्वं रक्तपित्ते च शीतमग्निः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूले
प्रतिश्लाये वातरोगे गलग्रहे । आध्वानेस्त्रिमिते कोष्ठे सद्यः
ग्रहे नवज्वरे ॥ दृक्कायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिचर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्लाये प्रमेहे शयथी क्षये ॥ सन्दाग्नादुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानौयमम्लमाचरेत् ।
नारिकेलोदकं हृष्य स्वादु शीतं हिमं गुरु । क्षुण्णापित्तानिन्-
हर दौपन वस्तिशोधनम् ॥ विशेषादग्निवर्षस्य नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ वानस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बुतरुणं

लण्डाघ्नं पित्तनाशनम् ॥ नारिकेलजलं क्षीरं विष्टम्बि गुरु-
पिच्छिलम् ॥

अथ क्षीरगुणाः । “क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमौजस्वं घातु-
वर्धनम् । वातपित्तहरं हृद्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ गोक्षीरं
जीवनं बल्यं रक्तपित्तानिलापहम् । आयुष्यं पुंस्त्वक्तु पथ्यं
हृद्यं मेध्यं रसायनम् ॥ माहिषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं
गुरु । निद्राकराभिहृष्यच्च स्वादु वह्निविनाशनम् ॥ शृतोष्णं
कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत् । आममामकरं प्रीतं
कषोणममृतं पयः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं हृद्यं बलप्रदम् ।
नष्टदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुचमेव च ॥ क्षीरसन्तानिका स्निग्धा
हृष्या पित्तानिलापहा । वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विश्रयित
भवेत् ॥ विषत्सावालवत्सानां पयो दोषलमौरितम्” ॥

अथ दधिगुणाः । “गव्यं दधि तु वातघ्नं मादुल्यं शुचि-
रोचनम् । स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥ माहिष्यं
दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम् । विपाके मधुरं हृद्यं
कफहृत्क्षिकरं गुरु ॥ दधिं यत् स्वादु तन्मेदः कफाभिष्यन्दि-
कारणम् । दध्यम्नमतिप्रदं दूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदाहि-
नृष्टविण्मूर्त्तं मन्दं जातं विदीपकम् । पौनाशे चातिसारे च
शीतके विषमज्वरे ॥ अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि
शस्यते । शरदृग्रौष्णवसन्तेषु प्रायगो दधि गर्हितम् ॥ हेमन्ते
शिशिरे चैव वर्षासु दधिं शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफो-
त्पेषु न तदितम् ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टशर्करम् ।
यथा तथा शृतात् क्षीरात् जातं तत्र गुणोत्तरम् । वातपित्त-
हरं हृद्यं धात्वग्निवनवर्धनम्” ॥

अथ तक्रगुणाः । “तक्रं मधु कषायाम्यं दीपनं कफघात-
जित् । गोघोदराक्षिप्तोद्दरोगार्तो यदृणो भदः ॥ मूत्रप्रदं

हृतव्यापि ज्वरपाशा मयान् जयेत् । ससारं निर्जलं घोलं
तक्रं पादजलान्वितम् ॥ अर्द्धोदकमुदस्वित् स्यात् मथितं
जलवर्जितम् । पौनसश्वासकाशादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं
पित्तानिलहरं तक्रं दीपत्रयापहम् । उदस्वित् श्लेष्मलश्चैव
मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमासं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदा-
नपि । न तु तक्रं कफे दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो
मूर्च्छाश्चमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्ये
च कर्णोत्प्रेषामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायो तक्रं
प्रशस्यते । वातोऽग्नौ सैन्यवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबे-
त्तक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥

अथ घृतगुणाः । “घृतं सहस्रवीर्यं स्यात् बुद्धिवीर्यसहस्र-
कृत् । सर्वस्नेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्त-
रसोन्मादशोथालक्ष्मौज्वरापहम् । स्मृतिबुद्धरग्निशक्तीजः कफ-
मेदोविवर्धनम् ॥ गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविघ्नापहम् ॥ माद्विपक्षं घृतं स्वादु
मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत्” ॥

अथेक्ष्वादिगुणाः । “इक्ष्वो रक्तपित्तघ्ना वल्ल्या हृथ्याः
कफप्रदाः । विपाके मधुराः स्निग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥
गुडो हृथ्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तकरो
मेदः कफहृद्बलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातघ्ना सृक्
प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वल्यः पथ्यो विशेषतः ॥
खण्डं हृथ्यतमं हृथ्य चाक्षुष्यं हृदणं मृदुत् । वातपित्तहरं शीतं
स्निग्धं हृद्यं सुषुप्तप्रदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासृक् मूर्च्छा हृदि-
त्यपापहा ॥ मधु स्वादु रसे शीतं ग्रन्थशोधनरोचनम् । कषा-
याम्बरसं वल्यं कृच दीपनरोचनम् ॥ कषायाग्निरसं तेन
दाहसुखं व्यवधि च । पित्तमं बहुविस्मृतं न च श्लेष्माभि-

वर्द्धनम् ॥ वातघ्ने पूतम बल्य रुचं मेधाग्निवर्द्धनम् । छिन्न-
 भिन्नच्युतोऽपिष्टकथितचतर्पिच्छिले ॥ भस्मस्फुटितविद्धाग्नि-
 दग्धविशिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः
 क्षते ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा
 स्विन्नं मत्स्यमासमनूपजम् ॥ बल्लोफलमकुपमाण्डमखैर्जम्बू-
 फलादृते । मास मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि
 क्षुरिकारिण क्षौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णोक्तञ्चान्नं घृतं
 कांस्ये दशाहिकम् ॥ दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन
 च । विरोधान्नैव भुञ्जीत 'मतिमान् कदलौफलम्' ॥ श्रुतिः
 "विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमन शयनं
 वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ शाम्येताल्पतया वापि दीप्ताग्ने-
 स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवल्लितां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
 अट्टट्टहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" ॥ बालस्यादन्न-
 दोषादित्यमन्तरं मनुरप्याह । "लग्नं गृह्णन्त्यैव पलाण्डुं
 करकाणि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" ॥
 करकं कृत्वाकः अभेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि । "हृथा कृप-
 रसं यावपयसा पुपमेव च । अनुपाकृतमासानि देवास्त्रानि
 हवींषि च" ॥ हृथेति देवतायनुद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते ।
 कृपरमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । "तिलतण्डुलसंपक्कः कृपरः
 सोऽभिधीयते" । संघावो घृतक्षीरगुडगोधूमादिचूर्णसिद्धः ।
 अनुपाकृतमांसानि । मन्त्राकृतसंस्कृतमांसानि देवास्त्रानि
 यानि देवतानेयेयार्थमस्त्रानि तानि । हवींषि पुरोडासादीनि
 प्राक् होमात् । "अनिर्देशाया गो.क्षीरमौद्गमैकशफल्तथा ।
 आदिकं सन्धिनी क्षीरं विवक्षायाय गोःपयः ॥ आरण्यानाद्य
 सर्वेषां मृगाणां महिषी विना । क्षीरक्षीरस्यैव यज्यानि सर्व-
 श्रुतानि चैव हि ॥ दधिमस्यस्य गृह्येषु सर्वस्य दधिसम्भवम् ।

धानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्देशायाः
 प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाद्याः गोरिति छागमहिषोपलक्षम् ।
 तथाच यमः । “अनिर्देशाया गीःचौरमाजं माहिषमैव च” ॥
 एकशफमश्वदोकशुरसम्बन्धित्वाद् सन्धिनौ या ऋतुमती वृष-
 मिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवत्सायाश्च वत्सप्रहणादेव
 गोलार्धे गोप्रहणं गोरेव न त्यजामहिष्योः । नृगाणामिति
 महिषप्रतिप्रसदात् पशुमात्रपरम् । शुक्तानि स्वभावतो मधुर-
 रसानि कालवशात् अम्लतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि ।
 अभिसूयन्ते सन्धीयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच
 वृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्लरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्नोध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः
 सर्वमांसादः तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठोनरोहितावाद्यौ
 नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ रालौषाः सिंहतुण्डाश्च मशरुफांस्यैव
 सर्वशः । सामान्यतः प्रयच्छामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं
 भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानान्तु काम्यया । यथाविधिनियुक्तस्य
 प्राणानामेव घ्रात्यये ॥ प्राणस्याद्यमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्प-
 यत् । लङ्गमं स्यादरक्षेव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रीत्वा
 स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄन्धार्ययित्वा
 आदन् मांसं न दुष्यति ॥ पाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो
 नापदि द्विजः । नियुक्तस्य यथा न्यायं यो मांसं नास्तिमानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविगतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्र-
 कृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुतं यज्ञदत्तपशुमांसविशिष्टं यज्ञाङ्गत्वेन
 तदभक्ष्यम् । तथाच तत्रैवोक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात्
 शास्त्रतं विधिना स्थितः” ॥ इति पारष्यानां प्रोक्षितत्वमग-
 न्येन कृतम् । तथाच महाभारते । “पारष्याः सर्वदैवत्याः
 प्रोक्षिताः सर्वग्यो नृगाः । परास्येन पुरा राजन् नृगया चैन

पूज्यते” ॥ ब्राह्मणकाम्ययात्वेकवारं यथाविधि नियुक्तः आद्या-
 दाविति शेषः । तथाच यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं
 सक्तत् ब्राह्मणकाम्यया । दैवे नियुक्तः आद्ये वा नियमे तु
 विवर्जयेत्” ॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षणे ।
 अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालौनानिषिद्धमांसाभुग्-
 विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रेत्य परलोके । याज्ञवल्करः ।
 “वसेत् स नरके घोरं दिनानि पशुरीमभिः । सम्मितानि
 दुराचारी यो हन्यविधिना पशून् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 हयमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्” ॥ मनुः । “वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत
 समाः । मांसानि न तु खादिद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्” ॥
 नारदोद्ये । “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥ महा-
 भारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शक्तपक्षं नराधिप । वर्ज-
 येत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे । “कार्तिकमास-
 तत् शक्तपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पाप-
 तारतम्याद्वा निषिद्धानि” । भविष्ये । “आसिष रक्तशाकश्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दरिद्रश्चोप-
 जायते” ॥ विष्णुपुराणे । “चतुर्दश्यष्टमी चैव समावास्याश्च
 पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रोतैस्त-
 मांसमभोगी पर्यस्तेषु वै पुमान् । विष्णुवभोजनं नाम
 नरकं प्रतिपद्यते” ॥ अथ यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 लघ्यते तथापि । “षष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।
 पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मीनश्च परिवर्जयेत्” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणात् वासरपदपठणात् पुण्यकालोपलक्षितदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालीपलक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वाचरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजभार्तण्डे भोज-
राजधृतम् । “अर्द्धरात्रादधश्चेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे भानोरपरिऽहनि तत् क्रिया” ॥ इति वचनात्
सञ्चारघणावच्छिन्नपूर्वापरदिनावैपुण्यकालोपलक्षित-दिनपर-
मपीति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन जयन्ते याश्च स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्ती रक्षो गणाः शैनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्
पिबन्ति” इति स्वधितिना कुठारेण अवदाय खण्डयित्वा
मनुः । “मत्तकुडातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटा-
वपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेत्तितश्चैव संस्पृष्ट-
श्चाप्युदकयया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चान्नमुपवातं स्पृष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकाञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शूक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्तेन गायनयोश्चैव तक्ष्णो बार्हुपिकथ्य च ॥ चिकित्सकस्य
नृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकाञ्च पथ्या
चान्तमनिर्दग्धम् ॥ अनर्चितं हयामांसमवीरायाश्च योपितः ।
द्विपदञ्च नगर्यञ्च पतिनाम्नमवसृतम् ॥ पिशुनानृतिनीयान्नं
कृतुविक्रयिणस्तथा । मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानाञ्च
सर्वशः ॥ अनिर्दग्धञ्च प्रेताञ्च चतुष्टिकरमेव च । राजान्नं
तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुःसुवर्णकाराञ्च यग-
यस्मैविकर्त्तिनः । विष्टा बार्हुपिकथ्याञ्च शस्त्रविक्रयिणी ममम् ॥
भुक्ता चान्यतमभ्यासममत्या अपणं दाहम् । मर्त्या भुक्ता
चरेत् छप्पं रेतो विषमूत्रमेव च ॥ नाद्यात् शूद्रस्य पक्षाञ्च
विद्वानग्राहिनीं द्विजः । आददीताममेषाणादहतापेकरात्रि-

कम्” ॥ केशकीटावपन्नञ्च केशकीटसंसर्गदुष्टम् । कामत इति
 इच्छातः । भ्रूणघ्नावेक्षित पतितदृष्टम् । उदकयया रजस्व-
 लया । पतत्रिणावलौढं काकादिना भक्षितं घुष्टान्नं के के
 भोक्तार इत्युक्तान्नं सत्रादौ यद्दीयते तदन्नं पर्युषितं रात्रान्त-
 रित तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः । “यत्किञ्चित् स्नेहसयुक्तं
 भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युषितमप्याद्य हविः शेषञ्च यज्ञ-
 वेत्” ॥ विशेषमाह स एव । “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहा-
 क्तमपि द्विजेः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रिया” ॥
 उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्धुपिकस्य “समर्घ्यं,
 भूत्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति” । सूतिकान्नं सूतिका-
 भोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुलजैरपि न भोक्तव्यं पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति
 तदन्नम् । अनिर्दशं जननाशौचान्नं अनर्चितमवज्रया दत्त
 हृद्यामासं देवपितृद्देशेन यन्नं कृतम् । अवीरायाः पतिपुत्र-
 विहीनया योषित इत्युपदानात् स्त्रीत्वमात्रेणैवासम्बन्धिन्या-
 निषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवम् । नगर्यन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेष्वेवेति ब्रह्म-
 पुराणात् । अवक्षुतम् उपरिष्कृतक्षुतम् । अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं
 मृता शौच्यन्नम् आदत्ते नाशयति दोषाभिधानाद्भक्षणनिषेधः
 कल्पयते ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः अमत्या अज्ञानेन
 त्रयञ्च क्षपणम् उपवासः । कृच्छ्रं प्राजापत्यव्रतम् । अथाहिनः
 यावत्पक्षयज्ञशून्यस्य अष्टौ अर्थान्तराभावे ऐकरात्रिकम्
 एकरात्रिनिर्वाहोचितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्
 गृहावस्थितं शूद्रान्नम् । तथा चाङ्गिराः । “शूद्रयेष्मनि
 विप्रेषु चोरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं
 तदपि स्मृतम्” ॥ निवृत्तेन शूद्रान्ननिवृत्तेन अपिगृह्यात्

भाक्षात् घृततण्डुलादिस्त्रगृहागते । पुनरङ्गिराः । “यथा
यातस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिमगृहेष्वन्नं
प्रविष्टन्तु सदा शुचि” ॥ प्रविष्टेऽपि स्त्रौकारापेक्षामाह परा-
शरः । “तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजा-
तिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विरुच्यते” ॥ स्पृशति गृह्णातीति कल्प-
तरुः । तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् । “संप्रोक्षयित्वा
गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्” । तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-
माहङ्गिराः । “स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्” ॥ एतेषु स्वगृह-
मागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रती-
यते । बृहन्नारदोये । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मावहिष्कृतः ॥ यः शूद्रे-
णाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः
सर्वधर्मावहिष्कृतः ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि
नमस्कृतः । स सर्वयातनाभोगो यावदाहृतसंभवम् ॥ योऽपि द्विजः
पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्कृत्य यः । स कोटिकुलसंयुक्त
आकल्पं रौरवे वसेत्” ॥ स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्थहानिः
स्यात् वृद्धत्यां न अरिहरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धन-
हानिस्तु मूलके ॥ कलङ्को जायते विश्वे तिर्यग्गोनिच
निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यात्सारिकेले च मूर्धनता ॥
तुम्बो गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बो गोवधात्मिका । शिम्बो
पापकरो प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥ वार्ताको सुतहानिः
स्यात्क्षिररोगी च मायके । मन्त्रपापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ॥ तच्च सप्तम्यामेव तासन्नियेषादन्यत्र भक्ष्यं प्राप्तम् ।
अतः “तासन्नं ज्ञेताश्च वार्ताकी न खादेद्दृष्टव्यो नरः” । इत्यनेन
तासन्नमपि ज्ञेयं निषिद्धं साहचर्येण ज्ञेतानुसङ्गात् । एवम्

“अनावुं वर्तुनाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ॥ इति यदपि
 “कुसुम्भं नालिकाशाकं हन्ताकं पूतिकास्तथा । भक्षयन् पति-
 तस्तु स्यादपि वेदान्तमो द्विजः” ॥ इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहि-
 तम् । तत्र नालिका श्वेतकलम्बी । पूतिका हादप्यामधिकदो-
 पाय शूद्रविप्रयिका वा इति कल्पतरुः । शङ्खः “वाग्दुष्टं भाव-
 दुष्टञ्च भाजने भावदूषिते । भुक्तान्न ब्राह्मणः पश्चात् त्विरात्रञ्च व्रतो
 भवेत्” ॥ एतदभ्यासे । व्रतो यावकेन । मनुः । “व्रीणि देवाः
 पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्नितं यच्च
 वाचा प्रशस्यते” ॥ अदृष्टमुपघातशङ्काभिरज्ञातम् । “अज्ञातञ्च
 सदा शुचि” इति याज्ञवल्करैकवाक्यत्वात् । वाचेति उप-
 मघातशङ्काया पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते
 इति दीपकनिका कुङ्कुमभट्टी । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । असौ मास्यानि शौचानि स्त्रौष-
 धालातुरेषु च” ॥ असौ मास्यानि शौचाशौचभागितया न
 विचार्य्याणि कन्दुशालायां लाजाद्यर्थं धान्यादिभर्जनशालायां
 वीधायनः । “अदुष्टासन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आकराः
 शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” ॥ परार्द्धमद्विसुनेरपि ।
 यमः । “अजा गावो मद्दिष्यद्य ब्राह्मणो च प्रसूतिका । दश-
 रात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
 “नवस्यातजल गावा मद्दिष्यच्छागयोनयः । शुद्ध्यन्ति दिवसे-
 रेव दशभिर्नात्र सशयः” ॥ स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं
 न पातव्यन्तु तद्यद्वम् । अकाले तु दशाष्ट स्यात् पौत्वा
 नाद्यादद्वर्निगम्” ॥ काले वर्षाकाले । शङ्खः । “स्थानमाच-
 मनं दानं देवतापिबृतपणम् । शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा
 मेघादिनिःसृतैः” ॥ पानादौतरस्पर्शादौ हरिवंशः । “अभोम-
 मभो विद्यजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । शङ्ख-

लिखितौ । “आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि” इति,
यमः । “आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाच्च फलसन्मवाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” ॥ विष्णुधर्मो-
त्तरे । “मुखवर्जश्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च
फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते” ॥ अत्रिः । “मक्षिकाः
सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च
मार्कतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन गुना वापि दृष्टं हवि-
रयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति शातातपः । “तापनं घृत-
तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु
पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु” ॥
मनुः । “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्” । उत्पवनं
वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकौटाद्यपनयनम् । शातातपः ।
“क्षौवाभिश्चतुर्पतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा स्याद्
यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-
ताप्यविशुद्धितः” ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । “गुडानामिदु-
विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च” इति
ब्रह्मपुराणम् । “चाण्डालपतितामैधैः कुनखैः कुष्टिना तथा ।
ब्रह्मधनसूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-
कौटाक्तं भृङ्गकनकाम्बुभिः । शुद्धमद्यात् सहस्रलेशं प्रभूतं
घुष्टमेव च” ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बौ प्राणिविशेषः । सहस्रलेशं
विचिकित्सितमन्नं घुष्टं पर्युषितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सहस्रलेशन्तु
विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभाषतः” ॥ मत्स्यसूक्ते । “अतिवेद्यं न
भोक्तव्यं मत्स्य मांसञ्च यद्वेत् । अन्नं विष्टा पयो मूत्रं
यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेत्पञ्चामह्विषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखं
मत्स्यवराहमांसानि चेति” विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-
मित्यविरोधः । अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । “यदन्नः
पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः” इति ।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते । “निवेदितं मङ्गलाय
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्” । फलमप्याह “उद्दास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अथादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये” ॥
उद्दास्यानीय स्वे धाम्नि हृदये । “त्वयोपयुक्तसगम्यवासो-
ऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जये महि ।
हृदिरूपं सुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकञ्च निर्माल्यं
मस्तके यस्य सीऽच्युतः” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “चम्बरीधनवं
वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
हि वैष्णवैः ॥ चम्बरीपद्मरेलङ्गं नोरं पुष्पं विलेपनम् । भक्त्या
न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः” ॥ नारसिङ्गे ।
पादोदकफलमाह । “गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि
यानि कुरु जाङ्गलयासुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः” ॥ पद्मपुराणे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रचालयन्त्य
सन्दिग्धं ब्रह्मादित्यादिपातकम् ॥ शालग्रामशिलातीयमपीत्वा
यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते” ॥ बह्वृच-
गृह्यपरिशिष्टम् । “पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ अग्राह्यं शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं
याति पवित्रताम् ॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत् ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवी नैव भक्षयेत् ॥ समानं चान्य-
नैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः” ॥ भविष्ये . . . . . निर्माल्यं नैव भोक्तव्यं .

रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च संमोहात् नरके पचते
 भुवम्” ॥ अतएव पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाघ्रायोदासयेत् सुधीः ॥ निर्मात्यं मस्तके धार्यं सर्वा-
 द्वेध्वेतुलेपनम् । नैवेद्यघोषभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने” ॥
 विश्वक्सेनप्रभृतये । नन्दिकेश्वरपुराणम् । “दत्त्वा नैवेद्य-
 पुष्पाणि नाददीत कदाचन । त्यक्त्यर्थं शिवमुद्दिश्य तदा
 दानेन तत्फलम्” इति शिवदत्ते विशेषः । “ब्रह्मचारि-
 गृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र
 कार्या विचारणा” ॥ एवञ्च तत् “इन्तकारश्च नैवेद्यं भुक्त्वा
 कृच्छ्रं यतिश्चरेत्” ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम् । तथाच ।
 “अनुत्सृष्टेन सृष्टान्नं आसार्द्धं आसमेव वा । विष्णोर्निवेदि-
 तान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक्” ॥ स्तोत्सृष्टजला-
 श्रेयजलोपयोगोऽपि न दोषः तथा हि । “प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो
 जलपूर्णं जलाशयम्” । इति मत्स्यपुराणे जलाशयोत्सर्गस्य
 सर्वभूतेभ्य इत्यनेन अप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामि-
 त्वाजननान्न दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्या-
 दिवत् साधारणीकृतम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्-
 सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” ॥
 इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति ।
 तस्माधारणजलस्य गोतमीक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्सृष्टुरपि
 तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः । यथा गोतमः । “स्वामी
 ऋक्थक्रयसंविभागपरिश्रद्धाधिगमेषु । ब्राह्मणस्यात्विज्यलब्धं
 क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” ॥ इति परिश्रद्धो-
 नन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादेः स्वीकार इति मिताक्षरा । हस्त्य-
 धिकारे व्यक्तमाद्यापस्तम्भः । दायाद्यं शिलीन्ध्री चान्यथा-
 परिगृहीतम्” इति । अपरिगृहीतमनन्यस्वीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः । निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशी मृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः ।
 पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनञ्चैव दृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयञ्च
 विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्” ॥ आश्वमेधिके । “उदक्या-
 मपि चाण्डालं खानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो यदि पश्येत
 तदन्नञ्च परित्यजेत्” ॥ वौधायनः । “भुञ्जानेषु च विप्रेषु
 यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्ता च ब्रह्महा च
 तथोच्यते” ॥ अग्न्यत्र गमनेन पात्रं त्यजेदित्यर्थः । कूर्मपुराणे ।
 “यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिष्णुषः । सोपानत-
 कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पथात् पिबेदधि” । अधि
 अधिकम् । “हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत् पापमोहितः ।
 सदैवञ्चैव पेत्तश्च आत्मानश्चावसादयेत् ॥ अर्द्धं पीत्वा च गण्डूषम्
 अर्द्धं त्याज्यं महीतले । रसातलगताश्चागांस्तेन प्रीणाति
 नित्यशः” ॥ इत्युपनिषद् । “ततस्तृप्तः सप्तमृतापिधानमसीति”
 अपः प्राश्य तस्माद्देशात्तन्मागवसृत्य विधिवदाचामेदिति ।
 देवसः । “भुङ्क्ताचामेद् यन्मोक्तेन विधानेन समाहितः । शोध-
 यश्च मृदा हस्तो मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥ भोजने दन्तलग्नानि
 निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं
 तृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ वौधायनः । “पुनराचम्य दक्षिणे
 पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्त्रावयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च
 समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक्” ॥
 विस्त्रावयति जलमिति शेषः । ब्रह्मपुराणम् । “आचान्ती-
 ऽप्यशुचिस्त्रावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृत्याप्यशुचिस्त्रावद्या-
 वदोच्छिष्टमार्जनम् ॥ भुङ्क्तेच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदा-
 त्मनः । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि” ॥ तत्र मन्त्रः ।

“रौरवे पुण्यनिलये पशार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-
भूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्” ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् ।
विष्णुपुराणम् । “भुक्ता सम्यग्वाचस्य प्राप्नुवतीदृशुषोऽपि
वा । यथावत् पुनराधामेत् पाथौ प्रज्ञास्य मूलतः ॥ सुखः
प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
स्मरणं नरः ॥ अग्निराप्यायतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं बलाय मे
भूमेरपामग्न्यनिलस्य । भवत्वैतत् परिणतो मयास्त्वध्याहृतं
सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं
तुष्टिकरञ्चास्तु मयास्त्वध्याहृतं सुखम् ॥ अमस्त्यवर्द्धिर्बुडवा-
मलस्य भुक्तं मया अन्नं जरयत्वशेषम् । सुखं समैतत् परिणाम-
सम्भवं यच्छस्त्ररोगं मम चास्तु देहे” ॥ विष्णुः । “यथा
समस्तेन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन
तेनाहविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्यवत्ता यथे-
वाहं परिणाममवैति हि । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वममिदं
तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् । अनायास-
प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः” ॥ मार्कण्डेयः । “भूयो-
ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” । वशिष्ठः । “सुपूगय
सुपर्णञ्च सुघर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं
यर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णे हरेदायुः शिरा बुद्धिमप्यागिनी” ॥

अथ पठयामार्चकृत्यम् । “इतिहासपुराणार्थैः पठसप्तमको
नयेत् । पठमे लोकयात्रा तु षड्विः सन्ध्या ततः परम्” ॥
विष्णुपुराणम् । “सच्छास्तादिविमोदेन मन्त्रागादिविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः” ॥ सन्ध्यापासनन्तु
पूर्ववदेव । विघ्नेपस्तु अग्निय मामन्युयेति मन्त्रेणाचमनं

सायमग्निश्चेति बोधायनीयपरिशिष्टदर्शनात् । गायत्रीजपश्च
 उपविश्य प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा
 कर्त्तव्यः । “नपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्” इति
 याज्ञवल्क्योऽयम् । अन्वष्टममिति सांख्यायनात् । . . .
 : अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः । “पूर्वाह्णविहितं कर्म न कृतं
 यत् प्रमादतः । रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तदयथोक्तवत् ॥
 दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च ॥ शर्वर्याः प्रथमे
 यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति रत्नाकरः । याज्ञवल्क्या-
 द्विरसौ । “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिहृतो भूत्वा नातिवृत्तोऽथ संविशेत्” ॥ अग्नौ होमो-
 पासनं साग्निपरम् । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं
 संसृञ्चितीति । संविशेत् स्वपेत् । तथाच विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै
 पन्नया सार्धं बलिं हरेत् ॥ अतिथिश्चागतं तत्र स्वगत्या पूजयेद्
 बुधः । दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥ तदे-
 वाष्टगुणं विद्यात् सूर्योद्रे विमुखे गते” ॥ सूर्योद्रे सूर्यं
 अस्तं गते सूर्येण प्रापिते । तथा । “कृतपादादिगौचस्तु भुक्त्वा
 सायं ततो गृहो । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं
 नृप” ॥ निशि भोजनं सार्धं प्रहराभ्यस्तरे प्राशुक्तम् ।

अथ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया सा
 च सूर्यादयात् पूर्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः । “भास्क-
 राष्टशय्यानि नित्याग्नि सन्नितानि च । सूर्यावलोकितदीपानि
 नक्षत्रा वैश्वानि भाजनम् ॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं
 कमण्डलुः । आसनः गुचिरेतानि न परेषां कदाचन” ॥ न
 कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिथ्यानुपपत्तेः । व्यासः ।
 ‘शयो द्यौ विविक्ते तु गोमयेनोपल्लिप्तके । प्रागुदक्प्रवने

चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने
निधाययेत् । वैदिकैर्गोरुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः” ॥ गर्गः ।
“स्वगृहे प्राक्शिराः शैते आयुष्ये दक्षिणा शिराः । प्रत्यक्-
शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” ॥ मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे
प्रवर्त्ता चित्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे” । तथा नमस्कृत्याव्यर्थं
विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि” । मार्कण्डेयः । “शून्यान्तये
श्मशाने च एकहस्ते चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि शर्करा
लोद्गपांशुषु ॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि । न
चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न
नग्नश्च नीतरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे
तथा” ॥ न स्वपेदित्यर्थः ।

अथ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्करः । “पोडशर्तु-
निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वस्याद्या-
यतस्तस्य वर्जयेत्” ॥ स्त्रीणां पोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्य-
कालः । तथोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्यैव भवति तत्र ब्रतादौ
गच्छन् ब्रह्मचार्यस्त्वलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा । पर्वणि
वोक्तानि । हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानम् । तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति” अत्र चतुर्थ्यां
रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् । “रजस्युपरते
साध्वो स्नानेन स्त्री रजस्यता” इति मतुवचनैकवाक्यत्वात् ।
साध्वो गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्यायतस्यो
वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् । चतुर्थ्यां रात्रौ जातस्या-
प्रगस्तत्वमाद्यापस्तम्बः । “चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराप्रजानि, त्र्येय-
सार्यम्” इति मिताक्षरा मदगपारिज्ञातयोः । स्नानानन्तरं
पुनरपि रजोदर्शने विरोधमाह हारीतः । “रजस्यता यदि

स्नात्वा पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट-
 विद्यते । एकोनविंशतेर्वाक् एकाहं स्वात्ततोद्वाहम् । विशप्रभ-
 त्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् मसदश-
 दिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वशिष्ठः । “त्रिरात्रं
 रजस्वला अशुचिर्भवति सानाञ्जयात् नाभ्यञ्जयात् नाप्सु स्नायात्
 अधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रमृजेत् नान्निं स्पृशेत्
 न दन्तान् चालयेत् न मांसमग्रीयात् न गृहाच्चिरोक्षेत् न
 द्रुमेत् न किञ्चिदाचरेत् नाञ्जलिना जलं पिबेत् न लोहिता-
 यसेन न खर्वेण वेति” । न रज्जुं प्रमृजेत् न रज्जुं कुर्यादि-
 त्यर्थः । न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण ।
 अनृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम् । “मृतो नरक-
 मभ्येति ह्रीयेतात्रापि चायुषः । परदाररतिः पुसासुभयत्रापि
 भोतिदा । इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथो-
 क्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि” । प्रोटगर्भमपि अत्यन्त-
 कामासुपेयात् । तदाह वशिष्ठः । “अथ श्वो वा विजनिष्य-
 मानाः पतिभिः सह शयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तोवर इति” ।
 विजनिष्यमानाः प्रसविव्रतः शयन्ते श्रेयते । लटोरूपं खान्त-
 सम् । पैठौनसिः । “त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान धर्मेणैन्द्रः
 तं देवा दध्मद्वित्ववदन् स स्त्रियः स्यादृच्छीत वर दास्यामीति
 ततोऽप्याः यतौयं ब्रह्म इत्याद्याः प्रपद्यन्त एकं भूमिर्वनस्वतय-
 चैकम् आसां मघवा तुष्टः प्रायच्छन्त वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां
 ह्रियप्ररोहणं श्लोणां सर्वकालेषु सम्भवः” इति सम्भवः
 सम्भोगः । दुष्टकाममाह “अथैठामूनामवाग्नेपारेवतौकृतिका-
 ग्नितौ । उपरात्रं वितथं त्वक्ता पर्ववर्जं व्रजेदृतौ” । एवञ्च
 “ऋतो नोपेति यो भार्यामनृतो यय गच्छति । तुभ्यमाहुस्त-
 योर्दोषमयो नो यय गच्छति” ॥ इति बोधायनीयमनृतौ

दीर्घाभिधानम् एकामविषयम् । “पर्वण्यनारोग्यमनृतावपि
गच्छन् पद्मोन्मिराचसुपवसेत्” । ब्रह्मशातातपः । “स्त्रीणां
संप्रेक्षणात् अर्थात् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत
न दारेष्वृतुसङ्गमात्” ॥ संप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्थः ।
आह्वानम्भरन्तु निषेधमाह तुः शङ्खसिद्धिर्लो । “ऋतुस्त्रातां
तदङ्गीराचं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं ब्रजेत् ।
क्षौवा पल्पवोर्याद्य दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेत-
द्विषजेयेत् । प्रजाकामः पितृणां नोहरेत् तन्तुं विच्छिन्द्यात्
प्रयतेताच्छेदाय ये नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः
प्रजया तिष्ठति” ॥ नोऽशब्दोनिषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्चे-
दाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप-
तिष्ठश्च प्रजानुत्पत्त्या अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यमिति कल्पतवः । एवञ्च आहदिने यदभिगमनं
प्रागुक्तयाज्ञवल्कावचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम् । वशिष्ठः
“शूद्राच्चेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते
पुत्रा अस्त्रग्याः शूद्रवह्विजाः । ऋतुस्त्रातां च यो भाव्यो सन्निधौ
नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथीच्यते” ॥
सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्रो-
त्पत्तिपर्यन्तम् ऋत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । “ऋतु-
कालाभिगमो स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्ष-
णार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति” ॥ यतितव्यमिति शेषः ।
आपस्तम्बः । “ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत्” ॥ इति “द्वावेता-
वशुचौ स्यातां दम्पती शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी
शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” ॥ मैथुनशुद्धेः पूर्वे मलमूत्रोक्तं
न कुर्यात् । “तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यात् अहोरात्रेण शुद्धयति” इति यमवच-
 नात् । पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । “सा यदि गर्भं नादधीत
 निदिग्धिकायाः सिंघाः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमु-
 ष्ट्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां
 नासिकायामासिञ्चतीति । इयमोषधीत्रायमाणा सहमाना
 सरस्वती । अस्या अह पुत्रः पितुरिव नाम जनयत्यभित
 इति” सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न
 धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूल-
 सुत्याप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां सत्यां रात्रासुदकेन पिष्ट्वा
 दक्षिणनासापुटे पतिरियमोषधीत्रायमाणा” इति मन्त्रेण
 सिञ्चति । “नस्य दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या
 गृहीत्वा प्राक्शिरः सविष्टाया इति” गोभिलस्मरणात् ।
 आयुर्वेदौघेऽपि । “पिप्पल्या मृद्गवैरश्च मरिचं नागकेशरम् ।
 आल्येन सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते । याज्ञवल्कर ।
 “एव गच्छन् स्त्रिय चामां मघां मूलश्च वर्जयेत् । सदोपवी-
 तिना भाष्य सदा बहशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्
 करोति न तत् कृतम्” । अत्र पूर्वार्द्धेनापि नित्यता उत्तरा-
 र्द्धेनापि कर्माङ्गता बोधिता अन्यथा उपवीताभावदशाया कृतं
 साङ्गमेव न स्यात् । पुरुषश्च प्रत्यवायी भवेत् । अत्र वदन्ति
 करोति कृतवान् कृतमित्यकृतत्वातिदेशः । पिष्टकृत्यादौ उप-
 वीतित्वाभावात् कथं न प्रत्यवायः न च बाधकाभावे सतीति
 पूरणीयम् । सदा पदसङ्कोचापत्तेः । न च पदाहवनीय-
 इति वाच्यं सत्युपवीते यज्ञसूत्रान्तरमादाय प्राचीनावीति-
 त्वोपपत्तेः । अतएव व्युपवीत इत्यनेन पिष्टकृत्यादावव्युपवी-
 तोपयोग उक्तः तथा चात्र समुच्चय एवेति उच्यते “यज्ञोपवीति-
 निर्वर्त्य ततः पर्युच्चणादिकम्” । इत्यत्र ततो यज्ञोपवीतो

व्याख्यानात् तद्याग्नौकरणहोमोऽपसव्येन वा कार्ये इत्यत्र
वाकारेण समुच्चयानुपपत्तेः ततश्च व्युपवीतपदं यज्ञसूत्रमात्रपरं
सदोषवोतिनेत्यत्रापि यज्ञसूत्रधारणवतेत्यर्थः । न च मुष्ट्या-
धारणेऽपि तत् स्यात् । धारणे विहिते इति विशेषणात् ।
न च मुष्ट्यादिधारण कुत्रापि कर्मणि विहितं न चैव कर्माङ्ग-
त्वेन सूत्रार्थत्वेन कर्माचरणकाले प्राचीनावोतित्वनापि स्थित्या-
पत्तिः । उपनयनकाले यज्ञसूत्रविन्यासस्य प्राथमिकत्वात्
श्रीक्षर्गिकत्वेन बाधकं विना तदव्यागात् । “अस्तु इन्द्रो सकृत्
पुत्रं लाक्ष्ण्यं जनयेत् पुमान्” । सकृदेकवारम् अत्र सम्यगा-
धानहेतुतया उत्तानकरचरणमेव कुर्वीत नातिथ्यक् आङ्गित-
करचरणां स्त्रियम् ऋत्वभिगमनानन्तर दक्षिणपार्श्वेण स्नाप-
येत् । पुरुषायिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति शेषः । दक्षः । “प्रदोष-
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वै नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु
ब्रह्मभूयाय कल्पार्ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणे । “इत्येतदखिल
प्राक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां कृत्यमेतदपवर्गफल-
प्रदम् ॥ नास्तिक्यादथवालस्यात् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकं घोरं पशुयोनौ च जायते” ॥ इति श्रीहरि-
हरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-विरचितमाङ्गिका-
चारतत्त्वं सम्पूर्णमिति ।

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

प्रायश्चित्तस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“प्रायश्चित्तस्य लक्ष्णाव तथा तन्त्रप्रसङ्गको । कर्तृसंस्कार-
काङ्क्षानां प्रतिकर्मनिवर्त्तनम् ॥ गोप्रासभक्षणच्छुचिस्तद-
भावादगृहता । प्रायश्चित्तं भवेत्स्त्रियं काम्यं नैमित्तिकस्तथा ॥
काम्यादप्यङ्गहानी स्यात् किर्यास्तत्र फलोदयः । अथवा
लक्षणं पुण्यमज्ञानादपि सम्भवेत् ॥ प्रायश्चित्तादिजातीयात्ता-
दृक् पापविनाशनम् । गोधूमावयवे यथावयवस्तत्र साधकम् ॥
लाघवं गौरवं वीर्यं सकृदावृत्तितस्तथा । दानवतादिमन्त्रेण
पापमाश्रय्य नाश्रयता ॥ चान्द्रायणादौ प्रामाणां परिसंख्या-
व्यवस्थितिः । प्रायश्चित्ते गुरो भूते कष्टपापस्य संशयः ॥ गङ्गा-
माहात्म्यविस्तारो रात्रावपि च तत् क्रिया । मातादिना
कृते पापे प्रायश्चित्तस्य चीनता ॥ प्रायश्चित्ते तु वक्तव्येऽनुषङ्ग-
दयमेव हि । प्रायश्चित्तोपदेयादिधोराज्ञाभविनिर्णयः ॥ क्रयस्य
निर्णययैव तद्दानैः कामनिर्णयः । प्रायश्चित्तस्य पूर्वाङ्कत्वं
वाक्यभिदा तथा ॥ धेनुमूत्रव्यवस्था च ज्ञानकृतनिरूपणम् ।
विप्रादिभ्यामिभिदेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥ एकवर्षादिभिदेन
रोधादेष निमित्ततः । चयान्ननिमित्तेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥
चयवादो गोबधस्य नश्य च वधे तथा । चाण्डालवर्जिता-
दीनामोदनादिय . भक्षणे ॥ प्रायश्चित्तविधिभूतं कृतघ्नस्य
निरूपणम् । यथनादेष्टव्योत्पत्तिस्तदाप्रादौ व्रतस्तथा ॥

अन्यजादेः स्त्रियाः सङ्गे भोजने च प्रतिग्रहे । चण्डालसृष्ट-
तोयादौ गोमांसादौ च भक्षिते ॥ भार्यायां मातृवचने उप-
वीतस्य भेदने । निवध्यन्तेऽत्र संचेपात् सतां सुदमभीषता ।
प्रायश्चित्तविवेकादावन्यज्ज्ञेयं विचक्षणैः” ॥

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् । तत्र हारीतः । “प्रयतत्वाद्दोष-
चित्तमशुभं नाशयतीति” प्रायश्चित्तमिति यत्तपःप्रभृतिकं कर्म
उपचितं सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्कर्मभिः
कर्तुं प्रयतत्वात् वा शुद्धत्वादेव तत् प्रायश्चित्तं तथाच । पुन-
र्हारीतः । “यथा चारोपस्वेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालनादिभि-
र्वासांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिसुपयान्ति” ।
शुद्धिर्पापक्षयम् । यथा महाभारते । “अग्निर्गन्तान् मल-
मिव तमो ह्यग्निभयाद् यथा । दानेन तपसा चैव सर्वपाप-
मपोहति” ॥ तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिवोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । सात्वार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्देत्येवकारार्थक-
वाशब्दात् । तथाच विश्वः । “वाप्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थ-
श्च समुच्चये” । एवञ्च “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकि-
नस्त्वमे” । इति विष्णुस्तुत्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
प्रायश्चित्तस्य स्वध्वसादिजनकत्वेऽपि तदंगे विधिवोधितत्वा-
भावाच्चासम्भवः ।

अथ तन्त्रप्रसङ्गको । तत्रानेकमुद्दिष्य सञ्ज्ञत् प्रवृत्तिस्त-
न्त्रता । यथा दर्शपौर्णमासयोरान्नेयादौनाम् । यथान्नेयाष्टा-
कपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याच्चाच्युतो भवति उपाशुयाज-
मन्तरा यजति ताम्यामग्नीषोमौयमेकादशकपालं पौर्णमासे
प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो अमावास्यायामिति
कर्मस्वरूपज्ञापकरूपोत्पत्तिश्रुत्युक्तानां प्रस्थां प्रधानयागानां

मध्ये आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदधिप्रयो यागानां त्रयाणाम् आग्ने-
याष्टाकपालोपांशु-याजान्नीषोमीयैकादश-कपाल—यागानां
त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन उपकारः सिध्यति ।
प्रयाजादयश्च समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
वह्निर्यजति स्वाहाकारं यजति इत्येवंरूपाः पञ्च । तथा
नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वेद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्म-
वधजन्यपापनाशः । यथा वधानुवृत्तौ भविष्ये । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्योर्ब्राह्मणानाञ्च पुत्रक । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं जाति-
माश्रित्य लक्ष्यते ॥ चामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा पृतनापते ।
देवदीपादकरणे जाते दीपकदम्बके ॥ होमिनैकेन दीपाणां
सर्वेषां क्षयमादिशेत्” ॥ एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदीप-
क्षयाय चामवतोष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः । तन्त्रताया हेतुश्च अदृष्टा-
थैकजातीयकर्मणः काष्ठदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतु-
भूतानामभेदे उद्देश्यविशेषायह इति । एवञ्च “स्नातोऽधि-
कारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि” । इति विष्णुक्तम् ।
“अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादिकिञ्चन” । इति
दक्षोक्तञ्च । क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्या-
शेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यं तच्चारुणोदयस्नाना-
दपि सिध्यति । “सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादि-
कम्” । इति दक्षोक्तेः । “अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीह
यतोऽफलाः । प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रितः” ॥
इति विष्णुधर्माक्षराच्च । “अस्नातस्तु पुमाच्चाहो जप्यादिह-
वनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्धन्तु नित्यस्नानमुदाहृतम्” ॥ इति
शङ्खवचनाच्च । प्रातरित्यारुणोदयकालपरम् । “प्रातःस्नाय्य-
रुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुवाक्यैक-
वाक्यत्वात् । “सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः”

इति तु श्रद्धास्नानप्रधानकालपरम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” । इति पराशरेण प्रशस्यते इत्येकवाक्यत्वात् एवञ्च “प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम् । दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्” इति हलायुधधृतवचनम् गौणकालपरम् । घटिकाऽत्र दण्डद्वयम् । “त्रियामां रजनीं प्रादुस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् तथा चामरः । त्रियामा क्षणदा क्षपा इति यद्वा सूर्योदयपदं, सूर्यकरस्पर्शपरम् । विष्णुपुराण एव अनुदितसूर्ये कर्मनिधिकारमुक्त्वा अंशस्पर्श कर्माधिकारविधानात् । यथा “सत्कर्मयोग्यो न जतीनैवापः शुद्धिकरणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते । सृष्टौ यदंशुभिलोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पतिव्रता कारण्याय तस्मै शुद्धात्मने नमः” ॥ सूर्योदयात् प्रागपि प्रकाशेन तत्करस्य विद्यमानत्वात् । एवञ्च “उपस्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः” ॥ इति मरीच्युक्ताचमनेन कर्तुः संस्काराभिधानात् । शुद्धः प्रक्षालितपाणिपाद इत्यर्थः । “यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यम्” । इति गोभिलोक्तं “क्रियां यः कुरुते मोहादनाचस्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि हथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः” ॥ इति वायुपुराणोक्तञ्च । कर्माङ्गाचमनं प्रयत्नेन प्रतिकर्म न कर्त्तव्यम् अतएव पाठकामस्यैव प्रयतस्याचमनं विशेष्य । मन्त्रब्रह्मिरो हृदयतय आहुः । यथा “सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठौव्योक्तानृतं वचः । पीत्वापोऽध्येष्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्” ॥ भक्तुकामस्याप्याहापस्तम्बः । “भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचमेत्” । इति तच्च द्विजस्य ब्राह्मेण तीर्थेन । तथा याज्ञवल्क्यः । “प्राग्ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” । प्राक्प्राङ्सुख उप-

सृष्टेत् आचामेत् द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताक्षरा । स्त्रीशूद्र-
योस्तु दैवेन तौर्येन । यथा नारदः “स्त्रियास्तैदशिकं तौर्ये
शूद्रजातेस्तथैव च । सक्तदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयो.” ॥
एवञ्च साधारणाङ्गमात्रे प्रधानदेशकालान्वयानियम इत्युक्तम् ।
यत्तु अङ्गानां प्रयोगविध्यैक्ये हि तन्त्रतेत्युक्तम् । तत्कर्तृसंस्कार-
काङ्गभिन्नानामेव यथा आद्यभेदेऽर्घ्यादीनामिति ।

अथ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।
यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरो-
डाशस्यापि उपकारः सिद्ध्यति । यथा वा तप्ते पयसि दध्या-
नयति । सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिच्छार्थं प्रवृत्तो अनुद्दिश्य वाजिनस्यापि सिद्धिः । अतएव
क्वचिदपचारे आमिच्छा पुरुषं प्रयोजयति न तु वाजिनम् ।
तस्य प्रसङ्गसिद्धत्वादित्युक्तम् । आमिच्छा घनीभूत पयः ।
तथाच भट्टवार्त्तिकम् । “पय एव घनीभूतमामिच्छेत्यभिधी-
यते” । तदवशिष्टं जलं वाजिनम् । यथा वा काम्ययाग-
निष्पत्त्यर्थमनुष्ठितेराग्नेयादिभिर्नित्ययागसिद्धिरिति मिताक्ष-
रोक्तम् । यथा वा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तत्रान्त-
रीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवे-
कोक्तम् । तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके सृते चत्वारिंश-
बधनिमित्तकतैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरनाहृत्तेनैव कर्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाभमेव हेतुः ।
नन्ववगोरणचनियवधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्क-
ल्पादेरभावात् तयोः सङ्कल्पादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात्
तथात्वेऽपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात् । काम्यत्वमाह
जायस्र । “काम्यानां स्वफलार्थं च दोषघातार्थमेव च । अतः
काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥ सहजतथन्द्र-

लोकावाप्तादिफलकत्वेन काम्यानां चान्द्रायणादीनां क्वचित्
स्वफलार्थं क्वचिदोपघातार्थञ्च कर्तव्यत्वं तत्र स्वफलार्थं स्व
चान्द्रायणादिकं फलं येषां पापानां तानि तथा तदर्थं तन्नि-
मित्तं पापनिमित्तमिति यावत् । पापज्ञानवतएव चान्द्रा-
यणाद्याचरणात् । तत्फलत्वम् अतो नैमित्तिकत्वं दोष-
घातार्थम् अतः काम्यत्वम् आसत्तिकमेणान्वयः । अतः पाप-
क्षयकाममावदधिकारिककर्तव्यत्वेन पापनिश्चयवदधिकारिककर्त-
व्यत्वेन च काम्यत्वं नैमित्तिकत्वञ्चेति द्वयोरेवावगम्यमानत्वात्
जातेष्टिवदधिकारयोः सम्बलनम् इति एवञ्च काम्यस्य सर्व-
शक्त्यधिकरणे सर्वाङ्गीपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
प्रसङ्गविषयत्वेन काम्ये हि काम्याभिलापसहितकुशतिलजल-
त्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रक्रममाधिकरणोक्तेन । “प्रत्येकं
नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासौनो
वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्” ॥ इति शङ्खलिखितवचने प्रत्येकं
नियतं कालमिति तत्तत्त्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आ-
त्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहं
करिष्ये इति चादिशेदुल्लेखं कुर्यात् इत्यनेन च प्राप्तस्य
सङ्कल्पस्य बाधः । एवं तदन्ते दक्षिणायाः शुद्ध्यर्थे आहस्य च
बाधः । तदभिहितं भविष्ये । “क्रियते शुद्ध्ये यत्तु ब्राह्मणा-
नाञ्च भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वेनतेयमनौषिभिः” ॥
यत्तु शुद्ध्ये इति प्रायश्चित्तादौ तदाह जावालः । “प्रारम्भे
सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आहं कुर्यात् व्रतस्यान्ते
गोहिरण्यान्तदक्षिणम्” इति । वाचस्पतिमिश्र आह । तत्र
समाप्तावित्यस्य व्याख्यातत्वात् व्रतस्यान्ते इत्यस्य पुनरुक्तत्वा-
पत्तेयः । आहविवेककारास्तु आरम्भ इत्यर्हानन्तरम् “आन्येनैव
हि शास्त्रान्नो जुहुयात् व्याहृतौः पृथक्” । इत्यर्हमधिकं

निश्चितवन्तः । प्रायश्चित्तानन्तरं पापक्षयार्थं आहं कर्त्तव्य-
मिति व्याख्यातवन्तश्चेति । शान्ताग्नावित्युपादानात् साम्नेरेव
होमः । व्रतस्यान्त इति प्रायश्चित्तमात्रस्योपनयनम् । भविष्ये
शुद्धये इति सामान्यतोऽभिधानात् । अन्यथा त्रेमासिकव्रता-
द्युक्तदक्षिणाविशेषस्तदनुकल्पधेनुदानादौ प्रायश्चित्तविवेकाद्यु-
क्तोऽपि न स्यात् । “हृषभैकादशा गाय दद्यात् सुरचितव्रतः”
इत्यभिधानात् । एवञ्च शुद्धिहेतुपार्वण्य आहं जीवत्पितृकेणापि
कर्त्तव्यं संस्काराद्ब्रह्मिण्याहवत् । “जीवे पितरि वै पुत्रः
आहकानं विवर्जयेत् । येषां वापि पिता कुर्यात् तेषामेके
प्रचर्तते” ॥ इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधानमाहृतार्थं आह-
विधानात् । एवं प्रायश्चित्तेतरकर्त्तव्यपापक्षयज्ञापकगोयाम-
स्यापि बाधः । यथा चरितव्रतविधौ याज्ञवल्क्यः । “घटे-
ऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्यो यवसं गवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः
मत्सृक्तप्य हि सत्क्रिया” ॥ अपवर्जिते प्रक्षिप्ते । “प्रायश्चित्ते
तु चरिते पूर्णकुम्भमर्पा नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा
पुण्यजलाश्रये” ॥ इति मनुक्तेः । तेन ज्ञातिना प्रास्येयुः
क्षिपेयुः कृतप्रायश्चित्ता इति शेषः । गवां सत्कारस्य तद्वत्त-
तृणभक्षणमेव । यदि तु गावस्तद्वत्तयवसं न गृह्णीयुस्तदा
पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । “स्वगिरसा यव-
समादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रसुदिता गृह्णीयुरथैन
पावर्त्तयेयुरिति” । एनं कृतप्रायश्चित्तम् इतरथा नेत्याभिप्रेत-
मिति मिताक्षरा । एवञ्च हारीतयाज्ञवल्क्यवचनकवाक्यतया
वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तेतरकर्त्तव्यता-
परम् । न तु प्रकरणादसत्प्रतिग्रहमात्रपरं ततश्चासत्प्रतिग्रह-
मात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यातं तत् प्रदर्शनमात्रपरम् ।
एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविषयम् । यथा मनुः ।

“उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतम् । मणतं परि-
 मृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसौति किम् । सत्यमुक्ता तु विप्रेषु
 विकिरेत् यवसं गवाम् । गोभिः प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य
 परिग्रहम्” ॥ सत्यमिति नाहमेतत् पापं करिष्यामीति ।
 तीर्थे गोभिस्तृणभक्षणेन पवित्रीकृते देशे । उच्यते । प्रायश्चि-
 त्तस्य नित्यत्वेनाहवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तथाच प्रायश्चित्तस्य
 नैमित्तिकत्वं निमित्तत्वञ्च मिताचराकृदाह । नैमित्तिकोऽयं
 प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादावगतपापचयेऽपि जगते-
 ष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिह्वीर्षु-
 षानुष्ठेयते एतावता काम्याधिकारमात्रशङ्का न कार्या ।
 यस्मात् । “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै । निन्द्यैश्च
 सक्षणेभ्युक्ता जायन्ते निष्कृतैर्नरः” ॥ इति मनुवचनेऽकरणे
 दोषश्रवणेनावश्यकतावगमात् । तथाच याज्ञवल्क्यः । “प्राय-
 श्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपद्यात्तापिनः कष्टा-
 न्नरकान् यान्ति दारुणान्” ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःसहान्न-
 रकान् प्राप्नुवन्ति इत्यन्तेन । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तमनुवचने नित्य-
 मिति श्रवणात् नित्यत्वम् अतएव सर्वैरेव निबन्धुभिः श्राद्ध-
 विशेषस्य नित्यत्वे एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिरित्युक्तम् । तथाचोक्तं “नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिद-
 तिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥ फलाश्रु-
 तेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । तस्मात् कर्त्तव्यमेवेह
 प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै” ॥ इति शङ्खलिखितवाक्ये एवकारेण
 नियमादवश्यं करणं प्रतीयते । अवश्यकरणञ्चाकरणान्नि-
 वृत्तिः तदतिक्रमे तु “विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेव-
 नात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ इति
 याज्ञवल्क्यवचने प्रत्यवायश्रुतेः । नित्यत्वम् अङ्गिरसापि ।

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वईयेत्
पापमसत्त्वं पर्यदिहृषन्” ॥ इत्यनेन पापवतो भुञ्जानस्य
प्रायश्चित्तार्थमनुपस्थितस्य पापवृद्धिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य
नित्यत्वमभिहितम् । यथा स्मृतिसागरे देवलः । “काला-
तिरेके द्विगुणं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । द्विगुणं राजदण्डञ्च
दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ कालातिरेके संवत्सरातिरेके ।
“संवत्सराभिश्मस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः” । इति मनुवचने
संवत्सरात् परतो द्विगुणदण्डदर्शनेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि
भवन्तीति न्यायेन एकत्र निर्णेतः शास्त्रार्थो बाधकमन्तरेणा-
न्यत्रापि तथा इति न्यायाच्च । आकाङ्क्षितत्वेन प्रायश्चित्तेऽपि
तथैव युक्तत्वात् । अधिकन्यूनकाले तु तदनुसारादेव व्यव-
स्येति । अतएव यथा “क्षारोपस्वेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालना-
दिभिर्वीसांसि शुद्धान्ति एव तपो दानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
मुपयान्ति ध्यायमाना इव धातवोऽग्नौ दीपेभ्यस्तस्मात् विश्व-
न्मात् स्नेहात् लोभात् भयात् प्रमादाद्वा अशुभं कृत्वा सद्यः
शौचमारभेत्” इति हारोतेन सद्यः करणमुक्तम् । अत्रापि
व्यवहारचिन्तामणौ विशेषः । “नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभीमदिने तथा” ॥
एवञ्च प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वे जावालोक्तं काम्यत्वं कथं सङ्ग-
च्छते । काम्यत्वं हि अनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तुं
शक्यत्वात् । तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरुपाङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । सैवं संयोगपृथक्-
त्वन्यायात् स च न्यायश्चतुर्थोऽध्याये उक्तः यथा “खादिरं पशुं
वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्” इति श्रूयते अत्र
संशयः काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नेति । तत्र
फलार्थत्वेनानित्यतया खादिरताया नित्यप्रयोगादुता न

युक्ता । यच्च नित्येऽपि स्वादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुबन्धनाथ
यूपाश्रयज्ञापनार्थमतो न नित्ये स्वादिरतेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतु
र्थाध्यायसूत्रम् । एकस्योभयत्वेऽसंयोगपृथक्त्वमिति । तत्र संयोगः
सम्बन्धमात्रम् । एकस्य स्वादिरस्य कृत्यर्थत्व पुरुषार्थत्व रूपो-
भयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्व फलशेषत्व लक्षणसंयोग-
भेदावगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञा-
नार्थं नित्यवाक्यम् । सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
स्वादिरतेति । एवं “दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्या-
दावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात् । तस्मात् प्रायश्चित्तं
नित्य नैमित्तिकं काम्यञ्चेत्यतो यत्र प्रसङ्गसम्भावना तत्र नित्य-
त्वात् काम्याभिलापदक्षिणाद्यङ्गं विनाऽपि प्रधाननिष्पत्त्या
फलनिष्पत्तिः । अतएव “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रच-
क्षते । अनुत्पिन्नं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ नित्य-
क्रियां तथा चान्ये ह्यनुसङ्गफलां श्रुतिम्” ॥ इति जावाल-
भविष्यपुराणाभ्यां सङ्ख्यादिक विनाऽपि सन्ध्यादिवत् नित्य-
कर्मणा कृतेनैव पापक्षय उक्त इति । नित्यक्रियां नित्या
क्रिया यस्याः श्रुतेः ता प्राप्येति शेषः । फलमिति पाठे तु
छान्दसत्वम् । केवलावगोरणादौ प्रकारान्तरकृतप्रधाननिष्प-
त्तिरूप-बाधकाभावेन काम्यत्वात् काम्याभिलापादिरपि
क्रियते । वस्तुतस्तु काम्ये नित्ये वा वैदिकमाने यथा कथञ्चित्
प्रधाननिष्पत्तौ नाङ्गानुष्ठानार्थं प्रधानावृत्तिः । तथाच छन्दो-
गपरिशिष्टम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ अतएव
नान्दोमुख्याद्वप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देश-
कालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आद्यचिन्तामणिः । अथैवं
सुसुक्ष्मोर्नित्यकरणात् कथं न काम्यफलसिद्धिरिति चेन्न ।

“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेष
सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च” ॥ इति भविष्यपुराणेन
स्वर्गादिकाम्ये कामनावतएवाधिकारात् अतएव काम्यो
नैमित्तिको वार्थो नित्यमर्थं विस्तृत्याभिनिविशते न नित्य
इत्युक्तम् । द्वादशाध्याये सम्यक्संसाधनं प्रथमकल्पादित-
करणं यस्य तत्तथा । अधिकारिणार्थिना विदुषा समर्थेन ।
निष्कामेणेति नित्यपरं मुमुक्षुपरञ्च । अतएव मार्कण्डेयपुरा-
णेऽपि फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदायत्वं तदनर्थिनं मुमुक्षुं
प्रति सुक्तिदायत्वं पितृणामाह रुचिः । “पितृन्मस्ये दिवि
ये च मूर्त्ताः स्वधा भुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः
सकलेष्मितानां विमुक्तिदा येऽनभिसद्वितेषु” ॥ एवं देयता-
नामपि फलदायत्वमधिकारिभेदेनेति ।

अथाङ्गहीने काम्येऽपि फलम् । ननु काम्ये अङ्गाभावे
फलमिदो साङ्गादि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियम इत्यस्य
सर्वशक्त्यधिकरणोक्तस्य का गतिरिति चेत् समयफलविषयतया
गृह्णाण तथाच कल्पतरौ योगियाज्ञवल्करः । “अष्टाविधि-
समायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदा-
नन्त्याय कल्पते” ॥ अथा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो
धर्मकार्येषु तथा आहेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धधानस्य धर्म-
कृत्ये प्रयोजनम्” ॥ इति देवलवचनात् । अत्राङ्गप्रकर्षेण
फलप्रकर्ष उक्तः । अङ्गाप्रकर्षे तु न फलाभावः । किन्तु
फलात्पत्वमाह योगियाज्ञवल्करः । “आर्पे कृन्दय
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन
विशेषतः” ॥ मन्त्राणामित्यनुपज्यते । विशेषतो विशेष-
फलाय । “अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफल भवेत्” ॥ अन्तर्जलादीनि

जलमध्यक्रियमाणानि अधमर्षणजपादीनि । धौममन्यच्च
यत्किञ्चिदिति क्षाचित्पाठः । अतएव प्रतिनिधावङ्गहानैरा-
वश्यकत्वेऽपि काम्यायामपि देवप्रतिष्ठाया विहितद्रव्याभावे
प्रतिनिधिमाह कल्पतरौ भविष्यपुराणम् । “काञ्चनं हरि-
तालञ्च सर्वाभावे विनिक्षिपेत् । दद्याद्द्वौजौषधिस्यान्ने सह-
देवां यवानपि” ॥ सहदेवा मेदिन्युक्ता यथा “सहदेवा बला
दण्डोत्पलयोः शारिवौषधी । सहदेवौ तु सप्यौच्यं सहदेवौ
तु पाण्डवौ” । प्रायश्चित्तविवेकेऽपि पापवत् पुण्येऽपि अज्ञा-
नात् ज्ञाने वैगुण्यमाहापस्तम्बः । “यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्नोति
दोषफलं सङ्कल्पेन भूय एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा
पुण्यक्रियासु च” । यथा ब्रह्मवधादिषु पापस्य निषिद्धतयो-
पयुक्तब्राह्मणादिज्ञाने वैगुण्यं तथा गङ्गास्नानादिषु पुण्यस्य
विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने वैगुण्यं ततश्च गङ्गादिज्ञानं
विनापि पुण्यं भवत्येव किन्तु गङ्गादिज्ञानात् यथा न तथेति
एवञ्चाज्ञानतः पुण्यकर्मणः स्वर्गादिकामनां विनापि तत्तत्फल-
सिद्धेर्न कामनाया अवस्थापेक्षा अतएव प्रासङ्गिको फलसिद्धि-
रभ्युपपन्ना अतएव विष्णुपुराणे । आकाशवागपि “अनुक्तापि
वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणः” इति प्रासङ्गिकादितरत्र
ज्ञानकृतपुण्यकर्मणि तु स्वर्गादिकामनायाः सम्भवात् वैगुण्य-
फलार्थं कामनाद्यपेक्षन्ते धौमन्तः । व्यक्तं प्रतिष्ठाकाण्डे
कल्पतरौ विष्णुसर्पणे भविष्यपुराणम् । “दुष्कृतं सुकृतं वापि
ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । तत्सर्वमात्मना सार्द्धं मया तुभ्यं
निवेदितम्” ॥ एवं ज्ञानाभावादभिलापादेः कः प्रसङ्गः तथा
च विष्णुपुराणम् । “भगवद्विष्णोः पादाङ्गुष्ठविनिर्गमजलस्यै-
तन्माहात्म्यं यन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकस्नानाद्युपयोगेपूपकारक-
मनभिसंहितमप्यपेतमाणस्यास्थिचर्मस्रायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीर-

जमपि तदुपरि पतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयति” इति तथा
 शिषरात्रिव्रते दैववशसम्पन्नं सुखदेहसंसर्गेण जलश्रीफलपत्र
 पातादिनापि श्रीमहादेवपादादीनां प्रीतिरित्यादि दर्शनाच्चा-
 ङ्गहोनादपि प्रधानात् फलसिद्धिः । अतएव लोके पुण्यबुद्ध्या
 अर्थाद्यङ्गं विनापि यथा कथञ्चित् दीयते इति व्यवहारः तथा
 च दानरक्षाकरे । “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रवणाकादिव्यपि स्मृतम् ।
 देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ॥ गुणवत् फलवत्
 देशे स्वभावतः कृष्णसारप्रचरणदेशे अत्रापि स्वभूमौ परभूमौ
 तु तदनुमतायाम् । तथा च महाभारतम् । “नाननुज्ञात-
 भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते” ॥ यज्ञस्येति वैदिककर्मापलच-
 णम् । काले रात्र्यादीतरत्र विधानेन प्राप्नुयुत्वादिना ।
 पात्रे विद्यातपस्या युक्ते । दत्तं दानं विशेषतः समग्रफलाये-
 त्यर्थः । तथा च दृष्टान्ततया ज्ञानकृतपापस्य भवदेवभट्टेनापि
 शूद्रगतवस्त्रादिदानकामस्यैव भ्रान्त्या ब्राह्मणगतवस्त्रादिदान-
 त्वेऽपि न कामनाकृतब्राह्मणगतदानफलम् । अपि तु ब्राह्मण-
 गतदानमात्रफलम् इत्यभिहितम् । एवञ्च दानादिकर्म सया
 कर्त्तव्यम् इति सम्यक्सङ्कल्पजनितेच्छापि धर्मकारणम् ।
 “सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति याज्ञ-
 वल्कावचनात् । तथा “धर्माय पुनरारम्भः सङ्कल्पोऽपि न
 निष्फलः” इति तद्वैकायां यत्तु योगियाज्ञवल्कावचनम् ।
 “विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमयद्वया तु यत् । तद्वरन्त्यसुरा-
 स्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” इति तत् पूर्वोक्तयद्वाविधिसमा-
 युक्तमित्यस्य प्रशंसार्थम् । यथा व्यस्ततिथेर्निन्दा युग्मतिथेः
 प्रशंसार्था अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् पूर्वोक्तापस्तम्बवचनविरो-
 धश्च स्यात् ।

अथ विजातीयप्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः । तथा

च प्रायश्चित्तविवेके दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्नान्तरी-
यकस्यावगोरणस्य प्रायश्चित्तमपि सम्पद्यते इत्युक्तम् । ननु
दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदनन्तःपातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य
कथं सिद्धिः । तथा हि मनुः । “अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमति-
कृच्छ्रं निपातने” ॥ अवगूर्य ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यम्य
शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादितं तत्पापक्षयकामः कृच्छ्रं
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं शंयुधिकरणे । शंयोः प्रजा-
पतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभि-
हिता । तथा च श्रुतिः । “शंयुः प्रजापतिः प्रजाविनेता
प्रजाहितैरतश्च देवानां हविर्वहसाशिषोऽयाचत देवास्त्ववगोर-
णेशतयातनास्वित्याशिषो ददत” इति शास्त्रदीपिकादौ दर्श-
यौर्णमासप्रकरणे “देवा वै शंयुं वार्हसत्यम् असुवन् इव्यं नोव-
हेति किं मे प्रजाया इति ते सुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं यतेन
यातयेद् यो निहन्यात्तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत् यावतः
पांशून् धनंति तावतः परिवत्सरान् स स्वर्गात् प्रच्यवेत् तस्मात्
ब्राह्मणावावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् इति” ।
इतिहासात्मकं ब्राह्मणञ्च । अत्र सशयः । ब्राह्मणावगोरणा-
दिनिषेधोऽयं दर्शयः पुरुषार्थो वेति । अत्र पूर्वपक्षः । प्रकर-
णात् दर्शयौऽयं दर्शोऽवगोरणादिकं न कार्यमित्यर्थः । तदुक्तं
फलाभावात् क्रतोयापि प्रकृतत्वात् तदर्थेता इति अत्र राडा-
न्ताय लैमित्तिसूत्रम् । शंयो सर्वपरीदानादिति । शंयो
शंयुपदयुक्तप्रागुक्तब्राह्मणसंज्ञकयेदेवगोरणाद्यभावो न दर्शया-
नोऽहं कुतः सर्वपरीदानात् प्रकृतत्वात् साक्षात् कृत्यत्वेन सर्व-
स्मिन् कालेऽवगोरणादीनां उल्लानात् तदुक्तम् । “कृतत्वात्
फलप्राप्त्यं पुरुषार्थो न तु क्रतोः इति” ॥ मनुः कथमाय विना-
शितोऽवगोरणस्य साक्षात्तरभाविशतयातनादेतत्त्वम् इति

चेन्न हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति पाणिनिसूत्रानुशिष्टलिङ्गावंगोरण-
 शतयातनयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽवगम्यते । आशुविनाशिनस्तदनु-
 पपत्त्या तद्द्वारौभूतदूरितापूर्वकल्पनात् । एवं पञ्चम्या तृती-
 यया विशेषणेन च साधनत्वं प्रतीयते । यथा याज्ञवल्करः ।
 “विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चे-
 न्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति” ॥ मनुः । “शरीरजैः कर्म-
 दोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैर-
 न्त्यजातिताम्” । यमः । सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्त्रेय-
 कन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति
 सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः” ॥ अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
 पादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः । कर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः ।
 अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापाना-
 नादेः पतनसाधनत्वमवगम्यते । तत्र चिरध्वस्तं फलायालं न
 कर्मातिशयं विना” इति न्यायेनावंगोरणादेर्व्यापाररूपं पापं शत-
 यातनादेः कारणं कल्प्यते । अवयव्यपि पापस्य कार्यान्वित-
 त्वात् तत् सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । यदाह जैमिनिः ।
 “आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामिति” आम्नायस्य
 वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यप्रतिपादकत्वात् प्रामाण्यमिति शेषः ।
 एतदर्शानां कार्यप्रतिपादकानाम् आनर्थक्यम् अप्रामाण्यमिति
 तथापि “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधीनां सुस्तद्वद-
 भूतार्थानां क्रियार्थेन सह आम्नायादिति” आभ्यां जैमिनि-
 सिद्धान्तसूत्राभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसीदन्तीत्यादिभिरुक्त-
 भ्यते । इति विध्येकवाक्यत्वात् क्वचिद्भूतार्थानां सिद्धार्थानां
 क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमुक्तं तथा अत्रापि
 “क्षारीपखेदघण्डनिर्षीदनचालनादिभिर्वासांसि शुध्यन्ति ।
 एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिमुपयन्ति ध्यायमाना इव

घातवोऽग्नी दीपेभ्यस्तस्मात् विग्रहमात् स्नेहात् लोभाद्भया-
दशुभं कृत्वा सद्यः शौचमारभेदिति” हारौतादिप्रायश्चित्त-
विधिवाक्यसमभिव्याहारात् पापस्य सत्त्वे प्रामाण्यम् इति
याज्ञवल्क्यः । “विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” ।

कल्पतरुमिताक्षरयोगोक्तम् । “अथातः कृच्छ्रान् व्याख्या-
स्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्नयेदथापरं
व्रह्मं नक्तं भुञ्जीत अतःपरं व्रह्मं न कश्चन याचेत यथापरं
व्रह्मसुपवसेत्” इति । अयमेव मनुना प्राजापत्यत्वेन परि-
भाषितो यथा । “व्रह्मं प्रातस्वहं सायं व्रह्ममद्याद्याचितम् ।
व्रह्मं परन्तु नाश्रयोयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ ग्राससंख्या
पराशरेणोक्ता । “सायं द्वाविंशतिपासाः प्रातः पञ्चविंशतिः
स्मृताः । अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम्” ॥

अतिकृच्छ्रमाह मनुः । “एकैकं ग्राममश्रीयात् व्रह्माणि
षोडशि पूर्ववत् । व्रह्मसुपवसेदन्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः” ॥
व्रह्माणि त्रीणि नवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजा-
पत्यवत् । एवञ्चातिकृच्छ्रमध्ये कथं कृच्छ्रसिद्धिः । न ह्येक-
ग्राममध्ये द्वाविंशतिपासाः सम्भवन्ति सत्यं नियमपक्षे एवं
दोषो भवतु परिसंख्यापक्षे तु नैष दोषः । एकपासातिरिक्त-
भोजनाभावे द्वाविंशतिपासाद्यतिरिक्तभोजनाभावः सिद्ध्यति ।
एवमेव भवतु दण्डनिपातप्रायश्चित्तादवगोरणप्रायश्चित्तसिद्धिः ।
किन्तु प्रचारिणी गुरुदारगमनप्रायश्चित्तेनेव गुरुणा न घृत्र-
कीर्णप्रायश्चित्तं कृतं भवेदिति प्रायश्चित्तविवेककृतदुर्लभं कथं
मङ्गच्छते । तथा हि याज्ञवल्क्यः । “पाचाद्यपयोः स्मृतां
गच्छन्तु गुरुतन्पगः । दित्वा सिद्धं यधस्तास्य मक्षामायाभु
योपितः” ॥ तथा “पथकीर्णं भवेत्तत्वा व्रह्मचारी तु योपितम् ।
मर्दभं पशुमासभ्य नैषट्कं च विगृह्यति” ॥ अथ सरणेन कथं

योगसिद्धिरिति चेन्न मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रत-
 प्रतिनिधिधेनुदाने एतद्यागप्रतिनिधिधेनुदानसम्भवात् गुरुप्राय-
 श्चित्तेनैव लघुपापनाशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अथ यत्र विहित-
 यवादीनामवघातादिना नाशे यवादिसाध्यत्वं पुरोडाशस्य
 न स्यादतीव्रवयवपर्यन्तः शास्त्रार्थः । एतच्च यवानामपचारे
 प्रतिनिधीभूतगोधूमादिगतयवाद्यवयवेषु प्रत्यभिज्ञानसम्भवात्
 प्रतिनिधिन्ध्यायावसर इति । अथ गोधूमादिगताः कथं यवा-
 द्यवयवाः न खल्वन्यत्रान्यावयवाः सम्भवन्ति । उच्यते । अव-
 यवाः खलु केचन यवादिमात्राणां केचन गोधूममात्राणां केचन
 उभयवर्गाणां निष्पादकाः । तत्रोभयनिष्पादकानामुभयत्र
 सम्भवात् गोधूमादिगता अपि यवाद्यवयवा यवाद्यवयवत्वेन
 प्रत्यभिज्ञायन्ते अवह्नियन्ते च । किन्तु यवादिमात्रारम्भका-
 णामसम्भवान् तदितरमात्रारम्भकाणाञ्च सम्भवात् न यागा-
 दीनां पूर्णनिष्पत्तिः अतो मुख्यालाभ एव प्रतिनिधिरिति
 अतएव जीभूतवाहनप्रभृतिभिरुक्तं यथा मुद्गापचारे माष-
 प्रतिनिधी मुद्गानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धेऽयन्न्रिया वै माषा
 इति माषा निषिद्धाः माषगतमुद्गावयवोपादानेऽपि माषाणां
 यज्ञसम्बन्धी नास्तीति वक्तुं न शक्यते माषामिश्रितानामेव
 यज्ञसम्बन्धप्रतीतेरित्यन्तेन तत्र माषामिश्रितानामिति माष-
 मात्रारम्भकावयवामिश्रितानामित्यर्थः अन्यथा मुद्गेऽप्युभया-
 रम्भकावयवत्वे माषारम्भकस्यापि तत्र सत्त्वात् यागे तदुपपन्न-
 मनुपपन्नं स्यात् । अतएवोक्तं यत्र यत्र सौसाहस्य तत्र तत्रा-
 वयवानां भूयस्त्वेन त्यागायोगात् । सुसदृशा एव गृह्यन्ते
 तस्यासम्भवे तु यत्किञ्चिदवयवसत्त्वेनापीति । परिशिष्ट-
 प्रकाशेऽपि । यत्र विहितद्रव्यावयवा एव प्रत्यभिज्ञायन्ते
 यथा गवये गवावयवास्तत्र हि प्रतिनिधिन्ध्याय इत्युक्तम् ।

एवञ्च व्रताचरणधेनुदानयोः प्रतिनिधिन्यायासम्भवात् कथं प्रतिनिधित्वम् इति चेन्न वचनाद्भविष्यति यथा मनुः । “ख्याप-
नेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृत् सुच्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” ॥ आपदौत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानं
प्रतिनिधिरित्यर्थः । मरणयोगादीनामपि तपस्त्वं यैर्यैर्व्रतै-
रपोहेतैत्युक्ता मरणादीनामपि मनुनोक्तत्वात् । “उमेति
चपला पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः । सोढुं क्लेशस्वभावस्य
तपसः सौम्यदर्शने” ॥ इति मत्स्यपुराणोक्तवैधक्लेशजनक-
स्वभावत्वाच्च । उमेति चपलात्वमिति शेषः । अतएव शाता-
तपः । “देवतार्थे पितृणाञ्च ब्राह्मणार्थे च नित्यशः । स्वं
चिन्वतां स्वहृत्तेषु योनः क्लेशः स नस्तपः” ॥ स्वं धनं चिन्वतां
सञ्चयं कुर्वतां स्वहृत्तेषु प्रतिग्रहादिषु इति कल्पतरुः । अत्र
विशेषदानमाह संवर्त्तः । “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं
तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥
यमः । “तिलं ददाति यः प्रातस्त्रिलान् स्पृशति खादति ।
तिलैः स्नातस्त्रिलैर्जुह्वत् सर्वं तरति दुष्कृतम्” ॥ अग्निपुराणम् ।
ब्रह्महत्याकृतं पापमन्नदानात् प्रणश्यति । अन्नदः पापकर्त्तापि
पूतः स्वर्गे महीयते” ॥ हिंसात्मके तु दानस्य प्राधान्यं तपसः
प्रतिनिधित्वमाह मनुः । “दानेन बधनिर्णयं सर्पादीनाम-
शक्नुवन् । एकैकशयरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये” ॥ बध-
निर्णयं बधात् शौचम् । वस्तुतस्तु पापक्षयसाधनत्वेनोक्तानां
कच्छचान्द्रायणादीनां यथा कथञ्चित् येन केनाप्यनुष्ठितेन
यस्य कस्यापि पापस्य क्षयः । तथा च विश्वामित्रः । “कच्छ-
चान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च रहस्ये च
सशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥ प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकच्छः परा-
ककः । अतिक्षुच्छः पर्णक्षुच्छः सौम्यः क्षुच्छातिक्षुच्छकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धौः तप्तकच्छुस्तु पावनः । जलोपवास
 कच्छुस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥ एते व्यस्ताः समस्ता वा
 प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रय-
 त्ततः । कार्याद्यान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥ शिशु-
 चान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा । यवमध्यं तथा प्रोक्तं
 तथा पिपीलिकाकृतिः ॥ उपवासस्त्रिरात्रन्तु मामः पक्षस्त-
 दर्शकम् । षड्विंशद्वादशाहदिकार्यं शुद्धिफलार्थिना ॥ उप-
 पातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च
 अभिसन्ध्यापेक्षया ॥ जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद् बुद्धिस्तं
 तथा । अनुबन्धादिक दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥ प्रकाशे
 बहुभिज्जाते पाप इति शेषः । रहस्ये बहुभिरज्जाते सशये पापस्य
 अनुक्तके अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्ते प्रकीर्णक
 इति यावत् । अस्फुटेऽव्यक्तेऽज्जाते इति यावत् आदिपदविव-
 रणं प्राजापत्य इत्यादि । सौम्यः सौम्यकच्छुः व्यस्ता असमस्ता
 अनेकश इति यावत् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति तत्तथा एकशो
 व्रतमिति शेषः षड्विंशद्वादशाहदीत्यत्रादिशब्दोऽयमनुक्तप्राय-
 श्चित्तपरिग्रहार्थः । अथैव समस्ता इति निर्विषय स्यात् न ह्येकत
 मरणद्वादशवार्षिकादिसम्भव इति चेन्न कामतः शूद्रकर्तृका
 ग्निहोत्रादिगुणयुक्तब्राह्मणवधे विषयसम्भवात् । “द्विगुणा
 चत्रियाणान्तु वैश्याना त्रिगुणा मता । चतुर्गुणा तु शूद्राणा
 परिपदुक्ता महात्मना ॥ परिपदुत प्रोक्त शुद्धये पापकर्माणाम् ।
 अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टहनने शुद्धः । क्षीरो शुकतरो ज्ञेय-
 चयादीना न संशयः” ॥ इति भविष्ये ब्राह्मणापेक्षया चतु-
 र्गुणप्रायश्चित्तश्रुते । “समो द्विगुणसाहस्रमानन्त्यश्च यथा-
 क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् त्रिमासा तद्वदेव हि” ॥
 इति दक्षवचनाच्च । अतो द्वादशवार्षिकव्रताद्यनन्तरमपि

मरणसम्भवात् । व्रतन्तु द्वादशवार्षिकादतिरिक्तकालिकं न भवति यच्च यावज्जीवनव्रतं तदपि द्वादशवार्षिकद्वैगुण्येन संकलितम् अन्यथा तत्संसर्गिणो जीवनकालानियतत्वेन प्रायश्चित्तकल्पनानध्यवसायापत्तेरेवमेव प्रायश्चित्तविवेकः । अभिसन्धेस्तारतम्यं साहचर्यपरदारत्वादिना । जातेस्तारतम्यं ब्राह्मणत्वादिना । शक्तिर्बलत्वादिना । गुणस्य विद्यत्त्वादिना । अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेशः ।

अथ धाम्नायणादौ भोजनपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापको विधिः । स चाह्रदः सभ्यामुपासीत इत्येवं रूपम् । नापि तद्गच्छणस्यानाद्यवश्यकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमात्रफलको नियमविधिः । स च तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतैवेत्येवं रूपः । तथा च “स्वश्चा क्रियमाणे च यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् । चीद्यते नियमः सोऽत्र कृतावभिगमो यथा” ॥ तथात्वे पितृमरणादवपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव प्रापद्येत तद्गच्छणस्य समकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ॥ इत्युक्तस्वार्थान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तबाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्या एव युक्ता सा च सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उपवासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं महर्षादैः । “अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित भोजनम्” ॥ अन्यथा प्राजापत्यव्रतेऽपि व्रह्ममद्यादयान्वितमिति । “यथाचित्तन्तु मध्याह्ने चतुर्विंशतिशुद्धये” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचितस्यादामे व्रतखोपा-

पत्तिः स्यात् । चतुर्विंशतिरिति चतुर्भिरधिकाविंशतिर्यत्र
तत्तथा अयाचितन्तु स्वकीयानुदयोगेन परादृतं दत्तं वस्तु ।
तथा च यतिधर्मे उशना । “भिक्षाशनमनुदयोगात् प्राक्
केनाप्यनिमन्त्रितम् । अयाचितन्तु तद्वैश्यं भोक्तव्यं मनुर-
ब्रवीत्” ॥ याज्ञवल्क्यः । “अयाचितादृतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-
कर्माणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विपस्तथा” ॥ एतेन
तदानौमयाचितत्वेन गृहस्थितानामयाचित्वमिति निरस्तम् ।
प्राजापत्ये परिसंख्या व्यक्तमाह गोतमः । “अथापर त्रहं न
कञ्चन याचेत” इति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरप्यन्नादि-
जातप्राणिवधे अनूक्तवृत्तप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानु-
गमननिमित्त इव शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्नान्तरनिवृत्ति-
रवस्रीयते इति वदद्भिः सर्वप्रायश्चित्ते परिसंख्या दुर्गसिद्धोऽपि
अग्राहभोजीत्यस्य सति भोजनेऽग्राहमेव भुङ्क्ते न ग्राहमिति
न तु नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । यथा मया स्नान
कर्त्तव्यमिति नियमे सत्यस्नानात् व्रतभङ्ग इत्याह अतएव
लुच्छ्रभूयस्त्वसम्युपपद्यतेऽत्र विक्षेपयति वीधायनः । “अष्टौ
तान्यव्रतघ्नानि आपो मूल फल पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या
च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ अतएव फलाहारादौ तथाचारः ।

अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः । “पापे गुरुणि
गुरुणि लघुनि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगु-
स्त्रायम्भुवादयः” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “एवं विषयभेदाद्वै
व्यवस्थाप्यानि पुत्रक । प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि
च ॥ अन्यथा हि महावाहो लघूनामुपदेशतः । गुरुणामु-
पदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” ॥ इति भविष्यपुराणात् ।
“स्वल्पसाध्ये च दुःसाध्यं आवयेत् सततं जने । यथा पापे
न वर्त्तत प्रायश्चित्तमयादिह ॥ न निर्दिशेदल्पसाध्यं प्राय-

श्चित्तं नरे बुधः । तस्मिन् संक्रमते पापं कर्त्ता तु तद्विसुच्यते” ॥
 इति गङ्गावाक्यावलोभृतस्कन्दपुराणवचनात् । “यस्मिन्
 कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् । तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्
 यावत्तुष्टिकरं भवेत्” ॥ इति मनुवचनाच्च । अभ्यस्तानभ्य-
 स्ताभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि इत्यादि विश्वामित्रवचनैः सर्व-
 प्रायश्चित्तानां सर्वपापक्षयहेतुतोक्ता एवञ्च पापविशेषे प्रायश्चि-
 त्तविशेषोपदेशो मुनीनां तत्तुल्यप्रायश्चित्तप्रदर्शनाय अन्यथा
 प्रायश्चित्तविशेषकल्पनायामनध्यवसायः स्यात् । अतएव विश्वामि-
 त्रवेषां । “कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके” ।
 इत्यादिविशेषवचनेन तदभिहितं तेन प्राजापत्यादिसाध्यपाप-
 क्षयस्य तदन्यूनक्षेत्रे प्रायश्चित्तान्तरसाध्यतापि अतएव ।
 “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनौम्” । इति प्राजा-
 पत्यव्रतानुकल्पत्वेन श्रुतं धेनुदानं तत्तुल्यत्वेन सकलस्य पापा-
 न्तरेऽपि कल्प्यते । अतएव यौधायनेन सामान्यत उक्तम् ।
 “बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्या-
 देकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ एवं पूर्वोक्तगर्दभपशुघागसाध्य-
 पापनाशस्यापि तदधिकक्षेत्रेण मरणिन प्रसङ्गात् सिद्धिः ।
 अतएव ब्रह्मावधपापक्षयार्थिनो गोसहस्रदानेन तदनधिकसर्व-
 पापक्षयमाहाङ्गिराः । “गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रति-
 यादयेत् । ब्रह्महा वै प्रसुच्येत सर्वपापेभ्य एव हि” ॥ यमः । “गवा-
 ङ्गिकं देवपूजावेदाभ्यासः सरित्प्लवः । नाशयन्त्याश पापानि
 महापातकाजान्यपि” । गवाङ्गिकं गोर्दिनभक्ष्यम् अपि ना ह-
 रत्पापनाशकस्य सुतरामल्पपापनाशकतावगम्यते । तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “वेदाङ्गान्दासि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च
 दिवोकसः । शतार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ।
 उपाकर्मणि चोत्तमं स्नानार्थं यज्ञवादिनः । यियाघ्ननुग-

च्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः । समवायश्च यवैषां तत्रान्ये
बहवोऽमलाः । न्यूनं सर्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः' एषां
वेदादीनां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतरा एव ब्रह्महत्या-
दयो दोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ।
अतएव अविज्ञाते गर्भवधे पुरुषशङ्कया पुंवधप्रायश्चित्तमेवोक्तम् ।
गुरुणा पुंवधप्रायश्चित्तेन लघुनः स्त्रीवधपापक्षयस्य सम्भवात् ।
यथा वशिष्ठः "ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणह्ना भवति अविज्ञातश्च गर्भम्
अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति तस्मात् पुंस्कृत्या जुह्वती"
इति प्रायश्चित्तविवेकः महाभारते । "यद्यकार्यशतं कृत्वा
कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दहति गङ्गाभस्तूलराशिभि-
वानलः" ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यम् । भविष्ये । "गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्
ध्यायन् जाग्रदु भुञ्जन् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां
स च सुचेत बन्धनात्" ॥ तथा "भवनानि विचित्राणि विचि-
त्राभरणाः स्त्रियः । आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्" ।
ब्रह्माण्डे । "यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्वक्त्यावगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा" । दानधर्मे ।
"अन्धाः क्लीषा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः । गङ्गां
संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्" ॥ स्कान्दभविष्ययोः ।
"स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्मवधादिकम् । दुराधर्मं कथं
याति चिन्तयेद् यो वदेदपि । तस्याहं प्रददे पापं कोटिब्रह्म-
बधोद्भवम् । स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीपाके मद्द्वीयते ॥
आकल्पं नरकं भुङ्क्ता ततो जायेत गर्दभः" ॥ ब्रह्माण्डे ।
"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये । इह ते सर्व-
भोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्" ॥ यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम् ।
"वित्तान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासी ह्यग्निहोत्रिणः । वित्ते हि

सम्भवेदिज्या तीर्थाद्यर्थे न तु ब्रजेत्” ॥ स्कान्दमन्त्रयोः ।
 “तीर्थयात्रादिकं कृत्स्नमकुर्वीणोऽपि मानवः । गङ्गातीथस्य
 साक्षात्परात् सोऽप्यत्र फलभाग भवेत्” ॥ यात्राकरणे तु भवि-
 यपुराणम् । “गङ्गास्नानसमायुक्तो विधिना स्वगृहात्ततः ।
 निर्गत्य मध्ये च नरः शुद्धेशे म्रियते यदि । गङ्गास्नानफलं
 सोऽपि नियतात्मा लभेत् सदा” ॥ समायुक्तः समुद्युक्तः
 विधिना यथोक्तविधिना । तथाविधकृतयात्र इत्यर्थः । तद्विधि-
 माह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
 सुसयतः सच पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
 संपूजयेद्, भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव
 साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतस्यापि
 पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं प्रकुर्वत-
 स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ॥ सुसयतः
 पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवास-
 स्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताञ्च संपूज्य वृद्धिश्चाह कृत्वा
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभसन्ने यात्रां कुर्यात् तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने सुगुह्यतमपि । “प्रयागे
 तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कच्चानां धनं कार्यं न
 हृथा विकचो भवेत्” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेगोऽपि
 तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु यात्रं
 कुर्यात्तु सपिपा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेगे च न
 संग्रहः” । इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यायत्नी । यस्तु-
 तस्तु तीर्थपत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेगे इत्येव वक्तव्यम् । यात्रा-
 प्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेगयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरलाभस्तु
 प्रत्यागतस्यापीति प्रागुक्तत्वात् अतस्माद् एनायुषधृतं कुर्म-
 पुराणवचनम् । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि

च । वृद्धिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम्” ॥ ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण आहमात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एव देवान् पितृनित्यमिधानात् तत् पूजनमेव पुनः कार्यं न तूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् । “तिलोदकास्त्रलिदैर्यो जलस्थैस्तौर्यैवासिभिः । सदानहस्तेनैकेन गृहे आहं समिप्यते” ॥ अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तथा हि “अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति । वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरं वहिरेकस्य पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति पैठौनस्युक्तेन जलैकचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्मार्हत्वात् । तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति स्थलीपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं आहं तथा नरैः । प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । पिण्डदानं तत्र शस्तं पिण्डाश्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् । आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्रद्धाङ्गुष्ठभ्रकाकाणां नैव दृष्टिहतश्च यत्” ॥ ध्वाङ्गो दण्डकाकः । अत्राकाल इति न रात्र्यादावितिः पर्युदस्तप्रतिप्रसवः । तथात्वे तदाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्तेतराप्रशस्तकालपरम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अपाशस्य विरोधश्च नञर्याः पट्प्रकीर्त्तिताः” ॥ इत्यनुसारात् । काल इति प्रशस्तापराह्लादिकालपरम् । अत्र शुचेः प्राप्नुयस्त्तरविहितप्रथमदिन एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसोवेलादावागमनेऽपि परदिने आहमविरुद्धम् । तथा च इलायुधधृतम् । “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं आहं तत् प्राप्ति-

हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्नात् पूर्वदक्षिणे ॥ पूर्वाह्णे
 सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निर्कोणे । पिण्डदानमिति आह्लासम्भवे
 केवलपिण्डदानमिति न योजयितव्यम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह
 मत्स्यपुराणम् । “पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जले-
 ऽपि वा । तीर्थञ्चाङ्गे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” ।
 महाभारते । “यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो नास्तिको विप्रया-
 त्मकः । सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः” ॥ तथा
 “विषयेष्वतिसंरागो मानसोऽमल उच्यते । तेष्वेव हि विरा-
 गोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् । पिण्डदानं तपः शौचं तीर्थसेवा-
 श्रुतन्तथा । सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः” ॥
 भावः सात्त्विकराजसतामसान्यतममनोवृत्तिः स च निर्मलः
 सात्त्विक इत्यर्थः । एतानि तीर्थे कृतान्यपि अतीर्थान्यतीर्थ-
 कृतानि । यथा “प्रतिग्रहादपाहृतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अद्भुतारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात्
 पुण्येष्वायतनेष्वपि । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” ॥
 निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु । तथा “स्वकार्ये पितृकार्येऽपि
 देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तदनमश्नुते” ॥
 शङ्खः । “तीर्थे प्राप्यानुषङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं
 फलमाप्नोति तीर्थयात्रा फलं न तु” ॥ तथा “यस्य पादो च
 हस्तौ च मनस्यैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च क्लीर्त्तिश्च स तीर्थ-
 फलमश्नुते ॥ नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संचयः ।
 यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्” ॥ हस्तसंयमोऽव
 निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेशादिग-
 मननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
 तत्तत्तीर्थफलबोधकसच्छास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः धार्मि-
 कादिनिवृत्तिः । क्लीर्त्तिर्धर्मार्थतीर्थगमने धार्मिकत्वादिना प्र-

सिद्धिः । फलं श्रद्धागिति शेषः । एतच्च चक्षुःसंयमनादि-
तीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रासुपक्रमाभिधानात् । तीर्थ-
स्नानादि कर्काङ्क्षुः । शङ्केन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव स तीर्थ-
फलमश्नुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अत-
एव पैठौनसिः । “षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” ॥ परार्थेन वीतना-
दिना प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन ।

“तथा प्रतिकृतिं कृत्या तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु
यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः” ॥ प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः ।
अत्र दर्शवटुः । शान्तिदोषिकायाम् । “सप्तभिर्न्यभिर्न्यदि
साद्विदितयवेष्टितम् । प्रणवेन च मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुश-
द्विजम्” ॥ नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्मोपदेशिन्यां पाठः ।
रत्नाकरे तु गृह्यपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
केशोऽत्रायः । तन्मज्जने मन्त्रः । “कुशीऽसि कुशपत्रोऽसि
ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि स्नाते न च स्नातो यस्यार्थं
ग्रन्थिवन्धनम्” ॥ स्कान्दे । “स्नापयेत् स्निग्धमिन्द्रदौन् प्राप्ती-
स्तीर्थं नरोत्तमः । अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” ॥
विष्णुः । “स्वयमुद्दिश्य कर्त्तव्यं स्वार्थं तीर्थं नरोत्तमैः । अक-
तृणां हरन्त्येते तीर्थं पूर्वेषु यत्कृतम्” ॥ नरोत्तमैः स्वयं
स्वार्थमात्मोपायमुद्दिश्य तीर्थं कर्त्तव्यम् । एते आत्मोपायः मदन-
पारिजाते मार्कण्डेयपुराणम् । “मातरं पितरं जायां भ्रातरं
गृहदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” ॥
अत्रिसंहितायामप्येतत् । निमज्जेत स्वयद्रिति शेषः ।
मत्स्यपुराणे । “ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यादृच्छेद् यानेन यो नरः ।
निष्कृतं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानं विवर्जयेत्” ॥ गङ्गावाक्या-

वक्ष्याम् । “संवत्सरं द्विमासीनं पुनस्तौथं व्रजेद्यदि । सुण्डन-
,क्षोपवासश्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशममासाभ्यन्तरे
पुनर्गमने सुण्डनोपवासो न कार्याविति सूचितम् एवं तीर्थ-
प्राप्तिनिसिक्तकथादमपि । आकाङ्क्षायास्तौल्यात् । तदुक्तं
भट्टपादैः । “काकेभ्योरघतामन्नमिति वालोपदेशतः । उप-
घातप्रधानत्वात् किं श्लादिभ्यो न रक्ष्यते” ॥

स्कान्दे । “सुण्डनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वज्र-
यित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा” ॥ यत्तु “गङ्गायां
भास्करक्षेत्रे मातापितृर्मृते गुरौ । आधाने सीमपाने च
वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । तत्र पूर्ववचनं सामान्यतो गङ्गायां
निषेधकं परवचनन्तु प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां विधायकमिति
न विरोधः । सप्तमत्वन्तु गङ्गात्वभास्करक्षेत्रत्वभेदात् । अत्र
सर्वतीर्थं पुराणभारतादिप्रसिद्धदेशविशेषतीर्थपरं शिष्टपरि-
ग्रहात् प्रयागेऽकरणे दीपोऽपि । तथा च “गङ्गायां भास्कर-
क्षेत्रे सुण्डनं यो न कारयेत् । स कीटिकुलसंयुक्त आकल्पं
रौरवे वसेत्” ॥ अत्र गङ्गाप्रयागयोर्वैशिष्ट्यं स्फुटम् । प्रयागे
स्त्रीणामपि सुण्डनं न तु वक्ष्यमाणवचनाभ्यां केशानां दण्डुल-
च्छेदमात्रम् । “केशमूलान्युपायित्व सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्” ॥ इति वचनात् ।
अत्र कारयेत् वापयेत् इति व्यवसात् वपनं कारयिष्ये इति
प्रयोगः । सुण्डने कृतमपि तथा च प्रयागमधिकृत्य “केशानां
यावती संख्या क्षिप्तानां छात्रबीजने । तावद्वयमहसापि
स्वर्गलोके महीयते” ॥ यावन्तो नपत्नीमानि वायुना प्रेरितानि
वे । पतन्ति जात्रवीतीये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ तावद्वयं
महसापि स्वर्गलोके महीयते” ॥ सर्वतीर्थेष्वित्यत्र कस्यधारयः ।

न च प्रयागमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “एवं” कुरुष्व कीर्त्तय
 सर्वतीर्थाभिषेचनम् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव
 नश्यति” ॥ इत्यत्र सप्तम्यन्यपदार्थबहुव्रीह्दिदर्शनात्तदत्रापि
 तथेति वाच्यम् । लक्षणाप्रसङ्गात् । ब्रह्मपुराणवचनेऽन्यथानुप-
 पत्त्या तथा कल्पान्ते बहुवचनानुपपत्तेश्च । न च गृहं संमा-
 टीतिवदुद्देश्यगतत्वेन बहुत्वसंख्याया अविषचित्तत्वमिति वाच्यं
 प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनास्योद्देश्यत्वाभावात् । किन्तु पशुना यजे-
 तेत्यत्र पक्षेकत्ववत् बहुत्वस्य विधेयत्वमिति गङ्गादिविशेष-
 निषेधानुपपत्तेश्च । न चायज्ञिया वैमाषा इति वदत्यन्त-
 निषेधार्थमिति वाच्यम् । तत्र मौनश्चरुर्भधतीत्युपदेशेऽपि
 प्रतिनिधिना माषप्राप्तेर्युक्तो निषेधः । अत्र प्रयागे मुण्डनं
 कुर्यादित्युक्ते गयादौ प्रसक्त्यभावात् कुतो निषेधः । सर्व-
 तीर्थपदस्य तीर्थमात्रपरत्वे गयादौ प्रसक्त्या निषेधः सूक्ष्मः ।
 सामान्यशास्त्रप्राप्तुरपजीवित्वात् पर्युदास एव तत्त्वम् । न च
 “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पिबीश्व मरणं विना । वृथा किनन्ति
 यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” इति कालिकापुराणवाक्या-
 दन्यत्र निषेध इति वाच्यं पूर्वोक्तस्मृतिसमुच्चयवचनेनास्योप-
 लक्षणत्वात् । विष्णुनापि “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृ-
 वियोगतः । कचानां वपनं कुर्यात् वृथा न विकचो भवेत्”
 इत्यत्र तीर्थयात्रायामित्यधिकमुक्तम् । ततः प्रयागेऽवश्य-
 मुण्डनमन्यतीर्थेषु गयागङ्गाविशालाविरजेतरेषु मुण्डने उप-
 वासवत् फलाधिक्यम् । कूर्मपुराणे । “गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा
 मुक्तिमाप्नोति मानवः । अज्ञानात् ब्रह्मलोकश्च याति नास्त्यत्र
 संशयः” ॥ तथा “गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले
 स्यले । अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे” ॥ चकारात्
 स्थलेऽपि । अतिः । “शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्ये जनार्दने” ॥ आग्नेये । “अर्हो-
दके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म
ब्रह्मसायुज्यमेति च” । अर्होदकं चरणान्नाभिपर्यन्तम् । स्कान्दे ।
“गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं
ब्रह्म ददामि मामकं पदम्” ॥ प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनात् गङ्गा-
त्वज्ञानेन मुक्तिः तदज्ञाने ब्रह्मलोकगमनम् । इति ब्रह्माण्डे ।
“स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः । पदे पदेऽश्व-
मेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥ ब्रह्माण्डाग्नेययोः । “दृष्टा तु हरते
पापं सृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् । प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा
त्ववगाहिता ॥ अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति । स्नान-
मात्रेण गङ्गायां मद्यः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥ अन्यस्यानकृतं पापं
गङ्गातीरे विनश्यति । गङ्गातीरे कृतं पापं गङ्गास्नानात् विन-
श्यति” ॥ ब्रह्मपुराणे । “पठ्यादौ क्षणपक्षे तु भूमौ सन्निहिता
भवेत् । यावत् पुण्यममावास्यां दिनानि दश नित्यशः” ॥
गङ्गेति श्रेष्ठः । तेनात्राधिकं फलमित्यर्थः । भविष्ये । “द्वादश्यां
श्रवणर्चे तु षष्ट्यां पुण्ययोगतः । आर्द्रायाश्च चतुर्दश्यां
गङ्गास्नानं सुदुर्लभम्” ॥ तथा “क्षणाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं
स्यात् सर्वपर्वसु । अमावास्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनचये” ॥
शतगुणं पवत्वन पूर्वमुक्तं शतशतगुणमयुतमित्यर्थः । अन्यथा
पर्वत्वेन शतगुणप्राप्ते अमावास्यामिति वैयर्थ्यं स्यात् । तथा
“संवत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ
च मासत्रयफलं क्षमेत् ॥ नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति
मानवः । स शक्रलोकेषु चिरंस्थित्वा कालं सगोव्रजैः ॥ ततो
ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम्” ॥ तथा “पण्मासं
स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
समस्तकुलसंयुतः ॥ समस्तभोगसयुक्ता विष्णुलोके महीयते ।

पराहैदित्यं यावत् नात्र कार्या विचारणा ॥ परमासमेकत्व-
परं सकृदेवोत्तरायणे । एतदेव भवेत् पुण्यं विपुले च तथैव
च” ॥ ब्रह्माण्डे । संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्” ॥

व्यतीपातमाह बृहन्मनुः । “यदथाश्विधनिष्ठार्द्रो नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविगरेण व्यतीपातः स उच्यते” ॥
नागदैवतमश्लेषा । मस्तक मृगशिरः । गङ्गामृतघन्ये भवि-
ष्यपुराणम् । “चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया ।
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ तदा यः स्नाति
गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् । यत्र यत्र विपन्नो हि गङ्गा
भरणजन्तु सः” ॥ व्यतीपातेन चन्द्रमा इति गङ्गायाक्वावत्यु-
क्तपाठोऽनन्वितत्वाद्देयः । तथा “आत्मनो जन्मनश्चत्रे जाङ्गवी
गाङ्गते दिने । नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”
नक्षत्रहैधे मार्कण्डेयपुराणम् । “तत्रचत्रमहीराव यस्मिन्नस्तं
गतो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तत्रचत्रं दिनं स्मृतम्” ॥
पूर्वाह्णमुपवासनक्षैकभक्तेषु । “तत्रैवोपवसेद्वृत्ते यन्निशोयादधो
भवेत् । उपवासे यद्वृत्तं स्यात्तदि नक्षैकभक्तयोः” ॥ इति स्कन्द-
पुराणात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्त याति भास्करः ।
यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥ इति विष्णु-
धर्मोत्तराश्च । यस्मिन्नुदेतीति तु परिशेषात् स्नानादाविति ।
गङ्गामर्त्यावतरणमाह आदित्यपुराणम् । “वैशाखे शुक्लपक्षे
तु तृतीयायां जनादेनः । यथानुत्पादयामास युगश्चारब्धवान्
कृतम् ॥ ब्रह्मलोकात् द्विपथगां पृथिव्यामवतारयत् । तस्यां
कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजा-
तिभ्यः प्रयत्तः प्राशयेद् यवान् । पूजयेच्छृङ्गरं गङ्गां केनाशुच
हिमालयम् ॥ भगौरथश्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्” ॥

सागराणां सगरवंशभवानां “स्नानं दानं तपः आहुं जपहोमा-
दिकञ्च यत् । अहया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पाते” ॥
आह्वे । “वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाङ्गवी जङ्गुना पुरा । क्रोधात्
पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् सुदारुण्यात् ॥ तां यत्र पूजयेत्
देवीं गङ्गां गगनमेखलाम्” ॥ शङ्खः । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयायां तथैव च । गङ्गातीर्थे नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकि-
ल्बिषैः” ॥ नन्दास्नानफलमाह भविष्ये । “सप्तजन्मसु यद्भुक्तं
पतितान्न च तेः सह । संसर्गश्च कृतः पञ्च पातकानि महान्ति
च ॥ तथानिर्वचनीयानि पापानि चयतामिषुः । रजस्वलायाः
स्पृष्टान्नभोजनेनापि यद्भवेत् ॥ सततासत्यभाषेण स्वर्णस्य
हरणेन च । मणेश्चापि च रत्नस्य सामान्यसकलस्य च ॥ वस्तु-
नश्चापि हरणेर्बधैः सल्युर्द्धिजातयः । मित्रहिंसा विप्रहिंसा
मातृहिंसादिभिश्च यत् ॥ जनितानि महान्तीह रौरवादोनि
यानि च । तेष्वनवरतं विप्रास्ताडनञ्च निवारयेत् ॥ यमस्य
किङ्कराणां वै पापमाजन्म तत् कृतम् । बाल्ययोवनवार्द्धव्य-
दशा पापक्षयो भवेत् ॥ ब्रह्मपुरे वसेद्दृष्ट्वा हंसञ्च परमन्ततः ।
धेनूनां कपिलानाञ्च लक्षं दत्त्वा द्विजन्मने ॥ चतुर्वेदाधीत-
काय यत् फलं लभते नरः । श्रीमन्नारायणस्येह वसते दक्षिणे
भुजे ॥ मर्त्यलोके ततो जन्म ततो गुणाययो भवेत् । भुङ्क्ते
सर्वसुखं भोगं यशसाप्नोति मानवः । नन्दास्नानेन गङ्गायां
नात्र कार्या विचारणा” ॥

अथात्र प्रयोगः । तत्सद्व्येत्यादि । सप्तजन्मावच्छिन्न-
पतितान्नमघणपतितसंसर्गकृतप्रापपञ्चमहापातकानिर्वचनीय-
पापक्षयरजस्वला-स्पृष्टान्नभोजनसततासत्यभाषणस्वर्णमणिर-
त्नापहरणसामान्यसकलवस्त्वपहरणसखिवधमित्रहिंसा विप्र-
हिंसा मातृहिंसादिजनितमहारौरवाद्यनवरतयमकिङ्करताङ्ग-

ननिवारणजन्मवात्ययौवनवार्धक्यदशा पापचयब्रह्मलोकाधि-
 करणकपरमहंसदर्शनपूर्वकवासाधीतचतुर्वेदब्राह्मणसम्प्रदानक-
 कपिलाधेनुलक्षदानजन्यफलश्रीमन्नारायणदक्षिणभुजवासतदु-
 त्तरमर्त्यलोकीयजन्मगुणाश्रयत्वसर्वसुखभोगयशः—प्राप्तिकामो
 गङ्गायां नन्दायां स्नानमहं करिष्ये । गङ्गायां रजो योगे प्रति-
 प्रसवमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रावणादिसर्वा मय्यो
 रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥
 यत्तु “आदौ कर्कटके देवी आहं यावद्रजस्वला । चतुर्थेऽहनि
 सप्राप्ते शुद्धा भवति जाङ्गवी” ॥ इति तद्रजो योगमात्रं
 बोधयति न तु स्नानादिनिषेधकम् । अतएव निगमः ।
 “गङ्गा धर्मद्रवौ पुण्या यमुना च सरस्वती । अन्तर्गतरजो
 योगे सर्वाङ्गः स्वैव निर्मलाः” ॥ ब्राह्मिकरजो योगस्तु नीरा-
 जनाद्यर्थे इति शङ्खधर इति कृत्यतत्त्वार्णवः । नारदीये ।
 “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि
 गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥ यज्ञैर्यज्ञैश्च नियमैर्देवैः सत्रा-
 सतोऽपि वा । न तत् फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥
 गङ्गामेवापरस्वेह दिवसाह्नेन यत् फलम् । न तत् फलं समर्थो
 न प्राप्तुं क्रतुशतैरपि” ॥ दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु । “जाङ्गवीतीर-
 सम्भूतां ऋदं सृष्ट्वा विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो-
 नाशाय केवलम्” ॥ गङ्गामधिकृत्य वाराहे । “ब्रह्महा गुरुहा
 गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः । तस्यास्तोयैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” । ब्रह्मपुराणे । प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतु-
 दयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन । अत्र
 न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” ॥ अत्र साधारणत्वेन
 मारदातिनोक्तइस्तो आह्वयः तथा च “चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं
 तन्मविदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तमानाङ्गुलमुदीरितम्” ॥

प्रमाणञ्च पार्श्वेन । “षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्या-
यनदर्शनात् । अनयोर्व्यवस्थामाह कपिलपञ्चरात्रम् । “षष्टि-
भिस्तैर्भवे ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टम-
ङ्गुलं सुनिसत्तमम्” ॥ कन्यसं कनिष्ठम् । यवानां तण्डुला-
नाह कालिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलञ्चाष्टभि-
र्भवेत् । अदोर्घयोजितैर्हस्तचतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः” ॥ दान-
धर्मे । “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदा क्रमते जलम् । तारुर्ध-
विजानीयात् तदूङ्घं तीरमुच्यते” ॥ ब्रह्मपुराणे । सार्धहस्त-
शतं यावत् गर्भतस्तौरमुच्यते” ॥ गङ्गावाक्यावल्याम् । “गङ्गा-
तीरे कृत यत्रात् कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ स्कान्दे । “यज्ञो
दानं तपो जाप्यं यादृच्छ सुरधुजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ गङ्गायामिति तीरपरमिति गङ्गा-
वाक्यावली । याज्ञे “तीरे प्रतियहस्यज्यस्याज्यो धर्मस्य
विक्रयः” ॥ स्कान्दे “तीराद्भ्यूतिमावन्तु परितः छत्रमुच्यते ।
अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । अत्रस्यास्तिदिवं
यान्ति ये मृतास्ते पुनर्भवाः” ॥ गध्युतिः क्षीययुगम् । न
श्मशानं न चादेशो गङ्गायां परिकीर्त्यते” ॥ तीर्थचिन्ता-
मणौ ब्रह्मपुराणम् । “अत्र दूरे समीपे वा सदृशं योजनद्वयम् ।
गङ्गायां सरषेनेह नात्र कार्यं विचारणा” ॥ भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यच्चदानादिजं फलम् । गङ्गातीर्यैव
सतिलैर्दुर्लभं पिष्टतर्पणम्” ॥ अत्र निषिद्धेऽपि दिने तिन-
तर्पणम् । यथा स्मृतिः । “तीर्थं त्रिपिबिम्बे तु गङ्गाया
प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिनमिष्यितम्” ॥
निषिद्धदिनमाह तत्रैव । “रविशुक्रदिने चैव दादग्रां याह-
वामरे । सप्तम्यां जम्भदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्य-
पुराणञ्च “संक्रान्त्यां निमि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । यादौ

जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ आद्यपदम् अमावास्या
 आक्षेतरपरम् । “नौलपण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
 वर्षासु दीपदानेन पिष्टशामन्त्रेणो भवेत्” ॥ इति वचनात्
 तीर्थेतरप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विपुषे चैव संक्रान्त्यां
 षष्ठ्येषु च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे युगादौ कृतवासरे । सूर्य-
 शुक्रादिवारेऽपि न दीपस्तिलतर्पणे” इति । एवञ्च भविष्ये ।
 सतिलगङ्गातोयस्य दुर्लभत्वाभिधानेन तीर्थे तिलाभावेऽपि
 प्रतिनिधिना तर्पणं सूचितम् । “तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-
 रजतान्वितम् । तदभावे प्रसिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ” इति
 योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरज-
 तस्पृष्टजन्तुम् अतएव महाभारते । “द्विषु लोकेषु ये केचित्
 प्राणिनः सर्व एव ते । तर्प्यमाणाः परां दृष्टिं यान्ति गङ्गा-
 जलैः शुभैः” ॥ भविष्ये । “ये नरा दुःखिताः सम्यक् सर्वे ते
 सकुशेस्तिलैः । तर्पिता जाह्नवोतीयेनरेण विधिना सकृत् ।
 प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा” ॥ आभ्या
 वचनाभ्यां तीर्थचिन्तामणौ केवल गङ्गाजलेन सतिलजलेन च
 वाक्यभेदो लिखितः । यत्तु “तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं सतिलेनैव
 तर्पणम् । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठाप्यं कृमिर्भवेत्” ॥
 इति स्कन्दपुराणीयतीर्थे तिलरहिततर्पणनिन्दा साऽपि सप्त-
 म्यादिनिषिद्धतिलतर्पणस्य तीर्थे तिथिविशेषे चेत्यादिना
 प्राप्तप्रतिप्रसवपरा । सुवर्णादिप्रतिनिधिरहितपरा वा अन्यथा
 तिलाभावेऽपि प्रधानस्य बाधः । वचनप्राप्तप्रतिनिधेर्बाधश्च
 तीर्थे स्यात् ततश्च वचनान्तरप्राप्तप्रतिप्रसवेनैव उपपत्तौ
 बाधकल्पनाया अम्यायत्वात् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 विविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ इति जाबालोक्तस्नानाङ्गतर्पणात् । यथा “तर्पणन्तु

शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः” इति योगियाज्ञवल्क्यो-
क्तस्य पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तस्य च प्रधान-
तर्पणस्य सिद्धिस्तथा गङ्गादि काम्यतर्पणं सिद्धरति कामनावतः
प्रधाननिर्वाहस्य विशेषात् । एतेन गङ्गायाक्यावल्योक्तं पृथक्
तर्पणं निषिद्धम् । भाष्ये । “गयाद्याहं कृतं तेन उत्सृष्टस्य
व्यस्तथा । येन तदोचिसंसिक्ते तीरे आद्धमकारि च । गङ्गा-
याच्च गयायाच्च पिण्डदानं समं स्मृतम् । विशेषतः कलियुगे
गङ्गापिण्डः प्रशस्यते” ॥ ब्राह्मे । “सर्वाणि तेषां गाङ्गेयैस्तोयैः
कृत्यानि देहिनाम् । देहं त्यक्त्वा नराः शैवे पदे तिष्ठन्ति
सर्वदा” ॥ तथा “भक्त्या तज्जलपक्वाशौ तज्जलं सेवते तु यः ।
अनायासेन हि नरो मोक्षोपायं स विन्दति” । स्कान्दे “गङ्गा-
तीरं परित्यज्य येऽन्यतीर्थाभिन्नापिणः । ब्रह्महत्याफलं तेषां
सततं संशयात्मनाम्” ॥ स्मृतिः “पष्टिविघ्नसहस्राणि गङ्गां
रक्षन्ति सर्वदा । निवारयन्त्यभक्तांश्च पापकर्मरतास्तथा” ॥
महाभारते । “प्रद्युम्ननगराद् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्वक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता । स्नात्वा तत्राक्षयं
पुण्यं प्रयाग इव लक्ष्यते” ॥ दक्षिणप्रयाग उन्मुक्तवेणौ सप्त-
ग्रामाख्यदक्षिणदेशे । तथा “गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासा-
गरसङ्गमे । स्नात्वैव ब्रह्मणी विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत्” ।
भाष्ये । “यत् पुण्यं जायते पुसा दर्शने परमात्मनः । तद्वे-
देव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः” । स्कान्दे । “गण्डूपमात्र-
पानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दस्य पिबेदापः तस्य मुक्तिः
करे स्थिता । त्रिभिः सारस्वत तोयं सप्तभिस्त्वय यामुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मामैर्गोङ्गं वर्षेण लोयेति । वर्षेद्दशभिर्भ्योति
शालग्रामशिलाजलम् । नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां कापि
देहिनाम् । तत्तत्तीर्थफलावाप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

चेतस्यमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गेयं हरते पाप-
माजन्ममरणान्तिकम् ॥ भविष्ये । “असु नारायणं देवं
स्नानकाले स्मरेत् सदा । साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च
विशेषतः । गङ्गायां मौपलं स्नानं महापातकनाशनम् ॥
तस्यां स्नाने मन्त्रो विद्याकरलिखितो । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते
गङ्गे विषयगामिति । धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर
जाह्नवि । अहया भक्तिसम्पन्ने शोभातर्देवि जाह्नवि । अमृते-
नाम्बना देवि भागौरथि पुनीहि मां” ॥ अत्र “ब्रह्मक्षत्रविशा-
मेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्का-
रकं मतम्” ॥ इति योगियाज्ञवल्क्योक्तस्याप्यबाधः । गङ्गा-
सागरसङ्गमे मन्त्रः । “त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितां
वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै” ॥ गाङ्गेये ।
“पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्” ॥ पूजाजपमन्त्राः भविष्ये । “गां
गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतायै शान्तिप्रदायिन्यै नारायण्यै
नमो नमः” ॥ इति तथा “गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च
नमो नमः । इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत्” ॥ तथा ।
“वासो हिरण्यरत्नानि पद्मपुष्पफलानि च । अन्नपानादिक-
ञ्चापि यस्य यद्ववति प्रियम् ॥ तत्तद्भक्त्यैव गङ्गायै यः प्रय-
च्छति मानवः । तत्तत्सुखमनन्तं हि संप्राप्येह च जन्मनि ॥
प्रेत्यमाप्नोति निर्वाणं परमं यद्विरञ्जनम्” ॥ देवसम्पदानक-
दानेऽपि ब्राह्मणाय दक्षिणा देया । “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
दद्यात् कनकदक्षिणाम्” इति नन्दिपुराणादिति गङ्गावाक्या-
वनी । वस्तुतस्तु देवस्यापि पावत्वात् तस्यैव दक्षिणा देया ।
तथा च भविष्ये । “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात्” ॥ महेश्वर इति

प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् । तथा च मन्दिपुराणम् । “पात्रा-
ख्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाग्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा
मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम्” ॥ सान्तानिकादीत्युपक्रम्य ।

“एतेभ्योऽपि द्विजातिभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्” ॥ इति मनु-
वचने यस्मै दानं तस्मै दक्षिणा देया दक्षिणेति दर्शनाच्च ।
व्यक्तं मतस्यसूक्ते । “देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च
दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥
दत्त्वात्वित्यत्र देयानीति वाराहीतन्त्रे पाठः । भविष्ये । “सर्व-
तत्त्वमयीं गङ्गां परमेष्ठस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्यपावनार्थाय
गाङ्गतां प्रणमेत् सदा ॥ यथा गौरौ तथा गङ्गा तस्माद्गौर्यास्तु
पूजने । विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने” ॥ अतएव
छागघातसमाचारः ।

गङ्गायां अस्थिमक्षेपः । आदिपुराणे । “भागौरथी यत्र
यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि युदा विपन्नः । तदा तदा तत्र
तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थोनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः
पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वान्यतिलैश्च योज्य । ततश्च
मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु
धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय
भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” ॥ एतदर्हं
तीर्थचिन्तामणो अन्यथा पठितम् । तद्यथा । “स्नात्वा तथो-
त्तौर्यं च भास्करश्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति । “एवं
कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या” । प्रेत-
गणोपगूढां दक्षिणां दिशं नमोऽस्तु धर्मायेति गङ्गाजलप्रवेग-
मन्त्रः । स मे प्रीतो भवत्विति अस्थिमक्षेपमन्त्रः । इत्यनि-
रुद्धमहाः । अथ विष्णुपुराणीये । गतप्राणमिधानात् मृत-
शैवास्थिगङ्गासम्बन्धे पुण्यजनकमिति तेन जीवतो दग्धादि-

स्थाप्यते पश्चात्तत्सम्बन्धाय इत्याचारः । तत्र क्रमः । स्नात्वा-
 चम्यापसव्यं कृत्वाऽस्थोनि पञ्चगव्येन सिक्ता हिरण्यमध्वान्य-
 तिलैश्च संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्-
 पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति धदन्
 जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्विति उक्त्वा प्रक्षिपेत् । ततो
 मज्जनं कृत्वा उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । आदि-
 पुराणम् । “मातुःकुलं पित्रकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थी-
 न्यन्यकुलोत्थस्य नीत्वा चान्द्रायणचरेत्” ॥ एतच्च धनग्रहणा-
 दिना । “अस्थोनि मातापित्रपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये
 कदाचित् । सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषान्तु तीर्थानि
 फलप्रदानि” इत्यादिपुराणे सद्भावकस्य भावशुद्ध्यान्यकुलज-
 स्यापि कृपातिशयात् धर्मबुद्ध्यास्थिप्रक्षेपे फलाभिधानात् ।
 कौर्म्ये । “यावन्त्यस्थोनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । ताव-
 द्दर्मसहस्राणि स्वर्गलोके भक्ष्यते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गा-
 तीयेषु गच्छति” ॥ इति दानधर्मे पूर्वार्धेन पाठात् कालस्यापि
 तावत्त्वं प्रतीयते यमः । “दशाष्टाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातीयेऽस्थि
 मज्जति । गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्” ॥
 मिताचरायां स्मृतिः । “आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातीये संस्थापनं हितम्” ॥
 भविष्ये । “सर्वतीर्थसयीं गङ्गां सर्वदेवसयीं पराम्” । तथा
 “सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायाञ्च नरोत्तमः । अष्टाचरं जपेन्नित्यं
 मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । नमो नारायणायेति प्रणवाद्यष्ट-
 वर्णकः” ॥ स्कान्दमातृस्योः । “क्रोधलोभैकहृत्तोनां विष-
 रीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्यत्र जपयज्ञादिनिष्फलम् ॥
 गङ्गाया यत् कृतं सर्वं सफलं नात्र संशयः । परं ब्रह्मस्वरूपिण्यां
 गङ्गायाञ्च सभावतः” ॥ ब्रह्माण्डे । “सर्वभावा विगुह्यो हि

गङ्गायां कुरुते तु यः । सम्पूर्णफलमाप्नोति ह्येतया तस्य
 कर्मणः ॥ पापानां पापहन्त्री त्वं स्वर्गमीच्छामिहेतुता । स्वभाव
 एव गङ्गायाः शैल्यं हिमवतो यथा ॥ अन्यत्र शङ्कः । “अथ-
 ह्धामः पापात्मा नास्तिको हिमसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पश्यते
 न तीर्थफलमागिनः” ॥ अष्टिहसंशयः फलोपायेतिकर्तव्य-
 तासु निश्चयशून्यः । पुलस्त्यः । “कपटेनापि गङ्गायां स्नान-
 दानादि कर्म यत् । यो लाभस्यातिपूजार्थं कुर्यात् सोऽपि
 दिवं व्रजेत् ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि ।
 महातीर्थे तु संप्राप्ते चतदोषो न विद्यते” ॥ अन्यत्र तु देवतः ।
 “सव्रणः घृतकी घृणी मत्तोन्नतरजस्वलाः । मृतवन्धुरधन्नुश्च
 वर्ज्योऽनष्टौ स्वकास्ततः” ॥ इत्यनेन वर्ज्यतामाह अशुचित्व-
 मप्याह । “दन्तलग्नसमंश्चार्यं लेप्यं मन्येत दन्तवत् । न तत्र
 बहुशः कुर्यात् यत्रमुद्गरे पुनः ॥ भवेद्यौचमत्यन्तं तृण-
 वेधात् व्रजे कर्ते” ॥ रक्षाकरादयोऽप्येवम् । ब्रह्माण्डे । “गङ्गां
 पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत् । यौचमाचमनं केशं
 निर्मास्यं मलघर्षणम् ॥ गात्रसंवाहनं कौडां प्रतिग्रहमथो
 रतिम् । अन्यतीर्थरतिश्चैव अन्यतीर्थप्रसंगनम् ॥ वस्त्रत्याग-
 मयाघातं सन्तारश्च विज्ञेयतः” ॥ आचमनं मुखपोधनाच-
 मनपरम् । “गन्धादौचिप्रिपेक्षूणीं तत आचमयेत् द्विजान्” ।
 इति कात्यायनवचने । “भुक्षाचामेद्यथोक्तेन विधानेन समा-
 दितः । शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि” इत्याचार-
 माधवीयधृतदेवसवचने च तथा दर्शनात् । न तु कर्माङ्गाच-
 मनादिपरम् । तदबाधेन चरितार्थत्वे तद्बाधा योगात् वस्त्रत्याग-
 मिति जले स्नानसाटीत्यागपरम् । स्कान्दे । “नाभ्यङ्गितस्य प्रवि-
 शेत् गङ्गायां न मलादितः । न जल्पन्न मृषा वीचन्न वदन्नानृतं
 वचः । मृषा वीचन्नितस्ततो वीक्ष्यमाणः” ॥ ब्राह्मे । “स्नायीत तैल-

वान् विप्रस्तटभूमिसुपेयिवान्” । तटे, गात्रं प्रक्षाल्य स्नायादित्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “अथाह्वास्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः । प्रक्षोऽभितास्तु केनापि याथ तीर्थादिनिःसृताः” ॥ तीर्थादिनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः । प्रवाहमध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वाद्दोषः । अन्यथा इदानीं गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । “स्वन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्षा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरिषं शभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान् सेतून् कूर्पाथ परिवर्जयेत् । उद्धृत्य त्रीन् पिण्डान् वा कुर्यात्प्राप्तुं नृी सदा” ॥ इति व्रीधायनवचने निरुद्धाया अपि स्वन्तीत्वस्युक्तेः सुतरामेवान्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाज्ञवल्क्यः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पथात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ शुचिरपि क्रियाङ्गस्नाने स्नातोऽधिकारौ, भवति देवे पैत्रे च - कर्मणीत्युपपत्तये प्राङ्निमज्जति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जनरूपत्वात् तीर्थवाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । , “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्वसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्” व्यासः । “नाभेरुर्ध्वं हरेदायुरधोनाभेस्तपः क्षयः । नाभेः शनजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्” ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततस्त्रिराप्नुत्येत्यत्र । यद्यपि नाभिमात्रे जले स्थित एव कर्म कर्तुं शक्नोति गोपविष्टस्तथापि । स्थित्वेत्युपादानाद्बह्वदक एव नियमः । स्वल्पोदके तूपविष्टोऽपि एवमङ्गानां बाधकं विना प्रधानसमदेशत्वनिश्चयात् । सङ्ख्यादि तत्रैव । स्कान्दे । “वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥ वारुणं शतभिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा सदावारुणौ

स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत ऋषिसूर्यग्रहेः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्यैष्ठान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
शुभज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्रजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्रजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्रजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महा-
ज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रर्क्षे
त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य
महाज्यैष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमासर्क्षे । “ज्येष्ठसंवत्सरे चैव
ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्सरः “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षं
स्यात् शक्रदैवतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरीको ग्राह्यः । न तु
संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतो वर्षविशेषः । ज्येष्ठः इति विशेषण-
चैधर्मीयते । संवत्सरे यदि स्यादिति पाठस्तु कात्यानिकः ।
प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः । वारुण्यादिषु पूर्णतिथौ
मध्याह्नादिसमये नक्षत्रसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णतिथिनक्षत्र-
लाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम् । “पष्टिदण्डात्मिकायाश्च
तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमल विद्यादेकादशीं
विना” ॥ इति स्मृतेः । न च “कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल-
व्यापिनो तिथिः । तथा कर्मणि कुर्वीत द्वासवृद्धौ न
कारणम्” ॥ इति ब्रह्मयाम्यवल्क्यवचनात् । “मैत्रं प्रसाधनं
स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च

वान् विप्रस्तटभूमिसुपेयिवान्” । तटे गात्रं प्रक्षाल्य स्नायादित्यर्थः । योगियाञ्चवल्क्यः । “अथाह्यास्वागता आपो नद्याः प्रथमवैगिकाः । प्रक्षोऽभितास्तु केनापि याच्य तोर्थाद्विनिःसृताः” ॥ तोर्थाद्विनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः । प्रवाहमध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वान्न दोषः । अन्यथा इदानीं गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । “स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन्न श्रभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् । उद्धृत्य वीन् पिण्डान् वा कुर्यादपत्सु नो सदा” ॥ इति वीधायनवचने निरुद्धाया अपि स्रवन्तीत्यशुभेः सुतरामेवान्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाञ्चवल्क्यः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवद्वाचरेत्” ॥ शुचिरपि क्रियाङ्गस्नाने स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पैत्रे च कर्मणीत्युपपत्तये प्राङ्निमज्जति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जनरूपत्वात् तीर्थवाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्वसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्” व्यासः । “नाभिरुद्धं हरेदायुरधीनाभेस्तपः क्षयः । नाभेः समजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्” ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततश्चिराद्गुल्येत्यत्र । यद्यपि नाभिमात्रे जले स्थित एव कर्म कर्त्तुं शक्नोति नोपविष्टस्तथापि । स्थित्वेत्युपादानाद्बृहदक्ष एव नियमः । स्वत्पोदके तूपविष्टोऽपि पवमद्भानां बाधकं विना प्रधानसमदेशत्वनिश्चयात् । सङ्ख्यादि तत्रैव । स्कान्दे । “वारुणेन समायुक्ता मधी कृणा तपोदगौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यप्रदृश्यते समा” ॥ वारुणं शतभिषा । “गनिवारसमायुक्ता सा सदावारुणो

मृता । गङ्गायां यदि क्षभ्येत क्षोण्डिख्यैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता गतो यतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोणिकुलसुधरेत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्येष्ठान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
सुमज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शमी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्राजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शमी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महा-
ज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराश्वस्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराश्वस्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे
रव्यवा मैत्रे गुरुचन्द्रे यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य
महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमासं पश्येत् । “ज्येष्ठमंशघ्नरे चैव
ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठामेन ममायुक्ता महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठमंशघ्नः । “ज्येष्ठामूलोपगि जीवे वर्षं
प्राप्तुं शक्यते वतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरीयो पाद्यः । न तु
मंशघ्नः । इति विष्णुधर्मोत्तरीयो पाद्यः । न तु
मंशघ्नः । इति विष्णुधर्मोत्तरीयो पाद्यः । न तु

पूजनम्” ॥ इति मनुवचनाच्च । पूर्वदिन एव कथमिति वाच्यम् । “दिवाकारकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥ इति पराशरवचने दिवामात्रस्य स्नानाङ्गत्वात् मनुवचने मैत्रसाहचर्यात् स्नानपदं प्रातःस्नानपरम् एवमेव कुल्लूकभट्टः । मैत्रं पुरौषोत्सर्गः । मित्रदेवताक् पायुसम्बन्धात् । यत्तु बृहद्ब्रह्मिष्ठः । “अरुग् विचारयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति तत् पूर्वाह्ने विहिततत्तत्तिष्यादिलाभे बोध्यम् अत्र अरुगित्युपादानात् चण्डालादिपरिस्पर्शे न रोगिणः स्नानम् । स्पष्टमाह रत्नाकरं बृहस्पतिः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ आपद्यापि च कष्टायां रुग्णये पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तना-
स्तथा” ॥ स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतौहारे तथेति न दुष्यतीर्थः ॥ प्रत्युत गङ्गायामुत्तरीत्तरकालप्राशस्त्वमाह भविष्य-
पुराणम् । “प्रातःस्नानाद्दशगुणं तुल्यं मध्यदिनं तथा । सायं-
काले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ” इति । “प्रातर्निशि तथा
सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायणमवाप्नोति सद्यः
पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणोक्तवत् । “न देशनियम-
स्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरे-
र्नामनि तुल्यकं” ॥ इति संवत्सरप्रदीपोक्तवत् राहुदर्शनवच्च
रात्रावपि गङ्गायां प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् । “दिवारात्रौ
च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः । स्नात्वाश्वमेधंजं पुण्यं गृहे-
ऽप्युद्धृत्य तज्जलेः” ॥ रात्रिश्चराधिकारमुपक्रम्यादिपर्यणि मा-
न्यवेवाप्यथ । “यतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जलान् सर्वान् यनस्यामृपतो नपि” ॥ अत्रार्जुनस्य
प्रतिषेधनम् । “समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्गमेतं ।

रात्रावपि च गङ्गायां कस्य शुभः परियहः ॥ असंवाधा देव-
नदी स्वर्गसंवादिनी शुभा । कथमिच्छति तां रोहं नैष धर्मः
सनातनः ॥ अनिवार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् । न
स्पृशामो यथा कामं पुण्यं भागौरथीजलम् ॥ स्मृतिः । “न
मन्वी न विधिसैव न मृदो न च गोमयम् । न कालनियम-
स्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम्” ॥ भविष्ये । “सर्व एव शुभः
कालः सर्वा देवस्तथा शुभः । सर्वेजनस्तथा पात्रं स्नानादौ
जाङ्गवीजले” ॥ गृहस्थरत्नाकरे देवलः । “महानिशा तु
सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत
कास्यनैमित्तिकादृते” ॥ अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नाया-
दिति वीधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । अतएव “नद्यः
पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशेषतः” । इति शङ्ख-
वचनं तद्धृतमपि सङ्गच्छते । कृत्यतत्त्वार्णवेऽपि स्कन्दपुराणम् ।
“विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काल-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” ॥ एवञ्च गङ्गास्नानस्य
दिवारात्रि कर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि
दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेषः । कालमाधवौरेऽपि विशेष-
वचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादित्युक्तं तच्च “कर्मणो
यस्य यः कालः” इति प्रागुक्तत्वात् । “अहःसु तिथयः पुण्याः
कर्मणुष्ठानतो दिवा । नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशि-
ष्यते” ॥ जावालोक्तस्य दिवाविहितकर्मणुष्ठाने अहःसु
तिथयः पुण्याः नक्तादिब्रतयोगे रात्रिविहितकर्मणि रात्रिसम्ब-
न्धितिथयः पुण्या इत्युक्तत्वाच्च । न च रात्रौ गङ्गायां तीर्थ-
शब्दं स्यात् इति वाच्यं तस्य तीर्थप्राप्तिमात्रनिमित्तकत्वात् न
तु गङ्गात्वेन निमित्तकत्वमिति । एतेन वारुण्यादौ महाफल-
जनकत्वात् रात्रावपि गङ्गास्नानं कर्त्तव्यमिति महाव्यामोह

एव तस्या राहुदर्शनादिप्रतिप्रसूतेतरसर्वद्रक्मणेऽपि पर्युदस्त-
त्वादिति निरस्तम् । ज्ञानेऽपि सुहृत्तन्मूनतिथिर्न ग्राह्या ।
यथा स्कन्दपुराणं “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिराद्या विपरौता तु पैत्वके” ॥ पद्मपुराणे ।
प्राह्या इत्यत्र भद्रेति पाठः विष्णुधर्मोत्तरे । आदादावस्त-
गामिनीति चतुर्थचरणे पाठः । घटिकात्र सुहृत्तपरा पैत्वक
इत्यनुरोधात् । भविष्ये भोजदेवधृतम् । “चैत्रकृष्णचतुर्दश्या-
मङ्गारकदिनं भवेत् । पिशाचत्वं पुनर्न स्यात् गङ्गायां स्नान-
भोजनात्” ॥ भविष्ये । “माहात्म्यं ये च गङ्गायां शृण्वन्ति
च पठन्ति च । तेऽप्यमस्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः” ॥

गोबधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः । “कृच्छ्रांस्तु
चतुरः कुर्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु द्वयं कुर्यात्
तदहं बालवृद्धयोः ॥ स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥
अत्र शूद्रकर्तृकवधे अर्धश्रुतेः । “गोपवद्विहितः कल्पशान्द्राय-
थमथापि वा ॥ अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥
इत्यनेन उपपातक्रमान्न गोबधधर्मातिदेशात् । तत्र शूद्रस्या-
र्धमन्येषां वर्णानां सम्पूर्णमिति । एवञ्च “शूद्राणाञ्च सधर्माणः
सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ॥ इति मनूजेः प्रतिलोमजातानम-
प्यहं यत्र एकस्याव्यक्तेर्बालत्वं स्त्रीत्वञ्च तत्र यथा बालत्वादिना
अर्धं तथा स्त्रीत्वात्तदहं पादमात्रमिति यावत् । यथा मिता-
क्षरायाम् । “अर्वाक् द्वादशवर्षेऽपि दशैतेरुद्धमेव च । अर्ध-
मेव भवेत् पुंसां तुरोयन्तश्च योपिताम्” ॥ न चैवं तस्याः
शूद्रत्वात्तदहमिति वाच्यम् । अनुग्रहे पादमात्रावधेरुक्तत्वात् ।
यथा हारीतः । “यथा वयो यथाकालं यथा प्राणश्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रयोक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः” ॥ वयो बाल्यादि ।
कालो योगादिः । यथा प्राणमशक्तत्वादि । “तस्मात् कृच्छ्र-

समाप्यदं पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा घनाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ पादं वेति पादमेवेत्यर्थः । “वा म्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये” । इति विश्वदर्शनात् । अतएव “पादं वेति ततो न्यूनं प्रायश्चित्तं न कल्पयेत्” इति प्रायश्चित्तविवेकः । शास्त्रीयं प्रायश्चित्तमुदाहृत्य पद्यादनुग्रहः कार्यः इत्याहङ्गिरा । “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्म-यत्तिभिः । पद्यात् कार्यानुमारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम्” ॥

अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि । यमः । “एको हो वा त्रयो वापि यद् द्रुपुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रगः” ॥ बृहगातातपः । “अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तो भवेत् पूतस्तात्पाप तेषु गच्छति” ॥ अतएव यमः । “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थमयुक्तवचः प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद-चन प्रमाणम्” ॥ धर्मार्थस्युक्तवचं मौमासकसन्निवन्मृवाक्यम् । यस्येत्यनन्तरीक्तं प्रमाण एव यो न मन्येत इत्यर्थः । मनुरपि । “आपि धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ ऋषिजृष्टत्वादाय वेद धर्मोपदेशं तन्मूलं स्मृत्यादिकम् । यस्तदविरुद्धेन तर्केण मौमासादिना अनुसन्धत्ते विचारयति स धर्मं वेदं जानाति न तु मौमासानभिज्ञः । अतएव भट्टपादैरुक्तम् । “धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इति कर्त्तव्यताभागं मौमासा पूरयिष्यति” ॥ इति मौमासा वेदविचारः । सा च कर्मब्रह्मभेदात् जैमिनिवाद-रायणप्रणीता द्विविधा । अतएव बृहस्पतिः । “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यं विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारस्तु धर्महानिं प्रजायते” ॥ वशिष्ठोऽपि । “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहयेत् । विभेत्तल्पश्रुतादेदो भागं प्रहरिष्यति” ॥

श्रुतमर्थविबोधकव्याकरणमौमांसादिशास्त्राण्यष्टादश । यथा
विष्णुपुराणम् । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मौमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ सायुर्वेदो धनुर्वेदो
गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या षष्टादशैव
ताः” ॥ चतुर्दशधर्मप्रमितिप्रधानानि चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
कचिदलौकिकमर्थप्रमाणयन्त्यो धर्मोऽपि प्रमाणम् । अङ्गानि
षडित्यष्टादशप्रायश्चित्तं जानतामनुपदेशे दोषमाहाङ्गिराः ।
“आर्त्तानां मार्गमाण्यानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो
न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः” ॥ प्रायश्चित्तोपदेशे पुण्य-
माह स एव । “यत् पुण्यमृद्धते विप्रे स्त्रियमाग्ने जलादिषु ।
तत् पुण्यं तारिते पापात् प्रायश्चित्तैस्तु मानवे” ॥ अर्चां विना
न वक्तव्यम् “अनर्चितैरनाहृतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं
न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पते” ॥ इत्यङ्गिरो वचनात् । व्यव-
हारचिन्तामणौ ज्योतिषे च । “नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहस्य शनिभौमदिने तथा” ॥
विष्णुः । “ब्राह्मणादौनामशौचे यः सकृदद्रमश्राति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्या-
दिति” । अशौचापगमे प्रायश्चित्तविधानादशौचादभ्यन्तरे
प्रायश्चित्तानाम् । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ इति
दक्षवचनेनापि न प्रतिप्रसवः । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणस्तोषणीयः । यथा मिताक्षरायां पराशरः । “पापं
प्रप्यापयेत् पापो धेनुं दत्त्वा तथा ह्यपम्” । एतश्चीपलक्षणम् ।
“प्रप्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत्” इति स्मृतेः ।
देवत्ववचने तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति । अत्र तोषयित्वेति
श्रवणात् शानतिकरत्वेन तदुपहृष्टान्न दोषः । पापिभ्यः

प्रतिग्रह एव दोषश्रुतेः । प्रतिग्रहस्त्वदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकार इति प्रायश्चित्तविवेकः । अतएव प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषं वदन्ति । क्षत्रियादिभ्यः प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणमन्तर्धाय करणीयः । यथाऽष्टाङ्गिराः “न्यायतो मार्गसाधस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्” ॥ गोवधे तु स्वामिने गोमूल्यं दत्त्वा व्रतं करणीयम् । “आदौ गोपतये दत्त्वा गोमूल्यं साधुकल्पितम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् । न चैतदग्रहणे दोषः । “गवां विक्रयकारी च गविलीमानि यानि च । तावद्वपुः सहस्राणि गवां गोष्ठे कुमिर्भवेत्” इति यमवचनादिति वाच्यम् । तदग्रहणस्य विक्रयत्वेन व्यवहाराभावात् । अवस्थितस्य गवादेर्मूल्यग्रहण एव व्यवह्रियते प्रतिरूपकस्थानीयत्वाच्च न हि प्रतिरूपकग्रहणं विक्रयः । तथा च पराशरः । “प्रमाणे प्राणभृतां प्रदद्यात् प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्य ब्रवीन्मनुः” ॥ प्रतिरूपकं तत्तुल्यप्राण्यन्तरम् । एवं चोरात् स्वामिनो वा क्रीतगवादिकं गोस्वामिने दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतो न विक्रयः किन्तु उपाधि विना यत्र स्वेच्छया साभाय वा विक्रीणीते तत्र तथेति ।

अथ चोरास्त्राभविनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । “विक्रेतुर्देशनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तस्य विक्रयी” ॥ क्रेतुर्यौरत्वेनाभिगृह्यत्वे सति विक्रेतुर्देशनाच्छुद्धिः । एतदप्रकाशक्ये । यथा वृद्धस्यतिः “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्” ॥ मूलं विक्रेतारम् । यस्तस्यापहृतद्रव्यस्य विक्रयी चोरस्तस्मात् स्वामी नष्टधनः सन् “नाष्टिकस्यैव कुरुते तदनं प्रादुभिः स्वकम् । अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्” ॥ इत्युक्तं चैव । स्वं द्रव्यं नृपस्यापराधानुरूपं दण्डं “धान्यं दशेभ्यः

कुम्भेभ्यो हरतोऽप्यधिकं बधः” ॥ इति मनूक्तादिदण्डं क्रेता
 च मून्यमवाप्नोति । कुम्भपरिमाणमाह कात्यायनः । “दश
 द्रोणा भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः” । द्रोण उक्तो
 मिताक्षरायाम् । “षष्ट्युष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम्
 पुष्कलानि च चत्वारि षाडकः परिकीर्तितः । चतुराटकौ
 भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” कल्पतरौ द्वादशप्रसृतिभिः
 कुडवस्तश्चतुर्गुणोत्तरं प्रष्ट्याटकद्रोणा इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणाद-
 ष्टचत्वारिंशत् प्रसृतिभिः प्रस्यस्तश्चतुर्गुणा द्विगुणव्यधिकशतेन
 प्रसृतिभिराटकः । तच्चतुर्गुणादष्टपञ्चदशप्रसृतिभिः
 द्रोणः । तदशगुणादशौत्वधिकषट्शत्यधिकसप्तसहस्रप्रसृतिभिः
 खारो द्रोणविंशतिगुणात् पञ्चदशप्रसृतिभिः त्रिंशताधिकपञ्चदशसहस्र-
 प्रसृतिभिः कुम्भः । तेन षट्प्रसृतिभिः कुक्षिः । प्रस्यपुष्क-
 लयोः पर्यायता इति कुक्षितण्डुलाद्यं गुरुपाद्वारयाग्या इति
 गोपधवाद्याणश्च । “हार्षिगल्पनिकं प्रस्यसुक्तं स्वयमयवर्षा ।
 षाडकस्तु चतुःप्रस्ययतुर्भिर्द्रोण षाडकैः । एनप्रमाणन्तु
 वक्ष्यते । प्रकाशक्रमेण तु स्वामिनो पङ्के नारदहृदस्पती ।
 “वाङ्मन्त्रोपपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाता अयात्
 क्रोतं विक्रोता यदि वा नृपः । स्वामी दत्त्वाहंमून्यन्तु प्रष्टु-
 ह्येतं स्वकथनम् । पञ्च इयोरपद्धतं तत्र म्यात व्यवहारतः ।
 अपिज्ञातक्रमेण दोषस्तथा चापरिपाकनम् । एतद्वयं समाख्यातं
 द्रव्यहानिकरं परम्” ।

अथ क्रयनिर्णयः । मून्य दास्यामोति कृत्वा षड्णाटपि
 क्रयमिदं । तथा विवादविस्तारमणौ कात्यायनः । “पण्यं
 गृहोत्पाद्यो मून्यमटत्वेव दिगं व्रजेत् । ऋतुयवयोपरि-
 दातनं सृष्टिमाप्नुयात्” ॥ अतएव वृहस्पतिः । “गृह-
 चेमादिर्हं क्रोता तुल्यमूण्याधराव्यतम् । पण्यं कारयते यत्तु

क्रयलेख्यं तदुच्यते” । क्रौत्तेऽपि समयविशेषाभ्यन्तरे पद्या-
त्तापादसिद्धिः । यथा भनुः । “क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
यस्येहानुगमो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैवाद्-
दीत वा” । एतत् याज्ञवल्क्येतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“दशैकपञ्चमष्टादशमासव्रतार्हमासिकम् । बीजायो वाह्यरत्न-
स्त्रीदोष्ठा पुंसां परीक्षणम्” ॥ अत्र बृहस्पतिः “पतोऽर्वाक्
पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयस्तत्
क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्” ॥ अतस्तत् द्रव्यपरीक्षणकालात् ।
कात्यायनः । “अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पद्यादिभावितम् ।
क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” । काले प्रागु-
क्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षे तु बृहस्पतिः । “परीक्षेत
स्वयं पण्यमन्येषान्तु । प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा
न पुनस्त्यजेत्” ॥ अत्र विशेषयति नारदः । “क्रौत्वा मूल्येन
यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी । विक्रेतुः प्रतिदेयस्तत् तस्मि-
न्नेवाङ्गविचतम् । द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशंश-
माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तत्” । आह-
रेत् दद्यात् विक्रेत्र इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशंशस्य इति
याज्ञवल्क्यः । “राजदेवोपघातेन पण्यदोषे उपागते । हानि-
विक्रेतुरेवासी याचितस्याप्रयच्छतः” ॥ नारदः । “उपहन्येत
वा पण्यं दद्येतापङ्गियेत वा । विक्रेतु रेव सोऽनर्थो विक्रो-
याप्तप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः
क्रयो । स एवास्य भवेत् दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” ॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्न कृत्यम् । शङ्खलिखितौ । “वाप्य
केशान् नखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि । प्रत्येकं नियतं
कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासोनो वाग्यत-
स्त्रिंशवनं स्पृशेत्” ॥ घृतप्रशसामाह मत्स्यपुराणं “यस्मात्तेजो-

मयं ब्रह्म हृते तत्र व्यवस्थितम् । तेजोऽमृतमयं दिव्यं महा-
पातकनाशनम्” ॥ वहिर्निर्गोतिपरेणान्वयः । “व्रतं निशा-
मुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शनात्” इति लघुहारीतवचनैकवाक्य-
त्वात् प्रत्येकमित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । केशधारणेच्छायां
द्विगुणव्रतादिमाह लघुहारीतः । “राजा वा राजपुत्रो वा
ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् केशानां धारणार्थं द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणेऽपि
व्रते क्षीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्” । विद्वद्विप्रादीनान्तु महा-
पातकादि दोष एव सुण्डनम् । “विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते
केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गां हन्तुश्चावकीर्णः” ॥
इति मिताक्षराधृतवचनात् । हारीतेन प्रायश्चित्तपूर्वाह्ने सुण्डन-
विधानात् । धेनुदानादावपि तथा । स्त्रीणां विशेषमाह
भवदेवभट्टधृतं “वपनं नैव नारीणां नानुब्रज्या जपादिकम् । न
गोष्ठे शयनं तासां न चादध्याह्नवाजिनम् । सर्वान् केशान् समु-
हृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो सुण्डनं
स्मृतम्” ॥ पराशरस्मृतदिति मिताक्षरा । सर्वत्र इति प्रागु-
क्तमहापातकादिपरं न तु प्रयागपरं केशमूलान्युपायित्य
इति वचनात् ।

अथ बाष्पादिभेदात् प्रायश्चित्तम् । तत्रोत्तमोऽष्टवर्षीय-
स्यार्हम् । “अग्नेतिर्यम्य वर्षाणि बालो चापूग्न षोडशः ।
प्रायश्चित्तादेमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” इति विष्णुशास्त्र-
तत्त्ववचनात् । “पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” ॥
इति लघुहारीतवचनान्तु जनैकादशवर्षपञ्चवर्षाधिकबालविष-
यम् । यथाद्विराः “जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेत् गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विमुहये । ततो न्यूनतरस्यास्य
नापराधो न पातकम् । न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न

विद्यते” । ब्रह्मपुराणे । “रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा” । दशमस्कन्धोयद्वादशाध्यायटीकायां श्रीधरस्वामि-
धृतवचनम् । पोगण्डमाह । “कीमारं पञ्चमाष्टान्तं पोगण्डं
दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाद्योवनन्तु ततः परम्” ॥ दश-
मावधीत्यावष्टदशादित्येकवाक्यत्वात् ऊनैकादशवर्षेत्थूनयोऽथ
इत्येतयोर्दशपञ्चदशपरतीति । दशवर्षाभ्यन्तरीयस्य बालस्य
पादविधानाच्चास्यानुग्रहान्तरमिति प्रागेवोक्तम् ।

अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । संवर्त्तः । “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं
दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न
संशयः” ॥ पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च
वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव दानं सुख्यं
तदभावे यथोचितं तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्रयम् । “द्वात्रिंशत्-
पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत्” इति कात्यायनवच-
नान् । षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठन्ति । “धेनुः पञ्चभि-
राध्यानां । मध्यानां । त्रिपुराणिकौ । कार्पाषणैकमूल्या हि
दरिद्राणां त्र्यपकीर्त्तिता” ॥ अत्र पुराणत्रयस्य गौतमोक्तं
हिरण्यादिकमेव देयं तद्यथा । हिरण्यं गोर्वांसोऽश्वो भूमि-
स्तिलाष्टतमञ्चमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विकल्पेन
क्रियेरन्निति अन्यथा इदमनर्थकं स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः
तच्चिन्त्यं हिरण्यं गौरित्यादिना गोर्विकल्पकत्वेन हिरण्या-
दिकमुक्तं न तु गोमूल्यत्वेन ततश्च द्वात्रिंशत्पणिका इत्यादि-
वचनात् । कार्पाषणत्रयदानमेव युक्तम् । तत्र “ताम्रिकः
वार्पिकः पणः” इति याज्ञवल्क्यवचनेन “गुञ्जाः पञ्चाद्य-
मापकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्रो पलं कर्षचतुष्टयम्” इत्य-
मरसिंहोक्तेन अशौतिरत्तिकापरिमिततास्त्रे पणशब्दः सङ्गे-
तितः स च तावत्संख्यकवराट्कैर्लभ्यत इति वराट्कैष्वपि

तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमत्यतस्त्रयोर्वचनम् ।
 “अशीभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । तैः षोडशैः पुराणं
 स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः” इति गौतमोक्तपरिगणनीयनिय-
 मस्तु . अनादिष्टे प्रायश्चित्तकल्पाय आदिष्टे तत्तद्व्यप्राधान्यं
 हिरण्यादेरानुकल्पिकत्वमिति विशेषः । अतएव यमेन . सा-
 मान्यतो दानमुक्तं यथा । “शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन
 च । पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन दमनेन च” ॥ अतः कार्षा-
 पणमयस्य रजतादि दीयते । यस्तु मिताक्षरायाम् । “गवा-
 मभावे निष्कः स्यात्तद्वर्षं पाद एव च” इति स्मरणादिष्का-
 दिकमुक्तं तच्छक्तमाद्यपेक्षया तत्रापि, “चतुःसौवर्णिको निष्कः”
 इति मनूक्तनिष्कस्य न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात्
 साष्टशतसुवर्णेनिष्कवत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा
 चाभारः । “साष्टे शते सुवर्णानां हेमुरो भूषणे पले दीनारेऽपि
 च निष्कोऽस्त्वो” इति दीनार उक्तो विष्णुगुप्तेन । “दीनारो
 रोपकैरष्टाविशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमो भागो
 रोपक उच्यते” ॥ सुवर्णस्वशीतिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा
 च मनुः । “पञ्चकण्ठनको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश” इति
 अत्र काञ्चनं व्यक्तमाहामरसिद्धः । “सुवर्णविस्तो हेमोऽष्टः”
 इति । एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिकारोपकः तदष्टाविशत्या
 द्वात्रिंशद्वत्तिकापरिमितो दीनारो निष्कः ।

अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं
 तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति इच्छया हन्ति
 तदा कामनादारेण ज्ञानस्य प्रवृत्त्यद्वत्वात्तदभावे त्वबुद्धिपूर्व-
 कत्वम् । अतएव प्रवृत्त्यद्विज्ञानस्य कामनाव्यभिचारभावा-
 देव । “लक्ष्मस्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या
 च इयं कार्यम्” इति विश्वामित्रवचनेन ज्ञानाज्ञानाभ्यां

द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्याम् इत्युक्तम् । यथा बृह-
स्पतिः । “कामाकामकृतं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरु-
षापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” ॥ इत्यथ गवयादि-
भ्रमेण यो गोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात्
यदि गोत्वेन ज्ञानव्यन्योद्देशक्षितनाराचादिना यदि हन्ति
तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात् ।
वधनिरुक्तिरग्निपुराणे । “स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो
हननं स्मृतम् । रागाद्विषात् प्रमादाद्वा स्तः परत एव वा” ॥

अथ विषादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुना
“गोषु ब्राह्मणसंस्थासु” इत्यनेन दण्डप्रकरणे ब्राह्मणस्वामिक-
त्वेन गोर्गुरुत्वमभिहितम् । नारदेन च । “देवब्राह्मणराजाश्च
द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् । इत्युक्तम् अतस्तद्वधे गुरुप्रायश्चित्तं युक्तम् ।
तदाह मनुः । “उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्दोष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्रूया-
दक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्नूहुं रजः पिबेत् । शुश्रू-
षित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीत-
मत्सरः ॥ आतुरामभिगस्ता वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितं
पङ्कलग्नां वा सर्वपाणैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा
मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षत्वा तु
शक्तितः ॥ आत्मानो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथ वा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पियस्तं चैव वक्षकम् ॥ अनेन विधिना
यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृत पापं त्रिभिर्मामै-
र्व्यपोहति ॥ हृषभैकादशा गाय दद्यात् सुधरितघृतः । अवि-
द्यमाने सर्वस्य वेदविद्भ्यो न वेदयेत्” ॥ उपपातकसंयुक्तो

गोघ्नो न तु यागाद्यर्थं गोबधकर्त्तापि अतएव सामान्यत उक्तं
 हारीतेन-“वृथा पशुघाते प्राजापत्यम्” । इति यागाद्यर्थोऽपि
 गोबधः कलौ निषिद्धः । “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च
 कमण्डलोः । गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोबधस्तथा ॥
 नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ॥ इति हला-
 युधशूनपाणिगृहस्यरक्षाकरधृतब्रह्मपुराणवचनात् । मद्ये नि-
 पेधं स्पष्टयत्वुशना । “मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यमिति” । एवञ्च
 दुर्गापूजादौ यन्मद्यदानमुक्तं तत्कलोत्तरपरम् । कृतवापः
 कृतसशिखवपनो हतगवीचर्मणा कृतपरिधानोत्तरावगुण्ठनो
 मासत्रयं गोष्ठे वसेत् । तत्र प्रथममासं यवान् यवागूकृतान्
 पिबेत् । अपरमासद्वये चतुर्थकालमश्रीयेत् । पूर्वदिने
 उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीत । सुनिभिर्द्विरशनं प्रीक्ष्यमिति
 श्रवणात् । अक्षारलवणम् अकृत्रिमलवणं मितं स्वल्पम् ।
 मासत्रयधर्माणां हि विधानुगच्छेत् इति । अनुः महार्थः ।
 तिष्ठन्तोऽप्यित्यादिषु बद्धोनां धर्मः कार्यः । स चात्मक्षेत्रकरः
 वीरासनं भिक्षाद्यनाश्रित्योपवेशनम् अभिशस्ताम् अतिक्रान्तं
 भयैर्भयनिमित्तैः सर्वप्राणैः सर्वसामर्थ्यैः । विमोचयेत्तदपसा-
 रयेत् । अतएव विष्णुपुराणम् । “शमं नयति यः क्रुद्धान्
 सर्ववन्धुरमत्तरः । भीताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्यास्यकं
 फलम्” ॥ गां न कथयेन्निवारणाभिप्रायेण पिवन्त स्तन्यमिति
 शेषः । सुचरितव्रतः सम्यक्चरितव्रतः । दक्षिणार्थं हृषभ-
 महितदश गा दद्यात् तदभावे स्वल्पमपि सर्वस्वं दक्षिणार्थं
 दद्यात् । धेनुसंकननमाह । वैशामिकव्रते मासयवपानं
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं यतो यमेन चम्यादिभङ्गे मासाव्यवपान-
 मुक्तं तत्रैव गोभिलेन प्राजापत्यमुक्तम् । यथा भवदेवमदृष्ट-
 यमवचनम् । “यस्य भद्रं गवां कृत्वा लाङ्गूनच्छेदनं तदा ।

पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्धन्तु यवान् पिवेत्” ॥ स्मृतिसागरे
 मोभिलः । “कर्णलाङ्गूलयोश्छेदमस्थिमङ्गं विधाय च । प्राजा-
 पत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः” ॥ अत्र यत् शूद्रस्य
 द्विजतुल्यप्रायश्चित्तमुक्तं तदस्थिमङ्गादिमात्रपरं वैश्यतुल्यशूद्र-
 मात्रपरं वा एवञ्च यत् प्रायश्चित्तविवेके मासयावकपानं क्वचित्
 द्वादशप्राजापत्यतुल्यमुक्तं तद् गोमूत्रमात्रसिद्धयावकपरं क्वचिच्च
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं तत् सिद्धानन्तरप्रक्षित-गोमूत्रपरमित्यवि-
 रोधः । मासद्वयचतुर्थकालभोजने त्रिंशदुपवासास्त्रिंशता
 नक्षत्रैर्दशोपवासाः । तथा च शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्त्रिंशच्च
 निरन्तरोपवासाः पञ्चदश प्राजापत्यतुल्याः । मासोपवास
 धेसुसंकलने उक्ताः । अत्रैकान्तरितत्वादितिकर्तव्यतायोगाच्च ।
 एकादशप्राजापत्यतुल्याः तत्र त्रिंशन्नभोजनं चतुःप्राजापत्य-
 तुल्यं मिलित्वा त्रैमासिकव्रतं सप्तदशप्राजापत्यतुल्यं तदभावे
 सप्तदशधेनवो देया इति बहुसम्प्रता व्यवस्था । भवदेवभट्ट-
 सम्प्रता तु द्वादशधेनव इति पूर्वोक्ता च दक्षिणा देया । तद-
 शक्तौ एकपञ्चाशत्षट्त्रिंशद्वा कार्पापणा देया । दक्षिणायान्तु
 वृषभमूल्यं कार्पापणपञ्चकं गोदशकमूल्यं कार्पापणदशक-
 मिति । पञ्चदशकार्पापणाः एतच्च ज्ञानत इति । अज्ञान-
 तोऽर्द्धम् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा गौरेका दक्षिणा देया ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे
 दातव्य गोमूल्यञ्च न संशयः” ॥ इति सर्वज्ञवचनात्तन्मूल्यं
 कार्पापणमेकं वा दद्यात् एतच्च शस्त्रमुष्टिलोद्भूतगुडविषामन्या-
 दिभिः प्रायिकमृत्युफलकैर्हर्षने धोध्यम् । तथा वृद्धसतिः ।
 “शस्त्रादिना तु गां हत्वा मानव व्रतमाचरेत्” । स्त्रीशूद्र-
 बालवृद्धानामर्द्धम् एकस्त्रीभयपरत्वे पादः । एवञ्च ब्राह्मणा-
 दीनां सगुणत्वनिर्गुणत्वादिना कालदेशादितारतम्येन च मनु-

गुरुप्रायश्चित्तान्तरं बोध्यम् । “समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यश्च
यथा क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तददेव हि” ॥
इति दक्षवचनात् । “समसन्नाह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ॥ ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिर-
सोक्तः यथा । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतैः ।
नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः” ॥

क्षत्रियसम्बन्धिन्या गोवधे तु देवस्त । “गोप्लः परमासान्
तद्धर्मणा परिहृतो गोप्रासाहारी गोव्रतो यवाशो गोभिरभि-
सञ्चरन् विप्रमुच्यत इति” । गोप्रासाहारी गोप्रासाहर्ता
कर्मण्यनिति साधुः । परमासयावकमक्षणे द्वादशप्राजापत्य-
तुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्-
ज्ञानादज्ञानादहं स्त्रीशूद्रवानह्वानामर्घम् एकस्रोमयपरत्वे
पादः ।

वैश्वसम्बन्धिन्या गोवधे तु । शातातपः । “पञ्चगव्येन
गोघातो मासैकेन विगृह्यति । गोमतीञ्च जपेद्द्विद्वयं गदां
गोष्ठे च संवसेत्” ॥ पञ्चगव्यमाह शातातपः । “गोशक्तत्
द्विगुणं भूवः सर्पिर्विद्याश्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये
तथा दधि” ॥ तथाष्टगुणम् । यमः । “आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य
प्रणवेन च । प्रणवेन समाक्षीप्य प्रणवेनैव तत् पिबेत्” ॥ उत्थाप्य
मिश्रीकृत्य एतद्वैकल्पिकं द्रव्यपरिमाणानन्तरम् । मन्त्रान्तरश्च
अन्यगौरवासोक्तम् । गोमतीविद्यामाह । प्रायश्चित्तकाण्ड-
कल्पतरो यमः । “गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । ताम्नु मे गदतो विप्राः शृणुष्व’ सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा-
भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ यममेव परं गावो देवानां
इदिरुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां चरति च हवीषि च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु
गावो होमप्रयोजिकाः ॥ पावनं सर्वभूतानां गावः शरण-
मुत्तमम् । गवः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥ गावः
स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीम-
तीभ्यः सौरभ्यीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो
नमो नमः । ब्राह्मणायैव गवश्च कुलमेकं द्विधाकृतम् ॥
एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति द्विरन्यत्र तिष्ठति ॥ मन्वाज्ञाने
मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मतम् । “जपहोमादि यत्किञ्चित्
कच्छोक्तं सम्भवेन्न चेत् । सर्वे व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या
प्रणवेन च” ॥ गवां गोष्ठ इति श्रवणकुण्डलवत् तात्कालि-
कगोसत्त्वावबोधाय गोमतीजपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजा-
पत्यपञ्चकतुल्यम् एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशू-
द्रबालहृद्धानामर्धम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । शूद्रसम्ब-
न्धिन्या गोवधे तु विश्वामित्रः । “कच्छांस्तु चतुरः कुर्यात्
गोवधे बृद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्धं बालहृदयोः ।
स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥ कच्छान् प्राजापत्यानि ।
तच्चतुष्टयाशक्तौ चतस्रो धेनवः । द्वादशकार्पापणा वा ।
एतज्ज्ञानकृते अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं तदशक्तौ द्वे धेनू षट्-
कार्पापणा वा देयाः । स्त्रीशूद्रबालहृद्धानामर्धम् । एकस्यो-
भयधर्मपरत्वे पादः । स्वामिकृतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेका-
नुसारादुक्तः । व्यवस्था तु तदुपदेशकं वस्त्रादिना परितोष्य
प्राज्ञा । पत्रदाने तु शूद्रेणाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकंगवोवधजन्य-
पापक्षयाय प्राजापत्यव्रतं प्रायश्चित्तं करणीयम् । तदशक्ता-
द्येकधेनुदानं तदशक्तौ कार्पापणवयम् । दक्षिणा च यथाशक्ति
दातव्या । पतस्सर्वे पूर्वदिने सग्निध्वजपनं कारयित्वा घृतं
प्राग्य उपोष्य करणीयम् । प्रायश्चित्तानन्तरं पार्श्वविधिना

शुद्धार्थं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । दशान्यूनब्राह्मणेभ्यो भोज्यादिकं
 देयम् । एतत्सर्वं गोस्वामिनं मृष्यादिना परितोष्य करणौघम् ।
 असुकस्य मतमेतदेवमन्यत्राप्यूहेन लेख्यम् । विशेषदक्षिणोक्तौ तु
 सैव लेख्या । केशरक्षणे तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं दक्षिणा च द्विगुणा ।
 योषितां सुण्डने तु अङ्गुलिद्वयपरिमितसर्वकेशाग्रच्छेदनं कर-
 णौघमिति लेख्यम् । प्रायश्चित्तकरणे तु असुकपापक्षयकाम
 इदं काञ्चनमिति वाक्ये विशेषो बोध्यः । नारायणश्च स्मर्त्तव्यः ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायण-
 मवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणे पाप-
 क्षयश्रुतेः । गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गर्भिणीं
 कपिला दोम्भ्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा
 द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ गर्भिणीवधे तु विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत् । एकैकन्तु चरेत्
 कृच्छ्रं यथा पूर्वं तथा परम्” ॥ कृच्छ्रपदं व्रतपरम् । द्विगुणं
 गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्र-
 सम्मिश्रिते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
 सम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं
 विशुद्ध्ये” ॥ मध्यमवचनं भवदेवव्याख्यातम् । यथा लगुडा-
 द्यभिघातेन गोर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदीत्यस्य गर्भमात्र-
 पाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाधरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्राय-
 श्चित्तपादद्वयं सकृद्व्यासम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपाद-

इत्वा गर्भमचैतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः” ॥ दोग्धो
 बहुक्षीराम् । वृद्धस्सतिः । “अतिवृद्धामतिक्रयामतिवालाञ्च
 रोगिणीम् । इत्वा पूर्वविधानेन चरेदहं व्रतं द्विजः” ।
 पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तव्रैमासिकादिना अतिवृद्धा दृणच्छेद-
 नासमर्था अतिक्रया कृशत्वेन दोहनवाहनायोग्या अति-
 वाता वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया । तथा च
 वृद्धद्विराः । “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवा-
 र्षिकी । अतः परन्तु सा गोः स्यात्तद्वर्षी दन्तजम्भनि” ॥
 अतएव वक्ष्यते “द्विपादस्तु द्विद्वयने” इति संवर्त्तः । “व्याप-
 नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे
 च द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां
 बध्ने प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तन्त्रता पापभेदाभावात् ।
 एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरपापमिति प्रायश्चित्तमपि
 तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तदविवक्षायामपि
 गोद्वयबध्ने प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्त-
 द्वैगुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहादिना क्रमकृते तु
 प्रायश्चित्तावृत्तिः । यथोपपातकानुवृत्तौ यमः । “गोघ्नवद्वि-
 दितः कल्पयान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः-
 शुद्धिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोबधतदन्योपपातकयोः प्रकृति-
 विभक्तिरूपयोः संवर्त्तःपस्तम्बी । “एकाचेद्वहुभिः कापि दैवा-
 द्वापादिता भवेत् । पादं पादश्च इत्यायायरेयुस्ते पृथक्
 पृथक्” । इत्याया यत्र यदिद्वितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं
 प्रत्येकं कुर्युः । एकाचेदित्युपलक्षणम् अतो बहुभिर्दयोर्वह्ण-
 नाञ्च हनने प्रतिपूरणं पादद्वयं त्रयं वा कल्पनीयमिति मित-
 त्वरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्य

बधे व्यापन्नानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्त्र-
ताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति । एत-
न्नाकामतो बधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषोपादानात् काम-
कृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं
युक्तम् सन्निष्ठां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसम्भवायात् ।
“एकं घृतां बहूनाश्च यथोक्ताद्विगुणो दमः” ॥ इति प्रत्येकं
दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मितान्नरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे
“स्यात्त्वकामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” ॥ इत्यङ्गिरो वचने-
नाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपाद एव युक्तः ।
सर्वे तु सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सप्तसुपासीरन्निति श्रवणात्त-
थेति । एकं घृतमिति परवचनन्तु गोबधातिरिक्तविषयम् ।
गोबधे एकाचेदित्युपदेगेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्य-
तिदेशानवमरात् । तदवसरत्वे प्रत्येकं पूर्णं प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
स्यात् न पूर्णं प्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके एकं
घृतां बहूनामिति मनुष्यबधे उक्तं बहुभाष्यपादानात् हाभ्यां
जनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथैकहायमादि गोबधप्रायश्चित्तम् । बृहस्पतिः । “एक-
वर्षं गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्
द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्य-
मतः परम्” ॥ इदमपि प्रायश्चित्तनाघवेन अबुद्धिपूर्वकाधम-
गूढस्यामिकबधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन ; यत्-
स्त्रामिकबधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकमूढनीय-
मत एवातिशयानामित्यत्र तस्यैवोक्तम् अतः परम् चतुर्हा-
यणे इत्यर्थः बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः ।

अथ रीधादिनिमित्तक गोबधप्रायश्चित्तम् । अद्विपादः ।

“रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं
वापि निमित्तो यत्र लिप्यते । पादश्चरेद्रोधबधे द्वौ पादौ
बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ।
निमित्तौ लिप्यत इति यथा कथञ्चित् मरणनिमित्ततारतम्येन
“यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात्
पापविशेषेण लिप्यते तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पाद-
श्चरेदित्यादि । रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः ।
बन्धनमयथाबन्धनमकालबन्धनञ्च । योजनं हस्तशकटादौ
योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विप्रये चवनः ।
“प्राजापत्यद्वय गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धनयोक्तृबधे पाद-
द्वया नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिसवनं
गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि रथासु चारयेत् व्रतान्ते
ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधनबन्धनयोक्तृबध इत्यादेरयमर्थः
रोधनिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदन-
मात्रम् । बन्धननिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां
लोम्नाञ्च छेदनम् । योक्तृनिमित्ते च बधे प्राजापत्यपादद्वयं
नखलीमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारबधे संपूर्णं
प्राजापत्यम् । नखलीमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति कल्पतरुः ।
एतद्विषय एव मित्ताक्षराधृत संवर्त्तवचनम् इत्येकवाक्यत्वात् ।
तदयथा । “पादेऽङ्गलीमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे च । शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” ॥ अत्र प्राजा-
पत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशरवचनम् ।
“रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि । योजने पाद-
हीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने । छच्छ्रमज्ञानताडने” इति
वार्द्धस्यत्वात् । दण्डोऽत्र हस्तप्रमाणो ग्राह्यः । तदधिके तु
द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् । यथाऽङ्घ्रिराः । “अङ्गुष्ठमात्रः

स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः । सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड-
इत्यभिधीयते । अस्मादूहुं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् ।
द्विगुणन्तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ । सपलाशः
सपत्रः । एतद्वचनविषय एव च्यवनोक्त प्राजापत्यद्वयमिति
एतच्चाज्ञानतः । यथा वृहस्पतिः । “पादश्चरेद्रोधवधे कृच्छार्धं
बन्धघातने । अतिवाहे च पादोमं कृच्छ्रमज्ञानताडने” ॥
अज्ञानञ्च क्षीणायामक्षीणत्वभ्रमः । क्षीणज्ञाने तु प्रायिक-
मरणं ज्ञात्वा प्रवर्तकस्य चान्द्रायणपादादिकम् । यथा हारीतः ।
“नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने । अतिदोहातिवाहाभ्यां
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इत्येति शेषः । कृच्छ्रं व्रतं तेन
चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः । इति शून्यपाणिं महामहोपाध्यायाः ।
भवदेवभट्टंस्तु । निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं
तदपि युक्तम् अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चि-
त्तस्यानध्यवसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं
व्रतमाचरेत्” । रोधादिनात्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति
वृहस्पत्युक्तस्य प्रथमादि-पदान्मुष्टि-लोद्गलगुडविषाम्नादीनां
प्रायिकमृत्युफलानां ग्रहणं रोधादिनेति यथा कथञ्चिन्निमित्त-
मात्रस्य बन्धादेरिति शून्यपाणिव्याख्यान्तराच्च । तस्मान्निपा-
तनपरम् उभयपरम् एतच्च रात्रौ रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरि-
क्तविषयम् । “सायं सप्तमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः” इति
मङ्गिरो वचनात् । बन्धने मिताचाराया विशेषमाह व्यासः ।
“न नारिकेलैर्न च शालतालैर्न चापि मौञ्जैर्न च बन्धशृङ्गैः ।
भूतैस्तु गावो न हि बन्धनीया वद्धा तु तिष्ठेत् परशु गृहीत्वा ।
कुर्मैः काशेय बध्नीयात् स्थाने दीपविवर्जिते” ॥

अथापानननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः ।
“गोतानि स हता चैव उद्धन्यतापि वा । शून्यागाराद्युपेक्षाया

प्राजापत्यं विनिर्देशेत् । अपालनात् प्रणश्येत्तु गौशरन्ती
 कथञ्चन । जलीधपल्लवे मग्ना नागविद्युद्वताऽपि वा । श्वभ्रे
 वा पतिता कस्मात् श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत्
 कच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । सशिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्य-
 मवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रेवणादिभिः ।
 शार्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसे-
 द्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततर्थाणं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अनडुस्तहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दर्शिणाम्” । अत्र गोस्वामी-
 त्यभिधानात् उत्सृष्टवृषवक्षतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्त-
 कतद्वधे तदुत्सृष्टेर्दोषो नास्ति इति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावे-
 नान्येषां सम्भाव्यमानमीपादानिकस्त्वत्वं निराकरोति कल्प-
 तरुधृतब्रह्मपुराणम् । “अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्त्रोक्तिभिः
 पदेः । ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत्
 कश्चिदन्यो न नयेद्विभान्यश्च यथाक्रमम् । न वाद्यं न च तत्-
 चौरं पातव्यं केनचित् क्वचित्” ॥ वक्त्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः
 स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावादान्यादि-भक्षणे
 मोच्यत्वमप्याह याज्ञवल्करः । “महोद्योत्सृष्टपशवः सूतिका-
 गन्तुकादयः । पालो विपाश्च ते मीषा देवराजपरिप्लुताः” । महो-
 द्योऽनिर्वाय्यः महावल्लीवर्दः । उत्सृष्टपशवः देवतीद्देशेन पित्रा-
 दिनिष्ठफलोद्देशेन चक्राद्यङ्कितास्वल्पपशवः । सूतिका अनि-
 र्गतदशाहाः । आगन्तुका ग्रामान्तरादागताः । आदिगण्डात्
 उग्रमसोक्ताश्च यथा । “अदण्डा इस्तिनोऽग्राय पञ्जापासा हि
 ते छृताः । अदण्डाः काचकुण्डाश्च वृषभः कृतस्रक्षः” । कुण्डः
 क्षत्रः । अत्र काचकुण्डाभ्यामत्यन्ताचमं घृयते । वृषभः कृत-
 स्रक्षः । प्रागुद्योत्सृष्टपशुः एते सपासा विपासा वा सर्वेया

मोच्याः । तथा च मनुः । “अनिर्देशाच्चां गां सूतां वृषान्
 देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्डान् मनु-
 रब्रवीत्” । एतद्भिन्नानां वेषाच्च पालोऽस्ति तेषां मोच्याः ।
 अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः । दैवराजपरिभुताः । गर्जादि-
 श्रवणात् सेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति
 तदा न दोष इत्यर्थः । पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः । “दिवा
 वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तदगृहे । योगक्षेमेऽन्यथा
 चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्” । दिवा पशूनां पालहस्तन्य-
 स्तानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
 पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि रात्रा-
 वपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्ह-
 णीयतां प्राप्नोति इति कुल्लुकभट्टः । स्मृतिसागरसारे बृहद-
 द्विराः । “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः । रात्रा-
 वपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्” ननु दण्डप्रकर-
 णोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न दण्डवत् प्रायश्चि-
 त्तानि भवन्तीति श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्राप-
 वर्त्तते युग्य वैगुण्यात् प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
 द्विंसायां द्विगतं दमः” । इति मनुवचने यत्र सारथेरकौश-
 लात् यानमन्यथा गच्छति तत्र द्विंसायामनुशिचित सारथि-
 नियोगात् स्वामी द्विगतं दण्डं दाप्यः सादिति कुल्लुकभट्ट-
 व्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनो दोषात्त-
 स्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत् गस्यं विनश्येत्तु चेद्वी तावत्
 क्षलं समेत् । पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति”
 याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् गस्यं विनश्यति । ताव-
 देव पालकात् प्राप्तव्यं पालकायतो पालकस्ताड्यः पूर्वोक्तं
 दण्डादिकमर्हतीति दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकहत्या

सम्भवे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा ।
 स्नेच्छपालके स्वयं कर्त्तव्यम् । सशिखवपनमित्यत्र नैमि-
 त्तिकेन सशिखवपनेन सदा बद्धशिखेन तु इत्यस्य “गायत्र्या
 तु शिखां बद्धा नैऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुष्टिकान्तु ततो बद्धा
 ततः कर्म समाचरेत्” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यत्वस्य
 बाधो न दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चम-
 सस्य बाधवश्च । “सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचा-
 रिणा” इति कात्यायनकृतछन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेक-
 श्रुतिमूलकत्वात् तद्वृत्तपारस्करौघे । पर्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि
 तथैवार्थः तद्भाष्यकृता हरिशर्मणापि परिसर्वतोभावेनोप्तशिरसं
 मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च “एते लूनशिखास्तस्य
 दशनैरधिरोहताः । कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा
 इव” । इति विष्णुपुराणोयेन सामगा इति विशेषणान्नान्येषां
 लूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपन-
 प्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेः । त्वणसामगयोरौपस्यन्तु हरिण-
 सुखहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वश्च भक्ष्यत्वेन गायकत्वेनेति
 शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना सदोषवीतिना भाव्यमित्य-
 स्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मण-
 गवानुगमनं सुख्यम् एतेनापालनकृतगोबधे प्राजापत्यं करणी-
 यमिति अत्रेति कर्त्तव्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे
 हलायुधः । ह्यपभो गौय दक्षिणा ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
 पार्श्वः । “गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश” । प्राजा-
 पत्यद्वयाशक्तौ घेनुदयं तदशक्तौ पट्कार्पायणाः । एवञ्च ह्यपमूल्यं
 पञ्च कार्पायणाः । गोमूल्यं कार्पायणैकः । शूलपाणिप्रभृति-
 भिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः । एतच्च शूद्रस्वामि-
 केतरवधविषयम् । शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात् साक्षाद्वधे यत्-

किञ्चिद्विष्णुकृच्छ्रद्वयस्य निबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेनापालन-
 क्षतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं तत्तुल्यं कृच्छ्रद्वयं युक्तमुत्-
 पश्यामः । अतएव एतद्विषय एव स्मृतिसागरसारे वृद्धद-
 द्विराः । “अरक्षिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्हे-
 माचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम्” ॥ व्रतार्हे काम-
 क्षतव्रतार्हे नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं
 पालमतिक्रम्य गर्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
 सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताङ्गोर्मरणे
 प्रायश्चित्तमाह विष्णुः “पल्ललोघवृक्षव्याघ्रश्वापदादिनिपातने ।
 श्वभ्रोद्धम्यनसर्पाद्यैर्मृते प्रादौ नमाचरेत् ॥ अपालने तु कृच्छ्रं
 स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे” ॥ प्रादौ न प्राजापत्यमिव उत्तरवचने
 कृच्छ्रश्रवणात् । तथा “पादघाताप्तके देयो वत्से स्वामिन्य-
 रक्षिते” । अपाप्तके अप्राप्तदम्यावस्ये विहारणपर्यन्ते इति
 यावत् । एवम्भूते वत्सेऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना भृते सति
 स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्राय-
 श्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः ततश्चाप्राप्तदम्यावस्यवत्सा-
 पालननिमित्तकबधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम् । अत्र
 “विमृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राताशक्तः
 कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥ इति नारदीयैक-
 गृह्यरूपतया स्थितानामविभक्तानां ससृष्टानाञ्चापालनाहो-
 प्रणाशस्तत्रैकतमकृतेन प्रायश्चित्तेन सर्वेषां पापनाशः “एक-
 पाकेन वसता पितृदेवद्विजार्चनम् । एक भवेद्विभक्तानां
 तदेव स्यात् गृहे गृहे” ॥ इति वृद्धस्पतिवचनेन “भ्रातृणा-
 मविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मो द्वि-
 भवेदेवा पृथक् पृथक्” ॥ इति नारदवचनेन च एकववासि-
 नामेकतमकृतवैदिककर्मभावेण सर्वेषां फलभागित्वात् । यन्म-

धेकृतमकृतपञ्चमहायज्ञैस्तादृशानां सर्वेषां पञ्चसूनापायनाशो
न स्यात् तदुक्तं मनुना । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु
तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न ह्यपयति शक्तितः । स्वगृहेऽपि
वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥ सूनादोषैः “पञ्चसूना
गृहस्थस्य चुक्षौ पेपण्युपस्करः । कण्डनो चीदकुम्भश्च बध्यते
यास्तु वाहयन्” इति सूक्तैः । सूना हिंसास्थानानि चुक्षौ
पाकस्थानं पेपण्यौ दृपदुपलादि । उपस्करः सम्मार्जन्यादि ।
कण्डनो सुपत्नीदूषलादि । एताः सूनाः स्वस्वकार्ये प्रापयन्
पापेन युज्यते पुरुष इत्यर्थः । अन्यथा च दम्पत्योर्मध्यर्ग
धनम् इत्यनेन तत्र गवि पत्न्याः स्वामित्वात्तस्या अपि प्राय-
श्चित्तान्तरं स्यात् । ननु “ग्राम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे
च सूरिभिः । शरीरार्धं रमृता जाया पुण्यापुण्यफले समा”
इति बृहस्पतिवचनाज्जायापत्योर्विभागो न विद्यते तथा पुण्या-
पुण्यफलेष्वित्यापस्तम्बवचनाच्च । एवम्भूतविषये भर्तृकृतादेव
प्रायश्चित्तात्तन्नाश इति चेद् भ्रात्रादौनाम् अप्येकपाकेन वस-
तामिति प्रागुक्तवचनद्वयात्तथेति तु साधारणधनदानेन प्राय-
श्चित्तं कृतं तत्र सुतरां सर्वेषां पापक्षयः । अतएव विवाद-
कल्पतरुप्रभृतिषु बृहस्पतिः । “बहूनां सम्प्रतो यस्तु दद्यादेकं
धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ तथा च
“पापमेवाययेदध्मान् हत्वैतानाततायिनः” इत्याद्युक्तं पाप-
क्षयायाश्चमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यम् । “अश्व-
मेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपापनाम् । तेनैवा वै विपाप्मा
त्वं भविता नात्र संशयः” ॥ तत्रैव भगवद्वाक्यं “भौमसैनानुनौ
चैव तथा माद्रवतीसुतो । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयोष्टवति
पार्थिव” ॥ उपसंहारेऽपि वैशम्पायनः । “गत्वा चावभृद्ये

राजा विपासा भ्रातृभिः सह । सम्भ्राज्यमानः शुशुभे महेन्द्र-
स्त्रिदशैरिव” ॥ अविभक्तानां पालकानामप्येकं प्रायश्चित्तं
विभक्तानाञ्च पादं पादम् एका चेदिति प्रागुक्तत्वात् बहूनां
गवामपालने तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं व्यापन्नानां बहूनाम् इति
प्रागुक्तत्वात्तत्रापि विभक्त बहुकर्तृके तु द्विपादं प्रत्येकं प्राय-
श्चित्तमिति । गोवधे लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि यथायोग्यं
द्रव्यतत्त्वामिसगुणत्वात्तन्निर्गुणत्वदेशकालविशेषप्रयोजका-
दिभेदेन व्यवस्थेयानि ।

अथ गोवधापवादः । पराशरः । “धूर्वेषु वहमानेषु
दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु
ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव मृती वा सद्य एव च ॥ एवं
गतानां धूर्वाणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि । उत्थितस्तु प्रदं गच्छेत्
पञ्च सप्त दशायवा ॥ आसं वा यदि गृह्णाति तीर्थं वा पिवति
स्वयम् । पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ यदि
व्याधिप्रयुक्तानां दृषाणां हस्तयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन
वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनमाद्यादौ कृते मरणं
भवति तदागमनग्रासग्रहणतोषपानैस्तदानीन्तनमरणे हेल-
भावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते । यदि तु पूर्वव्याधि-
रहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा
प्रायश्चित्तमस्यैव सर्वज्ञः । “यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भ-
विमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारात् दद्याद्ग्रीवाक्षयेषु च । प्राणिनां प्राण-
वृत्त्यर्थे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नेरपकुर्व-
ताम् । द्विजानां गोहिताद्ये वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ मूढगर्भः
अन्तर्मृतगर्भः । मुहवैचित्ते इत्यनेन तथार्थत्वात् । याज्ञवल्करः ।
“क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रेण पातकम् । विपाके गोहया-

‘शास्त्रं भेषजाग्निक्रियासु च’ ॥ विशेषमाहाङ्गिराः । “शृङ्गभङ्गे-
ऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं चरेत् वज्रं सुस्था
सा यदि गौर्भवेत्” ॥ द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः । अत्र
प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात्
गललग्नानुमरणेनात्मघातादि । एवं “गोपालको गवां गोष्ठे धूमं
यस्तु न कारयेत् । मक्षिकास्त्रीनरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते” ॥
इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य देवात्त-
दग्निना मरणे दोषाभावः । तत्रास्थितस्य तु अपालननिमि-
त्तगोबधजन्यदोषः । मिताक्षरायां पराशरः । “कूपे खाते
च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः । आमदाहे तथा घोरं प्राय-
श्चित्तं न विद्यते” ॥ इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित्
दाहादिना मृतविषयम् । इतरत्रापस्तम्बोक्तम् । “कान्ता-
रेष्वथवा दुर्गे गृहदाहावटादिषु ।” यदि तत्र विपत्तिः स्यात्
पाद एको विधीयते” ॥ इति श्रेयम् एतद्वचनं यमस्येति भव-
देवभट्टः । चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारो बोध्यः ।
न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना । अतएव मनुः ।
“चिकित्सायाश्च सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपोऽप्यत्र
प्रायश्चित्तमाह । “दीर्घी दमनातिदोहान्नासापाशदामघ-
ण्टाभरणयोजनात् । तैलपानीपधविनियोगादप्रापन्नानां प्राय-
श्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनियेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्य-
कृच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं
तिलधेनुं वेति” । अत्र गोधेनुतिलधेनुदानानां शक्त्यपेक्षो
विकल्पः । तिलधेनुमाह रत्नार्णवे वराहपुराणम् । “तिलधेनुं
प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि
मुच्यते नरकाक्षरः ॥ चतुर्भिः सेतिकाभिश्च प्रस्य एकः प्रको-
र्तितः । ते षोडश भवेद्देनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥ इत्युदण्ड-

मयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासागन्धमयी तस्या
जिह्वा गुडमयी तथा ॥ पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्वण्टाभरण-
भूषिता । ईदृशीं कल्पयित्वा च स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥ कांस्यो-
पदोद्वां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः । तिलधेनुं ततो दत्त्वा
द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥ आत्मानं तारयेद् दुर्गात् नारकात्
कामभाग्भवेत् ॥ सेतिका कुडवः । स च द्वादशप्रसूति-
परिमितः । चतुर्भिरिति प्रस्यैरिति शेषः । कांस्योपदोद्वां
कांस्यक्रोडाम् । एतच्च गोः शक्तिमनपेक्ष्यैव दमनादितो मरणे
बोध्यम् । यत्तु व्यासेन “घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यदि गोर्भ-
वेत् । कच्छार्द्धमाचरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥ विरेक-
वमनाभ्याश्च सघाते योजने तथा । लता सङ्कुलपाशेन मृते
पादोनमाचरेत् ॥ इत्युक्तं तद्गीररण्यप्रवेशेन लतादिवद्व-
ण्टादिदोषमरणे ज्ञेयम् । पुनर्न्यासः । “शौषधं लवणञ्चैव
स्नेहं पिण्याकमेव च । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पश्च
दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपन्नाना कच्छपादो विधौयते । शौषधे
तु न दोषोऽस्ति स्नेच्छया पिबते यदि ॥ अन्यथा दोयमाने
तु प्रायश्चित्तं न संशयः” ॥ अन्यथा इच्छां विनातिरिक्तौषधे ।
तेनानिच्छया स्वल्पदाने दोषाभावात्तथा व्यवहारः । भवदेव-
भट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं सवर्त्तवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे
च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति परमासान् प्रायश्चित्तं
न विद्यते” ॥ अत्र परमासोत्तरमरणे तद्दोषोपशमनाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति एवञ्च शृङ्ग-
भङ्गादिनिमित्तकपापे मृत्युक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्राय-
श्चित्तेनैव शुश्रूषा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । परमासोत्तरन्तु
शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वाक्तं आसाहंयवपानं प्राजापत्यं वा
कर्त्तव्यमिति । चर्मनिर्मोचनादिनिमित्तविहितप्रायश्चित्तमु-

ज्जाहनादौ तदपवादमाह तुः परागराद्विरमो । “अन्यत्राह-
नमस्त्रभ्यां वाहनिर्मोचने लुते । सायं संयमनार्थस्तु न दुष्ये-
द्वाधवन्धयोः” ॥ अह्नं त्रिगुणादिकरणम् । सप्त स्थिर-
विष्टकरणम् । वाहनिर्मोचनं वाहनादिना चर्मनिर्मोचनम् ।
संवर्तः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु
गोषु विपक्षासु प्रायश्चित्तं न विध्यते” ॥ देवद्रोणी स्वयम्भुनिष्ठा-
स्यवस्यामगच्छरं विहारो गवां मैथुनम् आयतनं ; सीमानिबन्ध-
स्यामम् । अत्र कूपायतनकर्तुरेव प्रायश्चित्ताभाषो न तु गोस्या-
मिनः । सर्वत्रैवापासने तस्य दोषश्रुतः । स्मृतिसागरसारे
गोभिलः । “मुष्कमोपकरो विप्रोऽनु व्रतं चान्द्रायणचरत् ।
प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्याहं विशुद्धये ॥ इमेवां शकटेवापि
वाहयेत् यो ह्यप स्वयम् । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्विगुणं योपितां
गवाम् ॥ ह्यपमस्तु समुत्पद्यते कपिलां वापि कामतः ॥ योज-
यित्वा हस्ते कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् । विक्रयैर्गा विनि-
मयेदंश्वा गोमांसखादके ॥ व्रतं चान्द्रायणं कुर्यात् वधे
साक्षादधौ भवेत्” ॥ मुष्कमोपकरो योजनाशकरः । याज्ञ-
वल्क्योक्तदण्डविधौ मृत्युनिवृत्त्येदयोस्तुल्यत्वाभिधानात् प्राय-
श्चित्तेऽपि तथेति स्वरसः । यथा क्षुद्रपशूनां दुःखादीनुपक्रम्य ।
“निहृष्य छेदने मृत्यो मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतैषु
स्थानेषु द्विगुणो दमः” ॥ मध्यमो मध्यममाहमो दण्डः ।
स तु चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपणकस्तेनैवोक्तः । यथा “माशौति-
पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः । तदहं मध्यमः प्रोक्तस्तदहं-
मधमः स्मृतः” ॥ मूल्यमिति पशुस्वामिने च मूल्यम् । महा-
पशूनां गवाश्वादीनाम् एतेषु पूर्ववचनेतद्वचनोक्तेषु । गोमांस-
खादके जवनादौ । अत्र गवामपण्यत्वेन उपपातकत्वादपि
चान्द्रायणं युक्तं तथाच गोतमः । “पशवस्य हिंसा सयोग

इति” । अस्यार्थः यत्र विक्रोताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र
तेषामपण्यत्वमिति प्रायश्चित्तविवेकः । अपण्यानाञ्च विक्रय
इति मनुनोपपातकगणने पठितम् । विष्णुना च “उपपात-
किनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” । इत्यनेन चान्द्रायणं
विहितम् । तत्र पापस्य लघुत्वाच्चान्द्रायणपदं त्रिशुचान्द्रायण-
परम् । तत्पादोनधेनुचतुष्टयेन संकलितं प्रायश्चित्तविवेकेन ।
एतद्विषय एव “चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कृच्छ्रचतुष्टयम्”
इति समूहत्वे बोध्यं वधे त्वज्ञानबधोक्तं साहचर्येणैकम् एत-
दपि गुरुत्वात् ब्राह्मणस्वामिकविषयम् । ते नान्यत्र गोमांस-
खादकसस्वस्त्रि-विक्रयादिमात्रे त्वज्ञानकृततत्तत्स्वामिकबध-
प्रायश्चित्ताहं वधे सम्पूर्णमिति । रङ्गः कृतेषु प्रकीर्णोपपात-
कानुपातकमहापातकेषु गायत्र्याः शतसहस्रायुतत्रयजपः ।
तथा च मिताक्षरायाम् । गायत्रीमधिकृत्य शङ्केनीकम् । “शतं
जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रं जप्ता च तथा
पातकेभ्यः प्रसीचिनौ ॥ दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी” ॥ कल्पतरी-
यमः । “गायत्र्याः पादमहं वा ऋचः सर्वर्चमेव वा । ब्रह्म-
हत्या सुरापानं सुवर्णहरणस्तथा ॥ गुरुदाराभिगमनं यज्ञा-
न्यत् पातकं महत् । सर्वमेतत् पुनात्याह स्वयं देवस्वतो
यमः” ॥ वीधायनः । “पूर्वोभिर्व्याहृतिभिः सर्वपात-
केष्वामेत् । तस्मादेवाचमनात् सर्वघ्नात् पापात् प्रमु-
च्यते” ॥ अपहारे तु जावालः । “अश्वगोभूमिकन्याश्च
हृत्वा चान्द्रायणचरेत् । क्षुद्रपशूनपहृत्य प्राजापत्यं समा-
चरेत्” ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकम् । प्राजापत्ये धेनुरेका ।
वासादौनामर्द्धादि । “अनाहिताग्नितास्तेय सृणानाञ्चानप-
क्रिया” ॥ इत्यनेन मनुना उपपातकगणने महापातकानुप-

पातकास्तेयेतरस्वर्णस्तेयस्य निर्देशादावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः
स्त्रीशूद्राथामर्षश्च मागुक्तत्वान् ।

अथ निसिन्नित्तो नरवधापवादः । मिताक्षरायाम् । आक्रो-
शादिजनितमन्युनात्मानं, खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्थाक्
आक्रोशनादिकर्त्ता धनादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षसुचैः
आवयति । नात्राक्रोशकस्यापराध इति तदा न दोषः ।
यथा विष्णुः । “उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवयेत् पुनः ।
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते” । द्वयोरिति
बहूनामुपलक्षणम् । उच्छ्रावणम् उद्घोषः ।

अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । यद्यपि द्रवद्रव्यस्य
कण्ठदेशादधो नयनमात्रं पानं तच्च एकस्मिन्नेव प्रयोगे अनेक-
धैव भवति तथापि न तथाविधोऽभ्यासोऽपेक्षितः । यतः
पिबति धात्वर्थस्याभ्यासो ह्यभ्यासः । एकफलोद्देशेन प्रवृत्त-
कृतिव्याप्यानां चैकीयक्रमाणां व्यापारनिचयानाम् अप्येक-
धात्वर्थत्वम् । यथा एकफलोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमाणां स्थाली-
मार्जनादीनाम् श्रीदनपरीक्षणपर्यन्तानां व्यापारनिचयानाम्
एकपचिधात्वर्थत्वम् । यथा वा प्रहारलक्षणां भिन्नत्वेऽपि
एकफलोद्देशकैकप्रयत्नोपक्रमत्वेन एकमेव हन्ति धात्वर्थत्वम् ।
अन्यथा पशुयागे प्रतिप्रहारं प्रहृतं रक्ष इत्येवमादिमन्त्रा-
वृत्तिप्रसङ्गात् । तेनात्रापि एकफलोद्देशेन एकप्रयत्नोपक्र-
माणाम् अपि व्यवहाराणामेकस्मिन् प्रयोगे सकृत्पानत्वं
नाभ्यासः । प्रयोगभेदे त्वभ्यास एवेति सिद्धमिति सुरापाने
भवदेवमद्वैतवद्वाण्डालाद्यन्नभक्षणेऽपि सकृदभ्यासविचारः प्रयो-
गभेदादेवाशनभेदं व्यक्तमाह चात्यायनः । “सुनिभिर्द्विरशनं
प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां निव्यम् । अहनि च तमस्विन्यां
हार्हप्रहरयामास्त” । यद्यपि अन्नादीनां कण्ठादधो नयनमेव

भक्षणं न तु निष्ठीवनाय शृण्णादेः कपोलधारणं तथा विधे
 प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि
 प्रायश्चित्तं ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः “चरेद्ब्रत-
 महत्वापि घातार्थेऽप्येतु समागतः” । अत्र हननप्रतिषेधेन
 तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं
 तथावापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचरितान्नादिमंयो-
 गस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भयत्येव प्राय-
 श्चित्तं मिताचरायामप्येवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रन् हि सुरां
 कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते । यावन् क्रियते वक्तुं गण्डूषस्य
 प्रवेशनम्” इति । अत्र वक्तुं गण्डूषस्य प्रवेशनेन घानाति-
 देशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च “विप्रदण्डोद्यमे
 कच्छन्त्विति कच्छन् निपातने” । इति याज्ञवल्क्यदण्डोद्यमे
 दण्डनिपातप्रायश्चित्ताहं वत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भा-
 वनारहिते अहं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । विवेककृतापि प्रागुक्तं
 चरेद्ब्रतमहत्वापीत्यत्र तथा च व्यवस्थापितम् । तत्र भक्षण-
 प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद् यस्तु
 कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सुतो वैदेहकस्तथा । सागधायी गवौ
 चैव ससैतेऽन्यावसायिनः” । अत्र कामत एव चान्द्रायणतप्त-
 कृच्छ्रयोर्विषमशिष्टत्वेन इच्छाविकल्पा सम्भवात् अथापि वित्य-
 नेन भवदेवमदोक्तममुश्रया योगाच्च । कामतश्चान्द्रायणमका-
 मतस्तप्तकृच्छ्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः । चण्डालाद्युत्पदि-
 माह मनुः । “चत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्रहिना सुतौ । शूद्रादायोगवः क्षत्ता
 चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्ण-
 शूद्राः” । तथा “क्षत्रुर्जातस्तथोग्रान्तु श्वपाक इति कोर्यते ।

क्षत्रियादिप्रकन्यायां कुराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तु-
 र्यो नाम प्रजायते ॥ एतच्चान्द्रायणं सकृद्भोजने आपस्तम्बेन
 प्रमादत इत्यभिधानात् । यथा “चाण्डालानं यदा भुक्तं
 ब्राह्मणायैः प्रमादतः । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधी-
 यते ॥ चान्द्रायणं चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् । यद्भ्रात्रश्च
 त्रिरात्रश्च वर्णयोरनुपूर्वशः” ॥ यद्यपि प्रमादोऽनवधानता इत्य-
 मरः । तथापि सा न गृह्यते अङ्गिरसा कामत एव चान्द्रा-
 यणविधानात् अतएव प्रमादतः सकृदित्यर्थः । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः । चान्द्रायणाशक्तौ धेनुष्यकं देयम् । कापालि-
 कान्नभोजने तत्रारीगमने च ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायण-
 द्वयविधानात् यथापस्तम्बः । “कापालिकान्नभोक्तृणां तत्रारी-
 गामिनान्तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राद्दुष्टिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्” ॥
 कृच्छ्राद्दम् अद्दं व्याप्य कृच्छ्रं प्राजापत्यमित्यर्थः । अस्य
 प्रायश्चित्तविवेके कैवर्त्तदितुल्यत्वाभिधानात् । ज्ञानाज्ञानाभ्या-
 मष्टधाभ्यस्तभोजने इदं प्रायश्चित्तम् अभिगमे तु द्विरभ्यस्ते
 ज्ञेयम् । “त्रहं प्रातस्त्यहं सायं त्रहमद्यादयाचितम् । त्रहं
 परन्तु नाग्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ इति मनुवचनात्
 प्राजापत्यस्य द्वादशाहसाध्यत्वेन मासि सार्धप्राजापत्यद्वयात्
 वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि । तदशक्तौ त्रिंशद्देनवः । “प्राजा-
 पत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभाषे दातव्यं
 तुल्यं मूल्यं न संशयः” ॥ इति संवर्त्तवचनात् धेनुमूल्यन्तु
 कार्पापणत्रयं प्राग्व्यवस्थापितम् । “स्यात्त्वकामकृते यत्तु
 द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरो वचनात् । ज्ञानात् यत् प्राय-
 श्चित्तम् अज्ञाने तदर्हप्राप्तेरत्रापि चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः ।
 अर्थादेकस्मिन्नष्टौ धेनवः । तन्मूल्येऽपि सार्धसप्तधेनुमूल्यं सार्ध-
 द्वाविंशतिः कार्पापणा देयाः । एवं “नलान्युदभ्यनभ्रष्टाः

प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चित्तघातच्युताश्च ये ॥
 सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मवहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धये-
 स्तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा” ॥ इति यमध्वनाचान्द्रायणार्हत्यत्वा-
 न्ननुक्ततप्तकृच्छ्रे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादैकादश
 कार्पाषणा देया इति । एतच्च क्षत्रियादीनां पादपादद्वान्या ।
 एतच्चाभस्यभक्षणप्रकरणे विष्णुः । “विप्रे तु सकल देयं
 पादोनं क्षत्रिये मतम् । वैश्येऽर्धं पादशेषन्तु शूद्रजातिषु
 शस्यते” ॥ एवञ्चापस्तम्बीक्त क्षत्रियादीनां सान्तपनादि आप-
 द्विपयम् आपद्युक्तत्वेनापि प्रायश्चित्तं क्लृप्तदर्शनात् यथा परा-
 शरः । “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्र गृहे यदि । मनस्तापेन
 शुद्धयेत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” । अन्यत्र मनुना प्रायश्चित्ताधिक्य-
 मुक्तम् । तद्यथा । “राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम्”
 इत्यभिधाय “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्रयहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विरमूत्रमेव च” ॥ सान्तपने
 धेनुद्वयं कामाकामाभ्यां सान्तपनप्राजापत्ययोर्विधानात् । यथा
 मनुः । “जातिभ्रशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।। चरेत्
 सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया” ॥ कृच्छ्रं व्रतम् ।
 षड्रात्रे धेनुरेका । षड्रात्रप्राजापत्ययोस्तुल्यत्वाभिधानात् । यथा
 मत्तक्रुडातुराणामित्युक्त्वा मनुः । “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या
 क्षपणं त्रयहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विरमूत्रमेव
 च” ॥ अज्ञानात् त्रयहमुपवासं विधाय ज्ञानात् द्वैगुण्येन
 षडहप्राप्तौ प्राजापत्यं विदधाति । एव त्रिरात्रे चतुर्विंशतिः
 षणाः प्राजापत्यानुकल्पधेनुमूल्यार्हत्वात् । एवञ्च प्रायश्चित्ते
 शूद्रस्य त्रिरात्रोपवासविधानात् । “वैश्याः शूद्राश्च ये मोहा-
 द्रुपवासं प्रकुर्वते । त्रिरात्रं पञ्च रात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते” ॥
 इति प्रायश्चित्तेतरकाम्यपरम् । पुष्टिर्नैतत्फलमिति रुद्रधरः ।

मनुः “वण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्वा-
 ज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” ॥ अन्त्या स्नेच्छा
 जवनश्वपचादयः याज्ञवल्क्यदौपकलिकायामपि । अन्तेभवा
 अन्त्याः यतोऽधमजातयो न सन्तीत्युक्तं प्रतिगृह्य अट्टार्य-
 त्यक्तद्रव्यं स्वीकृत्य तद्व्यन्तु वैदिककर्मानर्हमपि यथा
 हारोतः । “पतितदुष्कृतिभ्यः प्रतिगृह्योतमस्वर्ग्यमयन्नियं न
 तेन पुण्यार्थमाप्नोति” मिताचरायां यमः “योऽदत्तादायिनी-
 इस्तालिसेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा-
 स्तेनस्तथैव सः” ॥ अदत्तादायिनश्चौरस्य पततीति प्रायश्चित्ते-
 तरवैदिककर्मानधिकारी सन् नरकभागी भवति । यथा
 शोतमः “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः यतनं परत्र चासिद्धिः तमेके
 नरकमिति” । हरिस्मरणादौ तु विशेषवचनादेवाधिकारः ।
 तथा च नारदीयम् । “सम्यक् सन्त्यासुपासीत त्रिकालं
 स्नानमाचरन् । अध्ययनाध्यापनादोनि वर्जयेत् संस्मरन् हरिम्” ॥
 एवञ्च “पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सद्भिर्नानु-
 सन्नाथो नानुप्राप्तोऽभिगस्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो
 भवति” इति देवलवचनेन महापातके पातित्याभिधानात्
 यत्रापि तथाविधानात् तदोयप्रायश्चित्तमद्विरसीक्तं षड्दंष्ट्रा-
 जापत्यं युक्तम् । यथा “षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रचारो ब्रह्महा तु
 विशुद्ध्यति” । वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि पूर्वसुक्तानि षड्भि-
 र्वर्षैः सागौतिशतं प्राजापत्यानि तदशक्तावगोत्युत्तरधेनुशतं
 देयम् तन्मूल्यां वा चत्वारिंशदधिकपञ्चशतकार्पापणा देया इति
 गुरुत्वादेतस्य भोजनप्रतिग्रहयोरज्ञानादष्टचत्वारिंशदभ्यासवि-
 प्रयता । यतः सकृदज्ञानात्तसकृच्छ्रविधानेन तत्र पादोन-
 धेनुचतुष्टयं तस्याष्टचत्वारिंशद्गुणेन सागौतिशतं धेनवो भव-
 ङ्मोति तद्भोजनस्य निन्दितासादनं तथा इत्यनेन उपपातकमप्ये

मनुना निर्दिष्टत्वात् तदभ्यासे प्रायश्चित्ताधिक्यं “गोप्यवदि-
 दितः कलशान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः
 शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ इति यमवचनात् अतो न तन्वता । भोज-
 नसाहचर्यात् प्रतिग्रहेऽपि तथा । अभिगमे तु सकृदज्ञाना-
 देव पातित्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । युक्तश्चायं चाण्डालान्त्य-
 स्त्रीगमनस्यानुपातकत्वात् यथा मनुः । “गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्
 रेतः सिद्धा स्वयीनिषु । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारौष्वन्त्य-
 जासु च” ॥ विष्णुरपि । अन्त्यजागमनादीनुपक्रम्य । “अनु-
 पातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शृङ्गान्ति
 तीर्थानुसरणेन वा” ॥ अश्वमेधप्रायश्चित्तन्तु राज्ञ एव तत्र
 तस्यैवाधिकारात् तथा चापस्तम्बः । “राजा सार्वभौमोऽश्व-
 मेधेन यजेत नाप्यसार्वभौम इति” अश्वमेधावभृथस्नाने विप्र-
 स्थाप्यधिकारः । तथा च कल्पतरुवृत्तं भविष्यपुराणम् ।
 “यदा तु गुणवान् विप्रो ऋत्यादिप्रन्तु निर्गुणम् । अकामत-
 स्तदा गच्छेत् स्नानञ्चैवाश्वमेधिकम्” ॥ ततश्चावभृथस्नानं
 चतुर्विधमिति प्रायश्चित्तविवेकोक्तं हेयम् । स्त्रिया अपि
 तुल्य प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “व्रतं यच्चोदित पुसां पतित-
 स्त्रीनिषेवणात् । तच्चापि कारयेत् मूढां पतिता सेवनात्
 स्त्रियम्” ॥ ज्ञाने तु तत्तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणेऽपि न व्यव-
 हार्यः । “प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो-
 ऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।
 पापाभावे कथमव्यवहार्य इत्याह वचनादेवेति तथाचोक्तम् ।
 किमिदं वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति ।
 पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका चेति ।
 तत्रैकतरशक्तिविनाशे व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्तौति भावः ।
 तथा च मिताक्षरायामापस्तम्बः । “नास्यास्मिन् लोके

प्रत्याशक्तिर्विद्यते कल्पयन्तु निहन्यते” इति । अतएव पापान्तरेऽप्यवधार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् । “शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् सवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिमान्” ॥ अत्र च कामतो महापातकादिबृहत्पापकर्तुरवधार्यत्वं दर्शनात् कामतो बहुगुणयुक्तशरणागतादिहन्तृणामवधार्यत्वं न तु ह्यनतरहन्तृणाम् । अन्यथा विषमशिष्टतापत्तिः स्यात् अतएव शत्रुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्यपुराणम् । “यदि त्वमिच्छसि धैरं पुरुषेष्वपकारिषु । स्त्रियः किमपराध्यन्ते गृहपञ्चरकोकिलाः ॥ किं त्वया न श्रुतं लोके त्वदध्याः शत्रुयोषितः” ॥ यद्यप्येवं तथापि स्त्रीहिंसकानिति ह्यनवर्णोपभुक्ताघातकेतरपरं “ह्यनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्यापि वा भवेत्” । इति बृहस्पत्युक्तेः “यकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवधरेत् । कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टायं न किञ्चन” ॥ इति व्यासीक्तेः वैश्यवत् वैश्यहत्वा व्रतवत् एतेन यद्यपि व्यभिचारिस्त्रीषधे अण्योय एव प्रायश्चित्तम् । तथापि वाचनिकोऽयं व्यवहारप्रतिषेध इति मिताचरोक्तं न युक्तिसहम् “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ पापे गुरुषि गुरुषि स्वल्पान्वत्ये च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भवादिभ्यः” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च ह्यनवर्णोपभुक्तायाः परित्यागविधानेनात्यन्तपातित्वाज्ज्ञानतस्तदुपभोक्तुः पत्युरपि गुरुपापसंसर्गित्वेन सद्यः पातित्यम् । ज्ञानवित्युपक्रम्य “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न समयः” ॥ इति देवलवचनात् अज्ञानतस्तु वारहयेन यत्तु पतितस्वस्त्रीगमनस्य लघुत्वं प्रायश्चित्तविवेककक्रद्भिरुक्तं तदत्याज्यापरम् । अतएव तैरेव स्त्रेया-

दिना पतितेत्युपक्रम्य उक्तम् । तत्राज्ञानतो वत्सरेण पातित्यं
 “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्
 यौनात् एकशय्यासनाशनात्” ॥ इति हारोतवचनात् ।
 ज्ञानतो वत्सराहनेति । तदसंसृष्टहोषाभाव एव “बान्धवोऽपि
 पृथग् भूत्वा तत् पापं नाप्नुयात् क्वचित्” इति देवमवचनात्
 याज्ञवल्करदोषकलिकायां कृतम्माह स्कन्दपुराणम् । “ब्रह्मणे
 च सुरापे च चोरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः
 कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । भर्तृपिण्डापहर्त्ता च पित्रपिण्डा-
 पहारकः । तस्माद् गृहीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां न प्रयच्छति ।
 पुत्रान् स्त्रियश्च यो हेष्टि यथैतान् घातयेन्नरः । कृतस्य दीपं
 वदति सकामान्न करोति यः । न स्मरेत् कृतं यस्तु चाश्रमान्
 यस्तु दूषयेत् । सर्वांस्तानृषिभिः साधे कृतघ्ना न ब्रवोन्मनुः” ।
 तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य सत्कर्मण इति शेषः । सका-
 मान्न करोति कृतस्य कर्तृनिति शेषः यत्तु विष्णुवचनम् ।
 “चाण्डालान्नं भुक्त्वा विरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः” इति
 तद्वलाद्भोजनविषयम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । बलात् प्रवर्त्त-
 मानस्य विषयज्ञानमस्यैव स्वारसिकत्वाभावाच्च तथा कारित्व
 किन्त्वज्ञानकृतपापात्तत्र युक्तं पापाधिक्यमित्याशयः । विरात्र-
 मामान्नविषयं परवसिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः । “यता-
 त्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कच्छोऽय
 सर्वपापापनोदनः” । तेनात्रामात्रे सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीय-
 भागविधानात्, अज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पनेति । पराके
 पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् यथाङ्गिराः
 “पङ्भिर्वर्षैः कृच्छ्राचारी ब्रह्महा तु विशुद्ध्यति । मासि मासि
 पराकेष्विभिर्वर्षैर्व्यपोहति” । अथ पङ्भिर्वर्षैः साशीतिशत-
 प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि । तथा प्रतिमासि एकैकपराकेष्व

वर्षे द्वादशपराकाः वर्षत्रये षट् त्रिंशत्पराकाः ततश्च षट्त्रिंश-
त्पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैक-
कार्यकारित्वात् तुल्यत्वम् । षट्त्रिंशत् अशीत्युत्तरशतं पञ्च-
गुणं भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यं पराकः । शुष्काग्ने
पक्वान्नाहं प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । यथा “यस्तस्य
भुङ्क्ते पक्वान्नं कृच्छ्राहं तस्य निर्दिशेत् । शुष्कान्नभोजिनः
पादमित्याह भगवान्मनुः” ॥ तस्याविज्ञातचाण्डालसहितै-
कवेश्मस्यसङ्घरोकरणरूप-मूलपापकर्तुर्द्वितीय संसर्गिणः तथा
चापस्तम्बः । “अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं
पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां
तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनि-
र्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामहं विधीयते । तेषामपि
च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते” । अत्र तृतीयसंसर्गिण एव
प्रायश्चित्तदर्शनात् तुर्यसंसर्गजदोषो नास्ति । प्रायश्चित्तविवे-
कोऽप्येवम् । शङ्खः “शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रक्षावता-
रिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री मृगजीविनः । चाण्डा-
लान्नं भूमिपात्रमजजीविष्वजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूर्ति-
कात्रं भुक्त्वा मासं व्रतो भवेत्” । अवाजजीविष्वजीविनामिति
श्रवणात् “मार्जारकुक्कुटकागस्तवराहविहङ्गमान् । पोषयन्-
रक्तं याति तमेव द्विजसत्तम” इति विष्णुपुराणवचनमपि ।
जीविकार्यपोषणपरम् । तं रोमपूयवहं मरकम् । व्रतो याव-
केनेति प्रायश्चित्तविवेकः । मासयावकाहारे धेनुद्वयम् गोवधे
उक्तम् । एतच्छूद्रावादावभ्यासावभ्यासाभ्यां यदासम्भवद्विष-
यम् । शौण्डिकाग्नेत्वग्रामतः सकृदोजने धेनुद्वयम् । यत्तु
अनुवचनम् । “श्ववतां शौकिण्डामाघ वेसनिर्देजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नं-
ममत्या क्षपणं त्राहम्” इति । विरात्रोपवासविधायकं तदा-
मात्रविषयं ननुप्रायश्चित्तत्वात् तत् हृत्तिहीनद्विजपरमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । चाण्डालान्नेन तु प्रायश्चित्तलाघवात् सक-
दज्ञानादापङ्क्तोत्तारितादिविशिष्टविषयम् । तथा चोत्तारादपि
पापघयमाह मनुः । “अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धि-
मिच्छता । अज्ञानाद् भुक्तमुत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” ।
प्रमादाद्भुक्तं वमितव्यम् । तदसम्भवे यथोक्तप्रायश्चित्तैः शोध-
नीयम् वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव विष्णुसूत्रे तथा
दर्शनात् तद् यथा । “आमयाद्वाशने विरात्रं पयसा वर्त्तत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेदिति” ॥
आमयाद्वा गृहितैर्यत् क्रियते पयसा क्षीरेण तत्राप्यायुर्वेदीक्त
परिभाषा । “पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाभिधीयते । विशेषो
यत्र नोक्तः स्यादेव तत्र विधिः स्मृतः” । एवम् उच्छिष्टे यः
पराक् उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसकृदापदादिविषये बोध्यः ।
विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकीर्त्तेः । तथा चाङ्गिराः । “चण्डा-
क्षपतितादीनामुच्छिष्टाशस्य भक्षणे । द्विजः शूद्रेण पराकेण
शूद्रः कृच्छ्रेण शूद्राति” । यत्तु मिताश्वरायामापस्तम्बः ।
“अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं
तदहन्तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” । चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रं
तप्तकृच्छ्रम् एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलात्कारा-
नुत्तारेऽप्यन्येतरताभ्यूनाद्युत्सृष्टपरश्च तत्राज्ञाने आपस्तम्बेन
उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् अङ्गिरसा अन्यथावसायिनामि-
त्यादि प्रागुक्तपक्षे सामान्यतस्तप्तकृच्छ्रविधानात् अनुच्छि-
ष्टेऽपि तथात्वादेव सर्ववानुच्छिष्टादुच्छिष्टे हेतुत्वं बोध्यम् ।
प्रायश्चित्तविवेके सप्तर्गप्रकरणेऽप्येवं चवियविशोयापदि ज्ञेयम् ।

अङ्गिरो वचने पतितपदस्य सर्वधर्मवह्निष्कृतवाचिनः प्रायश्चित्तगौरवेण चाण्डालजातिसाहचर्येण च जवनादिस्नेच्छजातिवाचित्वं न तु ब्रह्महत्यादिपतितवाचित्वं तत्र सकृदुच्छिष्टाशने स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । अतएव ब्रह्महत्यादि उच्छिष्टाशने ज्ञानान्मासत्रयादेव साम्यं प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः संसर्गप्रकरणे उक्तम् । अत्र तु ज्ञानेन द्वादशवारात्तथेति जवनादीनान्तु सर्वधर्मराहित्यमुक्तम् हरिवंशे । “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्चय्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेगान्यत्वं चकार ह । अर्धं शकानां शिरसो सुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काव्योजानान्तयेव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पङ्कवाः श्मश्रुधारिणः । निःसाध्यायवपट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका जवनकाव्योजाः पारदाः पङ्कवास्तथा । कीलिसर्पाः समहिषा दर्वाद्योलाः सकेरलाः । वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना” । शकानां शकदेशोद्भवानां अत्रियाणाम् एवं जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भववाचो चवर्गं दत्तौयादिः । जवनो देशवेगिनोरिति त्रिकाण्डशेषाभिदर्शनात् । तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वमयुरिति । दौधायनः । “गोमांसप्लादको यथ विरुद्धं बहुभाषते । सर्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते” । अतएव चाण्डालेन सह स्नेच्छानां साम्यमाह देवनः । “दामौकृतो दलात् स्नेच्छेयाण्डालाद्येष दस्युभिः । अशुभं कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम् । खरोद्विड्बराहणामामिषस्य च भक्षणम् । तत् स्त्रोणाच्च तथा सङ्गृह्णाभिस्य सह भोजनम् । मामोपिते द्विजातो च प्राजापत्यं विमोहनम् । चाद्रायणत्वाद्विज्ञानेः

पराकस्त्वथ वा भवेत् ॥ चान्द्रायणं पराकं वा चरेत् संवत्सरो-
 पितः । संवत्सरोपितः शूद्रो मासाहं यावकं पिबेत् ॥ मामं
 विप्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्धयति ॥ विप्रोपितो विप्रे-
 येण प्रकर्षणं उपितः । “ऊर्ध्वं” संवत्सरात् कल्प्य प्रायश्चित्तं
 द्विजोत्तमेः । संवत्सरेयतुभिर्ध्वं तद्भावं सोऽधिगच्छति । क्वासो न
 विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः” ॥ तदिह स्नेच्छचाण्डालाद्यैर्दस्यु-
 भिर्यदा नाहिताग्निर्हिजातिकृच्छिष्टमार्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्र-
 विड्म्वराहमांसभक्षणस्नेच्छस्त्रीसंसर्गतदोयस्त्रीसहभोजनादिकु-
 त्सितं कर्म बलात् मासैकं कारितः तदा तेन प्राजापत्यम् ।
 साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यं चतुर्यवैश्याभ्यां पराकव्रतम् अन-
 ग्निना ब्राह्मणेन तु संवत्सरेकदास्यकरणे चान्द्रायणं कार्यम् इत-
 राभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैककरणे कृच्छ्रपादं संवत्सरेकदा-
 स्यकरणे मासाहं यावकपानम् । संवत्सरादूर्ध्वं वत्सरचतुष्टयं
 यावत् भागद्वारेण प्रायश्चित्तमूढनीयम् । तदूर्ध्वं तत्समत्वेन
 पतितत्वात् प्रायश्चित्ताभावात् मरणमिति यत् प्रायश्चित्त-
 विवेकोक्तं तत् पापाधिक्यसम्भवेन प्रायश्चित्तज्ञाघवात् अनुप-
 नोताष्टवर्षाभ्यन्तर-वानविषयम् । “चतुर्थादत्तरादूर्ध्वमष्टमं
 यावदेव हि । श्रियोर्ध्वं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्यन्विधान्यवाः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणौयमप्येतत्परमिति । अथ जातमावस्याहि-
 ताग्नित्वसम्भवः तथा च जावानः । “जाते कुमारोऽरणिं
 मयित्वा तस्मिन्नायुष्यरोमान् जुहोति तस्मिंश्चूडाकरणोप-
 नयनव्रतादेर्गंगादानक्रियास्तस्मिन्नेवैवमुदाहृत्यैयुः सगालाग्नि-
 रिति” । यत्तु कुमारवचनम् । “जातमावः शिशुस्तावत्
 यावदष्टो ममावयः । स हि गर्भः समो ज्ञेयो ध्यतिमावप्रद-
 र्गकः ॥ भक्ष्याभक्ष्ये तथा पिबे वाण्यावाण्ये तथानृते । तस्मिन्
 कामे न दोषः स्यात् स यावदोपनीयते” ॥ इति तदुक्तमिति

रिक्ताल्पपापहरम् । अष्टवर्षप्रदणम् । अनुपनीतस्यापि पर-
स्ताद्विषयार्थम् उपनयनपदञ्च पञ्चवर्षाद्युपनीतस्य वर्षकाष्टकेभ्यः
प्रागपि दीपज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तविवेकेऽपि “सुरापाननिषेधो-
ऽयं ज्ञात्वाश्रय इति स्थितिः । न पिवेद् ब्राह्मणो मद्यं निषिद्ध-
मपि चापरम्” इति कुमारवचनान्तरदर्शनात् पूर्ववचनं मद्ये-
तरपरम् इत्युक्तं तथा च वृद्धस्यतिः ।। “स्यात् कामाचार-
मर्चोक्तिः महतः पातकादृते” । ततश्च “पतितामन्तु यो
भुङ्क्ते सप्ताहसुदके वसेत् । पानीयपानतस्यापि कुशवारि पिवे-
न्नरहम्” ॥ इत्यङ्गिरो वचनमपि । शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते
इति शङ्खवचनसमानविषयम् । अतएव सप्ताहोदकवासोऽपि
धेनुद्वयेन सहलितः प्रायश्चित्तविवेककृतेति । एवञ्च तत्तत्-
पानीयपानेऽप्यज्ञानादौ तत्तद्भोजनप्रायश्चित्तपादो बोध्यः ।
गायत्रादिरहिताऽप्यग्न्यह्नारकाऽन्यजपुरोहितादिरुपपत्ति-
ब्राह्मणाब्रह्मचर्यपर वा अङ्गिरो वचनं तेषां बधेऽत्यन्तलघुप्राय-
श्चित्तश्रुत्याऽत्यन्ताल्पप्रायश्चित्तमत्रापि । तथा च कल्पतरौ
भविष्यपुराणम् । “यदात्यन्तगुणैर्हीनो गायत्र्या च विवर्जितः ।
निहतः कामतयैव तदा यत् स्यात् निबोध मे ॥ इन्ता यदा-
समर्थयेत् तच्चेद परिकल्पयेत् । वशिष्ठेन यदाभ्यातं ब्रह्महत्या
व्यपीडनम्” ॥ द्वादशरात्रमुपवसेदित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्त-
विवेककृताप्यत्र “ब्रह्महा वत्सरं कृच्छ्रं चरेत् पूर्णं तु वत्सरं ।
द्विरष्टमणिगोष्ठ्यावतिलभूमिसर्पोऽपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्”
इति सुमन्तूक्तं प्रायश्चित्तमुक्तं तत् समर्थपरं भोजनवत्तदभि-
गमनरूपसंसर्गेऽप्येवम् ।

अथान्यजस्तौगमनभोजनप्रायश्चित्तम् । तत्र संवत्सः । “नटी
शैतुपिकीचैव रजकी वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रायणं
कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम् । कामतस्तु यदा गच्छेच्चर-

चान्द्रायणद्वयम्” ॥ ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणं चान्द्रायणे धेन्व-
 एकम् । शैलूषिकः “वृत्त्यन्वेषो नटानान्तु स तु शैलूषिकः
 स्मृतः” । इति ब्रह्मपुराणोक्तम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । यत्
 यमवचनं “रजकधर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवत्तमेद-
 भिक्षाय समेते चान्त्यजाः स्मृताः ॥ एतेषान्तु स्त्रियो गत्वा
 भुक्ता च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु
 गच्छति” ॥ इति पातित्याभिधायकम् । तत्र रजकादीनां
 प्रागुक्तमनुवचने शौण्डिकतुल्यत्वात् । शौण्डिके प्रागुक्तशङ्क-
 वचनेन मासयावकपानव्रतविधानात् । तत्र प्राजापत्यद्वय-
 संकलनात् । बह्वनामेकधर्माणामिति वीधायनवचनात् । एते-
 श्वपि तथाकल्पनात् अज्ञानतः सकृद्वोजने प्राजापत्यद्वयं तत-
 श्चाज्ञानात् यत् पातित्यमभिहितं तत् नवतिवारभोजने
 ज्ञेयम् । पातित्याश्च द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताहंता ज्ञानतस्तु
 कृतेऽपि द्विगुणप्रायश्चित्तेऽव्यवहार्येत्यु अन्यथा तत् संसर्गिणि
 प्रायश्चित्तव्यवस्था न स्यात् । प्रतिग्रहेऽप्येवम् । अभिगमने तु
 चतुर्विंशतिवारात्पातित्यमज्ञानात् ज्ञानात् साम्यमिति । चा-
 ण्डालसृष्टोदके त्वङ्गिराः । “यस्तु चाण्डालसंसृष्टं पिवेत्तोयमका-
 मतः । स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्धार्थमात्मनः” ॥ सान्त-
 पनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशीदकश्च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत्
 घृतम् । प्राश्यापरिहृत्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥ एत-
 द्वादशाध्यं तदशक्नो यदुपवासव्रततोयभागात् पुराणो देयः ।
 चाण्डालादि सृष्टान्नभक्षणेऽपि प्राजापत्यम् । “अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुङ्गवशरजस्वलावधूतकुनिकुण्ड-कुनस्त्रिसृष्टानि भुक्ता
 कृच्छ्रमाचरेत्” इति शङ्खवचनात् एतत् सकृदज्ञानविषयम् ।
 एव प्रायश्चित्तमधिकृत्य “बालस्याशक्तस्य वा तत्पिताऽनुध्याय
 मनसा सर्वकर्मणि कुर्वीत पितुरभावे सत्याचार्याः” इति

पैठौनसिवचनात् । “रोगी हृदस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्ब्रतं सदा” इति ब्रह्मपुराणाद्याशक्तौ प्रायश्चित्तमन्येन कार्यम् अनु-
ध्याय तदौयं पापं मनसा सङ्कल्पेत्त्यर्थः ।

तदयं संक्षेपः । चाण्डालाद्यन्नभक्षणीद्यमे कण्ठादधीनय-
नसम्भावनारहितेऽर्धं प्रायश्चित्तम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणे तप्त-
कृच्छ्रमज्ञानात्तदशक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयम् । सपादैकादश
कार्पापणा वा देयाः । चान्द्रायणं ज्ञानात् तदशक्तौ धेन्वष्टकं
सार्द्धं द्वाविंशति कार्पापणा वा देयाः । पराकी बलात्कारे
तदशक्तौ पञ्च धेनवः । पञ्चदश कार्पापणा वा देयाः । सर्वत्रो-
च्छिष्टे तु ब्रतद्वैगुण्यम् आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावक-
व्रतम् । तदशक्तौ धेनुद्वयं षट् कार्पापणा वा देयाः । तत्रो-
च्छिष्टान्ने पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरुद्धनीया । शुष्कान्ने
सर्वत्रार्धं जलामाश्रयोः सर्वत्र तुरीयांशः अज्ञानतः चाण्डाल-
स्पृष्टोदकपाने द्वादशार्धं सान्तपनं तदशक्तौ कार्पापणैको
देयः । अज्ञानतः चाण्डालस्पृष्टान्नभक्षणे प्राजापत्यं तदशक्तौ
धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा देयम् । एतच्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
दीनां तु पादपादहानिः स्त्रीबालवृद्धरोगिणामर्धम् ।

अथ गोमांसादिभक्ष्यप्रायश्चित्तम् । सुमन्तुः । “गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यं चरेदिति” । इदमज्ञानतः सकृद्भोजनविषयम्
एतत् प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनमाह विष्णुः । “आमकुक्कुट-
नरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः
संस्कारं कुर्यादिति” प्राजापत्ये धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा
देयम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रकरणे उपनयनं चान्द्रायणसम-
मिति शूलपाणि महामहोपाध्यायसङ्कलनात् संस्काराशक्तौ
धेन्वष्टकं सार्द्धं द्वाविंशतिकार्पापणा वा देयाः । यद्वहः । “गामघ्नं
कुक्षरीष्टौ च सर्वं पञ्चनखस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं गाम्यं

कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्” ॥ तथेति भुक्तेत्यर्थः । एतच्च चिर-
 कालाभ्यासे संवत्सरव्रते पञ्चदश धेनवः । पञ्चचत्वारिंशत्
 कार्पापणा वा देयाः । अभ्यासे तु प्राजापत्यमावाहृतिः ।
 तत्तुल्यव्रतान्तरं वा । संस्कारस्तु सकृदेव । हारीतः । “मत्स्य-
 कण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपटङ्कान् । पीत्वा नवोदकश्चैव पञ्च-
 गव्येन शुद्ध्यति” ॥ नवोदकं नवखातजलं वर्षोदकञ्च । तथा
 च ब्रह्मपुराणम् । “नवखातजलं गावो महिष्यञ्छागयोनिधः ।
 शुद्ध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः” ॥ मिताक्षरायां
 स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत् व्रतम् ।
 अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” ॥ काले
 वर्षाकाले । शङ्खः । “स्नानमाचमनं दानं देवता पिबितर्प-
 णम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः” ॥ पाना-
 दौतरस्पर्शादौ च हरिवंशः । “अभीममम्भो विसृजन्ति मेघाः
 घृतं पवित्रं पवनैः सुगन्धिः” जावालः । “केशकीटावपन्नञ्च
 स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । शूद्रोदक्या शूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन
 शुद्ध्यति” ॥ भुक्तेति शेषः । अवपन्नं केशादिभिः सह
 पक्कम् । स्त्री शूद्रा पञ्चगव्येन तन्मात्रपानेन व्रतरूपत्वात्
 तेन तत् पीत्वोपवसेत् । तदशक्नौ अष्टौ पणा देयाः ।

अथ भार्यायां मातृत्वादि वदतः प्रायश्चित्तम् । यथा
 स्मृतिसागरे यमः । “क्रोधाभोहाददन् भार्यां मातरं भगि-
 नीमपि । प्राजापत्यव्रतं कुर्यात् सर्ववर्णेष्वयं विधिः” ॥
 त्यागानन्तरसंग्रहे मत्स्यतन्त्रं “क्रोधाद् यदि त्यजेद्भार्यां वयः-
 स्याच्च गुणाधिकाम् । ऋषिचान्द्रायणे कृत्वा पुनः संग्रह-
 मादिशेत्” ॥ ऋषिचान्द्रायणमाह यमः । “स्त्रीं स्त्रीन्
 पिण्डान् समशोयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हरिश्चान्नस्य वै मासं
 ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ॥ ऋषिचान्द्रायणे पादोनधेनु-

चतुष्टयम् । याज्ञवल्क्येनाप्यत्र दण्डविधानात् । प्रायश्चित्तं सूचितम् । यथा “अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् । हृद्दत्तुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिरोधकृत् ॥ साधारणस्यापलापौ दासौगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ॥ एवामपतितानान्तु त्यागी च शतदण्डभाक्” ॥ अयुक्तं शपथं कुर्वन्निति स्वभार्यां प्रति यदि त्वां गच्छामि तदा मातरमेव गच्छामौत्ययुक्तशपथकर्त्तृति शूनपाणिमहामहोपाध्यायाः ।

अथोपवीतच्छेदनप्रायश्चित्तं कामरूपीयनिवन्धे स्मृति-सागरे आपस्तम्बः । “ब्राह्मणेन यदा देवाच्छिन्नं यज्ञोपवीतकम् । मनस्तापेन शुद्धिं स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनम्” ॥ बृहन्ननुः । “उपवीतं ब्राह्मणस्य क्षिन्नं शूद्रेण कामतः । अन्यदादाय मन्त्रेण जपन्नुपवसेद्दिनम्” ॥ अनादेशे गायत्रीमिति वचनात् । अनिर्दिष्टे शतमिति वचनाच्छतावृत्तिगायत्रीजपं कृत्वा उपवसेत् ऋष्यशृङ्गः । “चाण्डालैः खपचैर्वापि क्षिन्नं यज्ञोपवीतकम् । मुनिभिस्तु विनिर्दिष्टं महासान्तपनद्वयम्” ॥ महासान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशीदकश्च गोचीरं दधि भूषं गच्छदृष्टम् । प्राश्यापरेह्युपवसेत् कुच्छं सान्तपनं चरन् ॥ पृथक् सान्तपनद्वयैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेनैव कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः” ॥ सप्ताहसाध्यमहासान्तपनो धेनुदयसमान इति प्रायश्चित्तविवेकः । बृहस्पतिः । “शूद्रेण तु यदा क्षिन्नमुपवीतं द्विजन्मनः । दण्डं त्रिंशत् पणं दत्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति” ॥ प्राजापत्यं धेनुदानसमं तत्तुल्यकार्पापवधम् । हारीतः । “चाण्डालपुङ्गवो मृच्छान्त्यजकापालिकैस्तथा । क्षिन्नयज्ञोपवीतो यः सोऽतिहृष्टेण शुद्ध्यति” ॥ अतिहृष्टे द्वे धेनू ।

अथ रेतो मूलपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम् । वृक्ष्यतिः ।
 अलेष्टानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे । रेतोमूलपुरीषाणां
 शुद्धौ चान्द्रायणसुरेत् ॥ गौतमः । “अमत्या पाने पयो
 घृतसुदकं वायुं प्रति ब्राह्मं पिबेत् सप्तसकच्छः । ततः संस्कारः
 मूलपुरीषरेतसां प्राशने चैवमिति” ॥ वायुं तप्तदुग्धवाप्यम्
 अयं द्वादशाहसाध्यस्तप्तकच्छः । चान्द्रायणतप्तकच्छयोर्ज्ञाना-
 ज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तूभययैव । चान्द्रायणे धेनुवृकं
 तप्तकच्छे धेनुचतुष्टयम् । उपनयनं चान्द्रायणसगम् । प्राय-
 चित्तविवेककृतापि चाण्डालान्नभक्षणप्रायश्चित्ते तथा संकल-
 नात् । उपनयने विशेषयति मनुः । “वपनं मीखला दण्डो
 भैक्ष्याचार्या व्रतानि च । निवर्त्तत द्विजातीनां पुनः संस्का-
 रकर्मणि” ॥ स्वाध्यायाद्यपेक्षा नास्तीत्याह धर्मः । “विप्रस्य
 चतुर्विधापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विद्यां कार्य्यं
 नानध्याये न संक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं
 भवेत्” ॥ अपिना दक्षिणायनकथ्यपक्षयोः समुच्चयः । मल-
 मासादिदोषोऽप्यत्र नास्ति प्रायश्चित्तरूपत्वेन प्रतिप्रसूतत्वात् ।
 तथा च दक्षः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
 यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ सर्वर्तः ।
 “विण्मूलभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥ एतद्वलात्का-
 रविषय इति प्रायश्चित्तविवेकः । वस्तुतस्तु अज्ञानादनात्कारे
 आधिक्यं प्राक् प्रतिपादितम् । अत्र ऊनैकादशवर्षीयबाल-
 विषयमिदम् । चतुर्विधादौ पादपादहानिः ।

अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः स्पर्शेन वा । प्रमादात्
 स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु
 दुपदां वा शतं जपेत् । त्रिरात्रीषोपिती भूत्वा पञ्चगव्येन

शुद्धयति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा ॥ प्राजापत्यं
 ज्ञाने अर्धोच्छिष्टो येनाद्यप्रासः आस्ये निश्चितः । न तु
 निर्गौणः । दक्षः । पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 संस्पर्शे यदि गच्छेत्तु यवोदकान्त्यजैः सह ॥ दिनमेकं चरेन्मूत्रे
 पुरीषे तु दिनद्वयम् । दिनद्वयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च
 चतुष्टयम् ॥ काश्यपः । “श्वशूकरान्त्य वाण्डालमद्यमाण्ड-
 रजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत्” ॥
 एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्त्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्मपुराणे । “उच्छि-
 ष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टन्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात्
 शुना संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टन्तु
 तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥ अनु-
 च्छिष्ट ब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । काश्यपः । “रजस्वला
 संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु
 या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ रजस्वला
 तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रनिराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी
 यदि । षड्रात्रेण विशुद्धयेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः । अकाम-
 तस्त्वरेदर्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु” ॥ एतेन रजस्वलायाः
 ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं
 कामतः । अकामतस्तदर्धं नक्तव्रतं असवर्णरजस्वलास्पर्शे
 त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अकामतस्तदर्धम् । एतच्च-
 तुर्याह्वानन्तरं कर्तव्यम् । “चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा
 चेद्रजस्वला । अतिक्रम्य तान्यह्वानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुद्धति । तां निशां तु व्यतिक्रम्य स्वनात्यक्तान्तु कारयेत्” ॥ इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने वृद्ध-
 सतिः । “पतितान्त्यग्नपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला । तान्य-
 हानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि त्रिराचन्तु
 द्वितीये द्वादशमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्त-
 माचरेत्” ॥ चतुर्थेऽङ्गीति शुद्धिज्ञानात् पूर्वं व्याघ्रः । “रज-
 स्वला यदा स्पृष्टा अग्न्युक्तगृहैः क्वचित् । निराहारा भवेत्ता-
 वत् यावत् ज्ञानेन शुद्धति” ॥ अत्रापि वृद्धस्य तृणदिनभेद-
 व्यवस्था । वृद्धशातातपः । “रजस्वले तु येनार्थावन्योऽन्यं
 स्पृशतो यदि । सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम्” ॥
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्चमाह जावाल ।
 “अहोरात्रोपितो भूत्वा पौर्णमास्या विशेषतः । पञ्चगव्यं
 पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः” ॥ तदगती पुराणैकं दात-
 व्यम् । उच्छिष्टशूद्रादिसर्गे वृद्धसतिः । “शुना वोच्छिष्टया
 शूद्रा संस्पृष्टा द्वादशमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो
 नक्तमाचरेत्” ॥ परतश्चतुर्थदिने स्नायात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।
 इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविराचितप्रायश्चित्ततत्त्व समाप्तम् ।

ज्योतिस्तत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भास्करं जगदीश्वरम् ।

ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“राश्यादिनिर्णयस्तच्च चन्द्रादेश प्रतिक्रिया । प्रकीर्णं
सर्वतोभद्रं बालायुपयमन्तथा ॥ गर्भाधानं सवः पुंसां सौमन्तो
जातभद्रता । जातनामकनिक्रामक्रियाद्वाशनचूडकाः ॥ कर्ण-
वेधस्तथा विद्यारम्भोपनयनिर्णयः । गृहायं कृषिराहुत्यं
यानं कृत्वं नृपासनम्” ॥

अथ राश्यादिनिर्णयः । “मेघहृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या-
तुलाय हृषिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मौन इति च
राशयः कथिताः” ॥ राशिकथनम् । “अश्विन्या सह भरणी
कृत्तिकायादः कीर्त्तितो मेघः । हृषभः कृत्तिकाशेषं रोहि-
ण्यर्धे च मृगशिरसः ॥ मृगशिरसोऽर्धे चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं
मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेषं इस्ता-
चित्रार्धं कन्यकाख्यः तौलिनि चित्रार्धं स्वातीविशाखायाश्च
पादत्रयं अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा ।
मूलं पूर्वाषाढा प्रथमयायुत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परि-
श्रेयं श्रवणा चार्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्धं शत-
भिषापौर्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती
मौनः” ॥ राशिनक्षत्रभेदकथनम् । “राशिनानामानि च क्षेत्रं

भस्मत्तं गृह्णाम च । मेघादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विधि-
 न्तयेत्” ॥ राशिपर्यायकथनम् । “क्रिय-तावुरि-जित्तम-
 कुलौर-लेय-पाथेय यूक-कौर्पाण्याः । तौक्षिक चाकीकेरो
 क्रद्गोगखान्त्यभं चेत्यम्” ॥ “परुषसित-हरित-पाटल-पाण्डु-
 विचित्राः सितेतरपिपङ्गौ । पिङ्गलकर्षुरवभ्रूमलिनारुषयो
 यथासंख्यम्” ॥ मेघादीनां वर्णभेदकथनम् । “मत्स्यौ घटौ
 नृमिथुनं सगदं सवीणं चापीनरोऽञ्जलघनो मकरो मृगाश्च ।
 तौलीसशस्त्र दहनाप्लवगा च कन्या शेषाः स्वनामसदृशाः
 स्वचराश्च सर्वे” ॥ मेघादीनां विशेषनामकथनम् । अष्ट-
 जघनः अष्टाकारजघनो न त्वष्टारुदजघनः । उत्तरत्र चतु-
 शरणत्वकथनात् । राश्यधिष्ठातृदेवताकथनम् । “क्रूरोऽथ
 सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च बीजोऽथ युग्मं विषमः समश्च । चर-
 स्थिरदयात्मकनामधेया मेघादयोऽग्नौ क्रमशः प्रदिष्टाः” ॥
 राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः । दैवज्ञमनोहरे । “पुण्यस्य
 पुष्करस्यैव बाधानास्थस्तथैव च । श्रुत्या हृत्या हृत्त्या भवन्त्येते
 नित्यं द्वादश रागयः” ॥ पुण्यादिविवेकः । “मिथुनतुला-
 घटकन्या द्विपदाख्याद्यापपूर्वभागश्च । मृगधनुराद्यन्तार्धे
 हृषाक्षसिंहाद्यतुशरणाः” ॥ द्विपदचतुष्पदकथनम् । “कर्कट-
 हृषिकर्मीना मकरान्त्यार्धे च कौटसंघाः स्युः हृषिकराशि-
 र्मुनिभिः सरोरुपत्वेन निर्दिष्टः” ॥ कौटसरोरुपकथनम् ।
 “द्विपदवयवाः सर्वे सिंहे विहाय चतुष्पदाः । सलिलनिलया
 भक्ष्या वश्याः सरोरुपजातयः ॥ मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय
 सरोरुपान् । अकथितगृहेषूच्चं वश्यं जनव्यवहारतः” । सरो-
 रुपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि परिग्रहः । राशीनां
 वश्यावश्यकथनम् । “गाम्यामिथुनतुला स्त्री चापालिघटा
 निशापु हृषमेघौ । मकरादिमार्गे सिंहो वन्यो दिवसेऽजहृषभौ

च । जलजो कर्कटमीनो मकराभ्यार्द्धश्च शिवमते कुम्भः” ॥
 ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् । “ऋत्वास्तिमिगोविघटा मि-
 थुन धनुः कर्किभृगसुर्याश्च समाः । हृषिककन्याभृगपति-
 वणिजो दीर्घाः समाख्याताः” ॥ राशौनां ऋतुदोर्धकथनम् ।
 “प्रागादिककुभां नाथा यथासख्यं प्रदक्षिणम् । मेषाद्या राशयो
 ज्ञेयास्तिराहृतिपरिभ्रमात्” ॥ दिग्धिपकथनम् । “स्वजा-
 तोयाऽनेकसंख्याप्रस्तारे वामतो गतिः । हन्तिः पुर्तिश्च गुणने-
 युतो तन्मात्रयोजनम् ॥ यावद्गन्तुश्च शक्नोति तावद्गच्छति
 हारकः । लब्धं तत्संख्यकं प्राहुर्हीने तन्मात्रखण्डनम्” ॥
 चन्द्रप्रस्तारकथनम् । “यदोदेति तदा लग्नं राशिः स्यादन्वह
 क्रमात् । अयनांशाङ्गममानं तद्रूढमिति नोच्यते ॥ रादौय-
 श्चोनिवासीक्तं तन्मानं खूततोऽत्र तु । रामाऽगवेदै ३ । ४७ ।
 जलधिस्तु मैत्रै ४ । १७ । वीणोरसैः ५ । १६ । पञ्चखसागरैश्च ५ । ४० ।
 वाणः कुवेदै ५ । ४१ । विषयोऽङ्गयुग्मैः ५ । २८ । क्रमोत्क्रमा-
 न्मेपतुलादिमानम् । ते दण्डास्तैः पलैर्लग्नं रविभुक्ताशकाः
 क्रमात् । रात्रौ तत्सप्तमर्चांशाः प्रविष्टा दिवसे तथा । लग्न
 दण्डपल द्विघ्नं तत्संख्यं क्रमतः पलम् । विपलञ्च रवेर्भोग्य-
 मेवं कल्पनमस्तमे” ॥ लग्नविवेकः । “अर्काङ्गुला तु शूच्यग्रा
 काष्ठो द्युङ्गुलमूलिका । शङ्खसञ्ज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परि-
 कल्पयेत् ॥ मध्याह्नहीनैरादित्ययुक्तैश्छायाङ्गुलैर्हरेत् । यद्-
 पूरितदिवादण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥ पूर्वाह्णच्छाययातीतं
 पराह्णच्छाययैथ्यकम् । शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्राः १० । १ ।
 ३ । ५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
 छाया माध्याह्निको मता ॥ अयनाशजमासान्तं व्युत्क्रमेणा-
 दितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारे हृद्दोतरे तथा” ।
 प्रकारान्तरन्तु । “पञ्चाब्धिं रामयुग्मैकशून्यैकयुग्मवद्भयः ।

चतुःपञ्चत्तवो ५ । ४ । ३ । २ । १ । ० । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ६ । माघातृक्षायापादा दिनार्द्धके । अयनांशजमासान्ते विषाद-
 गणनक्रमात् । दिने दिने भागहारो मध्यच्छायापदे मतः ॥
 षष्ठेः षष्ठ्यंशकोव्यङ्गिरङ्गुलेर्व्यङ्गुलिस्तथा । सद्यूनं दिशतं शीनं
 मध्यपादैश्च षड्गुणेः । छायापादैश्च मध्योने षड्युतेर्द्विगुणै-
 र्हरेत् । याज्ञमादिपदार्हन्तु लब्धा दण्डा गतैश्चकाः । प्राक्-
 पश्चिमदिनार्द्धात् शेषात् षष्टिगुणात् पलम् ॥ दिवादण्डादि-
 ज्ञानम् । “मृगसंक्रान्तिकः पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । एक-
 वर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्पष्टिवत्सरानेकदिनं स्या-
 दयन रवेः । एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् व्युत्क्रमेण
 च तद्वत् स्यादुदयानं रवे ध्रुवम् । कर्किसक्रमणे तद्वदभितो
 दक्षिणायनम् । अयनाग्रक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रवि-
 संक्रान्तितो मेघतुलयोरभितः पुनः । विषुवं मीनकन्यार्द्धं
 त्वैकाक्षोन्द्रशकाब्दके । दिनमनायमीनार्द्धाम्नेषार्द्धं पालिकं
 शतम् । ततो ह्यर्द्धपर्यन्तमशीतिः पलभाजिनौ । मिथुनार्द्धं
 चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात् । कर्कटार्द्धेन्तु षट्त्रिंशत्
 सिद्धार्द्धेन्तु द्वाशीतकम् । कन्यार्द्धञ्च दिनवतिः क्रमात् त्रुव्यति
 वासरे । कन्यार्द्धाद्रजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि । दिने
 दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः । एकमानं दण्ड-
 षष्ठ्या त्यक्तान्यमाननिर्णयः । षट्पष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात्
 षोडशांशके । पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥ दिन-
 रात्रिमानम् ।

पलदण्डयोः प्रमाणन्तु । “दशगुर्वचरोच्चारः कालः प्राणः
 षडात्मकैः तैः पलं स्यात्ततः षष्ठ्यादण्ड इत्यभिधीयते” । तेन
 च “माकान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सोः कान्तं वक्त्रं
 वृत्तं पूर्णं चन्द्रं सत्त्वा रात्रौ चेत् । क्षुत्कामः प्राटंश्चेतथेती

राहुः क्रूरः प्रायात्तस्माद्धान्ते इम्यस्यान्ते शब्दैकान्ते कर्त्तव्या” ।
 अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठादृण्डः । “सामर्थ्यं तनुकल्पते
 समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने
 योधश्च सञ्चिन्तयेत् । बभ्रुं वाह्यसुखालयानपि ततोधीमन्त्र-
 पुत्रांस्ततः षष्ठेऽथ क्षतविद्धिषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वध्मं च ।
 रन्ध्रायुर्मृतयोऽष्टमे गुरुतपोभाग्यानि चित्तं ततो मानाज्ञासद-
 कर्मणां दशममे कुर्यात्ततश्चिन्तनम् । प्राप्ता रावथचित्तयेद्भव-
 गृहे ऋपफितु मन्त्रिव्ययी । सौम्यस्वामियुते क्षणैरुपचिति-
 क्षेपां क्षतिस्त्वन्यथा” ॥ रन्ध्रं पापमिति भट्टोत्पलः । द्वादश-
 भावविवेकः । “अरातिव्रणयोः षष्ठे त्वष्टमे भृत्यरन्ध्रयोः”
 अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम्” ॥ अरात्यादिभा-
 वापवादः । अर्द्धोनेन्दर्कसौराराः पापाः सौमास्तथा परे पाप-
 युक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ । पापसौम्यविवेकः ।
 दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्च नवमे
 पञ्चमे परिकीर्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता ।
 सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्पते । तृतीयदशमावार्कः
 पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थोऽष्टमगान्
 कुजः । सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सूरार्युगलदशमराशौ
 दृष्टिपादत्रयाहः । सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः स्थिति-
 भवनमुपान्त्य नैव दृश्यं हि राहोः” । ग्रहाणां राहोश्च दृष्टिः ।
 भेषो वृषो मृगः कन्याकर्कसीनतुलाधराः । भास्करादेर्भव-
 न्युच्चा राशयः क्रमशस्त्रिमे । रविर्मेघे वृषे चन्द्रो गुरुः कर्क-
 बुधः स्त्रियां शनिर्युके मृगे भौमः शुक्रो मीने च तुङ्गिनः ।
 त्रिंशद्भागे दिगोरामा अष्टाविंशस्तिथिस्तथा । पञ्च वै सप्त-
 विंशाश्च विंशतिथोश्च संप्रकाः । श्लोचाच्च सप्तमं नौचं प्राग्व-
 द्भावैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तःसूक्ष्मसंज्ञः स्यात् नौचान्तस्तु सुनी-

चक्रः । परिपूर्णवत्तः सूक्ष्मे गुनीचे दुर्बलो ग्रहः । सूक्ष्मगुनी-
चयोरन्तर्भाग द्वारात् फलं तथा” । उच्चनोचकथनम् । “सिंहो
वृषस्य मेघस्य कन्या धनूधरो घटः । अर्कादीनां त्रिकोणानि
मूलानि राशयः क्रमात्” । मूलत्रिकोण कथनम् । रवि-
भौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः । नखरविदिक्
तिथिनखराज्ञेन्दोर्दिग्भां शकाः सूत्रात्” ॥

मूलत्रिकोणांशव्यवस्था । “उच्चं नृयुग्मं घटमं त्रिकोणं
कन्यागृहं शुक्रशनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्गो धरणीसुतस्य
राहोरिपुर्विशतिकः परांशः । सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंश्रं
मौनो गृहं शुक्रशनीविपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट्शिखिनः परांशाः । बाहुकेत्वोरुच्चादिक्षेत्रं
होराथ द्वेक्षाणोनवांशोद्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्ग-
स्त्रयादि प्राण्याफलप्रदाः” । इति षड्वर्गः । “कुजशुक्रबुधे-
न्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किंभासुजेष्वाणां क्षेत्राणि
स्युरक्षादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः स्युरखण्डरोचिषः
द्वितीयाः शशिनो युक्षुव्यत्ययादगणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां
ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्वेक्षाणाधिपाराशो द्वेक्षाणा-
स्तथ एव हि । मेघकेशरिधनुषां मेघाद्याश्च नवांशकाः । मृग-
कन्या वृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां
तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्कटश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवां-
शकाः । चराणां प्रथमे चाग्ने स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे
व्यात्मका नाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां
वर्गोत्तम इति स्मृतः सर्वेषां मेघपूर्वाणां स्वर्क्षाद्या द्वादशां-
शकाः । कुजार्किर्गुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् ।
पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु । त्रिंशांशाव्यत्यया देते
युग्मराशिषु कीर्तिताः” । इति षड्वर्गकथनम् । “अजोगो-

प्रतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशामंज्राः स्मृताश्चैते
 शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः । निशा संज्ञा विमिथुनाः स्मृताः
 पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदयाह्येते मीनयोभयसंज्ञकः ।
 निशादि संज्ञाकथनम् । “पृष्ठविदग्गलाभाश्च लग्नादुपचयाः
 स्मृताः । पञ्चमं नवमं स्थानं त्रिकोणं केवलं स्मृतम्” । उप-
 चयत्रिकोणकथनम् । केन्द्रं चतुष्टयं कण्टकश्च लग्नास्तदश-
 चतुर्थानां संज्ञा” । केन्द्रपर्यायं तत् स्थानयोः कथनम् । पन-
 फरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः । तृतीयपष्ठनवममन्यश्चापो
 क्षिप्तं विदुः” । पनफरापो क्षिप्तं तत् स्थानकथनम् । “पातालं
 द्विवृकश्चैव सुहृदम्भश्चतुर्थकम् । त्रिविकोणश्च नवमं दुष्टिकं
 स्यात् तृतीयकम् । धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
 द्युनं द्यूनं तथास्त्राख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् । कर्मस्थानश्च
 दशमं खं मे शूरणमास्पदम् । छिद्राख्यमष्टमं स्थानं रिप्फाख्यं
 द्वादशं स्मृतम् । चतुर्थमष्टमश्चैव चतुरस्रं विदुर्वुधाः” ॥ चतु-
 र्यादिपर्यायः । “हेलिः सूर्यचन्द्रमाः शीतरश्मिर्हेमा विज्ज्ञो
 बोधनयेन्दुपुत्रः । पारोवक्रः क्रूरदृक्चायनेयः कालो मन्दः
 सूर्यपुत्रोऽसितश्च । क्षीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसां पतोऽज्यो शुक्रो
 भृगुर्भृगुसुतः सित पास्कृजिह्व । राहुस्तमो गुरुसुरश्च शिषो
 च केतुः पर्यायमन्यमुपनम्य वदेष लोकात्” । यहमंज्ञाकथ-
 नम् । “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युष्माङ्गो रक्तगौरो
 महीजः । दूर्वाश्यामोऽङ्गो गुरुर्गौरगावः श्यामः शुक्रो भास्करिः
 कृष्णदेहः” । यहणाणां वर्णकथनम् । “सूर्यः गुरुः चमापुत्रः
 सैदिकेयः शनिः शमी । सोम्यस्तिदग्गमन्यो च प्राण्यादि दिग-
 धीग्नराः । प्राण्यां सोम्य सुराचार्य्यं याम्यां भास्करभूमिज्ञो ।
 प्रत्यक् सोरिरुदोषान्तु मितेन्दु दिग्यमान्वितो” । दिग्वन्ति-
 कथनम् । “मीमार्कजीवाः पुरुषाः क्षीवो मीमजभानुज्ञो ।

स्याद्यौ भार्गवचन्द्री द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते । पुंश्रद्धादिनि-
 र्णयः । “चन्द्रार्कजौषाप्तसितौ कुजार्कौ यथाक्रमं सस्वरज-
 स्नामांसि । कटुनवणतिक्तमिष्यतामधुराम्नौ च कषायकोऽ-
 र्कतः” । गुणरसाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्रवागो शो चक्षिषे
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे कर्णे” ।
 जात्यधिपकथनम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः
 सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिलोऽथर्ववेदराट्” । वेदा-
 धिपकथनम् । मधुपिङ्गलहृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सवि-
 ताल्पकवः । तनुहत्ततनुर्वहुवातकफप्राप्तः शर्मा मृदुवाक्
 शुभहृक् । भूमिजस्तरुणमूर्तिरुदारः पौष्टिकः सुचपलकृश-
 ऋध्यः । सिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमाकृतकफप्रकृ-
 तिश्च । हृदत्तनुः पिङ्गलमूर्धजेक्षणो हृष्टस्थितिः श्रेष्ठमतिः
 कफालम्बकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्मा
 सितवक्त्रमूर्धजः । मन्दोऽनसः कपिलहृक् क्षयदौर्धगात्रः
 स्थूलद्विजः परुषलोमकधोऽनिलात्मा । रव्यादीनां क्रमेण
 स्वभावकथनं मित्राणि सूर्याश्चशिवभौमजीवाः सूर्येन्दुजो
 सूर्येशशाङ्गजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रमौमा बुधार्कजौ
 चन्द्रजभार्गवौ च । एकैकविभक्त्यन्तैः सूर्यादेः क्रमेण मित्र-
 कथनम् । “सितासितौ चन्द्रमसौ न कश्चित् बुधः शशौ सौम्य-
 सितौ रवौन्दू । रवौन्दुभौमा रवितस्त्रमित्रामित्रारिशेषस्तु
 समः प्रदिष्टः ॥ बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ भौम-
 सुरेज्यमन्दाः । शनिः कुजेज्यौ सुरराजमन्त्रीरव्यादितोऽमौ
 समसञ्ज्ञिता स्तुः” ॥ एकैकविभक्त्यन्तैः शत्रु समकथनम् ।
 “चतुर्थदशवित्तान्त्यविलाभस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्यु-
 चस्य कौशिकदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ॥ तत्कालमित्रादिविवेकः ।
 हितसमरिपुसञ्ज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यासोऽपि

तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा
 अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीयाः । अधिमित्रादिकथ-
 नम् । स्त्रीषु स्थिताः श्रेष्ठबला भवन्ति मूलत्रिकोणे स्वगृहे
 च मध्याः । इष्टेक्षिता मित्रगृहाश्रिता वा वीर्यं कनीयः
 समुपावहन्ति । लग्नांशाधिपयोर्ग्राहकं बलं तादृक् तयोरपि ।
 पतिततत्प्रियबुधसौम्योच्चस्थैर्युतवीक्षितो बलौ राशिः । “अल्प-
 बलौऽन्यैर्मित्रैर्मध्यबलः सर्वायुतेक्षितस्त्वबलः । जीवन्नपतिभि-
 र्दृष्टोयुतो वातिबलो भवेत् ॥ मित्रैर्मित्रबलो ज्ञेयो राशिः
 पापैस्तु दुर्बलः । स्त्रीष्वत्रिकोणहितमस्वगृहादिवर्गसंस्थाः
 समे शशिनितौ विषमेऽवशेषाः । पुंस्त्रीनपुंसकस्वगाभसुखा-
 न्यमध्यमस्थाः शुभेक्षितयुतास्थिति वीर्यवन्तः” ॥ ग्रहाणां
 बलकथनम् । मार्कण्डेयपुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु मृत्युषु
 सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां
 वृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न
 कुत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्” ॥ भविष्यपुराणम् ।
 “अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माजितधनस्य च । नित्यं नियम-
 स्यस्य सदानुग्रहिकाग्रहाः” ॥ ज्योतिषे । “रविर्मासं निशा-
 नाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षद्वयं भूमिपुच्छो मृधोऽष्टादश
 वासरान् ॥ वर्षमेकं सुराचार्ययाष्टाविंशदिनं भृगुः । शनिः
 सार्धद्वयं वर्षे स्वर्भानुः सार्धवत्सरम् ॥ एवं प्रमाणात् भक्त्याः
 स्वराशिं भुञ्जते ग्रहाः । वक्रगोप्रगतिषेत् स्यात् भीमादिप-
 क्षुक्तेऽन्यथा ॥ केतूपल्पवभीममन्दगतयः पष्ठत्रिमंस्या गुभाः
 चन्द्रार्कवपि ते च तौ च दशमो चन्द्रः पुनः सप्तमः । जीवः
 सप्तमवद्विपक्षमगती युग्मेषु सीमात्मजः शक्रः षड्दशममवज-
 मितरे सर्वेष्वपान्ते गुभाः” । गोचरगृहिः । राजमार्तण्डे ।
 “वक्रातिचारोपगताग्रहेन्द्रा यत्र स्थितास्तस्य फलं प्रदद्युः । चनि-

ष्टमिष्टं नियतं नराणां भोमादयो यानविवाहजन्यसु” ॥ गीचरे
 तु । “वक्रातिचारोपगमे ग्रहाणां कृत्स्न फल राशिगतं वदन्ति ।
 शुभाशुभौ जीवबुधौ न तस्मिंस्तयोस्तु पूर्वं फलमादिशन्ति ।
 तारावलादिन्दुरधेन्दुवीर्यादिवाकरः संक्रममाण उक्तः । ग्रहास्तु
 सर्वे सवितुर्वलेन मङ्गोसुताद्याः शुभदा निरुक्ताः । नाडीनक्षत्र-
 दिवसे रविभीमशनैयराः । संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य
 क्लेशोऽभिलायते । गोमूत्रसर्पपैः स्नानं सर्वोपधिजलेन च ॥
 विगुहं काश्चनं दद्यात् नाडीदोषोपशान्तये । सुरामांसो
 वचाकुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ॥ शठीचम्पकसुस्तप्तं सर्वोपधि-
 गणः स्मृतः” ॥ कपायावयवग्रहणे मत्स्यपुराणम् । “एषां
 पत्राणि साराणि मूलानि कुसमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कपायाख्यो गणः स्मृतः” ॥ । अत्रायुर्वेदोक्तपरिभाषा । “अङ्गेऽ-
 प्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । द्रव्येऽप्य-
 नुक्ते विहितन्तु तोयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥ धूम्ररबीज-
 सलिलैः स्नायात् संक्रान्तिं शान्तये । तथा सर्वोपधीभिश्च
 विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत्” ॥

अथ रविसंक्रान्तिगणनम् । “नवाष्टशक्रहीनेन शकाब्दा-
 ङ्गेन पूरिताः । भूर्वाणचन्द्रावैकाग्निं कुरामौ वेदयुग्मके ।
 १ । १५ । ३१ । ३१ । २४ । अङ्गा अनुपलादिस्तु षड्या नव्या-
 ङ्गमिश्रिताः । दण्डात् खाग्नी द्वयेषु च । ३० । ५७ । पला-
 दित्वा ततः पुनः । सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः
 परे । मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्प्रताः । भुजौ षडि-
 पूरामाग्नौ । २ । ५६ । ३३ । कालौ जातिर्गजावनौ । ६ । २२ ।
 १८ । रामचन्द्रोऽग्निधुग्मश्च २ । १ । २३ । तर्कोऽङ्गदृक् नवा-
 शुभौ । ६ । २८ । ५८ । द्वावङ्गदृक् वेदवाणा २ । २८ । ५४ ।
 अधिर्वाणशरी सुराः । ४ । ५५ । ३३ । पणागवेदी शून्येन्दू ।

६ । ४८ । १० । एकं शैलभुवो शराः १ । १७ । ५ । द्वौ षडङ्गो
तथाकाला । २ । ३६ । ६ । अथीरामाः शरावनी । ४ । ३ ।
१५ । पञ्चाङ्गौघु तथा रुद्रा ५ । ५३ । ११ । मेघसंक्रमवारतः ।
अद्वैर्योन्वा हृषादेस्तु वाराद्या संक्रमे रवेः । मृगकर्कटसंक्राम्नी
हे तूदगदक्षिणायने ॥ विषुवतो तुला मेघे गोमध्वे तथापराः ।
धनुर्मिथुनकन्यासु मोने च पङ्कशौतयः ॥ हृषहृषिककुम्भेषु
सिद्धे विष्णुपदौ स्मृता । मूर्द्धि सप्तमुखे त्रीणि हृदये पञ्च
विन्यसेत् ॥ त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके
भूपतिः सौख्यं वदने पटुता शुभे ॥ हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थ-
प्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् ॥

पङ्कमूर्द्धि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं कर-
पादेषु पयो विषुवभक्रमात् । मानं मूर्द्धि सुखे चैवं हृदये
सुखसम्भवः । दोः पदोर्दक्षयोर्भोगस्वास्थ्यं वामयोः स्वभे ॥
जलविषुवफलम् । “शौर्वे पञ्चमुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशौनाभौ गुदे च पादयो रसाः । उत्तरायणमाज्-
ज्ञेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् । शौर्वेऽथ लाभो वदने सुखानि
दत्ते करेऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्ध-
नाभौ गुह्ये भयं वामपादे प्रवासः ॥ उत्तरायणफलम् । “शौर्व
त्रीणि सुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षष्ठो पादद्वयेऽप्यष्टौ
दक्षिणायनभक्रमात् । शौर्वे मानं सुखे विद्या हृदये वित्त-
सम्पदयः । प्रवासः स्यात् करे वामे मिथ्यालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चिन्नाभश्च दक्षिणे ॥ दक्षिणायन-
फलम् । “सृष्टे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां सुखे तु तत् । चत्वारि
दक्षिणे बाहो त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहो च
हृदये पञ्च निर्दिशेत् । अणोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्द्धि द्वौ चेक-

गुदे” । फलम् । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्” । विष्णुपदौ-
फलम् । “मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे
वाणस्तथा वेदाः करे सव्येतरैऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे
मस्तके त्रितयं तथा । द्वयश्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वभे
स्थिते । सुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता
स्याद्वन्द्वनं वामे हस्ते स्वात् स्वीयभे नृणाम् । सम्मानं नेत्रयो-
श्चैव अपमानञ्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफल-
श्रुतिः” । षडशीतिफलम् । “शौर्ध्वे चत्वारि राज्यं जलधि-
रपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशर-
मितं वक्षसि प्रीतिसंघम् । पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि
जलधिर्वासहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजभे
वाक्पतेः संक्रमर्चात्” । गुरुमञ्चारफलम् । गौचरपोडाया-
मपि राशिर्वलिभिः । शुभप्रहैर्दुष्टः । पीडां न करोति तथा
पापैरेवं विपर्यासः” । गौचरापवादः । “दिनकररुधिरो
प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ
विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्” । राशिभिभा-
गात् फलम् । “सप्तमोपचयाद्यस्य सन्दः सर्वत्र शोभनः । शुक्ल-
पक्षे द्वितीयस्तु पञ्चमो नवमस्तथा । सितशनिकुजजौवाकास्त
इन्दुर्नराणां व्ययसुखनवमस्थोऽपोष्टदाताय तेषाम् । खसुतनि-
धनगखेत् मृत्युपुत्रार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्वात् वामवेधेन
शुद्धः” । वामवेधत्वञ्च दूनजन्मेति एवमत्रेति वक्ष्यमाणवचना-
भ्यामेकार्थत्वादोध्यव्यम् । “उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुक्लपक्षे
शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा । सखिवशिष्टद्वयुक्तः
कारकचेंऽपि चेन्दुर्जयधनसुखदाता तत् प्रहर्त्तान्यथातः” ।
सव्यग उत्तरायणचारी । उपचयकरस्य पञ्चाद्वर्त्ती वा अत-

एवोक्तम् । “भानां यथा सम्भवमुत्तरेण पञ्चाङ्गुहाणां यदि
 वा शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयाणे याम्येन यातो न शुभः
 शशाङ्कः । यो यस्य दशमष्टहगः स तस्य वशी भवति निय-
 मेन । स्वर्चतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आस्थिताः ।
 जन्मकालवशगास्ते तु कारकाः कर्मगास्तु तेषां विशेषतः ।
 सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्षमशुभमशुभे च । कृष्णे गोच-
 रशुभदौ न शुभः पक्षः शुभोऽतोऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “शुक्ले
 पक्षे प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि तारा-
 शुद्धौ शुभं विदुः पक्षम्” । वादरायणः । “श्रीतांशुर्मिष्टमन्नं
 जनयति सततं जन्मराशौ नराणां ह्येदैत्येन्द्रमन्त्री दिवसकर-
 कुजो शत्रुपक्षस्य हृदिम् । हानिं कुर्यादसूनां किरणपति-
 सुतो घन्यनं सोमपुत्रो नित्यं निर्हृतबुद्धिं प्रवक्तुरिषुबलं वित्त-
 नाशश्च जीवः । भेदं मित्रजने करोति दिनकृत् क्लेशाययं
 चन्द्रमाः । सौरिर्वित्तविनाशमृच्छति नदा लाभं ददातौन्दुजः ।
 हानिं भूमिसुतः करोति मद्यतीं भोगान् भृगोरात्मजा ज्ञानं
 दौषयति दतीयभवने जीवो नृणां निर्हृतिम् २ । तृतीये तिष्ठस्तः
 श्वरकिरणभौमार्कतनयाः स्थिरस्थानप्राप्तिं ददति भृगुसुतुष्य
 परमाम् । विनाश शत्रूणां क्षमयति यशो चन्द्रतनयः परं
 हृत्क्षस्तापं विदग्धपतिमन्त्री च कुरुते । ३ । सूर्यां यास्तद्विरो-
 धिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिराः घोरां दुःखपरम्परां दिन-
 करः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः । सोम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां
 रोगक्षयं भार्गवो भीमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिय वित्तक्ष-
 यम् । ४ । दीर्भाग्यं शशलाञ्छनः चितिसुतयोद्दिग्धतां चेतमो
 दीपोत्पत्तिमनुत्तमां रविपुतः सिन्धैर्वियोगं रविः । दीर्भाग्यं
 विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्तिं परां भार्गवः कुक्ष्यात् पक्षमरागि-
 गोचरगतो जीवो नृणां निर्हृतिम् । ५ । स्थिताः षष्ठे रामो

दिनकरमहोजाकैतनया बुधसुन्दरैव प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
 समृद्धिं शत्रूणां मनसि च विषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्यात्
 युवतिस्ततैरक्ष परमम् । ६ । स्त्रीलाभं शशलाङ्कनोऽर्कतनय-
 योद्विम्बतां चेतसो भीमद्यापि धनक्षयं सुरगुरुर्वस्त्रादिकाः
 सम्पदः । सौम्योऽरोगकरो भवेत् प्रकुपितो रोगाश्रयं भागवः
 सूर्यद्यापि करोत्यनिष्टमतुलं राशौ स्थितः सप्तमे । ७ । हतवह-
 भयमारसुन्दरजः सौख्यमुग्रं धनहरणमद्याकिंभागैवस्यार्थलाभम् ।
 मरणमथ पतङ्गस्थाननाशं सुरेज्यः सृजति निधनसंस्थो नैव-
 रोगश्च चन्द्रः । ८ । धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्या-
 द्रोग सौम्यो धरणितनयोर्भागवस्यार्थलाभम् । त्रामं सोमो
 जनयति नृणां शोकविद्वेषमर्कः स्थानं मानं पशुसुतयुतश्चापि
 जीवः प्रकामम् । ९ । सौम्योऽन्तःशान्तिमुपां जनयति दशमः
 सूर्यसूनुः प्रकामां ख्यातिं भीमः समृद्धिं पशुपतिमुकुटोदष्ट-
 पादः शशाङ्कः । प्राधान्यश्चार्थलाभं दशशतकिरणः कर्मगः
 कर्मसिद्धिं मित्राणां दैत्यपूज्यः क्षतिमपि कुक्कते प्रीतिमेदश्च
 जीवः । १० । जीवावनेय रविमोरिसुरारिपूज्यसुन्दरश्च चन्द्र-
 तनयश्च विधुन्तुदश्च । एकादशे च भवने सततं नराणां मौमा-
 न्यमानधनधान्यकरा भवन्ति । ११ । जीवः सहस्रकिरणश्च
 शनैर्यस्य वक्रश्च वक्रचरितश्च निशाकरश्च । कुर्युर्मियोगबध-
 वन्धभयं नराणां शुक्लेन्दुजो धृतिकरो रविसंख्यराशौ । १२ ।
 इत्युक्त्वा । “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्याद्वितीये भयं
 दुष्टिके त्रियमातनोति द्विदुके मानक्षयं यच्छति । दैन्यं
 पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमः । षोडशमष्टमगः
 करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्मगः । कर्महृदिजनकस्तु कर्मणो
 वित्तलाभकृदथायमस्थितः । द्रव्यनाशजनितं महापदं
 यच्छति व्ययगतो दिवाकरः । १३ । जन्मन्यये दिगति विम-

गुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्द्रव्यं सहजभवने कुचिरीगं चतुर्थः ।
कार्यभ्रंशं तनयगृहगोवित्तलाभश्च पष्ठो द्यूने द्रव्यं युवति-
सहितं मृत्युसंस्थोऽपि मृत्युम् । मृत्युभयं कुरुते नवमः
शशौ दशधामगतस्तु महत्सुखम् । विविधमायगतः
कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयाम्” । च “प्रथम
गृहः क्षौणोत्तुनः करोत्यरिजं भयम् । क्षपयति धनं वित्त-
स्थाने तृतीयगतीऽर्थदः चरिभयकरः पातालेऽस्तुन् क्षिणोति
च पञ्चमो रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः । जनयति
मरणस्थः शस्त्रधारा धराजो दिशति च नवमस्थः कार्यपौडा-
मतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूमिलाभं व्ययभवन-
गतीऽसौ व्याध्यनर्थार्थनाशान्” । मं । “बुधप्रथमधामगो दिशति
बन्धमर्थे धनं बध रिपुभयान्वितं सहजगद्यतुर्थेऽर्थदः । अनि-
र्हृतिकरो भवेत् तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो
बहुविधां शरीरापदम् । अष्टमे शशिसुते धनलब्धिर्धर्मगोऽति-
महतीं तनुपौडाम् । कर्मगो सुखमयायगतोऽर्थदो द्वादशे
भवति वित्तविनाशः” । बु । “भयं जन्मन्यार्थी जनयति
धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयोऽङ्गे क्लेशं दिशति च चतुर्थोऽर्थ-
विषमम् । सुखं पुत्रस्थाता शुभमपि च कुर्यादग्निगृहे द्यूने
भूभृत् पूजां धननिचयनाशश्च निधने । धर्मगतो धनवृद्धिकरः
स्यात् प्रीतिहरो दशमोऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति
स चाये द्वादशगस्तनुमानमपौडाम्” । ह । “जन्मन्यरिचय-
करो भृगुजाऽर्थदाऽर्थे दुश्चिक्वगः सुखकरो धनदद्यतुर्थे स्यात्
पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोऽरिहृदैः शोकप्रदो मदनगा निधनेऽर्थ-
दाता । जनयति विविधाम्बराणि धर्मेण शुभकरो दशम-
स्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरस्तु लाभमस्थो व्ययभवनेऽपि
धनागमं करोति” । शु । “वित्तभ्रंशं दिनकरतनयो क्षमराशिं

प्रपन्नश्चित्तक्लेशं द्वितीयो रिपुहननकृतं वित्तलाभ तृतीयः ।
 पाताले शत्रुवृष्टिं सुतभवनगतः पुत्रमृत्युार्थनागं पृष्ठस्थानेऽर्थ-
 लाभे जनयति मदने दोषसंघातमार्कैः । शरीरपोडां निधने-
 ऽथ धर्मे धनक्षयं कर्मणि दोर्मनस्यम् । उपान्तमो वित्तमनर्थ-
 सन्ते शनिर्ददातीत्यवदत् सुवित्तम् ॥ श । “जन्मान्त्यपञ्च-
 वसुरभ्युचतुर्द्विसप्तराशौ स्थितो यदि भवेदसुरः कदाचित् ।
 अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्येहानि रोगप्रवासमरणान्निभयं
 करोति” ॥ रा । “एकादशत्रिदशपञ्चगती नराणां समान-
 भोगनृपमानसुखार्थदाता । आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च
 नित्यं सौख्यादिकं दिशति पुण्यमयश्च केतुः” ॥ के । इति
 ग्रहाणां गोचरफलम् ।

अथाष्टवर्गः । “जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् ।
 स्वाह्निककृत् शुभदः क्षितिपञ्चसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १ । २ ।
 ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विभावरिभर्तुस्यङ्गदशेष-
 गती । ३ । ६ । १० । ११ । ऽथ कुजाद्रविष । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । ९ । १० । ११ । दध सोमसुताग्निशरर्तुनवादिषु यातः ।
 ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । १२ । देवगुरोर्विषयर्तुनवेगयती ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । ऽथ सुरारिगुरोः समयाक्षमास्करयातः ।
 ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् १ । २ । ४ ।
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ जलग्नगृहात् त्रिस्तताद्दशदिषु
 यातः” । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखाः । ४८ ।
 “चन्द्रः शुभोऽर्काच्चिह्नानादिदस्तावनाशाशिवस्य । ३ । ६ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । स्ततः ज्योत्स्नामर्त्यगाशाशिवस्यः । १ । ३ ।
 ६ । ७ । १० । ११ । ज्ञाजाच्चिवद्गोपु यद्गोदिगोशेष्वथ । २ ।
 ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । ज्योत्स्नामर्त्यगाशाशिवस्यः । १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । लोवात्

कुट्टवेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थोऽथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० ।
 ११ । शुक्लाग्निवेदेषु शैलग्रहाशाशिवस्थः । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ ।
 १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवाणर्तुशम्भुस्थितो । ३ । ५ ।
 ६ । ११ । ऽथोदयाद्व्यवाहर्तुकाष्ठाशिवस्थः” । ३ । ६ । १० ।
 ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । “कुजोऽर्कोच्छुभो वज्रिवाणर्तुदिक्-
 शम्भुगो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतो रामकालेशग । ३ ।
 ६ । ११ । स्ततः स्वात् कुट्टवेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् । १ ।
 २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानायपुत्रादगुणेष्वङ्गुद्रोप-
 यातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कोप-
 यातो । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादमेहो गजेशा-
 र्कमस्थः । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनाग-
 ग्रहाशाशिवस्थो । १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नात्
 कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः” । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुज-
 रेखाः । ३८ । “जः शुभोऽर्कतः शरर्तुगो शिवार्कगो । ५ । ६ ।
 ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिङ्गहेश्वरेषु गः ।
 २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुट्टक्कतागनागगो
 दशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ततः स्वतः
 कुवज्रिपञ्चयन्त्रवादिकेषु गः । १ । ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ ।
 १२ । वाक्पतीरसाष्टशम्भुसूर्यगो । ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ
 शुक्रतः कुवाहुवज्रिवेदपञ्चनागगो शिवेषु । १ । २ । ३ । ४ ।
 ५ । ८ । ९ । ११ । पङ्कतः कुट्टक्कतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ ।
 १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नतः क्षिति-
 द्विवेदकालनागदिक् शिवेषु गः” । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० ।
 ११ । बुधरेखाः । ५५ । “सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुयमा-
 नलवेदनगादिकपञ्चगती । १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 ११ । ऽथ विधोर्द्विशराचलगो शिवगो । २ । ५ । ७ । ८ । ११ ।

वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । ऽथ वुधात् क्षितियुग्मकृतेषु रसग्रहदिक्गिरि-
 शोपग । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । स्तदनुस्वत एक-
 यमानलवारिधिपर्वतनागदशेशगतो । १ । २ । ३ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । ऽथ सिताद्यमपञ्चरसग्रहदिक्शिवगो । २ । ५ ।
 ६ । ८ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषु रसार्कगतः । ३ । ५ ।
 ६ । १२ । स्वथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिश्चरत्तुनगदिगिरिशोप-
 गतः” । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । गुरुरेखाः ।
 ५६ । “भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्यगो । ८ । ११ । १२ । ऽथ
 चन्द्रतः क्षमादिपञ्चकाष्टगो शिवार्कगः । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ८ । ८ । ११ । १२ । कुजाक्षिवेदकालगो शिवार्कगो । ३ । ४ ।
 ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ वुधाक्षिवाणकालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः । ३ ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिश्वेशग । ५ । ८ । ८ ।
 १० । ११ । स्ततः स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक् शिवोपगः । १ ।
 २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगो
 दशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । ऽथ लग्नतः कुपञ्च-
 काष्टगो शिवस्थितः” । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । ११ ।
 शुकरेखाः । ५२ । “शुभः पङ्कुरकार्त्वा स्त्रायमाश्रीधिगैलाष्टदिक्
 शम्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो रामकालेश-
 गतः । ३ । ६ । ११ । क्षासुताहड्डिवाणर्त्तुकाष्टा शिवार्कपगो
 । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ जतः कालदन्तावमादि-
 म्यितो । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । १२ । जीवतो वाणकालेश-
 मात्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । स्ततो दैत्यपूज्यादर्नेष्टः
 शिवार्कपयातः । ६ । ११ । १२ । स्वतो वीतिहोत्रेषु कालेश-
 यात । ३ । ५ । ६ । ११ । स्ततो सम्ततः क्षागुणाश्रीधिपङ्-
 दिश्वेशस्थितः” । १ । २ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिर्रेखाः । ३८ ।

“राहुः शुभोऽकडिजवङ्गिवेदतुरन्मृगो । २ । ३ । ४ । ६ । ८ ।
 अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गम् । १ । ३ । ४ । ६ । स्ततः कुजा-
 दङ्गिवाणाङ्गरन्मृगतीऽथ ३ । ५ । ६ । ८ । बुधाच्छशिपञ्चवङ्गि-
 वाणरन्मृग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । स्ततो जीवाढ्यवाह-
 वेदाङ्गरन्मृग । ३ । ४ । ६ । ८ । स्ततः शुक्रात् पञ्चवङ्गिवाण-
 रन्मृगत २ । ३ । ५ । ८ । स्ततः सोरात् पञ्चवाणर्तुग । २ । ५ ।
 ६ । स्ततः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरन्मृगोऽथ । १ । ४ । ५ । ६ ।
 ८ । लग्नाद्देवरन्मृदिग्रुद्रसूर्यगतः” । ४ । ८ । १० । ११ । १२ ।
 राहुरेखाः । ३८ । “मृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकीन राहोरष्ट-
 वर्गः । सूर्यादेकद्वित्रतुःषष्ठाष्टदशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । सोमाक्षिपड्दशैकादशेषु । ३ । ६ । १० । ११ ।
 भौमाक्षिपञ्चषडेकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ । बुधात् षडष्ट-
 नवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । गुरोः पञ्चषडेका-
 दशद्वादशेषु । ५ । ६ । ११ । १२ । शुक्रात् षडेकादशद्वादशेषु
 ६ । ११ । १२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
 १० । ११ । लग्नादेकत्रित्रतुःषड्दशैकादशेषु” । १ । ३ । ४ ।
 ६ । १० । ११ । एवं लग्नरेखाः । ३७ । “इति निगदितमिष्टं
 नेष्टमन्यद्विषेयादधिकफलविषाकं जन्मभातत्र दद्युः । उप-
 चयगृहमित्तस्त्रोचगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृहनीचारातिभे नेष्ट-
 सम्पत् । यावती यावती रेखा षड्वाणामष्टवर्गके । तावती
 द्विगुणौकृत्य षष्टाभिः परिमोध्यते । षष्टोपरि भवेद्रेखा
 षष्टाभ्यन्तरविन्दवः । षष्टाभिस्तु समो यत्र तत्सम परि-
 कौर्त्तितम् । रेखाषडाच्छुभे देया विन्दवयेतरत्र तु । रेखा
 विन्दु समानो चेत् समस्तत्र निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं
 तद्विन्दोरयाशुभम् । शीतानन्दस्तथा ज्ञेयो भोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मलिनीऽथ विषयेव हानिर्मृत्युर्भवेत्तथा । दयादि-

रेखा द्वादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां वक्त्ररी-
 श्रेयः सार्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्थे
 विन्दुषु” ॥ इत्यायुर्दायः । इत्यष्टवर्गः । नन्दौ । “अष्टवर्ग-
 शुभैः यौमान् कर्म कुर्यान्नभयरैः । गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तद-
 प्राप्ती च विधगैः ॥ व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां दुरकर्मणि ।
 अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ सततं दिशति
 नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् । भावफलं प्रथमाहं
 दृष्टिफलान्यर्धभुक्तेषु” ॥ इत्यष्टवर्गार्थकथनम् ।

“लाभविक्रमश्चशत्रुतः स्थितः शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
 खेचरैः सुततपो जलान्त्यगैर्व्याकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ।
 द्यूनजन्मरिपुलाभश्चिगयन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा । स्वान्ति-
 जलान्त्यमृतिबन्धुधर्मगैर्विध्यते न विवुधैर्यदि ग्रहेः । विक्रमाय-
 रिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः । चेन्न विद्व-
 दनसुरप्यसौ किन्तु धर्मघृणिना न विध्यते । स्वाम्बुशत्रु-
 नृतिखायगः शुभो प्रस्तदा न खलु विध्यते यदा । आत्मज-
 त्रिनवकाद्यनैधनप्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभयरैः । स्वाध्यायधर्मो-
 ततयद्युनस्थितौ नाकनायकपुरोहितः शुभः रिप्फरन्मुखजल-
 त्रिगैर्यदा विध्यते गगनचारिभिर्न हि । आसुताष्टमतपो-
 व्ययायगो । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १२ । ११ । विद्व-
 द्वास्फुजिदशोभनः स्मृतः नैधनास्ततनुकर्मधर्मधीलाभवैरि-
 सङ्गजस्थखेचरैः । ८ । ७ । १ । १० । ९ । ५ । ११ । ६ । ३ ।
 एवमत्र खचराव्यधान्विताः सत्फलं न हि दिशन्ति गोचरे ।
 वामवेधविधिना त्वशोभना अप्यसौ शुभफलं दिशन्त्यत्रम् ।
 नो विदन्ति खचरव्यधक्रमं ये ग्रहक्रमविदो हि गोचरे । ते
 मृषावचनभाषिणी जना यान्ति हास्यमपकीर्त्तिलाञ्छिताः” ॥
 सप्तानां यद्वाणां दक्षिणवेधवामवेधौ “ऋचसन्निगताः खेदा

राशिसन्धिगतास्तथा । एष्यर्चादेः फलं दद्युर्वक्त्रे च विप-
 रीतकम् ॥ लम्नेयो यदि वक्त्रो ह्यात् पुंसः कार्येषु वक्त्रता ।
 लम्नेयोऽस्तं गते मर्त्यो दुःखादिष्याधिसंयुतः ॥ असत्फलः
 सोम्यनिरीक्षितश्च शुभप्रदस्याप्यशुभेक्षितश्च । ती निष्फलो
 द्वावपि खेचरेन्द्रो यः शत्रूणां स्त्रेन निरीक्षितश्च ॥ सुमीचगे-
 ऽस्तगेऽपि वा रिपोर्गृहे स्थिते ग्रहे । मृधाफलं प्रकीर्तितं
 समस्तमेव सूरिभिः ॥ वराहस्तु “सूर्याच्छत्रयुतिषु च दलं
 प्रोक्ष्य शक्रार्कपुत्रौ” । दलं ग्रहे फलस्येति शेषः । “जम्ब-
 राशेः शुभः सूर्यस्त्रिपष्ठदशलाभगः । द्विपञ्चनवगोऽपौष्टस्त्रयो-
 दशदिनात् परः ॥ रविगृहो गृहकरणं रविगुरुशुक्रो व्रतोद्वाहो ।
 क्षीरं तारकशुक्राशेषं चन्द्राग्रितं कर्म ॥ सदा सर्वेषु कार्येषु
 चित्तमृद्धिर्विशेषतः । मितेन्दुपुष्पजोषामां वाराः सर्वत्र गोमताः ।
 भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि । कुर्यान्मङ्गलपौष्टि-
 कानि नृपतेर्याचाभिषेको तथा ॥ सिद्धा भेषजवह्निर्कर्मकरणं
 चारोग्यकर्माणि च । विद्याज्ञानवरव्रतानि हवनं शिष्यं रणं
 साहसं शिष्यालङ्कारणे दिने दिनपतेर्लग्ने स्थिते वा रवौ । रक्त-
 श्लाघविषास्त्रकर्महुतभुक् कार्ये विवादं रणं कुर्याद्विन्दुविधिं
 सुदुष्टदमनं सितुप्रभेदं तथा । वृषच्छेदनभेदनानि मृगयां
 चोर्ध्वं तथा साहसं सेनान्यं लघिकर्मधातुकरणं भौमप्य जम्ने-
 ऽङ्गि वा । स्याप्य समाप्यं क्रतुदामकार्यं गृहे प्रवेगो नगरे
 पुरे वा । भौमोत्सवायं गजवाजिवन्धो दिने प्रसिध्यन्ति
 ग्रनेयरस्य” ॥

वारफलम् । “कृतसुनियमगरमङ्गनरामर्तुषु भास्करादि-
 यासाहं । प्रभवति हि वारवेला न गुमागुमकार्यकरणाय” ॥
 वारवेला । “कामप्य वेभारवितः शराधिकानामनागाभ्यधयो
 मन्त्रेन्दु । दिने निग्रायागुवेदनेतनर्गेषु रामाविधदन्तिनो

च” ॥ कालवेला । “वेदा ४ नक्षत्रेषु ५ ग्रैला ७ मुनि ७
 नयन २ रसा ६ युग्म २ षट् ६ कामवाणा ५ वाण ५ शोभाश्चि ३
 वेदा ४ वसु ८ मुनि ७ हरदृक् ३ चाग्निवेद ४ दयानि २
 षष्ठाष्टकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रिचण्डेश्वरोक्तः पूर्व-
 वाराहयामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति कालः” ॥ पार-
 कालकुलिकवेलाकथनम् । विशेषतः कुलिकवेलाप्रयोजनस्तु
 “जपित्वासितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये” । इत्यनेन नक्ष-
 दुर्गामन्वाभिचारकर्मणि सारदायासुक्तम् । तद्दोकाकारराघव-
 भट्टस्तु । “मन्वर्कदिग्वसृतुवेदपक्षैरकस्मिद्दृत्तैः कुलिका भवन्ति ।
 दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु”
 निरेकैः पूर्वोक्तमन्वादिमुद्दृत्तैरेकोनैरित्यर्थः । “यात्रायां मरणं
 काले वैधव्य पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म
 ततस्त्यजेत् ॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयसुत्तर ज्ञयनमाहुरक्ष्य तदा-
 मरम् । भवति दक्षिणमन्यऋतुत्रयं निगदिता रजनौ मरुताश्च
 सा ॥ सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे
 तु” सोम्यायनेन शुक्तः कृष्णो याम्यायनेन सम उक्तः । फलतः
 कर्मतोऽपि पक्षयोर्गर्गादिभिर्मुनिभिः । “नन्दा भद्रा जया-
 रिक्ता पूर्णा च नाम सदृशफला । न्यूनसमेष्टाः शुक्ले कृष्णे
 तिथयः प्रतीपास्ताः । सदैव दर्शं पितृकर्म मुक्ता नान्यद्विद-
 ध्यात् शुभमङ्गलानि । तिथिफलम् ।

“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्व्यवमदिनम् ।
 त्रिदिनस्पृक् तिथित्रयस्पर्शनादङ्गः” ॥ भवमत्राहस्यर्गैः । कोर्म
 पात्रेऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दिनत्रयः” ।
 वर्षाष्टः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्” ॥ साहस्रिकं
 फलमिति मातृल्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिमासे दिनपाते

धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्तौ कुर्याद्वी
माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥ इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिन-
क्षये । “वग्रहस्पृशं नाम यदेतदुक्तमत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।
विवाहयात्रा शुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥
षाद्याष्टतस्रः क्रियपूर्वकाणामेषां चतुर्णामपि पञ्चमी स्यात् ।
पराः परेषां परतस्तथैषा सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” ॥ मेघे
चेत् पापग्रहस्यदा प्रतिपददुष्टा ह्ये चेत् द्वितीया मिथुने
तृतीया कर्कटे चतुर्थी चतुर्षु पञ्चमी । एवं सिंहादौ पष्ठा-
दयः ।

“अश्विनो भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । नृग-
शीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ ॥ अश्लेषा च मघा पूर्व-
फल्गुन्युत्तरफल्गुनो । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा
धानुराधिका ॥ ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके ।
अवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्र-
पदा रेवती भानि च क्रमात्” ॥ नक्षत्रकथनम् । “अश्वि-
यमदहनकमलजशशिशूलभृददिति जीवफणि पितरः । योऽ-
न्यथ्यमदिनहत्तष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रो निऋतिस्तोयं
विश्वविरिञ्चो हरिर्वसुर्वरुणः ॥ अजपादौ हि ब्रह्मः पूषा
चेतोश्चरा भानाम्” ॥ विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदेवतत्वम्
अभिजितौ भिन्नत्वेन षष्ठाविंशतिता तच्च वध्यते । नक्षत्रा-
धिपकथनम् ।

“उग्रः पूर्यमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीत्युत्तराणि स्वभूर्वातादि-
त्यहरिव्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः । चित्रा मित्रसृगा-
न्यभं मृदुगणस्त्रीक्ष्णो हि रुद्रेन्द्रयुक् । मिथोऽग्निः सविताग्भः
शुभकराः सर्वे स्वकृत्ये गणाः” ॥ गणकथनम् । “अश्लेषवर्जि-
यमपित्रयविशाखयुतं पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाष्टुङ्गानि ।

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्यार्थभूमिस्वननेषु च
 भूषितानि” ॥ अधोमुखनक्षत्रकथनम् । “रविः स्थिरः
 शीतकरश्चरश्च महीज उग्रः शशिजश्च मित्रः । लघुः सुरेज्यो
 भृगुजो मृदुश्च शनिश्च तीक्ष्णः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ शशाङ्क-
 तारयोः शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मसु । यद्वाणामपि सर्वेषां
 तच्छुद्धौ फलदाहता” ॥ श्रौपतिसमुच्चये । “ताराचन्द्रबले
 प्राप्ते दोषाद्यान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिद्ध-
 दृष्ट्वा गता इव ॥ जन्मसम्पत् विपत्तयेः प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रं परममित्रश्च जन्मभाश्च पुनः पुनः ॥ सर्वमङ्ग-
 लकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादव्याद्वभैषज्ययात्राक्षौ-
 रादि वर्जयेत् ॥ यात्रायां पथि बन्धनं कृपिविधौ सर्वस्य नाशो
 भवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृह्णारम्भणे ॥
 क्षौरे रोगसमागमो बहुविधः आहोर्ध्वनाशस्तथा । वादे बुद्धि-
 विनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्मभे ॥ पापाख्या तु त्रिविधा
 पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाश-
 संज्ञा क्रमात् कथिता” ॥

“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् ।
 सप्तमदशमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥ आद्यास्तु
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडक्षः स्यात् नवनक्षत्रो नृपतिः
 स्वजातिदेशाभिपेक्षैर्” ॥ जात्यर्चस्तु । “पूर्वात्रयं सानल-
 मयजानां राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि । सपौष्णमित्रं पित्र-
 दैवतञ्च प्रजापतेर्भञ्च कृषीबलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजि-
 दश्विभानि तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्” ॥ देश्यः देश-
 नामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि । “ईडादेहार्थहानिः स्याज्ज-
 ऋर्च उपतापिते । कर्मर्चं कर्मणां हानिः षोडामनसि
 मानसे ॥ मूर्तिद्रविषवन्धूनां हानिः सांघातिके तथा । सतप्ते

सामुद्रिके मित्रभृत्यार्थसंक्षयः ॥ वैनाशिके विनाशः स्यात्
देहद्रविणसम्पदाम् ॥ नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिमे कुल-
नाशः स्यादश्वनश्चाभिषेकमे । देशमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेवं
शुभैः शुभम् ॥ यस्मिन् राजाभिषिक्तो भवति तदाभिषेचनि-
कभम् । अ इ उ ए कृत्तिका श्री व वि वु रोहिणीत्यादिदेश-
भम् ॥ सर्वेषां पीडायां दिनमेवसुपोषितोऽनलं जुहुयात्
सावित्र्या क्षीरतरीः समिद्धिरमरद्विजानुरतः” ॥

अथ ग्रहणम् । “भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो
रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥ यस्मिन्
ऋक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशो । पूर्णिमा प्रतिपत्सन्धौ
राहुणा ग्रस्यते शशो” ॥ तस्मात्तमारभ्य परतो वा । “कृष्ण-
पक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्ये
राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्क्षं वैशाखज्यैष्ठादौ विशाखा
ज्येष्ठादि एतदपि भत्रिपादान्तरे सति राहोः पादभोगश्च
मासद्वयेन । “रविभौमनवांशे च निरभ्रं ग्रासमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे च मलिनं क्षुद्रवर्णम् ॥ गुरोरंशकमासाद्य
दृश्यते सबलाहकः । शनिशुक्रनवांशे च ग्राहट् काले मह-
ज्जनम् ॥ अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरी” ॥ तौ
चन्द्रार्कौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः “स्वेते क्षेमसुभिच्छ ब्राह्मण-
पडाच्च निर्दिशेद्राहो । अग्निभयमनलवर्णे पीडा हुताश-
वृत्तीनाम् ॥ हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामौरितो ध्वंसः ।
कपिले शौघगमत्त्वन्तेच्छ्वसोऽथ दुर्भिचम् ॥ अरुणकिरणा-
नुरूपे दुर्भिच्छं वृष्टयो विहगपीडा च । धूम्राभे क्षेमसुभिच्छ-
मादिशेन्मन्दवृष्टिश्च । कापीतारुणकपिले श्यामाभे च क्षुद्रयं
विनिर्दिशेत्” ॥ कापीतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ।
“विमलकमलपीताभो भवेद्वैश्यद्वेषो सुभिचाय । सार्चिस्त्र-

त्यग्निभयं गैरिकरूपे च युवानि ॥ दूर्वाकाण्डश्यामे चारिद्रे च
विनिर्दिशेत् मरकम् । अग्निभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो
राहुः” ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषाद्द्वचतुर्थं दशमे
विधौ । त्रिजन्मनि त्रिनिधने न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ दृष्टस्तु
जनयेद्भीतिं क्लेशं रोगं धनक्षयम् । दैवात्तत्र विधुं दृष्ट्वा
दद्यात् स्वरूपं द्विजातये” ॥ ग्रहणग्रहपरिपोडितनाडीनचत्र-
दोषोपशमनाय । “सह गतपुष्पैः स्त्रायात् फलिनौ फल-
चन्दनोगौरं” । गतपुष्पा शोलुफा इति ख्याता फलिनौ
प्रियङ्गुः फलं जातीफलम् उशीरम् वीरणमूलम् । “ताम्रपात्रं
तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यमर्पिषा । भास्करग्रहणे दद्यात् नाडी-
दोषोपशान्तये ॥ घृतकुम्भोपरिनिहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात् । नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥
यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त नराधिप । ग्रहणं चन्द्र-
सूर्यस्य ग्रहेवाष्टमसंस्थिते ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां
पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम्” ॥
वराहसंहितायां “ग्रस्ताद्बुदितास्तमिती शारदधान्यावनौखर-
क्षयदौ । सर्वग्रस्तौ च दुर्मिक्षमरकदौ पापसंहृष्टौ । मुक्ते
सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽर्थसंचयं कुरुते । नौहारौ रोगभयं
भूकम्पः प्रचुरनृपमृत्युम् । उल्कामन्त्रिविनाशं नानावर्णा-
क्षनाशभयमतुलम् । स्तनित गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरि-
पौडाम् । परिवेशोरुक्पौडां दिग्दाहो नृपभयश्च साग्नि-
भयम् । रुक्षो वायुः प्रवलद्यौरसमुत्थ भयं धत्ते । निर्घातः
मुरचापो दण्डश्च क्षुद्रयं स्वपरचक्रम् । ग्रहयुद्धे नृपगुह्यं केतुश्च
तथैव निर्दिष्टः । अविकृतसलिलनिपातैः सप्ताहान्तः सुभि-
क्ष्यमादेशम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति ।
राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा अस्यते तस्मादेदहुतर-

शशङ्कर रसाः कल्याणदा राशयः । मध्यस्था रविशायकाङ्क-
दशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्माग्नौ तुरगाष्टमः खलुः नृणा
यच्छन्ति नेष्ट फलम् । करग्रहे नाशितमन्वितश्च भोज्य-
मुत्पातनिषीडितश्च । ऋक्ष तथोपग्रहदूषितश्च विवर्जयेदुह-
इनादिकार्यम् । उपग्रहो वक्ष्यते सर्वतो भद्रे । “विवाहे
विधवात्वश्च गमनेन निवर्त्तनम् । कश्चिन्निष्फला ज्ञेया
वापितं न प्ररोहति । यत् किञ्चित् कुरुते कर्म तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् । केचिदाहुर्महस्तिष्ठेत् यस्मिन् पादे शुभप्रदः ।
सपादः पौष्ट्यते शेषाः पादास्तु शुभलक्षणाः । शिवभुजगमित्र-
पितृवसुजलविश्वविरिञ्चिपद्मजप्रभवाः । इन्द्राग्नौन्दनिशाच-
रवरुणार्थमयोनयसाङ्गि । ६ । ८ । १७ । १० । २३ । २० । २१ ।
० । ४ । १८ । १६ । १८ । २४ । १२ । ११ । रुद्रोऽनीऽहि-
र्ब्रह्मः पूषा श्वान्तकाग्निधातारः । इन्द्रदितिगुरुहरिवित्वष्ट-
निसाख्याः क्षणा रात्रौ । ६ । २५ । २६ । २७ । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ७ । ८ । २२ । १३ । १४ । १५ । अङ्कः पञ्चदशांशो-
रात्रेद्यैवं सुहर्त्त इति संज्ञा । नक्षत्रे यदिद्विहितं तत् कार्यं
तन्मुहूर्त्तऽपि । वववालवकौलवतैतिलगरवणिजाः सविष्टयः
सप्त । शकुनि चतुष्पन्नागाः किन्तु प्रश्न प्रवाणि करणानि ।
शुक्लादितिथिशेषार्द्धात् पञ्चमे तत्तुरीयके । आद्यन्तार्द्धात्
क्रमेण स्यरष्टाहृत्या ववादयः । एकादश्याद्यतुर्थ्याश्च शेषार्द्धे
शुक्लपक्षके । अष्टमी पौर्णमास्योद्य पूर्वार्द्धे विष्टिरौरिता ।
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशस्याद्य परार्द्धतः । सप्तम्याद्य चतुर्दश्याः
पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः । विहाय विषरोद्राणि विष्टि सर्वत्र वर्ज-
येत् । विष्टिशेषे त्रिदण्डे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ।
कर्मप्रकाशे । “नाड्यस्तु पञ्चवदन गलकस्तथैकावक्षो दशैक-
सङ्घिता नियतं चतस्रः । नाभिः कटिः पडथ पुच्छलता च

तिस्रो विष्टेर्ध्रुवं निगदितोऽङ्ग विभाग एषः । मुखे कार्यध्व-
 स्तिर्भवति मरणश्चाथ गलके धनग्वानिर्वक्ष्यथ कटितटे बुद्धि-
 विलयः । कलिर्नाभौदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुःशरीरं
 भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः । मनुवसुनितिथि युग-
 दशशिवगुण सख्यासु तिथिसु” । १४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० ।
 ११ । ३ । पूर्वाग्ना । “आयाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुर-
 स्त्वशुभदा” । पूर्वाग्ना पूर्वाग्नादि दिङ्मुखी भवतीत्यर्थः ।
 “एकेन हीना द्विगुणा तिथिस्तु सप्तावशिष्ट करणं ववादि ।
 पूर्वपरेऽप्येवमयं विशेषो द्विसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च । किन्तु
 प्रसन्नं करणं प्रदिष्टमादेस्तिथेरादिदले सदैव । उपान्त्यशेषे
 शकुनिस्तु दर्शे पूर्वे चतुष्पादपरे च भागः” । करणकथनम् ।
 “इन्द्रकमलजमित्रार्यमभूश्रियः सयमाववादेः । कलिहृष-
 फणिमारुता पतयः शकुन्यादेः” । ववाद्यधिपकथनम् “पौष्टि-
 कस्थिर शुभानि ववाख्ये बालवे द्विज द्विताद्यपि कर्मकौलवे
 प्रमदमित्तविधानं तत्तिले शुभगतान्त्रयकर्म । शरे च वौजा
 अयकर्पणानि वणिज्यपि स्थैर्यवणिक्रिया च । न सिद्धि-
 माप्नोति कृतञ्च विध्या विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः । मन्त्रौ-
 यधानि शकुनो च सपौष्टिकानि गोवि प्रराज्यपितृकर्मचतु-
 ष्यदे तु । सौभाग्यदारुणकृति ध्रुवकर्मनागे किन्तुघ्नान्नि
 शुभपौष्टिकमङ्गलानि । विष्कुम्भः प्रीतिरायुषान् सौभाग्यः
 शोभनस्तथा । अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूनस्तथैव च ।
 गण्डा हृदिर्ध्रुवस्यैव व्याघातो हर्षणस्तथा । वज्रश्चासृक् व्यती-
 पातो वरीयान् परिघः शिवः सिद्धः साध्यः शुभः शक्रो ब्रह्मेन्द्रो
 वैधृतिस्तथा । परिघस्य त्यजेदहं शुभकर्म ततः परम् । त्वजदौ
 पञ्च विष्कुम्भे सप्त शूले च नाडिकाः । गण्डव्याघातयोः षट्
 च नवहर्षणं वज्रयोः वैधृति व्यतिपातो च समस्तौ परिवर्ज-

येत् । श्रेया यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः । न
मकमगुणसम्पन्नम्यतेऽल्पैरङ्गोभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।
प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाम्नेः
सप्रदोत्तेभ्यनस्य । गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिवृद्धः
सप्रयति यदि नान्यस्तद्विरोधो गुणोऽस्ति । घटमिदं परिपूर्णं
पद्मगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम् ।

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह । “चक्रं शत-
पदं वक्ष्ये ऋक्षांशाक्षरसम्भवम् । नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्ष-
राश्यांशकाम्नाया । तिर्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । अथ क इ डा
ऐशान्यां म ट प व ता हरिति चाम्नेय्यं त य भ ज णा नैऋत्यां
ग स द च ला वायव्याम् । यच्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान्
प्रयोजयेत् । पञ्चस्वरसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु । अव-
र्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सम्यक्षर युता स्तथा । सजातीयैक्यमा-
स्याय पञ्चस्वरविनिर्णयः । ऋदृलृतोरध्यकारेण ज्ञेयसस्य परि-
ग्रहः । कुर्व्यात् कुपुभुदुस्थाने चीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुव-
डङ्का भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुष्यण्ठा भवेत् स्तम्भे
जम्बे चाम्नेय सप्तके । भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैऋते ।
द्वयभाडा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे । एव स्तम्भवतुष्कञ्च
ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ट्यानि क्षात्तिकादोनि प्रत्येक चतुर-
क्षरेः । साभिजित्यशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यदृ-
क्षांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः । तत्रस्थो वेधयेत्
सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विधं शुभं ज्ञेयमशुभं
पापखेचरैः । मित्रैर्मित्रफलं तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम् । यद्वाच्यं
सर्वतो भद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफल सर्वं तदिहापि
विविक्तयेत् । पञ्चस्वरा अइउए ओकारास्तैर्योगे धिष्ट्यानि

नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अइउए ३ ।
 वविवु । ४ । वेवोककि । ५ । कुघडङ्ग । ६ । केकीङ्गि । ७ ।
 हुहेहोउ । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिसुमे । १० । मोटटिटु ।
 ११ । टेटोपपि । १२ । पुषणठ । १३ । पेपोररि । १४ । ररे-
 रीत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोययियु ।
 १८ । येयोमभि । १९ । भुधफट । २० । भेभोजजि । २१ ।
 जुजेजीख । २२ । खिखुखेखो । २३ । गगिगुगे । २४ । गोश-
 शिष्ठ । २५ । शिपोददि । २६ । दुषकृज । २७ । देदोचचि ।
 २८ । चुचेचोक्त । २९ । लिलुलेलो । ३० । ऋलृयुक्त अकार-
 युक्तेन ज्ञेयः । ङस्तेन दीर्घा ज्ञेयः तास्यव्ययकारेण दस्य
 सकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् ।

अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः । “कर्म कुर्यात् फलावाप्तौ
 चन्द्रादिशोभने बुधः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपे-
 क्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुनांश्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणचंवारे योगे तिलान् हेममण्डिञ्च लग्ने ॥
 योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमणौ
 तिथिषारयोश्च । तारावलाय लवणान्यथ गाश्च राशेर्दद्यात्
 द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायाः” ॥ वामनपुराणे । “विष्टयो
 व्यतीपाताय येऽन्ये दुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम स्मरणादिष्णो-
 र्नाशं यास्ति महात्मनः ॥ लवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूर्पोदरे
 ममालिख्य । तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये ॥
 एकं विपक्षं सप्त द्विजाय दद्यात् पत्नानि लवणस्य । क्रमशो
 जन्मनि विपदि प्रत्यस्मिन्नप्यतारासु । पशन्तु लौकिकै-
 र्मानैः साष्टरत्तिदिमायकम् ॥ तौलकत्रियतयं ज्ञेयं ज्योतिर्घ्नः
 स्मृतिस्मृतम् । विपत्तारे गुडं दद्यात् शाकं दद्याच्चिजन्मनि ॥
 प्रत्यरो लवणं दद्यात् मिधनं तिलकाञ्चनम्” ॥ राजमार्तण्डे

ग्रहदोषे द्रव्यधारणमाह । “दोषो न स्यादग्रहाणामाशिशिर
 किरणे ताम्रमिन्दौ च ग्रह पृथ्वीपुत्रे प्रवाल शशधरतनये
 शातकुम्भ भुजैः । देवाचार्ये च सुक्ता मणिरसुरगुरौ सीसक
 सूर्यसूनौ राहौ सार गिरीणा कमलजतनये राजपट्ट विभर्तुः” ।
 शातकुम्भ सुवर्णम् । राजपट्ट कर्पूराणीति प्रसिद्धम् । गिरीणा
 सार लौह गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिका
 ण्डशेपात् । “यद्यदग्रहस्य यद्व्य तत्तस्मिन् विषमे स्थिते ।
 दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्य स्वयञ्च विभृयात् सदा” ॥ बुद्धिप्रकाशे
 “त्रिशूली क्षोरिकामूल गोजिह्वा वृद्धदारकम् । ब्रह्मयष्टी
 सिद्धपुच्छी वाय्याल चन्दन मितम् ॥ अश्वगन्ध क्रमात् सूर्या
 हयादोषोपशान्तये । ताम्रादीनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे
 भुजे” ॥ त्रिशूली विल्व गोजिह्वा अनन्तमूल वृद्धदारक वौर
 ताडक सिद्धपुच्छी रामवासक । “श्वेत वास सिता धेनु
 शङ्खो वा क्षौरपूरित । देयो वा रजतश्चन्द्रश्चन्द्रोषोपशान्तये ॥
 सिद्धार्थलोध्ररजनौदयमुस्तधान्य लामञ्जक मफलिनी सवचा
 च मासी । स्नान कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सव रविप्रभृतय
 भुमुखी भवन्ति” ॥ लामञ्जक वौरणमूलम् । “सग्राम मङ्गटे
 दुर्गे क्षौरव्याघ्रादिपौडिते । कान्तार प्राणसन्देहे विप्रवज्जि
 जलेषु वा ॥ राजादिभ्यश्च मत्वासे ग्रहरीगादिपौडिते । स्मृत्वा
 त पुरुष सर्वैरापदा विप्रमुच्यते” ॥ त नरसिंहम् । ‘देव
 ब्राह्मणपूजनात् गुरुवच सम्पादनात् प्रत्यह साधूनामथ भाष
 णात् श्रुतिवच श्रेय कथाकीर्तनात् । होमादध्वरदर्शनात्
 शुचिमनोभावाज्जपादान्तो नो कुर्वन्ति कदाचदेव पुरुषम्यैव
 ग्रहा पौडनम्’ ॥ गर्ग । शतमिन्दुस्तण् भौमो द्वाविंशट्
 भृगुनन्दन । पञ्चपञ्चाशतो जीव सौरस्तु सप्तसप्तति ॥
 तथाकां द्वादश दुध पौडश परिकीर्तितम् । हरान्त क्रूर

खचरा दटते च शुभग्रहाः” ॥ पञ्चाशतः पञ्चसार्द्धशतद्वयमिति
यावत् । अथ नवानां ग्रहाणां दानानि । “सूर्यं धेनुञ्च
ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च
तिलतण्डुलान् ॥ कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
युधे कर्पूरसुहृञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ पौतवस्त्रद्वयं जीवे
हरिद्राकनकानि च । अश्वः शुक्रे सितो देयः शुक्लधान्यानि
यानि च ॥ शनी च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहिमुत्तमम् ।
राहो च महिषीष्ठागौ मापाश्च तिलसर्पपाः ॥ अजामेधो च
दातव्यो केतौ चान्नञ्च मिश्रितम् । स्वर्णं गोविप्रपूजाभिः सर्वेषां
शान्तिरुत्तमा” ॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा “तिथिदिनकरणार्त्त-
लग्नवीर्यं प्रति रथमाह पराशरः क्रमेण” । रथोवेगः । “तिथि-
रेकगुणा प्रोक्ता वारथ्येव चतुर्गुणः । ऋत्वं स्यात् षोडशगुणं
योगस्यैव शताधिकः ॥ सहस्रेणाधिकः सूर्यश्चन्द्रौ लक्षगुणा-
धिकः । वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ लग्न-
मात्मा चन्द्रमाश्च मनःकर्म्मफलं प्रति । तस्माल्लग्नच्छाब्दाश्च
नराणां फलमादिशेत्” ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते । “तिथिरेकगुणा
प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारथाष्टगुणः
स्मृतः” ॥ एवञ्चाशुभचन्द्रादौ प्रतीकारविधानात् प्रभवति हि
न दीपो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवगप्रकरणे
कटाभीष्टे तुल्यसख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्यः ।
“वाच्या षड्क्तियोंऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं
प्रदिष्टा” इति वादरायणवचनात् षड्क्तिः परौपाकः । ये
ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजसार्त्तण्डे । “चन्द्रान्नि-
धनगाः पापालग्न्यादा निधनोपगाः । कर्तुं फलनाशः
स्याद्भस्मभाण्डे पयो यथा ॥ इन्द्रष्टमगान् पापान् वर्जयेद्बैधून

विलग्नश्च चन्द्रश्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु” इत्यादि-
ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत्
प्रतीकारकरजतदानादिपूर्वकं नवाक्षयाद्यादिकरणे तन्निष्पत्ति-
र्भवति न तु रात्र्यादौ आह्निककरणे आह्वानिष्पत्तिरिव कर्मा-
निष्पत्तिरिति । किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-
जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन
पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराय प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथोक्त भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्दिवाहे श्रीभागवते । “चक्रुः
सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्या रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविद्वे
जुडाव अइशान्तये ॥ छिरण्यरूप्यवासांसि तिनांश्च गुड-
सिञ्चितान् । प्रादाद्धेनूश्च विप्रैभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥

“अनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः । नाम
ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥ एकं मुखे दक्षदक्षे
चत्वारि षट् पदद्वये । हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके
त्रयम् ॥ द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः । मुखे हानि-
र्जयो दक्षे भ्रमः पादे त्रियो हृदि ॥ वामे भीर्मस्तके राज्यं
नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे । ताम्राष्टहादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः
शनिः ॥ तदा सौख्यं वपुष्यन्तु हृत्शोर्षे नेत्रदक्षयोः । तृती-
येकादशे पष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो
गुह्ये वक्त्रोऽङ्घ्रिबामयोः । यस्य पौडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे
फलन्त्विदम् । लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपे-
त्ततः ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णगुप्फैः प्रपूजयेत् । तुष्टिं
याति न सन्देहः पौडां त्यक्त्वा शनैश्चरः” ॥

अथ प्रकीर्णकम् । “गुरोर्युगोरस्तशाल्ये वार्द्धके सिंहसे
गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्त्रे जीवाष्टविशके ॥ पूर्वेराशा-
क्षनायातातिचारिगुरुवत्क्षरे । प्राश्राशिरान्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपक्षके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नौचस्थज्ये मन्त्रिस्तुचे । भानु-
लङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ ॥ पीषादिकचतुर्मासे
चरणाङ्घ्रितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥
तृतीये तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ
चूडोपनयनोद्वहान् ॥ तौर्धस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेव-
णम् । परोक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे
च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकृपादेः परिधर्जयेत् ॥
द्वात्रिंशद्विषाद्यास्तो जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्त्यस्ते
पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् पर्योः पक्ष गुरोर्वा-
ङ्घ्रिकबालते । पक्ष वृद्धो महास्ते तु भृगुर्वालो दशाङ्घ्रिकः ॥
पादास्ते तु दशाङ्घ्रानि वृद्धो बालो दिनत्रयम् ॥ अत्यन्ता-
शक्ती राजमार्त्तण्डे । “बाले वृद्धे च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्च त्रिंश-
सरान् । लोवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाल-
भृगौ परिणीता युवतिरसाध्वौ भवेदवश्यम् । वृद्धे तस्मिन् बन्ध्यः
सन्ध्यास्ते मृत्युमभ्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामेकर्त्तविषयी
यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ॥
गुर्वादित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नक्षत्रभेदविषयम् । रवि-
अहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यमिद्वान्तः ।
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तांशा भूमि-
पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः
प्राग्यात्यदृश्यताम् । पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राञ्चदत्तया ॥
प्रागस्ते तूदयः पश्चात् स्वल्पत्वात् दशभिर्भृगोः । एवं बुधे
द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशीघ्रगतिद्यार्कात् करीत्यस्त-
मयीदयौ” ॥ क्वचित् प्रतिपच्छेपेऽपि चन्द्रदर्शनम् । “अन-
भायाश्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि । रवेः सार्द्धदशांशेऽपि
दृश्यतामेति चन्द्रमाः” ॥ शतानन्दः । “माघ्यां यदि मघः

आस्ति सिंहं गुरुरकारणम्” ॥ अत्रैव माण्डव्यः । “श्रुति-
 वैधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे जीवे
 कार्योर्वर्ज्यो विवाहस्तु” ॥ रविभवनस्थे सिंहस्थे विवाहे
 विघ्नो वक्ष्यते । भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
 पाणिग्रहं ग्रहे । प्रयागे सप्तरात्रन्तु त्रिवारं व्रतबन्धने ॥ अनिष्टे
 विविधोत्पाते सिंहिकासूनूदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-
 द्वाहादिमङ्गलम्” ॥ व्रतबन्धने उपनयने । भृगुः । “काम्ये
 राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां षडहस्तथा । शूद्रस्थार्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ गर्गः । “दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे
 सप्तदिनानि च । भूकाम्ये च समुद्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् ॥
 उल्कापाते च त्रितयं धूमं पञ्चदिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं
 वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥ भोजराजः । “ग्रहे रविन्दीरवनि-
 प्रकाम्ये केतूद्गमोल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति
 तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ ग्रहणकाले भूक-
 म्योल्कापातकरकापातवज्रपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमशु-
 षम् । किञ्चिद्भूततत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये त्र्यहमिति
 मिश्राः । काश्यपः । उल्कालक्षणम् । “वृहच्छिखा च
 सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषौ च प्रमाणेन उल्का
 नानाविधा मता” ॥

अथ निर्घातः । गर्गः । “यदान्तरोत्ते बलवान् मारुतो
 मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ॥

अथ केतुः । “केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिरतरा-
 ल्युत्पातरूपाणि” । दौषिकायां “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे
 शुक्रे मलिम्लुचे ॥ याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥
 प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्त्तण्डः । “उक्तानि
 प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष्यनिरपेक्षाणि
 मौमांस्यानोद्गोविदैः” ॥

अथाकालवृष्टिः । कृत्यचिन्तामणौ । “मार्गमासात्
 प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाथैव यावत् प्रवर्षणविधौ
 नेति कालवदन्ति । नाडौजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वृष्टि वृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” ॥ स्मृतिसारे
 ज्योतिषम् । “एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुवृष्टस्यती ।
 विवाहव्रतयज्ञादि तदा सर्वत्र वर्जयेत्” ॥ भीमपराक्रमे ।
 “वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत्-
 कार्यः न दोषः काललोपजः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहा-
 द्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो मृत्युमाप्नुयात्” ॥
 सुहृत्तामृते । “अतिवलवान्न हि चन्द्रोऽनिष्टफलः कृष्ण-
 पञ्चमोपरतः । अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं
 कुरुते ॥ ग्रहेण विहोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलो-
 मगोऽपि । करोति पुसा सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहणं
 हि पुष्यः ॥ पुष्यः परकृतं हन्ति न च पुष्यकृतं परः । अपि
 द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः ॥ ध्रुवममृतकरेऽष्टमेऽपि
 पुष्यो विहितमुपधाति सदैव कर्मसिद्धिम्” ॥ वशिष्ठः ।
 “क्षौणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरोविलग्ने मदनेऽथवा स्यात् ।
 आसन्नमृत्युं तमुदीरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युगृहं प्रपन्नः ॥
 लग्नदोषाश्च ये केचित् ग्रहदोषास्तथापरे । ते सर्वे विन्य-
 यान्ति लग्ने गुरुभृगू यदा” ॥ औपतिव्यवहारनिर्णये ।
 “विष्टावद्भारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे । निधने लग्ननक्षत्रे
 मध्याह्नात् परतः शुभम्” ॥ तथा “रेवती रविवारेण हस्ता
 सामेन संयुता । पुष्याऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधसंयुता ॥
 स्वाती च गुरुणायुक्ता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी । मूलन्तु पङ्कमङ्गेन
 सर्वकार्येषु शस्यते” ॥ भीमपराक्रमे । “अश्विनी सह सूर्येण
 सोमे नृगशिरास्तथा । अश्लेषा भीमवारेण बुधे हस्तः प्रकी-

र्त्तितः ॥ चतुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे । वारुणं
शनिरुयुक्तमागन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥ दीपिकायाम् । भूमि-
पुत्रार्कयोरङ्गिनन्दामरुद्धारुणार्द्रान्यचित्राहिभूनाग्निभिः । भा-
र्गवैणाङ्गयोरङ्गि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोऽङ्गसयुता ।
सोमपुत्रस्य चारे जया स्यान्मृगीपेन्द्रगुर्विन्द्रयाभ्याभिजिह्वा-
जिभिः । गौष्पतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता घटा विश्वशक्ताग्नियुक्
पित्रादित्यम्बुभिः । सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा व्रह्मदिना-
धिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्रिभिरेव समेताः सर्वसमी-
हितसिद्धिनियुक्ताः । त्रयस्त्रयम् । “ध्रुवगुरुकरमूला पौष्ण-
भान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनो भाद्रयुग्मे दिवसुकर-
तुरङ्गो शर्वरोनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे
दहनविधिगताभ्या मैत्रभं मीम्यवारे । मरुटदितिमपुष्या-
मैत्रभं लौववारे भगयुग जयुगश्वोविष्णुमैत्रे सिताह्ने श्रमम-
कमनयोनी सौरिवारेऽमृतानि” ।

यस्मृतम् । राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुर्जे
भद्रा गुरो जया । वृधमन्दो च नन्दायां शुक्ले रिक्तामृता-
तिथिः । चादित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता वृधानुराधा शनिरो-
हिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरैवतौ च शुक्राग्निनौ चामृत-
योगवर्गाः । यदि विष्टिष्यतौपातो दिमं वाप्यशुभं भवेत् ।
इत्यर्त्तऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा” । कस्य मते यैष्ट्या-
दियोगहननेऽमृतयोगस्य न सामर्थ्यम् । तथा राजमार्त्तण्डः ।
“इत्यमृताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हनया नियतम् । न
भवति पुनरिह शक्तो वैधृति विष्टिष्यतौपाते । वाराः कृरा-
स्तिथिर्भद्रापादैकषण्डितश्च शुभम् । एतत्तदममयोर्गं विपुष्कर-
मृदाहृतम् । विपुष्करे तु यत् किञ्चित् शुभं वा यदि वा शुभम् ।
लायते त्रिगुणं सर्वं प्राप्नोतातस्तु क्षारजः । सामोहानिर्भयो

वृद्धिः पुत्रजन्म तथैव च । नष्टं दत्तं मृतं वापि तत् सर्वं त्रिगु-
 णायते । सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम् । अमृतं
 सिद्धियोगस्य यद्येकस्मिन् दिने भवेत् । तद्दिनन्तु भवेद्दृष्टं
 मधुमर्पिर्यथाविषम्” । वराहः । “दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं
 पापनाशकम् । तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगौ वृद्धिविवर्द्धकः ।
 चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः । शुभदायकः करणाक्षमते नक्ष्त्री-
 यः शृणोति दिने दिने । आरूढो हिरदे रथे च तुरगे पाषाण-
 काष्ठादिके नौकायां तरणे उपान हि कथाशक्ते तथा क्रोधने ।
 उच्छिष्टे दिनरात्रिशेषसमये नक्षत्रवारादिकं दैवज्ञो न पठेत्
 पठेद्यदि पुनः श्रोता श्रियं नाप्नुयात्” । आर्त्विज्ये वर्ज्यम-
 धिस्तुत्य भविष्ये । “तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा
 विभी । सूतकी लौविकार्यञ्च यच्च मूल्येन पाठयेत्” । अत-
 एव यमः । नक्षत्रैर्जीव्यते यच्च सोऽन्यकारं प्रपद्यते” । जीतिपे ।
 “सर्वत्र कार्ये बुधशुक्रजीवाः केन्द्रविकीर्णोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः” ।
 शतानन्दरत्नमानायाम् । “न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशे-
 षतो भीमशनैश्चराकाः । शुभपापग्रहक्षेत्रं केवलं फलदं
 तथा । ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः । तारापतिं
 विलग्नं वा दुरितग्रहमध्यगम् । विवाहादिषु कार्येषु त्यजे-
 क्षिरजिजीविषुः । कार्यारम्भे विलग्नादष्टममिन्दुं विवर्जयेत् ।
 क्रूरं सपापं पापवर्गस्य लग्नं चन्द्रश्च वर्जयेत् । बलनिर्द्धार-
 णा देव सर्वत्र फलनिश्चयः । निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपा-
 नञ्च वैष्टितिम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाहमपि वर्जयेत् ।
 नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजाकीर्ज्यवारैः प्रशस्ताः सूर्य-
 शाशाग्निषडहगमुनिमिततिथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः” । राज-
 मार्त्तण्डे । “मासारुद्रादिशो रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा । दक्षन्ते

तिथयः सप्त रव्यादि सप्तभिर्ग्रहे । द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा
 सोमेन चैकादशो भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टा तृतीया
 बुधे षष्ठौ नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्ले द्वितीया तथा सर्वारम्भ-
 विनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमौ । पापोऽर्काहे विशा-
 खात्रययममुडूपस्याङ्ग चित्रा चतुष्क तोय विश्वाभिजिह्वं त्वष्ट
 कुजदिवसे स्वत्रय विश्वरुदौ ज्ञाहे मूलाविशाखा यमधनतुर-
 गान्त्यानिजैर्वेङ्ग पितृ रोहिण्यार्द्रायमेन्दूग्रतममथ भृगोर्ऋ-
 पुष्यावयेन्दौ सौराहे हस्तयुग्मार्यमयमजनयुक्पौष्णपुष्याध-
 नानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्ते स्वर्गहपतिदिने सोम्यवारैर्यमापि” ।
 मिहिदग्धपापयमघण्टयोगाः । “रव्यादि दिवसे युक्ता विशा-
 खादिचतुश्चतुः । उत्पाटानृत्यवः काला अमृतानि यथाक्रम-
 मम्” । उत्पाटादियोगः । “वाजिचित्रीत्तराषाढा मूलपा-
 शीज्यभान्तकाः । सूर्यादिवारसयुक्ता योगाः करकचाः
 स्मृताः” । करकचा योगः । “आदित्य भौमयोर्नन्दा भद्रः
 शुक्रशशाङ्कयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्युदा ।
 यमघण्टे त्यजेदष्टौ नृत्यौ द्वादशनाडिकाः । अन्येषां पापयो-
 गानां मध्याह्नात् परतः शुभम्” । यमघण्टादौना वज्यं काल-
 निर्णयः । राजमार्तण्डे “द्वितीया भौमधनुषाश्चतुर्थी वृष-
 कुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठौ कन्यामिधुनकेऽष्टमौ । दशमौ
 वृश्चिके सिंहे द्वादशौ मकरे तुले । आद्या धनु सु सफरीषु ।
 परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके
 च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरी घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या
 दग्धाः कृष्णा भूषादिषु । राशौश्चन्द्रस्य च रवे स्थित्या वाच्य
 फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु
 शुक्लास्ताविपमे राशौ समे कृष्णाः प्रकौर्त्तिताः । एभिर्जातो न
 लीवेत यदि शुक्लसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्राया

मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च सूर्खता ।
 गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
 व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्याद्विच-
 क्षणः” ॥ उक्तराशिषु चन्द्रस्थित्या दम्भायां व्यक्तत्वं यथा
 “पठो मेपकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमौ सिंहे वृश्चिक-
 राशिगे च दशमी तौ लौ मृगे द्वादशे चापे चाथ भप्रेद्विका
 यदि ह्यपे कुम्भे चतुर्थी यदा दम्भाख्यास्तिथयो वदन्ति सुनय-
 म्बन्ध्या सदा कर्मसु । त्यज रविमनुराधे वैश्वदेवश्च सोमे शत-
 भिषमपि भौमे चन्द्रजे चाश्विनौ च । मृगशिरमपि जीवे
 सर्पदेवश्च शुक्रे रविसुतमपि हस्ते वर्जनौयाद्य सप्त । अयोगेषु
 च सर्वेषु पूर्वग्रहं परित्यजेत् । अयोगाद्य विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धि-
 हता इमे । करकचामृत्युयोगाद्य दिनं दम्भं तथा परे । शुभे चन्द्रे
 प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव” । शुभचन्द्रेण करकचा भ्रान्तिः ।
 आपतिः । “विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा नक्षत्रवारप्रभवाद्य
 ये वै । हनाद्भवद्भेषु स्वशेषु वज्याः शेषेषु देशेषु न ते
 विरुद्धाः” ॥

अथ सर्वतो भद्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्य-
 दीपनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 उर्ध्वं दश धिन्यस्य तिर्यग्नेखास्तथा दश । एकाशीतिपदं
 चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि स्वराः कोष्ठेष्वीशादौ
 विदिशि क्रमात् । प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशा-
 रदैः । क्षत्तिकाटोनि धिष्ठ्यानि पूर्वाशादि लिखिततः । सप्त
 सप्त कर्मणैव दृष्टव्यं शितसंन्यया । अथकाण्डाः पूर्वस्यां
 मटपरताहरिति दक्षिणस्यां नयभजत्वा वारुण्यां गणदचला-
 योत्तरस्यां ष्युः । त्रयस्तयो ह्यपाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो सुधैः ।
 राशयो द्वादश स्याप्या संपाप्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कोष्ठके-

श्वेदं नन्दादि तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं
तत्तिथिक्रमात् । इत्येव सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया ।
यस्मिन्नृत्ते स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् । ग्रहदृष्टिवशेनात्र
वामदक्षिणसंमुखे ॥ भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरगृहेण भम् ।
शुभाशुभेषु कार्त्तव्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वामा-
दृष्टिश्च शीघ्रगे । संमुखौ मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ॥
सूर्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे । समास्तुतीयगे
ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ॥ वक्रा स्युः पञ्च पष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा
नगाष्टगे । नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥ द्वाद-
शैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥ रविस्थित्यशकस्त्रिंशा वधेः
संख्यात्र कल्प्यते । न तु राश्यन्तरस्यर्थात् द्वितीयादिनिरू-
पणम् ॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करो । गते-
रेकस्वभावत्वादेयां दृष्टिद्वयं सदा ॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः
सौम्या वक्रा महाशुभाः । स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रराश्च
शीघ्रगाः ॥ घडकाः पण्ठाश्चैव धफठाः कृभजास्तथा । एतच्चिकं
त्रिकं विद्धं विध्वैः कपभटैः क्रमात् ॥ घडका रौद्रगे वेधे
यण्ठाऽस्तगे ग्रहे । धफठा पूर्वाषाढायां यभजा भाद्र उत्तरे ।
रवौ शमी खण्डौ चैव जयौ णनौ परस्परम् ॥ एकेन हि द्वयं
ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे । अवर्णादिसरइन्दे त्वेकवेधात् द्वयो-
व्यधः ॥ युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥ सका-
रादियुग्म-वर्णात्मकवेधवदनुस्वार-विसर्गयोरेक-वेधादुभयवेध
इत्यर्थः । “कोणस्य ऋक्षयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
अकरादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन
फल पुषा प्रजायते ॥ उद्देगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण
च । ऋक्षे भ्रमोत्तरे हानिः स्वरे व्याधिर्मयं तिथौ ॥ राशौ
विधे महाविघ्नः पञ्च विज्ञो न जीवति । एकवेधे भयं युद्धे

शुभवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भद्रो मृत्युर्वेधे चतुर्वेधैः ॥
 दृष्टिवेधे उदाहरणमाह “भरण्यकारवृषभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च
 भम् । विशाखां हरिभं विध्वेद् ग्रह आग्नेयसंस्थितः” ॥ उदा-
 हरणान्तरमाह “वं शुभमौखरं कन्या रेफं स्वातीमुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणीस्थोऽभिजिहमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः
 क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते । रोग-
 षोडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां
 रतिनामश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 स्वच्चवस्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्ररी यद्दे । अर्धं समग्रहे प्रोक्तं
 पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बल स्थानवशात्
 समम् । एतदेव फलं विद्वि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥ स्थान-
 विधसमायोगात् यत् मुख्यं ज्ञायते बलम् । तत् सख्यं वेध्य-
 वस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात्
 किञ्चित् शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रो-
 च्छनोचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येव यत् ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 यक्रग्रहे फलं द्विजं विगुणं स्त्रीष्वसंस्थिते ॥ स्वभावजं फलं
 शोधे नोचस्योर्हु फलो ग्रहः । तिथिराश्विनक्षत्रं विद्वं क्रूर-
 ग्रहेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति
 विवाहे च यात्राया न निवर्तते ॥ रोगादिमुच्यते रोगी वेध-
 वेना कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरपुचरसंग्रहः ॥ यक्र-
 गत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे पाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो
 दुर्ग खञ्जः प्रजायते ॥ कविप्रवेशन तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ॥
 कवियोरर्यादा । “यत्र पूर्वाटिकाट्यायां हयराज्यादिर्गो रविः ।
 मादिगस्तमिता ज्ञेया गेपास्तिष्ठः सदोदिताः ॥ दृग्मान्म्याः
 म्यराः प्राच्यां ज्ञेया द्याम्यामथाग्निगाः । नेत्रं तस्याश्च वारुण्यां

वायव्यां सौम्यगा मताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्ति-
थयो दिशः । ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्न-
स्तिथौ भौतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
हारं प्राप्तादहर्भ्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
नरेः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् । स
प्राक्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयी दैवहृती नरः । करौ कीष्टे तथा
दन्वे चातुरङ्गमहावंले । वर्ज्याश्चास्तं गता योधा यदौच्छे-
द्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ जयस्तिथौ तेजः प्रदातिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवे-
द्विद्धं यत्नम् क्रूरखिचरैः । तद्दुष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं
भवेत् । यद्वाविद्वन्तु यत्नम् फलं लग्नस्यभावतः । ज्ञातव्य-
मौचिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् । शौर्योदये सौम्य विल-
ग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु
तदन्यथात्वं मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः । केन्द्रोपगा नवम
पञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभस्याय षष्ठसंस्थाः । सर्वार्थ-
साधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः
स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च
केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि
तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्नाधिपः कार्ये लग्ने कार्याधिपो यदि ।
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्ये कार्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य-
पश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यपो स्यातां यदि
लग्नपकार्यपो । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रघेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं यद्वच्चतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतो
यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं
समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद

यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । आस-
 प्रवेशकाले चेद् दूतो जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति
 निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्ध्वामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-
 स्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षबाहौ गतो मतः । यात्रा-
 दानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च
 प्रवेशे वामगः शुभः । कलहयूतयुद्धेषु स्नानभोजनमथुने ।
 व्यवहारे भवे भङ्गे दक्षनाडो प्रशस्यते । क्रूरैरुभयतो बिडा
 यस्याच्चरतिथि स्वराः । राशिधिष्यच्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गे देवालयं पुरम् । क्रूरै-
 रुभयतो वैधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये
 रेवत्याश्च पुनर्वसौ । विद्धे सति क्रमाद्देशो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ।
 तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः । सर्वे महार्घतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम् । क्रूरवेधसमायोगे यस्योप-
 ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाहाथ रणादपि । सूर्यभात्
 पञ्चमं धिष्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यश्चाष्टमं प्रोक्त सन्नि-
 पातं चतुर्दशम् । केतुमष्टादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशच्च वज्रकम् ॥ निर्घातश्च चतुर्विंश-
 सुक्ता षष्टावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु
 सर्वदा ॥ जन्मभं कर्म आधानं विनाशं सासुदायिकम् । सांघा-
 तिकमिदं धिष्णं षट्कं सार्वजनौनकम् ॥ जातिदेशाभिपे-
 कैश्च नव धिष्णानि भूपतेः । वैधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः
 क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञकम् ।
 एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् ॥ षष्टादशश्च नक्षत्रं
 सासुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकश्च विज्ञेयं धिष्णं षोडश-
 भव हि ॥ षट्त्रिंशं राजजातश्च जाति नाम्ना स्वजातिभम् ।
 देशभं देशनामर्चं राज्यभं चाभिपेक्षभम् ॥ मृत्युः स्याज्जन्मसे

विद्धे कर्मभे लेश एव च । आधानार्त्तं प्रवासः स्यात् विनाशे
बन्धुविग्रहः ॥ सामुदायिकभेरिष्टं हानि सांघातिके तथा ।
जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे ॥ देशर्त्तं देशभङ्गः
स्यात् क्रूरैरेषं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
नान्यथा ॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः । क्रूरैरे-
कादिपञ्चान्तैर्युधि वेधे फलं भवेत् ॥ तिथिं धिष्णं स्वरां राशिं
बलञ्चैव तु पञ्चमम् । यदिने वेधयेच्चन्द्रस्तदिने स्यात् शुभा-
शुभम् ॥

अथ बालादिचक्रम् । “ऋवर्णश्च लृवर्णश्च त्यक्त्वा कोष्ठेषु
पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् ॥
कादिहान्तान् लिखेद्द्वान् स्वराधो ऽजणोज्झितान् । तिर्यक्
पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकीर्तयेत् ॥ अकारादिक्रमात्
ज्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्ककुञ्जी विधुञ्जी च गुरुः
शुक्रः शनिस्तथा ॥ धाराः कोष्ठेष्वथो लेख्या अस्वरे सप्तभानि
च । पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च ॥ प्रसुप्तो बोध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णो यत्र
तिष्ठेन्नरस्य च ॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात् ।
किञ्चिद्बालभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥ सर्वसिद्धिं युवा
धत्ते वृद्धे हानिर्मुते क्षयः । यदि नान्नि भवेद्द्वर्णः संयुक्ताक्षर-
लक्षणः प्राह्यस्तस्यादिमो वर्णः इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥ तिथि-
वारर्त्तमेदेन प्रत्येक बालकादिना । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं
पुसां दिने दिने ॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
यूनि चये शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतिश्चये । अन्यत्राप्येवमूह्यं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम् ॥

अथ विवाहः । “प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽब्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योपितां चन्द्रार्कज्यशुद्धिर्नृयोपितोः ॥ सभर्तृकक्रिया-

रभो भर्तुर्गोचरशुद्धितः । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुद्धाप्रोति
तत्फलम् ॥ पारम्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहसोजाश्रुकेषु
सुतयः शुभमादिशन्ति । आधामतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विसोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
शुभाश्रुकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमशुद्धिं प्राहुः समस्तसुतयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात् ॥ राजमार्तण्डे । “माङ्गल्येषु विवा-
हेषु कन्यासवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविव-
र्जिताः । कन्यासवरणे हस्तोदकविधी दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैष्टतिदिन विष्टिश्च
रिक्तां तिथिं क्रूराद्यायणचैत्रपौषरहिते मग्नाशके मातुषे” ।
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वाभिघातिनौ । वैष्टतो विधवा नारी विष-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शीकात्ता चर्षणे
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
म्भोऽप्यहिदयः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्मपिनयनगोदान
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आषाढे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवर्णे वैश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे सदोक्षादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । इतो प्रसृते न च दक्षिणायने तिथौ चारित्ते शशिन-
क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये । अति-
प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य धूडा-
दावयनस्य परिग्रहः दिनमासादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
मङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुनः
प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” । कृत्यचिन्तामणौ ।
“वापीकूपतडागयागगमनचौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
देधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरदस्त्वं गतेभार्गवे” ।
बृहद्राजमार्त्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्त्वं गते
सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
ञ्चेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
च्चिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
बाले जीवे वृद्धे जीवे सिद्धादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मल्लिम्बुचे
मासि सुराचार्येऽति चारणे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृहस्पतौ ।
कामिनौ विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् । अतीचारं
गतो जीवः पूर्वम् नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

रभे भर्तुर्गोचरशुद्धितः । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुद्धाप्रोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाभ्युदयेषु
सुनयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदन्तु विसोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्भर्तुर्विधवे युग्मे विवाहे सा पति-
यता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माभ्युदयेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमशुद्धिं प्राप्नुः समस्तसुनयो विधवे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात् ॥ राजमार्तण्डे । “माहस्येषु विवा-
हेषु कन्यासवरणेषु च । दश मासाः प्रगच्छन्ते चैत्रपौषविष-
र्जिताः । कन्यासवरणे हस्तोदकविधौ दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिशुकवियुते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्ता च व्यतिपातवैधृतिदिनं विटिष्ठ
रिक्ता तिथिं क्रूराद्यायणचैत्रपौषरहिते जन्मांगके मानुषे” ।
योगविज्ञेये दीपविज्ञेयानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैधृतौ विधवा नारी विष-
दाहोऽतिमण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्तर्षण्ये
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् मण्डे रोगभयं तथा विषकु-
लोऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकौर्त्तिताः” । भाग्यलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानघत्रे चोडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “वापादे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवणे वेश्या भाद्रपदे इधे च
मरणं रोगान्विता कार्तिके । पौषे प्रेतवतौ वियोगबहुना
चैत्रे मदोन्मादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरो प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनः-
 क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देवा चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमामादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्धशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 मङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता” । कृत्यत्रिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागगमनक्षीर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 धेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिज्ञीषिषुः परिहरेदस्तंगतेभागवे” ।
 बृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते
 सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 खेति चकारो यचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मास्तरं समु-
 चिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि सुराचार्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे धैव बृहस्पतौ ।
 कामिनो विधवा प्रोक्षा तस्मात्तो परिवर्जयेत् । अतीचारे
 गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम् ।
 प्रागुक्ततः शिशुरहस्त्रितयः सितः स्यात् । पञ्चादशाहमिति
 पञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भेर्जवस्तु
 पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः
 “बाले वृद्धे च सन्ध्याये चतुःपञ्च त्रिषासरान् । जीवे च भार्गवे
 चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । वक्त्रे चैधातिचारे त्रिदशपतिगुरौ
 दैवपूज्ये च सुते गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतो
 चैत्रपोषे । विष्णां केतूदमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि भर्तुः” ॥ अक्र-
 मधिकृत्य राजमार्त्तण्डे “बाले च दुर्भंगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा
 भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुणवपि ॥ सिंह-
 गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु
 पित्रादिषु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः । गुरौ हरिस्थे न विवाह-
 माहुर्हारीतगर्भप्रसुखा सुनीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता
 स्यात् तदा तु कन्योदहनं वदन्ति” ॥ अत्रैव माण्डव्यः ।
 “मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदाब्दे
 कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ हारीतः । “अतीचारं
 गते जीवे वृषे वृथिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र
 कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “अतीचारं गते
 जीवे वृषे वृथिककुम्भयोः । तत्र चोद्वाहिता कन्या सप्रणीयात्
 कुलहयम्” ॥ सङ्केतकीमुद्यां भीमपराक्रमे “यदातिचारं
 सुरराजमन्त्रो करोति गोमन्मयमीनसंस्थः । न याति चैद्यपि
 पूर्वराशिं शुभाय पाण्डिप्रहृष्टं वशिष्ठः ॥ अतीचारं गते जीवे
 स्थिरराशौ च संस्थिते । तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं परा-
 शरः ॥ वाणीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे
 तु तत् कार्यं न दोषः कासलोपनः” ॥ यत्तु “कन्यावृथिक-

‘शेषेषु मिथुने च भये ह्ये । अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि
 बुधैः सदा” इत्येतदमूलं हेतुनिर्णयेऽप्युक्तं दीपिकायां “त्रिकोण-
 जाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा
 प्राह शमे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥ देवीपुरा-
 णम् । “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि
 च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” ॥ भोजराजः । “यो जन्म-
 मासि क्षुरकर्मायात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं
 स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥ जातं दिनं
 दूषयते वशिष्ठस्याष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं
 किल भागुरिष्य चोडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ॥ श्रीपतिसमुच्चये
 “स्नानं दानं तपोहीमः सर्वमङ्गल्यवर्धनम् । उदाहय कुमा-
 रीणां जन्ममासि प्रशस्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ “जन्ममासि च
 पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये । जन्ममे जन्मराशौ च कन्या
 हि ध्रुवसन्ततिः” ॥ गर्गः । “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं
 परिणय व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुष्टिद्वेष यत्नतः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वं तथा च “जन्ममासि न च जन्ममे
 तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् । पाद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ।
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” । अथ जन्ममासादौ पुत्र-
 मावस्य निषेधः ज्येष्ठमासि तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः । “कृत्ति-
 कास्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । चक्षुषेः च सर्वेषु
 दिनानि दयं वर्जयेत् ॥ रेवत्युत्तरदोहिण्योमृगशिरो मूलानु-
 राधा मघा दस्ता स्वातिषु । तोलिषहमिथुनेषु यत्सु पाणि-
 यदः । सप्ताष्टन्यदहिःशर्भरहुपतावेकादशद्विंशं क्रूरस्याय-
 पडटगैर्न तु भृगो पठे कुजे चाटमे” ॥ ज्योतिर्विहितनक्षत्रा-
 दधिकं धित्वायपथा धनिष्ठाश्विनीनक्षत्रपारस्करं पोक्तं यथा
 “कुमाख्या. पार्णि गृह्णीयाच्चित्तराटिषु उत्तरफल्गुन्यादि-

त्रयोत्तराषाढाचित्रयोत्तरभाद्रपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रेष्वित्यर्थः । भोमपराक्रमे “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भवतुष्टये । ऊढा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता” ॥ एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदविषयमापद्विषयं वा बोध्यम् । “आद्ये मघा चतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव च । रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्वमृत्तं विवर्जयेत्” ॥

विद्वत्तन्तु “तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १० ऊनविंश १८ भ २७ एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २० संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूखेदृशयोगभङ्गः” ॥ कर्मकालौननक्षत्रसूर्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चदशाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्तविंशतिमपह्वाय शेषात् फल अन्यथैकसंख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । “आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा” ॥ व्यक्तमाह स्वरोदये । . “आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्” ॥

अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । “एकामृद्धिगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्थापयेत् । रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खर्जूरिकं तत्र तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात एकार्गलः” ॥ व्याघातादौति व्याघातयोगसंख्याद्वययोदशाहम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दौषिकायां “क्षत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥ सप्त सप्त विलिखेत्
प्ररेखिकास्त्रियैर्गूढं मथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता
समन्वितं चैकरेखगखगेन विध्यते ॥ वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे अव-
णादो लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्ये खेचरे विज्ञेया
रोहिणी विद्या ॥ लिप्तिका दण्डः । “यस्याः शशौ सप्त-
शलाकभिन्नः पापैरपापैरयवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव तु रोद-
माना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रधाति” ॥ सप्तशलाकवेधः ।

अस्यापवादो यथा राजमार्त्तण्डे । “विषप्रदिग्धेन हतस्य
पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं चतादृते । यथा तथात्राप्युदुपाद
एव प्रदूषितोऽन्यन्त्रिपदं शुभावहम् ॥ ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च
तिर्यक् पञ्च तथैव च । द्वे द्वे च कोणयोरिखे साभिजित्
कृत्तिकादिकम् ॥ शम्भुकोणे द्वितौये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्न चक्रं परिवर्जयेत् ॥ न त्वापाते च ये
दोषा ये च सप्तशलाकके । ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्च-
शलाकके ॥ अथ चक्रान्नये कश्चित् पादवेध इहेष्यते” ॥ तदुक्तं
रत्नमालायाम् । केचित्तत्रापीयते पादवेध इति । इति पञ्च-
शलाकचक्रम् ।

रत्नमालायाम् । “कृत्तं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीय
शुक्रः षष्ठ चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वया । पश्चात्
सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्ण-
मूर्त्तिरुदुपः सन्ताडयेन्नेतरत् । न त्वापातोऽयम् । “पापात् सप्त-
मगः शशौ यदि भवेत् पापेन वा सयुतो यन्नात्तं परि-
वर्जयेत् मुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे
सुतबधः चौरिषु रागोद्भवोऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च
पुंस्कर्म्मणि” ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् । विवाह-

यात्राचूडासु गृहकर्म प्रवेशने” ॥ यामित्रवेधः । “सून-
त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्च सोम्य गृहगोऽथ तदौ-
चित्तो वा । यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः
शुभमनेकविध विधत्ते” ॥

भोजराजः । “त्रिपङ्दशैकादशगो दिनेशः सुतार्थसोभा-
ग्यशुभप्रदः स्यात् । वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः गेपेषु कम्-
दुःखशुचः करोति” ॥ रविशुद्धिः । “कन्यामक्षत्रशुद्धौ स्याद्वि-
वाहः शुभकृन्मृणाम् । पथात् भर्तुर्विशुद्धा तु यात्रा पुण्योत्त-
मादयः” ॥ विद्याधरोविलासि । “पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्यो-
पिताममृतद्युतिः । अतः पुंयोपितोः शस्तं बलमर्कशशाङ्क-
जम् ॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वोच्य । लोम्-
किरणेषु पुंसः शेषैरबलैरपि विवाहः ॥ द्वितीयपुत्राङ्गगतः
प्रभाकरः त्रयोदशाष्टात् परतः शुभप्रदः । न जन्मसप्तव्यय-
रन्ध्रगस्तथा करोति पुंसामपि तादृशं फलम्” ॥ तथा त्रयो-
दशाष्टात् परतः । “त्रयोदशदिनान्यर्को दशपङ्धरणीसुतः ।
मार्द्धं दिनस्य शीतांशुर्मासमैकादशं तमः ॥ सौरिः पादाधिकं
वर्षं मासानष्टौ दृढसतिः । भवनार्द्धं भृगुः सौम्यो यावद्राश्य-
शुभाः फलम् ॥ कष्टं व्रतादिके दद्युर्न तथा शेषभागमाः ।
लग्ने तत् पञ्चमे तुर्ये दशमे नवमे तथा ॥ गुहर्भृगुर्वा दोषघ्नो
विवाहे वद्वैते सुखम्” ॥ अयमेव सुतद्विवेकयोगः ।

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारो विवाहादिके,
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुता पिण्डोक्तते भास्करी । शीते-
ऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये मानी गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते
च नियतं प्राहट् शरत्कालयोः । लग्नं यदा नास्ति विशुद्ध-
मन्यद्गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य-
युक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ नास्तिन् ग्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अव्याहतः सतमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुर्जे न
 योगः । मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे । वैशाखे
 सुखदा प्रजाधनवती ज्यैष्ठ्ये पतेर्मानदा आपादे धनधान्यपुत्र-
 बहुला पाणिग्रहे कन्यका” । विवाहपटले । “व्यूढा धनुषि
 च कुलटा तत्पूर्वाह्णे सतीत्यपरे जगुः” ॥ ज्योतिःसारसंग्रहे
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानन्त-
 दग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ महाभारते । “रात्रौ
 दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
 द्विजयेष्टा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” ॥ व्यासः । “रिक्तासु विधवा
 कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा
 रिक्ता तिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
 वञ्चिता” ॥ स्मृतिः “धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्ति-
 हेतवः । परौचन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्” ॥ मनुः ।
 “अश्वङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हसवारणगामिनीम् । तनुनीमकेश-
 दशनां मृदङ्गौसुवहेत् स्त्रियम्” ॥ शातातपः “हंसस्वनां
 मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः
 सुखमेधते” ॥ भविष्ये “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताभोज-
 ममत्विधः । तादृशाश्चरणा धन्या योषिता भोगवर्द्धनाः” ॥
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो येषां ते तथा
 मनुः । “नोदहेत् कपिला कन्या नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिनीम्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ नर्त्त-
 वृत्तनदी नान्त्रीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । न पल्लवि मैथ्यनान्त्रीं
 न च भौषणनामिकाम्” ॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते । “गङ्गा
 च यमुना त्रैव गोमती च सरस्वती । नदीस्त्रासा नाम वृद्धे

मालती तुलसी अपि ॥ देवती चाश्विनीमेव रोहिणी शुभदा भवेत् ॥ कृत्यविस्तारमथो । “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा स्यादुदुःशीला श्वावलीलेक्षणा च । कूपी यस्या गण्डयोः समित योनिः सन्दिग्धां बन्धकीं तां वदन्ति” ॥ नन्दिकेश्वर-पुराणे । “श्यामा सुकेशी तनुलोभराजो सुभ्रूः सुग्रीवा सुगतिः सुदन्ता ॥ वेदो विमध्या यदि पद्मजाक्षी कुलेन हीनापि विवाहनीया । पृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी लोम्ना समा-कीर्णसमाङ्गयाष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया” ॥ हारीतः । “तस्मात् कुलनक्षत्र-विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्” ॥

नाडीनक्षत्रमाह स्वरीदये । “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेय विवाहादि-शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तरा । ज्येष्ठाश्लेषाश्रवणः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिषित्वाभित्रजनाह्वयम् । धनिष्ठा धोत्तरा भद्रा मध्य-नाडी व्यवस्थिता ॥ कर्त्तिका रोहिणी सर्पे मघा स्वाती विशाखके । उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥ अश्वरादिनाडीवेधर्त्तं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादितुण्ड-तुर्येषु कर्त्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरोक्ष्येहेधं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ । पण्य श्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-नाडीस्थधिष्णानि यटि द्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजा-नीयात् गुर्वादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्म-र्त्ततो व्यधः । प्रनष्ट जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्ततो वदेत् ॥ द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्त्तयोर्वेधो न कर्त्तव्यः कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्ना-शाय चाङ्गना । तस्मात्ताडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मध्यनाद्यो भयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे
कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रश्च
देवता । तत्र द्वेधं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादियेत् ॥ प्रभुः
पण्याङ्गनामिवं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडी गता
भव्या भभव्या वेधवर्जिताः ॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” । स यथा
“एकराशौ च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे
चैव तृतीयैकादशे तथा” ॥ समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः ।
तथा च । “घोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयो तथा । सिंह-
घटौ सदा वर्ज्यौ मृतिं तत्रात्रह्यौच्छिवः” ॥ श्रीपतिव्यवहार-
निर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि
नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय” ॥ राजमार्त्तण्डे ।
“न राजयोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न
नाडीदोषो न च वर्षदुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति” ।
राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाद्यादिप्रतिप्रस-
वात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् । “अश्वे भाजफणिद्वयं
श्व ह्यभूधेपोन्दुरुमूपिकथाखुर्गैः क्रमशस्ततोऽपि महिषौ
व्याघ्रः पुनः सौरभो” । व्याघ्रेणी मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्र-
द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटोयोनिश्च भाना-
मियम् । गोव्याघ्र गजसिंहमश्वमहिषं श्वैश्च वभ्रूरग वैरं
वानरमेधकश्च सुमहत्तद्विडालोन्दुरुम् । लोकाना व्यवहार-
तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपमृत्ययोरपि सदा
वर्ज्यं शुभस्यार्थिभिः । मकरसमेतं मिथुनं कन्या कलमौ
मृगेन्द्रमौनी च । ह्यभतुले चलिमेपी कर्कटधनुषो च मित-
विधौ” । षट्काष्टकाविति शेषः ।

अरिषडष्टकमाह । “मकरः करिकुलरिपुणा कन्या

मेयेण सह ऋषस्तुतया । कर्किष्ठटौ ह्यधनुषो वृषिकमिथुने
 चारिविधो ॥ यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ पुंसो गृहात्
 सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मं स्थिता सुतवती पतिवत्सभा च ।
 द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्ते स्थिता धनवती
 पतिवत्सभा च” ॥ षडष्टकादौ तारानियमंमाह भीमपरा-
 क्रमः । “सौष्ट्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा-
 ताराषट्सुमित्रमित्रज्वलनक्षेमाद्यसम्पद् यदि । षट्काष्टे
 नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोपितोः प्रीत्यायुः सुखबुद्धिपुष्टि-
 जनकः कार्यो विवाहस्तदा” । गर्गः । “मरणं तारविरोधे
 ग्रहरिपुभावे चिरेण । रोगादिनरनार्योः षट्काष्टके वैर-
 मवश्यं भवेदाशु” ॥ ध्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
 ताराविपत् प्रत्यरिर्नैधनास्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽनुतो-
 द्वि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु । नक्षत्रमेकं यदि भिन्न-
 राशिर्न दम्पती तत्र सुखं नभेताम् ॥ विभिन्नगृहं यदि
 चैकराशिस्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी । एकर्चा च यदा
 कन्या राशेका च यदा भवेत् । धनपुत्रवती नारी साध्वी
 भर्तृप्रिया सदा ॥ षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयं कांस्यं सरूप्यं
 नवपञ्चके तु । द्विर्द्वादशाख्ये कनकाक्षताम्ब्रं विप्रार्चनं हेम
 च नाडिदीपे ॥ मरणं नाडीदीपे कलहः षट्काष्टके विप-
 त्तिर्वा । अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्द्वादशे टारिद्रम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ । “हस्ता स्वातिशुतिमृगशिरः पुष्यमैत्रा-
 खिभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूर्वान्तिस्त्रः शिवभभरणौ रोहिणी चोत्तराश्व प्राहुर्मर्त्याद्वयः
 सुडुगण नूनमेतं मुनीन्द्राः ॥ चित्राश्लेषा निरृति पितृभे
 वासवं वासवर्चं शक्राग्न्योर्भे वरुणदहनर्चं च रक्षो गणोऽयम्” ॥

फलमाह श्रीपतिः “सुकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसि ॥ राक्षसौ च यदा
कन्या मानुषश्च वरो भवेत् । तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्व-
स्यापि वा” ॥ राजमार्शण्डे । “यदि स्याद्राक्षसो भर्ता
कन्यका मानुषो भवेत् । विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं
विवर्जयेत्” ॥ युद्धजयार्णवे । “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा
भात्र सगयः । रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किमौनालयो विप्राः चेत्वाः सिद्धतुला इयाः । वैश्या
युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषभृगाहनाः ॥ सर्वाः परिणयेद्विप्रः
क्षत्रियो नवभाग्भवेत् । षडाययो भवेद्वैश्यस्त्रिंशः शूद्रे
प्रकोत्तिताः ॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारो हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्सरि रज्यते” ॥

अथ नववध्वागमनम् । दीपिकायां “स्त्रीशुद्ध्यालि घटा-
जसघुतरथो काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमं शुभदिने
यात्रा प्रवेशीयते । त्यक्त्वा हस्तु निरशकं नववधूयात्राप्रवेशो
यतिः कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं “बुधाः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न
भवति यदा संमुखो वापि शुक्लः । मेपे कुम्भेऽलिनि च भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ।
भर्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्ये कौटघटा-
जगे शुभदिने पक्षे च ह्यण्येतरैः । हित्वा च प्रतिलोमगौ
बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चामौता गुणशालिनौ नववधू
नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नोद्यमानायाः पुरः शुक्लो न दुष्यति” ॥ तथा “काश्य-
पेषु वशिष्ठेषु भृगवादित्यङ्गिरःसु च । भारद्वाजेषु यात्येसु
प्रतिशुक्लो न दोषभाक्” ॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुस्यपुत्तरा रेवती तारानायकरोहिणीषु शुभदो मेघानि-कुम्भे रवौ वारेष्विज्यमितेन्दुवित्सु शुभदे तारे पशस्ते विधौ कन्यामन्मयमीनतौलिसृगमे स्यादङ्गना ह्यागमः” । नारायणपद्धतौ “वृत्ते पाणिपद्मे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तुहिरागमनं विदुः” ॥ ज्योतिःसारसंग्रहे “विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिटं चिन्त्यं युग्माद्यष्टं विषयैः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “श्वश्रू हन्त्यष्टमे वर्षे श्वशुरश्च दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे” ॥ मत्स्यसूक्ते “भुक्त्वा पिहृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दीर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिका” ॥

अथ प्रथमरजोयोगः । नारायणपद्धतौ । “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वेश्या मङ्गलवारं च बुधे सौभाग्यमेव च ॥ वृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च । शनौ बन्ध्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये याम्यभुजङ्गरोद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोकाप्यथभेऽदितोशे सा बन्धकौन्द्रीनलभे दरिद्रा । पुष्यं दुष्टं निन्दिते मे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ॥ तत्संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्वावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् । ज्यैष्ठे स्याद्विधवा नारी आघाटे धनसंयुता । आबणे च सृतापत्या भाद्रे च बहुरोगिणी ॥ आश्विने च सृतापत्या कार्तिके कुलनाशिनौ । मार्गशीर्षे धर्मशीला पौषे च रतिविह्वला ॥ मघे पतिव्रता नारी फाल्गुने बहुपुत्रिणी । चैत्रे च मदनोन्मत्ता वैशाखे प्रियवादिनी” ॥ इति मासफलम् । “कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि

कीर्णेषु च त्रय लिखेत् ॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्य फल तेनेव निर्दिशेत् । स्त्री वन्ध्या सुभगा चैव विपुत्रा पुत्रिणी तथा ॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् । आद्ये रजसि सभूते स्त्रीणामृचफल भवेत् ॥ इति वक्ष्यफलम् ।

अथ गर्भाधानम् । “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी । उत्तरा त्रितय त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेद्व्रतौ” ॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । ‘चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमा- वास्याश्च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविमक्रान्तिरेव च” ॥ शौनक “पुनर्वसुषु चैतानि तिथ्यो हस्त पुनर्वसु । अभि- जित् प्रोष्ठपञ्चमनुराधाषाढयाश्वयुज ॥ हस्तो मूल अवश पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्येषु पुनर्माय गण शुभद । रोहिण्यन्तकचित्राहिर्विशाखा शतवर्जिते । मे पुष्यहाहे स्त्री शुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव मूलपुनर्वसु स्यादाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयश्च । एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयश्च भेषु । नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता । रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्ता परिवर्जयेत् । स्त्रीणामृतुर्भवति षोडश वासराणि तस्मादित परिवरेच्च निशाचतस्त । युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्थं कुर्यान्निपेकमथ तासुपि पर्व वर्जम् । मूलर्चं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नय्यते । तस्य पुम वनादौ तु पुंसत्रत्वे प्रयोजनम्” । यथा याज्ञवल्क्य । “एव गच्छन् स्त्रियं क्षामा मघा नूलाश्च वर्णयेत् । शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लघण्य जनयेत् पुमान्” ॥ क्षामाम् आहार- लाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च “युग्मासु पुत्रं जायते स्त्रिया रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुसीशधके शक्ते स्त्री भवत्यधिक स्त्रिय”

इति मनूक्तम् । एवञ्च “युग्मायामपि रात्री चेत् शीघ्रितं प्रचुरं
 तदा । कन्या पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव
 युग्मरात्री च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् काला-
 च्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥ पीडा राशौ भौमदृष्टे गशाङ्गे मासं
 मास योषितामार्त्तव स्यात् । वंशे शान्तं यच्च रक्तं जवामं
 तद्गर्भाय वेदनागन्धहीनम्” ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् ।
 “पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नक्षपा स्वामिषु तद्युनेषु
 शुभोष्णितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकीण-
 कण्टकविधुष्वायत्रिपष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गण्डसमये
 पुंशुद्धितः सङ्गमः । मूलमघास्त्रिमौनाभाद्यं ज्येष्ठान्त्य-
 सर्पाणाम् । अन्यं गण्डपद त्यक्त्वा पीडशाहे ऋतौ व्रजेत् ।
 अशक्तौ तु भुजबलभीमे “अन्त्य पीप्थोन्द्रसर्पाणामाद्यं पितृस्त्रि-
 मूलगम् । गण्डं दण्डत्रय ख्यातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ।
 पुमान् विंशतिवर्षयेत् पूर्णपीडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते
 गर्भाशये शुद्धे रजस्थपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधम-
 स्मृतम् । मासेशैः सितकुजगुरुरविशनिर्सीम्यलग्नपञ्चशोनैः
 कलुषैः पीडा गर्भस्य पीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः” ॥ कालुष्यं
 मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहास्थिति नौचगृहयोग उपग्रह-
 योगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीडा येषां जन्म-
 र्चाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । मासेश-
 शान्त्यादौ कर्तुं न गर्भपीडा । अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
 “विवाहलग्न विषमचंसंस्थः सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
 स्यादिग्रहाणामवलोक्य वीर्यं वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा” ।

अथ पीडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । “या सूता पीडशे
 वर्षे तत्र वा धृतगर्भिका । मृत्युस्तास्याः सपुत्रायाः पितृयापि
 च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुगुलुर्वंशलोचना । तालिगेन

तिलानाजा गर्भिणीस्नानमुत्तमम् ॥ गौरीं सपूज्य तत्पश्चात्
सक्रमेच्छिवसन्निधौ । छागी गर्भवती देया दैवज्ञायाथ गीयुगम् ।
काश्यपावस्थितं चन्द्र सितवस्त्राजसयुतम् । वस्त्रैः कृणुय
शत्पुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापमार्जयेन्नारी भोजयेद्
ब्राह्मणास्ततः” ॥

अथ पुंसवनम् । “कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे मभद्रे
तिथौ भाद्रापाढनृमेश्वरेषु नृदिने वैध विनेन्दौ शुभे । अक्षोणि
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे वृद्धिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुगमसूर्य-
गुरुभेपूयत्सु मासत्रये” ॥ नृदिने पुंश्वह्वारे । वैधो दशयोग-
भङ्गः । वृद्धिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चामृतम् । “रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधा-
मघाहस्तासूत्तरफलगुभेषु भृगुजे औवार्कवारे तथा । लग्नर्चे
दुपशोभने च नियत सत्यज्य रिक्ता तिथि न देय मासि तु
पञ्चमे सुकरणे पञ्चामृतं योषिताम् । दुग्धं सशर्करं चैव घृतं
दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । “षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गौज्यकुजदिन-
कृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले भृगाद्धे करपितृपवने
पौष्णविष्णुत्रियुगमे । तिथ्याश्रयादित्यरौद्रे युवतिहरिभूषे
वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म” । त्रियुगमे पूर्वोत्तरत्वेन युगमरूपासु फल्गुन्या
पाढभाद्रपदासु । “भृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुष्यस्य च ।
केचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” ॥ शङ्खलिखितौ
वस्त्रदानं नववध्वै । “मघाष्टकेऽम्बुवितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये
धातयुगे गुरुद्वये । मासे च षष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रियाः शुद्धाञ्ज-
मन्दाह वृद्धिर्धटौ शुभा” ॥ गर्भस्पन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न
बालमस्य इति । भुजबले “श्रीफलस्य करे दत्त्वा स्थित्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिं चैवान्न कारयेत् ॥
 ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विद्रुमम् । शुवाक रजतं
 हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवघातोदकं
 त्वजेत् । सभ्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥ बृह
 द्राजमार्तण्डे । “या नार्यः कृतसोमन्ता प्रसूते च कदाचन ।
 ऋद्धे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥ अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टं “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वफालाच्चेत् कथञ्चन ।
 हृत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥ इति सामान्यत उक्तम् ।
 देवनः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” ।

अथ लातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । “जातः सदन्तः
 पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अष्टां
 द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टाव-
 भोजी सुभगः सुताख्ये पष्ठे सुखो परिण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-
 ऽधिकः स्याद्वनवान् युनाख्ये मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ।
 सुरप्रतापो नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे द्वादशे च
 सुखी च सुभगी भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-
 र्गन्धकैस्तथा ॥ स्त्रोतसु सक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लापुष्पकैः ।
 स्नानं सक्रमणस्याधः शम्भोर्दर्शनमन्ततः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-
 मशुभे दन्तदर्शने” ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसंस्कारमाह सांख्यार्थनगृह्यम् । “काका-
 दन्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपातव्याः कालक्लौतकस्येति
 मूलानि पेपयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-
 मपहृत्यै” इति । काकादनी काकजङ्घा मेचकधातवी
 काकमोचिका कोपातवी घोषकः कालक्लौतकाः यष्टि-
 मधुकेति कल्पतरुः । अतएव चरिवशे । “एष मानुषको
 यत्रो मानुषैरेव साध्यते । अयता येन दैवं हि मदिधैः प्रति-

हन्यते । मन्त्रग्रामैः सुविहितैरीषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन
 चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते” । इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् ।
 “अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राजसौ । तस्याः स्मरण-
 माघेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य-
 गूर्ध्वक्रमेण हि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये सुनो त्रयम् ।
 नवमे सप्त दद्यात्तु वार्षं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्
 दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाद्वाइ
 त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोटेषु सर्वतः ।
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे
 नार्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु
 वै शतम् । द्वाभ्यस्तिस्रु सन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाद्वनि । विषे
 विशो धान्यकोटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च बालानां
 रोदने परिकौर्त्तिता” भौमपराक्रमे “वायु” शिशोर्जन्मपितुः
 परोक्षं ज्ञपाकरे पश्यति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्केऽष्टमधर्मगे
 वा जातः परोक्षे पितरौति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाय-
 भूमौ यामित्रमस्येऽप्यथवा महीजे । चन्द्रे च शुक्रेन्दुजमध्यगे
 वा विदेशसंस्थे पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभप्रह-
 युतेचिते । दुर्ग्रहेचितयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं
 वास्तुनि केन्द्रोपगात् यद्वा दमति वा विलग्नत्वात् । दौघोऽर्का-
 दुदयाद्वर्त्तिरिन्दुतः खेदनिर्देशः । लग्ने यादिरशाग्रस्तदभि-
 सुखं स्रुतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्वलि-
 यद्वा हनोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यवस्थिते
 सहस्रांशोः । दीपयरस्थिरादिषु तथैव वाच्यः प्रभवकाले ।
 लग्नस्य यस्तु वर्षो निर्दिष्टो वर्त्तिस्तेन निर्देश्या । यावान् भागः-
 स्यमुपगतो दीपवर्त्तय । तस्यास्तावद्भागं स्यमुपगतं लग्नराशेः
 प्रसूतिः । इन्दोर्भागवशाद्वाग्ने दीपे तैलस्य संस्थितिः । कंचित्

पूर्णादिभेदेन वदन्त्येवं मनीषिणः । मेषे चापमृगेन्द्रयोः किंन
 शिशुः प्राचौ शिवा जायते गोकन्या सकरैषु दक्षिणशिरा
 लातो भवेन्निश्चितम् । मौने दृष्टिष्वककिर्णोर्यदि तदा कौवेर-
 मूर्द्धा भवेत् कुम्भर्क्षे घटयुग्मयोर्यदि तदा पायात्यमूर्द्धा नतः ।
 युग्मायुग्मलग्नयशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सुधवा
 ज्ञेया क्रमात् खलु विचक्षणैः । वृष्टिजातके । “मेषकुलीर-
 तुलानि घटेः प्रागुत्तरतो गुरुमौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च हृषेण
 निवासो दक्षिणभागकरी मृगमिहौ । वास्तुदेशे प्रागादिगृह-
 प्रसवज्ञानम् । दौ दौ राशौ मेषात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृह-
 विभागे । कोणेषु द्विशरीराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनाभिः ।
 गृहस्य प्रागादिदिग्विभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्य-
 तनुः स्यात् वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसे तु नवांशपवर्णः
 कादिविलग्नविभक्तभगावः । लग्नादयो राशयः कादिषु शिरः
 प्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य तेन तदधिपातद्देर्घ्यादिभेदात् तद-
 ज्ञाना तथा । यथाह सत्यः । दीर्घपतिदोर्घगृहस्थितोऽवयव-
 दीर्घः कृद्भवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेव मन्येषु वाच्यम् । कटक्-
 श्योवनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च ह्योरादयस्ते कण्ठाशकबाहुपा-
 श्वेहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्ति शिश्नगुदे ततश्च वृषणावरू-
 ततो जानुनौ । जङ्घाङ्गौ ह्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्षाणभागे-
 स्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्रेक्षाणभागेस्तत्र प्रथमे शीर्षा-
 दयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्रा-
 दयः उदितैरुदय प्राप्तेर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशि-
 भिर्वागममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागेर्दक्षिणं
 तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिण चक्षुः द्वादशश्च वाममित्यादि
 ज्ञेयम् । “तस्मिन् पापयुते व्रण शुभयुते सौम्यं हि लक्ष्मादि-
 शेत् । स्वर्चांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादन्यथा गन्तुकः ।

मन्देष्वानिलजोऽग्निश्चस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठ-
चतुष्पदेन द्विमगौ शृङ्गज्जोन्यैः शुभः” । तस्मिन् द्रेकाणि ।
द्रेकाणस्थितग्रहफलनिर्णयः । “शीर्षमुखबाहूहृदयोदराणि
कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि । ऊरुजानुकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजायाः । इति कालनरस्याङ्गे सदसदुपग्रहयोगतः ।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत् । न लग्नमिन्दुश्च गुरु-
निरीक्षते न वा शशाङ्गं रविणा समायुतम् । सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । भग्नपाद-
र्चसंयोगात् द्वितीया द्वादशौ यदि । सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजोऽध्रुवम् । जारजयोगः । “गुरुक्षेत्रगते चन्द्रे
तद्युक्ते वामवैश्वनि । तद्द्रेकाणि नवांशे वा जायते न परेण
सः” । जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः ।

“यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पितृ-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्गाच्च बलयोगात् । सत्त्वं रजस्तमो
यत्तु त्रिशांशे रविस्तादृक्” । एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिग्रहात्रिंशांशके रविस्थित्या सात्त्वि-
कादिज्ञानम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “तामसा राजसायैव
सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः । मनुष्या भृगुशार्दूल वासपित्त-
कफाधिकाः ।

अथ गण्डयोगः । “अश्विनीमघमूलानां गण्डा आद्या-
स्तिनाडिकाः । पन्थाः पीण्योरगेन्द्राणां पक्षेव यवमा जगुः ।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशाच पिष्टसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा
क्षये रवतोतुरगचयोः । सन्ध्यारात्रि दिवाभागे गण्डयोगो-
द्भवः शिशुः । शाल्यासं सातहं तातं विनिष्कृति यथाक्रमम् ।
मर्षपां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादर्गमं
तुापि यावत् पाण्डासिको भवेत् । कुटुम्बं चन्दनं कुष्ठं गार-

चनमथापि वा । दृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ।
 सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः । पितृयुक्तं दिवा-
 जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् । स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सम्ययो-
 रुभयोरपि । कांस्यपात्रं दृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ।
 दद्याद्देतुं हिरण्यञ्च ग्रहाणां प्रपूजयेत् । भूमायाः प्रथमे
 पादे पितुर्वपुः प्रणश्यति । द्वितीये नियतां पौडां मातुः
 कुर्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ।
 व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्त्रपि पूर्ववत् । बल्लौकमृत्तिकां
 दद्यात् नद्याय तटमृत्तिकाम् । गोविषाणमृदञ्चैव दन्तिमृदञ्च
 निक्षिपेत् । तीर्थान्धः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ।
 दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयो-
 र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम् । दिवागण्डे निशाजातो
 निशिगण्डेऽथवा दिवा । नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति
 पर्वतम् ॥ इति गण्डनिर्णयः । “मयूरचूलिकामूलमादि-
 त्यग्रहणोद्धृतम् । बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत्” ॥
 मयूरचूलिका अपामार्गः । “शङ्खोत्पलवचा कुष्ठं कृष्णलीह-
 विधारणम् । सर्वोपद्रवतो बाल त्वेडादपि च रक्षति ॥
 अर्कदुग्धं निशा शुण्ठो गोघृतेन विलेपनम् । सर्वोपद्रवदापेभ्यो
 बाल रक्षति सन्ततम् ॥ मागधिकासैन्धवसुरभिपित्तमधुमरिच-
 रचितमतिप्रकटम् । भूतहरमञ्जनमिदं दुर्धरग्रहदर्पविदार-
 णम् ॥ सुरभिपित्त गोपित्तं मागधिका पिप्पली । दारु-
 हरिद्रा पुष्ये प्रक्षरसेन मर्दयित्वा रचिता ॥ अञ्जनगुटिका
 ग्रहहृन्दवन्दिता भूतत्रिद्रावणौ प्रक्षरसेन कुष्माण्डरसेन ।

अथ पताकौवेधः । “तिर्यग्गुह्यगता रेखास्तिप्तो देयाः
 पताकया । युताः कार्या व्रैदविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥ दक्ष-
 स्योद्गतरेखातो वाम मेषाथराशयः । पञ्चाष्टयुग्मविशाथ

षड्दशैन्द्राग्निसागराः ॥ कर्कटान्मीनपर्यन्तमङ्गा देया यथा-
क्रमम् । बालस्य जन्मकालौनग्रहलग्नमजादिषु ॥ विन्यस्य
चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्ल-
ग्नाद्यालस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वहा दृष्टिकाल-
वत् । बलाधिके दिनं मध्ये मासो ह्यने च दायनम् ।
कर्कर्मौनधनुर्भ्याश्च हरिः कोटघटेन च । स्त्रियास्तौलिमृ-
गाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया । धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे
धनुषा स्त्रिया । मीने कर्कितुलाभृदभ्यां मीनस्त्रीधनुषात्सजे ।
तुलाकर्किसृगैर्द्वन्द्वे कोटकुम्भद्वयेषु च । सिंहवद्देध एतेषु
वामदक्षिणसंमुखे । राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदभ्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के
सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशदवलायाश्च षड्विंशतिस्तुला-
धरे । हृषिके सिंहवत् श्रेय मूनत्रिंशच्छरासने । षड्विंशं
मकरे श्रेयं कुम्भे सप्तदश रम्यता । नवयुग्मे तथा मीने मेघे
षड्दशभिस्तथा । वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्गहरलोचने ।
त्रितयाद्वादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये । एकाद्वात् द्विष्ट-
हाद्वाद्वा क्वचित् दृष्टेश्च सम्भवः । वारेशादर्थयामेषु रात्राङ्गोः
पञ्चषट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति
हि । वरीर्जन्दुभृगुत्साजशनिश्रवणौ निशि । रविशुक्रश-
रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तूद्याः परेष्वेवं तथा
ऋक्षायतुर्गहाः । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं
भवेत् । शुभप्रदस्य दण्डे तु कर्मोत्पत्तिरुत्तमं भवेत् । पार-
भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् । यस्यार्क्षयामस्त
स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । षट्षट् परीत्य दण्डाय वयो राघो
मतास्तथा । आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशो सोमे शमीज्यो
कुजो भीमेऽर्कः सितसोमसौ च शशिजे सोमः शनिर्वाक्पतिः ।

जीवेऽङ्गाररवो भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्तण्डजाः । काले जीव-
मघीजतिगमकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः । यामार्द्धाधिप-
संख्यातो द्वितीयस्तु तदर्धतः । तदर्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्धात्तु
तुरीयकः । अह्नाभाये तु राहुः स्यात्तदर्द्धो षष्ठसंख्यकः । भस्मा-
ङ्गस्य परित्यागाद्विवादण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौघ-
न्द्रसुरासुरज्ञा कुजरविदनुजज्ञाः श्रेन्दुसुरासुराय । गुरुग्रशिर-
विदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्ध-
यामे” । दनुजो राहुः । अर्धयामे । दिनार्द्धप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषार्धकस्य दण्डो सततशुभकरावाटिशेषौ
तथेन्दोः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रग-
स्तम् । आटिर्दण्डस्यार्धैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्यं हि शस्ताः ।
दण्डायत्वार एते क्वचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः । प्रति-
दण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम् । रवौ च वेदा
वसवः सुधांशौ कुजे चराणां शशिये तथाङ्गाः । शनाहृतुर्दिक्
च हृहस्पतौ स्याद्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्ड-
संयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभग्रह दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते । बालस्य
कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो दण्डनाथो हि वेध-
चेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ।
पापस्य दण्डमात्रे तु तद्योगवेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्यदि समन्वितम्” । इति पताकौवेधः ।

“पापास्तिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्या-
दये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् । “षष्ठे-
ऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंहृष्टः । षष्ठामिथ शुभैर्दृष्टो
वर्षेर्मिथैस्तदर्धेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुतमदननवान्त्यलम्न-
रन्त्येष्यशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेव-

पूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा” । पापयुतचन्द्र-
रिष्टम् । “यूनचतुरस्रसंस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः ।
विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यग-
चन्द्ररिष्टम् । “क्षौणे शशिनि विलम्बे पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-
संस्थेर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चेतत्” ॥
क्षौणचन्द्ररिष्टम् । “नाग ८ । गो ८ । सिंह २४ । जातौ २२ ।
इषु ५ । क्ष्मा १ । अश्वि ४ । वृश्चि २३ । धृति १८ । नखाः
२० । क्ष्माग्नि २१ । दिक् १० । चेत्यजाद्यशे तत्तुल्याद्देविधी
व्यसुः” । मेघादीनां त्रिशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे
विलम्बे शुभदैरदृष्टः पष्ठेऽष्टमे धार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं
हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः सारं यमारौ न शुभे चितौ च” । त्रिविध-
भौमरिष्टम् । “कर्कटधामनि सौम्यः पष्ठाष्टमराशिगोविलम्ब-
र्धात् । चन्द्रेण दुष्टमूर्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” ॥ बुधरिष्टम् ।
“वृहस्पतिभौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्तिः । वर्ष-
स्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्” ॥ वृह-
स्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शक्रो द्वादशरिपुरन्द्रगोऽशुभैः
सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्” ॥
शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो
लम्बे । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुद्धस्तु मारयति” ॥ त्रिविध-
शनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति
पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥
घटसिंहवृद्धिकीदयकृतस्थितिजीवितं हरति राहुः । पापैर्नि-
रौक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः” ॥ राहुरिष्टम् । “केतुयै-
स्त्रिभृतेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पसुहृत्तै वा
प्राणैः संत्यजते चाशु” ॥ केतुरिष्टम् । लम्बे ये द्रेकाणा
निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे ऋरयुतान्

स्वपति दृष्टाः । द्रेक्षाणरिष्टम् । “गौनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । सर्पाद्यत्वार एवैते द्रेक्षाणा निगडाश्च ते ॥ तुलामध्यान्तसिद्धाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । हृषाद्यमकराद्यन्ता द्रेक्षाणाः पाशधारिणः ॥ लग्नाधिपजन्मपती पष्ठाष्टमरिप्फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरो राशिप्रमितैर्वन्देद्वर्षः” ॥ जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् । “मौम्याः पष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतेर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदास्ते यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” ॥ सौम्यग्रहरिष्टम् । “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृहौ शत्रुवौक्षितो वर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधारसो येन पीतोऽपि” ॥ पापग्रहरिष्टम् । “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिंवुकस्यश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये ॥ वसुपष्ठगते जीवे समसप्तगते शनौ । द्वादशस्यो यदा भानुवर्षमेक न जीवति ॥ प्रतिपद्यत्तरापाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदष्टम्यामेकादश्याश्च रोहिणी ॥ द्वादश्याश्च यदाश्लेषा त्रयोदश्या यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्” ॥ इति शिशुरिष्टम् ।

“लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्वलवत्तरः । तदा मातृवधं कुर्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि ॥ केन्द्रत्रिकोणगः पापो मातृह्रा सप्तवासरात् । सपापात् भार्गवात् पापो हिंवुके मातृनाशकृत ॥ चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः । मातृनाशो भवेत्तस्य पृष्ठः पापो भवेद् यदा” ॥ इति मातृरिष्टम् । “कर्मस्थाने स्थिते सौम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः । कुजे च सप्तमस्थाने म्रियते पितृसन्नकः ॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव हि वीक्षितः । शुभैर्युतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्” ॥ इति पितृरिष्टम् । “लग्नाच्चतुर्थी रविजाऽथ भौमः कर्मस्थितौ मातृवियोगदुःखम् । ददाति शौघं खलु सप्तमे च तातस्य

मृत्युं यदि लग्नसंस्थः ॥ दिवाकरेन्दोः स्मरगौ कुजार्कजी
रोगप्रदौ पुंगवयोपितस्तदा । व्ययस्त्रगौ मृत्युकरौ युतौ यदा
तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ ॥ यमवक्रौ द्युने चार्कात् पुंसी
रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात् । तन्मध्यगयोर्मृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-
योद्यापि ॥ इति माता पित्रहायोगः ।

“एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्मयूखविमलो-
क्तदिदिभागः । निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं
विगतरोगभयं करोति” ॥ सर्वरिष्टभङ्गः । “सौम्यप्रहैरति-
बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नश्च सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम् । सर्वा-
पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरितै-
र्ग्रहाणाम् ॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्चगतः स्थितः शुभस्यांगे ।
प्रकरोति रिष्टभङ्गं विधेयतः शुक्रसंहतः ॥ सौम्यद्वयान्तरगतः
संपूर्णस्त्रिभुजमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहस्ता भुजङ्गलोकस्य
गरुड इव । खोच्चस्थः स्वर्गहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-
ऽपि वा संपूर्णः शुभवौक्षितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा ।
शत्रूणामवलोकनेन रक्षितः पापैरयुक्ते चितो रिष्टिं हन्ति
सुदुस्तरां दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा ॥ शुक्रः पञ्चसहस्राणि
बुधः पञ्चशतानि च । सप्तमेकन्तु दोषाणां हन्याद्यैवोदिते
गुरुः ॥ सप्ताष्टपञ्चाः सौम्या हरन्ति शशिनः कष्टफलम् ।
पापैरमिश्रचाराः कल्याणघृत यद्योन्मादम् ॥ पक्षे सिते भवति
लग्नं यदि क्षपायां कृष्णे तथा हनि शुभाशुभदृष्टमूर्तिः । तं चन्द्रमा
रिपुविनाशगतोऽपि यदादापक्षु रक्षति पितृव शिशुं न हन्ति ।
तुलाकोदण्डमोनस्थो लग्नस्यैव मनिर्यदा ॥ सर्वरिष्टिं निह-
न्याय श्रेष्ठे जातो भवेद्दशरथः । राहुस्त्रिपठनामे लग्नात्
सौम्येर्निरीक्षितः सद्यः नाशयति सर्वरिष्टिं मारुत इव नृज-
सङ्घातम् । अजहपभककिंलग्ने रक्षति राहुः समस्तरिष्टिभ्यः ।

क्रूरः स्वस्वोऽप्यपराधे बहुवैरानुबन्धकः” । इष्टविधीगानिष्ट-
प्राप्ती चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम् । अस्थिरविभूतिमित्रं
चलमटनं स्वलितनियममपि चरमे । तद्विपरीतं क्षमान्वितं
दीर्घसूत्रम् । द्विशरीरे त्यागयुतं कृतज्ञमुक्ताहिनम् विविध-
चेष्टम् । प्राग्यारण्यजलोद्भवराशिषु जातास्तथा गौलाः ।
अदीर्घसूत्रस्य भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य भूपतेः
कर्मनष्टं भवेत् ध्रुवम् । रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च
च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रं प्रशस्यते” ॥
इति राशिफलम् ।

अथ जन्मनक्षत्रफलम् । “शतानन्तादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवामित्रगुणाः प्रदिष्टाः । शिवाजहस्ता हि भवानघन्याः
शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥ कालात्मा दिनकृत् मनस्तुष्टि-
नगुः सत्त्वं कुजोघ्नोवज्रोवोद्भानसुखे सितस्य मदनी
दुःखे दिनशात्मजः । राजानो रविश्रीतगू चित्तिसुतो नेता
कुमारो बुधः । सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवो प्रेम्णः सङ्खाङ्गुजः” ॥
समुक्ताहः शौर्यमिति भट्टोत्पल नेता सेनाध्यक्षः । “बलाबलात्
ग्रहाणां स्यादात्मादीनां बलाबलम् । मृषाद्याः प्रबला कुर्युः
स्व रूपेण शनिरन्यथा” ॥

सत्याचार्यः । “यत्सूर्यस्य दश प्रेयाः शशिनो दश
पञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश रन्तता ॥ शने-
चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राधो द्वादशवर्षाणि
भृगोरप्येकविंशतिः । दिक्षु त्रयं त्रयं त्रयं विदिषु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादिप्रदातव्यं दिगम्बरमता दश ॥ कृत्ति-
कादित्रये सूर्यः सोमो रोद्रचतुष्टये । मघादिवितये भोमो
युधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधा त्रये सोरिगुरुः पूर्वचतुष्टये ।
धनिष्ठावितये राहुः श्रेष्ठे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योपपन्न-

भौमाकिं दशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुप्रचन्द्रशुक्राणां यथेष्टित-
फलप्रदा ॥ वराहः “स्वशाकहीनशाकाभ्यात् प्रत्यब्दं पञ्च
वासरान् । तिथींश्च चन्द्रशिखिनीं स्मृत्वा गुणौ च कृताश्विनौ ॥
दण्डपलविपलान्यनुपलानि च साधने । वर्धयित्वा ऋक्षशेष-
भोग्यास्तु गणनक्रमात्” ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्वदशाभि-
र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेष
पूरयित्वा तु विंशता ॥ अह्वैर्हत्वा दिनं लभ्य तच्छेषे षष्टि-
पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः
षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च
दिक्दिनं पञ्च मासकाः ॥ कुलस्य त्रस्य रुद्रास्तु मासादिक्-
दिवसाः शनेः । ऋतुमासाद्युविंशश्च गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥
राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासको । एवं ग्रहाणां-
मन्येषामूह्यायैवान्तरोदयः ॥ यद्गृहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं
कालमाप्तवान् । तत् संख्यं स्वान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयः ॥ स्वान्तरग्रहणे स्वाशं स्वामेन पूरयेत् सदा” ॥ दशा-
फलन्तु । “उद्दिग्गचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगद-
पीडितपक्षघातैः । सज्जोभितस्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा
भवति कष्टकरी नराणाम्” ॥ र । “सौख्यं विभर्त्ति वर-
वाहनयानरत्नकौर्त्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितश्च । मिष्टान्नपान-
शयनासनभोजनानि चान्द्रौ ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” ॥
च । “शस्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताल्वर विकलताश्च
मृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकौर्त्तिप्रताप-
धनहा च दशा कुलस्य” ॥ म । “दिव्याङ्गनावदनपद्मजपट्-
पदस्य लौलाविलासशयनासनभोजनश्च । नानाप्रकारविभ-
वागमकोपहृदिः क्षिप्रं भवेद्दुष्टदशासु हितार्थसिद्धिः” ॥ बु ।
“मिथ्यापवादवधबन्धनकार्येष्टानिमात्सर्ययुक्प्रियसुखद्रविणै-

विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापद-
 दशासु शनैश्चरस्य” ॥ श । “रस्य गृह विनयमञ्चयमानवृद्धिं
 प्राप्नोति सोऽप्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुख-
 भोगबहुपयुक्तं यावत् वृद्धस्यतिदशा पुरुषो हि तावत्” ॥ ह ।
 “बुद्ध्याविहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपा-
 र्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति
 जीवनसंशयाय” ॥ रा । “मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रसदाविनाशः
 श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः
 स्यात् शौक्रीदशा भवति निचलराजलक्ष्मीः” ॥ शु । रवेः
 स्थूलदशावर्षाणि ६ । तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४ । तत्फलम् ।
 “उद्दिग्गचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभौतिमहाभि-
 घातान् । दुःखप्रवासवधवन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते
 खलु राजपीडाम्” ॥ रर । सोमस्य मासाः १० । तत्फलम् ।
 “गदसङ्कटसन्नामं खेच्छाहानिं धनक्षतिम् । कुरुते रजनौ-
 नाथो भानोर्न्तर्दशा गतः” ॥ रच । कुजस्य मासाः ५ ।
 दिनानि १० । फलम् । “स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कीर्त्ति-
 सुत्तमाम् । ददाति भूसुतोऽभौष्टं भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रम
 बुधस्य मासाः ११ । दिनानि १० । “दृष्टुं विचर्षिकाश्चैव
 वज्रदुष्टादिबाधकान् । चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोर्न्तर्दशां
 गतः” ॥ वुर । शनिर्मासाः ६ दिनानि २० । फलम् । “सन्तापं
 वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् । मोरिः करोति वैकल्यं
 भानोर्न्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रश । गुरोर्वर्षादि १ । ० । २० ।
 “धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः । कुष्ठादि-
 व्याधिहन्ता च भानोर्न्तर्दशां गतः” ॥ रह । राहोर्मासाः ८ ।
 “पशुभानुभवोद्देगं व्याधिभौतिसुतक्षयान् । कुरुते सिद्धिका-
 सुन् रवेरन्तर्दशाङ्गतम्” ॥ ररा । शुकस्य वर्षे १ । मासौ २ ।

“कोष्ठप्रोवाशिरीरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् । शोकं करोति
भृगुजः सूर्यस्थान्तर्दशाङ्गतः” ॥ रशु । एवं रवेर्वर्षाणि ६ ।
चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५ । तस्यैवान्तर्दशावर्षे २ । मासः १ ।
फलम् । “कुर्व्यादिभूतिवरवाहनमातपत्रक्षेमप्रतापबलवीर्य-
समन्वितानि । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रोदया
प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्रो” ॥ चच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ८ ।
दिनानि १० । फलम् । “पित्तशोणितपोडाञ्च चौराणाञ्च
भयं तथा । मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चम ।
बुधस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “सर्वत्र द्रव्यलामञ्च
गजाश्वगोधनानि च । चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां
गतः” ॥ चवु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “वन्धु-
क्षेत्रं नृपाद्वीतिं व्यसनं शोकशङ्कुलम् । विनाशं कुरुते शौरि-
चन्द्रस्थान्तर्दशाङ्गतः” ॥ चश । गुरोर्वर्षे २ । मासाः ७ ।
दिनानि २० । “दानसौम्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारमूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्यी विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चह । राहो-
र्वर्षे १ । मासाः ८ । “वर्द्धिशत्रुभयं दुःखं शोकं वन्धुघनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः” ॥ चरा । शुकस्य वर्षे २ ।
मासाः ११ । “सेष्यते वरगारीभिर्नरो लक्ष्मीः प्रवर्त्तते । सुक्ता-
ङ्कारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते” ॥ चशु । रवेर्मासाः १० ।
“ऐश्वर्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिचयम् । नृपतेजो रविः
कुर्यात् विधीः पाकदशाङ्गतः” । चर । एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५
कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८ । तस्यान्तर्दशा मासाः ७ । दिनानि ३ ।
दण्डाः २० । “क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते चिन्ताञ्चरं
विक्रमशून्यागृहाग्रमञ्च । चौराग्निभोतिधनदानिनरेन्द्रपोडाः
कुर्यादिनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य” ॥ मम । बुधस्य
वर्षे १ । मासाः ३ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “परमैश्वर्य-

मतुलं नानाविधसुखाश्रयम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-
जान्तर्दशाङ्गतः” ॥ मघु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ ।
दण्डाः ४० । “रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-
जनकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ” ॥ मघ । गुरोर्वर्षे १ ।
मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यै-
र्देववाङ्मनपूजनम् । नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ” ।
मघ । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । “कार्यार्थनाशं सर्वत्र
बन्धचौरादिसाध्वसम् । कुरुते सिद्धिकापुत्रो भीमस्यान्तर्दशां
गतः” ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० ।
“धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्रवरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां
लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते मृगौ” ॥ मघ । रवेर्मासाः ५ । दिनानि
१० । “नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमयापि वा । नृप-
पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ” ॥ मर । सोमस्य वर्षे १ ।
मासाः १ । दिनानि १० । “धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्य-
मेव च । लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ” ॥ मच ।
एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ ।
तस्यान्तर्दशा वर्षे २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० ।
फलम् । “दिव्याङ्गनाभटनपङ्कजघट्पटल लीलाविलासवरभोग-
सुखोदयश्च । नानाप्रकारविभवागमकोपवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-
दशा विपुलाश्च सिद्धिम्” ॥ बुबु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “वातश्लेष्मकृता षोडा विरहो बन्धुभिः
सह । विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ” ॥ बुभ । गुरोर्वर्षे
२ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “व्याधिशत्रु-
भयैस्त्यक्तो धनाढ्यो नृपवत्सलः । लभेद्भार्यां सुपुत्रश्च बुधस्या-
न्तर्गते गुरौ” ॥ बुह । राहोर्वर्षे १ मासाः १० । दिनानि २० ।
“बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् । करोति बहु-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः” ॥ तमो राहुः । घुरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “धनाढ्यं बहुपुत्रश्च धर्मवृद्धिं धनागमम् । कुरुते दानवाचार्यो बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । रवेर्मासाः ११ । दिनानि १० । “श्रिया परमयायुक्तं गजवाजिधनान्वितम् । प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ घुर । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च । निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपौडां भयावहाम् । मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्देशाद्भूतः” ॥ वम । एवं बुधस्य वर्षाणि १७ । अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १० । तस्यान्तर्देशा मासाः ११ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “मित्र्याप्रवासवधवन्धनिराश्रयत्वं चौरादिभूपतिभुजद्वयभीति-सुषाम् । आशानिराममथवार्जनकार्यहानिं पद्मोर्देशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्” ॥ शश । गुरीर्यर्धे १ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “देवतानुरतं गान्धर्वं नामाप्रति करोति च । तुङ्गमोप्यममायुक्तं पद्मोरन्तर्गतो गुरुः” ॥ शह । राहोर्ध्वे १ । मासः १ । दिनानि १० । “नृपाद्भयं क्ष्वरं घोरं दृष्टुं प्राग्भंगयम् । धनक्षयश्च कुरुते शनैरन्तर्गतं तमः” ॥ गरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “सुहृदभ्यु-धनेः पूर्वो भार्या वित्तममन्वितः । स्वर्णं सुखञ्च लभते सौर-प्यान्तर्गते सिते” ॥ शगु । रवेर्मासाः ६ । दिनानि २० । “परदाराभिगमनं करोति श्वरदोषितः । लोवनस्य च सन्देहं शनैरन्तर्देशाद्भूतः” ॥ गर । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “कोलागं कुक्षिरोगश्च कफपित्तगदं शगौ । शगुरेवश्च कुरुते पद्मोरन्तर्देशाद्भूतः” ॥ शघ । कुजस्य मासाः ८ ।

दिनानि २६ । दण्डाः ४० । फलं “देहचैष्यं महारोगं नाना-
दुःखानि भूमिजः । धननाशश्च कुरुते शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
शम । बुधस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः
४० । “आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः । करोति
चादरं लोके शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ शबु । एवं शनैर्वर्षाणि
१० । गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८ । तस्यैवान्तर्दशा वर्षाणि
३ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः १० । “राज्यास्पदं
तनयवित्तविनाशभोगान् पर्याप्तिसौख्यधनधान्यसमाश्रयश्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते
श्रियश्च” ॥ वृह । राहोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि १० ।
“बन्धुद्वेषं ऋषावाटं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् । कलहं कारये-
द्वाहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ वृषा । शक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः
८ । दिनानि १० । “कलहं बन्धुभिः सार्धं वित्तनार्थं धन-
क्षतिम् । स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः” ॥ वृशु ।
रवेर्वर्षे १ । दिनानि २० । “बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं
राजवश्रभम् । कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
वृर । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ७ । दिनानि २० । “भोगाढ्यो
बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः । नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-
र्दशाङ्गतः” ॥ वृध । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “तीक्ष्णरोषो रिपोऽहन्ता गजवज्रीमदशनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः” ॥ वृम । बुधस्य
वर्षे २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “सुखो-
ऽसुखः सुखोदुःखो शबुवृद्धिः पुनः पुनः । देवार्चनपरो नित्यं
जीवस्यान्तर्गते बुधे” ॥ वृषु । शनैर्वर्षे १ । मासाः ८ ।
दिनानि ३ । दण्डाः २० । “येश्चाजनाययात् सौख्यं भवे-
द्वित्तविवर्जितः । सुप्तगीतिमगा नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ” ॥

वृश्च । एवं गुरोर्वर्षाणि १८ । राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२ ।
 तस्यान्तर्दशा वर्ष १ । मासाः ४ । “भार्यादिदूषणनिदान-
 विवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च । अप्राप्तसौख्यधन-
 काञ्चनहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” ॥ राहो ।
 शुक्रस्य वर्ष २ । मासाः ४ । फलम् । “शिरोरोग कुदेष्टश्च
 कुर्याद्भार्याश्च चञ्चलाम् । बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्त-
 र्गते भृगौ” ॥ राशु । रवेर्मासाः ८ । “शिरोरोगभयं घोरं
 नृत्यशोकश्च दारुणम् । वृहदग्निभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गते
 रविः ॥ राह । सोमस्य वर्ष १ । मासाः ८ । “स्त्रीपुत्रकलह-
 ष्ट्वैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् । करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्त-
 र्गते विधुः” ॥ राच । कुजस्य मासाः १० । दिनानि २० ।
 “विषशस्त्राग्निचौरिभ्यो नियतं दारुणं भयम् । पातस्यान्त-
 र्गतः कुर्यात्तरस्य भूमिनन्दनः” ॥ राम । बुधस्य वर्ष १ ।
 मासाः १० । दिनानि २० । “ज्वरक्षुदक्षिपीडाश्च कलहं
 स्वजनैः सह । भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः” ॥
 रावु । शनैर्वर्ष १ । मासः १ । दिनानि १० । “स्त्रीपुत्रैः
 कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता । भवेत्तु बहुधा दुःखं
 राहोरन्तर्गते शनौ” ॥ राशु । गुरोर्वर्ष २ । मासः १ । दिनानि
 १० । “व्याधिदुःखभयेस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः । कार्य-
 सिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ” ॥ राह । एवं राहोर्वर्षाणि
 १२ । शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१ । तस्यान्तर्दशा वर्षाणि
 ४ । मासः १ । फलम् । “मन्त्रप्रचाररुचिरप्रमदाविज्ञास-
 समानदाननृपपूजनकीपतामान् । दुर्ययवान्परिपूर्णमनो-
 रथश्च गौक्षी दशा सृजति निश्चलराजनक्षीम्” ॥ शुक्र ।
 रवेर्वर्ष १ । मासो २ । “देहस्त्रीमन्त्रपातान्तस्त्रीवतापो-
 ऽधनान्वितः । त्यक्तः स्यादान्वयैः सर्वभर्गवान्तर्गते रवौ” ॥

शुभ । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ११ । “सम्माननाशो रोगश्च कर्मनाशश्च नित्यशः । शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्” ॥ शुच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० । “उत्साही धनधान्याद्यः कल्यय सुमनाः सुखी । भूमि-
लाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे” ॥ शुभ । बुधस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “सर्वत्र लभते सौख्यं मान-
सञ्चयभृषणम् । भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे” ॥ शुभ । शनेर्वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “शत्रुचय-
मवाप्नोति मित्रहृदयि जायते । चौरादित्तस्य लाभः स्याच्छुक्र-
स्यान्तर्गते शनौ” ॥ शुभ । गुरोर्वर्षाणि ३ । मासाः ८ । दिनानि १० । “राजपूजा सुख प्रीतिः कन्याजननमेव च । भार्गवा-
न्तर्गते जीवे चौरादृष्टञ्च लभ्यते” ॥ शुभ । राहोर्वर्षे २ । मासाः ४ । “बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् । शरीरदैव-
माप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः” ॥ शुभ । एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१ । इत्यन्तर्दशाफलम् ।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम् । “ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा पष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत् । ध्रुवश्च गणयेद्बीमान् रव्यादिक्रमतो यथा ॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांगौ कुजे च बाणा नव चन्द्रपुत्रे । शनौ रमादिक् च बृहस्पती च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥ रवे-
रन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः । चन्द्रस्य षोडश प्रोक्ताः कुजस्य च दश स्मृताः ॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनेः क्रमात् । गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः ॥ एष एव विधिः प्रोक्तो भृगीर्द्वाविंशतिः क्रमात् । एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च ॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्सख्यं दिनमाप्तवान् । तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ ध्रुवाणि ध्रुवाङ्गाः वेदाङ्गैः पूरयित्वा यत्सख्यं तत्सख्यदिनं रवेः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः ।

अथ वर्षपताकी । “रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवि-
 स्तमो भृगुः । इन्द्रेणाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्दपाः ॥ कृत्ति-
 कादितिराहृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत् । स्वनक्षत्राद्वर्षफलं
 ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्ताप-
 व्याधिपीडितः । कान्तारसङ्घटं शोकं करोति च भयान्वितम्” ॥
 र । “चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं
 लभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्” । च । “भीमे सदा कार्य-
 हानिः क्रूरकर्माणि योजनम् । चर्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च
 दिने दिने” ॥ म । “बुधे बोधश्च कार्यश्च कन्यालाभो महा-
 सुखम् । राजसम्मानभाङ्गित्यं धनलाभो दिने दिने” ॥ बु ।
 “जीवे विद्या सुख मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं
 कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्” ॥ ह । “शुक्रः पौरुषमाख्याति
 पुष्टिकर्मसुखानि च । सुक्तास्त्रप्रवानश्च राजसम्मानमेव च” ॥
 शु । “शनौ रोगभयं शोकं बन्धन भयमेव च । अर्थहानिं
 कुवाक्यश्च प्राणनाशं करोति च” ॥ श । “रक्तस्त्रावो भवेदङ्गे
 राक्षो द्वेषो जनस्य च । विदेशगमनश्चैव वज्रिवारिभयं तथा” ॥
 रा । “राजकार्यभयं चौर्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षं
 भवेद् घातस्तेषामन्तर्दिनानि तु” ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः ।
 “दिनत्रयं विंशदण्डान् स्वदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेभ्यस्त्रात्
 समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रसप्तः
 खवाणाः ५० कुजेष्टयुग्मे २८ विदिपट् च पञ्चकं ५६ शने-
 गुणान्नो ३३ गुरुतोऽग्निकालो ६३ राक्षोः श्ववेदा ४० भृगुतः
 खगैमाः ७०” । राक्षोरित्येकदेहत्वात् केतुपरमपि तेन राक्ष-
 केत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । “लग्ने द्विपाये पतित-
 क्षिपाये सहरोऽधमः । आत्महा स्वाश्वतुष्याये भवेदेके तु
 वाच्यता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरोक्षिते । विसम्ने

वा नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगे बलयुत दशायाम् ॥ कुल-
सुख्यः कुलश्रेष्ठो बन्धुमान्यो धनो सुखो । क्रमात् नृपसमो
भूयात् अर्काद्यैः स्वगृहस्थितैः” ॥ नृपादियोगः । “सूर्या-
द्वायमैर्व्योम्निर्दितौयमैश्चन्द्रवर्जितैर्वैशिः । उभयस्थितैर्ग्रहेन्द्रै-
रुभयचरौणासतः कथिता” ॥ व्योम्नादियोगः । “रविवर्जं
द्वादशगैरनफाचन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरधुरा-
केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥ अनफादियोगः । “मन्ददृगस्थिर-
वचनः परिभूतपरिश्रमो भवेद्दोषो । उदृष्टवचाः स्मृतिमान्
स्तब्धगतिः सात्विको भवेद्देशी ॥ सुभगो बहुभृत्यधनो बन्धूना-
माश्रयो नृपतितुल्यः । नित्योत्साहो दृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-
चर्याम्” ॥ व्योम्नादिफलम् । “सच्छीलं विषयसंखान्वितं
प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां सुनफायां धौधनकोत्तियुक्तमात्मा-
र्जितैश्वर्यञ्च बहुभृत्यकुटुम्भारम्भमुद्दिग्धचित्तमपि दौरधुरे ।
भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात्” ॥ अनफादि-
फलम् । “एते न च यदा योगाः केन्द्रश्च ग्रहवर्जितं शशाङ्क्यः ।
केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तग्रहादृष्टे लग्नादतोव वसुमान्
वसुमान् शशाङ्कात् सौम्यग्रहैरुपचर्योपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां
समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायाम् अन्येषु सत्स्वापि फलेष्विदमुत्-
कटेन लग्नचन्द्रोपचयस्य शुभग्रहैर्वित्तज्ञानम् । अधमसमवलि-
ष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
अहनि निशि च चन्द्रे स्वेऽधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्त-
वान् स्यात् सुखी च । सूर्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्यचन्द्रवशेन
विनयादीनामधमादिनिर्णयः । प्रायः शुभाः समेता धनभोग-
यमोऽन्वितं भूपतियुष्टम् । यापाश्च दुःखतप्तं कुर्वन्त्यधनं खदु-
भर्गं दीनम्” ॥ ग्रहयोगफलं “बुधगुरुभार्गवदृष्टो विद्वान्
दीर्घायुर्यपरिपूर्णः । सुवचाः सुयरीरधरः सुतधनसौख्यान्वितः

ख्यातः । रविशनिलोहितदृष्टो जातो मलिनोऽलसश्च रोगार्तः ।
निर्धनो विरूपदेहः प्रैष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेचितः
पण्डितशान्तमूर्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्त-
शुचिः सुशौलो जातः सुपूर्णां भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति
भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सौरिः कुलाचन-
कुलिशः कुक्षितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिर-
जीवी च सुशौलोऽपि बहुप्रजः । गोभनाङ्गो महाप्राज्ञश्चन्द्र-
दृष्टो भवेन्नरः ॥ इत्यादयश्चसंदृष्टं प्रायेण शुभावहं भवति
लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापैरिष्यते सद्भिः ॥ लग्ने
सर्वग्रहदृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभक्षेत्रे त्विदं वाच्यं
पापक्षेत्रे रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगो दुर्बलः शत्रु-
पीडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परबधूरतः” ॥

अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलम् । “स्त्रोलितो मृदुवाक्यश्च
स्थूलशेफाश्च शिल्पवित् । सच्छीलश्च सुरुपश्च दुःखो सूर्यादि-
वीक्षणः ॥ सौम्यग्रहस्य वर्गे जातः सुखभाग्विनोतरुचिराङ्गः ।
धीधर्मस्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिमुभगः ॥ जातश्च पाप-
वर्गे दुःखी मलिनोऽलसश्च रोगार्तः । प्रैष्यः खलोऽतिदीनो
मूर्खस्तेनोऽर्थहीनश्च” ॥ इति पङ्क्त्यर्गफलम् ।

गुह्यजयार्णवे । यस्मिन्नृक्षे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि
मस्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे भे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे
हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे
द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् ॥ चरणक्षेपे यो जातः सोऽल्पायुर्भवति
प्रिये । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥
नाभौ स्त्र्यधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो
भवेत्सौरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्धयोर्भगिभोगी च सुखे
धर्मरतो धनी । ‘मूर्द्धि’ राजा भवेद्देवि बालानां जन्मतो

वदेत्” ॥ स्वरोदये । “मुखे शीर्षे शतं वर्षं नवतिः स्कन्दयो-
र्द्वयोः । पञ्चाशोतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥
वाङ्मोः षट्पष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्पष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जह्वयोः पादे निर्धनस्याल्पजीवनः” ॥ इति जातकचक्रम् ।

“चतुरादिभिरेकस्थैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बली ।
बहुवीर्यैस्ता बह्व्य प्रथमा वीर्याधिकस्यैव” । ग्रहैः प्रव्रज्या-
योगो भवति तेषां मध्ये यो बली स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः ।
प्रव्रज्यायोगः । “तापसबुद्धस्त्रावकरक्तपटाजीविभिस्तुचरका-
शाम् । निग्रन्थानाच्चाकात् पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-
स्तपस्वी चन्द्रो बुद्धः सत्यासौत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः
मग्ने सूर्येऽक्षिरीगौ शशिनि बल्युतो रूपवान् वित्तयुक्ता
भीमे व्यङ्गः सुवाग्मो शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे
दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरी कण्डूति-
गात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्महीनः” ॥ १ ॥ “वित्तेऽर्के
क्षेव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भीमे नित्यं प्रवासी
क्षत्रिसुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे लक्ष्मोप्रमोदी
विलसति भृगुजे दर्पितः श्योनिकेतः । सौरे दीनोऽतिनित्यं तमसि
च नियतं चौरिकावित्तजौवी” । २ ॥ “भ्रातर्त्यर्के सधर्मः स
भवति नियतं भ्रातृहा रात्रिनाथे । द्विष्यो भीमेऽनुजाना सपदि
बधकरो भूमिकावृत्तिजौवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति
सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः । शुक्ले राज्याधिकारी रविजटनुजयो-
र्भ्रातृहन्ता धनाढ्यः” । ३ ॥ “अर्के बन्धो सुदुःखो स्वजनपरि-
हृतः शीतगौ जानुरोगी । भीमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते
भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे रत्नोपजौवी विदग्धरिपुगुरौ सर्व-
सौख्याधिकारी । सौरी गेहे निवासी भवति शशिरिषौ मन्द-
कर्मा कुचेलः” ॥ ४ ॥ “पुत्रस्येऽर्के नरोऽष्टौ प्रथमसुतहतः

सिंहराशौ सुपुत्रः । सोमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशो-
 काकुलोऽसौ । सौम्ये सुस्थः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
 सुपुत्रः कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः” । ५ ।
 “पष्ठेऽर्के शत्रुशङ्कारिपुगणरहितः क्षीणचन्द्रे गतायुः । पूर्णे शत्रुश्च
 हन्यात् भवति धरणिजे हीनदेहोऽतिदीनः । सौम्ये शास्त्रार्थ-
 युक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी । दैत्याचार्येऽतिरोगी
 रविजदनुजयोः पापभुङ् नित्यदुःखी” । ६ । “पञ्चमार्के च
 जायापतिरतिविमुखौ शीतरश्मौ सुपुत्रः । सुस्थो भूयाश्चरोऽसौ
 भवति धरणिजे हीनभार्य्यश्च नूनम् । सौम्येऽसुस्थः सुदेहस्त्रिद-
 शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः । शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
 र्हीनभार्य्यश्च हीनः” । ७ । “सृत्यौ चार्के स्वसृत्युर्भवति च
 नियतं शीतरश्मौ गतायुः भूमेः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शून-
 रोगी विकर्मा । जीवे तीर्थेषु सृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
 स्त्रौघ्यगोऽसौ, सौरौ शूलौ गतायुर्भवति विधुरिणौ वेदसुक्तौ
 गतायुः” । ८ । “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
 पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
 हारी । सौम्ये धर्मः सुशोभस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
 शुक्रे तोर्थानुरागो रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी” । ९ ।
 “कर्मस्थर्के प्रतापो प्रचुरधनयुतः शीपदौ क्रोधदृष्टिः, सोमे
 श्चेकान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः । नित्यो-
 त्ताही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानो, दिव्यस्त्रीशो-
 ऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च” । १० । “आये
 चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भौमे नित्यं
 च रोगो शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुक्तः । जीवे श्रीमान्
 प्रदाता करितुरगपतिभागवे शास्त्रविज्ञश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
 दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः । ११ । “अर्के संस्थे व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी । सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति
धरणिजे द्युतरक्तो विदुषिः । सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकर-
रहिते देवपूज्योऽतिमानौ, शुक्ले शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः
क्रूरकर्मा कुचेलः” । १२ । इति लग्नादिस्थग्रहफलम् । वृह-
ज्जातके । “तौष्णीशुः शशिना समं प्रकुरुते यत्राश्मकारं
नरं भौमेनाधरतं बुधेन निपूणं सौभाग्यं सौख्यान्वितं क्रूरं
वाक्पतिनाऽन्यकार्यनिरतं शुक्रेण वङ्गायुधैर्लब्धस्वं रविजेन
धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा” । १ । “कूटस्थोऽस्य दन्तप्रण्य-
मशिवं मातुः सवक्रः शशीसङ्गः सुनृतवाक्यमर्थनिपुणं सौभा-
ग्यकौल्यान्वितम् । विक्रान्त कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं
साङ्गिराः वस्त्राणां ससितः क्रयाटिकुशले सार्किः पुनर्भूसुतम् ।
भूनादिस्नेहकूटे व्यवहरति वणिक् बाहुयोद्धा ससौम्ये पूर्य-
ध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तविद्यो द्विजो वा । गोपो
महोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखात्तो सत्य-
सन्धः सुविद्वत्तनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये रश्मिचरो
वृहस्पतियुते गौतमप्रियो नृत्यवित् वाग्मी भूगणपः सितेन
शशिना मायापटुर्लङ्कः । सद्द्विद्यो धनदारवान् बहुगुणः
शुक्लेण युक्ते गुरो । ज्ञेयः सुखकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽश्मका-
रोऽपि वा । अक्षितसितसमागमेऽल्पवच्चर्युवति समायय संप्र-
वदचित्तः । भवति च लिपिचित्रपुस्तकवेत्ता कथितफलैः
पुरतोऽपरेऽपि कल्प्याः” । इति द्विग्रहयोगफलम् । “नाना-
गमग्रन्थविशेषबोधं व्याख्यातनामा नृप्रपूजितश्च” । “साधुः
सधर्मा भवति लग्नस्थिते चन्द्रमते चिरायुः । तुङ्गिफलमाह
“सुविक्रमः सत्यवचाः सुरुपः प्रियंवदो धर्मपरो मरेन्द्रः ।
सौम्ये तु तुङ्गोपगते विलम्बे विलक्षणः कान्तिधरो गरिष्ठः ।
रुचिरतर प्रमदाजनरक्तः शुक्ले निर्मलविद्यायुक्तः । लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्तिः धर्मरतः पृथुमाहमहृत्तिः । प्रचण्डरूपः
 पुरुषः प्रलापो प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सट्टिणुः पित्तप्रधानः
 प्रणतप्रियश्च बुधे विनग्ने भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म
 वेगिस्थाने च मदग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकर्त्तृ ग्रहेषु
 च” । सत्याचार्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारकर्त्तृ प्रागुक्तकार-
 कर्त्तृ । “धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लग्नाधिपः पश्यति
 चेद्विलग्नं नृत्यं यदा पश्यति नृत्यनाथस्तदा तु तीर्थं नियतं
 नृतिः स्यात् । पष्ठाष्टमकण्टकगोगुरुक्षेत्रे मौनसंज्ञलग्ने वा ।
 शेषैर्दलेजम्भनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः” । जन्ममरणकाल-
 योर्मौलिनिर्णयः । “वयो ग्रहा यदैकत्र राशिलग्नविवर्जिता ।
 भुक्ता च विविधान् भोगान् स्त्रियते क्षाण्वीजले । सूर्यादिभि-
 निधनगैर्हृतवहसन्निलायुधञ्चरामयजः । दृष्टुत्कृतय नृत्युः
 परदेशादौ चरादिभे निधने निधनस्य ग्रहदलेन निर्णया-
 निर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तद्धातुकोपजो नृत्युः ।
 निधनयुगाधिकविंशद्रेक्षाणेशश्च नृत्युवीजम्” । ग्रहधातवश्च ।
 “स्नायुस्थसृक्त्वगश्च शुक्ररसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्र-
 सुरेज्यभीमाः” स्नायुवस्तिबन्धनम् । “रविः पित्ती, शशौ
 वातकफात्मा पैत्तिकः कुजः । वातपित्तकफो ज्ञश्च कफोज्यो
 भृगुनन्दनः । कफवातात्मको ज्ञेयः शनिर्वातात्मकस्तथा” ।
 बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । “पापद्रेक्षाणे दाहो
 हाविशे शुभद्रेक्षाणे लोदः । शेषो मिश्रद्रेक्षाणे विष्ठान्त्यो व्याड-
 वर्गेषु” ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । “व्याडाः कुम्भालि
 मध्याद्याः कर्किमौनान्त्यसम्भावौ । सिंहाद्यन्त्यौ नृगाद्यश्च
 तुला मध्यान्त्यसम्भावौ” ॥ व्याडद्रेक्षाणाः । “स्त्रीपुंसोर्जन्म-
 फलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रलग्नस्यम् । तद्वनयोगादपराकृतिः
 सौभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भीमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

करेऽस्तगी सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति । क्रूरैरस्ते
विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ॥ क्रूरेऽष्टमेऽपि विधवा सत्-
स्वर्थे सा स्वयं स्त्रियते । भोजे लग्नेन्द्रोः स्त्री दुःशीला शौन-
सयुता युग्मे ॥ शून्येऽबले कदर्यः पतिश्चरै हस्ते प्रवासो
स्यात् ॥ इति स्त्रीणां शुभादि । भविष्ये । “यस्य पाणि-
तले रेखा कनिष्ठान्मूलमुत्थिता । गतामूल प्रदेशिन्याः सजीवे-
च्छरदांशतम् ॥ दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते ।
सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र सशयः ॥ त्रिपिटा विरला
शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै । स भवेद् दुःखितो नित्यं बल-
हीनश्च वै गुहः ॥ श्वेतैर्नखैर्विरुक्षैश्च पुरुषा दुःखभागिनः ।
कुशीलाः कुनखा ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ॥ नखैस्ताम्रै-
स्तथैश्वर्यं पुण्यितैः सुभगो भवेत् । चतुरस्रमुखी धूर्ता मण्ड-
लास्या शठा भवेत् ॥ अग्रजा वाजियक्ता च महावक्ता च
दुर्मगा । अधना स्त्री छाद्यग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ॥
ऊर्ध्वग्रीवा स्थिरापत्न्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता । स्पष्टे रेखात्रयं
यस्याः ग्रीवाया चतुरङ्गुलम् ॥ मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति
विभूषणम् ॥ अन्यत्र तु । “तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेनने
मध्यरेणुयोः । पृथक्त्वे जारजो ज्ञेयो लक्षणेनिति नियतम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोद्वाहनिर्णयः । रेखाभिर्वहुभिः
क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनता ॥ रक्षाभिः सुखमाप्नोति हृष्टाभिः
प्रेषतां व्रजेत् । तर्जनीन्मूलाभिम्यां रेखायां क्षिद्रता यदि ॥
ग्राधन्मृषिकमाजार्सर्पदष्टो भविष्यति” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी मत्तेमहत्त्वा च गति प्रशस्ता ।
एकैककूपप्रभवाश्च रोमाः सङ्गतचुतं हास्यमनुत्तमञ्च ॥
न्यान्तस्य यानमशनञ्च बुभुक्षितस्य पानं तृपा परिगतस्य भयेषु
रक्षा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहुरिह

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पति-
देवता । अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संक्षेपतस्ते
कथितं मयैतद् यल्लक्षणं चारु नितम्बिनीनाम् । प्रायो विकृ-
पासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ इति
देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म । मनुः “प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंभो जात-
कर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनञ्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्” ॥
नाभिवर्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्धनं छेदनेऽय-
द्दे इत्यमरः । वैजवापः । “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म
यथाविधि । देवादतोतः कान्यसेत् अतीते सूतके भवेत्” ॥
एवञ्च “मृदु धवचरत्तिप्रभेधेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्लेऽयवा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं देवा-
त्कानोत्कर्षे वेदितव्यं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमि-
त्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ पट्टीपूजा । विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिकावासनिलया
जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि
कीर्तिता ॥ षष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानाच्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा पट्टी निशां तत्र विधेयतः । राम ! जागरणं
कार्यं जन्मदानां तथा बलिः” ॥ रामेति सखीधनम् । तत्रा-
शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिको शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति” ॥
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति अवघात् पितुरेवा-
शौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये-
दिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहित-
योडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । “क्राग-
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम्” ॥ देवीं पट्टीं गिरिं मन्यानदण्डम् ।
 मातृनामान्याह बहुचरुह्यपरिशिष्टम् । “गौरी पद्मा शची
 मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्दृष्टिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता” ॥ ताद्याभिधाय
 भविष्ये “पूज्याश्चित्तेऽथवा कार्ये वरदा भयपाणयः” । मातर
 इति सर्वासा विगेषणम् अतएव गौर्यै मातृ नम इत्यादि-
 प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्वहु-
 त्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । “सर्वविघ्न-
 हरो देव एकदन्तो गजाननः । पट्टोऽष्टद्विर्चितः प्रीत्या शिशुं
 दीर्घायुष कुरु ॥ आयाहि वरदे देवो महापट्टीति विश्रुता ।
 शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवांसरे” ॥ इति पट्टा आवा-
 हनम् । ततः पट्टीं पूजयेत् । “गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः
 सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाप्स्यं वास्तो रक्ष्यतां यष्टि ते
 नमः” ॥ इति वि.पूजयेदिति भोजराजः । “गणेशयैव
 नन्दा च पूतनासुखमण्डिका । विवानिका शकुनिका शुष्क-
 नन्दा च जम्बिका ॥ आचार्यका रेवती च विन्निपिष्ठा ततः
 परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽश्वा रचार्ये मातृका पट्टाः” ॥
 कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः । “जय देवि सगम्मातर्जगदामन्द-
 कारिणि । प्रसोद मम कस्यापि नमोऽस्तु यष्टि देवि ते’ ॥
 वरप्रार्थनं “रूपं देहि यशो देहि भाग्य भगवति देहि मे ।
 पुमान् देहि धनं देहि सर्वान् कामाय देहि मे ॥ धात्रि त्वं
 कार्त्तिकेयस्य महापट्टीति विश्रुता । त्वत्प्रसादादविघ्नेन
 चिरं जीवतु वास्तवः ॥ देवतानागृपोपाद्य सर्वेषां हित-
 कारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महापट्टि नमोऽस्तु ते’ ॥ इत्यनेन
 वास्तव्यजगम्य कृत्वा समर्पयेत् । मन्यानदण्डं पूजयेत् ।

“मन्यानमन्दरोऽसि त्वं मयितः सागरस्वया । तथा ममापि
पुत्रस्य मन्यविघ्नं नमोऽस्तु ते” ॥ ततः षट्क्षत्तिकाः पूजयेत् ।
ताय । “शिवो सन्भूतिनाम्नो च कीर्त्तिः सन्नातिरेव च ।
अनसूया क्षमा चैव षडेताः क्षत्तिकाः स्मृताः” ॥ मार्कण्डेय-
पुराणम् । “अग्न्यम्बुपशुशून्ये च निर्यूषे स्तुतिकागृहे ।
अदोपशस्यमुपले भूतिसर्पपयर्जिते ॥ अनुप्रविश्या जातमप-
हृत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनौ बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशिताशना । तस्मात्
संरक्षणं कार्यं यत्नतः स्तुतिकागृहे” ॥ यूपो ब्रह्मकागस्तम्भः
पशुच्छागः छागनागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् । याज्ञ
“पायस सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न
रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन” ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे
बाह्वर्नि पिता नाम कुर्यादिति । एकादशे इति मुख्यः
कल्पः असमयस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् अतएव भट्ट-
भाष्ये श्रुतिः । “न श्वः समुपासीत को हि समर्थस्य
श्वो वेदेति” लिङ्गपुराणे । “श्वः कार्यमद्य कर्तव्य पूर्वाह्णे
चापरार्हिकम् । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा
कृतम्” ॥ एतच्च परपरप्रश्नस्ततरतमकालोद्धितकर्मंतरकर्म-
परम् । गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सवत्सरं
वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः । “यादौ घोष-
वदचरं यवरलान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घं विसर्जनोपरहितं
नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋद्धे तिथ्यकराश्विसौख्यवशुभे चित्रा-
नुराधोत्तरं घोष्णे चादितिरोद्दिणौषु शुभकृत् पुमं समैरक्षरैः” ॥
दोषिकास्वरसात् स्वातौ शतभिषा व्यवसा अत्र ग्राह्या गोभि-
लसम्मत पूर्वाह्णे तेन नारायणलनार्दनादि नाम कुर्यात् । यत्त

नामकरणम् । “कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम
कुर्यादप्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्पतरुधृतशङ्खलिखितवचने
नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभि-
सम्बन्धेन नामाभिधानं तत्शतपदवक्रानुसारात् स्वनक्षत्रपदा-
नुसारात् ज्ञेयम् । पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः । यत्र तु
न तथाकृतं तत्र नामाचरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र
कुलवृद्ध इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः ।
“स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृत्यै मनोहरम् । मातुल्यं दीर्घ-
वर्णान्तमाशोर्वादाभिधानवत्” ॥ गोभिलः । अयुग्मान्तं
स्त्रीणामिति । यथा यशोदा वसुदादि । नारायणपद्मतौ ।
“नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये । त्राय-
पहसमधिष्ठितपापे जीवशुक्रगणिसौम्यदिनेषु” ॥ प्रसादप्राप्त-
नाम्नाप्येवम् । व्यासः । “न स्त्रायादुक्तवेत्तोते निर्वर्त्यापि
च मङ्गलम् । अनुवज्य सुहृदभून् पूजयित्वेष्टदेवताः” ॥

अथ निष्क्रामणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “चतुर्थे मासि
कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्” । दीपिकायाम् । “पादौ-
धोमुखवर्जितानुपपद्यते हृद्येष्वरिक्ते तिथौ वारे भोगगतीतरे
घटतुक्ताकन्यासुगोन्दोदये । मष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे
तृतीये विधावक्षीणे शुभदे शिशोरभित्तवं निष्क्रामणं कारयेत्” ।
अधोमुखानि भानि च । “अग्नेपवद्वियमपित्रविगाययुक्तं
पूर्वाययं गतमिधा च नवाप्यङ्गुलि । एतान्यधोमुखगणानि
शिखानि नित्यं विद्याधंभूमिष्वननेषु च भूषितानि” । चतुर्थ-
मासोति अग्न्येदियशुर्वदिनोः । यथाह विष्णुः । “चतुर्थ-
मास्यादित्यदर्शनमिति” । गौनकोऽपि । “चतुर्थे मासि
पुष्ट्यर्थं शक्ते निष्क्रमणं दिगोः” । पारम्परः । “चतुर्थे

मासि नाक्रमणिका सूर्यमुदोचयति तच्चतुरितोति" । मासे
 तृतीय इति तु छन्दोगात् गोभिन्नेन जननाक्षरं तृतीयगुरु-
 पक्षतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रामणविधानात् यथा
 गोभिन्नः । जननाद् यस्मृतौयो ज्योत्स्नस्तृतीयायामित्यादि ।
 ज्योत्स्नः शुक्लपक्षः । अथैव कृत्यचिन्तामणिः । "तस्मात्
 स्वस्वविधानतोऽर्कगगिनीरर्घ्यं विभं दापयेत्" । अर्घ्यमन्त्रश्च ।
 "एहि सूर्य महस्रांगो तेजोरात्रे जगत्पते । पनुकम्पय मां
 भक्षं गृहाणार्घ्यं दिवाकरः" ॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च । "क्षीरो-
 दाण्यवमभूत अत्रिनेत्रममुह्य । गृहाणार्घ्यं शशादेद रोहिष्वा
 सहितो मम" ॥

अथाश्रावणम् । "ततोऽश्रावणं पठे मासि कार्यं
 यथाविधि । अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कुले" ॥ पष्ठ
 इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ । "अथस्य
 प्राशनं कार्यं मासि पष्टेष्टमे बुधेः । स्त्रीभानु पष्ठमे मासि
 मममे प्रजगौ सुनिः ॥ द्वादशे मममी नन्दा रिक्तासु पञ्च-
 पर्वसु । बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम्" ॥ भुज-
 बलभीमे । "पठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
 सोम्यादित्यमितेन्दुजोवदिवसे पक्षे च कृणोतरे । प्राजेशा-
 दिति पोष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादि षट्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिसिद्धाभेय
 नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्" ॥ युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक
 सम्बध्यते । तथात्रापि तिथ्यादिविद्वद्भ्यः विवर्जयेत् ॥ वृष-
 हन्धधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिकीणाष्टकयूकाम्य-
 भ्रष्टा यद्वत्तथा फलम् ॥ दुष्ट शशधरी लग्नात् पष्ठाष्टस्योऽन्न-
 भक्षणे" ॥ मार्कण्डेयः । "देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य
 च । पलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाज्य-
 कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः । कृतप्राशनसुखे मातु-

धीलन्तु तं न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि
सर्वयः । शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येन्नु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्दातः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । कौविका
तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ नवाक्षम् । दोषिकायाम् । “वयीदर्शी जन्मदिनश्च
नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
मैत्रध्रुवेषु च आहविधानमिष्टम् ॥ भेषूपा हि शिवान्येषु
विभौमयनिवासरे । अन्नप्राशनवत् कुर्व्यान्नवाक्षफलभोजनम् ॥
सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतियौ पापे विजग्मान्विते नन्दा मन्द-
महौजकाव्यदिवसे पीपे मधी कार्तिके । भेषूपा हि शिवेषु
विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे आहं भोजनकं नवान्नविहितं
पुत्रार्थमाश्रमदम् । ज्येष्ठशिषाक्षेगे सूर्ये मृगनेवान्निशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं आहं जन्मचन्द्र तिथौ न च” ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“प्राश्रौयाहधिसयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ॥

अथ जन्मतिथिः । “जन्मर्क्षधुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भ्रुवं
जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुह्यसम्मान-
सुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥
अनृचयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे । तस्य सर्वोपधिसन्नं
ग्रहविप्रसुरार्चनम् ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृक्षे तु काश्च-
नम् । जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमयनैयरी । मासः
सकल्मसो नाम मनो दुःखप्रदायकः” ॥

अथ चूडाकरणम् । मनुः । “चूडाकर्म्म द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽष्टे तृतीये वा कर्त्तव्यं स्मृति-
चीदनात्” ॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाष्टस्य प्राधान्यं
किन्तु तृतीयाष्टस्य । तथा च “चूडाकार्ये तृतीयाष्टः सर्व-
गृह्यादिष्वप्यतः तत्कालेऽप्योच्यते इत्यवगम्यते” ॥ शङ्क-

लिखितौ । “तृतीयवर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वा” इति । ज्योतिषे ।
 अथुरमाब्दे चूडाभौमशनेश्वरे । “षर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्म-
 मासेन्दुमेतरे । रिक्ता दर्शाष्टमौ षष्ठौ प्रतिपदार्जते सिते” ॥ दक्षो-
 ऽपि सामान्यतो दोषमाह । “षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभे पक्षे चतु-
 र्दशौ । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥ मेघसिंह तुला
 कर्कित्वसिकेतारलग्नके । श्रवणादिचयस्नाती चित्रा पुष्याश्विच-
 न्द्रमे । आदित्यरेवतौ हस्ताज्येष्ठामूले च चोडकम् । पौष्णाश्लि-
 पुष्यवसुवामवासुदेवत्रयार्कचन्द्रवरुणादिति चित्रमेघे । वारेषु
 सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां क्षीरं करोति कुशलं ग्लु मानवा-
 नाम्” इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् । अत्रापि
 तिष्यादिविहसृत्तं वर्जयेत् । “सूर्यं दक्षिणमार्गगामिनि हरी
 सुते-निरंशे रवौ क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशा-
 सन्ध्ययोः । भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निपिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
 क्षीराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ राज-
 मार्त्तण्डे । “मानं हरेत् क्षीरमिहायुषोऽर्कः शनेश्वरः पञ्च-
 कुजस्तथाष्टौ । आचार्य्य शुश्रूणु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैका-
 दशसप्तपञ्च” ॥ जीवादिवारे क्षीरं प्रशस्तम् । भोजराजः ।
 “उत्तराश्विखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवगाः । चैत्रे
 मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरिदिवाकरवारविनिर्मीके
 तु” ॥ गर्गः । “जन्मर्त्ते जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे । न
 कुर्व्यत् प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः” ॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु
 ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । नित्य-
 क्षीरे तु राजमार्त्तण्डः । “न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूपिता-
 नामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्या निशा-शनि-
 कुजार्कदिनेषु रिक्ते क्षीरे हितं प्रतिपदङ्घ्रि न चापि रिष्याम् ॥
 प्राचोमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षीरमनुत्कटस्थः ।

उत्तरात्रितययाम्यरीहिणौरीद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रु-
कर्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमाक्षरः । प्रेतकार्यं
प्रतितप्रेतसम्प्रदानकदासी घटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमा-
णवचनविरोधः स्यात् “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशे-
षतः । अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥ मातुं क्षीरे हन्ति
गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
शनैश्चरः” ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । “भाक्षया नरपतेर्हि जन्मनां
दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदौक्षणेऽपि क्षीरमिष्टम-
खिलेषु चोदुषु ॥ देवकार्यं पितृश्राद्धे रवेरशपरिक्षये । क्षुरि-
कर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे” ॥ बृहदारण्यकः । “केशवमा-
नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिष्काम् । दितिर्मादिलिख स्मरतां
क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” ॥ अत्र क्रमो घराहपुराणे ।
“श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्” ।

अथ कर्णवेधः । माण्डव्यबृहद्वाजमातृण्डकृत्यचिन्तामणियु ।
“यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । यत्कर्णं तं विजा-
नीयात् गर्हितस्य त्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याय
वत्सरे । कर्णवेधौ हितस्तस्य नात्र ज्यैष्ठविचारणा ॥ यत्-
कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च । कर्णो वेधौ न
दीपः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्” ॥ राजमातृण्डे “न जन्म-
मासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न इरौ प्रसृते । रवौ च
दुष्टे न च कृष्णपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥ दौण्डि-
कायाम् । “नो जन्मेन्दुभमास सूर्यरविजह्माजाहसुताश्रुते
शस्तेऽर्के नद्युगमविष्णुसृष्टुमे स्वात्युत्तरादित्यभे । सौम्यैस्त्रयाय-
त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरीजोऽप्ये श्रुतिविधे इज्य-
यितभे हस्ते तु काले शुभे” ॥ अत्रापि तिष्यद्रादिविद्वृत्तं
वर्जयेत् । गर्गः । “कर्णवेधयते कुर्यादुदधार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशस्थिते भामौ नैव कुर्याद्विचक्षणम्” ॥

अथ विद्यारम्भः । विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे
 अप्रसूते जनार्दने । यष्टीं प्रतिपदश्चेव वर्जयित्वा तथाष्टमोम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते
 काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं नक्ष्मो देवी-
 चापि सरस्वतीम् । स्रविद्या सूक्तकारांश्च स्वाद्य विद्यां विशी-
 यतः” ॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने । स्वाहेत्यनेन
 हरिं त्रिःपूजयेत् । “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो
 नमः । वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च” स्वाहेति
 ब्रह्मपराणीयेन च त्रिःपूजयेत् । लिखनविधिमाह नन्दि-
 पुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनयुद्धे । लेखयेत्
 पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥ पूर्वदिग्बदनी भूत्वा लिपिञ्चो
 लेखकोत्तमः । निरोधो हस्तबाह्वोश्च मसोपत्रावधारणे” ॥
 मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्धोपेतान् सप्तम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
 समान् । अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स परः स्मृतः” ॥
 नाधौयीतैत्यनुवृत्तौ मनुः । “रुधिरं च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण
 च परीक्षते” । रुधिरस्त्वं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि ।
 दौपिकायाम् । “लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपोष्णशशिषु च
 हरिवोधे शक्रजीवाकवारैः । उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेपु
 सौम्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् ‘पञ्चमोऽयम्’ ॥ मदनपारिजाते ।
 “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो मृगुमास्करो । मरणं शनि-
 भौमाभ्यामविद्या बुधसौमयोः” ॥ “विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रे-
 ष्ठभोष्टार्थदायो कर्तुं चायुचिरमपि करोत्यशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशौ भवति लङ्घता पञ्चता भूमिपुत्रे ह्यायास्नावपि
 च मुनयः कौर्त्तयन्त्येव मायाः ॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लङ्घते तत् स्थेऽर्क-
 ऽपोन्दुवहितः । गुर्वर्कन्दूडुण्डी च विद्यारम्भः प्रशस्यते” ॥
 दृढसतिः । “माञ्जुषो गुरुरासोनी वरुणामिसुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाग्नीभिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् ।
 “स्वाध्यायस्य त्रयो मीढा वाचिकोपांशुमानसाः” । शिवधर्मे ।
 “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यपायेष्व-
 बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिः अन्यकरणादिः नन्दि-
 पुराणम् । “प्रश्नस्तशब्दसंयोगे कुर्याद्यतिविरामणम्” । विरा-
 मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । “समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादैव
 विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
 लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयो । धर्मवान् धन-
 सम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥ इति श्रोत्र्य यथायातं गन्तव्यञ्च
 विभावितैः । शिष्टैः परम्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यासम्भवंः । युक्तिभिस्तस्मिन्
 व्याख्यां चिन्तयामि स्वयं कृतैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां
 शृणुयादियतो नरः” ॥ विष्णुपुराणम् । “पूर्वैरध्यापिता ये
 च ते पतन्ति स्वभोजने” । सूत उवाच । “प्राग्लभ्यहीनस्य
 नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य दस्ते । न यत्तिसुत्पादयते
 शरीरे चान्यस्य दारा इव दर्शनोयाः” ॥ लिङ्गपुराणम् । “यो
 गुरुं पूजयेद्वित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्मात्
 स प्राप्नुते सर्वसम्पदः” ॥ दुर्वासाः । “सत्र्यायां गज्जिते मेघे
 गास्त्रविम्बां करोति यः । चत्वारि तस्य गज्यन्ति चायु-
 विद्यायगो वज्रम्” ॥ अधीतध्यायिने दाममावश्यकम् । तथा
 च श्रुतिः । “योऽधीत्यादिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स
 कार्येहाप्यात् त्रेयसो दारमाश्रुयात्” । इति । तदा-
 नञ् । अध्यापनेन व्याख्यया विनिव्यापेणेन च मन्त्रवर्तोत्य-
 तोधीमद्विनिर्वन्धः क्रियते । तथा च विष्णुपुराणम् । “मासि-
 नासुपकाराय यदेवेह परतः च । कर्मणा मनसा वाचा नदेव
 मतिमान् भवेत्” ॥ हृदयतिरपि । “पद्यानतिमिरोपेतान्

सन्देहपटनान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राचन-
 भलाकया ॥ इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
 पाण्डुनिर्दिष्टेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ॥ धात्राचराणि
 सृष्टानि पद्मारुढान्यतः पुरा । उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-
 फलोऽसृते ॥ एतच्च । एकलब्धेनानुपदेष्टापि द्रोणाचार्यो
 गुरुः कृतः । अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा महा-
 भारते । “अरण्यसनुर्मेप्राप्य कृत्वा द्रोण मधोमयम् । तस्मिन्ना-
 चार्य्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ॥ इत्यस्त्रे योगमातस्ये परं
 निश्चयमागतः” ॥ अङ्गलिखितो । “न वेदमनधोत्वान्यां विद्या-
 मधोयोतान्यत्र वेदाङ्गसृष्टिभ्यः” ॥ अङ्गानि च “शिक्षाकल्पो
 व्याकरण छन्दो ज्योतिषमेव च । निरुक्तञ्चेत्यङ्गानि वेदानां
 गदितानि षट्” ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः । शिष्यश्च
 गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
 शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्वत्त्वं यद्वत्त्वा सोऽनृणो
 भवेत्” ॥ नान्दिपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं
 प्राप्य वै दृढम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्माह
 भवेत् ॥ विद्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स
 याति नरकं क्षीरमक्षयं भीमदर्शनम्” ॥ अतएव गृहस्थादौ-
 नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः “यथा विद्यया न विरोधेत
 पुनराचार्य्यमुपेत्य साधयेदिति” ॥ विष्णुः । “यश्च विद्या-
 मासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति
 यश्च विद्यया परेषां यथो हन्तौति” । देवलः । “इष्टं दत्त-
 मधोत यदिन्ध्यत्यनुकौर्त्तनात् । श्लाघानुपरेक्षनाभ्याश्च भक्त-
 तेजो विभिद्यते ॥ तस्मादात्मकतं पुण्यं हथा न परिकौर्त्तयेत्” ॥
 अनुकौर्त्तनं कथनम् । श्लाघा पश्येमा अनुशीचनं धनव्ययेन
 पद्यात्तापः ॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं हथा रक्षादि

प्रयोजनं विना । वैष्णवास्मृते भविष्यपुराणम् । “उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति द्विजान् । किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्म-
कामार्थमिच्छता” ॥

अथोपनयनम् । उपनयनकालश्च । “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाच्चे
ब्राह्मणस्योपनायनं राक्षामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥ सैके द्वादशे ।
तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् । “गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगं बालस्यो-
पनयं विदुः ॥ रक्तस्रावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्” ॥ कृत्यचिन्तामणौ ।
“जम्भोदये जम्भसु तारकासु मासेऽथवा जम्भनि जम्भमे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरो वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये जम्भे व्रतेन उपनयनेन । भुजवनभौमकृत्यचिन्तामण्योः
“स्वातौशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्ण्यचित्राहरिष्विन्दो तीय-
पतो भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे । केन्द्रस्ये भृगुजेऽद्विरः
शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्यं व्रतकर्ममङ्गमतिथौ वाराः
सितार्कज्यक्षाः” ॥ तीयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तर-
फलगुनी सागर पूर्वापाटा दोषिकायाम् । “जीवार्केंद्रुशुद्धौ
हरिशयन षड्भिस्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह
शुभदे चौरिभे नादितो च । गुक्तार्कज्यर्त्तमग्ने रविमदनतिथिं
प्रीङ्गा पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारेऽर्कमितगुरुदिने कान-
गुडो व्रतं स्यात्” ॥ रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ।
कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविणशोभायः फाल्गुने च दृढ-
व्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे श्रोविदो भवेत् ॥ एषेहे

गहननीतिञ्च आपाटे क्रतुभाजनः । शेषेष्वन्येषु रात्रिः
 स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥ राजमार्त्तण्डे । “पुनर्वसो
 कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । बृहगर्गः । “स्मृतिपूर्णा-
 ननध्यायान् सप्तमो च त्रयोदशो पक्षयोर्माघमासस्य द्विती-
 याम्” ॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लतृतीया आपादशुक्लदशमौ
 मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन
 निषिद्धेति । पष्ठमशुचिरभार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
 शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् । सामगानां
 कुजवारेऽप्युपनयनं श्रौपतिरन्नमासाकृत्यचिन्ताभणिष्टत वात्स्य-
 वचनात् यथा । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिं
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टद-
 गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकमहोनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य दोषिकायाम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो
 यशुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिकोऽथर्ववेद-
 राट्” । वेदाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्लवागीशो क्षत्रिये
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जनैः” ॥
 वर्णाधिपकथनम् । पराजयलक्षणं वक्ष्ये यात्रायाम् । अत्रापि
 विवाहवदशयोगभङ्गवर्जनम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाश्वो
 द्वि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च
 वैश्यस्य परिकीर्त्तिता । सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्ध्वं निव-
 र्त्तेते” ॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते । “पतिता
 यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्य वश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषा प्रोवाच वदता वरः” ।
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगण-
 नाभ्यामविरुद्धार्यता तथा च माण्डव्यः । व्रतबन्धविवाहे च
 वस्तरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वकमेके प्रसूति-

पूर्वं सदानीये तु । यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-
षोडश विंशतिषेदतीता-भवरुद्धकाला भवन्ति इति द्वादश-
वर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम् ।
षोडशोपरि तु ब्राह्महोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-
नयनम् ।

अथ समावर्त्तनम् । “भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च व्रतो-
दिते । ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” इति समा-
वर्त्तनम् अथाग्निग्रहणम् । “वर्द्धिग्रहं कुजगुरुज्जदिनेश्वारे
माघादि षट्सु च मृदुध्रुववर्द्धिभेषु । कुम्भाजभांशकविलम्ब-
मशुद्धकालं लम्बस्थशोतगुप्तितौ च विहाय कुर्यात्” ॥ अग्नि-
ग्रहणशुद्धिः । अथ सव्यासग्रहणम् । लौकार्केन्द्रुशुद्धौ ध्रुव-
मृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्येशे सुवीर्ये स्थिरभवन-
विलम्बस्थितेऽर्केत्यवारे । प्रव्रज्याख्येषु योगीश्वरभगगनगै-
र्वीर्यहीनैः सुवीर्ये लौके धर्मेऽम्बरे वा स्थिरभवननरांशो-
दये मोक्षदीप्ता” । इति सव्यासकरणम् । “शुभप्रहा-
र्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलम्बेषु शुभं शान्ति-
कपोष्टिकम्” ॥ शान्तिकादिशुद्धिः । ज्ञानग्रहणं रत्नमा-
सायाम् । “शोतांशो बुधराशियस्थे शुभेयूदयवर्त्तिषु । ज्ञानस्य
ग्रहणं कार्यं हित्वा पापप्रहोदयम्” ॥ राजमार्त्तण्डे । “वसु-
पुनर्वसुपूर्वभुजहमेः करनियाकरग्रहद्वैतैश्च सह वाक्पतिभिः
सह चित्रायां गुणगणाजंनमेभिरभौषितम्” । गुणाजंन-
विधिः ।

“ग्रामाघरं रसेर्मिश्रं बाणघ्नं ऋष्यहारितम् । शेषाहो
ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम् ॥ दीर्घप्रस्तारहस्ताहं
त्रियुतं वसुभिर्हरेत् । तच्छेषाद्देन बोद्धव्या वास्तुजातिविश-
ेष्येः ॥ एकाहो वर्त्तमाने तु विप्रजातिलंभेत् ध्रुवम् । द्वाघ्नपः

जत्रियो वैश्यः शूद्रश्च नीचसंप्रकः ॥ जवमो नत्तको हाडौ
 भवन्त्येते यथाक्रमम् । धननागकरो विप्रः सत्रियो युद्धदायकः ॥
 धनहा च भवेद्वैश्यः शूद्रः पीडाकरः स्वतः । नीचः सम्मान-
 दाता च जवमो धनदायकः । नित्यानन्दकरो नत्तो हाडौ
 च सर्वसूक्ष्मणः ॥

अथ गृहादि । “सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निग्राय
 तोषावधि यत्नस्ताम् । कुर्यादिशस्यामयवा नृमाणं खात्वां
 यवा प्रश्रवशाद्विधिज्ञः ॥ दूर्वा प्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः
 शुचिं देवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शस्यस्य तत्त्व
 भवने तदौशः ॥ ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भार्यो यत्नतोऽथवा ।
 क्रमात् पुण्यापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥ प्रणमो धरणी-
 धारिणो करौ च तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो
 बह्निप्रियात्मकः ॥ बह्निप्रिया स्वाहा । “मन्त्रेणार्गेन कठि-
 नीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनेक्षेत्रं तथा पञ्चाङ्गिले-
 खयेत् ॥ वक्त्रत एहाः प्रपद्या नव चैत प्रश्नाक्षराणि जायन्ते ।
 प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शस्यमाख्यान्ति ॥ प्रश्ने वकारः
 परतो नरास्थि ब्रवीति शस्यं मरकमदायि । क्षीणौषदण्डोर-
 गद्वेतुमृत्युमद वकारः स्वरशस्यमग्नौ ॥ याम्यां चकारः प्रव-
 गास्थिवैष्णवप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शस्यम् । रक्षीदिशि श्वास्थि-
 गृहस्थितानां महश्च वक्ति सुनिश्चित तः । एः पाणिदिश्य-
 स्थिशिशोर्व्वीति मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शस्यम् ॥ क्षीवायुकीणे
 नररूपमस्थिदारिद्र्यमिदं क्षयकृद्ब्रूते । धनप्रदिशि शकारः
 प्राह विप्रास्थिवित्तक्षयकृदथ एकारो वक्ति ऋक्षास्थिशमौ ॥
 तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि
 गुप्तस्य देवैः । यो मध्यभागे भक्षित कपालं कालायत्तं चाह
 कुलक्षयाय ॥ यत्नादपास्यान्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयामि

शल्ये । इन्द्रको जलेशाने शल्य सार्धकरे कटौ । वज्रान्त-
ककुबेरेशु पुरुषे मध्यवातयोः” ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवौपुराणम् । “पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दीपदं
भवेत् । प्रासादे दीपदं शल्य भवेत् यावज्जलान्तकम् ॥ गृहा-
रन्ध्रेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र
प्रासादे भवनेऽपि वा” ॥ घाटीव्यवस्था इस्तोऽप्यथ कफोन्मुप-
क्रममध्यमाङ्गुल्यपर्यन्तः । मध्यमाङ्गुलीकुर्योरयोर्मध्ये ग्रामा-
णिकः कर इत्यभियुक्तस्मरणादिति कल्पतरुत्नाकरौ । भौम-
पराक्रमे भोजराजः “स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपत्नीकरेण वा ।
मापयेद्भर्मावन्तु गृहकर्मणि कोविदः ॥ रूपाष्टकै ८१ विनि-
हतो भवनस्य बन्धः कर्तुः स्मृत्तमिह युग्मशरैकनिघ्नं १५२ ।
एकौकृतं रसनिशाकरयुग्मभक्तशेषं ततो भवति पिण्डपदं
गृहस्थ । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैर्गु-
णितम् । रविभूधरत्रिंशत्योगहृतं भवनायव्ययस्थिति ऋक्ष-
पदम्” ॥ रूपाष्टकैकाशीत्या विहिततः १पूरितः । भवनस्य
बन्धो दीर्घप्रस्तारमिश्रितहस्तः स्मृत्तं तत्संख्यान युग्मशरैक-
विघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकौकृतं पूर्वाङ्गेन मिश्रितं
रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृता-
वशिष्टं संख्यान पिण्डपदसंघ्नं गृहस्थ भवति तद्गृहभूमिसमा-
हृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैः षष्टदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं
गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशदयोगहृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिमिहृतं गृहस्थ यथाक्रमम् पायव्ययस्थिति
ऋक्षपद भवतीत्यर्थः । “रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो
यथा । पायादयो भवत्येव वसुपट्टतिथियुचिता.” ॥ ८ । ६ ।
१५ । २ । अथ यवघ्नं दीयते पश्चात्तदेवायातौति । यव
तु श्रेयो नास्ति तत्र हारकाङ्क्षः श्रेयः “श्रेयाङ्गेन फले बोध्ये

शेषाभावे तु दारकात् । अद्वादेश फलं बोध्यमिति तन्मविटां
मतम् ॥ इत्युक्तत्वात् । “अध्याधिकं न कर्त्तव्यं” गृहमाया-
धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा
द्वादश गन्धर्वाश्चत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभाग परित्वञ्च
नरभागे गृहं शुभम् ॥ सारसंग्रहे । “न कोणेषु गृहं कुर्यात्
नाप्यन्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनदानिः स्यादन्ते रिपुभयं
भवेत् ॥ मध्ये च सर्वमायः स्यात्तस्मादेतद्विचर्जयेत् । पूर्वप्रवो
हृदिकरो धनदयोत्तरप्लवः ॥ दक्षिणप्रवतो मृत्युः धनदा
पश्चिमप्लवः” ॥ वास्तुनः प्रागादिनौचत्वफलम् । “प्रागादिस्थे
सलिले सुतद्धानिः शिष्टिभयं रिपुभयञ्च । स्त्रौकनन्दः स्त्रौदौध्यं
नेस्त्रं वित्तात्मेजविहृदो च ॥ भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्यात्
सर्वकामिकः । उडम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
प्लक्ष्मणोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये । जम्बोरपुगपनसा-
म्बककेतकीभिर्जातोसरोजतगरपत्रमक्षिकाभिः ॥ यत्रारिकेल-
कदलीदलपाटलोभिर्युक्तं तदाश्रमपदं श्रियमातनोति ।
शोभना दाडिमाशोकपुन्नागविस्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाद्वयं
प्राज्ञेः क्षीरिणा च पयोर्मयम् । कण्टकवरिमयं कुर्यात् गृह-
भेदश्च शास्त्रमिति ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः
क्रमात् । यद्विष्यं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम् ॥ स्वन-
क्षत्रेण गृहदिङ्निर्णयः । “वास्तु प्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन प्रेते खलु नित्यकालम् । विभिस्तु मासैः परिहृत्य
भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति मित्राः ॥ भद्रादिके वासवदिक-
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु सिधु याम्यमूर्द्धा । प्रत्यक्शिराः
स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिकोक्तेरशिराः सनामः । मूर्द्धि
खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थसयं विद्यात्
सर्वसम्पत्तयोदरे । एकं नागोडुसंगृहो द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे

त्रिंशत् पूर्वेतो हौनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्वृत्तिगभारं
 तु पदन्त्येकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशाला स्यात् आग्नेय्याच्च
 सहासनम् ॥ आयुष्करन्तु नैऋत्यां वायव्यां कोपमन्दिरम् ॥
 मत्स्यपुराणे । “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि षष्ठे सृत्युस्तथैव च ॥ आपादे धनरत्नानि
 पशुवर्जमवाप्नुयात् । श्रावणे काञ्चनं पुष्यान् हानिं भाद्रपदे
 तथा ॥ पक्षीनांश्च इषे मांसि कार्तिके धनधान्यभाक् । मार्ग-
 शीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥ माघे चाग्निभयं
 विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौम्यं
 कृष्णे तस्करतो भयम्” ॥ विशेषयति भोजः । “कर्किकुम्भ-
 चरिनः कर्कशे पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेपहप-
 हयिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति
 दुर्मतिव्याधिगोक्षधनहानिमश्रुते । मौनचापमिष्टुनाद्वनागते
 कारयेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहारम्भं कुर्यात् पौषे
 शुचायपि । यदि कुर्यात् सोऽक्षिरेण सहतीमापदं व्रजेत्” ॥
 महाभारते । “निषिद्धेऽपि हि काले तु स्थानुकूले शुभे दिने ।
 तृणवस्तुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥ त्वेदन संप्रहृष्टैव
 काष्ठादोनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः पट्के न गच्छेद्वृत्तिपां-
 दिमम् ॥ चन्द्रिणीया भयं शोको राजपौडा धनक्षयः । संप्रहृ-
 तृणकाष्ठामां कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥ शीरिहृष्टौदवं दारु गृहेषु
 न निषेययेत् । कृताधिवामं विद्मैरनिलान्नलपौडितम् ॥
 गजेर्विभग्नञ्च तथा विद्युंसिन्धुतपौडितम् । पेशदेवानयोत्पन्न-
 वज्रभग्नं उमशानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दारु गोपनिग्याविभी-
 तकान् । कण्टकिनीऽमारतरुन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । यटा-
 ग्रत्यो च निर्गुण्यो कोविदारविभीतको । प्रचक्र शास्त्रसौख्येव
 यसायश्च विवर्जयेत् ॥ विक्षारात् दिगुपोऽप्यायं दारं पुण्यां-

क्षया गृहम् ॥ गृहारम्भस्तु अवशादावप्याह राजमार्तण्डः ।
 “आदित्येज्यभरोहिणी-मृगशिरस्त्रिभाधनिष्ठोत्तरापोष्यौविष्णु-
 शतानुराधपवनैः शुभैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिवसेऽथ
 पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तदिने च दत्ति सुनयो
 वेष्मादिकार्यं शुभम्” । मातृस्ये । “चन्द्रादित्यबलं सन्धा
 लम्न शुभनिरीक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलसुत्तरत्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 ष्ढस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥ वज्रध्याघातशूले च
 व्यतीपातेऽतिगण्डके । विष्कुम्भगण्डपरिघवर्जे योगीषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रसादेऽप्येवमेव
 स्यात् कूपवापीषु चैव हि” ॥ कल्पतरौ देवीपुराणम् । “यस्य
 देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरशिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः” ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्वा पूरशिलान्यासे स कालः पूजित
 इत्यर्थः । मातृस्ये । “चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा
 माघवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” ॥
 प्रतिष्ठासमुच्चये ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायने-
 ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवीपुराणम् । “महिषासुरहन्त्राय
 प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । “गृहेषु यो
 विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा काव्यो
 देवतायतनेष्वपि” ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभचन्द्रादिविषयम्
 अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । “उग्रं विशाखा-
 मदितिष्व शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय रोहम् । आस्य सलम्न-
 स्थिरमन्दरेषु कुर्याच्छुभैर्युक्तनिरीक्षेतेषु ॥ नवग्रहा भवेयुष
 यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दोषस्तदा चयं याति तमः सूर्योदये
 यथा” ॥ राजमार्तण्डे । “पूर्णिमातोऽष्टमी यावत् पूर्वाश्वि

वर्जयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अमावास्याष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतस्य
 याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥ दीपिकायाम् । “गणेशं
 गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ प्रहान् । पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च
 क्रूरभूतांश्च बाह्यतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्गोहस्याश्च देवताः” ॥
 ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । “शिखि चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः
 कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वा भृगुराजश्च-
 मृगः पित्रगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुप्रौवः पुष्पदन्तो जला-
 धिपः । असुरः श्रेयपापी च रोगो हि मुख्य एव च ॥ भस्माटः
 सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्री
 जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्यमा सविता चैव विवस्वा विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्त्रिमः । चरको च विदारो
 च पूतना पापराक्षसी ॥ स्कन्दार्यमा जम्भकाश्च पिलिपिप्प-
 स्तथाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहारम्भे प्रपूजयेत्” ॥
 महाकापिलपञ्चरात्रे “जलाधारगृहायश्च यजिदास्तु विमेषतः ।
 ब्रह्माद्यदितिपथ्येभ्यः पञ्चाशच्चयसयुताः ॥ सर्वेषां किल
 वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । अक्षंपूज्य दितान् सर्वान्
 प्रासादादीह कारयेत् ॥ अनिष्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म-
 धर्मिणोः” ॥ तत्तद्देवताभेदेन बलिमन्त्रोभयविशेषानुष्ठा ।
 “स्वर्गोपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्स्त्रिमं बलिं
 ह्यद्यं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरो भूतवेतांसो ये चान्ये
 बलिकादिपः । विष्णोः पारिवदा ये च तैऽपि गृह्णन्स्त्रिमं
 बलिम् ॥ पित्रेभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो बलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
 अभावाद्गुह्यमार्गस्य कुगपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ आशुचितकरं

वास्तुसुत्तानमसुराकृतिम् । स्मरित् पूजासु कुड्यादिनिवेशे
 त्वधराननम्” ॥ देवीपुराणे । “मध्यभागे ततः कुर्यात् वासु-
 देवस्य पूजनम् । श्रियश्च पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्घ्यैः सुरसत्तम । ततः सपूजयेत्तस्मिन्
 सर्वलोकधरां महीम् ॥ सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-
 भूषिताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्” ॥ तथा । “एवं
 प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अपूजिता विनिघ्नन्ति
 गृह्णारम्भेषु कारकम् ॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्मापि
 पूज्यते । शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे । स्वाहा
 ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम” ॥ ज्योतिषे । “तद्वस्तायत-
 मावर्गर्त्तमतुलं कर्त्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शादलगोमयैः शुचितरं
 कृत्वाम्बुपूर्णं सुरान् । संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वाम्बु-
 शाङ्गायुत दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तोष्यतेः ॥
 वास्तोष्यते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक । गृह्णाणार्घ्यं मया
 दत्तं गृह्णारम्भं करोम्यहम् ॥ मम सर्वहितार्थाय विष्णु-
 लोकाय वै नमः । गर्त्तं तस्मिन् मलिनभरितं निश्चलं वारि-
 भक्तुः स्वैर्यं प्रकुर्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्त्तयोगात् ।
 वामावर्त्तं भवति विपदे स्वामिनाशश्च कुर्यात् भूमिच्छेदाद्
 व्रजति मृगतां वित्तनाशं लभेद्वा” ॥ देवीपुराणे । “ततो गर्त्तं
 खनेन्मध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात्
 सुसमितम् । आचार्यैः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । तस्मिन् शक्तानि
 पुण्याणि प्रक्षिपेदोमितिस्मरन् । तदागर्त्तं परीक्षेत दधिभक्ता-
 न्वितं क्षिपेत् । ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्तम्भरोप-
 षम् । द्वारं नयमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम्” ।

हारस्य विशेषमाह “तृतीयतुर्ययोः प्राच्यां याम्यै तुर्ये च पश्चिमे । तुर्यैपञ्चमयोः पञ्च त्रिचतुर्थेषु चोत्तरे” । वामात् प्रदक्षिणमिति गृहाभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रयोगः । कृतस्नानादिः शुभे लम्ने वास्तु-दक्षिणभागे चतुरङ्गुलछातइस्तमात्रगते बहुतरनूतनदृषगो-मयोपलितजलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-ऽन्तेन स्वं स्वं नाम्ना पूजयेत् । गणेशाय इन्द्राय वज्रये यमाय नैऋताय वरुणाय कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यः चैत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने पर्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्याय सत्याय भृगाय आकाशाय वायवे विष्णवे पूष्णे वितथाय गृहचर्ताय यमाय गन्धर्वाय भृङ्गराजाय ऋगाय पित्रभ्यः दीवारिकाय सुग्रीवाय पुष्यदन्ताय वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये सुख्याय भस्मा-टाय सोमाय सर्पाय अदित्ये दित्ये आपाय सावित्रे जयाय रुद्राय अर्यम्ने सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयक्ष्मणे पृथोधराय आपवक्त्राय ब्रह्मणे चरक्यै विद्यार्थ्यै पूतनायै पाप-राक्षस्यै स्कन्दाय अर्यम्ने जम्भकाय पिलिपिञ्जाय वासुदेवाय । नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत् । श्रियै वासुदेवगणाय पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमन्त्रस्तु । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरिषि मे” ॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् “शुभे च शोभने देवि ! चतुरस्रे महौतसे । शुभदे शुभगे देवि ! गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥ अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे सुनेष्टाङ्गिरसः सुते । तुभ्य कृता मया पूजा समृद्धिं गृह्णिषः कुरु । वसुधारे वरा-रोहे स्थानं मे दीयतां शुभे ॥ त्वत्प्रसादान्नृणां देवि ! कार्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
 श्रिताः । तेभ्यो वलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनसुत्तमम् । भूतानि
 राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु वलिं सर्वे
 वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः” । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तवलिं दद्यात् ।
 ततः “प्रणमेदृण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानौह
 वसन्ति तानि वलिं गृह्णीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
 वास परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानौह नमोऽस्तु तेभ्यः” । तत-
 स्तरिमन् गर्त्तं दधिदूर्वापुष्पफलाभ्रपङ्कवसुखेनाम्बपूर्णघटेन
 एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । “श्रिष्वाचार्य्याय
 देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे” । स्वाहेत्युचार्य्य विश्वकर्मणे नम
 इति पूजयेत् । ततः “वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय यात्रि-
 कात् । इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च” । क्षमध्वमिति
 विसर्जयेत् । ततस्तदध्वजलपूरितगर्त्तं प्रणवेन शुक्लपुष्पं क्षिप्वा
 शुभागुभं पश्येत् निश्चल चेत् कर्तुः स्वर्थं जनयति दक्षिणाव-
 र्त्तात् दितं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादित्तनाशं
 जघुतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा सृत्तिकया गर्त्तं पूर-
 येत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि प्रदक्षिणाचतुरः कौलकान्
 “विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वरिमंश्च
 तिष्ठन्तु आयुर्वल्लकराः सदा” इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं
 रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
 आग्नेय्यां गर्त्तं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
 मन्त्रः । “यथाचलीगिरिर्मैरुर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
 गृहस्तम्भ तद्यात्वमचली भव” ॥

‘पथ गृहप्रवेगः । “स्याप्यं समाप्यं क्रतुयूपकाष्टं गृह-
 प्रवेगो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेगो नगरे पुरे वा दिने
 प्रयस्थानि गनेयरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहारम्भोदि-

तच्च यत् । सत्सर्वं योजयेद्देशमवेशे दैवचिन्तकः” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनु-
नितः सुखौसग्वौसपत्नीकस्तथैव च ॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपयोभम् । दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विमेष” ॥
महाभारते “पारावतमयूराय शुका वै सारिकास्तथा । गृह-
स्थेन सदा पीथा आत्मनः श्रेय इच्छता” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“गोगजाश्चाविशान्तासु तत् पूरीपस्य निर्गमम् । अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे” ॥ गृहसुपक्रम्य गोभिलः । “वर्ज-
येत् पूर्वतोऽश्वत्थमक्ष दक्षिणतस्तथा । न्ययोधमपराह्णशुक्ल-
राक्षाय्युडुम्बरम् ॥ अश्वत्थोऽग्निभयं कुर्यात् अक्षो ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्ययोधी राजसं पीडा कुक्ष्यामयसुडुम्बरा.” ॥
अक्षः पकटौ प्रमायुकान् प्रकृष्टपित्तानमायुः पित्तमित्यमरः ।
इति गृहारम्भप्रवेशौ ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिस्यविशाखहस्तचित्रोत्तराग्निपवनादि-
तिरेवतीषु । जन्मार्धं जीवबुधशुक्रदिनोत्सवाद्यो धार्यो नव
वसनसौख्यरदेवतुष्टौ । नववस्त्रपरोधानम् ॥ पुण्यार्कोदिति-
पित्तमित्रमयभृदित्तभुवत्वष्टृषु सुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममणौन्
दध्यादिबुधे हरो । पुष्टेज्ये समये शुभे ध्रुवसुराचार्यादितो-
ज्येऽङ्गना नो रत्नं विभ्रयात् प्रवाजकमणौन् शङ्खं हिता
स्वामिने” । इति रत्नधारणम् । पूर्वं क्तोपुसामान्येन विधाय
पश्चात् स्त्रिया विमेषनिषेधः । “मूलेन्दुपूर्वादिष्वप्यपित्त-
मर्पाग्निशङ्खानिलशूलिनयः । खड्गादिमन्थारणमेषु कुर्यात्
तियो विमन्त्रे च शुभे शुभाह्ने” इति खड्गादिधारणम् । “मैत्रे-
न्दुपौष्ण-पितृभादितिवाजिचित्रा हस्तोत्तरात्रयहरोज्यविधाष्ट-
भानि । एतेष्वभौष्टययनासनपादुकादि-सम्भोगकार्यसुदिन

मुनिभिः शुभाहे” । औपतिसंहितायाम् । “हस्तादिति ब्रह्मगुरुत्तरेषु पीणाश्विभूलेन्दुमचित्रभेषु । वारेन्दुजीवेश्व-
सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि” । चित्तामणौ
हारीतः । “हरिकरमरुदनुराधाविधातृपीणादितिदयोत्तरमे
भोजनविधिग्रय्यासनभोगारम्भो हितार्थाय” इत्यलङ्कारादि-
धारणम् ।

“पुण्या मैत्रकरोत्तरस्ववरुणमृद्धाम्बुपित्रेन्दुभैः शस्तेऽर्कं
शुभवारयोगतिथिषु कूरे स्ववौर्येषु च । पुण्येन्दो जलराशिर्गो
दशमगे शुक्ले शुभांगोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो
स्त्रीवेन्दुपुत्रोदये । वारुणमूलविशाखसौम्यध्रुवहस्तपौष्णपुष्येषु ।
तत्तुगुल्ललतादीनामारोपणं प्रशस्तम्” ॥ वृक्षादिरोपणम् ।

अथ पुष्करिण्यारम्भः । मत्स्यपुराणे । “प्राप्य पक्ष शुभं
शुक्लमतीते चोत्तरायणे । आषाढे हे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव
च ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य-पूर्वभाद्रपदे तथा । हस्ताश्विनी
रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-
ष्ठादिषु शस्यते” ॥ अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ।
भविष्ये । “प्रतिपक्ष हिताया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी
वयोदशी चैव पूर्णमासी च कीर्त्तिता ॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव
शुक्रश्चैव तथा बृधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-
कर्मणि” ॥ व्यवहारसमुच्चये । “प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य
विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कृष्णपक्षे
च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते । द्वादशेकादशौराका शुक्ले
कृष्णे च पञ्चमी ॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठाया हरेः शुभाः ।
ध्रुव सप्त ऋदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने
वासरे च । त्रिदशमदनजम्भैकादशे शीतरश्मी विबुधकृति-
रभौष्टा नाडिनक्षत्रहीने” ॥ देवताघटनम् । प्राज्ञेशवासव-

करादितिभास्विनोषु पौष्णामरेण्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्तुः
शुभे शशिनि केन्द्रगते च जौवे कार्या हरे शुभतिथौ विधिवत्
प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघ-
रोहिणौमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्या-
भिषेकतनुभूतपतिप्रतिष्ठा” ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुव-
मृदुनक्षत्रगणे रवि शुभवारेषु सुतिथौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभे
चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे । दीक्षाकरणम् । भुजवले । “युगादा-
वयने पुण्ये कर्त्तव्य विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने
पुण्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीक्षणे ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी” ॥ पद्मपुराणे ।
“प्रतिपदनदस्योक्ता पवितारोदने तिथिः । श्रिया देव्या
द्वितीया च तिथौनासुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वयवान्या च
चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य
च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाद्याष्टमी तिथिः । मातृणां
नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषौणाश्च
द्वादशी चक्रपाणिनः” ॥ चक्रपाणिन इति पण्यवहार
इत्यस्मात् । “त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम
चापि सुनिश्रेष्ठ धीर्णमासी तिथिः स्मृता” ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

“शुभहरिधटलग्ने देवराट्पुग्विशाखाविनयनविधियाम्य-
हम्बसर्पान्यभेषु सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवार्कवारे तरणिघटन-
मिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ” । नौकाघटनं “शुभाहे विष्णुशुक्ले-
न्दुभगमैवाग्निपाणिषु । चालनं घटनस्यानात् नावः शुभ-
तिथौन्दुषु” ॥ निष्यस्य नौकाचलनम् । “अश्विकरेण्यसुधा-
सुधानिधिपूर्वामित्रधनाप्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथौ-
न्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभटं शुभवारे” ॥ नौयाद्या । चारौतः ।
“जम्भाधाने मिधनमे प्रत्यरौ च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसां
 नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं ज्ञेयमेवमन्यत्र
 पण्डितैः ॥ तद्यत्र चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा
 नूनं भवेन्मृत्युः सुधासम्प्रीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-
 नलशशिविषयगुणर्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-
 ग्निरुद्रानिलदहनाः । भूतमतपक्षवसवी द्वौ त्रिंशच्छततार-
 कामानम् ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । “आर्द्रा ज्ञेया
 स्वाती पूर्वो ज्येष्ठासु च यस्य रोगजन्म स्यात् । धन्वन्तरि-
 णापि चिकित्सितस्य तस्यासवी न स्युः” कौशिकः । “कृत्ति-
 कासु यदा व्याधिर्दृष्टा संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत्
 पौष्ठा विरात्रं रोहिण्योषु च ॥ नृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां
 सुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥
 नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेक भवासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गु-
 न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ हस्तो च मृगशिरसौ मोक्षश्चित्रायां मर्द्ध-
 मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥
 मैत्रे चैव दशमिहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलौ न जायते
 मीनः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्ज्येष्ठा द्वौ मासौ
 श्रवणे तथा । धनिष्ठायां मर्द्धमास वारुणाञ्च दशाहकम् ॥
 न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । रेवत्यां दिनवि-
 शत्या चाहोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां
 नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥
 ‘नक्षत्रं प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता । चौरहयस्य समिधो
 जुहुयादग्निर्देवते ॥ तिलमद्यतान् घाम्ये घृतमेवाग्निर्देवते ।
 प्राजापत्ये जुहुयात्तु घाम्यवीजकरप्लवकम् ॥ सौम्ये गव्यं पयो
 रौद्रे सर्पिर्मधुसमन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य घृताक्तास्तिल-
 तण्डुलाः ॥ घायस सर्पिषा चैव हृहस्यत्यधिदेवते । शास्यौ-

पधिस पत्रस्य सर्पिः सर्पाधिदेवते ॥ पितरो देवता यस्य
 एताक्तास्तिन्नतण्डुलाः । अचता नाज्ययुक्ताश्च भगे सर्पिस्त-
 थोत्तरे ॥ सावित्रे दधिहोमो त्वष्ट्रे चित्रोदन इविः । यवाः
 स्वात्याश्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहु-
 यात्तदेव चेन्द्रदैवते । यथोपपन्नमन्नञ्च जुहुयात्तैर्ऋते तथा ॥
 अश्वदैवते शालिबीजं वैश्वदेवे तु रूपकम् । रक्तानां तण्डुला-
 नाश्च होतव्य विष्णुदैवते ॥ न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थसमिधो वसु-
 दवते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इष्यते ॥ अजैक-
 पादे होतव्यं प्राजापत्येन तत्तसमम् । अहि व्रधे तु नक्षत्रे
 पिष्टकाश्च प्रशस्यते ॥ पौष्णे फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं
 शतम् । सावित्र्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ ज्ञात्वा
 चेव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम् ॥ भीमपराक्रमे । “कृत्ति-
 कायां पिष्टकच्छागमुखे दध्युदकञ्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टक-
 गोमुखे शाकम् ॥ नृगगिरसि पिष्टकमृगमुखे माषो देयः ।
 आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसो पिष्टकवराहमुखे
 पटोलम् । पुष्ये पिष्टकच्छागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्ट-
 कवराहमुखे घृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिलाः ।
 पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे सुहृत्तिलपूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां
 पिष्टकधनीवर्दमुखे शाकम् । ज्येष्ठायां पिष्टकमहिषमुखे
 पुष्करमूलम् । चिन्तायां पिष्टकव्याघ्रमुखे तगरपुष्पम् । स्वात्यां
 पिष्टकमार्जारमुखे तिलाः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे
 गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुसुमम् । ज्येष्ठायां
 पिष्टकमूपिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिलम् ।
 पूर्वाषाढायां पिष्टककुम्भीरमुखे वचा । उत्तराषाढायां पिष्ट-
 कवृषमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषोमुखे रक्तम् ।
 धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-
तण्डुलाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे
गुडभक्तम् । अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोषदे कृते ज्वरो
नश्यति । एतद्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सदीप-
माख्यपतकैः प्रपूज्य कार्यम् । “उरगशताभवाद्वाज्येष्ठयाम्य-
त्रिपूर्वाखपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति
चतुर्थी द्वादशी भूतषष्ठी निगदित इह जन्तोर्नाशकान्तः प्रविष्टः ॥
चरराशौ विलग्नस्थे हिदेद्दार्ढ्यं च पश्यिमे । रोगस्य प्रगमः प्रश्ने
विपर्ययसि विपर्ययः ॥ शुभयज्ञाः सौम्यनिरोक्षिताश्च विलग्न-
सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिपङ्दशा येषु निशाकरः स्यात् शुभं
वदेद्भोगनिषेडितानाम् ॥ पापार्त्तेषु प्रज्ञलग्ने पापसंयुतवौचिते ।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्” ॥ मरणसूचकयोग-
द्वयम् । “मन्दः पापसमेतो लग्नाश्रवमः शुभैरयुतदृष्टः ।
रोगार्त्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव” ॥ परदेशस्यस्य
रोगज्ञानं मृत्युज्ञानञ्च । “मूलमघाद्वाग्नेषा भरणी विशाखाग्नि-
दैवतेषु नरः । गरुडप्रियोऽपि दष्टो न प्राणिति दम्भशूकेन ॥
पालाञ्जनालेपनलावणैस्तु दैवविषं समुत्सारयति” ॥ दष्टस्य
गारुडौमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडौ पुनर्नवा ।
“अर्कजटावल्कलमसृण चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-
मद्विकनकगोनाशहयारिविषाणां विद्रावणम् ॥ ओषसलिल-
मसृणवर्त्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मण्ड-
लिविषं मारुतविकृतमिव घनहृन्दम्” ॥ ओषसलिलं काञ्चिकं
काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । “लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-
पतण्डुलजलेन । मण्डनिविषमतिविषममपि पीतं निवा-
रयति ॥ यः पिबति पुण्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-
मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि हसिको

धर्मम्” ॥ श्वासातपीयकर्मविपाके । “महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरा-
र्चनैर्हर्मैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य
परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छादिभिः शमः ॥
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणो तथा । मूत्रकृच्छाश्मरी-
काशा अतीसारभगन्दरो ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातो-
ऽचिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयक्ष्मोद्गमूहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णस्वरच्छर्दि-
भ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्तावुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ।
दण्डावतान कश्चित्त्र वपुः कम्पविधर्चिकाः ॥ धर्मौकपुण्ड-
रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अथ चाद्या नृणां रोगा
अतिपापोद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोग-
सङ्हराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥
महापापे तु सर्वे स्यात्तदहंस्तूपपातके । दद्यात् पापे तु पठायं
कक्ष्या व्याधिवलायसम् ॥ लघुमुखाय च पुण्यं प्रदद्याद्देवता-
र्चने । दद्याद्भिजसहस्राय मिष्टाचं द्विजभोजने ॥ गोदाने
वत्सयुक्ता गोः सुशीला च पयस्विनी” ॥ गोदानमधिकृत्यादि-
पुराणे । “परीगयैव जायेत तेजस्वी च भवेत्क्षरः” ॥ मनुः ।
“ओषधान्गदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः । तपसैव
प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्” ॥ गदो नैव ज्ञेयम् ।
शातातपः । “यथा निदानं दोषोऽप्यः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽप्येके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ॥ सारावस्थाम् ।
पथ्याशिनो शौत्तवसो नराणां सद्वृत्तिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुरत्र चिरस्य सदा हृदमुनिप्रवादः” ॥
व्यासमाह याज्ञवल्क्यः । “वर्त्याधारस्तेजयोगाद् यथा दोषस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंशयः” ॥
 यथा चाविकलवर्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दोषनाशस्तथा
 सत्यप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् नौदुर्गवत्तु युष्माप्यसेवित्वा-
 दिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथाशास्त्रं निर्णीते
 यथा व्याधिविक्रितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः
 कर्मजो बुधैः” ॥ तच्चिकित्सायां भारतीशभट्टाचार्यः । “दानै-
 र्दयादिभिरपि द्विजदेवता गोशुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च लपेस्त-
 पोभिः । इत्युक्तपुण्यनिचयेरुपचीयमानाः प्राक् पापजा यद्वि-
 रुजः प्रथमं प्रयान्ति” ॥ अतएव हेमाद्रिभृतटानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्मादानं
 सर्वपां रोगाणां शमकारणम् । तच्चात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
 कर्मलोद्भव” ॥ कर्मदोषोभयजल्लघाधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधीभिः कर्मक्षये दोषपरिचये च । मिद्वान्ति ये
 यत्नवतां कथञ्चित्तत्कर्मदोषप्रभवा गदान्तु” ॥ अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं
 यस्माद्विशुषं परिपच्यते” ॥ केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
 रनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्त्रेषु परिश्वल्नद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 मृतं विकारास्तो दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ॥ बृहस्पतिः ।
 “अज्ञातोपधमन्तस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं
 समादत्ते सदण्डश्चौरवद्विपक्” ॥ नन्दिपुराणे । “अप्येकं
 नौरुजं कृत्वा जन्तुं यादृशतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किञ्च
 दत्तं भवेद्भुवि” ॥ किञ्च दत्तं भवेदिति सर्वदानफलं लभते
 इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । “आयुष्ये कर्मणि क्षोणे लोकोऽयं
 दूयते मया । ओषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः ।
 त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम्” ॥ इति काल-
 वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । “दैवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्तितुम्” इति । “न गृह्णन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गता-
युषः । दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाक्यमरुन्धतोम्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “हरिं गोहिजचन्द्रार्कसुराग्नीन प्रतिपूज्य च ।
शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्य विद्वान् भेषजमारमेत् ॥ ब्रह्मदक्षा-
श्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कनिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूत-
सघाथ पान्तु ते ॥ रसायनमिवर्षीणा देवानाममृतं यथा ।
स्वधैवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वयं भक्षणे तु ते
इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “हरि-
दये गुरुबुधेन्दुमितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सयोगे
भेषूपपन्नगविशाखशिवेतरेषु लक्ष्मर्चविष्टिरहितेष्वगद शुभाय” ॥
औषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुण-
विष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु” ॥ वस्ति-
शर्मपुटः विरेचन विरेक । वेधी व्रणादिवेध । “पौष्णा-
श्विनौ द्रविणशक्रसमीन्द्रपुष्याहस्तादतौन्दुहरिमूल हुताश-
मित्रैः । चित्रान्वितैर्भृगुबुधेन्दुरवौज्यवारे भेषज्यपानमधिरा-
दपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बहुलमृगीति वचनात् ।
रत्नमालायाम् । द्युनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सदृगृहेषु नितरा बल
वत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कौर्त्तिता नियतमौषधसेवा’ ।
द्युनादिषु पादयोगे क्षणशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे ।
भीमपराक्रमे । “भेषज्यपाने गुरु सोमशुक्रा शुभ विलग्न दिवसौ
रवेश्च । तिथावरिके करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीर
सङ्गे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे” इति
वचनाद्गोहिष्यामपि । “ध्यादित्येषु चरेषु शक्रादिनक्षत्रपुण्योप-
चन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा ॥
केन्द्रस्थेष्वशुभेष्वकामतिथिषु स्नान गदो मुक्तिः । शस्तं तत्र
न शोभनाविधिभुजङ्गर्त्तन्दु सदाधरा” ॥ रोगिसन्नामम् । “सेवा

चक्रे सप्तशीर्षे सप्तपृष्ठे तथोदरे । पादयोः सप्त ऋक्षाणि
 साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥ स्वामिभाद्रृत्यमं गण्यं मृत्युभातु
 स्वामिमं ततः । निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकोदरे ॥
 सेवा चक्रम् । “ध्रुवलघुमृदुवर्गे वासवे विष्णुदेवे विकुञ्जरविज-
 वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु । द्वितनुवषभपञ्चास्योदये चन्द्रशुद्धौ
 सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्” ॥ राजदर्शनम् ।
 मत्स्यपुराणे । “राज्ञस्तु दक्षिणे पाश्वर्णे वामे चोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात्तु तथा पश्चात् आसन्नन्तु विगर्हितम् ॥ स्वयं तथा न
 कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापने चैव परमेषु
 प्रयोजयेत् । परार्थमस्य वक्तव्यं सुखे चेतसि भार्गव । स्वार्थं
 सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन” ॥ अस्य राज्ञः । “अज्ञा-
 प्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः । अहं किं करवा-
 णीति वाच्यो राजा विज्ञानता । नातिवक्ता न निर्वक्ता न च
 मात्सरिकस्तथा ॥ आत्मसम्भावितश्चैव न भवेच्च कथञ्चन ।
 आराधनासु सर्वासु मृत्यवश्च विचेष्टिते । कथासु दीर्घं क्षिपति
 वाक्यमङ्गं करोति च । विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम् ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि-
 परिप्रश्नौ संप्रापयति चासनम् । इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा
 रविकुलोद्भव । यदप्यल्पतरुं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ पुरु-
 षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्प्रदम् । कामं क्रोधं मदं मानं
 लोभं द्वेषं तथैव च । जितव्यसरिषड्वर्गे सत्वरं पृथिवो-
 चिता । न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुहिं परिभूयते । न भाव्यं
 दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्दिजते जनः । अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व-
 कर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम् ।
 रोगे दर्पे च भान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव
 कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते । मृत्यैः सह महीपालः परौहाः

सञ्च वर्जयेत् । भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम् ।
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्यस्य
 पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते
 फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
 महाभारते । “लामेन हर्षयेद् यस्तु न व्यथेद् यो विमानितः ।
 असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् । बलवान् शूर
 अरलान्प्लुष्टायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजव-
 सतिं वसेत्” ॥ नयमाह हरिवंशे नारदः । “अनुक्ते वापि
 सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् । न्यायश्च प्राप्तकालश्च परा-
 भवमजानता । वक्तव्यं सर्वदा सहिरप्रियश्चापि यद्वितम् ।
 भानृण्यमेतत् स्नेहस्य सहिरेवादृतं पुरा । यस्योत्तापकरं पश्चात्
 आरब्धं कार्यमोदयम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां
 नयः । कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः
 पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि । कुसौहृदे क्व विश्वासः
 कुदेशे न प्रजौव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ।
 अपकारिणि विश्वं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
 यस्तु न चिरं स तु जीवति । न विश्वसेद विश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वसेत् । विश्वासाद्वयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति । राज-
 सेविषु विश्वासं गर्भसङ्हरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
 चिरं स तु जीवति । शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ।
 पुनर्वर्द्धन्ति सभूय ततः शेषं न शेषयेत् । अद्रोहं समय कृत्वा
 सुनीनामघतो हरिः । जघान् नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ।
 कृत्वा सस्वन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
 जघानादौ जामातापि शतक्रतुः । न चामन्त्रे निवस्तव्यं सर्वैरे
 वर्द्धिते रिपौ । पातयेत्तं समूलं हि नदीकूलमिव द्रुमम्” ।
 विष्णुपुराणे । “अल्पहानिस्तु सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ।

उपायतः समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्यपक्रमाः” ॥ ज्योतिषे ।

“अन्यकं तदनुमन्दलोचन मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहि-
णौप्रभृतिभ चतुर्विधं नूनमत्र गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके
निकट एव हतस्य धौरैर्द्रव्यस्य लघिरिह केकरके प्रयत्नात् ।
द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनाक्षं न प्राप्तिकृत्तमविमोचनमे
कदाचित्” । मत्स्यपुराणे । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा
बाहुमहस्रभृत् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
यस्तस्य कीर्तयेन्नाम कस्यमुत्थाय नित्यशः । न तस्य वित्त-
नाशः स्यान्नष्टश्च सभते पुनः” ॥ कर्त्तव्यं प्रातः ।

अथ परीक्षा । “नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुमहितरथौ जम्भ-
नामेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मन्मास्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराश्च
चाय । नाडीनक्षत्रद्वौने गुरु रविरजमोनाथ ताराविशुद्धौ प्रातः
कार्या परीक्षा हितनृचरगृहागोदये गस्तलग्ने । अष्टम्याश्च
चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहस्य जनिभौम-
दिने भवेत् । प्रायश्चित्त अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्ता-
त्रयं तथा । ज्येष्ठावारुणपौष्णे च नाट्यारम्भे शुभोगणः” ।
नाट्यारम्भ ।

अथ कृषिकर्म । तत्र कूर्मचक्रम् । “प्राङ्मुखो भगवा-
न्देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः । आक्राम्य भारतं वर्षे नव भेदं
यथाक्रमम् । मध्यपागमि याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः । पूर्वापरं भवेद्देवी-
वेधयोत्तरदक्षिणे । ईशानरक्षसोर्वेधो वेध आग्नेय मारुते ।
तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत् । नाभिशीर्षचतु-
ष्पादकक्षपुच्छे च मस्थितम् । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा
मूपिका खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ।
एव देवगृहभामक्षेत्रनामर्चतो वदेत्” ॥ तथा च “यत्र यत्र

ध मन्त्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां
 दिशं तत्र पीडयेत् । सौरिर्बलाधिको दुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभा-
 वदः । एकदा पीडयेद् यत्र भानुजः कूर्मपञ्चके । तत्र स्थाने
 महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं
 शान्तिपौष्टिकम् । कूर्माङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वता-
 मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः । पञ्चालशालमाण्डव्यकुरुक्षेत्र-
 गजाद्वयाः । मरुनैमिषविन्धाद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः ।
 काश्यपोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशोणौ
 च वारेन्द्रोगौडराट्टकाः । वर्धमानतमो लिप्त प्राग्ज्योतिषोदया-
 द्रयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकीशलाः । कलिङ्गोद्रान्य-
 किष्किन्या-विदर्भश्वरादयः । दक्षिणेऽवन्ति-माहेन्द्रमलया
 ऋष्यमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाक्षीसिंहलकोङ्कनाः । का-
 वेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः । नैर्ऋते द्रविडानर्त्त-
 महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः पल्लवः सिन्धुः पारसीकादयो
 मताः । पश्चिमे हैहयास्ताद्रिन्लेच्छवासशकादयः । वायव्ये
 गुजराटश्च नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चीनर्नेपालह्रनकैकेय-
 मन्दराः । गान्धारहिमवत्कौशुगन्धमादनमालवाः । कैलाश-
 मद्रकाश्मीरस्त्रेच्छदेशाः खशादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-
 द्वारश्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः” ॥ इति
 कूर्मचक्रम् । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्त-
 वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गोद्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” ॥ तौर्थ-
 यात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः । “उपरा
 बहुला भूमिः पश्यान्स्तस्कराद्वताः । सर्वे वाणिजिकाश्चैव
 भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ शस्यानिष्यत्तिरफला तरुणा हृदि-
 शीलिनः । भविष्यन्त्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥
 पुरुषार्थं बहुलोक तद्युगान्तस्य लक्षणम्” ॥ तत्र ग्रामादिषु

स्वनामफलम् । ज्योतिषे । “अवर्गोऽष्टाविधः के च षट्चे
वेदाष्टवर्गके । एकं ते सप्त पे वर्गे ये इयं श्रे च वक्रयः ॥ इत्य-
मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नान्निवर्गात्
स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् ॥ एकोक्त्याष्टभिर्भुक्ते शेष-
संख्या ध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा हवभो रामभो
गजः ॥ ध्वाङ्गश्चक्रमतो श्रेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्ग-
श्चधूम्रहवभा गजः सिंहो ध्वजः खरः ॥ यथोत्तरबला एते
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभो योधे पुरे देशे मित्रनारो गृहेषु
च ॥ बलात् प्रायो भवेत्प्रभो न लाभो बलवर्जितात् ।
अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ॥ त भुजङ्गः प आशुः
स्यात् य वर्गे भः श मेपकः । नामादिवर्णतो ज्ञेया षष्टौ वर्गाः
क्रमादमौ ॥ यद्वर्गमध्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः ।
ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिनः ॥ एव दुर्गं रणे
त्यज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते” ॥
व्यासः । “धनिनः ज्योतिषो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च
यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्” ॥ मत्स्यपुराणे । “फाल-
गुण्ये तथा देशे सर्वबीजानि रोपयेत् । विपक्षसप्तरात्रेण यत्र
रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्वर्जनीयेतरा मता” ॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये । “लाङ्गलं दण्डिका यूपं
योक्तृद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-
भादितः ॥ दण्डिका इलयूपानां द्विदिस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तृयोश्च त्रिकञ्चैव मध्ये यक्षाग्रके द्वयम् ॥ दण्डस्थे च गवां
हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्तादौ चैत्रा-
रमादिनर्चके” ॥ इति लाङ्गलचक्रम् ।

अथ बीजोत्पत्तिचक्रम् । “सूर्यभादुरगः स्थाप्यस्त्रिनाद्योका-

न्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने चोचकं
विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥ उदरे धान्यवह्निः स्यात् पुच्छे
धान्यक्षयो भवेत् । इति रोगभयं राज्ये चक्रे बीजोप्तिसम्भवे” ॥
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । विनाडीकान्तरक्रमादिति
यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । विनाडीषु अश्विनौ-
भरणौकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्या मृगशिरस पादां
पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः कार्यः एवं क्रमेणान्या
लेख्याः । चोचक शस्त्रशून्यताम् । ईतयः । “अतिवृष्टिरना-
वृष्टिः गलभा भूपिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेति
ईतयः स्मृताः” ॥ इति बीजोप्तिचक्रम् ।

अथ वृषचक्रम् । “वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्चपूर्वकम् ॥ सुखाक्षिकर्ण-
गौर्धेपु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ॥ त्रीणि पृष्ठे द्वय पुच्छेऽष्टौ
पादे तूदरे त्रिकम् । हस्तप्रवाहबीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्चकम् ॥
यदङ्गेयं स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् । चास्यै हानिः सुखं
नेत्रे कर्णे भिच्छादन तथा ॥ शीर्षे वृत्तिस्तथा शृङ्गे सोऽस्यं
स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं
हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः” ॥ इति वृष-
चक्रम् ।

दोषिकायाम् । “पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्रयिवान्यभेषु रिक्ता-
ष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वाङ्गानिगोप्तमुदाये विकु-
लार्किधारे मस्तेन्दुयोगकरणेयं हस्तप्रवाहः । हस्तप्रवाहवद्बीज-
वपनस्य विधिः स्मृतः । चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे म्रियर म्रमनु-
जोदये” ॥ भीमपराक्रमे । “पामे क्षयं वलीवद्” दक्षिणे
सोदितं न्यसेत् । उत्तरामिसुखो भूत्वा कर्षकः क्षयमारभेत् ॥

हले तु योजिते यत्र चेत्रे ग्रहसं करोति गौः । तत्र स्याद्विगुणं
 ग्रहसमवश्यं गर्गभाषितम् ॥ कृत्यचिन्तामणौ वनभद्रः ।
 “सुखदः प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी । आरोग्यदा
 तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥ पञ्चमी त्र्योपदा नूनं
 षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हन्ति
 तथाष्टमी । नवमी ग्रहनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एका-
 दशी तथा कुर्याद्वनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव
 निष्फला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत् ।
 सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः । प्राजेशविष्णुतिथ्येषु
 पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी वातपोष्येषु मूनादितोन्दुमे तथा ।
 वारे भानुजशुक्रौ च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगीमौन-
 युग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च
 पूजयेत् । सालङ्कारो हलधरः स्वमिष पूजितं हलम् । दध्या-
 ज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रश्च प्रनेपितम् । कर्पं प्रावर्तयेत्
 प्राज्ञो नूतनेन हलेन च । अस्ताश्विनिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णु-
 वारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे
 जीवश्चशुक्रौ च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवति गो मीने
 शस्तं स्याद्बीजवपनम् ॥ राजमार्त्तण्डे । “प्राजेशश्चवर्णो-
 त्तरादिति मघा मार्त्तण्डतिथ्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शत-
 भिषा स्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने
 वारे स्थिरस्योदये ग्रहानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
 रोपणे” । देवनः । “गुरुसोमसूर्यशुक्राः क्षेम्याः सम्पत्कराः
 शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राय न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघः
 पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौम्यं
 तुलाया न प्ररोहति । केशरो ग्रहघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवः

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्तो-
मन्मथमौनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च
शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा
विधानतः ॥ पृथोश्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णो हृषी-
नियोक्तव्यो नवनौतैर्घृतेन वा । मुखपाश्वे तयोर्लिप्यात् फालाग्रं,
कनकैः स्पृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणाघ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः शोमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्न-
शृङ्गश्च चुरभग्नश्च वर्जयेत् । विकलं क्षिप्रलाङ्गूलं कपिलं
वृषभं तथा ॥ हलप्रवाहनं कार्यं नीरुग्भिः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्द्वन्द्वैः क्षेमं कुर्द्वन्द्वेन शुभं वदेत् ॥ वृषभा यदि मुह्यन्ति
तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥ क्षपिगिति शेषः “तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरो रेखा तृतीया
चार्धदायिका ॥ पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ।
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं
द्विजं देवं कुर्याद्ब्रह्मप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्ठष्टफालाग्रं क्षिप्ररेखां
न कारयेत् ॥ अर्त्तव्या वसवद्येन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः ।
परागरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाहमाने
तु कुम्भो उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेय
भयं भवेत् ॥ लाङ्गूलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
इशाभद्रो यदा कर्तुः समयो लोवितस्य च ॥ सुतनाथो युगा-
भङ्गे समौने म्रियते सुतः” ॥ समीने योक्तवन्धनकाष्ठदये ।
“योक्तच्छेदे तु व्यामदः शस्यद्वानिश्च जायते । हले प्रवाह-
माने तु गोरेकः प्रपतेद् यदि ॥ प्रपतेन्मुक्तमावस्तु बन्धनं च
प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गे विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह-
मुक्तमावस्तु ततो गोः प्रपतेत् यदि । यत्साक्षीदेव नर्दन्ति

ततो शस्यं चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः
 शुचिः । इन्द्र चित्ते निधायाद्य स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् ॥ कृत्वा
 धान्योन्यप्रोत्साहं नर्तको दृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य
 इमं सन्तमुदोरयेत् ॥ त्वं वै वसुधारे सौते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कृपिं मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-
 शस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्पकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन
 च धनेन च स्वाहा ॥ कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे च
 क्षणपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां
 कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्तनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च” ॥ काश्मीरा
 पृथ्वी । “अष्टम्याश्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्ना-
 ताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य
 सर्वोपधियुतैर्जलैः । गन्धैर्वर्जैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्यकैस्तथा ॥
 स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मास्यैश्च पूजयेत् । तस्मिन्नेदित-
 शिष्टन्तु माशितव्यं गृहे गृहे ॥ अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति
 ऋतुमेदिनी” ॥ तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ-
 गृहे । इन्द्र प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवङ्कयः ॥ बलदेवे
 हले भूमिर्हृषभं रामलक्ष्मणौ । रघोघ्नौ लानकी सौता युगं
 गगनमेव च” ॥ सौता लाङ्गलपद्धतिः । युग युगकाष्ठम् ।
 “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु
 संपुज्याः क्षुधारम्भे सहीत्सवे ॥ अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै
 रत्नैः पृथक् पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्नानहृतः” ।
 तथा । “इमा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह” ॥ बीज-
 यपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा हारीतः । “कनिष्ठायाः पश्चात्
 प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति ।
 राजमार्त्तण्डे । “नित्यं दश हले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च हले

धनम् । नित्यं त्रिदशे भक्तं नित्यमेकदशे ऋणम् ॥ होम-
तर्पणे लालहोमसनकादितर्पणे पराशरः । “वैशाखे वपनं
श्रेष्ठं मध्यमे रोहिणी रवौ । अतः परस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे
शुभम्” ॥ ज्योतिषे । “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-
फल्गुनो । विशाखा शतभिषा वाय धान्यानां रोपणे वरा ॥
सदोसा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयं जात्रे पुनस्तु
द्वे पातयन्नेव दुष्यति ॥ चारामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पप-
मायपन् । परामवं रिपुर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा
नीली पलाशय चिन्ता श्वेतापराजिता । कौविदारश्च सर्वत्र
सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्” ॥ निशा हरिद्रा । कौविदारको
रक्तकाञ्चनः । “हेमाश्रया हस्तवीजं श्यती मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुगोतेति पुष्ट्यदेति धवेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं
दुर्मोऽयं वर्द्धतामिति । परिष्टाशोकपुष्पागवकुलाम्रप्रियङ्गवः ॥
माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च । पञ्चत्यमेकं पिशु-
मर्दमेकं द्वौ चम्यको चोत्थय देगराणि ॥ तालाष्टकं शीफल-
सप्तकञ्च पञ्चान्नरोपो नरकं न पश्येत्” ॥ दानरत्नाकरे देवो-
पुराणम् । “ये च पापा दुराचाराः शीतरुण्येदकारिणः ।
तप्यवोष्ठादिनरके पश्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥ गृताष्टौ शीघ्र-
मानाम्नु ब्रह्मण्यकीर्तिता भुवि । तस्मिन् देगे भयं नित्यं
राजानो न विरायुषः । न च नन्दत्यय लोके यत्र शीफल-
भेदिनः” ॥ शीतरुविंशः । “मिश्रित्यामलकैर्नापि मन्त्र-
गण्येषु ब्रह्मयेत् । न प्याधिकीटविंशत्यां भयं तत्र भयेत्
कश्चित् ॥ मिद्धिः प्रचमतरङ्गतरङ्गितगृत्ताममोऽथ वमोर्देगे
शोमद्रामभङ्गपादाः कुम्भनिनः सङ्गृह्यते मानायसमस्तदाम-
राणां मध्ये चरन्त्यरवदोर्द्विभाङ्गं पञ्चमस्तं वायुवेगं पराङ्क-
प्रसङ्गं शोमहनुमन्तमाज्ञापयन्ति चतुर्वज्राप्रसृज्येते पाता-

भोऽभोगान्धौहतीपाण्डरसुण्डीधूलौ शृङ्गारतस्याक्षधरा कृता-
फडिङ्गा एलावानरा गरुडा इमदुकमहिषादिरीगम् । खण्ड-
यतक्षपमपि विलम्बं माचरतः विलम्बं कारयत तदा बुभान्
शतखण्डं कारयामीति । मां श्रीं श्रीं श्रीरामाय नमः” ॥
इति शस्येषु वन्धयेत् ।

अथ सुष्टिग्रहणम् । दीपिकायाम् “यास्याजपादादि-
धनानलतोयशक्रचित्रेतरेषु कुजार्कजवारवर्जम् । शस्तेन्दु-
योगकरणेषु तिथौ विरिक्तो धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्वभृगोदयेषु” ॥
वल्लभद्रः । “रेवतोहस्तमूलेषु अवणे नागयाम्ययोः । पितृ-
देवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं भृगोदये” ॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सप्तमौ माससुहो च यवधान्ये
सकाण्डके । छिन्यात्तिलञ्च निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्” ॥
पराशरः । “न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्वटपौषयोः ।
ईशाने स्तवनं कुर्यात् सार्धं सुष्टिद्वयं शुचिः ॥ पौष्णे पुष्ये शुभाहे
वा पूजयित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा हव्यभोज-
नम्” ॥ वीधायनः । “रथाश्वगजाधान्यानां गवां चैव रजः
शुभम् । अथाशस्तं समूहिन्याः खाजाविखरवायसाम्” ॥
समूहिनौ संमार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम् । “वटश्च
सप्तपर्णश्च गन्धारी शाल्मली तथा । औदुम्बरौ तथा धात्री
या चान्या क्षीरधारिणी ॥ स्त्रीनाम्नो कर्पकैर्नित्यं मेधिः
कार्या फलप्रदा” ॥

अथ बीजसञ्चयः । “हस्ताचित्रादितिस्त्राती रेवत्यां
श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्ले बीजं धार्यं श्रवासरे ॥ माघे
वा फाल्गुने वापि सर्वबीजानि संग्रहेत् । शोषयेत्तापयेद्द्वौद्रे
रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥ ततश्च पुटिकां बद्धा शोषयेच्च पुनः
पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न भृशेत् ॥ दीपा-

मिना च संस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतश्च यत् । वर्जनौयं तथा बीजं
यत् स्यात् कीटसमन्वितम् ॥ याम्याग्निरुद्राहि विशाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
मृगस्थिरद्वयङ्गुदयोऽदयेषु ॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठानुरातरेषु
च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निर्धनऋतवर्जिते ॥ ज्येष्ठव्यं
कोष्ठके धान्यं गर्गी वदति सर्वदा । धनदाय सर्वलोकहिताय
देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ नम ईहायै ईहादेवौ सर्वलोकवि-
वर्द्धिनौ कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा । लेखयित्वा इमं
मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥ पुराणसर्वस्वे । “मन्त्रं
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् । पञ्च धान्यराशेस्तु
मूषिकादिनिवृत्तये ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवासु
नारीषु । व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥
त्रिषुत्तरे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च । एतेषु षट्सु विज्ञेयं
धान्यनिष्क्रमणं बुधैः ॥ श्रवणात्रय विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-
सूनि पुष्यस्य । अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनौ कथिता” ॥
धान्यादिस्थापनम् । “कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणासुप-
क्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च” ॥ अत्र
प्रयोगः । पौष्णमास्यन्तर्चैत्रीकृष्णपक्षस्यां पृथ्वी रजस्तला तां
दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-
युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीज-
वपनदिने वा सर्वोपाधिगन्धबीजरत्नफलखेतसर्पपैः पृथ्वीं स्नाप-
यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषश्च पद्याङ्गोक्तव्यम् ।
अथ हस्तप्रवाहदिने बीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो
गर्भे क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवग्रहान्
पृथ्वीञ्च पूजयेत् । “हिरण्यगर्भे वसुधे श्रेयस्योपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे” ॥ इति मन्त्रेण

क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां पुष्पनेत्रेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तेन
 ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा
 इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय
 तदर्घ्यमन्वस्तु । “शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो बलवत्सो महाबलः ।
 शतयन्त्राधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः” ॥ प्रचेतसे पर्जन्याय
 शेषाय चन्द्राय चर्काय वज्रये बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय
 रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविं-
 शति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूजयेत् । अग्निं प्रद-
 क्षिणोक्त्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आश्वपत्नवौदनद-
 धीनि यत्ने निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत् कष्टौ हृषौ नवनीतै-
 र्दृतेन वा सुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाहकान् गन्धा-
 दिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः
 फालाग्रं मन्त्रिष्य हिम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् वस्त्रिन्द्र-
 पृथुरामेन्दु पराशरवल्लभद्वान् धरेत् । एका तिस्रः पञ्च रेखा
 हस्तेन कार्याः भस्मशृङ्गखुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च हृषा न योक्तव्या
 हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्तव्याः हलानि नवानि दृढानि
 कर्तव्यानि वृषभयुद्धादिकं न शुभटं वृषभाणां नर्दनेन चतु-
 र्गुणं शस्य मूत्रपुरोपोत्सर्गं तथा । बीजवपने त्रिदसधिकं
 सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयम् इन्द्र ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन
 तीर्थेन वपेत् उभयत्रैव प्रादुसुखः जलपूर्णकलसं गृह्येत्वा
 “त्व वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं
 कृपि मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्ध-
 तु । कर्षकास्तु भयन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च” स्वाहेति
 प्रार्थयेत् ।

अथ पटिसंवत्सरगणना । “शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ ।
 प्रः गमाहनन्दाग्नियुगैः ४२८१ समेतः । गराद्रिवसिन्दु

१८७५ । हृत सलब्ध पञ्चावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दा । वर्षं
वर्जन्तु यच्छेष सूर्ये सपूर्य खोर्मिभि । ६० । हृत व्युत्क्रमत
खाग्निहृतेऽंशे मासकादयः ॥ अस्यार्थः । शकैन्द्रकाल
शक राजाब्दकाल पृथक् आकृतिषु २२ । द्वाविंशत्या पुरित
शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतु सङ्घसै सम
तोऽङ्क शराद्रिवस्त्रिन्दुहृत पञ्चसप्तत्याधकाष्टादशशतैर्यावत्
सख्यं हर्तुं शक्नोति तावता हृत कर्तव्य सलब्ध पूर्वशकाब्द
शरित्यादिना लब्धसख्यया युत कार्यं पञ्चाप्तशेषे पञ्चादेपोऽङ्क
पूर्ववत् पञ्चाहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय एकावशिष्टे प्रभव
द्वाव्यवशिष्टे विभवादि वर्षवर्जन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शरा
द्रिवस्त्रिन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्यैर्द्वादशभि सपूर्य खोर्मिभि
पञ्चाहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन पट्टिहृतावशिष्टा अङ्का दण्डा
पट्टिहृतलब्धाशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अशका
लब्धा मासा स्वरिति । प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु
विंशतिब्राह्मो द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदेवत्या
श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच ।
“पञ्चान्द कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये । सवत्सरफल
मुख्य प्रभवादौ वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च
मादनौ । बहुचोरास्तथा गावो व्याधिरागविवर्जिता ॥
प्रशान्ता पार्थिव्याश्चैव प्रभवै परिकीर्त्तिता । १ । “सुभिन्न
क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता । प्रशान्ता मानवास्तव
बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरा
नन” । २ । “रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्षरा । सर्वे
एव प्रनश्यन्ति शुक्ले वर्धे वराननम्” । ३ । “सुमन्तस्तु चतुर्त्वे
धनधान्यसमाकुलम् । नित्यीत्सव प्रजावृद्धि प्रमोदे जायते
प्रिये” । ४ । “नौरोगाश्च निरावाधा मानवा विगताद्विष ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्गं
 जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा
 नित्योत्साहा वरानने" । ६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं वर्षा-
 कालं सुशीभनम् । शस्यवृद्धिं विजानीयात् श्रीसुखे सुर-
 वन्दिते" । ७ । "बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् ।
 जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । "महार्घं
 जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्बृद्धिर्यूनि-
 सवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि
 कौत्तिता । बहुचौरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने" ॥ १० ।
 "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च
 ईश्वरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः
 पार्थिवाः प्रिये । तस्करीपद्मतं वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥
 १२ । "राष्ट्रभङ्गस्य दुभिन्नं तस्करीयोपपीडनम् । जानीया-
 द्विग्रहं घोरं प्रमार्थानि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि
 मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये" ॥
 १४ । "कोद्रवाः शालिसुहास्यं शत्रुमापास्तयेव च । महार्घं
 जायते सर्वं तृपे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकासुहमाषाञ्च
 अन्यञ्च विदलं प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" ।
 १६ । "सुभिन्नं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो
 भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिहृष्टस्य जायेत
 धान्यस्याथ प्रपीडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुर-
 वन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।
 सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः" । १९ । "दुर्भिन्नं
 जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनाहृष्टः समाख्याता व्यये
 सवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवीपजायते ।
 महार्घं सर्वजिह्वर्षे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

मुद्राश्च कङ्कमापास्तथेव च । सुलभं जायते सुस्थं जगद्वै सर्व-
धारिणि” । २२ । “अनग्निप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः” । २३ । “सर्वाः
प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽक्षि-
रोगाश्च पापादि विस्तृते क्षणाः” । २४ । “उपद्रुतं जगत् सर्वं
तत्स्करैर्मूषिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे
प्रिये” । २५ । सुभिक्षं हेममारोग्यं शस्थं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये” । २६ । “अल्प-
तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि
विजये नात्र संशयः” । २७ । “क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च
नटनर्त्तकाः । पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः” । २८ ।
“सुरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत्
सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते” । २९ । “ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-
शस्थमहाघाता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः” ॥
३० । “पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते । हेमलम्बे
प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः” । ३१ । “तत्स्करैः पार्थिवै-
र्येव अभिभूतमिदं जगत् । अघो भवति सामान्यो विलम्बे
तु भयं महत्” । ३२ । “विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भय
मप्लवम् । विकारी सर्वतोप्रायो मम बाध्यन्तु नान्यथा” । ३३ ।
“क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्भिक्षं सर्वरौषधं
व्यवहारो विपर्ययः” । ३४ । “दुर्भिक्षं जायते सर्वाः मेदिनी
दुष्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि” ।
३५ । “सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा
वणिजस्तुष्टाः सुभिक्षे शुभकृत् प्रिये” । ३६ । “सुभिक्षं हेम-
मारोग्यं दृष्ट्वा गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः
सर्वाः सुलोत्तरे” । ३७ । “विषमस्थं जगत् सर्वं व्याकुलं सप्त-

दाहृतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्” । ३८ ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसौ वरारोहे
 कार्पासस्य महार्घता” । ३९ । “पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
 खण्डमण्डले । प्रपौद्यन्ते जनाः सर्वाः भयभीताः पराभवे” ।
 ४० । “वृणधान्यानि पौद्यन्ते श्रीर्णे वर्षति वासवाः । प्लवङ्गे
 पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते” । ४१ । “जायन्ते सर्व-
 शस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
 च शुभं वदेत्” । ४२ । “सुभिन्नं क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुप-
 द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम्” । ४३ ।
 “तृणपूर्णो भवेन्नेघो वर्षते च दिने दिने । निरुपद्रवाश्च
 राजानः सर्वसाधारणे प्रिये” । ४४ । “वासवो वर्षते देवि !
 देशे चाखण्डमण्डले । अहिच्छते कान्यकुले विरोधिक्षत्रि-
 नाशकृत्” । ४५ । “अभिभूतं जगत् सर्वं क्लेशैर्वहुविधैः प्रिये ।
 मारुतैः फलदाक्षैश्च परिवारिणि शोभने” । ४६ । “निष्पत्तिः
 सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये । प्रमाथिनि जलोद्धारौ
 जलदो मोदते प्रजाः” । ४७ । “निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
 शस्यमहार्घता । वृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः” ।
 ४८ । “कोद्रवाः शालिसुहाश्च पौद्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वो-
 पधीनि धान्यनि राक्षसे निष्ठुराः प्रजाः” । ४९ । “दुभिन्नं
 जायते घोरं धान्यौषधिप्रपौडनम् । अनले च समाख्यातं
 नात्र कार्या विचारणा” । ५० । “देशभङ्गः सुदुर्भिन्नं समासात्
 कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्भिन्नं नर्मदातटे” ।
 ५१ । “गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटमर्त्तकाः । वासवी
 वर्षते देवि शस्यञ्च न हि जायते” ॥ “तिलमर्षपद्माद्यादिका-
 र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्य-
 गेयतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यपञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽयं मिस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवामोषका
दीना कालयुक्ते प्रपीडिता” । ५२ । “तोयपूर्णा स्मृता
मेघा बहुशस्या च मेदिनी । निहुरा पार्थिवा देवि सिद्धाये च
वरानने । ५३ । ‘अल्पतोयघनायैव कौटका प्रवला स्मृता ।
विरुद्धा पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये” । ५४ । “दुर्भिच्च
मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्तते । भवेद्द्वै मध्यमा वृष्टिर्दुर्मती
समुपस्थिते” । ५५ । “दुर्भिच्च जायते लोका सर्वे द्रविण
वर्जिता । प्राणिना जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” । ५६ ।
“महिषौगोहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषत । तत् सर्वं देवि
विक्रोय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ॥ रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि
र्नराधिप । मानवा क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे रुधिर भवेत्” । ५७ ।
“दुर्भिच्च मरण घोर धान्योपधिप्रपीडनम् । पापरीगो भवे
देवि रक्ताण्येऽमरधन्दिनि” । ५८ । “रोगी मरणदुर्भिच्च
विरोधीत्तरसङ्कुलम् । क्रोधे तु विषम सर्वं समाख्यात हर
प्रिये” । ५९ । “मेदिनी लभते देवि सर्वभूत घराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिच्च क्षये सञ्चोयते प्रजा ॥ सौराष्ट्रे मालवे
देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा । दुर्भिच्च जायते घोर क्षये संवत्सरे
प्रिये ॥ कौसुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम् । बिन्ध्याया
सैन्यवञ्चापि विनश्यति न सयय ॥ सिङ्गल मध्यदेशश्च
कालङ्गर तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर
वर्णिनि” । ६० । यराहसहितायाम् “नक्षत्रेण सहोदयमस्त
वा याति येन सुरराजमन्त्री ।* तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्षे मासक्रमे
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्भयानुयोगौनि क्रम
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्यमुपान्त्यञ्च विज्ञेय नक्षत्रेण गुरुमुज्यमान
नक्षत्रेण । आग्नय कृत्तिका पञ्चम फाल्गुन वर्षम् अन्त्यमा
श्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । अन्त्योपान्त्यो विभी क्षेयो फाल्गु

नच त्रिभो मतः । श्रेया मासादिभा श्रेया कृत्तिकादिष्वव-
 स्यया । हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । समायैवा-
 दयो श्रेया स्त्रिभैः षष्ठान्त्यसप्तमाः” इति सङ्घर्षणकान्डाच्च ।
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे तदेकवाक्यतया पूर्व-
 वचने पौर्णमासी लाभः । यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्ति-
 कादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्यो-
 रेकतरस्मिन् ^{गुरोः}स्तोदयेऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् एवं
 मार्गशीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्सम्प-
 गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिको-
 त्तरं मार्गशीर्षं ततः पौषमित्यादिक्रमादिति रिति । फलानि
 च । शकटानलोपजोविकपौडा व्याधिशोकः हृदिस्तु रक्त-
 पीतककुसुमाना कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥ “सौम्येऽब्देऽनाहृष्टि-
 र्मृगास्तुगलभाण्डजैश्च शस्यनाशः । व्याधिभयं मित्रैरपि
 भूषाणां जायते वैरम्” ॥ २ ॥ “शुभकृष्णातः पौषो निवृत्त-
 वैराः परस्परं भूषाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घ्यः पौष्टिककर्म-
 प्रसिद्धिः” ॥ ३ ॥ “पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दश्च सर्वभूतानाम् ।
 आरोग्यहृष्टिधान्यार्घ्यसम्पदो वित्तलाभश्च” ॥ ४ ॥ “फाल्गुने
 वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् क्षेमहृष्ट्यादिशस्त्रानि । दीर्घास्य
 प्रमदानां प्रवृत्तायौरा नृपाद्योया ” ॥ ५ ॥ “चैत्रे सन्दा हृष्टिः
 प्रियमन्त्रं क्षेममवनिपा नृदवः । हृदिश्च कोपधान्यस्य भवति
 “पौडा च रूपवताम्” ॥ ६ ॥ “वैशाखे विगतभया धर्मपराः
 प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्व-
 शस्यानाम्” ॥ ७ ॥ “ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेणो श्रेष्ठा नृपाः
 स्वधर्मजाः । पौडान्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कशमीनानि” ॥
 ८ ॥ “आषाढे जायन्ते शस्यानि कश्चित् हृष्टिरन्यत्र । रोग-

क्षेमं मध्यं शस्यव्यया भवन्ति भूपाः” ॥ ८ ॥ “आवणे वर्षे
क्षेमं शस्यानि पाकमुपयास्ति । जुद्रा ये पार्थिवास्ते पौष्यन्ते
ये च तद्भक्ताः” ॥ १० ॥ “भाद्रपदे वल्मीकं निष्पत्तिं याति
सर्वशस्यश्च । न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिन्नं क्वचिच्च दुर्भि-
न्नम्” ॥ ११ ॥ “आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः
प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः प्राणभृतां सर्वधामर्थवाङ्मुखम्” ॥
“रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्वदेवीनविंशतिः । ११ । १७ । ८ । १५ ।
७ । १३ । १८ । सप्तभिः शेषितच्छाकात् क्रमाद्वर्षादिकं
वदेत् । वर्षा धान्यं ह्यणश्चैव शीतं घर्मं समीरणम् । प्रजा-
वृद्धिं तत्पयश्च राजविग्रहमेव च” ॥ रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्व-
देवीनविंशतिः । एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्रयोदशोन-
विंशतयः । तत्र सप्तभिर्हृतेशकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रमंख्या
वर्षा मैत्रसंख्ये धान्यमित्यादि । सालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां
चयविग्रहौ ज्ञेयौ । एवं द्वावशेषे मैत्रसंख्या वर्षादि । एवमन्यत्र ।
“जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री
जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहतात् शकात्” ॥ अत्रापि सालान्यायेन
सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो वर्षा-
धिपः शनिः शस्याधिपः द्वावशेषे रव्यादिरेवमन्यत्र । राजफले
शौनकः मार्त्तण्डे । “परिशोधमेति सलिलं सोमे पयो विस्तरं
क्षौणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः । पृथ्वी
शस्यवती गुरौ ऋगुसुते शस्यश्च नानाविधं मन्दे प्राणिकवन्ध-
शङ्खधवला वर्षाधिपे निश्चितम् । लग्नेशो जम्भराशीशो यक्षिन्
वर्षे नृपो भवेत् । उच्चस्थो ब्राह्मर्षितो वा क्रूरोऽपि शुभ-
मादिशेत् । त्रिषु ते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ॥
प्रावर्त्ते बिद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । प्रावर्त्तो निर्जलो
भधः संवर्त्तय वह्मदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः । पूर्वापादां गतो भानुर्ज्योतैर्यदि दृश्यते । तदा
 त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्धति ॥ भुजबलभौमे । “व्रजति
 यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ
 भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् ।
 यावन्मार्त्तण्डसूनुश्चरति धनुरयो मन्मथं मौनकन्ये तावद्भुभिन्न-
 पीडा भवति च भरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्तूर्य-
 शब्दाश्वशिरपटले नर्तयन्ते पिशाचाः ग्रामाः शून्या भवेयुर्नर-
 पतिरहिता ह्यस्तिकङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो धरणी-
 सुतो वा मूलर्चहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । कृत्रोपभङ्गपतनादि
 च सैनिकानां सर्वत्र लोकभरणं जनधौतदेशः । यदा च
 सौरिः सुरराजमन्त्रिणां समेत्य तिष्ठेत् कच्चिद्वत्तमण्डले । तदा-
 इवङ्गान्धुककोशलेषु त्रिभागशेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां
 यावदेकर्चं वाक्पत्यवनिजो पदे । तावत् क्षुद्रोगसंग्रामात्
 प्रजानां क्षयमादिशेत् । आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिदि मार्गात्तु
 चैत्रकं गर्भोनीहारजलदैरिति प्राष्टृपरीक्षणम् । यत्रक्षत्रं
 गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पश्चादस्त्राश्रयतिशतके चाङ्गि
 तस्य प्रसूतिः” ॥ वराहः । “पञ्चम्यादिषु पञ्चषु कुम्भेऽर्के
 यदि भवति रोहिणीयोगः । अधमतमाधममध्यममतिमहद-
 न्नसां पातः । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि
 भवति तदा स्यान्नर्जना हृष्टिरव्दे । अविरतजलधारासान्द्र-
 विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याप्यते सोमवारे । अवनितनय-
 वारे वारिहृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रमोदः ।
 जलनिधिरपि सौरे शुष्यते काम्बुहृष्टिः सकलमिदमुदारेणाम्बु-
 वेद्यं पृथिव्याम् । आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभीवा-
 तिवातः सुहृष्टिम् । शस्यध्वंसं प्रकुर्यादिह दहनदिशो मन्द-
 हृष्टिर्यमेन । नैऋत्यां निष्कला स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

वायुकोपः कौश्र्यां गच्छपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी गम्भु-
 नापि । रवेः कर्कटसंक्रान्तौ द्रेकाण्ययमेततः । आदिमध्या-
 न्तमेदेन वर्षायाः कास्तनिर्णयः । विंशद्योजनविस्तीर्णं
 नतयोन्नतमायतम् । पादकस्य भवेन्नानं मुनिभिः परि-
 कोक्षितम् । युग्माजगोमीनगते गगादे रविर्दंदा कर्कटर्कं
 प्रयाति । जनं गतादं हरिकार्मुकेऽर्धे पदन्ति कन्या मृग-
 योरगौतिम् । कुक्षीरकुम्भासि तुले गगादे पट्भिय युक्तां
 नवतिं वदन्ति । समुद्रे दयभागाः स्युः पट्मागायापि पर्वते ।
 पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः । दशादिभिस्तु
 भागाङ्गैः पूरयित्वा गतादिकम् । विंशत्या हारसव्याङ्गाः
 समुद्रादौ प्रकोक्षिताः । यदा १०० । तदा स ५० प ३० पृ २०
 यदा ५० स २५ प १५ पृ १० यदा ८० स ४० प २४ पृ १६
 यदा ८६ स ४८ प २८ रेखात्रयम् । पृ १८ । रेखैका एव-
 माटका ज्ञेयाः । साहेदिनद्वयं कृत्वा पौषे पौषादिना बुधः ।
 गणयेत् कालिको हृष्टिमहृष्टिं वानिलक्रमात् । मतान्तरञ्च
 चापि च मीने परिहृत्य गते । ज्येष्ठे शुचौ कर्कटके च सिंहै
 कन्यातुनायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमासः ।
 शुचेर्निर्गामे प्रथमेऽतिहृष्टिः गस्थानि समीप्युपयान्ति सिद्धिम् ।
 षाढ्ये द्वितीये तिस्रमुहमासा भारी तृतीये खलु शारदानि ।
 चित्रास्वातीविशाखासु ज्येष्ठे मासि निरभ्रता । तास्त्रेव आश्वये
 मासि यदि वर्षति वर्षति । शुचौ शुक्ले नवम्याश्चेत् वदेत्यर्को
 निरभ्रकः । परिवेशी मध्यदिने चास्त्रं यातो घनाहतः । वयं
 द्विकमधैकं वा हृष्टिमिष्टां समादिशेत् । अश्लेषायां गन्धो भानु-
 र्यदि हृष्टिं न शुचति । मघापञ्चकमासाश्च करोत्येकार्णवां
 महीम् । चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्कं हृष्टिर्जनपदे यदि । विष्णुलाः
 सर्वसंज्ञेशाः कर्पकाणां भवन्ति च । हृष्टे द्युभागे प्रथमे सुहृष्टि-

भवेत् द्वितीये तिलकौटसर्पाः । दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टि-
 निर्गृह्यदृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते । स्वातीमैत्रेन्द्ररुद्रेषु प्राजापत्यो-
 त्तरासु च । मध्वरन् जलदान् षन्ति भौमः संवत्सकानपि ।
 चित्रां गते शृगो जीवे सौरियुक्तेऽम्बुवर्षणम् । शुभायुक्तसिंह-
 कुजे शीपं याति महाघनः । पापवर्षशुभायुक्त तुलाशुके
 महाघंता । प्राहृपि शीतकरो शृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः
 शुभदृष्टः । सूर्यसुताश्रवपञ्चमगी वा सप्तमगद्य जलागमनाय ।
 त्रयीपतिव्यवहारनिर्णये । “माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां
 फाल्गुनस्य च । चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखप्रथमेऽहनि मेघस्य
 गर्जितं शुक्ला जलदस्य च दर्शने । चारभ्य चतुरो मासान्
 सम्यग्वर्षति वासवः ॥ सप्तम्यां स्वातियोनि यदि भवति नभो
 दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्राहृडेपा बहुजलविपुला सर्वशस्यानु-
 कूला । वर्षप्रश्ने सलिनराशिमाश्रित्य चन्द्रो जग्नं यातो भवति
 यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे । सौम्येदृष्टः प्रचुरसुदकं पापदृष्टो-
 ऽल्पमम्भः प्राहृट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि ।
 प्रश्नात् सद्यो दृष्टिज्ञानम् । “यद्येकराशौ वसतः सितेन्दुजो
 पयोऽतिपूर्णां कुरुते वसुन्धराम् । तयोद्य मध्ये यदि पद्म-
 बान्धवो न संशयं शोषसुपैति मेदिनी । विनोपघातेन पिपी-
 लिकानामण्डोपसंक्रान्तिरद्विव्यवायः । द्रुमादिरोहश्च भुजङ्ग-
 मानां दृष्टिर्निदानानि गवां भूतानि । रथ्यायां शिशवः सेतून्
 खान् भेकांश्च कुर्वते पवनश्च यदा शीतो वात्यायाश्च विव-
 र्त्तेनम् । गवां निरीक्षणं व्योम्नि तदाश्वेव प्रवर्षति” ॥ भौम-
 पराक्रमे । “तदृशिखरेषु गताः कृकलासा गगनतलस्थिरदृष्टि-
 निर्पाताः । यदि गवां निरीक्षणमूर्ध्वं निपतति वारिपतन-
 मचिरेण । यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि
 विततं दिवोन्मुखाः दिवातलं सुदित पिनाकिदिङ्मुखा तथा ।

क्षमा भवति जलोघसङ्गता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति
मण्डूकशिवाहिचातका मयूरकण्ठद्युति सूर्यमण्डले दिनत्रय
वा विपतन्ति भूतले” ॥ वृद्धस्यति । “कुषोढ कृषिवाणिज्य
प्रकुर्वीता स्वयं कृतम् । आपत्काले स्वयंकुर्वन्नैनसा लिप्यते
द्विज ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भाग देवतानाञ्च विशकम् ।
त्रिशङ्गाञ्च विप्राणां कृषिं दत्त्वा न दोषभाक्” ॥ तथा
“मूपित घातित यत्र सोमायाश्च समन्तत । अकृतोऽपि भवेत्
भाक्षी ग्रामस्तत्र न सशय ” ॥ हारीत । “अष्टागव धर्महल
षडगव जीवितार्थिनाम् । चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्म
घातिनामिति विष्णुधर्मोत्तरे पाठ । “अङ्ग पूर्वं द्वियाम वा
धर्म्याणां वाहनं स्मृतम् । विश्रामेन्नाध्यभागे च भागे चान्ते
यथासुखम्” ॥ उग्रना । “गोभिः प्रणाशित धान्यं यो नर
प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवौकस ” ॥
ज्योतिषे । ‘दशपूरीरव मूल्य पक्षादौ लक्षयेदध । उक्तमूले
सप्त विद्याच्छेपे धान्यमध क्रय ॥ हस्ताशतभिषा पूर्वादि
त्रयोहिण्य । उत्तरादित्रयकृत्तिकाभूलारेवत्य ह्मन्त्याद्य
चरात् सूचिता ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्
यदि । तदा धान्यस्य मूलं स्यादेकद्वित्रिगुणं क्रमात् ॥ दर्शो
पौषस्य रात्रौ चेत् ज्यैष्ठ्यामूलजलानि च । क्रमान्मूल्यविहृष्टि
स्यात् धान्यानां वत्सरे तथा ॥ सक्रान्ति ऋक्ष तिथिवारयुक्त
द्रव्याक्षर रामद्वत भवेत्तु । एके समर्घं समता द्वितीये शून्ये
महार्घं मुनयो वदन्ति ॥ यमादिशक्राग्निहुताग्रपूर्वां नेष्टा
क्रये विक्रयणं प्रशस्ता पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाता क्रये
हिता विक्रयणे निषिद्धा” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “अघमाणि
यानि ऋक्षाणि चराणि च मृदूनि च । वायिन्ये तानि
शस्यन्ते तिथि रिक्ता विवर्जयेत् ॥ प्रतिपद्वादशीपक्षीनघत्राणि

ध्रुवाणि च । कुपीदे वर्जनोयानि दिनं सूर्येभुतप्य च” ॥ क्रय-
विक्रयनक्षत्राणि । “दगाष्टमीभूततिथिप्रजेगपूर्वोत्तराकेगव-
याम्यचित्राः । कुराहविष्टिद्यतिपातयोगा नेष्टा गवां विक्रय-
चालनादौ ॥ पाजं यमद्वन्द्वमद्विदयसु गक्रद्वयं वायुवुगं
महेगः । कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो मृदौ गणे वाद्यमृणं
न देयम्” ॥ धनप्रयोगनिषेधः ।

अथाद्भुतम् । अद्भुतसागरे आचर्यणाद्भुतवचनं प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतवचनम् । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबो-
धाय देवाः सृजन्तीति । तेनापज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं
स्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोद्भुत इति । एवञ्च बुधोदयपर्वणि
ग्रहादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्यं
तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-वाङ्मन्ययोः । “अतिलोभादसत्यादा
नास्ति क्वादाप्यधर्मतः । नरापचारास्त्रियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचारास्त्रियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतां-
स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव द्विविधा लोके उत्पाता
देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । “नोत्पातं दर्शयेदिति” ।
तत्र येलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम् । यथा दीपिकायाम् ।
“प्राग्द्वित्रिचतुर्थधामेषु द्युनिगोरद्भुतेषु सर्वेषु अनिलाग्निशक्ल-
वरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभाभेय । अर्यस्त्रादिचतुष्कचन्द्र-
तुरगादित्येषु वायुर्भवेत् देवेज्याजविद्यास्रयाम्ययुगले पित्राहये
चालनः । विष्वादित्रयधाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सर्वो-
पान्त्यभृगन्त्यभूलयुगले शानेष्वपामौश्वरः । पवनदहनो नेष्टो
योगस्तयोरतिदुष्करः । सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरति-
शोभनः । सुवरुणमरुन्मित्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः । फल-
विरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः । यन्मण्डलेऽद्भुतं

जात शान्तिस्तद्देवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डल
द्वयजाद्भुत” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “ग्रहर्चवैकृत दिव्यमान्तरीक्ष
निबोध मे । उल्कापाती दिशा टाह परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव द्वाष्टश्च विह्वता तथा । एवमादोनि लोके
ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभव भीम भूकम्प
मपि भूमिजम् । जलाशयाना वैकृत्य भीम तदाप कौत्तितम् ।
भीम चाल्पफल ज्ञेयं चिरण परिपच्यते । नाभस मध्यफलद
मध्यकानफलप्रदम् । दिव्य तौव्रफल ज्ञेय शीघ्रकारि तथैव
च । शीताण्णताविपर्ययो ऋतूना रिपुज भयम् । पुष्पे
फले च विह्वत राज्ञो मृत्यु तथा दिशेत् । अकालप्रभवा नार्य
कालातीता प्रजास्तथा । विह्वता प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवन
तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रय । पशव
पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपा । विनाश तस्य देहस्य कुलस्य
च विनिर्दिशेत् । प्रदोषे कुकुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिसुख श्वारावो नृभय दिशेत् । उलूको वमते
यत्र निपतेद्वा तथा गृहे । ज्ञेया गृहपतमृत्युर्धननाशस्तथैव
च । गृध्र कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च । चिल्लश्च
चम्पचिल्लश्च भाम पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्यत गेह
तस्य विपद्यते । पक्षाम्नासात्तथा वर्षान्मृत्यु स्याद् गृहमधिन ।
पक्ष्मा पुत्रस्य वा मृत्युद्रव्यञ्चापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृह
दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमव वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्ति
क्षेमा प्रयोजयेत् मासास्थोनि समादाय श्मशानाद् गृध्र-
वायसा । श्वाशृगानोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा मङ्गी भवेत् । घोरण
हन्यते लोक परचक्रसमागम । सपामस महाघोरो दुर्भिघ्न
मरकन्तथा । अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव । अकाले

फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्” । मत्स्यपुराणे । “अतिवृष्टि-
रनावृष्टिर्दुर्भिन्नादिभय मतम् । अनृतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टि-
र्ज्ञेया भयाय च । निरम्ने वाय रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च । टिग्दाहपरिवेशी
च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं विद्याद्देशोपद्रवमेव च” ।
भाभो वनकुक्षुटः । कंसनिधनसूचने हरिवंशः । “वक्रमङ्गा-
रकथक्रे चित्रायां घोरदर्शनः । चनत्यपर्वणि महौ गिरीणां
शिखराणि च” ॥ बाणोत्पाते स एव । “दक्षिणां दिशमा-
ख्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् । वक्रमङ्गारकथक्रे कृत्तिकासु
भयङ्करः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
लोकाः क्षुधापोडिताः विप्रा वेदहतास्तथाप्रचलिता वह्नाग्निनो
दुःखिताः । चोणौ मन्दफला नृपाश्च विकलाः मयामघोरा
महौ प्रेताघातदुरन्तपोडिततरा देवेज्यराहोयुतो । रक्ते
शास्त्रोदयोगो मासास्थिवगादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्-
फलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
सुपयाति तद्भगरम् । उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा
प्राणिनो हृष्ट्या । छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामौति संजन-
नम्” । बुधकौशिकसुवादे । “बल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य
प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भानौ चैश्वर्यमेव च । कर्ण-
योर्भूषणावाप्तिर्नैऋत्योर्वन्मुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौमन्यं
वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः । स्तनमूले च
सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं महौलाभः पार्श्व-
योर्वन्मुदर्शनम् । कटिद्वये वस्तलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुटे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोस्तु बाह्व-
नावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसत्त्वयः । वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं

नियतं भवेत् । बल्लाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्देवं प्रजायते । बल्लाः प्ररोहणं रात्रौ
शरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपौडा विप-
र्ययो । पतनानन्तरञ्चेवारोहणं यदि जायते । पतने फल-
सुत्कष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणञ्चोर्ध्वक्त्वे
अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते
ध्रुवम् । सृष्टमात्रेण यः सद्यः सत्त्वं जलमाविशेत् । पञ्चगव्य-
प्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम् । बल्लोरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण
वेष्टयेत् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके । पञ्चगव्यं
पञ्चरत्नं पञ्चाभृतं स पल्लवम् । पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्या-
वाहयेत्ततः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः । तिलैर्व्याहृतिभि-
र्होममष्टोत्तरसहस्रकम् । बल्लो गृहगोधिका । मृत्युञ्जय-
मन्त्रस्त्यम्बकमन्त्र इति विद्याकरः । गर्गसंहितावाहुंस्यत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम्” । ये तु न
प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः । दाभिक्याद्वा विमो-
हाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” । अत्र निमित्तनिश्चयवतो-
ऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह मातृपुराणम् । “भिन्नमण्डल-
वेनायां ये भवन्त्यङ्गुताः क्वचित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते
सति नान्यथा । निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्” ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् । अन्यथा वेनामण्डल-
सन्देहे शान्तिर्न स्यात् । अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । “यत्र
यत्र च सकौर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो
गायत्र्या समुदाहृतः । गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमु-
च्यते । शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रोमचतैः शुचिः । हन्तु-
क्लामश्च नृपतेर्हृत्तेन जुहुयात् शुचिः । सावित्र्या शान्तिहो-

मांश्च कुर्यात् पर्यसु नित्यगः । प्रणवध्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता-
होमकर्मणि । प्रतिनोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिवे" ।
विग्रामिन्नेषापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादीन्युक्तानि यथा ।
"कृच्छ्रवान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे" । मार्कण्डेयपुराणम् । "दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नक्षत्रराश्यामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परम्पराभिरक्षाभिर्षडोपेषु
लायते" । तथा । "तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तीश्च षडपीडासु कारयेत् । भूदो-
हानुपवासांश्च शस्तवैत्याभिश्चन्दनम् । कुर्यात् होमं तथा दानं
आहं क्रोधविवर्धनम् । अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च परिडितः ।
वर्जयेदुपतीं वाचमतिवादास्तथैव च । यद्वपूजाश्च कुर्वीत
सर्वपीडासु मानवः । एवं शान्त्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विज-
सत्तम । प्रयतानां मनुष्याणां षडर्चोत्थान्यनेकशः" । लोक-
वादाश्च तत्रैवोक्ता यथा । "आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च
सौष्टुदात । पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः" ।
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौपधमन्त्रा-
दयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः चैत्यवृक्षादी चैत्र-
पाञ्चदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । "स्तौभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति" । धर्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृक्षः । तथा च बाणोत्पाति हरिवंशः ।
"अनेकशाखचैत्यश्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्" ॥ उपतीमकल्याणीम् । अति-
वादाश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । "काकस्यै-

करवशावः प्रभाते दुःखदायकः । काकी मैथुनकासक्तः श्वेतो
 वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडाशुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्त्तः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आङ्घुरार्थ्याः ॥
 गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चामरतर्पणम् । देवाः कपोता इति
 वा ज्ञप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥ ग्रावश्च देवा विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्त्रधुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं
 नृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत्” ॥ द्विजैः पक्षिभिः अपि नाऽन्यै-
 रपि । भुजवलभीमे । “एकीष्टपञ्चयोगावः सप्ताश्वा नवं
 दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः” ॥
 मातस्यपुराणे । “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्फुरणं भवेत् ।
 अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं
 चैव ज्ञेयं विष्फूर्जितं तथा । विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां
 फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नीपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात्” सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्ट-
 दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यादिति” । मातस्ये । “नमस्ते
 सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्धयर्थं गृहाणार्घ्यं
 नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽङ्घ्रिरसां
 नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते । क्रूरग्रहेः पीडितानाममृताय
 नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कीन्तेय यात्रास्तभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते” ॥ वैष्णवास्मृते
 व्यासः । “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान्
 दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः” ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते
बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासभित्त्वकपोतानां
गृहप्रवेशे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-
द्वारारोहणे वाङ्मतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय
प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अहुताय अग्नये स्वाहा सोमाय
विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
स्थालीपाकहतान्यदिति” ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
“रक्तपादः कपोताख्यो अरण्योकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां
विशेच्छाला समीपञ्च व्रजेद्यदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीक-
स्योद्गमादिषु” ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-
ज्याहुतीः अहुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः । अहुतायामग्नये
स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकत्तव्यतायां पायस-
चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “पश्चात्
घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-
र्भवतीति गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-
र्भवतीति” । तथाचोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके देवेष्वपि
निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते” ॥ छन्दोग-
परिशिष्टम् । “यस्त्वेषोमन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्
तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यगान शान्तिः शान्तिरिति” अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्यः आहुतिः प्रकरण-
समाप्त्यर्था । वार्हस्पत्ये । “शमयन्त्या सप्ताहात् कम्पादिकृतं
निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” ॥
वराहः । “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृतुस्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः” । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “वज्राशनिमहौकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः । परि-
वेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदयाः । द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-
पुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदहृद्विष्य शिवाय मधुमाधवे । तारो-
ल्कापातकलुषं कपिलार्कन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं
धूमरेणुमिवाकुलम् । रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभःक्षुब्धार्षवो-
पमम् । सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा प्रौषे शुभं वदेत् । शक्ता-
युधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोद्धणम् । कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं
दरुणं क्षितेः । नद्युदपानसरसां हृष्टर्क्ष्या भवनप्लवाः । पतन-
श्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्” ॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-
नायाम् । “क्वचित् कन्दरहामाढ्यं शिलीमृगभरणं क्वचित्”
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीमृगोद्गमो न भयावहः । “दिव्यस्त्री-
भूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च
दिवास्वरे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यहृदि-
रसोत्पत्तिरेषोपाः शरदि स्मृताः ॥ शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं
मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयो-
स्तत्त्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपा-
द्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वाञ्जनामभाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
विष्वागर्भीद्भवाः स्त्रीषु गीजाश्चमृगपक्षिणाम् । पत्राद्गुरलता-
नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः
स्वर्त्तो शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-
दारुणाः ॥ उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥ पूर्वञ्चरति
देवेषु पश्चाद्वच्छति भानुषान् । नादेयिता वाग्वदति सत्या
ह्येषा सरस्वती” ॥ बृहस्पतिः । “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात-

मविदित्वा तु ये नृणाम् । आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि
यत्नतः” ॥ विनेया दण्डनोयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । “ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनु-
ग्रहेषु च । प्रश्रुत्काले शुभे जाते परान् यायावराधिपः” ॥ ऋक्षेषु
षट्सु नाडीनक्षत्रेषु । दुर्यध्वतान्तु “अर्थी ज्ञानर्थतां याति
दुर्भगाणां यथा विभो । विषमे तत्त्वसुद्धूतमस्माच्चामृतकाङ्क्षया” ॥
अस्मात् समुद्रमथनात् । भागुरिः । “दिगौशं हृदये ध्यात्वा
गन्तव्याशामुजः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहप्रवेगे समुपस्थिते ।
स्वस्त्योति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्” । राजमार्त्तण्डे । “ब्रजे-
दिगौशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराञ्च तद्धत । सुशुक्ल-
माख्याम्बरभृन्निन्दो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिता-
म्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगौशः ।
कृत्वा प्रदक्षिणशिखं शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचित-
कार्यसिद्धिः” विष्णुपुराणम् । “मात्रस्य पुष्परत्नाद्यैः पुण्यामन-
भिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राप्तः सदाचारपरो नरः ॥
गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सौम्रः सौमान्तरं भृगुः । शरत्तेपाद्गर-
हाजो वशिष्ठो नगराद्द्विः” ॥ यात्रानन्तरं वराहः । “संत्यजे-
ज्जो जनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं शयानं
व्याधिपीडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवाद-
येत्” ॥ बृहत्यात्रायां राजमार्त्तण्डे “प्राच्यामहानि मुनयः
प्रवदन्ति सप्त याभ्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव
पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्याम् ॥
एतच्चायुक्तमित्याहुर्द्वीराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां त्रिपञ्चसप्ताहा
पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वाञ्छितार्थफलावाप्तौ यात्रापरिसमा-
प्यते । जन्मर्चे चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैश्चरे ॥ प्रस्थितेऽपि
न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधी ॥ आयुक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च वधवन्धने” ॥
 विष्णुपुराणम् । “वर्षातपादिके छत्रौ दण्डी रात्रयटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ नोद्धुं न तिर्यग्-
 दूरं वा निरौचन् पर्यटेत् बुधः । युगमात्रं महौष्टुष्टं नरो
 गच्छेद्विलोकयन् ॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्यात् चैत्र हस्त तथैव
 च । प्रश्ने मनीरमाभूमाङ्गत्वद्रव्यदर्शनश्रवणे ॥ यदि वादरेण
 पृच्छति दैवज्ञं निर्दिशेद्विजयम्” ॥ यात्रापञ्चविधिः । “स्तन-
 चरणतलीष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि
 भूपः । सृशतिः यदि कराग्रैर्गण्डकट्यशकं वा द्युतिगतिशुभ-
 शब्दान् व्याहरन् शास्त्रि शत्रून्” ॥ प्रश्ने स्वर्गादिभिर्जयज्ञानम् ।
 व्यासः । “चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने । चूडाकृतौ
 प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते ॥ आरीय्यमृत्तेण धनं क्षणेन
 कार्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्रयाच । राशुद्रमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः
 प्रायः शुमानि क्षणदाकरेण” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “सिंहे
 धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । यात्रौ द्वादशगृहारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत्” ॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः । “मार्ग-
 शीर्षे शुभे मासि याद्याद्यात्रां महौपतिः । फाल्गुनं वाद्य
 चैत्रं वा सास प्रति यथाबलम्” ॥ इति मनुवचनात् । “श्रावणे
 भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पीपे तु यात्रा
 भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्रौ” इति राजमार्तखण्डाच्च । “शुक्लाद्या
 स्याच्छुभे चन्द्रे कुजार्कभगुराशिगे । तत्पक्षे शुभदा यात्रा
 कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा” ॥ यात्रायां पक्षशुद्धिः । “षष्ठ्यष्टमी
 द्वादशौषु न गच्छेत् त्रिदिनस्पृशि । पूर्णिमाप्रतिपद्वर्षरिक्ताव-
 मदिनेषु च ॥ तथा यामहितौयायां यात्रायां मरणं भवेत् ।
 अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वथा सिद्धिकरी न पुंसाम् ॥
 कलौ न चन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरी नियुक्ता ।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः । द्वितीयायां शुभः
 पन्थास्तृतीयायां जयो भवेत् ॥ वधवन्धनसंक्षेपश्चतुर्थ्यां नात्र
 संशयः । पञ्चम्यामौषितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपीडनम् । नवम्यां मृत्युसंयो-
 गाच्च गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्या-
 मरोगिता । द्वादश्याच्च न गन्तव्यं सर्वसिद्धा त्रयीदशौ ॥ चतु-
 र्दश्यां पञ्चदश्यां गमनञ्च निषेधयेत् । संत्यजेद्विषये यात्रां
 सूर्यावाकीन्दुवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य
 च । सूर्यदिनेऽध्वनि नाशयन्द्रे शक्तिचयोऽर्थदानिश्च । ज्वलना-
 मृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौक्रे
 स्त्रौवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यवधवन्धरोगान् प्राप्नोति दिने-
 ऽर्कपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि व्याधिन्यां भवति ॥
 सौम्येऽप्यनुपचयस्ये न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्लादित्य-
 दिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न
 शक्रककुभं यास्यां गुरो न व्रजेत् ॥ शूलानोति विलङ्घ्य यान्ति
 मनुजा ये सौख्यवित्ताशया भ्रष्टागाः पुनराप्रतन्ति यदि ते
 शक्रेण तुल्या अपि । दिगौशांष्टे शुभा यात्रा पृष्ठांष्टे मरणं
 ध्रुवम् ॥ गर्गेऽपि । “दिगौशवारे गमनं प्रशस्तं विहाय
 सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ
 विशेषतोऽर्कावनिभूषणीनाम् । गुणयति त्रिधा हृत्तेऽनिष्टे
 दिवागमनं हितम् । निशि च भगुणैः शस्तं यानं त्रिधिगुण-
 यजिते” ॥ भतित्रिगुणयजिते । “भतित्रि कथितान् दोषान्
 प्राप्नोत्वतः प्रतिनोमगः ॥ गुणमपि तयोर्व्यक्षात् सम्यग्जगाद
 मृगुमुनिः । याम्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥
 चन्द्रमुख्यो मृगादिस्थो पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां
 पश्चिमामागां कर्षादो तो स्थितो यदा ॥ अन्यथा वधवन्धा-

दिक्केशमाप्नोत्यसंशयम्” ॥ योगिनी तु । “प्रतिपन्नवमौ
पूर्वं रामारुद्राश्च पावके । शरच्चयोदशौ याम्ये वेदामासाश्च
नैऋते ॥ षष्ठी चतुर्दशौ पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया
दशमौ यत्ने ऐशान्यामष्टमौ कुहः ॥ योगिनी नवदण्डास्तु
शेषा वज्यां विशेषतः । दक्षमंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कार-
येत् । वामे शुभकरो देवो पृष्ठे सर्वार्थसाधनी” ॥ राहुभ्रमण-
चक्रम् । “पश्चादर्के विधौ वज्रौ सौम्यां च वायवे कुजे ।
रत्नो दिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुर्भ्रमति
यामार्द्धदश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रिकोणे तु ततः
सौम्यामतो रुपे ॥ ततो ‘प्राच्यामतो वायौ तस्माद् याम्यां
ततः शिवे । रवाधेवमन्यवारेपूष्यमिव क्रमेण हि ॥ द्यूते
युद्धे विवादे च यत्रायां समुखस्थितम् । राहु’ विवर्जयेत् यत्राद्
यदौच्छेत् कर्मणः फलम्” ॥ राहुसांमुख्यनिषेधः । “अश्वि-
हस्तगुरुमैत्रदेवतैः पीणविष्णुवसुशोतरश्मिभिः । यानमेभि-
रतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्वाति
विशाखा भरणी पितृशकृत्तिकाः । नातिशुभदा प्रयाणे
शेषाणि शुभाशुभानि धिष्यानि ॥ दग्ध शत्रुपुर सदग्निभ-
सुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याञ्च विशाखमे च न गमः पूर्वाश्ल-
काले शुभः । मध्याह्ने न शिवाङ्घ्रिमूलबलभिद्भेष्वाङ्घ्रिशेषेऽश्वि-
नोहस्तापुष्यमरुत्सुचित्रशशिमैत्रान्ये न रात्रादितः । रात्रे-
र्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पितृषु शेषे निशो हय्यादिवितयादि-
तिष्वपि जल मध्याह्नरात्रान्त्ययोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु
शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वद्वारिकसन्नितानि गुरुभ
हस्ताश्लिमैत्राणि च । पूर्वाद्यग्निमघानुराधवसुभादीन्यत्र
दण्डोऽन्तरे वायुग्न्योर्न स लङ्घ ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्यावि-
दिक् । लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेजोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफलुगुनो” । अतिदण्ड-
 गमनं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम् । “दिग्योरष्टमभागश्च विदिको-
 णश्च कथ्यते । मेघाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु खाः
 गङ्गाः । श्रोत्रोदये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विक-
 सता चलचित्तता च । यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-
 र्वर्त्मभ्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने । केचिदाहुर्न यायास्तु-
 श्रुत्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे । अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदीच्यां
 हस्तमे न तु । गुरुहस्ताश्विनैवाणि सर्वदिक्षु शुभं युजि ।
 अतो दिग्भेददोषोऽत्र वराहादेरसम्मतः” । नेशाजाग्निविशा-
 खधाय्वह्निमघायाभ्यैः परार्द्धं न सञ्चित्राद्यन्तकजं परप्रथमजं
 पितृगानिले चाखिले । राहुकूरयुगस्तत्रिविधितथोत्पातप्रदुष्टं
 ग्रहेद्वयोद्युग्ममसहिने निशि तिथावृत्तेऽप्यनिष्टे गमः । “ऋत्ते
 द्वाद्यैः संयुतेऽन्तः प्रकोपो लक्ष्मीभ्रमो राहुणार्केन योगः ।
 केतूल्कानां पौडिते देहनाशः केशो भीमे सोणरश्मरात्मजे
 च । उपपट्टास्य ऋत्तेषु वर्जयेद्गमनं नृपः । उपग्रहगतस्त्री-
 यजन्मर्त्तं न व्रजेत् कश्चित्” । उपग्रहाश्च सर्वतो भद्रचक्रे
 प्रागुक्ताः । “पूर्वोक्तजन्मकर्मादि नाडीनक्षत्रदोषवान् । याता
 शश्वशं याति विशुद्धो शत्रुनाशकः । यात्रार्या गोभनास्ताराः
 समाः कर्मान्त्यसंयुताः । यात्राभङ्गविधावसत्यथ भवेत् सोऽर्का-
 त्रिकोणे विधौ । भोमाज्ज्ञादिषु वा बलिन्यथ सुते गन्तव्य-
 दिक्पालतः” । सुते इत्यत्र शुभे इत्यपपाठः । “यात्रादिगोशाद्-
 यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे यद्गो यौर्ययुतोऽवतिष्ठेत् । यात्रोद्यत-
 स्तत्र न याति यात्रा तयोर्वनोयावयति स्व काष्ठाम्” इत्यनेन
 विरोधात् । “सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्राभङ्गे गतस्य च । व्यसनं
 प्राप्नोति महद्वरतोपातविनिर्गतोऽथवा मृत्युम् । वैधृतिगमने-
 ऽप्येवं वराहसर्गोऽप्युपदिगन्त्येकं” । व्यसनान्याह मनुः । “कास-

जेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महोपतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वात्मनैव तु । सृगयाघो दिवास्वप्नः परोवादस्त्रियो
मदः । तौर्यत्रिकं वृथाया च कामजो दशको गणः । प्रैशुन्यं
साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
त्रिणीति दश । प्रैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविक्रमणम् । साहसं
साधोर्वन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या भ्रन्त्य-
गुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविक्रमणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देवानामदानञ्च । भौमपराक्रमे ।
“न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवेष्टतौ । चन्द्रतारा
बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः । गरवणिजविष्टिविवर्जि-
तानि करणानि यातुरिष्टानि । गरमपि कैयिहदितं वणिजस्तु
वणिकक्रियास्त्रेव । पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्णे पूर्वतो
व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेत् यास्यां चर्द्धरात्रे च पश्चिमाम् । नव-
म्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिन तथा । व्यतीपातो न दुष्येष्ट
यस्याको दक्षिणे स्थितः । रागो रागो द्वादशेन्दोरवस्थाः
प्रोक्ताः कैयित् सुरिभिः प्रोपिताद्याः । यात्रीहाहायेषु कार्येषु
नून सद्भातुष्यं तत्फलं चिन्तनीयम् । प्रवासनटारस्य नृताज-
यास्याङ्गास्यारतिक्रोडितसुप्तभुक्ताः । ज्वराह्वया कम्पितमूर्च्छिते
द्विपट्कमस्या हिमगोरवस्थाः । चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-
माह “पञ्चरादिभुक्तोऽुपटासमूहादेदा ४ इताहाण समुद्र
४५ । भुक्तात् सव्यार्कशिपे शशिनः क्रियाया भवन्त्यवस्था
गतगम्यरूपाः । सदादाः शून्यमृदण्डा एकावस्था भवेत्ततः ।
स्नानस्नहोतान्यगुणान्वितापि प्रीति न यात्रा मनसः करोति ।
स्नानद्वृत्तारूपगुणान्वितापि प्रभ्रष्टयोला वनितैव पुंसः । मौने
कर्किन्यसिनि च हृषे जम्भकासस्यपापे वामे वा दिग्द्युतिश-

बलिनां जन्मलग्नाष्टमे वा । वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां
 पृष्ठलग्ने पापान्तस्थे न शुभमवल जन्मलग्नानधीने” । वामे
 विपरोते । “घटमिथुनकुलीराद्यापगो मोनकन्याः खलु शुभ-
 भवनत्वाद्वाशयः सप्त सौम्याः । अलिघटमृगमिंहाजास्तु पापा-
 श्रयत्वान्मुनिभिरभिहितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः” । अन्यत्र ।
 “लग्ने कार्मुकमेघतौलिमिथुने कार्यं विन्मग्ने नृणां पञ्चास्थे
 मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं हसिके । मिहे वा यदि गोध-
 टेषु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं
 कन्याभूपे मन्मथे” । तथा । “नेष्ट दिशन्ति मकराणि कुलो-
 रलग्ने मेघे घटे धनुषि दीर्घकरी हि यात्रा । युग्माङ्गना
 भूपहृषे भ्रवमर्थलाभो ज्योतिर्विदः सकलसिद्धिसुपेति लक्ष्मीः” ।
 यात्रायां सामान्यलग्नविवेकः “मौने च कुटिलो मार्ग भवति
 तदग्रेऽन्यरागिलग्नोऽपि । नौयानमाप्यलग्ने कार्यं तेषां
 नवांगे वा” । दिगादि बलिनो यथा । “ऐन्द्रां मानुपराश-
 यस्तु पशवो याम्ये सवौर्या अलिर्वाहण्यां बलयुक् तथैव बलिनः
 पानीयजयोत्तरे । सर्वे मानुपराशयो दिनबलारात्रौ स वौर्या-
 यतुष्यादा. शेषगणामृत्यैव बलिनः सन्ध्यादये कीर्तिताः । स्व-
 रागिलग्नोऽष्टमलग्नयोऽय स्रग्वुभाच्छत्रुगृहोदये वा । तद्वा-
 श्रिगेर्धौ गमनं विन्मग्ने तुल्यं नराणां विषमचणेन । उपचय-
 करस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रशस्यते लग्ने । चन्द्रे वाप्युक्तेन तु
 विपरोतस्य सौम्यस्य । याने भं जम्भराशेरुपचयमुदयारिबि-
 लाभश्च येगिर्मिथं वश्यं स्रजम्स्वनुगृहयोर्द्वैर्निरगम् ।
 स्थान सौम्यस्य जम्भन्याभिमतस्तदस्यापि यत्र प्रवय याम्यां
 त्यक्ताभिजिह्वं शुभफलदम्भगेन्द्रीय या काशहोरा स्वाधिपते-
 दिगि राशिः प्रव इति यवनैः सदा कथितम् । तत् प्रवगो विनि
 दन्यादशिरस्य महीपतिः गवून् सर्वदारः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः । सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको मुहूर्तः स्यात् ।
 अष्टमो दिवस्यार्द्धे त्वभिजित्संज्ञकः क्षणः । स ब्रह्मणो वरान्नित्यं
 सर्वकामफलप्रदः । चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दीपान्नि-
 क्तन्तति । अभिजित् बुधे शस्तं याम्यान्तु गमने तथा । अन्य-
 दिग्गमने शस्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वारप्रवृत्ते घटिका
 द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः शराप्ताः । दिने निशाया
 मृत्युवाणवृत्त्या निजाहतायां पतयः प्रकल्प्याः । रेखा पूर्वा-
 परयोर्वारः सूर्योदयात् परस्तात् प्राक् । देशान्तरयोजनमि-
 तविघटीभिः पादहीनाभिः । द्वादशाङ्गुलिकाच्छहोः समरा-
 विदिनार्द्धके । छायापादानुसारेण रेखा स्वदेशयोजनम् ।
 सुमेर्वादिस्तु लङ्घान्ता भूमिरेखास्ति तद्गतः । रोहितकमवन्तो
 च तथा सन्निहित सरः । रेखादेशे वाङ्मुभातामपास्य स्वदे-
 शजाम् । ह्रत्वा पट्या योजनानि स्वदेशान्तजानि वै ।
 तत्काले तु नवद्वीपे दिग्वाङ्मुलशराङ्गनाः । तच्छोधनाङ्गव-
 त्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम् । तत्पादहीनतो दण्डादसु-
 त्रिंशत्पक्षाधिका । वारप्रवर्त्तनं तस्मात् कालहोरा-
 विरेचनम् । दिनाधिपाद्यानिजपटपट्टाः सूर्यास्फुजिजेजन्दु-
 शमोक्ष्यभौमाः ॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव
 तथा च सूर्यसिद्धान्तः । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाष्ट-
 पास्तथा । मध्यमपटभुक्तिय सावर्नेन प्रकीर्तिता । उदया-
 दोदय भानोर्भूमिसायनवासराः ॥ भौमेति पिष्टदेवदिन-
 व्यावृत्त्यधम् । अत्र दिनाधिपस्य रथ्यादेर्भौम्यं दिनं यावत्
 सावनगणनां लोकावधारोऽपि तथेति । “तिर्य्यगधः कुटु-
 वदना होराः स्युः सूर्ययोगतः क्रमशः । वाञ्छितफलदोह-
 मुक्चो हे शिपे चायमे यातुः ॥ यात्रायां होराफलम् । “मृदुपहस्य
 च द्रेकायै रत्नमाण्डान्वितेऽपि वा । फलपुण्ययुते यायाश्चुम्

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा
 पण्डितैरात्रौ पञ्चभिरङ्गि षड्भिरुदिता यात्राद्वयामात्मिका” ॥
 देवज्ञममोहरे । “वृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेषादौ लग्नमेव
 हि । परियोज्य समं सिध्या विभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये
 मृत्युर्द्वये दानिरेकाङ्के विजयी भवेत्” ॥ इत्येकाङ्की । भीम-
 पराक्रमे । “दिनं तिथिं वारशुक्तं खनचचाङ्कयोजितम् ।
 सप्तभिश्च हरेद्भागं ज्ञेये यात्रां विनिर्दिशेत् ॥ प्रथमे शोभना
 यात्रा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्याच्चतुर्थे
 सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे मार्गविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च ।
 उक्तं प्रत्ययमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखो ॥ अतिवलिनीन्दो
 सुखगे गमनं यत्राद्विवर्जयेन्नृणात् । सप्ताहश्च न यायाच्चि-
 विधोत्पातेष्वनिष्टेषु” ॥ वराहः । “देहः कोपो योऽधो बाह्य
 मन्त्रः शत्रुर्मार्गोऽध्यायः । कर्मप्राप्तिर्मन्त्रो यात्रालग्न्याडावा-
 यिन्याः ॥ विलाभवर्जं रविसोरिभीमा विघ्नन्ति नो कर्मणि
 सूर्येभीमौ । पुष्पन्ति सौम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुर्मृत्यु-
 विलम्बमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणार्थंगो नैष्टः क्षीणः पूर्णः शुभः शशी ।
 सदेवव्रणायगः शस्त्रो न शस्त्रोऽन्त्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दु-
 महीजराहुरविजैः संप्रस्थितो लग्नगेः क्षुत्तृष्णा विषमव्ययामनु-
 भवेद्दोगांश्च नामाविधान् । कौवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
 यात्रोदयस्थो यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः सतै-
 र्नाभ्यते । कोपस्थाने नराणामधुरगुरुबुधे धर्मकामाथलाभौ
 वस्तोत्पत्तिश्च जीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयश्च । पङ्क-
 बन्धं सुदीर्घं क्षितिसुतसहितः कोपहानिश्च भानुयन्द्रः कुर्यात्
 प्रयाणे प्रियजनसहितं राहुरुत्पातसुखम्” ॥ २ ॥ “प्रस्थाने
 भूमिपथ्य क्षितिसुतरविजो भानुना संप्रयुक्तो शुक्रयन्द्रात्मजो
 वा सुरगुरुरथवा । शीतरश्मिर्यदा वा । आद्यस्थाने स्थिताः

स्युर्नरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून्शेषान् परि-
 चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः” ॥ ३ ॥ “बन्धुस्थानगतो ददाति
 विपुलं भोगं गुरुभार्गवः शत्रूणां क्षयमोहते नरपतेः सौख्यं
 तथा चन्द्रजः । हानिं कोपगतां करोति रविजः स्नेहक्षयं चन्द्रमा
 राहुभूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्” ॥ ४ ॥ “जीवः
 पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
 कुमुदवनमुद्धत् सूर्यं प्रदत्ते । सूर्यश्चन्द्रोऽथ भीमो दिन-
 करतनयः सिद्धिकाञ्चनयुक्तः । सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
 भयकराः पार्थिवानां भवन्ति” ॥ ५ ॥ “षष्ठस्थाने स्थिता ये-
 दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्देत्यमन्त्री रजनिकर-
 सुतः सैहिकेयोऽथ जीवः । कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
 सिध्यते तच्च कार्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमघनो सर्वकामा-
 र्थदात्रो” ॥ ६ ॥ “नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनयां राहुस्तथा
 भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
 सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्यार्थसिद्धिं नृणाम् । चन्द्रः
 श्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोद्गमे भूभुजाम्” ॥ ७ ॥ “सूर्यो
 मृत्युं विधत्ते हिमरुधिरथवा शोकमुपं प्रदत्ते भीमो रोगश्च बन्धं
 रजनिकरसुतो भव्यदः क्षेमशुक्लः । मृत्युं जीवोऽष्टमस्यः खलु
 दनुजगुरुः सूर्यपुत्रश्च कुर्यादग्ने शस्त्रादिपादा वधमिह नियतं
 शस्त्रघातश्च राहुः” ॥ ८ ॥ “शुक्रोऽतिसौख्यं नवमी बुधस्तु
 जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम् । चन्द्रार्कवीराः सप्त भूमिजेन
 कुर्वन्ति रोगान् सुबहुन्नराणाम्” ॥ ९ ॥ “कर्मस्थाने स्थितो-
 ऽर्कः प्रचुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
 विजयदः सौम्यशुक्रो तथार्थम् । नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
 विजयदः सर्वकार्येषु भीमो राहुर्वैकृत्यमुपं जनयति सरुजं
 दीर्घवासित्वमार्कः” ॥ १० ॥ “भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्या-

ग्रहविलोकिते ॥ रत्नभाण्डान्वितो ज्ञेयौ धनुर्मध्यतुलादिमौ ।
 द्रेकाणः कर्कटाद्यश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः ॥ नवभागे च
 तिग्मांशोर्वाहननाशो विलम्बसंप्राप्ते । कृच्छ्रात् स्वगृहगमनं
 प्रभावमृदुता चन्द्रांशे ॥ कीजेऽग्निभयं वीधे मित्रप्राप्तिर्धना-
 गमो जैवे । भोगविबुद्धिश्च शौक्रे भृत्यविनाशो रविमुतांशे ॥
 यत् प्रोक्तं राश्यादये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम् ॥ यच्च
 नवांशकविविधितं तत्त्रिंशांशोदयेऽपि स्यात् । “पापः क्षीणो
 विधुरविदिनं यस्य जन्मर्क्षपोडा होरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं
 प्रत्यनिष्टः । नीचस्थास्तं गतपरजिता लम्बजन्मेशशत्रुलम्बे
 नेष्टाः स्वचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्” ॥ यात्रायां लम्बस्थ-
 ग्रहनिर्णयः । शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिशेषेधश्च । होरालम्बम् ।
 तथा च होराराश्यादेलम्बयोः । विशाखानलतोयानि वैष्णवं
 भगदैवतम् । पुष्यः पौष्णं यमः सर्पो जम्भर्चाण्यर्कतः क्रमात् ॥
 अस्तं गतादित्यमाह । “दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीत-
 रश्मिसहितानां कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम् ।
 रश्मिर्लोहितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः । अपसव्यकृतो
 यस्य दक्षिणस्थः पराजितः । उदयार्गगतिः स्निग्धो विमलो
 विमलप्रभः ॥ बृहद्रूपोऽतिशक्तश्च विजयौ कथितौ ग्रहः ।
 विपुनः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः सर्वं
 जयिन उदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो जयौ शुक्रः । ग्रहस्य यो
 यम्य हतस्य वश्याः पौडां समृच्छन्ति त एव तस्य । संप्राप्त-
 यौर्यस्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं सुनीनाम् । क्रूरोऽप्य-
 नुकूलस्यः गस्तोलम्बेऽशुभोऽपि नानिष्टः । केन्द्रत्रिकोणेषु
 शुभाः प्रशस्तास्तैश्चैव पापा न शुभमदाः स्युः । पापोऽपि
 कामं वलवान्वियोज्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवान् यात्रा । स्थानेऽर्कः
 स्वस्य सुनोरुदयमुपगतः गस्त इन्दुः स्वकोये भीमः सौरं बुधा

देरथ शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः । सौम्यः स्वस्थानसंस्थः
 शनिरपि तरणे रक्षकाजन्मकाले ॥ तालः स्यात् कारको वा
 सुहृदपि शुभकृत्तन्मजन्मेशयोर्यः ॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-
 वादः । तालानाह । “जन्मसमये शशाङ्काये ह्यपचय-
 स्थिताः ग्रहाः केचित् । ते सर्वे तालास्याः क्रूराः सौम्याश्च
 संचिन्त्याः ॥ लालाटिनि दिग्धीये दिग्वलिविहगे ललाटगे
 वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम् ॥
 यात्राह्नलग्नं पूर्वस्यां तत्क्रमेण च खेचरान् । न्यस्य यात्राह्न-
 दिक्स्थित्या पुरः खेटान् विलोकयेत् ॥ एतत् स्पष्टं क्रमेण
 यथा । “लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्दृगुसुते कर्मस्थिते भूमिजे
 राहौ धर्मविनाशयो रविमुते दूनेऽरिभूत्वोर्विधौ । बन्धौ च
 सहजार्थयोः सुरगुरोरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते
 चयभुजः प्रागादिकाष्ठां गताः । लग्ने सौम्यगुरुप्राच्यां याम्यां
 खे कुजभास्करो ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ
 विधुं सितम् । एवं दिग्वलिनो याने त्यजेद् यत्रालललाटगान् ॥
 लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे दूनेऽरि भूत्वोर्हिंनुके विविक्ते ।
 प्रतीपगा येषु सितेन्दुपुत्री प्राच्यादिकाष्ठास्तु न यातु रिष्टौ ॥
 नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगे वा । प्रस्थिते
 नरपतिः प्रबली वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥ एवंविधेऽपि
 शुक्ले यायाद् यदि चन्द्रजीऽनुकूलस्यः । प्रतिबुधयातस्य न
 परिव्राणे यद्वाः शस्ताः ॥ राजमार्त्तण्डे । “सौम्यां लग्नगते
 बुधे शिवदिशं वाचस्पतावद्गमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे
 याम्यां प्रयाती नरः । आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-
 स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विषां वश्यताम् ।
 नाशौचसूतकोत्सवदिवसाश्च यियासतां शुभदाः । उद्देगस्तपने
 सुखं शशधरे रोगो महौनन्दने लाभघ्नसुते गुरौ च कथितः

किंभौमैव्रजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः । स जयति
रिपुदर्पं स्नेच्छया वैरिशङ्को विचरति गृहमध्ये सिंङ्गपोतो
यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविस्तुतरुधिराकां बुद्धिमोहं नराणां विद-
धति कुसुदेष्टः स्वेषु भेदेषु भेदम् । स जयति रिपुदर्पं भृत्यद्वी-
नोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥
“तिष्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलि-
योगं वा स्वीकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च
गोधूलिं वर्जयेन्नृपः । दक्षिणे चाभिजिच्चैवसुत्तरे च निशां
तथा” ॥ व्यासः । “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्राप्तकालोऽति-
वर्त्तते । अविशेषेण वर्णानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्त-
सन्धं रजनोविरामं वदन्त्युपायोगमिह प्रवीणाः । आहुः
प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलचते हस्ततन्त्रस्थितेव ॥ सन्ध्यात-
पारुणितपश्चिमदिग्विभावे द्योन्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे ।
ऋद्धे गवां सुरपुटोद्गमितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृगुजित
योगः” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानिरूपा भानोरहोदयं
यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्ध्योपयोः सन्ध्यागोधूल्यो-
रैक्यम् । अतएवोक्तं “सन्ध्यामुहूर्त्तमाप्यातं द्वात्रिंशद्वौ समा-
स्मृता । साभगवुमहजेषु यमारो सोम्यशुक्रगुरवो वज्रयुक्ताः ॥
गच्छतो यदि ततोऽस्य धरित्री सागराम्बुवसना वशमेति” ॥
धरित्रीयोगः । “केन्द्रोपगतेन गुरुणा वीक्षिते त्रायचतुर्यगे
सिते । पापेरनवाटसप्तमगैर्यसुकिं न यदाप्रयाहतः” ॥ किवसु-
योगः । “अगिनि चतुर्यष्टश्च समुपेते बुधमद्वितोऽस्तगते
भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेण
विनेह” ॥ विनासमरयोगः । “सितेन्दुजो चतुर्यंगो निशा-
करय सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः पश्याम्यरौन् विना

रणात्” ॥ विनारणयोगः । “एकान्तरर्क्षे भृगुजासु कुजाद्वा
सौम्यो स्थिते सूर्यसुताद्गुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिराद्गतस्य
वेगाधिको भृत्य इवेखरस्य” ॥ अरिप्रध्वसयोगः । “गुरुदृष्टे
रिपुराग्निगतोऽर्को यदि निधनेन च शीतमयुग्धः । भवति
गतोऽत्र शशीव नरेन्द्रो रिपुवनिताननतामरसानाम्” ॥ शशि-
नरेन्द्रयोगः । “लग्नारिकर्मद्विबुकेषु शुभे क्षिते च द्युनान्त्य-
लग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भय न भवति प्रभवेत् ससुद्रं
यश्मनापि किमुतारिसमागमेषु” ॥ शिलाप्रतरणयोगः ।
‘मूर्त्तिवित्तसहजेषु सस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिस्मरश्मयः । यस्य
तानसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः” ॥ अरि-
शलभयोगः । “शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्
वनिगृह्य” ॥ अरिघ्ननतेययोगः । “विषण्णवान्त्येव्वर्जः
।थाइयान्द्रिर्वन्नो यस्य गुरुष्व केन्द्रे । तस्यारियोपाभरणैः
प्रयाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये” ॥ अरियोपाभरण-
योगः । “वर्गोत्तिमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुरायौ-
द्वैष्टेष्टे नृपाश्च विंशतिः स्मृताः” ॥ राजयोगः । “मेषादि-
तादशराश्यानां स्वीयनवांगस्ये लग्ने चन्द्रे च यत्र कुवापि स्थिते
चन्द्रवर्जितेचतुरादिभिर्ग्रहेर्विचिन्ते” ॥ पयमर्थः । द्वादश-
राशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्वीयनवांगस्येव कुम्भं वर्जयित्वा
एकादशैव स्थिता एव चन्द्रस्यापि हयिकवर्जनात् एकादशैव
स्थानानि स्युरिति द्वाविंशतिः कुम्भलग्ने दीपदर्शनात् त्यागः ।
अथा । “न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यदना-
वदन्ति । हयिकराश्वयन्द्रस्य मोचगृहमिति चन्द्रपक्षे हयि-
कवर्जनम् ॥ सर्वगंगनभ्रमणैर्दृष्टे लग्ने भयति सहीपानः ।
।लिभि, शुभैः सर्वविगतभयो दीर्घजीवी च” । जातकोत्त-

मित्तं कुभोजनम्” ॥ भोजने क्षीरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् ।
 पूर्वादिपाशनविधिः । भुजबलभीमः । “सर्विस्त्रिलौदन-
 भक्षैः पयसा च भुक्त्वा पूर्वादिवारणरथाश्वनरैर्गतस्य । सोढुं
 प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानग-
 न्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एक-
 तस्तु मनो यातुस्तद्वि शुद्धं जयावहम् । रिक्ताः कुम्भोऽनुकूलस्थः
 शस्तोऽम्भोऽर्थीयियासतः । चौर्यविद्या वणिज्यार्थसुयतानां
 विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्त्रिधा गजहृद्वितशब्दिताः ।
 अनुलोमातडिच्छस्ता शक्रवापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा
 ज्ञेये परिवेशप्रवर्णने । जनजानि च पुण्याणि देवदूर्वाद्रिगो-
 मयम् । रुष्यताम्र यवाः शस्ताः शवारुदितवर्जिताः । अनु-
 लोमी हृषो नर्दन् धन्या गोर्मद्विपस्तथा । गमनप्रतिषेधाय
 गावः प्रत्युरसिस्थिताः । प्रागुदीच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः
 सर्वत्र पूजिताः । धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदोषादिगौश्व-
 रान् । सुक्तिप्राप्तिश्च सूर्याच्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गार-
 दोषधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो परा” ॥ दग्धादि दिङ्निर्णयः ।
 “विध्ययथागतः पक्षी धुन्वन् ध्वांक्षो भयङ्करः । प्रत्युरस्युप-
 सर्पस्तु ससृग्मय भयङ्करः । ध्वांक्षः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापात्रा-
 नुलोमगः । वामे श्वशिवो कुम्भा दक्षिणे गोशृगद्विजा” ॥
 दीपिकायाम् । “नृहयातपवारणेभ्यस्तद्वज्र देहानवसृपयन्
 जयाय । सभयो विचरन् विना निमित्तं न यमः स्वाभिसुखी
 भवन् निखनगाम् । इन्द्रो गार्दितास्त्रस्ताः कलहामिपका-
 द्विष । आपगान्तरितामत्तान् पाद्याः शकुनाः क्वचित् ।
 क्लोमादूहं शकुनचरितं निष्कलं प्रादुरेके । तत्रानिष्टे श्वदन्-
 शकुने सामयेत् पञ्चवहा । प्राणायामासृपतिरशुभे घोडोऽथ
 द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवतुमृती यद्यनिष्टिस्तृतीयः” ॥ मत्स्य-

पुराणे “दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गल्यविनाशनम् । केशवं पुज-
येद्बिहान् स्तवेन मधुसूदनम् । द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतोपे
प्रविशेद् गृहम् । एहोति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पश्चाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः । उत्तानशय्या-
सनपादुकादि निष्ठुतिदुर्दर्शनमैथुनानि । नेष्टानि शब्दाश्च
तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः । विसर्जयति यद्येक
एकस्य प्रतिषेधति । सविरोधोऽशुभायातुर्याहो वा बलवत्तरः ।
अनुत्तोमगते प्रदक्षिणसुरभौ देहसुखेऽनिले गतः । तिमिरा-
लिंगमस्तिमाक्षिरप्रसभं हन्ति बलानि विद्विषाम् । ध्वजात-
पत्राब्जधसन्निपातक्षितौ प्रयागे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो
वाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्नृपतेः क्षयाय । षोषादि
चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत् । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां
ब्राह्मणानुपमन्यते । स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव
च । ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् । यात्रा-
काले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निसेवते । रोगार्तः क्षौण्कायश्च स
निवर्त्तते वा न वा । कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-
ष्ठते । नासौ प्रतिनिवर्त्तते दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः । कटुतैल-
गुडक्षीरपक्वमांसाशनन्तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहादराधितः
स निवर्त्तते” । वराहपुराणे । “दृष्ट्वा दकाव्येषु वनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः स वृषाः स वत्साः । क्षीरं प्रमुञ्चन्तु मुखं स्वपन्तु
श्रोतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः । इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन्
पामुत्सृजन् । महाभयेषु सर्वेषु विषमेषु समेषु च । प्रयाण-
काले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्” । मत्स्यसूक्ते “वलिकर्मणि
पात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः” । ध्वनिरुलुध्वनिः । दीपिकायाम् । “सिद्धा-

तत्कादर्शपयोऽञ्जनानि बह्वैकपञ्चामिपपूर्णकुम्भाः । उष्णीष
 भृङ्गारनृबद्धमानपुंयानवोणातपवारणानि” । भृङ्गारः कनका-
 लुका । “दधिमधुघृतरोचनाकुमार्योर्ध्वजकनकाभ्युज तव
 पौठगङ्गाः । सितवृषकुसुमायुधानिमीनद्विजगणिकासजनाय
 चारुवेशाः । ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभस्यद्विरदमृदङ्गाङ्ग-
 चामरायुधानि । सरकतकुरु विल्वपद्मरागस्फटिकमणिप्रसु-
 खाय रत्नभेदाः । स्वयमथ रचितान्य यत्नतो वा यदि कयि-
 तानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकला ततो धरित्री
 ग्रहणभृगानभनयुतेरुपास्य निर्गतस्य तु द्वाराद्यैः” शिरसश्चा-
 भिघातनम् । “छत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम् ।
 करीशगर्भिणो वापि भग्नभाण्डावलीकनम् । कार्पासीपध-
 क्षुष्टधान्यलवणक्षौवास्थितैलं वसापङ्गाङ्गारगुडादिचर्मसक्तः
 क्लेशायः स व्याधिताः । यान्तोन्मत्तजटोर्भनं तृणतुपक्षत्तृष्णा-
 मतकावयो मुण्डाद्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणयाशुभाः ।
 कुटुम्बकलहा गृहज्वलनमात्तत्रं योपिताम् । विडानसमरं
 क्षुतस्त्वलितमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपिता मद्दिपयोथ
 युद्धं भवेत् । प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नये” ॥
 यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि । स्वप्नेऽपि
 तानि शुभाशुभानि विड्लेपनं पुनर्धन्यम् । एकस्यां यदि
 चेद्रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्” । तथा च मत्स्यपुराणे
 पुरुरवसा कृतम् । “कृतकृत्यो यथा कामं पूजयित्वा जना-
 र्दनम् । सप्रप्तुं देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः” इति । दृश्य-
 प्राकथनं धन्यं पुनः प्रस्थापनस्तथा । प्रातःप्रातः तिनैर्दोमौ
 ग्राह्यणानाद्य भोजनम् । स्तुतिश्च वागुदेवस्य तथा तस्य च
 पूजनम् । चतुस्त्रयं भुजस्त्रयं तथा दुःखप्रदर्शनम् । शष्पुण्ड्राच्च
 सप्तत्यानमस्त्य शसयाग मे । चमत्स्वरूपो भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाश्वत्थं पार्थयेद्दोषसूचने । चिन्ता-
दुष्टेन शोकेन व्याधिप्लेनेन वा पुनः । कामशुष्केण चित्तेन
स्वप्ने न फलभागभवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-
हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापौघवानि च" । एव-
मेषां सूचकत्वं न कारकत्वम् "पादित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा
यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगौ अरोगौ सुखमाप्नुयात् ।
दोषमत्र फलं वस्तु कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते
लभते चोत्तमां ग्रियम् । उषानहौ च कृत्स्नं लब्ध्वा यः प्रति-
पृष्यते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो निम्बिनः स्त्रियः । यद्वदन्ति नरं स्वप्ने
तत्तथैव भविष्यति । आरौहणं गोहयकुक्षराणां प्रासादशैलाग्रव-
नस्पतीनाम् । आरुह्य भोक्तां प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा रुदित्वा ध्रुव-
मयं नामः । भक्षणश्चार्द्रमांसस्य मत्सरस्य पायसस्य च । दर्शनं
रुधिरस्यापि घ्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं
क्षौरस्य शोभनम् । क्षौवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् ।
उरगो वृषिकस्यैव जलोका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः
व्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्तानि सुशोभनानि कार्पा-
मभस्मास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं धन्यं यच्छिदाहो
गृहादिषु । शुक्लपीताम्बरा नारौ शुक्लपीतानुलेपना । अथ-
गूहति यः स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारौ
रक्तकृष्णानुलेपना । अथगूहति यं स्वप्ने व्याधिं मृत्युञ्ज
निर्दिशेत् । वराहर्षणरोद्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं
पश्चिमांशानां तैमस्य कृगरस्य च । गर्तनं हसनक्षैव विवाहो
गीतमेव च । तन्मोघाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् ।
दिश्यान्तरोचभोमानामुत्पातानान्तु दर्शनम् । स्वप्ने पश्यति

जात्मानं रक्ताम्बरविभूषणम् । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
चीरनम्रता । छत्तवाचरणं पातो दोलारीहस्य निन्दितः” ॥
इति स्वप्नफलम् ।

“सर्वतः क्षुतमशोभनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति ।
केचिदाहुरफलं वस्त्रात् क्षतं वृक्षपीनसितवालक्षतञ्च ॥ वित्तं
ब्रह्मण्ये कार्यसिद्धिरतुलाशक्ते क्षुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विषि कलिलांभः समुद्रानये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसत्तिलं
दिव्याङ्गना चीत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्ग्लक्षणं
स्वप्नने । श्वेष्टीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कीविदाः” ॥
विष्णुधर्मोत्तिरे । विष्णोरित्यधिकृत्य “नाम संकीर्तनं नित्यं
क्षुतः प्रसवसितादिषु । वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वाङ्गा नात्र
संगयः” ॥ अतएव विष्णुपुराणम् । “स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते । पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं
हरिम्” ॥ युद्धयात्रायाम् । “यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्दिशेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम् ।
राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशैरभो-
ग्यानि मृतपक्ष्यगतानि च ॥ मृतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवार्ध-
मध्यगम् । जीवपक्षे क्षयानाथे मृतपक्षे रवो स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा
युक्ता जीवपक्षे व्यवस्थिता ॥ तत्र क्षेमं जयोलाभो यात्राकाले
न सशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थिता चन्द्रमास्करो ॥
तदा हानिर्भयो भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्यः स्यादमृतोपमम् ॥ मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलावलम् । युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायौगिन लभ्यते ॥ उत्प-
पत्त्यौ तु तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरी । इष्टा नाद्यो हता
धिष्टोऽपि भागात्तथेयके ॥ अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन योगात्तत्काल-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्यसेष्टकालिकः । अहो-
 रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ विद्यमण्डले ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले विशेषतः । दण्डैश्च पञ्चभौरात्रावेवं स्युर्द्वादशं
 क्रमात् ॥ लग्नवद् भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेषक्रमात् क्रमः” ॥
 इष्टा नाश्वः कर्मकालीनदण्डसंख्या सूर्योदयावधि गतरात्रि-
 प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः पष्ट्या
 यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राङ्गयुक्तः सप्तविंशा-
 धिकश्चेत्तमपढाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः
 शेषस्तद्वोदयावधि कर्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-
 नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य-
 पक्षे सूर्यभुक्तनक्षत्राङ्गयुक्तो लब्धाङ्ग इति विशेषः । “प्रवासः
 सुस्थता मृत्युर्द्वांसं जायाञ्चरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रीडा
 सुप्तिर्मुक्तिश्च मेपतः । एताच्चेद्वादशावस्था शशाङ्कस्य दिने
 दिने । शुभाशुभेषु कार्येषु फलं नाभ्यनुरूपतः” ॥ इति तत्-
 कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यव्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्ट्या ।
 हरिवर्गे “भरणं सङ्गमानानां युद्धरतां विजयो ध्रुवम्” ॥ विदे-
 शगतभ्रात्रान्वेषणाय न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
 “ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति
 तथा तन्न कार्यं विजानता” ॥ ततः समस्तापृथिवीं द्रष्टुं
 गतानां हर्ष्यज्ञादीनां तदनुगामिनाश्च तदभ्रातृणां सबलाज्ञा-
 दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेऽपि । “ततःप्रभृति
 न भ्रातुः कनौयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति
 तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथावरित्ते शुभदे च चन्द्रे पापेषु
 केन्द्राष्टमवर्जितेषु । ग्राम्ये स्थिरे वा निजमे सुलक्ष्मे गृहं
 विगोदा न मिहत्तमूपः । परविषयपुरातो साधुदेवद्विजसं
 कुलजनवनिताय स्थाधिपो नोपरुम्यात् । विहगतुरगशस्त्रा-

वार्त्तभीतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्त्तं हृष्टसैन्यो विशेषः ।
पुष्टैः शुक्रेन्दुजौघैः भुवलयुवलयभिदिष्णुमैत्रेन्दुपौष्णैः सप्तर्गने
पापजन्मोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्दारसौम्यैः । त्रायारिस्थे-
रयाष्टव्ययगृहरहितैः सदग्रहैः केन्द्रकोणे वीर्याव्ये चतुर्यांशे
सुदिनतिथिशुभेन्दो नृपस्याभिप्रेकः” ॥

अथ छत्रचक्रम् । “ग्राहो चक्रं खमालिख्य छत्रत्रयं सुशो-
भनम् । अश्विन्यादिलिखितत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अश्वि-
न्याद्यं मघाद्यश्च मूलाद्यश्च क्रमेण तु । उत्तरे पूर्वदक्षे च
एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचीमध्यरेखायादेशान्यन्तं ह्यया-
धिपः । आग्नेय्यन्तं नराधीशो नैऋत्यन्तं गजाधिपः ॥ अक्षा-
ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु । एषां छत्रविभागेन
ज्ञातव्यश्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूभृतामृक्षं यत्र छत्रे व्यव-
स्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं
कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतदग्रहः । आसनं कौलकं रज्जु-
नवमेढाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य छत्रे स्थितः सौरिः भङ्गं तस्य
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदाम्यहम् ॥
चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिस्तु जायते । दुर्भिक्षञ्च भवेद्दोरं
प्रजापीडा न संशयः । कलसस्ये भवेद्युधं रणे भङ्गो महद्भयम् ।
घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थेऽर्कतनये
पट्टराज्ञी विमश्यति । चलच्चित्ती भवेद्राजा भयभोता च
मेदिनी । यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतदग्रहः । तदा
तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः । आसनस्य भवेद्वाय
आसनस्ये शनैश्चरे । युवराजक्षयः कौले वन्धनं रज्जुसञ्चिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिकृत्तफलो न हि । वक्रगः क्रूरः
युक्तश्च सर्वक्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्या यदा
जीवेन्दुसंयुताः । उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरश्चतुष्टयश्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वच्छत्रविनाशाय सूचितं
पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कश्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षि-
णाशापतेच्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु
यत्र यस्य च सम्भवः । उक्तग्रहसमायोगाच्छत्रभङ्गं विनि-
र्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भीम-
शो गुरुराह च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा हानिकराः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभद्वराः । क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरश्चन्द्रः
पूर्णस्तथाशुभः । सौम्याः क्रूराः यदा कृते दृष्ट्या वै कृत्र-
संस्थिताः । कृत्रभङ्गी भवेत्तस्य परचक्रागमेन च । नृपनामार्च-
गोराहुः केतुर्वा यदि संस्थितः । कृत्रभङ्गी भवेत्तस्य विष-
दानेन भूपतेः ॥ रुमयां साहसं यात्रां लृणाखगजवाहनम् ।
विषदृष्टं त्वजेद्राजा कृत्रस्ये क्रूरखेचरे ॥ एवं ज्ञात्वा यदा
राजा करोति ग्रहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तत्त्वे तेन शास्त्रो
भवेन्नृपः ॥

अथ सिंहासनचक्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहा-
सनत्रयम् । सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकशु नरात्मकम् ॥ अश्विनौ-
मघमूनाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे
मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूनाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं
नृपतित्रयम् । इतरेषु च षाट्पु नृपनामर्चतो वदेत् ॥ शुभा-
शुभमिदं सर्वं यत्र यस्य गनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन
एकैकस्यासनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासन-
न्तथा । ग्रहेर्वधवशान्त्रेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ अथ
आधारगे राजा अभिषिक्तो यमासने । पराधीनगतं राज्यं
कुर्वते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋक्षेण मीतिशुक्तो भवे-
न्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥ पट्टं ऋक्षे
यदा राजा उपविष्टो नृपायते । पूर्वराजस्थितेस्तुल्यचिरं पावः

यते मङ्गौम् ॥ सिंहरूपो भवेद्वाजा सिंहर्चेणासने स्थितः ।
 संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते
 धिष्ये तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलधित्तो महाक्रोधी प्रजा-
 पीडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके ।
 शुभावस्था शुभे सन्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समा-
 योगे उपविष्टो य आसने । उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं
 करोति सः ॥ क्रूरग्रहगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं
 भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋषयः सौरि-
 रनाहृष्टिं करोति च । दुर्भिर्घ्नं रौरवं तत्र प्रजापीडा च
 जायते ॥ आसने च यदा सौरिर्युद्धे भद्रप्रदा भवेत् । अथवा
 व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः
 पट्टराश्रौ विनश्यति । प्रियो वाय कुमारी वा मन्त्रिवन्धु-
 चयोऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
 तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्तसमी नृपः ॥ अनिराह्वर्कमा-
 हेया यदा चन्द्रेण समुताः । यस्यासनगता एते तस्य राश्री
 भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
 आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी जनैधरः । एवं शुभफलं दद्या-
 द्वेषमन्त्रो न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो
 गुरुः ॥ इति बन्धघटोपहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचित ज्योतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम् ।

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् । सुनौन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ मलिन्नुचे दायभामे
सुस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जम्भाष्टमौ-
व्रते ॥ दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनो-
त्सर्गे वृषोत्सर्गव्रते ॥ प्रतिष्ठायां परौक्षायां ज्योतिषे
वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाह्निके कृत्वे चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे । इत्यष्टाविधतिस्थाने
तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ प्रणम्य भारतीकान्तमज्ञानध्वान्त-
भास्करम् । सता सुदे स्मृतेस्तत्त्वे तत्त्वं भाषे मलिन्नुचे ॥
मासशब्दं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च । प्रकृतौ विकृते-
धर्मः पक्षादिकालनिर्णयः ॥ चान्द्रमावननाक्षत्र सौराणाञ्च
निरूपणम् । तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः ॥ सिद्धा-
कादौ न यात्रा स्यादद्याष्टौ व्यसनानि च । देवस्य लक्षणं
कर्मसिद्धये देवपौरुषो ॥ कामस्य हेतवः कष्टो रिपुर्ष्वर्पदा-
नकम् । पगस्यस्य सुनेर्वाच्यमुत्तरायणशक्तयोः ॥ चूडोप-
नयनं सन्ध्याकालेऽतीतेऽपि सा भवेत् । सौमन्तोन्नयनं जाते-
ऽप्युपनायोत्तरावधि ॥ स्नाने च कार्तिकादेस्तु सौरचान्द्रवि-
कल्पनम् । तदगत्तो प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा ॥ स्नान-
तर्पणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्यास्ततिस्तथा । पौर्णमास्यन्तमासेन
मूलकानामभक्षणम् ॥ सौरेण माधवस्नानं नाक्षत्रस्य प्रयो-
जनम् । चान्द्रमौरोन्नकार्याणां वाक्ये माघो तथाविधो ॥
अन्यत्र सुख्यचान्द्रः स्यादयोज्ञेष्वस्य साधकम् । मासशब्दस्य
दर्शात्समकाले साधकाक्षरम् ॥ तिथेर्नक्षत्र दिनत्वञ्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता । अर्थशास्त्रस्य भोगानां त्रिपुरुषत्वनिर्णयः ॥
 त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो लग्नमानादिनिर्णयः । नाक्षत्रवत्ता-
 रैरायुर्मताह प्राक् तिथौ तथा ॥ पाष्मासिकाब्दिके आक्षे-
 पैवादेशान्द्रवाचिता । हेतुवन्ध्यायचर्चात्र मेघादिराशिनिर्णयः ॥
 शक्तिप्राहकमानश्च चैत्रादेरब्दवाचिता । मङ्गल्यैष्टी विचारोऽत्र
 संवत्सरनिरूपणम् ॥ लक्षणं मलमासस्य तद्युग्मस्यैकहायने ।
 विचारः सावनाहेन सहवारप्रवर्त्तनम् ॥ क्षयमासा द्विमासत्वं
 संक्षेपो मलमासके । दोषाकालविधानश्च दोषा प्रतिप्रसूतिका ॥
 शूद्रस्योद्धारयुद्धान्तनिषेधश्च स्त्रिया अपि । सूतकेऽपि च
 पूजादिरथोच्ये विष्णुकीर्त्तनम् ॥ अधिमासे विवाहादिनिषे-
 धस्य निरूपणम् । सपिण्डीकरणश्राद्धात् सिद्धिः स्यादाब्दि-
 कस्य च ॥ ग्रहदोःस्यफलस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः ।
 स्नाने शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलिगुचे ॥ दत्तनष्टस्त्रणदानं
 गजच्छाया निरूपणम् । शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः
 पृथक् क्रिया ॥ मघानिमित्तके श्राद्धे पुत्री पिण्डं विवर्जयेत् ।
 अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धकृतं भवेत् ॥ पार्वणासन-
 दानादौ ये चात्र त्वेति भाषणम् । पर्युदासो गयायान्तु काल-
 दोषा प्रतीक्षणम् ॥ नवाक्षश्राद्धकालश्च त्रिजन्मादिविवेचनम् ।
 कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्य व्रतं तथा ॥ ऋतुभेदात्तयो-
 त्पाते दोषाभावविनिर्णयः । काम्य कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्त्तव्यं
 सुसुचुषा ॥ मङ्गलानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम् ।
 व्रतं यन्मलमासाहं पिष्टपक्षमृतक्रिया ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षौष-
 श्राद्धसम्यक् निरूपणम् । मलमासे त्वमावास्या प्रत्याब्दिकविवे-
 चनम् ॥ सपिण्डनस्यापक्षयीं गर्भकृत्यादिहेतुकः । सत्रास-
 प्रतिषेधश्च क्लृप्तौ क्षत्रविशोर्भवेत् ॥ पुत्रेतरस्य कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं
 नृताहनि । न पार्वणं कदाचित्तु दर्शादिकमृतस्य च ॥ मल-

मासान्तरेऽपि स्यान्नलमासमृतान्दिकम् । निबन्धान् बहुधा-
लोच्य निबध्यन्ते सतां सुदे” ॥

अथ मासशक्यम् । तत्र लघुहारीतः । “इन्द्राम्नो यत्र
हयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमो स्मृतो मध्ये
समाप्तो पितृसोमको” ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । “तथाहि
अमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत” इति श्रुतिविहितदर्शपोर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-
ज्ञापकश्रुतौय समामनन्ति यथा “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्याश्चाश्रुतो भवति उपशुयाजमन्तरा यजति
ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति” । ताभ्याम्
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-
याजाग्नीषोमीय एकादशकपालयामास्त्रयः पौर्णमास्याम्
आग्नेयाष्टाकपालैन्द्र-दधि-पयो यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-
त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासोपदानि प्रतिपत्-
सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्गोमरुतः प्रतिपदोर्गोमरुतः तथा
च “हे ह वै पौर्णमास्यो हेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतोपरेद्युः” । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यो पौर्णमासो
प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ शतपथब्राह्मणेऽपि
“पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमद्वयं जतौति” । स्मृतयश्च यथा
गोभिलः । “पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः” ।
पारस्करः । “पक्षादिषु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपौर्णमास-
देवताभ्यो जुहोतैति” तथा कल्पसूत्रम् । “दर्शपौर्णमासाभ्यां
मास यजन्ते पक्षादौ यज्ञविस्तारवस्त्रिन्निति” । अन्यार्थः ।
यावज्जीवकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतौभूतयोर्विकृतौभूतौ मास-
साध्यो दर्शपौर्णमासौ कोण्डपायिनामयनौयो पक्षादौ यष्टयो ।

अत्र पक्षादौ यद्विस्तृतसर्वस्मिन्निति । नमासीत्यनेन विकृति-
 गतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतीभूतयोरपि दर्शपौर्णमासयोः
 पक्षादिकालत्वमवधारितम् । यथा ज्योतिष्टोमे । द्वादश-
 शतगोदक्षिणा विभागः षोडशत्विजां तद्विकृतीभूते सत्रात्मके
 द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनोदोचयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णी-
 यते । तत्र विभागं मनुरप्याह । “सर्वेषामर्द्धिनो मुख्या-
 स्तदर्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशश्चतुर्थीधैकपादिनः” ।
 दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वाद-
 शाद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रस्त्र
 इतरेभ्य इत्यत्र षोडशानानृत्विजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो
 वर्गा इति तेन दर्शपौर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र
 शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नी ह्वयेते समासादिः मध्ये मासमध्ये
 कृष्णप्रतिपदि अग्नीपोमौ ह्वयेते इति कृत्वा स्मृतौ एवममा-
 वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति श्रुत्यक्तपिण्ड-
 पितृयज्ञाङ्गाग्नीकरणहोमीयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्र-
 प्रकाश्यौ पितृसोमकौ समाप्तौ मासममाप्तौ अमावास्यायां
 ह्वयेते इति कृत्वा स्मृताविति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्त-
 कोर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयताया
 मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसौरादौनां गौणतायामपीति ।
 अत्र “पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्तयः । यागकालः
 स विज्ञेयः प्रातर्युक्ती मनीषिभिः” ॥ इति बोधायनवचनेन
 ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपौर्णमास्यंशोऽनि-
 यततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त श्रुत्यादेः छन्दोग-
 परिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि
 समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तद्व्यटिकेति । तथा च
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

क्षरम् । 'पूर्वाह्ण एव कुर्वीत बिभेऽप्यन्ये मनीषिणः' ॥ बिभे
 द्वितीयाविभे पक्षादावेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोग-
 व्यवच्छेदपरम् । तथा कालादर्शकालमाधवीयप्रमृति दाक्षि-
 ण्यात्य वैदिकग्रन्थेषु गर्गः । 'प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः
 समाप्यते । पुनः प्रणीय कृत्तेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः' ॥
 प्रणीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । 'आवर्त्तने यदा सन्धिः
 पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह्न्याग इष्येत परतसेत् परेऽह्नि' ॥
 पूर्वाह्णपराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्द-
 पुराणम् । 'आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे ह्यपराह्णस्ततः परम् । आव-
 र्त्तनादासरस्य छायायाः परिवर्त्तनात्' ॥ प्राक् पूर्वाह्णः । अत-
 एवोक्तम् । 'अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये । अत ऊर्ध्वं
 न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन' ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधा-
 विभक्तदिनाभिप्राये तु लोकाक्षिः । 'पूर्वाह्णे मध्यमे वापि
 यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वेषुस्तदह्न्योग इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नह्नि
 शोभूते याग इष्यते' ॥ उपोष्येति नाक्षीरात्राभोजनपरम् ।
 किन्तु कृतेऽन्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उप-
 वासशब्देमान्याधानमुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः
 यथा उपाग्निन् शोयक्ष्यमाणे देवता वसन्ति एव विद्वानग्नि-
 सुपस्तृणाति । वृद्धशतातपः । 'सन्धियेदपराह्णे स्यात् पादः
 प्रातः परेऽह्नि । कुर्वाणः प्रतिपद्वागे तुरीयेऽपि न दुष्यति' ॥
 ननु चान्द्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं
 यथा 'चन्द्रमाः कृत्वापक्षान्ते सूर्येण मङ्ग युज्यते । सन्निकर्षा-
 दघारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मार्गयान्द्र इत्य-
 भिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ॥
 आदित्यरात्रिभोगेन सोरो मासः प्रकीर्तितः । सर्वर्चपरि-

वर्तेस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात्
दर्शात् । अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमार-
भ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालश्चान्द्रः । एतेन
सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं
निरस्तम् । विंशदहोरात्रात्मकः सावनः आदित्येक्षराशि-
भोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति
चतुर्विधा मासाः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “चान्द्रः शुक्लादि
दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं
मासः सभास्करः । सर्वर्चपरिवर्तेस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥
सैव चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासीजेष्वित कर्मसु ते कीदृशा
इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोप-
पत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात् ।
अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव
शक्तिः ।

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
“आष्टिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ
स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ॥ प्रथमादिपरं यात्रा-
ग्रहचारपरम् । यत्कमसूर्यभोग्यराश्यन्त्रेण यच्च विशेषोद्-
गयनादिविहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्य-
माणत्वात् तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सवभृति-
हविर्प्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुसवनसौमन्तोषयननाम-
करणाक्षप्राशननिरुक्रमणचूडादिपरम् । तत्र चूडादावेकैव
सौरसावनग्रहणं पश्चादुपपादयिष्यामः । तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे । “अध्वायनश्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवसेत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोकाश्च यस्याहवहारकर्म” ॥
अध्वायनम्, पध्वगमनं यावेति यावत् । सवत्सरप्रदीपे । “सिद्धे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे । यात्रीद्वाष्टगृहारम्भचौर-
 कर्मणि वर्जयेत्” ॥ एतन्मासद्वय यात्रानिषेधो राजेतरपरः ।
 राज्ञः कार्यानुरोधात् सर्वदा यात्राविधानात् । यथा मनुः ।
 “मार्गगौर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं
 वापि चैत्रं वा मास प्रति यथावलम् ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
 यदा पश्येत् भव जयम् । तदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थितो
 रिपोः” ॥ व्यसनान्याह स एव । “कामजेषु प्रसक्तो हि
 व्यसनेषु महीपति । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव
 तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्न परीवादस्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं
 वृथाद्या च कामजो दशकी गणः ॥ पैशुन्य साहस द्रोह
 ईर्ष्याभूयाथदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
 ऽष्टकः” ॥ अक्षो द्यूतक्रोडा । तीर्थत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
 त्रीणि । दश पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविस्करणम् । साहसं
 माधोर्वच्यनादिना निघट्टः । द्रोहो जिघांसा ईर्ष्याऽन्यगुणा-
 महिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविस्करणम् अर्थदूषणम्
 अर्थानामपहारः दयानामदानाच्च । अतएव दीपिकायाम् ।
 “दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्देवान्वितो नृपः । योज्या देवा-
 न्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि ॥ व्यसनी विनष्टधर्मा
 त्रिविधोत्पातघोडितो यथ । पुरुषः स दैवहीनः कथितो
 देवान्वितोऽन्यः” ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः । “दैवे पुरुषकारे
 च कर्मसिद्धिर्धैवस्थिता । तत्र दैवमभिध्यक्तं पौरुषं पौर्व-
 देहिकम्” ॥ अभिध्यक्तं फलोन्मुखोभूतम् । मनुरपि । “युक्ते
 दैवे च युज्येत जयप्रेष्वर्थपेतभौः । साम्ना दानेन भेदेन
 ममक्षेरयवा पृथक् ॥ विजेतु मयतेतारीन् न युदेन कटा-
 चम । अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युद्धमानयोः । परा-
 जयसंघामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् । त्रयाणामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये । तथा युजेत संयत्तो विजयेत
रिपून् यथा” ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान् । कष्टरिपुमाह
न एव । “प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च । कृतञ्च
धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं वृधाः” ॥ कालोऽपि फलहेतुरि-
त्याह मत्स्यपुराणम् । “दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम ।
व्रथमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम् । क्षपेवृष्टि-
समायोगाद्दृश्यन्ते फलमिद्वयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवा-
काले कथञ्चन” ॥ सत्राणि गयामयनादीनि माससवस्वर-
साध्यानि । लीक्यं व्यवहारकर्म भृतिवृद्धादिकं मासेन
यास्यसि मासेन दास्यसीत्यादिकम् । अगस्त्यार्घ्यदानं सौरेण
सिंहराशौ विधानात् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अप्राप्ते भास्करे
कन्यां शेषभूतेस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं ददुरगस्त्याय गौडदेश-
निवासिनः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तीर्थं विनिक्षिप्य सितपुष्पा-
क्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ।
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र
कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनन्तु । “वातापिर्भक्षिती येन
वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषिती येन स मेऽगस्त्यः प्रसौ-
दतु” ॥ गन्धादिकन्तु । अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशे-
षानुद्देशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति
गन्धादावपि प्रयोगाद्बर्तृधर्मत्वात् इति रत्नाकरः । तत्पक्षार्घ्य-
मन्त्रस्तु । “लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृहान-
र्णार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणि वल्लभे” । आश्वलायनः । उद्ग-
याने अपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मापनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके” । विवाहे विषय-
भेदमाह गृह्यपरिशिष्टम् । “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरो-
क्ष्यं नाधर्म्येषु” ॥ व्यक्तं भुजवले । “अहशुदिमश्दशदि”

मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति
 कान्यवानाम् ॥ ननु “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठष्वेवाष्टकासु
 च । मार्गे च फाल्गुने चैव आपादे कार्तिके तथा । पक्षयो-
 र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रत-
 बन्धशुभक्रियाम्” । इति भुजबलोक्तं कथं सङ्गच्छता उपन-
 यनम्याशुलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि
 उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-
 षितम् असमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु
 उदगयनादीनां यथासम्भव नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति
 हरिशर्मा । गोभिलेनापि “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि
 प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति यामदयात्मकपूर्वाह्नमप्य-
 धिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन
 खगट्टोक्तानां प्रौष्ठपद्याम् उपकर्मकरणस्यामावास्यायामप-
 राह्णे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विरुद्ध-
 विहितस्य ऋतुकालगर्भसन्दन-पूर्वकालपष्ठमासादि विहिता-
 धामपुंसवनसोमस्तोत्रयनादीनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थानुप-
 पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवार्थं तत्तद्विशेष-
 विधानादेव सिद्धेर्नायं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-
 मन्तरायमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तौ केवाश्विज्ञोपः यथा अष्ट-
 कापिण्डपितृयज्ञादीनां विद्याकराद्विकृत्येऽपि । “अकाले
 चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातीतञ्च यत्
 कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” । यत् कर्म यस्मिन् काले विहितं
 तत्कालाभावेऽपि नाङ्गान्तरामाव इव तत्कर्मोत्तुष्टानं नित्य-
 कर्मसु यथायत्नोत्पदेयस्य कृतिषाध्यात्ममात्रविशेषत्वात्
 कालम्यानुपादेयत्वाच्च तथेति । तदुक्तम् “अङ्गत्वेऽपि च कालश्च
 न त्यागोऽन्याद्वयत् कृतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म-

विधीयते” ॥ वचनात् कालातिपत्तो केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं
 कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तद्यथा सांख्यायन-
 गृह्यम् । “अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत
 उत्तरापरामिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां
 महाव्याहृतौः सावितोः स्वस्थयनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-
 मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्” इति । उत्तरापरामिमुखो वायु-
 कोणाभिमुखः कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-
 गष्टमभागमिति यावत् । व्यासः । “सन्ध्याकाले व्यतीते तु
 न च सन्ध्यां समाचरेत् । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
 समाचरेत्” ॥ जपे स्मृतिः । “कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय-
 णाधौ मुखौ करौ । मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एव सुदा-
 हृतः” । पितृदयितायामप्येवम् । यत्तु काशौखण्डम् । “विधि-
 नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत् । अयमेव हि
 दृष्टान्तो बन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा” । इति तदकृतप्रायश्चित्त-
 पत्रम् । हरिहरपद्धतौ । “यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्य-
 न्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि” ।
 यद्देति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् आगामिक्रिया-
 मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
 सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत्
 कथञ्चन । इत्थैतदेव कुर्वीत ये दूषणयनादधः” । एतदिति
 महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम् । अधः पूर्वम् । वृद्धद्राज-
 मार्तण्डे । “या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन । अद्दे
 निधाय तं बाल पुनः संस्कारमर्हति” ॥ देवलः । “सकृच्च
 संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः
 संस्कृतो भवेत्” ॥ संस्कारकृतनियमसमाह नारदः । “येषान्त

न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
 पैतृकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितर्ये स्वांशादुद्धृत्य वा
 पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 क्रमाद् भ्रातृणां येषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वा-
 पर्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयकः । विवाहे तथा
 दर्शनात् । कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावात् तथा नियमः ।
 बृहद्वाजमार्त्तण्डकृतचिन्तामण्योर्मण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा । “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । कर्ण-
 षट्कं विजानौयात् गर्हितं तच्चयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये
 शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे । वर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठादि-
 भावना ॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च ।
 कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरणभवेत्” ॥ भ्रातृभिरिति
 बहुवचनादन्येषां पक्षणम् । अतएव नारायणपद्धतौ “अष्टौ
 संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्ये
 वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यत्रान्यो वेत्युक्तम् । न च प्रागुक्त-
 गोभिलसूत्रे उदगयनादावसमाम्बरकरणम् एकैकस्यानुगुण्यद्योत-
 नार्थं समुच्चयोपलब्धो महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्या-
 नात् दक्षिणायनकृष्णपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ता-
 म्बलायनवचनेन चोडकर्मोपनयनयोर्विशिष्य उदगयनशुक्ल-
 पक्षयोर्विहितत्वात् । भोजराजेनापि । “माघादिमासषट्-
 केषु शार्ङ्गिणः शयनावधि । चूडकर्म प्रकुर्वन्ति सुनयो व्रतमेव
 च” ॥ इति व्रतमुपनयनम् । कृत्यचिन्तामणौ दक्षिणायन-
 निषेधोऽपि । “रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।
 यतश्चन्द्रादिकं तस्मात् चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥ तत्कथमुपन-
 यनादिके विशिष्य मार्गादिकृष्णद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते ।
 दक्षिणायने वैष्णवोपनयनविधानात् कृष्णपक्षे प्रायश्चित्ता-

मनियतमापद्येत । सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-
 युक्ता योपिद्वयवधारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि
 “अगोचर्यपगमे नामधेयम्” इति विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तर-
 टिनपरमेकादशपटं पूर्वोक्तसूर्यसिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकस्य
 सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्माद्गर्भा-
 धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्तुमाहचर्यात् सीम-
 न्तोन्नयनादावपि मासवर्षगणनायां तथेति अतस्युपोपनयना-
 दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु मोरेणेति सिद्धम् ।
 एवमेव इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेवः पाप वीजगर्भ-
 समुद्भवं शुक्रगोणितसम्बन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं
 याति नित्यत्वेऽप्यातुं पङ्क्तिमेतत् । उपनयनीत्तरावधिमाह
 याज्ञवल्काः । “आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
 ब्रह्मचर्यविशां कालं औपनायनिकः परः” ॥ आह अभि-
 विध्यर्थः । मर्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वेनाभिविधेरेव
 बलवत्त्वात् एवमेव महभाष्यसरलाभवदेवभट्टमिताक्षराकुल्लुक-
 मट्टकल्पतरुस्मृतिसारप्रभृतयः । शूलपाणिरपि याज्ञवल्कर-
 टौकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादार्थकतामाह यम-
 वचनात् । यथा “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विजेपेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवे-
 देषां प्रोवाच वदतां वरः” ॥ कुल्लुकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरु-
 मध्येतत् । अत्र ब्रूमः । “औपनायनिकः कालः परः षोडश-
 वार्षिकः । द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्वाच्चतुर्विंशतिः परः” इति
 कल्पतरुष्टतव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिक षोडशवर्षे
 वाप्य भूतः स्थित इति यावत् । तमधीष्टो भूतो भूतो भावीति
 ठक् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदवृद्धिः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो
 गुरुः भूतो भूतिगृहीतो दासः । राजमार्त्तच्छे कृत्यचिन्ता-

मणौ च मार्कण्डेयः । “विप्रस्य षोडशाद्वर्षाद्राशौ द्वाविंशतेः
परम् । वैश्यस्याष्टत्रिकादब्दात् सावित्री पतनं भवेत्” ॥
अष्टत्रिकाश्चतुर्विंशतेः । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाब्दा हि
विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य
परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
आभ्यां षोडशवर्षाद्युपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतन-
मभिहितं तद्गर्भजन्मप्रसूतिगणनाभ्यामविरुद्धम् । तथा च
ऊर्ध्वविन्तामणौ माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरि-
कल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदानी-
तु” ॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिवाक्यैकवाक्यतया न्यायसिद्ध-
तया च आपोडशादित्यादावाहोऽभिविध्यर्थतैव तत्रापि गर्भा-
तिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव । यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य
पेठौनसिवचनम् । “द्वादश षोडशविंशतियेदतीता अवरोहकाला
भवन्तीति” । तत् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायास्पत्तप्रापन-
परमिति गूलपाण्डुपाध्यायाः अत्र महाध्याह्मतिहोमः प्रायश्चित्तं
तदुत्तरं ब्राह्मप्रायश्चित्तमिति मैथिलास्तु । “विवाहादौ स्मृतः
सोरो यज्ञादौ सावनी मतः । शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेव
मासविधिः स्मृतः” ॥ शेषे सोरादिविषेयोलेखरहित इत्याहुः ।
गङ्गावाक्यावस्थां दधः । “चान्द्रेण त्रियिक्त्यन्तु यथाविहित-
माचरेत्” । कार्तिकादिस्नाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं
यथा कृत्यकोमुषां पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे
भासि विशेषतः । कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमादतः”
पद्मपुराणम् “तुलामकरमेवेषु प्रातःस्नानं विधीयते । इविध्यं
मध्यम्यं च महापातकनाशनम् ॥ अत्रोदितानुदितहोमशदि-
कल्पेनानुष्ठानमिति हेमाद्रिः । कार्तिके मन्थन्तु । कार्ति-
केऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जगद्गुरुः । प्रोत्थये तत्र देवेभ्य

दामोदर मया सह” ॥ मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । “संप्राप्ते
 मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
 व्रतरूपो नरोत्तमैः” । आरब्धकार्तिकादिकाभ्यस्नाने तु
 व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानु-
 कल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो
 युक्तश्चेतत् । “जिह्वां त्यजेयुर्निर्लभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्मिणाम्” इति सम्भूय-
 वाणिज्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्वो मित्रवञ्चकः । तं निर्लभं
 कृत्वा त्यजेयुर्वद्विष्कुर्युः । गारुडे । “गङ्गायां योऽवगाहन्ते माघे
 मासि नराधिप । चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् ।
 दिने दिने सुवर्णानां सहस्रान्तु विशाम्पते । तेन दत्तं हि
 गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः” ॥ पञ्चपुराणे । “मकरस्थे
 रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोस्पदेऽपि जले स्नान
 स्वर्गदं पापिनामपि” ॥ स्कान्दे । “मकरस्थे रवौ माघे न
 स्नात्वमुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं
 व्रजेत्” ॥ अनयोः सूर्यादयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा
 च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः “प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां
 प्राचीमवलोक्य स्नायात्” । दक्षोऽपि । “सम्यास्नान निशान्ते
 तु मध्याह्ने तु ततः पुनः” । यत्तु पञ्चपुराणम् । “माघे मासि
 रटन्यापः क्षिप्तिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं
 पतन्त पुनीमहे” ॥ इति तद्रटन्याप्यचतुर्दशीविषयम् । यथा
 यमः । “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्या चतुर्दशी । तस्या-
 सुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्” ॥ स्नाता स्नानकारी ।
 “अनर्काभ्युदिते काले माघे क्षणाचतुर्दशीम् । स्नात्वा मन्त-
 र्यतु यमान् सूर्यपापैः प्रमुच्यते” ॥ अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थं
 तम् अतो न उदयवेलायासित्वेन विरोध इत्याहुस्ताश्चिन्त्य

“परवचनाद्वैयोर्मध्ये सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-
फलम्” इति समुद्रकरमायधृतात् । किन्तु उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायामित्यर्थः । किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-
प्रातःस्नानकालोत्तरायधित्वमुक्तम् । तथा वराहः “तेजः परि-
हानिरुपा भानोरर्होदय यावत्” । अतएव “यो माघमास्युपसि
सूर्यकराभिताम्ने स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे । उद्धृत्य
सप्तपुरुषान् पिष्टमातृवंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदैहधरो नरो-
ऽसौ” ॥ इत्यत्र ऊपसि इत्यभिधाय सूर्यकराभिताम्न इत्युक्तं
सूर्योदयात् प्रागपि तत्कारसम्भवात् न तु सूर्याभिताम्न इत्युक्तं
विधिमाह पाद्मे । “माघमासमिमं पुण्यं साम्यहं देव
माधव । तीर्थयात्र्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् धरे ॥ दुःख-
दारिद्र्यनाशाय त्रीविण्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य
माघे पापप्रणाशनम् ॥ मकरस्यै रवौ माघे गोविन्दाच्युत-
माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥ एतन्नान्यं
समुच्चार्य ज्ञायाम्भोनं समाहितः । वासुदेवं हरिं कृष्णं
श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥ दिवाकार जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु
ते । परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्रप्रानि

चन्द्रग्रहाणादौ तु तदभावात् ज्ञानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति
 छन्दोगाह्निकादयः सध्याह्नज्ञानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु “तर्प-
 णन्तु शुचिः कुर्व्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
 भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” इति शातातपोक्त प्रधानतर्पणस्य
 प्रकृतौभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोमस्य तत्राह्नतर्पणे
 सम्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विहृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा
 ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकासत्वं विहृतीभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् ।
 किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्-
 पदार्थक्रमवाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा ज्ञानानन्तरं
 सध्याकाल आगते तर्पणमकृत्वैव सध्यानुष्ठानं युक्तमिति
 विद्याकरवाजपेयो व्यवहारोऽपि तथेति साधाधिकारे गारुडे
 “मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निम-
 ज्जेत द्वादशांशं लभेत सः” ॥ मार्कण्डेयः । “सितासितेषु
 यः स्नायात् माघे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः
 कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ॥
 माघे मासि प्रयागे तु गङ्गायास्तुनसङ्गमे ॥ वैष्णवानृते
 स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीताया यावद्भवति पूर्णिमा ।
 माघमासस्य देवेश पूजाविष्णोर्विधीयते” ॥ पौर्णमास्यन्त-
 माघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
 ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं
 भुञ्जा चरेत्साम्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं चतुर्विद्-
 गूढ एव च” ॥ तथा “वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च
 यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं सदिरासमम्” ॥ वैशाख-
 ज्ञानन्तु सौरेण यथा भविष्ये “गवामर्हप्रसूतानां सस्यं दत्त्वा तु
 यत् फलम् । तत्फलं लभते राजन् निषे खात्वा तु जाह्नवीम्” ॥
 नाचममासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । “नचचसत्राण्ययनादि

चैन्द्रीमसिने कुर्याद्भगणात्सकेन” । नक्षत्रसत्राणि माससाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सोमायनाख्य-
सत्राणि इति समयप्रकाशः । एव जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फल नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दौषिकायाम् “जन्मन्यृत्ते
यदि स्याता वारौ भौमशनैश्चरौ । स मासः कल्मषो नाम
मनोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादेभिधान्द्रसौरसाधननाक्षत्रमा-
सेषु कर्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्मोत्तरायुक्तवचनानि न तु शक्ति-
ग्राहकाणोति सिद्धम् । अतस्तत्त्वार्थमङ्गल्ये “मामपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य
फलभागभवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणाक्तेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषण किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च हेतुनिर्णये दर्शयाद्यादौ कृष्णादिरेव मामो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र मावत्सरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रयाणतिथिकर्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
साधारणतया तत्तिथिनियत ब्रह्मपुराणास्पृष्टादित्युक्तम् ।
आहचिन्तामणावपि आह्लादिकर्मणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धुभिरादरणादित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णावयोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्वकर्मणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदात्रयुक्-
कृष्णपक्षौयथाहेऽपि मुख्यचान्द्रत्वेन भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तद्वाश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीना व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजन
वर्त्तते निर्देशः । अथं विष्णुप्राप्तौ सौरेण्यभिलाषः अथ ह्य मासने
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुख्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
अतिसारे ब्रह्मपुराणम् । “तिथिहृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादि-

मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥
 सौरः सूर्यसंक्रमः । संकल्पे मासादिवदयोऽपि “ब्राह्मणा-
 नुपामन्त्रयेत् श्वोऽद्येति वा आहमाचरिष्ये” इति शङ्खलिखित-
 दर्शनात् । अद्यकृष्णाष्टमो देवोमिति वचनात् अद्यचन्द्रार्कग्रहण-
 मिति भविष्याच्च एतेनाहः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ
 चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-
 ल्लेखे मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-
 मारभ्येत्युल्लेखः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-
 न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात् ।

अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि । मत्स्यपुराणे ।
 “प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नौललोहितः” । इत्यादि चतु-
 र्दशकल्पानुक्ता “कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पौर्णमासो प्रजापतेः ।
 योडशो नारसिंहस्तु” इत्यादिना कुनविशत् कल्पानुक्ता “पितृ-
 कल्पस्तथान्ते तु या कुहर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य
 विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ॥
 अत्र ब्रह्मणोदर्शान्ते मासपदशङ्केतादन्येषामपि तथैव युक्तम् ।
 श्रुतिरपि “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति
 मामान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्वापरत्वेन विदधाति । सवत्सर-
 प्रदोषे । पटविशम्भतः “तत्र पक्षावभौ मासे शुक्लकृष्णौ
 क्रमेण हि । चन्द्रहृदिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रात्मकः । पक्ष-
 त्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्ण-
 पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” । पक्षतिः प्रतिपत् । अमर
 कोषे “पक्षो पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ” । अत्र
 यदि दर्शान्तमासे मासपदस्य शक्तिर्न स्यात् तदा चान्द्रमास
 इत्येव विदध्यात् । मासविशेषवाचनस्यैवाद्योऽपि चान्द्रे

शक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-
 शब्दस्यायं वृद्धिज्ञासहेतुर्नक्षत्रभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य-
 मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिहलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-
 यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । “सूर्वन्यान्तो माषो-
 माने ब्रोह्मन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमासचन्द्र-
 कालयोस्तथा” इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादश-
 भिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” । द्वादशभिर्भागैर्यदुयाति-
 तदेव यान् तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण
 कृष्णपक्षे विप्रकृष्टात् सन्निकर्ष इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंशं-
 शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिमारसंग्रहयोर्विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “त्रिंशंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-
 द्विप्रकृष्टसु भाग द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-
 रित्यभिधीयते” । तेनाकांषेक्षया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-
 गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककनाक्रियान्तक्षणा ।
 तत्र प्रथमकनाक्रियारूपा प्रतिपत् एषं द्वितीयदिः । सा च
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला क्लासरूपा चेत् कृष्णेति न च “षष्टमांशे
 चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः
 क्लृप्त भवेदनुः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्चतुर्दश्याः शेष-
 यामे पञ्चदश्याः क्लृप्तायाः सप्तारम्भात् एषं दशमस्तयामे आद्य-
 क्लृप्ताया उपपत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दशमस्तयामे पारिभा-
 यिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तवं क्षुत्तिक्ष्योतिःशास्त्रोक्तगण-
 नाविरोधात् उपपन्नोद्योगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिजः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति । परः
 सन्निकर्ष उपपद्यो भाषापरसममुखपातव्यायेन एकांशावच्छे-
 द्म एकराग्यवस्थानं स च दशमस्तयस्येतिभिचारो तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम् । “स्मृत्य-
 र्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम् । परस्परविरोधे तु
 न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणोतराज-
 नीत्यादिविषयस्य यदाह । “अनागमन्तु यद्भूतं पित्रा पूर्व-
 तरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम्” ।
 पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । “अनागमन्तु
 यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्भगतान्यपि । चोरदण्डेन तं पाप दण्ड-
 येत् पृथिवोपतिः” । इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रति-
 पत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च
 अर्थशास्त्रस्य विपुरुषीयेतरपरत्वेन सूचीचः । वृहस्पतिः ।
 “आहृता गोधयेऽङ्गिमागमश्चापि संमदि । तत्सुतो भक्ति-
 मेकैकां पीत्रादिषु न किञ्चन” । भुक्तिगोधनमाह कात्यायनः ।
 “साममो दोर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यतरोज्जितः । प्रत्यर्थि-
 मन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” । त्रिपौरुषे विशेषमाह
 व्यासः । “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तौ विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः” । इति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । वदमानोपाध्यायधृत ज्योतिर्वचनम् । “एकातिथिः
 कापि तदादि भूतातिथिस्मृतौयेति तिथिप्रबन्धः । मासः
 सचान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्माच्चान्द्रो कलामाप्य सदा प्रवृत्तः” ।
 एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशो यदि द्वितीया भवति
 तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः
 एव द्वितीयादि प्रतिपदन्तस्मृतौतीयादि द्वितीयान्त इति तस्य
 चान्द्रत्वं हेतुमाह यस्माच्चान्द्रो कलां वृद्धिचयार्हत्वेन प्राप्य
 तिथिनाम्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्तिथेरैकैककलाक्रिया-
 रूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभास-
 षष्ठम् । “अमा षोडशभागेन दैवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव अग्निः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने” । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानान्नो महाकला प्रोक्ता
अयोदयरहितत्वान्नित्या सक्स्त्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्च-
दशकलाः पौर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति
षोडशैव कलास्तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ । “तन्वन्ते
कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः” । कलिकाः कलाः ।
सूर्यसिद्धान्ते । “नाडीपञ्चा तु नाचत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्नामः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ ऐन्दवस्तिथि-
भिस्तद्वत् सक्रान्त्या सौर उच्यते” ॥ तत्त्रिंशता नाचत्रदिन-
त्रिंशता मासी नाचत्रमामः । तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशि-
विशेषावस्थानवशेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः
स्यात् तदधिक्यष्टिदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च
सिद्धान्तसन्दर्भे “सावनं दण्डाः पष्टिरष्टः खलग्नखगुणांशाध्या-
स्तदेनभ्येत्” दण्डाः पष्टिखलग्नखगुणांशाध्याः सावनमह-
स्तदेनश्च तेन सावनैनयोः पर्यायता । ऐनमित्यनेन खलग्न-
मित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमानं प्रतीयते । खगुणांशास्त्रिंशंग
प्रथमान्त-तृतीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दीपिकायाम् ।
“रामो गयेदैर्जसधिस्तु मैत्रेर्षाणो रमैः पञ्चखसागरैश्च । वायुः
कुवेदैर्विषयोऽह्युरमैः कमीत्क्रमान्मेपतुलादिमानम्” सन्नामां
दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणीकृतानि पलविपल-
रूपाणि सौत्सर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिक्यवशात् किञ्चि-
दधिकन्यूनानि च ततश्च दिनं दिनं यानि यानि भुक्तानि
तानि रव्युदयमग्नय रात्रिशेषप्रविष्टानि अशिशिष्टानि दिवसो-
यानि । एवं तत्समसलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धीनि ज्ञात्वा प्राद्यन्तलग्नमानयुक्तम-
ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य प्रातःकालविभागादि-
निर्णयः । अतः सावनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो
भवतीत्यनयोर्भेदः । नाक्षत्रमासफलन्तु । आयुर्दाये स्मृतं
प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्” इति तद्वदिति त्रिंशता एवं
यत्किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्स्वकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स “एकाङ्गेन
तु परमासा यदा स्वरूपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरस्यैव
स्यातां पाण्मासिके तदा” ॥ इति कात्यायनेनीलस्य “पाण्मा-
सिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकोये
तु दिवसे द्वादशापि च” इति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतपैठीन-
स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमासपरिचायकः । पूर्वोक्तयुक्त्या
शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकोये दिवसे स्मृताह्वे
एव पूर्वतिथौ पाण्मासिकाब्दिकविधानात् एकाङ्गेन तु पाण्मासा
इत्यत्रापि तथार्थत्वात् पूर्वस्मृततिथिं विहायापरस्मृततिथि-
मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा । अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-
विवक्षया प्रागुक्ततमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-
निहिः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वस्मृत-
तिथिमादाय मासवर्षगणनेन स्मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्-
पूर्वदिने मैथिलानां यत् पाण्मासिकद्वयकरणन्तद्वेयमिति
मिहान्तचिन्तामणौ चान्द्रे भासि अन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
यथा । “मस्यन्ते परमौयन्ते स्वकालावृद्धिहानितः । मास
एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥ मासयन्द्रस्य वृद्धिच-
याभ्यां स्वकालायन्द्रसम्यन्धिकाला मस्यन्त इति मासाः । तस्मात्
ऋतुयोगद्वयास्तपुहारौतोन्नात् मासादिमध्यसमाप्तिकीर्तनात्
प्रयोगोपाधिसङ्कृतान्मासपदस्य दर्शान्त एव सुप्यत्वं सौरादिषु
अक्षय्या गोप्या वा प्रयोगोपपत्तेर्न रुदिगतिरूपेति । तदुक्त

भट्टपादैः “लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्प-
नोया तु लभते नात्मानं योगबाधतः” ॥ न च सौरादिष्वपि
चन्द्रादिक्रियाया अथभिचाराल्लघुहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-
हितोपाधिवचतुष्टयसङ्कृताद्योगद्वयात् प्रवृत्तिरस्तु मासशब्द-
स्येति वाच्यं लघुहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिकीर्तनस्वरसादुपा-
धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति ।
वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया वृद्धिस्तयरूपाया असा-
धारणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियाणां
तथेति । अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः । तथा च
शरीरकटोकायां वाचस्पतिमित्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-
देशा भवन्ति । यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माप्यङ्गुरः शालिवीजजन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्गुर इति
न क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तद्विदर्श-
न्तवच्चन्द्रक्रियाया असाधारणत्वेन पीर्यमास्यन्तेऽपि कथं न
प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात्
किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौढपदद्वयं कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-
त्तथा त्वं मौण्यावसोयते इति । एतत् सर्वं क्रियैव काल
इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्वत्र तत्तत्-
क्रियोपलक्षितः काल इति विशेषः । तथा च विष्णुपुराणे ।
“कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणात्मकः । कलनात् सर्व-
भूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥ कलनात् लयकरणात् ।
तथा च विष्णुः । “ये समर्था जगत्पद्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः” ॥

अथ चैवादिशब्दानां चान्द्रवाचिता । लघुहारीतः ।
“चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशादयतः । अतः सांख्यं

आद्यं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौष-
 माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः” ॥
 चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्यः कालवशाच्चक्रवत् गते-
 र्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिसुपभुञ्जानो
 रविर्मेपादौ मन्दगत्या कामप्येकां तिथिं दिस्पृशति तुलादौ
 शौघगत्या कामप्येकां तिथिं न स्पृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
 उत्तरत्र कमणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमास-
 चिह्नितं कर्त्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिथेर्द्वित्वलोपयोरभावात्
 अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुद्वारौतेनैव इन्द्राग्नी-
 त्यादिना निरुपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्गतमभिधाय
 चक्रवदित्यभिधानात् एतेन “पार्वणे त्वष्टका आह्वे चान्द्रमिष्टं
 तथाध्विके” इति पारस्करौघे पार्वणादिषाहचर्यात् आध्विक-
 आहमपि कृष्णादिमासेनेति पाद्यात्यमतं निरस्तम् । हेतु-
 वन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुवन्निगद्यते इति
 हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते इति श्रूयते ।
 अत्र हिशब्द श्रुतेः स्तुतो च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्प-
 होमे हेतुरुद्दिष्टः तथा च यद् यदन्नकरणं द्रव्यादि तेन तेन
 होतव्यमिति प्राप्तेराह्वान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं व्यतोयथा
 श्रुत्याऽवगम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
 यत्तु हेतो हिशब्द श्रुतिरिति तन्न न हि साक्षाद्दर्शना
 शक्यमन्नं कर्त्तुम् यथ शक्यं प्रणाल्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्तिता
 हेतुवचनप्यानपेक्षप्रवर्त्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधातुं
 पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि
 लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते वादं स्तुतिर्हि
 अनुवादकत्वाद् यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थक-
 त्वात् । ततयात्र यन्मतुपलिखनं तत्प्रमादकृतमिति सन्तर्धम्

अतएव भट्टवार्तिकेनापि ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न तु
परमार्थहेतव इत्युक्तम् । एवञ्च यद्यपि “मृताहनि तु कर्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम्” । इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकथादेषु
तत्तन्मासीयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निगदयिन्त-
नीयः दव्यादिस्तु वचनानुपात्तत्वाद्वाकाङ्क्षावसर इति । अतः
सांवत्सरं आहमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकथादजन्यतिथि
कृत्यतत्तन्मासीय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माप्येवमेवं तत्र शुक्ला-
देरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तन्निरामार्थमाह षोडशमाघा-
द्यमेव हीति षोडशादिः कौटुक् तस्य चान्द्रे वा कथं शक्तिरित्य-
द्वाह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नी इत्याद्युक्तमेवेति-
आहविषेककृत् तच्च मनोरमं लघुहारौतोक्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य
हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना
तथा च श्रुतिः । “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
ध्यते” इति । “अत्राश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कीर्त्तितो
मेघः । हृषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धं च नृगशिरसः । नृग-
शिरसोऽर्द्धं चार्द्रा च पुनर्वसोऽंशकास्त्रयो मिथुनम् । पादः
पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः । सिंहोऽथ मघा पूर्व-
फल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेष इस्ताचित्रार्द्धं च कन्यकाख्यः ।
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीपादत्रयं विशाखाः । अलिनि विशा-
खायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथम-
श्वाप्युत्तरांशको धनी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठा-
र्द्धम् । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः । भाद्र-
पदाशेषस्तथोत्तरारैवतीमौनः” इति । राजमार्तण्डोक्त हृषराशि-
भोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती
श्रुतिश्चान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात् ।
तथा हि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराश्ववस्थानमभावास्येति वृषस्यरवा-
 वेव रोहिणीयुक्ताभावास्यायाः सम्भवात् । कृत्यचिन्तामणौ
 व्यासः । “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्ते-
 ऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” । येषां शुक्लप्रतिपदादि
 दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्रियाद्यसमये मीनमेषा-
 दिस्थो रविर्भवेत् । ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
 संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः । न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम् ।
 किन्तु द्विषेवादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
 नीप्रदेशिकौ शुक्लादि मासे चैत्रादि शक्तिरभिहितेति । तदुक्तं
 “शक्तिप्रहं व्याकरणोपमानकोपाप्तवाक्यादवधारतश्च । वाक्यस्य
 शेषाद्विबुधैर्वेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” । अतएव
 “यस्या तु दिवसैर्मसः कथितो वादरायणैः” । इति एक-
 लक्षणाशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमामेऽपि वसन्तादेर्मस-
 दयात्मकत्वार्थम् । चातुर्मास्यादि व्रतान्तरालिकमलमास-
 कर्त्तव्यत्वार्थश्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।
 तथा च श्रुतिः “द्वादशमासाः सवत्सरः क्वचिद्वयोदश मासाः
 संवत्सरः” इति त्रयोदशेत्यधिमामे स्मृतिः । “यस्मिन्नब्दे
 द्वादशैकस्य यव्य” इति । यस्यो मास इति यव्या मासाः
 स्रमेक, सवत्सर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दधोर्मसवर्ष-
 पर्यायतोक्ता । यत् नृसिंहपुराणम् । “पञ्चमासान् हरो
 भुते देशे तत्र भयं भवेत् । ब्रह्महा च भवेद्राजा संग्रामे भय-
 माप्नुयात्” इति । तस्मिन्मिथुनार्कमलमासपाते तस्याप्यापा-
 टत्वात् तत्र हरिशयने सति दीपाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
 प्रकृतापाट एव हरिशयनम् । “तत्र यदिदितं कर्म उत्तरे
 मासि कारयेत्” इत्येकमूलत्वात् । यत्र तु मिथुनार्के हरि-
 शयनं तत्र कर्कटादौ मनुमासपाते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः ।

चान्द्रापादादिष्वेव शयनादि विधानात् । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “शेते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्तिके
परिवृध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । सौरपरत्वे कर्कटादि शयनादौ
सदेत्यनुपपत्तेः । ततश्च व्यासवचनान्मौनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्त्यैवो मास इति एवं वैशाखादिरपि ।
एतेन मौनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वाच्मौनस्थरव्यादीनां लघु-
त्वात् “नाष्टहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति
न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति
न्यायात् । अतएव प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुबह्वन्य-
पीत्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-
यैत्रादि पदप्रयोगः सगोण्या लक्षणया वा वेदितव्य इति
चान्द्रवदुभयत्रोपदेशिकशक्तेरभावात् एव नानार्थतापि न तथा
चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्ती नचत्रेण युक्तः कालः । साखिन्
पौर्णमासोति संज्ञायामिति सूत्राभ्या पाणिनेः स्वरसोऽवग-
म्यते । अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्यावृत्त्यर्थं
मासाद्धमाससवत्सराणाम् इय सज्जेति अभिधाय पौषमासः
पौषाऽद्धमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-
कृतापि लिखितं तत्र पुष्ययुक्ता पौर्णमासो पौषो साखिन्
मासे इति पौष एव माघादिः अभिधानञ्च “पुष्ययुक्ता पौर्ण-
मासो पौषोमासे तु यत्र सा नाम्ना सपोषा माघा-
व्याद्यैवमेकादशापरं” । एवमद्धमासेऽपि सवत्सरे तु विशपो
वराहसंहितादैवज्ञमनोहरक्षत्र्याचन्तामणिषु नक्षत्रेण सद्धोद-
यमस्तं याति येन सुरमन्त्रोत्सृज्यं वक्तव्यम् वर्षे मासक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मानुयोगीनि क्रम-
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यञ्च विज्ञेयम् । नचत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेय कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम्

अन्त्यमाश्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ
 ज्येष्ठो फाल्गुनश्च त्रिभौ मतः । शेषामासादिभाज्येयाः कृत्ति-
 कादि व्यवस्थया” इति वचनात् । “हे हे चित्रादि ताराणां
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । मासाथेवाद्यो श्रेयास्त्रिकैः पष्ठान्त-
 सप्तमाः” । इति सङ्घर्षेणकाण्डाच्च । पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्ण-
 मासीसंयुते तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः यथा
 मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
 तथा वर्षाणां वृहस्पतेरस्तीदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन
 कृत्तिकारोहिण्योरैकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तीदयैकतरत्वाभे का-
 र्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरैक-
 तरस्मिन्नस्तगती गुरुरन्यास्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत्
 कार्तिकीत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमाद्गतिः ।
 एव महाज्येष्ठा ज्येष्ठसंवत्सराभिधानत् अनया दिशा ज्ञेयम् ।
 यथा राजमार्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः “ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठ-
 मासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन सभा युक्ता महाज्येष्ठो प्रकौ-
 त्तिता” । संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः । न तु संवत्सर
 परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशे-
 षपरः । तदवगमकन्तु “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाध्या-
 दिषु वत्सराः । सम्परोदानु पूर्वाद्य तयोदापूर्वका मताः” ।
 संवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य
 तु महाफलम् । परिपूर्वं तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ।
 इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके । उदारुंवत्सरे दानं
 रजतस्य महाफलम् । ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादिषु
 सम्भवम् । ऊर्ध्वस्तद्वत् समाध्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्”
 इत्यमध्यादुगुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवार्दि वर्षेष्टेः । गङ्गा-
 वाक्यावल्यामपि ज्येष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः । किन्तु ज्येष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तत्रान्यथा व्याख्यात ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता यदि ज्यैष्ठ्ये पूर्णमासवत्सरे स्यात् तदा महा-
ज्यैष्ठ्यो भवति सवत्सरस्तु सवत्सरपरिवत्सर इत्यादि
पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्यैष्ठ्य इत्यस्य सव-
त्सरविशेषेण स्थानार्थक्यात् । एतेन तद्वद्वा कैश्चित् सवत्सरे
यदि स्यात्त्विति परिकल्प्य पठितामति तद्देयम् । तथा चाङ्गुत-
सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरबृहद्भाग्य-
वराहसंहितावचनानि “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षे स्याच्छक्र-
दैवतम् । पौडाकर धर्मभृता सम्यक् अष्टमहौमृताम् ॥ ज्येष्ठ
मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि वृहस्पतिः । ऐन्द्र संवत्सर स स्यात्
सवभूताशिवप्रदः” ॥ शक्रदैवत ज्यैष्ठ्यं वर्षं ज्येष्ठाया शक्र
दैवतत्वात् । एवमैन्द्रोऽपि “ज्यैष्ठ्ये ज्ञातिकुलश्रेष्ठानृपाः
सर्वधर्मज्ञाः । “पौड्यन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” ।
शमी शिम्बा तत्रभवमुद्रकलायादौनि । “माषादयः शमी-
धान्ये शूकधान्ये यवादयः” इत्यमरः । शेषवचन कृत्याचिन्ता-
मणावपि इत्यञ्च चैत्रादौना वर्षवाचित्वात् तद्व्याहृत्यै सङ्कल्प-
वाक्येऽप्यमुके मासौत्यच्यते । एव पक्षपद तिथिपदञ्च शुक्लगुण-
द्वितोयादिसप्तकाना व्याहृत्यै । अतएव भविष्यपुराणादौ
“माघे मासि सिते पक्षे सप्तमो कार्तिभास्करा” । इत्युक्तम्
अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया ।
विद्याकरवाजपेयिनापि विहितविहितत्वसन्देहे क्रममात्र-
विरोधिरूपादविहितकरणाद्विहितकरणेऽपि मद्धान् दीप
इति करणमेव न्यायमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसराम ।
न च सौराऽपि पौषमाघादौ तादृशौ व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
पुष्यमघादयोगस्य सौरे पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः ।
“सूर्याचन्द्रमसार्थं परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्ववस्थानरूपपरम-
विप्रकर्षेनियमात् स च पुष्यकर्कटस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
भवेत् पडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भवति तत्र
सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
सोरे । तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम् ।
अतएव लघुद्वारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव होत्युक्तं न च
चैत्रादौति पौषमाघाश्विनेषु सोरेषु सर्वथा योगासम्भवात्
चैत्रादौ कदाचित् सोरेऽपि योगासम्भवात् तर्हि उक्तयोगा-
द्योगिकथैत्रादिशब्दोऽस्तु किं मौनस्यरविप्रारब्धेत्यादिना रूढि-
कल्पनया मैवम् अन्त्यापान्त्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
योगस्य व्यभिचारात् । न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
वशादपचक्षपि सूचकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
दौर्घिताक्त युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन कृतहितवाच्ययोग्य-
ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु उदात्तादिस्वरसंभेदज्ञापनाय यदुक्तं
भट्टपादैः “यत्रार्थस्य विमंवादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते । स्वरसंस्कार-
मात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनिनिरुद्धिः ॥ अथ सा वैशाखस्या-
मावास्या या रोहिण्यासम्यध्यते” इति श्रुतेर्वैशाखे एक एव
चान्द्रः श्रौतः सोरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रौतास्तथा च
श्रुतिः । “तपस्तपस्यो जैशिराहतुः मधुश्च माधवश्च वाम-
न्तिष्काहतुः शुक्रश्च शुचिश्च चैष्माहतुः । अथैतदुदगयनं देवा-
नाम्दिनम् ॥ नभाय नभम्यय वार्षिकाहतुः इषय ऊर्जश्च
गारुडाहतुः सहाय स्रहस्यय हैमन्तिकाहतुः अथैतदक्षिणायनं
देवानां रात्रिः” इति । अत्रायनस्य सोरत्वेन तदघटकः तप-
स्तपस्यादौनामपि भौरपरतेति । अतो भूयसामनुरोधेन
वैशाखादयः सोरवाचिनोऽवधार्यन्ते मौनस्यरविप्रारब्धेत्यादौ
सोरागममापेक्षा चान्द्रावगतिरिति सोर एव मुख्य इति

जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति तथा च “विरोधी यत्र वाक्यानां
 प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वं तु न्याय एव प्रव-
 र्त्तकः” इति तत्र “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
 द्यते” इति श्रुत्या चान्द्र एवौपदेशिकी शक्तिः क्लृप्ता सौरे तु
 तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्यायद्वारा शक्तिः कल्प्या सा च
 क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुते-
 रयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं “मासः
 प्रक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासावर्कजादृतुः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे
 अयने वर्षसंज्ञिते । तथा कर्कटादिस्थिते भानी दक्षिणायन-
 मुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे” दक्षिणमयनं
 गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे
 प्रमाणाभावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केणायननिरूपणं श्रुत-
 स्मार्त्तकर्मार्थं धनुरर्कादौ सूर्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादि-
 निरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न
 विरोधः । सौरप्रतीतिसापेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि “सौना-
 दिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे” । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे
 लाघवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न
 तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽच-
 पादादिशब्दानामिन्द्रियचरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभौ-
 तकरश्म्यादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । “न चाल्पत्व-
 बहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमच-
 पादादिशब्दवत् । विभौतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
 तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्” ॥ शकटाङ्गं चक्र-
 द्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरै वैशाखादिपदानामिकैकस्य बहु-
 प्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा
 ससर्लं प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहानाशोऽनृतून्
मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” ॥ इत्यनेन मासर्तवत्सराणां
चान्द्रत्वमुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाद्धानो-
र्वर्षर्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनै-
र्वत्स” ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः । दिनै-
स्तिथिभिः कृत्यगताकरेऽप्येवम् ।

अथ मलमासः । ननु यथा सौरे तिथिद्वयलाभे कर्मणि
संशयः । तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विचैत्रादिना मृत-
तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह
लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्नं हृयेते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्यतु
रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिज्जुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आहं यथा-
विधि । तथैवाभ्युदय कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ यदा तं
दृशीन्तमाममतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्त्यक्षणहृत्तिरागिस्थः सन्
सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यान्तरसंयोग गच्छेत्त-
द्याद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिज्जुचो ज्ञेयः मनी सन् स्तोचति
गच्छतीति मलिज्जुचः अस्य मनित्वं कठशाखाश्वलायनब्राह्म-
णाभ्यामपि स्फुटी भविष्यति । द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्मार्ह-
त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि आहसित्यादिप्रद-
र्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातात् ऋतिपे । “अमावास्याद्वयं यत्र
रविमक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति
कर्कटे” । अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविमक्रान्तिभ्यां
क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दृशी-
न्त्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-
नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्षणद्वये हृत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात् । एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-
मतानुसारिणा यदत्र दूषणस्तद्देयमिति आहविवेकेऽपि
“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्” इत्यत्रामावास्या-
पदेन तदन्तो लक्ष्यते । संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधेयते प्रथमा-
वास्यान्त्यक्षणे प्राक् क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य
लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षणे प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्श-
ान्तक्षणे च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-
देर्मासस्य दर्शान्तद्वयकोटौक्तस्य एकराश्यवस्थितेन रविणा
लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया सम्भ-
वतीत्युक्तम् । तन्मते तु अन्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ
अमावास्यान्त्यक्षणाद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्थ-
रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु
तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमासस्य
मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य मिथुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन हिरा-
पाटत्वादि-प्रसङ्गश्च स्यादिति ततश्चामावास्याद्वयमित्यस्य
पूर्वोक्तव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-
हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य
तथात्वे वर्षे प्रक्षां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य
वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च
रविलङ्घितत्वाभावे तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गः स्यात्
तदानीं ज्ञातस्य मृतस्य वा कर्मणि मासविशेषानध्यवसायः
स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहन्येत ।
गुरुचरणास्तु “हे ह वै पौर्णमासौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-
द्वयस्य द्वाज्जेतापरैस्तु” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिविधर्म-
योगेनाजहत्स्वार्थलक्षणेना अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपद-
मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः । अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणविशेष-
भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः । शुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे । तेन पूर्वामावास्याया
उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात् । “मिथुनस्यो
यदा भानुरमावास्याद्वयं सृजेत्” । इत्यत्रामावास्याद्वयमिति
कर्मता न स्यात् । तस्यार्को दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिग
इत्यभिधानाच्चासङ्गतं स्यात् पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-
मावास्यान्तक्षणवृत्तिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेदिति
स्रोक्तव्याख्याप्यनुपपन्नः स्यात् । एवमन्यान्यपि वचनानि
व्याख्येयानि । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ । “रविणा
लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिङ्गचः । तत्र यदिहितं कर्म
उत्तरे मासि कारयेत्” । पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-
र्यदि न स्यात् सितामिति । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि
कारयेत्” । अथ लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मास तेत्पूर्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासानन्त-
रमेव राश्यान्तरसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं
तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-
राशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-
स्यापि मलमासता स्यात् । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरि-
च्छिन्न रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्द्विहितं सर्व-
कर्मसु । तस्यार्को दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । अत्रैकराशि-
स्यार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मसयोः
पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
“दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ तदा । करोत्येकमह-
च्छेदे तथैवैकश्च चन्द्रमाः । एवमर्धद्वितीयानामब्दानामधि-
मासकम् । शीघ्रे लनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्” ।

मलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्वटकाद्दिवसपदयोरपि तथात्वात् तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनी दिवसः स्मृतः” । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्त्वव्यन्धिनं सावनमिति माधवाचार्यः । सूर्यसिद्धान्ते “तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” इति । समयप्रकाशे ज्योतिषं “तिथिः शशाङ्कदिनम्” इति एतेन विष्णुधर्मोत्तरवचनमात्रप्रदर्शिना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना सिद्धातु । दिवसपदञ्च तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं तद्वि सूर्यावच्छिन्न चतुर्यामे शक्तं तथैव वृद्धव्यवहारादित्युक्तं हेयं परार्द्धेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्बुद्धव्यवहाराच्छास्त्रोपपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्तिथेः ऋतुमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षं द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षादर्द्धतृतीयानामष्टानामन्तर्गते तृतीयं शेषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं माधवादि विकपतितं पञ्चाशदान्ते तु पश्चिमं श्रावणादिविकपतितं मलमासश्चन्द्रार्कौ जनयतः । ग्रीष्मे माधवादि षट्के इति यदुक्तं तद्वत्तत्माह मिश्रिः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । हिरापादः सविज्ञेयः श्रेते तु श्रावणेऽच्युतः” । हिरापादो हिरापादादिः । श्रावणे सौर-श्रावणे । तथा च ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भावुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । हिरापादः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” । अमावास्याद्वयं तदन्यद्वयं स्पृशेत् संयुञ्ज्यात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादिष्वेऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादि षट्कमात्रे
 कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्तण्डः । “कन्यासिद्धकुलीरेषु
 यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः
 स्वपेत्” । माधवादित्तिकग्रावणाद्विकाधिमासविवेचनमध्ये-
 तदर्थम् इदन्तु सार्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं
 क्वचित्तिथीनां क्वासबाहुल्येन दण्डपक्ष्यधिकन्यूनदर्शनादुक्त-
 कालन्यूनाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत् ।
 वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-
 चयस्य भटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तर-
 सम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
 अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिचयस्य भटित्यनुप-
 लभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बे-
 नैव रविलङ्घनप्रतीतेरिरेणैव मनमासो भवतीति तथा च
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
 एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ मासद्वये माष्टमासे
 तस्मात्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु
 गर्हितः” ॥ इदन्तु नियतम् । एकस्मादधिमासान्तृतौयाब्दे
 ऽधिमासान्तरमिति । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां
 गच्छति भास्करः । तयैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेयं न गच्छति” ॥
 इति राजमार्तण्डवचनात्तुलादिपण्मासे तिथिहृदयभावाद्द्वे-
 द्वादशहद्विरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विपुवतोर्मानुर्यान्वहानि
 तु वर्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदश” ॥
 इति गृह्यपरिगिटवाक्ये विपुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेवा-
 दिपण्मास एव तिथिहृदिकृता षड्वर्गणने । मेवादिपण्मासे
 मन्दभुक्त्या सप्तदिनहृदिस्तुमादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयक्वासः इति
 तथा च । ज्योतिषात्मनः “मेवादीनामष्टहन्दं पण्णां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम् । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकान्तु लिखेत् पृथक्” ॥ चन्द्र
 एकः भङ्गस्य वामांगतिः । इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाह
 बोध्याः । तेन दिनहृदिक्रमसञ्चयाभ्यां मिषादिषट्के एव
 एकादशादितिथिहृदिः । एवञ्च “गतेऽद्दहितये सार्धे पञ्चपक्षे
 दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” ॥ इति
 राजमार्त्तण्डीकः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-
 मासः । स सौर मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-
 सम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-
 काण्डम् । “सौरेणाद्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । साव-
 नेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते” ॥ सौरसंवत्सरे दिन-
 षट्काधिकः सावनः संवत्सरे भवतीति । सौरमासाष्टका
 धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वोक्त-
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति । यत्तु पञ्चपञ्चाश-
 दधिकनवशतशकाद्दे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-
 ऽतिचारेण हृदिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या
 चमावास्यायां धनुः संक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिवासोऽशु-
 कभट्टेन निश्चितः । पूर्वदशितविषये हृदिकस्यरघ्युप्रसंक्रान्त-
 मार्गगोर्षकोऽपि । अस्मिन्नेव वेशासप्तमासान्तरमित्यु-
 क्तम् । तत् सत्यं किन्तु तुलादिद्यादौ दृश्यमानोऽपि नावम-
 धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मायम् । अतएव
 तत्र प्रतिपदि हृदिकसंक्रान्तोत्तमासस्य तुलास्यरघ्यारघ्यत्वेऽपि
 यां तिथिं समनुप्राप्येति “यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं
 भवेत् । अत्रियाणामसम्भारां तदा वृद्धतिर्भेदिनी” इति
 ज्योतिःशास्त्रात् हृदिकस्यरघ्यारम्भात्त्वात् । तत्रान्तराग्रेऽपि
 गङ्गवेसान्यायेन प्रत्यभिज्ञानाद्वति मार्गगोर्षपदवाप्यता ।
 अतिचारपदाच्च सस्यानमतोत्य चरतीति चमावास्यायैव हृदिक-

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवसोयते । वैशाखे तु तत्राधिमास-
पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचाराभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-
सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विनाधिमासपाते
तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् नीतरे
षोत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति । यदा पुनरमावा-
स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माधवादिषट्केऽधिमास-
पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि हृदिकसंक्रान्तौ भूताया-
मपरा अपि संक्रान्तयो विषुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा
पूर्वाधिमासात् सार्द्धद्वितीयवर्षसञ्चितैरधिमासस्यावश्यम्भवात् ।
अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते ।
अतएव नाशङ्कितं कैचिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन
आहस्य जिकनोऽप्येवं युक्तश्चेतत् तथाहि ज्योतिषे “दशानां
फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च कश्चित् । नपुंसकत्वं भवति
न पोषस्य कदाचन” ॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा
चोक्तम् । “असंक्रान्तौ हि यो मासः कदाचित्तिथिहृदितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते” ॥ शाण्डिल्योऽपि
प्रायशो न शुभः सोम्यो ज्येष्ठयाषाढकस्तथा । मध्यमो चैत्र-
वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिक्षकत्” ॥ सोम्यो मार्गशीर्षः
अधिकोऽधिमासः । यस्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः
“घटकन्यागते सूर्ये हृदिके वाय धन्विनि । मकरे वाय कुम्भे
वा नाधिमासं विदुर्वुधाः” ॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मल-
मामपाते श्रेयम् । घटस्तुला एतद्वियये शीघ्र इति माधवा-
दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम् । अतएव एकवर्षीया
संक्रान्तमासादधिमासमानुसङ्गितमेदंनोपात्तो तथा च काठ-
कगृह्यम् । “चूडां मोञ्जीवन्मन्त्रं अन्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥ चूडां मोञ्जी-

बन्धनश्च पण्यधेयं महालयम् । राजाभिपेक्षं काम्यञ्च न
 कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥ महालयम् कन्यार्कं आदम् । एत-
 द्विप्रय एव “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्च आदिकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ इत्यत्र तु क्रमा-
 दित्यनेन तच्छ्राद्धं तुलार्कं विहितम् । भीमपराक्रमेऽपि ।
 “अधिसासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि
 सुते कुर्यान्नो माङ्गल्य विवाहश्च” ॥ दिनपाते दिनचये तत्
 स्वरूपं कौर्मपाद्वेऽपि । “हौ तिथ्यन्तावेकवारं यत्र स स्याद्दि-
 नचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथौनां
 वितय यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिक फलम्” ॥
 साहसिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । तथा च
 मत्स्यपुराणम् । “शतमिन्दुचये पुण्यं सहस्रन्तु दिनचये” ।
 कौर्मपाद्व-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनवहार-प्रवृत्तिः
 सूर्योदयावधिरेव सूर्यसिद्धान्तेऽपि “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनैव प्रकीर्तिता” ॥
 अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भाग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनीकं
 व्यवहारोऽपि तादृगीव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारयोगे व्यस्त-
 तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिनमाह
 सूर्यसिद्धान्तः । “उदयादौदयाद्भानोर्मिसावनवासराः” ।
 भोमेति पित्रादिदिनव्याहृत्यर्थम् । यत्तु रेखा पूर्वापरयो-
 रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
 होरादिघापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् । “नैवा-
 स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनार्थं हि
 दर्शनादर्शनं रवेः ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
 स्मृतः” ॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-
 कर्मसु स एव काल इति । यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागते

मलमासनिषेधः । स तदुत्तरमेव गतमलमासान्तरपाते बोध्यः ।
 अन्यत्र तु माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च
 आश्विन एव मलमासः । न तु चैवान्ततुलादिषु तथा च पिता-
 महः “मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि । दैवं पेचं
 तदा कर्म तुलार्कं कर्तुरक्षयम्” ॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मास-
 द्वयस्य रविलङ्घने तदेकतरस्य मेधादिगतत्वे स एव मलमासः ।
 षट्कन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु षट्केषु पतितत्वाच्च ।
 अत्रैव विषये शातातपः । “वयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं
 चतुर्दशः कापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षे-
 ऽधिकं तत्र परोऽधिमासः” ॥ तथा च श्रुतिः । “द्वादशमासाः
 संवत्सरः” इति । कालमाधवीये जावालिः । “एकस्मिन्नपि
 वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु
 मलिन्नुचः” ॥ प्रकृतः शुद्धः कर्मार्ह इति यावत् । वर्षकृत्ये
 “मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र
 पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः” ॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य
 रविलङ्घने तस्य मेधाद्यसृष्टत्वे तु पूर्वं एव मलमासः क्रम-
 सञ्चितत्वादन्यथा क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माध-
 वादिषट्कपतितत्वाच्च । तथा च ज्योतिः पराशरः । “कार्त्तिक-
 कादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिन्नुचौ । सर्वकर्महरः प्रोक्तः
 पूर्वस्तत्र मलिन्नुचः” ॥ राजमार्तण्डे । “अमावास्याद्वयं यत्र
 मासि मासि प्रवर्त्तते । उत्तरयोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलि-
 न्नुचः” ॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारोतवाक्यमति-
 व्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विज्ञेयणीय-
 त्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुमाप्येत्यादिवाक्यात्तर्त्तयिस्तत्त-
 द्वाशर्विसंक्रमणारम्भार्हत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन
 तत्तन्मासानां तत्रानारम्भेऽपि शङ्खवेलात्यायेन प्रत्यभिज्ञानाः

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मौनादिस्थो रवि-
रित्यादिध्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः । यत्र तु दर्शं
कन्यासक्रान्तिर्भूता तुलासक्रान्तिस्तु प्रतिपदि एव प्रतिपदि
वृषिकधनुःसक्रान्तौ ततश्च वक्रगत्या दर्शं मकरकुम्भमौन-
सक्रान्तयः प्रतिपदिमेवसक्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयो मौने भानुलङ्घितः । तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारध्वत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः । ततश्च योग्यता-
श्रयणेन परस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तत्क्षयस्य ना-
व्याप्तिः । एवञ्चोत्पातिके तदनुरोधान्न व्यवहारः किन्तु
औत्सर्गिककालानुरोधादेव । तथा च सवत्सरप्रदीपे । “उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्यातिक्रमः क्वचित् । न तत् स्याद्व्यव-
हाराद्भूमित्याह भगवान् हरिः” ॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुलायाममावास्यायां वृषिकादिषु मेघपर्यन्तेषु प्रतिपदि
सक्रान्तौ तुलायां कार्तिक एव मलमासः । तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलान्यायो नास्ति कथमिति वाच्यं क्षय-
मासयुताश्चे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलान्यायानुसरण तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याय्यत्वात् । यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तिथौ सक्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्य गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
ररण्यस्थदण्डेऽपीति । अथ तत्र दृढदण्डत्वेन भ्रमिलनन-
योग्यताभयसाधारण्ये विद्यते प्रकृते तु कौटुम्भीति चेदेकशक्ति-
मत्त्वेनेति ब्रूमः । सा च शक्तिः फलवल्लोभेया क्षयमासयुताश्चे
तु चैवोत्तरावेशाखस्तदुत्तरी ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैव-

पूर्ववर्ती फाल्गुनश्चात्पूर्ववर्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य
 दर्शान्तस्य कश्चिदपि शास्त्रे मासद्वितयत्वानभ्युपगमेन च यां
 तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तात्र मल्लि-
 म्लुच इति घटकन्यायत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादि-
 वचनपर्यालोचनया च यथायथ शास्त्रगम्यापीति । यदि
 जोमूतषाड्नोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमात्रयोग्य-
 तावच्छेदक स्यात् तदा यस्मिन्नप्ये कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां
 तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु वृश्चिकसंक्रान्ति-
 रमावास्यायामेव मेषावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि वृष-
 संक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भानुलङ्घितः कार्तिकः क्षयः वैशाखो
 मलमास इति कार्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणा-
 सङ्गतिः स्यात् । तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य
 वृश्चिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनैव विधानं प्रकृते तु
 तदास्तौति । वृणारणिमणिस्यलेऽपि घडिज्जननयोग्यताया-
 मेकशक्तिमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम् । एवञ्च एकस्मिन्नपि
 पापध्वसे प्रायश्चित्तस्यानेकधीत्कीर्त्तनमपि सङ्गच्छते । न च
 तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वंसे तदभावात् । एतत्
 सर्वं “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽष्टे
 चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” ॥ इति व्यासवचनादव-
 सौयते । तथा चोक्तं भट्टपादैः । “सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं
 कर्तुं परोक्षकैः । न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्त्तनम्”
 इति । ननु एकस्य क्षयमासस्य मेषगतर्विसंक्रान्तिः
 यस्मिन् शशिमासे भवति तच्चेत्रम् । एवं वैशाखाद्या
 हषादिसंक्रान्तियोगिनेति ब्रह्मगुप्तप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्त-
 त्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य व्यासवचनादिविरोधा-
 लक्षणापरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च । न च “वत्सरान्तर्गतः

पापी यज्ञानां फलनाशकत् । नैऋतैर्धातुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राव्याप्ति-
रिति वाच्यं द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् “तत्र
यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यदिहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य वक्ष्यमाणे काठकश्रुताधितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरीपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिन्मुचादिनामकत्वात् । यद्वा सद्यपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्मानर्हत्वात् रत्नकोपे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । क्षयमासस्य हिमासत्वे तत्र मृतस्य
कर्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्वं मासः किं वोत्तरी मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्वमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते क्षयमासमृतस्य सप्तदशग्राह्या-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तत्रैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्व्यक्तयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्तमेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशमाध्याये चिन्तितो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतो कपालधर्माकाङ्क्षायाम् आग्नेयाष्टाकपालो भवति पौर्ण-
मास्यामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्मोपदेहे यस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षाया प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्मानुष्ठानमिति । न च तत्र “तिष्यहे
प्रथमे पूर्वं द्वितीयाहं तदुत्तरः । मासाविति बुधैश्चिन्त्यो क्षय-
मासस्य मध्यगौ” ॥ इति वाक्यद्वयस्या भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दक्षिणात्यसमृद्धकर्तुरेव न तु सुनेरिति न तत्रास्या ।
 तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्तिथेः परार्धस्य रात्रिपतितत्वे
 परमासीय पूर्वार्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-
 न्नादादेर्लोपः किन्तु उत्तराधिमासपते चयमासीयतिथिपूर्वार्धे
 मृतस्य सप्तदशान्नादानुपपत्तिः । किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुती
 सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्थानत्वात्तदन्यस्य
 पौषादेः प्रतिनियतस्थानत्वं प्रतीयते । तच्च पौषस्य मार्ग-
 शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि । एकस्य
 द्वित्वे तन्नियममङ्ग इति । अन्ये तु मासघटकानां त्रिंशत्तिथीनां
 पूर्वस्मिन्नर्धे पूर्वासु पञ्चदशतिथिषु पूर्वं मासः द्वितीयेऽर्धे
 परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्त्वा शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-
 पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः । तदतिमन्दं धनुषि चये
 पूर्वार्धे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य पौषशुक्लपक्षमृतस्य च
 कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपते चयमासपूर्वार्धे-
 मृतस्य सप्तदशान्नादानुपपत्तेश्च । केचित्तु “यस्मिन्नाग्निगते
 भानौ विपत्तिर्यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्तव्या पिण्ड-
 दानोदकक्रिया” ॥ इति वचनं चयमासमृततिथिविषयतया
 व्याख्याय तुलादौ चये तत्र मृतस्य सौरकार्तिकादावेव आह-
 माहुः । तदतीव मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तत्तिथ्यप्राप्तौ
 प्रत्याब्दिकस्याङ्गलोपापत्तेः । यस्मिन्नाग्निगते भानाविति तु
 आद्यसप्तत्वरान्तावधिमासविषयम् । अथ “आहविघ्ने समुत्-
 पन्ने मृताह्वाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः” ॥ इत्यत्र विदेर्लाभपरत्वमभ्युपेत्येकादश्यामेव
 तत्रापि आहमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे
 वाक्यभेदापत्तेः विदितपदात् प्रयोगप्राचुर्येण ज्ञातस्यैव प्रथमो-
 पस्थितत्वात् तत्परतया औत्सर्गिकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधाद्विहितप्रयोगानुपपत्तेः
न च तिथ्यर्हे इति वाक्यं क्षयमासौयजन्मभरणमासमात्रव्यव-
स्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावात् तत्स्थापित्वेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथौता पूर्वाह्णं
शुक्लपक्षे पूर्णमासस्य पूर्वमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यं द्वितीयाह्णं
क्षयपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यमिति । क्षय-
मासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च लौक्य-
वाङ्मनोक्त एव प्रकारः आह्लादी युक्तः । अतएवात्र समय-
प्रकाशश्चाहविवेकमैधिलसग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् ।
ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे सक्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्ध-
तया तन्मासविहितकर्मादृतायाः सर्वप्रासादिकसिद्धतया तत्रा-
व्याप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योस्यताविवक्षया तत्र समा-
धानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वमिदं किम-
नार्थवाक्यादरेणेति दिक् । न च “मेघादिस्थे सवितरि यो
मासः प्रपूर्यते चान्द्र । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधि-
मासोऽन्त्यः” इति माधवाचार्यधृतज्योति शास्त्रोक्तलक्षणमाद-
रणौयम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः
स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । “मिथुनस्थो यदा भानुरमा-
वास्यादयं सृष्टेत् । हिरापादः स विज्ञेयः श्वेते तु श्रावणे-
ऽच्युतः” । इत्याद्युक्तहिरापादादित्वानुपपत्तिश्च स्यात् । प्रत्युत-
द्विज्यं षट्त्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विद्वाक्यं पूर्वोक्त-
व्यासवचनविरोधादनादेयं प्राथिकत्वाभिप्रायेण वर्णनीयं वेति ।
क्षयमासलक्षणमाहृतज्योतिःसिद्धान्त भोमपराक्रमौ । “असं-
क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः चयास्यः
कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकदित्रयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्ये-
ऽधिमासद्वयं स्यात्” । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वं

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्वीपदशि-
 तकाठकगृह्यभौमपराक्रमवचनैरुक्तमिति । तदयं सक्षेपः ।
 शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः स
 च माधवादौ औत्सर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि अयश्चा-
 निष्टकृत् माधवादि कार्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
 माधवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव
 माधवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
 मलमासः तद्विषयस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आषाढादेर्हित्वं
 भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु “यस्मिन्मासे न
 सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
 विशत्तमे भवेत्” । इति काठकगृह्ये द्विसक्रान्तमासस्य चया-
 परपर्यायस्य मलमासत्वाभिधानं तदेकमात्रसक्रान्तिरहितत्व-
 गुणयोगाक्षौणम् । मलमासवर्द्धिवाहाद्यनर्हत्वाद्यम् । तथा च
 बार्हस्पत्यज्योतिर्गन्धे । “एकत्र वर्षे द्वाधिमासयुग्मं यत्का-
 र्तिकादिनितये चमाख्यम् । तद्वर्जनोय वितय प्रयत्नाद्विवाह-
 यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यस्मिन् मासे न सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव
 वा । ससर्पादस्यतीमासावधिमासश्च निन्दितः” । अत्र सस-
 र्पाऽसक्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्वकर्मानर्हतायां तदपवादेन
 मङ्गल्येतरकर्माहः सन् सम्यक् सर्पतीति साधवाचार्यः ।
 अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तथेति ससर्पादस्यती भानुलङ्घित-
 चयमासयोर्नाम्नो कठशाखाश्वलायनब्राह्मणम् “अर्द्धमासा वै
 अधस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाह
 क्रतुमुपायन् त्रयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् सृष्टोदतिष्ठन्
 तस्मात् सोऽनायतन इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
 त्रयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति” । अस्यार्थो जयस्वामिना
 व्याख्यातः । ते चार्द्धमासास्त्रयोदशं मलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

द्वादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्तस्मिन्मलमासे सृष्ट्वा
संमार्ज्यं किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातीरित्यध्याह्नियते अरातीः
पापानि संमार्ज्यं उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवन्नि-
त्यर्थः । तत्र पापनिर्माज्जनार्थवादात् सम्भवत्कालान्तरं कर्म
तत्र न कर्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादादिधिकल्पनायाः
प्रतीतिबाधेनैवोचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-
लमासेन पर्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैवादिवत्
प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः । इतरानुपजीवतीति मासान्तरेषु
चन्द्रक्षयवृद्धिभ्यां तस्योपजननात् । आश्वलायनब्राह्मणं “प्राच्यां
दिशि वै देवा सोमं राजानमक्रोणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रीणते त्रयोदशाम्नासादक्रीणन् तस्माच्चयोदशे मासे नानु-
दियते पापो हि सोमविक्रयीति” । अस्या यमर्थः यतोऽधिमासः
सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवक्षानुविद्यते विद्यमानोऽपि
कर्मानर्हत्वादसन्निवेत्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत् । अत-
एव पैठोनिभिः । “श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।
त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः ॥ तस्माच्चयोदशे
मासि कुर्यात्तान कथञ्चन । कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्यादात्मविना-
शनम्” ॥ द्वादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य
त्रयोदशत्वमुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं
माहजिकं तथा च “क्षत्रिययोदशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्-
सरम्” इति गृह्यपरिशिष्टे “मलं षदन्ति कातस्य मासं कात-
विदोऽधिकम् । नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकदिधे.” ॥
विशेषेज्यां वैशाखाद्युत्तेजेन विहितयागम् । आवश्यकतात्
निरवकाशात् । तथा च कालमाध्वीये काठकगृह्यपरि-
शिष्टे “महानयाष्टकायाहमुपाकर्मादिकर्मा यत् । षष्टमास-
विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मने” ॥ षष्टमासविशेषेति चैव-
वैशाखादिमासोत्तेजेन विहितमित्यर्थः ।

अथ दीक्षाकालः । सा च मलमासे न कार्या यथागस्त्य-
 संहितायाम् । “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ।
 अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः ॥ विशुद्धदेशकालेषु
 शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सङ्कल्पोपोष्यकर्त्तव्यमङ्गरारोपणं
 सुते ॥ कुर्यान्मन्दोमुखं ग्राहमादौ च स्वस्तिवाचनम् ।
 स्वगृहीतप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै ॥ मधुमासे भवेद् दुःखं
 माधवे रत्नसञ्चयः । मरणम्भवति ज्येष्ठे भाषाढे वन्धुनाशनम् ॥
 सन्तुष्टिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामाश्विने ।
 मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सौख्यं
 मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्नेधा विव-
 र्जनम् ॥ फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् । गुरौ
 रवौ दिने शुक्रो कर्त्तव्यं बुधसोमयोः ॥ अश्विनीभरणीस्वाती-
 विशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तराश्रयेष्वेवं कुर्यान्मन्त्राभिषेच-
 नम् ॥ शुक्लपक्षे च क्षणो वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा
 पक्षमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशौ च दशमी
 प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ॥
 गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च
 शस्यते सर्वकर्मसु ॥ सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
 तत्र यद्यप्युक्तं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥ न मासतिथिवारा-
 दिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातीष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले
 गुरोर्नृपु ॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सैव्यतः” ॥ मनुं
 मन्त्रम् । अङ्गरारोपणमागमप्रमिश्रम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति ।
 मधुमासेत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-
 शुद्धदिवसे । तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम् । “एवं नक्षत्र-
 तिथ्यादौ करणे योगवामरे । मन्त्रोपदेगो गुरुणा माधकप्य
 शमावहः” ॥ सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्रायतारयोरा-

सुकृत्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु समय-
शुद्धांतरी लक्षणम् । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । ज्ञान-
मालायाम् । “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य षष्ठ्ये तथा” ।
तथा । “तत्र लग्नादिकं किञ्चित् विचार्यं कथञ्चन” । तत्त्व-
सारे । “यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरीराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न
व्रतं होमो न स्नान न जपः क्रिया ॥ दीक्षायाः कारणं किञ्चित्
स्वेच्छयाप्ते तु सदगुरौ” ॥ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् ।
“ध्रुवमृदुनक्षत्रमणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सदगुरौ दीक्षा
स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कीर्णे शुभे गुरौ धर्मे” । ध्रुवाणि
त्रौण्युत्तराणि रोहिणी च । मृदूनि चित्रानुराधा मृगशिरा-
रेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कीर्णं नवपञ्चकम् ।
धर्मी नवमः । वीरतन्त्रे । “रोहिणी अवणाद्रौ च धनिष्ठा
चोत्तराश्रयम् । पुष्यः शतभिषाकेऽर्की च दीक्षा नक्षत्रमिष्यते” ॥
अर्की इस्तः । रत्नावल्यां “योगाय प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
शोभनो धृतिः । हर्षिर्ध्रुवः सुकर्म च साध्यः शुक्रश्च धर्म्यः ॥
वरौयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च योडश” ॥ तथा “शुभानि
करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्यादीनि विष्टिश्च
विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्यादीनि शकुनिनामचतुष्टयं
किन्तुघ्नानि । “कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा” ।
कृष्ण कृष्णपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः सितं सदा” ।

अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः । राघवभट्टप्रतमारमयहे । “गिष्य-
स्त्रिजम्बदिवसे सकाम्नी विपुवायने । सत्तौर्घेऽर्कविषुवासे
तन्तुदामनपर्वणोः ॥ मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्वादीव
शोधयेत्” ॥ तन्तुपर्व परमेष्ठरोपधोतदानतिथिः यावदो
पूर्णिमा । दामनपर्व दमनभञ्जनतिथियेव शुक्लचतुर्दशी ।
कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् । “यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
 निष्ठा तेषां हि तामसो ॥ करालमैरवस्थापि यामलं वाम-
 माश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥ तस्मात्
 सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्तन्ति न कदाचित् पद न्यस्तव्यम् ।
 आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां
 काममयापि वा । चिन्ता चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणमिमुक्तये ॥
 तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः
 सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति” ॥ भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि ।
 “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु
 केवलो मन्त्रो मायावीजोज्ज्वलीकृतः ॥ मायावीजात् भवेत्
 प्राणो वीजश्चेतन्यवीर्यवत्” ॥ नारदीये । “यदृच्छया श्रुतं
 मन्त्रं कृद्भेनापि ष्ठेन वा । पत्रेक्षितं वा गायत्र्या तसुपेत्य
 त्वनर्थकम् ॥ प्रविश्य विधिवद्दोषामभिषेकावसानिकाम् ।
 श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदौष्ठितं मनुम्” ॥ अन्यत्रापि ।
 “देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणो । गुर्वनुज्ञाः क्रियाः
 सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम्” ॥ नारदीये । “कुर्वन्नाचा-
 र्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः । शुद्धभावी महीत्साहो
 बोधा शिष्य इति स्मृतः ॥ न तूपदेशः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तु-
 दस्तथा” ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे ।
 “तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च” । अन्यत्रापि “यथा
 देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरो । यथा गुरो तथा स्वात्म-
 न्येप भक्तिक्रमः स्मृतः” ॥ पिङ्गलामते । “नाध्यातो नार्चितो
 मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसौदति । नाजसः सिद्धिदो लोके नाहुतः
 फलदो भवेत् ॥ पूजा होमो जपं ध्यानं तथा कर्मचतुष्टयम् ।
 प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयमेव सिद्धिमिच्छति” ॥ होम-

सरोत्तरे । “चीर्णाचारव्रतो मन्वी ज्ञानवान् सुसमाहित ।
ब्रह्मनिष्ठो यात स्यातो गुरुः स्याद्भोतिको हि सः” ॥ एतानि
राघवभट्टधृतानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवयुञ्जन्निषेधः । नृसिंहतापनीये ।
“सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री
प्रणव यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-
गच्छतीति” ॥ नेच्छन्तीति पर्यन्त पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-
भट्टधृतम् । “स्वाहाप्रणवसयुक्त शूद्रे मन्त्र ददाद्भिज । शूद्रो
निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥

अथ दीक्षितस्यागौचे जपाद्यधिकारः । मन्त्रमुक्तावल्याम् ।
“जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पाप
यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्” ॥ राघवभट्टधृत नारद-
वचनम् । “अथ सूतकिं पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजा-
क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामी न चेत् कामी
नित्यं पूर्ववदाचरेत्” ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्ता
“यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नान्न न तूचरेत् । मनो हि सर्वं
जन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम्” ॥ इति तन्मूत्रोच्चाराद्यशौच
परम् । रामार्चनचन्द्रिकाधृतमन्योत्तरेऽपि । “अशुचिर्वा शुचि-
र्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्ननसैव
सदाभ्यसेत्” ॥

अथागौचे विष्णुकीर्तनम् । यथा “चक्रायुधस्य नामानि
सदा सवत्स्र कीर्तयेत् । नागौच कीर्तने चास्य स पवित्रकरो
यतः” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “न देशनियमस्तत्र न कालनियम
स्तथा । नोच्छिष्टादो निर्धेयाऽस्त हरेर्नामानं लुब्धकः” ॥
तेन “नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्तयेत्” । इति विष्णु
नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः । भीमपराक्रमे । “अधि-
मासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं
माङ्गल्यं न तु विशेषेज्याम्” अत्र विवाहादिकीर्तनं निरव-
काशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्यानन्य-
गतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधि-
कारे काठकगृह्यम् । “कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमि-
त्तिकीं प्रियाम्” । बृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्
प्रयतः सन् मलिन्नुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतग्राहं तथैव
च” ॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसम्यापञ्चमहा-
यज्ञादि । काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्द्रव्यदानशिव-
पूजादि । व्यक्तं भविष्ये । “कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयत्नेन
मलिन्नुचे । नैमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यद्वेत्” ॥
न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्यधायस्तत्परम् । तथात्वे गज-
च्छायाप्रेतग्राहयोरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तथा च काल-
माधवीये मत्स्यपुराणम् “वर्षे वाहरहः ग्राहं दानञ्च प्रति-
वासरम् । गोभूतिनहिरण्णानां मासेऽपि स्यान्मलिन्नुचे” ॥
एवञ्च “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” इति याज्ञ-
वल्क्योक्तं सङ्गच्छते । काठकगृह्यपरिशिष्टम् । “प्रवृत्तं मल-
मासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगतं मलमासेऽपि
तत् समाप्यमसंग्रहम्” । ब्रह्मसिद्धान्ते । “शरत्वं कर्म यत्
किञ्चित्तत् कार्यं हि मलिन्नुचे” । नैमित्तिक मासदिनसंवत्स-
रादिविशेषनियमशून्यावश्यकत्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।
अतएवाचारमाधवीये वीधायनेनास्यागन्तुक्षत्वेनोपादानमक-
रणे दोषाभिधानश्च कृतं यथा “यस्य नित्यानि सुप्तानि तद्ये-
वागन्तुकानि च । विपदप्रसूतोऽपि न स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि

स” ॥ तच्चाभ्युदयिकादि । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आह-
मभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरेः”
इति माकण्डेयपुराणात् । अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन
नाडोच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता । अभ्यु-
दयप्रयोजनकम् । तथा च शातातपः । “पूर्वाह्णे दैविकं आहं
कार्यमभ्युदयार्थिना” । तेनात्रात्मशब्दप्रयोगो भ्रान्तानामिति ।
जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् । “जातकर्मान्त्यकर्माणि
नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशौश्राद्धं श्राद्धान्यपि च
षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा” ॥ हेमाद्रि-
माधवाचार्यधृतयमवचनात् । मघात्रयोदशौश्राद्धस्य मल-
मासकर्त्तव्यतायां निरवकाशत्वं वीज तदष्टौयमासान्तरे तद-
लाभात् । यत्तु गर्गवचनम् । “नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं
मौष्णिवन्धनम् निष्क्रमम् । जातकर्माणि काम्य ह्यष्टविसर्जनम् ।
अस्तु गते शुभे शुक्ले बाले हृष्टे मलिस्तुचे । उपायनमुपारम्भं
व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायन प्रतिष्ठा । तन्नामकरणान्न-
प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकानाहृतानां वेदितव्यम् ।
तदाह स एव । “नाम कर्म च जातेऽपि यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥ स्मृतिः । “आह-
जातकनामानि ये च संसारमाश्रिताः । मलिस्तुचेऽपि कर्त्तव्या
काम्या इष्टौघ वर्जयेत्” ॥ सस्कारमाश्रिताः अन्नप्राशननिष्क्रम-
णादयः । इति माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वह्नदह-
नोदकदानपिण्डदानास्तिसृष्वयनादीनि । नवश्राद्धं “चतुर्थे
पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दौयते जन्तोस्तद्व-
श्राद्धमुच्यते” ॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थादियह्णं सरणदिना-
वधीति । षोडशश्राद्धानि तु । “द्वादशप्रतिमास्यानि श्राद्धं

पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् आहपोडशम्”
 इति कर्मप्रदोषीक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डीकरणे
 किमिति प्रकृते मासि प्रतिसांवत्सरिकं न क्रियते । इति चेन्न
 “पूर्णसंवत्सरे आहं षोडश परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टवचनात् । सकृत्
 कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । एवमपकृष्य सपिण्डीकरणे
 मृताह्ने प्रत्याब्धिकं न क्रियते । सपिण्डीकरणेनैव प्रत्या-
 -ब्धिकमिष्टेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमामन्तु वत्सरम् । प्रतिमंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ॥
 प्रतिसंवत्सरं आहं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेको-
 द्दिष्टविशेषेणेति सामान्यादिभेदेन आहस्य नानात्वात् । एतेन
 सपिण्डीकरणापकर्षपक्षे वर्धन्ते सांवत्सरिकं कार्यं बाधका-
 भावादिति श्रौतवाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । बालग्रहभूत-
 ग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसहयोगाभिभवाद्भुत-दुःखप्रग्रहदौ-
 स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि ।
 “शान्तिस्वस्त्ययनेदैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च”
 इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीच्यामसहत्वे-
 नानन्यगतिकत्वात् । अतएव “आत्मानं सततं गोपायैत”
 इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेय-
 पुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च
 ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां
 सर्वत्रैवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते
 भयम्” ॥ तदयमर्थः । यस्य दीर्घजीवनादिजनकं बलवत्-
 पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्यन्मुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तत्प्रति-
 हतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातकं पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनु-
 गुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पौडामावहतीति ।

महृच्चगृह्यपरिशिष्टम् । “यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनि-
 वारकम् । एव देवीपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥
 शान्तिर्धर्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतु-दुरि-
 तनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं
 यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशौर्नि-
 मित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । “अभि-
 वादयेत्तु यः पूर्वमाश्रिपं न प्रयच्छति । तददुष्कृतं भवेत्तस्य
 तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि
 धर्मवित् । सुरा पिवेति वक्तव्यमेव धर्मो न लुप्यते ॥ स्वस्तौति
 ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्धतामिति वैश्येषु
 शूद्रे त्वारोग्यमेव च” ॥ स्वस्तौति प्रत्यभिवादानेतरपरम् ।
 मन्वादिविरोधात् । “यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसन-
 वर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तौत्यभिसंज्ञिता” ॥
 आश्रिपः प्रकृतत्वात् सा आशौः । अङ्घ्रिः । “अप्रणामकृते
 शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मण-
 स्तदनन्तरम्” ॥ ब्राह्मण इत्यनुवृत्तौ मिताक्षरायां द्वासीतः ।
 “क्षत्रियस्याभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेदेव वैश्यस्यापि शूद्रस्याभि-
 वादाने त्रिरात्रमुपवसेत्” इति । अहोरात्राद्युपवासश्रवणा-
 न्मुन्यन्तरीक्षविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादि-
 विषय भ्रमकृतनमस्कृतविषय वा । यथा मनुः । “यदि
 विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रास्ततः
 पापैः प्रमुच्यते” ॥ स्मृतिः “मातुः पितुः कनीयांस न नमेदय-
 साधिकः । नमस्कुर्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” ॥
 मृत्यर्थसारे । “स्त्रियो नमस्या वृद्धाय वयसा पत्युरेव ताः” ।
 यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो वृद्धाः यतः कनिष्ठा अपि नमस्याः ।
 तत्रास्त्यवन्दने हलायुधवृत्तम् । “चक्षुःस्पन्द भुजस्पन्दं तथा

दुःस्वप्नदर्शनम् । शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ॥
 अश्वत्थरूपौ भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन । दृष्ट्वा तु दूरतः
 पापं सृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवर्द्धते ॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ
 नमोऽस्तु ते” ॥ शान्तिस्वस्वनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा
 च अपिपालकारिकायां “स्मार्तैः शूद्रः समाचरेत्” इति भविष्य-
 पुराणवचनञ्च । “चतुर्णांमपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपीत्तम ॥ विशेषतश्च
 शूद्राणां पावनानां मनोविभिः । अष्टादशपुराणानि चरितं
 राघवस्य च ॥ रामस्य कुरु शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।
 यथोक्तं भारतं वीर पराशर्येण धीमता ॥ वेदार्थं सकलं योज्य
 धर्मशास्त्राणि च प्रभो” ॥ तस्य संस्कारमाह यमः । “शूद्रो-
 ऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण सस्मृतः । न केनचित् सम-
 सृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम् ।
 “विवाहमात्रं संस्कार शूद्रोऽपि लभते मदा” । मात्रशब्दोऽत्र
 न विवाहेतरसंस्कारनिवर्त्तकपरः किन्त्वन्यत्र मन्त्रसम्बन्ध-
 निषेधपरः । यमवचनेन गर्भाधानादिमस्कारप्रतिपादनादिति
 शूद्रपाणिमहामहोपाध्यायाः । “पार्ष्णक्रमेण सर्वत्र शूद्रावाज-
 मनेयिनः” । इति महाजनपरिगृहीतवचनाद् यजुर्वेदविधि-
 नैव ते कर्म कुर्युः । पुराणान्याह विष्णुपुराणम् । “अष्टादश
 पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । घ्राह्यं पाश्वं वैष्णवञ्च शैवं
 भागवतं तथा ॥ तथान्यग्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं तैत्ति-
 र्मेकादशन्तथा । वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशन्तथा । मातृञ्च गारुडञ्चैव
 षष्ठाण्डञ्च ततः परम्” ॥ कौर्मं “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः
 कथितान्यपि” । तानि च नरसिंहनन्द्यादित्य कालिका-

पुराणादीनि यथा “आद्यं सनतकुमारीकं नारसिंहं ततः
परम् । तृतीयं वायवीयञ्च कुमारेण च भापितम् ॥ चतुर्थ-
शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभापितम् । दुर्वाससोक्तसायख्यं
नारदीयमतः परम् ॥ नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च तथैवोसनसेरितम् ।
कापिलं वारुणञ्चाथ कानिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा
शाम्बं देवं सर्वार्थसिद्धिदम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कर-
राह्वयम्” ॥ देवं देवीपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्म-
तरसकलस्मार्त्तकर्मणि शूद्रस्याधिकारः । अतएव भारते धानु-
शास्त्रनिके पर्वणि “अहिंसकशुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेरेव युज्यते” ॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ
मनुः । “धर्मेऽस्यस्तु धर्मज्ञाः सतां हृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं
न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च” ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्म-
वेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते
वक्ष्यमाण नमस्कारेतरमन्यरहितं कर्म कुर्वाणान् प्रत्यवायिनः
ख्यातिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लूकभट्टः । तथा “धर्मोपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेवयैत्तलं वक्ते श्रोत्रे च
पार्थिवः” ॥ तथा “शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रोऽपि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधि-
कारमाह जातूकर्णः । “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि
च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥ आरामः पुष्प-
फलोपचयहेतुर्भूमागः । “अग्निहोत्रं तपः सव्यं वेदानाद्यानु-
पालनम् । पातिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ अहोप-
रारी यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः
सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मं न वैदिके” ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये । अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रोणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृद्धसतिः ।

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् मर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्य-
 पुताभ्यां वृद्धानायातिथीन् स्त्रियः” ॥ एतेन जलाशयोक्तर्गे
 मोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
 तथा स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागीऽप्यनधिकारः । विशेषे-
 षोपदेशविरहादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । अतएव तयो-
 र्जलाशयोक्तर्गादियद्वयज्ञवेदौ-होमादिसमाचारः । अत्र होमो
 वज्रौ न साक्षात् कल्पतरुरन्नाकरधृतापस्तम्बवचनात् । तद्यथा
 क्षारक्तवणाद्युपक्रम्य “तद्भुतमद्भुतश्चाग्नी न स्त्री जुहुयान्नानु-
 पेतः” इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
 करणीयः । “श्रोतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्ह्युयादृत्विजः स्वयम्”
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । “ऋत्विग्वादे नियुक्तो च समौ सम्परि-
 कौत्तितो । यज्ञे स्वाभ्याप्रयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” ॥
 इति बृहस्पत्योक्तेः । वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
 वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाङ्गिकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विरोधेन । “शूद्रोऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
 संस्कृतः । न केनचित् समष्टजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति
 यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्चयज्ञस्नान
 आद्येषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य । “नम-
 स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात् रापयेत्” इति याज्ञवल्क्योऽप्येन ।
 “ब्रह्मचरविशामिव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णोमेव हि
 शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्योऽप्येन आह-
 मधिकृत्य “यमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । यम-
 न्नस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणोऽप्येन
 च नमस्कारेणेति तूष्णोमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।
 अभियुक्तामां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रनक्षत्रमिति
 साधवाचार्यः । एवञ्च “श्रावयेच्चतुरो वर्षान् कृत्वा ब्राह्मण-

मघतः । वेदस्याध्ययनं ह्रीदं तच्च कार्यं सद्वत् स्मृतम्” ॥ इति
 मोक्षधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रायावणमध्येतद्विषयम् । शूद्रस्य पुरा-
 णादेरनध्ययनविधिमाह भविष्ये । “अध्येतव्यं न चान्येन
 ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं
 कदाचन” ॥ तथा “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नन्यवर्णजमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्तरकं व्रजेत्” ॥ तथा “अन्यार्थे
 बुध्यमानस्तु समघं कृत्स्नगो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु
 चर्पयन् विधिवन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको
 बुधः” । तथा “सन्त्यज्य सर्वकर्माणि भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
 सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनेमित्तिके
 कार्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं श्रुष्याद्दीप्त स ज्ञेयः
 सात्त्विको बुधैः” ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । काम-
 धेनुकल्पतरुः । वाराहे भयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्ये-
 त्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थं परि-
 भाषार्थञ्च ततश्चामन्त्रकर्तृकश्राद्धहोमदानादि-कर्मसम्बन्धि-
 मन्त्रेण विप्रो गृह्यते सम्बध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता “अमन्त्रा
 हि स्त्रियो मता” इति शुद्धिरन्ताकरहृतबोधायनवचनात् ।
 अनुपमोक्तस्य आहतिरित्ये मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । “ना-
 भिष्यादरयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्ता-
 वद्यावद्देहे न जायते” ॥ स्वधा आहं तन्निमोयते सम्पाद्यते
 चेन मन्त्रजातेन तस्मात् तेन ह्योशूद्रानुपमोक्तानां सर्वकर्माणि
 दृश्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
 नोयः । मन्त्रपाठश्चादृष्टमिहिनैमन्तकारिण यया हृदस्यतिः ।
 “गोचं ब्राह्मणशत्रुपा सत्यमक्रोध एव च । शूद्रकर्मे तथा
 मन्त्रो नमस्कारोऽप्य दर्शितः” ॥ शूद्राधिकारी गौतमः । “अनु-
 मतोऽप्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम् । “विहितस्याननु-
ष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमि-
त्तिकमुच्यते” ॥ इति बृहस्पत्युक्तेः । अस्य च निरवकाशत्वम्
अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः । तथा चाङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्
पापमसत्यं पार्यदि ब्रुवन्” ॥ अनुपस्थितः परिषदित्यर्थः ।
अतएव दत्तः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा-
यथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ नैमि-
त्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम् । निमित्तात् यद्द-
टोऽस्यदुःखप्लादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमि-
त्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि
न कालस्तु विधीयन्ते इति उदगयनशुक्लपक्षदिनपूर्वभागादि-
रूपः कालो नानुरुध्यते । तेन एतद्व्यतिरिक्ते दक्षिणायनादौ
निन्दिते मलिग्नचादौ च शान्तिकं कर्त्तव्यमिति । शान्तिक-
घौष्टिके कस्यतरुः । तथा दत्तनट्टिहरणस्यादाने स्तेयत्व
अवगणादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्धेयम् । तथाच
विष्णुपुराणम् । “प्रमादतस्तु तन्मृष्टं तावन्मात्रे नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्वै म्रदत्ते विनाशिनि” ॥ ब्राह्मणायो-
नृष्टं ब्राह्मणसादकत यदि चौरादिनापह्रियते तदा तावदेव
पुनरुत्तृष्य देयमिति दानसागरः । युक्तश्चेतत्तदित्यनेन पूर्व-
वचनोपात्तदत्तानुकर्षात् । तद्यथा “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
दद्यात् कमकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकाणवे” ॥
किञ्चान्यथेत्यनेनेवादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यर्थे
स्यात् । एतेनानुत्तृष्टहेमनाशेऽपि तावदुत्तृष्य देयमिति
सैयिनोक्तं निरस्तम् । उत्सृष्टाप्रतिपादितविषयमिति चण्डे
अरोऽपि साम्यदायिकास्तु । सर्वत्र एव सङ्कोचात् प्रायश्चित्त-

माचरन्ति तेषां वाक्यन्तु । अथ प्रमादनष्टद्विरण्यतुल्यद्विरण्या-
प्रदानजन्मपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टद्विरण्यतुल्य-
द्विरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् उत्-
सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः । वृद्धस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके
कुर्व्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतयाहं
तथैव च” ॥ तीर्थस्नानमाहृतम् । अनाहृते निषेधस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम् । गजच्छाया वरा-
होक्ता । “संहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया
तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रकल्पयेत्” ॥ अत्र च राहुर्वै हस्ती-
भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतिमूलम् । सूर्यग्रहे चन्द्रयासस्या-
वश्यक इति मूलमूलिनोर्विरोध इति मैथिलाः । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरे । राहुं प्रति भगवद्वाक्यम् । “पर्वकाले तु संप्राप्ते
चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि । भूमिच्छायागतचन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं
कदाचन ॥ मच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि । स्नाने
जप्ये तथा होमे दाने याह्वे सुरार्चने । पुण्यः स कालो भविता
नित्यमेवासुरेश्वर” ॥ नित्यं मलमासादिप्रतिपिदकालेऽपि ।
वस्तुतस्तु सूर्यग्रहेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति । तथा च समय-
प्रकाशे कठमाह्वयम् । “हस्ती वै भूत्वा स्वर्भानुरंशभिरादित्यं
तमसा पिदधातीति । अमावास्यां गते सोमे छाया या
प्राप्सुखी भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रग-
स्यते” ॥ इति वचनात् अमावास्यायाहं मलमासेऽपि कार्यं
इति मैथिलीजं हेयम् एतद्दृष्टव्यं वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र
ब्रह्मपुराणोक्तगजच्छायायोगो न स्पष्टते कन्यामलमासे दयो-
दग्नां चित्रायामेव रथैरवस्थानेन तदसम्भवात् न च “योगो
मघावयोदग्नां कुक्षरच्छायासहितः । भवेत्तदायां मस्ये तु
शनिन्यर्के करे स्थिते” ॥ करे हस्तायां तत्स्थे सूर्ये । मघानस्ये

चन्द्र चेति मघात्रयोदश्या कुञ्जरच्छायसञ्चितो योगो भवति ।
 हस्तावस्थानश्च सूर्यस्य कन्यादशमाशोत्तरकिञ्चिदधिकमपाद
 त्रयोदश्याय यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोग सङ्केतितो न
 तु गजच्छायेति वाच्य कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका सञ्जा
 जाता अथेतोतचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि सङ्केतितत्वात्
 धुसूर कनकाद्भय इतिवत् । व्यङ्ग्य कृत्यचिन्तामणौ । “कृष्णपक्षे
 त्रयोदश्या मघास्विन्दु करे रवि । यदा तदा गजच्छाया
 आदौ पुण्येखाप्यते” ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव मिडे
 मघाया सस्वितैत्यधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्य
 तावन्मात्रोक्तेस्तिथेरकादशेऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योग
 स्यात् अतो मघाया वर्तमानत्वार्थं मघाया सस्ये शशिनोत्पुच्छ
 तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापटोपादानमिति
 चेत् । आह तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तेद्रव्यै सुसञ्चितै । त्रयो
 दश्या प्रयत्नन वर्षासु च मघासु च” ॥ इति ब्रह्मपुराणीय
 वचनान्तरस्य विधिवाक्यप्राप्त आह्वानमितीभूतमघात्रयोदश्या
 मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायास्ययोगो भवतीति न निमि
 त्तान्तरम् इत्यतदर्थमव हि अतएवोक्तवचने आदौ पुण्येखाप्यते
 इत्युक्तं न तु आह्वाय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा
 लाया काश्यो गुण अयमाणो नित्यमर्थं विकृत्याभिनिविशते
 इति न्यायाद् यथा गोदोहगुणो नित्यं चमसमाधनकमपा
 मण्यन विकृत्याभिनिविशत इत्युक्तं न तु गोदोहेन प्रणय
 नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमाशापराह्णे मघात्रयोदशौ
 लाभस्तदा तत्परदिने तत्तामेऽपि न कुञ्जरच्छाययोग पूर्वादन
 एव मघात्रयोदशौ आह्वयविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 “ययास्त सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेम्यो
 ऽपराहो हि स्वयन्दत्त स्वयम्भूवा” ॥ एतेन कपालाधिकरण

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिन एवैकोद्दिष्टाहमिति
 मैथिलमतमपास्तम् । अन्यथा अपराह्निकपिटृकृत्येऽपि
 तत्रायात् पूर्वदिन एव लाभे यथास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
 न चैतद्वचनमिव तत्रायमूलमिति वाच्यम् । अपराह्नो होति
 स्तोक्तहेतुमन्निगदेन पिटृकृत्ये तत्रायानवकाशात् तस्मादाप-
 राह्निकेतरत्राह्णेऽपि “शुक्लपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामभ्युदितो
 रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था । तथा च काननमाधवीये
 व्यासः । “द्वितीयादिकयुरमानां पूज्यता नियमादिषु । एको-
 द्दिष्टादि वृद्धादौ ह्यसहस्रादिदेशना” ॥ एकोद्दिष्टादि
 वृद्धादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तोभूततिथिविशेषस्य वृद्धादौ ।
 ह्यसहस्रौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते । आदिशब्दा-
 दापराह्निकपिटृकृत्येऽस्तगामिन्येव पूर्वोक्तं यथास्तमिति वच-
 नात् । एवञ्च त्राह्णे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गोकारादौढीय-
 मैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् । ततश्च
 मघात्रयोदशौ त्राह्णं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे त्राह्णं
 कस्तम्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एवञ्च ब्रह्मपुराणे
 तैम्होद्रेव्यैः सुसंक्षितैरित्यभिधानात् गुणविशेषे फलविशेषः
 स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च ।
 “प्रोष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य त्राह्णं
 हि कर्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ इति गङ्गवचनादौ पाय-
 साभिधानं फलातिशयार्थम् । अतएव ग्राह्यातदेन “पितर-
 स्तृहयन्त्ययमष्टकासु मघासु च । तत्राह्ण्यात् सटोद्भुम्भो
 विदत्सु मघादेषु च” ॥ इत्यत्रायमाहमन्तम् । मनुनापि ।
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् । तदप्यस्य
 मेव स्वादुपांसु च मघासु च” । इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम् ।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिषिद्धमिति कुल्लूकमट्टः । याज्ञवल्क्ये-
 नापि । “यद्ददाति गयास्थस्य सर्वमानन्त्यमश्रुते । तथा वर्षा-
 त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः” ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां
 मघात्रयोदश्यां विशेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चि-
 द्दीयते तत् सर्वमानन्त्यमश्रुते इति मित्ताक्षरा । देवसेनापि
 “ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनवन्नरः । चूप्यपेयसमृद्धञ्च
 यथावदुपपादयेत्” ॥ इति समुच्चय उक्तो न ब्रौहि यववह्नि-
 कल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र
 शूद्राणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयो-
 दश्यां याज्ञमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । “विभक्ता
 अविभक्ता वा कुर्युः याज्ञमदेविकम् । मघासु च तथान्यत्र
 नाधिकारः पृथग्विना” ॥ अदेविकं प्रत्यादिकैकोद्दिष्टम् ।
 अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपि-
 ण्डौकरणान्तानि यानि याज्ञानि षोडश । पृथङ् नैव सुताः
 कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि वाचित्” इत्यत्रापिना समुच्चिता पृथक्
 द्रव्यस्य पुंसः । सपिण्डौकरणान्तानौति विज्ञेयत्वात् तदुत्तर-
 याज्ञानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च याज्ञाय
 विधिवाक्ये प्रौष्ठपदार्हं मघात्रयोदशीश्रुत्या अर्थवादात् केवल
 त्रयोदशीश्राद्धं निरस्तम् अर्थवादेन क्लृप्तविधिसम्भवे तदनु-
 गुणैव स्तुतिः क्रियत इति मघात्रयोदशीश्राद्धे तु पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः । “भोजङ्गो तिथिमासाथ यावच्चन्द्रार्कसङ्ग-
 मम् । तत्रापि महतो पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । ऋक्षे
 पिण्डप्रदानन्तु व्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्” इति देवौपराण्यात् ।
 भोजङ्गो पञ्चमो चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदेवते मघा-
 याम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदशीश्राद्धेन सपिण्डकस्या-
 प्यभ्ययुक् कृष्णपक्षश्राद्धस्य सिद्धिर्लाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः । प्रधाननिवृत्तायङ्गनिवृत्तेर्युक्त-
त्वात् । अतएव हेमाद्रिनव्यवर्द्धमानधृतशातातपवचनम्
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधौयते । स्वधावाचनलो-
पोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य दक्षिणा स्रस्ति सौमनस्यं
तथास्त्विति” । इति भविष्यपुराणेऽपौष्ट्यवचनम् अक्षय्येति
अक्षय्योदकदानम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अक्षय्यो-
दकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठैरवनित्यं तत् कुर्यान्न
चतुर्थ्यां कदाचन” इति न चतुर्थ्येति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः
पष्ठैरेत्येवकारेण गोक्षसम्बन्धनाम्नां पष्ठस्तता प्रतीयते ।
अक्षय्यविधानात् स्वधानिषेधः । तेन “ये चात्र त्वामनुयाय
त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इत्यक्षय्योदकदाननिषेधः । ननु गोभि-
लेन ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-
मक्षय्योदकदाने तत् प्रसक्तिरिति चेत् सत्यं “बहूनामेकधर्मा-
णामेकस्यापि यद्ब्रूयते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते
स्मृताः” । इति व्रीधायननोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः प्रागुक्तपरि-
शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते । ततश्च छन्दोगानामक्षय्योदकदान-
तरत्र आहो कुशासनादि दाने सर्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रत्वेति
पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धमद्वेनापि
सर्वत्र वाक्ये आहविवेककृता चाक्षोर्गर्गवाक्ये ये चात्रत्वेति
वाक्यं लिखितम् । न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति
मिश्रोक्त युक्तमिति वाच्यम् । अनयोरेकतरकरणे पिण्डदानतद-
भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्यत्तेः ।
लाघवेनापिण्डकस्यैवौचित्यात् । “मघाया पिण्डदानेन ऋष्ट-
पुत्रो विनश्यति” इति निन्दाश्रुतेः । अथ पिण्डनिषेधस्य
आज्ञाङ्गत्वे किं मानमिति चेत् । “अविच्छिन्ने कथं भावे यत्
प्रधानस्य पच्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥

इति न्यायस्य भावः यदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव योऽग्नि-
यज्ञाभावे कृत्वर्थतया च यादृच्छिकप्रदणप्रसङ्गभावाविशे-
धोऽयं न कृत्वर्थः स्यादिति दायभागः । हेतुनिर्णयेऽपि साम्प्र-
कीरमेव पितुः क्षयाहे पितृादित्विकस्य आहं कर्ते तत्र माता-
महादीनां आहाय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्या-
नुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्तोत्रेनाष्टकादौ पाट्पौरुषिकत्वेऽपि
“कर्पूममन्वितं मुक्ता तथाय आहपोडगम् । प्रत्याब्धिकश्च
शेषेषु पिण्डाः स्युः पण्डितस्थितिः” ॥ इत्युक्तं क्षयाहे त्रैपु-
षिकमात्राभिधानपरेण विरोधाच्च । मातामहादीनां आहं
स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । “पितरो यत्र पुज्यन्ते तत्र
मातामहा भवम्” । इत्यनेन पितृआहाधौनप्रवृत्तेः । एतेन
सघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयआहं पृथक् कार्यमिति
निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य आहाहृत्वेन प्राधान्यात्
आहाहृत्तिरिति वाच्यम् । “अद्वैतं भोजयेत् आहं पिण्डमेकञ्च
निर्वपेत्” ॥ इति मनुवचने “सामआहं यदा कुर्याद्विधिज्ञः
आहदः सुतः । न चाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व-
पेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणे “आहं सपिण्डकं कृत्वा कुनसाहस्र-
मात्मना । विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपटं नरः” ॥ इति
गयाप्रकरणौयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव आहत्वकीर्त्त-
नादिति । न च “सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अन्यैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतेः” ॥ इति मनुवचने
अक्षोक्षगस्येति कर्त्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति
वाच्यं पाशुक्तसम्प्रदायिचनविरोधेन पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् ।
तथा च “ततः प्रमृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति
मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वपणं पित्रे दानमित्यर्थकम् ।
न चैवमष्टकादिः पित्तः क्षयतिथित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

नैकोद्दिष्टावरणमिति वाच्यम् । “यद्येकदिवसे स्यातामेको-
द्दिष्टन्तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं निवृत्त्यैव पार्वणं विनिवर्त्तयेत्”
इति । नव्यवर्द्धमानधृतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नत्वेवं
वृद्धिश्चाहे कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्वणं वा भवेदिति
चेन्न आभ्युदयिके नान्दौमुखविशेषणविशिष्टस्य पितुर्देवतात्वम्
अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-
पुराणेन नित्यश्चाहे विकल्पविधानाच्च नित्यश्चाद्वात् पार्वण-
सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पितॄणान्तु
केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पितॄणां तथैवान्ये श्रेय पूर्व-
वदाचरेत्” ॥

अथ पर्युदासविचारः । ननु भोजङ्गीन्तिथिमासाद्य
इत्यत्रोपजीव्य बाधभिया “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसौ
कौर्त्तिता हि सा । सम्यग्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिने” ॥
इतिवत् पिण्डदानं विवर्त्तयेदिति पर्युदास इति चेन्न एत-
स्यातिदेशलभ्यत्वेन पर्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-
र्त्तयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-
रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-
ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-
भावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एवमघातिरिक्त
पिण्डं दद्यादिति पर्युदासेऽपि । न चैवं रात्रादौतरामा-
स्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत्र रात्रादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-
रिति वाच्यं न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे
निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा “सक्रान्त्यामुपवासेन
पारणेन युधिष्ठिरः । सघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” ॥
सम्याकाशमाह वराहः । “अर्द्धास्तमघात् सम्यग् व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानेरुपाभानोरर्द्धोदये यावत्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः “झासहृद्वी तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सभ्या सुहृत्तमाख्याता झावे हृद्वी समास्मृता” ॥ तत्ताङ-
 चर्यादचिरोदितकालेऽपि सुहृत्तमात्रं “राधौ आह्वं न कुर्वीत
 राहोरन्यत्र दर्शनात् । सूर्यादयमुहूर्त्तं च सन्ध्ययोरुभयो-
 स्तथा” ॥ इति मदनपारिजाते माघवाचार्यधृतश्रातातप-
 वचनाच्च । एतेनाचिरोदित इत्यत्र मैथिलानां सुहृत्तद्वयवर्णनं
 हेयम् । यस्मादतिदेशस्थले न पर्युदासः । अतिदेशस्तूक्त-
 स्तन्त्रत्वे । “प्रकृतात् कर्मणो यस्मात्तत् समानेषु कमसु ।
 धर्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥ न च यजतिषु
 ये यजामह कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
 तया उपजौव्यवाधमिथा च पर्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
 स्याया पितृभ्यो दद्याद्रात्रौ आह्वं न कुर्वीत इति क्रियायाः
 पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय गत्यन्तराभावात् रागाति-
 देशवदुपजौव्यवाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनश्चे यथा करोती-
 त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरैकार्यत्वेऽपि सन्नेदेनान्य-
 तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गौरवात् ।
 अतएव श्रीरमक्षेत्रजयोः साम्ब्योरिव पार्वणं न तु क्रियामेदेऽपि
 निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम् । श्रीरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना
 पार्वणेन च । मत्स्यस्मृतितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” इति ।
 “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधा-
 नेन देयमग्निमता सदा” ॥ इति जावानमत्स्यपुराणवचना-
 भ्यामिति । किञ्च पदग्न्यदहनन्यायेन यावदप्रातः तावद्विधी-
 यते इति “सर्वत्राप्यातमस्यन्ने श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
 गक्त्युपसंक्रान्ते. स्यादतोऽनुयादता” इति । महानये च साय
 प्रातर्जुहोतीत्यनेन हवनस्याहरहः सिद्ध्यैवा साय प्रातर्हवन-
 मन्वय दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् ।

“तद्ददौ रसचेवञ्ज कर्तृकप्रत्याब्धिकर्पावर्णविधिमन्युग्निमत्-
कर्तृकत्वं विधीयते । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्त्याहकरणमनूय
रात्रोत्तरत्वमात्रविधेयमिति । अन्यथा प्रसज्यपक्षे “पूर्वाह्णे
मात्रकं आहमपराह्णे तु पैटकम् । एकीदिष्टन्तु मध्याह्णे
प्रातर्हविनिमित्तकम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावा-
स्यादि विधीनामेकवाक्यतया आहमात्रस्य दिवा मात्रकर्तव्य-
त्वाभावेनैकीदिष्टस्य मध्याह्णमात्रकर्तव्यत्वे यत्रोभयदिने-
मध्याह्णाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यब्दमिति वीष्णभट्ट-
प्रसङ्गः । अपि चैवं “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्चाहानि
षोडश । पिशाचत्वं भुवं तस्य दत्तैः आहयतेरपि” । इति
यमवचनेन षोडशश्चाहसम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-
श्चाहाननर्थः स्यात् । पर्युदासपक्षे त्वमावास्यादिविधीनां
रात्रोत्तरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्रागस्त्यपरत्वम् । तत्रा-
प्येकवाक्यत्वे रात्र्यादौत्तरत्वं विशेषणवैयर्थ्यम् । ततश्च प्रागस्त्य-
कालं विना रात्र्यादौत्तरकालेऽपि आहविधानात् आहलोपः ।
अतएवापकर्षे एकाद्वे द्वादशाथ वेति वचनमपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा मध्याह्नकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशश्चाहानुपपत्तेः ।
वस्तुतस्तु । वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाञ्च पर्युदासा-
धिकरणस्य विषयवाक्यमेव किल श्रूयते । “आवयेति चतुर-
क्षरम् अस्तु वोषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कारः एव वे सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाजेषु ये यजामहे करो-
तीति” । अत्र सप्तदशाक्षरी मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन श्रूयते
प्रजापतिरपि षड्वहारेकादयेन्द्रियशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र-
पञ्चात्मकसप्तदशकनिष्क्रम्यरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-
यत्तोऽनुगत इति । हि यत्ति-यिद् यज्ञमन्त्राभ्याधोर्तेन वाग्देन

सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्त इति । यज्ञतिषु ये यज्ञामह-
 करण्यमुद्दिष्टं तदुपदिश्य चाग्रातं नानुयाजैर्विति । अत्र
 सगयः किं विधायकप्रतिषेधकयोरवैयर्थ्यायैम् विधिप्रतिषेध-
 मन्निपातादिकम्पः । किं वा पर्युदासोऽनुयाजातिरिक्तयाज्ञेषु
 ये यज्ञामहः कार्ये इति । नन्वेवं विषयसौन्दर्यात् प्राप्तस्य
 शास्त्रोपेय निषेधेन कथं न विकल्प इति चेत् तात्कालिकश्रेय-
 साधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कामान्तरौयानिष्ट-
 हेतुत्वं चाप्यत इति विषयभेदेन तुभ्यार्थोपनिपाताभावाच्च
 विकल्प इति तद्धि कथं बाध्यबाधकतेति चेत् यदिदानीं प्रह-
 तस्य सुखं दृश्यते तत्तुभ्यमेव चेदुःखं कामान्तरे भवेत्तद्धि
 व्यर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुष्करत्ववत् निवृत्तेरपि सुख-
 विगमहेतुत्वात् । ततश्च दृष्टात् सुखात् अधिकं दुःखमाय-
 त्यामिति विद्वांस विभ्यस्तमास्त्रिकपुरुषं गच्छोति रागतः प्रह-
 तेर्निवारयितुं वक्तव्यान् शास्त्रप्रतिषेधः । यथा लोके भुजङ्गा-
 याङ्गुलिर्न देयेति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति बलवत्त्वात् इति न
 तथा विकल्पमर्हतीति शास्त्रोयो तु विधिनिषेधो तुल्यवस्तुतया
 षोडशियदृणापहणवदिकल्प्यते तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधान-
 स्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसि-
 द्धिरवगम्यते । यथाह जैमिनिः । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्य-
 हेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् । अल्पसार्थः अर्थात् विषयसौन्द-
 र्यात् प्राप्तस्य सांसभोजनस्य यथा सर्वदा निषेधः तथा शास्त्र-
 प्राप्तस्यापि न भवत्विति चेन्न प्रतिषेध्यस्य प्राप्तेः प्रतिषेध्यस्य च
 तुल्यप्रमाणकत्वात्तदेव दर्श्यते उभयमिति । उभयं प्रवृत्तिप्रति-
 षेधरूप शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणकमित्यर्थः । यथातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशी
 सप्तमिकपात्रविशेषः । ये तु सुवर्ते यादृक्किं सृष्टमाप्तिनि-

पेधोऽयं न विधितः प्राप्तस्येति तत्र वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
 पेधस्य च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसङ्गेः कत्वर्थ-
 तथा यादृच्छिकग्रहणप्रसङ्गभावान्निपेधोऽयं न कत्वर्थः स्यात्
 तस्मादुक्तनयाद्विकल्प इति दायभागः । न च यागेषु ये यजा-
 महकरणं यावद्वयजति सामान्यद्वारा अनुयाजं यजति विशेष-
 सुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शौघ-
 प्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
 यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कोण्डन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्तितुं इह
 तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
 प्त्यन्निषेधेन निषेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निषेधाद्विधरेव बलीयानित्यतुल्यश्रिष्टतया न विकल्पः
 किन्तु निषेधस्यैव बाध इति युक्तं तथा सति निषेधशास्त्रं प्रम-
 त्तगौतं स्यात् । न च तद्व्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
 न च नान्तरीक्षेऽग्निसेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
 तत्र ह्यन्तरीक्षेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतयाप्राप्तेस्तथा न
 चान्न ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
 याजानाञ्च तद्भावाच्च पर्युदासः । नानुयाजेष्वित्ययं यदि
 पर्युदासः स्यात्तदा सुवन्तेन सह नजो योगात् समासः स्यात्
 कात्यायनेन समासनियतस्य स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
 तथा विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
 ग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
 प्रतिषेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्युदासासम्भवात्तेना-
 एदोषदुष्टोऽपि विकल्प शान्तिरिति पक्षेऽपि प्रमाणभावात्मा-
 भूत् प्रमत्तगौतमेति इह तु पर्युदासेनाप्युपत्तो सम्भवन्त्यां
 विकल्पाश्रयणं तद्व्युक्तं "यत एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रस-

ज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाग्रहो वरम्” ॥ विकल्पोऽष्टौ दोषा एकादशौतत्त्वेऽनुसन्धेयाः । एवं हि तदा नञः सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्य इति । ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अती पर्यवसितं वाक्यम् । ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति । एवञ्च पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनुयाजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन प्रतिषेधाभावान्न विकल्प इति । न चाभियुक्ततरपाणिनिविरोधे कात्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सहादित्वं सम्भवति स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति । तथा च पूर्वमौसासायां राक्षान्ताय जेमिनिः । “अपि तु वाक्यशेषः” आदन्यायत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति” । एतदेव सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमौसासायां पठति भगवान् शङ्कराचार्यः अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यादिति । प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति । तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधानमिति सिद्धम् । एवञ्च पूर्वोपदर्शित पर्युदासविषयवाक्ययोरन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये क्रियान्तराभावाच्च पर्युदासता नान्यत्वेति यदुक्तं तद्वैयमिति । ततश्च यजातिषु ये यजामहं कुर्यान्वानुयाजेष्विति यस्मिंस्त्रितं तत् श्रुत्योक्तात्पर्यार्थमादायेति । अतएवोक्तम् । “प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् । अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसक्त्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” । यद्यपि पर्युदास्तरावशादिषु आह्लादिकरणे विधेरीदासीत्याद्य फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तस्तथापि तद्विषये यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र

तत्तच्छास्त्रानुरीधात् इयोरपि कल्पनम् । यथा सगोत्रादिः
 विवाहसप्तमचन्द्रादिः उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविधः
 विषये सजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-
 नमपि प्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्
 पर्वणि वर्जयेदिति वृहस्पतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः
 पर्युदासे कृतेऽपि “चतुदश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांस-
 सभोगौ पर्वस्वेतेषु यो नरः । विष्णुं च भोजनं नाम प्रयाति
 नरकं मृतः” इति विष्णुपुराणे निन्दया । “वेदोदितानां
 नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-
 सभोजनम्” ॥ इति मनूजेन च यथाक्रमं रागप्राप्तगमननिषेधः
 प्रायश्चित्तश्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव
 भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
 ज्जन्मान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ इति रोगीति निन्दा-
 श्रवणात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति ।
 यत्तु ज्योतिषे । “कर्मो कुर्यात् फलावाप्तौ चन्द्रादिशोभने
 बुधः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपि चतै । चन्द्रे च
 शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे मिततण्डुलाश्च । धान्यञ्च
 दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममण्डिञ्च लग्ने” ॥ इति
 देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अतएव “न
 सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पैरष्टोभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्ग-
 लेषु ।- प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां मलिललव-
 द्वाग्नेः संप्रदोमेन्नस्य” ॥ इत्यनेन “कष्टाभौष्टे तुल्यमंख्ये
 फले चेत् स्याता नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः । वक्ष्यापत्तियो-
 ऽतिरिक्तास्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैव प्रदिष्टा” इति वाद-
 रायणवचनेन च प्रवर्तते न तत्र पर्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते अन्यत्सुधौभिर्भाव्यम् । मृगु-
 कौशिकाग्निपुराणज्योतिःपराशराः । “अनादिदेवतां दृष्ट्वा
 शुचः स्युर्नष्टभार्गवे । मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि
 त्यजेत्” ॥ पूर्वार्धस्यार्थवादत्वेन विध्याकाङ्क्षायामुत्तरार्धस्य-
 त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात् । द्वितीयापिना अनादि-
 देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । ततश्चानाहृतिमित्यपि द्विती-
 यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तीर्थस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
 नादिदेवतादर्शनेऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानाहृत-
 त्वेन वर्जनं युक्तम् । अतएव तस्मात्तस्ये मलमास इवेत्यति-
 देशमाहुः । अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
 नर्थकं स्यात् । यथा वृद्धमनुपैठीनसिमृगवः । “बाले वा
 यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवेतानि वर्ज-
 येद्देवदर्शनम्” ॥ किञ्चाहृतदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
 कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत । अतएव ज्योतिः-
 पराशरः । “अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते । नित्या-
 स्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशौब्रते” ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
 तादिप्रसिद्धश्रीपुरुषोत्तमश्रीविश्वेश्वरप्रभृतित्वमिति । तेनाना-
 हृतमनादिदेवतादर्शनं तीर्थस्नानञ्च शुक्रास्ये मलमासे च
 त्यजेत् । तीर्थचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
 पुराणम् । “गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधि-
 मासे जन्मदिने अस्तौ च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
 सिंहस्थे च वृद्धस्यतौ” ॥ ननु जन्मदिने श्राद्धनिषेधाभावात्
 कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
 नन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
 मैवध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ इति दौपिकायां जन्म-
 दिने नवाब्बादिश्राद्धनिषेधात् । हरिः श्रवणा । इज्यः पुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता भन्यो रेवती मैत्रोऽनुराधा ध्रुवगण
उत्तरात्रयोरोहिण्यः कर्माङ्गश्राद्धस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्य-
तथा तत्र न निषेधः । अतएव पुंसवनादिषु नन्दादिविधानं
सङ्गच्छते ।

अथ नवाक्षम् । “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे
त्रिजन्मान्विते । नन्दा मन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मघी
कार्तिके । भेपूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे ।
श्राद्धं भोजनकं नवाक्षविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव
विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते
सूर्ये स्मरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये । उपः
पूर्वात्रयमघाभरणः । अहिरश्लेषा । शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
“ब्रह्मविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौणादितौ मैत्रे चित्र-
विशाखवायुधनभे मूलाश्लिवङ्गो तथा । शक्ते वारुण ऋक्षके
शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभागंवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं
नवाक्षोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यमृगशिरौहस्ता-
रेवतीपुनर्वस्यनुराधाचित्राविशाखास्वाती-धनिष्ठा-मूलाश्लिनी-
क्षत्तिकाज्येष्ठाशतभिषाः । अत्र मूलाक्षत्तिकाज्येष्ठाविधानात्
वक्ष्यमाणान्यादिनिषेधस्तु नवोदकश्राद्धपरः । उत्तरादि-
त्रितयमपि इह श्राद्धं ध्रुवत्वेन प्रागुक्तदौपिकाकारवर्चनं
श्राद्धविधानात् वक्ष्यमाणदेवत्ववचनाच्च । “अश्लेषा क्षत्तिका
ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च । भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यात्र-
बौदनम्” ॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु श्राद्धानधि-
कारिभक्तकमात्रपरम् । अन्यथा “प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत
पितृसेवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणैः सह”
इति याज्ञवल्क्यरोक्तस्य श्राद्धदिनमात्रकर्त्तव्योदोषश्राद्धस्य श्राद्धा-
वशिष्टप्रतिपत्तिरूपमक्षयस्य नियमितस्य ज्येष्ठामूलयोः सर्वदा

बाधापक्षः मुख्यकल्पे क्वचिदपि नवाक्षयाद् न स्यात् अन्यत्र
तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यतुरोधेन विगिष्टाभावस्य क्वचित्कत्वाच्च
सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
तद्यथा आक्षेपमधिकृत्य “सर्वस्मात् आसावरार्हमग्रीयात्”
इत्यत्र भूरिद्रव्यकृतस्त्रवाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तदर्थं स्यात् ।
व्यक्तमाह नव्यवर्द्धमानधृतशिघरहस्यम् । “आहं कृत्वा तु
यः शेषं नाक्षमग्राति मन्दधीः । लोभान्मोहादयद्यादापि तस्य
तन्निष्फलं भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणे वराहः । “वृषिके शुक्लपक्षे
तु नवान्नं गम्यते वृधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
भवेत् । धनुषि यत् कृतं आहं नृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
स्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाक्षिणः” ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
नृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्रा-
न्नेतुरित्यनेनादिधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च नृगशिरः पूर्वार्द्धेन
वृषिकक्षेपभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशदण्डावशिष्टपद्मात्रयो नृग-
नेत्रा इति । ज्योतिषे । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
देने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
न च सुप्ते जनादेन इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
धिकारे । “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुभोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गौतमाद्यपुरःसरः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणे आहविधानात् । भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे
नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोप-
तिष्ठते” ॥ अत्र धनुषोत्प्रेकवाक्यत्वात् धनुषीति धनुःस्थार्क-
पर साहचर्याच्चैत्रोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायामित्यपि तुला-
र्कपरम् । यद्यपि “व्रीहिपाके कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन” ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने आहं प्रति ब्रौह्मियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते ।
 तथापि “नवीदके नवास्त्रे च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः
 स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्मादद्यात् सदोदयुक्ती
 विदत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इति शातातपवचने पूर्वोक्तवद्बुधु
 वचनेषु च नवास्त्रस्य श्रुतेर्नवास्त्र सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं
 लाघवात् । अभिलाषवाक्ये नवास्त्रागमननिमित्तमिति
 नियोज्यं न तु यवास्त्रागमादि अत्र च शूकधान्यतण्डुलविकार-
 विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः । शूकधान्यविवेकेत्वमरः ।
 “माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः” ॥ इति शमी
 सिम्बा ब्रौह्मिपाके यवपाके चेत्युभयोपादान आह्वयार्थम् ।
 नन्वेवं ब्रौह्मियवपाककालवन्नवास्त्रे चेत्यस्य । “वृश्चिके शुक्ल-
 पक्षे च नवास्त्रं शस्यते बुधैः” इति वचनादय मध्यपरः काल
 इति चेन्न नवीदके नवास्त्रे चेत्यादौ सदेति अवर्णान्नित्यत्वे न
 ब्रौह्मियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-
 रैकवाक्यतया । यथा “अमावास्यातिथोऽन्वष्टकामाघोमौष्ठ-
 पयुङ्गु” कृष्णत्रयोदशी ब्रौह्मियवपाको चेति । एतांस्तु आह-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्युदस्ते-
 तरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्यमाशार्थम् । न तु आहा-
 स्तरार्थमिति “शरदसन्तयोः केचिन्नवयश्च प्रचक्षते । धान्य-
 पाकवशादन्त्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद-
 सन्तविहितनवशस्येष्टे । “श्यामाकैर्ब्रीहिभिस्यैव यवैरन्योन्य-
 कालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नत्ववाप्रयणत्ययः” ॥ इति
 कालान्तरदर्शनात् । आहोऽपि तथेति । एवमेव आहचिन्ता-
 मणिकृत्यतस्त्वार्षवी । आग्रयणं नवशस्येष्टिः । नवीदके
 वर्षोपक्रके आर्द्रास्यरवाविति यावत् । “प्राष्टृकाले समायाते

रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाडौवेधममायोगे जलयोगं वदाम्यहम्” ॥
 इति रुद्रजाममात् । रौद्रमाद्रौ । अतएव नवीनवर्द्धमान-
 धृतम् । “माद्रौदितो विशाण्वान्त रविचारिण वर्धति” । तस्याश्च
 प्रथमपादेऽम्बुवाचो । यथा राजमार्त्तण्डे । ऋगगिरसि
 निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाचो । “ऋतुर्मात खलु पृथ्वी वर्जयेन्नी-
 ण्यहानि । यदि वर्धति क्षपाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं न भवति
 फलयोगः शस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे
 महस्त्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् । अम्बुवाचो भवेत्सत्यं पुन-
 स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्रायिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या
 मृत्युमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां
 नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्चादि-
 गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठीनसिः । “ग्राम्या-
 रण्याद्यतुर्दश । गोश्चाविरजोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्येति सप्त-
 ग्राम्याः पशवः । सहिषवानर ऋक्षसरीसृपकुरुपृथतमृगाश्चेति
 सप्तारण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-
 व्यवहारः अनुज्ञापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे
 व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत्” इति मदनपारि-
 जातधृतवशिष्ठवचनात् । तथा “माद्र्याः प्रथमे पादे क्षीर
 पिबति यो नरः । अपि रोपान्वितस्तस्य तक्षकः किङ्करि-
 ष्यति” ॥ नवान्नग्राहे भक्षणस्य न निमित्तत्वम् । किन्तु
 नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
 दृष्ट्वाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधी ब्रीहियवाभ्यां
 शरदमन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ वर्षा स्वापत्कल्पेऽन्येन पुरात-
 नैर्वा” इति । आहचिन्तामणौ च हारौतः । “गृहमेधी
 शरदमन्तयोर्ब्रीहियवाभ्यां यजेत वनौ वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पे-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा” इति एतच्छास्त्रासंस्कृतधान्यजातेन श्राद्धा-
न्तरं निषिद्धम् । तथा च श्राद्धाधिकारे वराहपुराणम् । “अकृ-
ताग्रयणश्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम । राजामाषाननूच्छैव
मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥ अतः संस्कृतधान्यालासे प्रेतश्राद्धं
दुग्धादिनापि कार्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात् । यथा ब्रह्म-
पुराणम् । “पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा । परा-
घौन प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन
श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्” ॥ अथ नवान्नश्राद्धाधिकारिणामेव
तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि
प्रेतश्राद्धमिति । एवं भोजनेऽपि । तथा च “दत्त्वैव ब्राह्मणे-
भ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्यो नवान्नमश्रीयादिति
बौधायनोऽब्रवीत्” ॥ इति रेणुकाचार्यनव्यवर्द्धमानधृत-
वचनम् । अन्यो नवान्नश्राद्धकरणासमर्थः । देवीपुराणम् ।
“नवं कृषरपूपाणि पायसं मधुपर्पिणो । वृथामांसं न चाश्रो-
यात् पितृदेवविवर्जितम्” ॥ नवं नवान्नम् । शङ्खः । “वृथा-
कृषरसंयावपायसा पूपसक्कुलीः । भुक्त्वा त्रिरात्रं कुर्वीत व्रत-
मेतत् समाहितः” ॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदमीषां
भक्षणे त्रिरात्रं कृषरादिसाहचर्येण नवान्नेऽपि तथा । विष्णु-
पुराणम् । “प्राश्रोयादधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ।
प्रागुक्तदीपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्क्षतारानिषेधात् । “नन्दायां
भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र श्राद्धं न कुर्वीत
पुत्रदारधनक्षयात्” ॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्म-
ताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः । दशायुधोऽप्येवम् । प्रागुक्त-
त्रयोदश्यां जन्मदिनश्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपदं तिथि-
षण्दशपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति व्याख्यानं गुरु-
चरणानामपि ग्रामाधिकम् । राजमार्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे । “सर्वमङ्गलकांक्ष्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
 विवादश्चाहभौषज्यास्त्राक्षौराणि वर्जयेत्” ॥ दीपिकायां मैत्रे
 आहविधानादारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति
 व्याख्यातञ्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्ध्येयम् । एतएव आह-
 विवेककृता । “दारुणश्चौरा रोद्रमैन्द्रं नैऋतमेव च” ।
 ऐन्द्रं ज्येष्ठेति निश्चितम् । एवञ्च “नक्षत्रेऽपि न कुर्वीत
 यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाम्नेये
 च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्ययौ च विवर्जयेत्” ॥
 इति आहधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम् ।
 त्रिषु जन्मसु एव पूर्वं निविहत्वात् प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा
 द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति आहविवेककृत् । ततश्च
 यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रौष्ठपदौ पूर्वभाद्रपदोत्तर-
 भाद्रपदौ इत्यत्रापि हेयम् । एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्य-
 साधुः स्त्रियां शेषाः । इति वक्ष्यमाणत्वात् “समधिनिष्ठाः
 स्युः प्रौष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः” इत्यमरकोषाच्च । पूर्वभाद्र-
 पदाया एव आहमधिहत्य विष्णुधर्मोत्तरेण उच्यत्वेन निषे-
 धाच्च । यथा “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोपाणि वर्जयेत् ।
 नचोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्ररोहिणीयाम्य सर्प-
 पितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
 मपि ब्रह्मिमाह्वरः” इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव धृत-
 देवलवचनविरोधात् यथा “उत्तराश्रवणतिथौ सृगशेषः
 प्रजापतिः । हस्तः शतभिषस्त्रातौचित्रापित्ररमथाश्विभम् ।
 नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैतृके । अपराणि च
 ऋक्षाणि उच्यन्ते कारणैः क्वचित्” । उत्तरास्तिस्र इति
 कल्पतरुः । अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्मघाऽमावास्या-
 योगादिभिः । पूर्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च । ततश्च देवलादिवचनविरोधात् प्रेतकार्यमिति न प्रेतश्चाहपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम् ।

अथ समयाशुद्धिः । ज्योतिःपराशरः । “अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रतहृषीस्वर्गचूडाकरण-मेखलाः ॥ माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् । बाले वा यटि वा वृद्धे शुक्ले चास्तसुपागते ॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्वेषु दशाहं पश्चिमेन तु ॥ प्रत्यग्बालो दशाहस्तु पूर्वेषु च दिनत्रयम्” ॥ पूर्वेष्वेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदग्रह-स्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमे-नेति । एवं सायं सायम् अपरदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्न-तया न दृश्यते चेदग्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः । “हाविगद्विवसायास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासमतिर्महास्ते तु पादास्ते दादगक्रमात्” ॥ इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भज्यन्त-रेणाह । “पक्षं वृद्धो महास्ते तु शालयाव दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्” ॥ अत्र मल-मासादिकोत्तनं पुण्येतरकालोपलक्षणम् । “बहूनामेकधर्मा-णामिकेभ्योऽपि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकस्मिन् हि ते स्मृताः” ॥ इति बोधायनवचनात् । अतएव प्रतिप्रसवे कान्तदोषो न विद्यते इति सामान्यत उक्तम् । तथा च गोभिल-पारस्कराभ्यां कर्मणः कालपरिभाषायाम् उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये-ऽधनि प्रागावर्तनादृष्टः कर्म विधायित्वेति उदगयने सापूर्व्य-मासपक्षे पुण्याह इति सूत्राभ्याम् अष्टौ वासरस्य पुण्यत्वमुक्तम् ।

अथ “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
 प्रतिषिद्धक्रियामाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते” ॥ इति तान्त्रिकै-
 रभिहितम् । “चिरध्वस्तं फलायानं न कर्मातिशयं विना”
 इत्यनेन काम्यस्यत्वेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यथापि ।
 “स्थालीस्वास्तण्डुला एते सर्वे विस्फुटिभाग्निः । समकामाग्नि-
 संयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्” इति स्थालीपुलाकन्यायेन
 वैदिकसिद्धत्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
 मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्चार्य-
 भाणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिकलसाधनात्मगुणो धर्म इति
 प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्जन-
 नयोग्ये भाहोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टयार्त्तिकम् । “द्रव्य-
 क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि
 न ताद्रूप्येण धर्मता । ज्ञेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
 प्रतीयते । ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्माच्चेन्द्रियगोचरः” इति ।
 ताद्रूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
 रहितत्वं गोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिन्मुचादिदोषरहितत्व-
 मपि । तथा च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
 शुद्धे तच्च मलिन्मुचगुरुशुक्लबाल्यहृद्वास्तमयसिंहमकरान्यतर-
 गुरुस्थिति पुर्यराश्यानागतातिचारिगुरुकवत्सरपूर्वराशिसङ्गमि-
 व्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
 द्यङ्गुतोत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपीपादिमास-चतुष्टयान्य-
 तमैकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनहत्याकालिकाहृष्ट्युत्तर एक-
 त्रिसप्ताहान्यतमदिननिषिद्धसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
 वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकद्वित्रितदधिकान्यतम-
 दिनहत्या कालिकहृष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
 पूर्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।

अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमित्येनाभिहितम् । न
 चैकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं
 विशेष्योभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-
 भेदात् अन्यथा अथावच्छिन्नवृक्षान्मूलावच्छिन्नवृक्षस्याभेदेनेना-
 न्याभावस्याव्याप्य वृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह । तन्न वृष्टिदिनोत्त-
 रदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्मोर्हता स्यात् । तस्मात्
 विशेष्याया वृष्टेरवोत्तरत्वम् । न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति ।
 तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु
 अन्तिमदिनमारभ्य त्र्यहसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः ।
 “नो सन्ध्या गर्जिते प्राहुर्ब्रतोपनयनं बुधाः । न च वृष्टावधा-
 काले वृष्ट्या वा सप्तवासराणाम्” ॥ आसप्तवासरासरानित्यत्र
 उपस्थितत्वाद्वृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति
 अधिकसख्या व्यवच्छेदार्थम् एतेन विध्यनुवादभिया अधिक-
 सख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतेद्वचनन्तु
 तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण । “अतो दिनेनैकदिनं
 त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्षणे” ॥ इति न्यायरत्नपरिष्ठौतवाक्येऽपि दिनेन दिन-
 वृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाख्यत्व बहुत्वज्ञापनार्थमिति शीप-
 तिष्यवहारनिर्णये । “आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता यदं न
 गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन् । शीरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी
 कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” ॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित
 इति आकालिकी वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात् । “व्रतेऽङ्घ्रि
 पूर्वसन्ध्यायां वारिदौ यदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति
 धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारणतायादृक्-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्वाविनिमित्त-
 त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने
 सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं
 चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः । गौतायां “मयैवैते पूर्वं
 निवृत्ता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपाख्यान-
 परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ।
 “चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणो समुत्थिते । अकालवृष्टिं
 जानीयात् यावन्न सुष्यते हरिः” ॥ अत्र यावद्विशुमहोत्सव
 इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति
 व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-
 श्रीधरसमुच्चयेषु । “पौषादिचतुरी मासान् ज्ञेया वृष्टिरका-
 लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र धर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्ग-
 न्मासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गसैत्रं यावत् प्रवर्षण-
 विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति
 वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न ज्ञेयाः”
 मार्गादित्यवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्ग इत्यत्र
 व्यासवाल्मीकिश्रिया इति जीमूतवाहनः पठति । एतानि
 राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एव पञ्चमये व्यवस्थिते
 येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः
 श्रेयान् तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्वापि ।
 अतएव राजमार्त्तण्डे । “उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनःसम्भावि-
 तानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः”
 इति शेषचरणे मौमांस्यानौह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ
 पाठः । यद्वा “स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इत्यर्थः” । इति
 न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः
 तत्रापि विशेष उक्तो ब्रह्मसूत्रिणा “वृष्टिः करोति दीपं ताव-

नाकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचरणा-
 द्विता वसुधा” । काश्यपः “ऋक्षैकमन्दिरगतौ यदि जीव-
 भानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाह
 गृहप्रतिष्ठा घौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः” । ऋक्षैक-
 मन्दिरगतादिति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । “एकराशि-
 गतौ स्यातामैकर्क्षविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या
 यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह
 महाभारते । “चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तुर्गोऽपि गुरौ भृगौ ।
 खण्डे वापि तिथौ कुर्यात् एवमेव समापनम्” । धराहपुराणे ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्य-
 व्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्वेण
 नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्” ।
 महाभारते । “चतुर्धापि हि यच्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्” । अत्र द्वादश्यां
 यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपक्ष एव । कर्कटसंक्रमण-
 तुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृषिकार्के चरेत्याने सति तद्विषयश्च
 अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढारम्भे
 च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कव्याप्त्यनुप-
 पत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपक्षे तत्रैव समापनमुक्तम् ।
 तथा च मत्स्यपुराणम् । “आषाढ्यादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी
 भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” ।
 तत्र मन्वानाह सनत्कुमारः । “इदं व्रतं मया देव गृह्योतं
 पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
 गृह्योतीऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्वहं स्मिये । तन्मे भवतु
 संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनादनेन” । समाप्ती तु “इदं व्रतं मया देव
 कृतं प्रोत्थे तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

देन” । तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम् । “अन्न-
 तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यक्योनिम-
 वाप्नोति सर्वधर्मवद्धिष्णतः । व्रतोपवासनियमैः कार्तिके
 यस्य गच्छति । देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम्” ।
 गोविन्दमानसोक्तासे नारदीयम् । “न मत्स्यं खादयेन्मांसं न
 कौस्त्यं नान्यदेव हि । चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके
 मांसमक्षणात् । अमांसाशी भवेद्यस्तु मां स दद्याच्च दक्षि-
 णाम्” । तथा “नित्यस्नाने हविर्देव्यान्निःस्नेहे घृतशक्तवः” ।
 नित्यस्नाने प्रातःस्नाने घृतशक्तवो दक्षिणा देया । तथा “आमि-
 पस्य परित्यजे सवत्सा कपिला तथा । एकान्तरे त्वजा देया
 फलाहारे च शालयः । शाकाहारे घृतं दद्यात् पात्रं राजत-
 मेव हि । सर्वेषामप्यभावे तु यद्योक्तकरणं विना । विप्रवाक्या-
 त्तथा सुभ्रु व्रतस्थोदयापलक्षणम् । वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं भुवम्” ।
 विप्रवाक्यमच्छिद्रावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा
 श्राद्धम् । तथा “निष्पावान् राजमापांश्च सुभे देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः । कार्तिके तु
 विशेषेण राजमापांश्च धर्जयेत् । निष्पावान्मुनिशार्दूल याव-
 दाहत नारकी । कडम्बानि पटीलानि घृत्वाकसहितानि
 च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहत नारकी । एतानि
 भक्षयेद् यस्तु सुभे देवे जनार्दने । गतजन्मार्जितं पुण्यं दहते
 नात्र संशयः” । निष्पावः श्वेतशिशिरिति वर्षकृत्य निष्पावः
 शिशिरमदृशो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । पटीलानि
 फलानि नपुमकनिर्देशात् । अन्यत्र “पटीभस्मिन्नाकः पटुः”
 इत्यमरकोषे पुमि निर्दिष्टः । केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति ।
 कडम्बानि कससीद्येन परिज्ञानोति व्याप्यान्ति च । यद्यपि

“न वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्” इति
 हारौतेन सामान्यतः कदम्बं निषिद्धं तथाप्यत्राधिकदोषाय
 पुनर्निषिद्धं मातुलङ्गं वोजपूरकमिति कल्पतरुः । महा-
 भारते । न भोगादौघृपानुपक्रम्य “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पूरा
 मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ।
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मो ह्यत्र विधीयते” । कौमुदं कार्तिकम् । ब्रह्मपुराणे
 कार्तिकमधिकृत्य “एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
 दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च । वर्जितव्या तथा
 हिंसा मांसभक्षणमेव च” । मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास-
 तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यात्
 वा निषिद्धानि । . ब्रह्माण्डपुराणे । “तुलायां तिलतैलेन
 सायसन्ध्या समागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं
 निरन्तरम् । सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ।
 दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपन्ते
 प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे । इति मन्त्रेण यो दद्यात्
 प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफल
 लभेत् । विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥ विद्यापतिस्त-
 वर्यस्तु कल्पलतायाश्च गार्ग्यः । “जीवादित्ये बाले शुक्रे
 ऊर्ध्वं दशाङ्गान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातञ्च कुर्यात्” । माङ्गल्यं
 विवाहादि । खातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारौतः ।
 “यात्रां चूडां विवाहे श्रुतिविवरविधि ग्रामसद्यप्रवेशं प्रासादो-
 धानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मोञ्जीवन्धं
 प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये । मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे
 गुरुदिनकरयोरिकराशिस्थयोश्च” । सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहस्ये

गुरो रघौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र
तेषां हरौज्य इति पाठान्तरम् । हरौज्ये सिंहे । वृहस्पती ।
सोमशेखराख्यनिबन्धे । “वापौकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठा-
व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थ-
स्नानविवाहदेवमवनक्षानादिदेवेक्षणं दूरेणैव ज्जिजोविषुः परि-
हरेदस्तं गते भार्गवे” । दौपिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरौ
सिंहे नष्टे शुक्ले मलिन्मुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि
वर्जयेत्” ॥ सर्वकर्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्ध-
कर्मपरं लाघवात् अन्यथा अपतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राज-
मार्तिण्डः । “यात्रा विवाह-व्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं
द्वितैषी । नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-
वेधम् । द्वित्याद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं
मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” ॥ अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववचनोपात्तमुच्यन्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-
नोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे बाले
जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिन्मुचे
मासि सुराचार्य्येऽतिचारणे । वापौकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दितास्त्यजेत्” ॥ एवञ्च कानाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात्
तद्विधानश्च विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पक्षमे वयं अमस्तमे
ज्जनादेने । पक्षीं प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां
पक्षदधीश्चैव सौरिमौमादिनन्तथा । एवं सुनिश्चिते काले
विद्यारम्भन्तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवोच्चापि
मरपतीम् । स्वविद्याप्रवकारांश्च साश्च विद्या विशेषतः” ॥
वृहस्पतिः । प्रादुश्वो गुरुशमीनो वरुणाभिसुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत्त प्रथमं दिशाशीर्भिः प्रपूजितम्” ॥ अथाधीतस्य
दानमादायकम् । तथा च श्रुतिः । “योऽधीत्यर्घ्येभ्यो विद्यां

न प्रयुज्जेत न कार्येष्टा स्यात् श्रेयसो हारमावृणुयात्” इति
तद्दानञ्च “अध्यापनेन ध्याप्याय प्रतिनिष्ठार्पणेन च । सम्भ-
वत्यतो धौमहिर्निधन्यः क्रियतेऽपि च” इति ॥ एवमेव सरत्ता ।
एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्य-
क्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यदस्मा मोऽनृणौ भवेत्” ॥ निद्रपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः
शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुणैः
न ब्रह्महा भवेत् ॥ विघ्नरेखायवा मौढ्यात् योऽपि शास्त्र-
मनुत्तमम् । न याति नरकं घोरमक्षयं भौमदर्शनम्” ॥
राजमार्त्तण्डे देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते देव्य-
मन्त्रिणि । उद्धाहितायां कन्यायां दम्पत्योरैकनाशनम्” ॥
अन्तक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे । “सिद्धे गुरौ परिणीता
पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठ-
गर्गादयः प्राहुः” ॥ पित्रादिषु सिंहघटकमघापूर्वफलगुण्युत्तर-
फलगुणौप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः । “माघ्यां
यदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृत-
माण्डव्यवचनम् । “श्रुतिवैधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः ।
रविभवनस्थे जीवे कार्यो वज्यो विवाहस्तु” ॥ माघ्यां मघा-
योगे तु ऋक्षेकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात् ।
अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते । तथा च राजमार्त्तण्डे दत्तः ।
“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगगंप्रमुखा मुनौन्द्राः । यदा
न माघौ मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति” ॥
इत्यत्र माघ्यां मघायोगामाविऽपि श्रुतिवैधादिमघास्थंऽपि गुरौ
भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथा च माण्डव्यः ।
“मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिद्धे गुरुर्मवेत् । तत्राब्दे
कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ वात्स्यायनः । “यात्रो-

दाहप्रतिष्ठादिगृहचूडव्रतादिकम् । यज्ञतो वर्जयेच्चैव जीवे
 वक्रातिचारमे । कोर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठाया भयं चौराक्षयाध्वनि ।
 चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्नृते हानिभयं गृहे । अतिचारे विपक्षः
 स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्राति-
 चारयो ” । गर्गः । “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
 यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । भाण्डव्यः । “यदा
 वक्रातिचाराभ्या राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्त-
 विंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” ॥ अत्रापि पूर्वः पूर्वः पक्षः
 श्रेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव
 न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् ।
 हृद्भ्राजमार्त्तण्डे । “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यदन्य-
 राशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न
 वर्जनीया यवना वदन्ति” ॥ व्यवहारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ
 च हारीतः । “कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्रो
 विबुधाधिपानाम् । यान विवाह व्रतबन्धगेह सर्वे तदा हन्ति
 मृतं सुनीनाम् ॥ अतिचार गते जीवे हृषे हृदिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिक कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यकल्प-
 लतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशि यदा त्यक्त्वा अपूर्णं वत्सरे
 गुरुः । सुप्तकालः स विज्ञेयः परगेह गतो यदा ॥ मौने मेघे
 हृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचाराव दीपः स्याद्विधत्तं
 काललोपजः” ॥ हैतनिर्णये । “कन्याहृदिकमेघेषु मन्मथे
 च भूपे हृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्य विवाहादि बुधैः सदा”
 इति पद्मूनकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम् । “अतिचार गते
 लोभस्तथैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् सुप्त-
 भवत्सरक्रियः ॥ अतिचारेण यो राशिलीकृतो देवमन्त्रिणा ।
 तदा यो वत्सरो लुप्तो योऽनर्हः सर्वकर्मोसु ॥ तत्र वर्षे कर्मणो

लुप्तत्वात् वत्सगे लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजवल-
भीमादिनिबन्धेषु । “शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः ।
अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” । दीपिकायाम् ।
“त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति ।
यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥
त्रिकोणं नवपञ्चकम् । जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ
एकादशग्रहम् । रत्नकोषे । “पक्षो दशाहानि तथा
त्रिपक्षो मासविभागः खलु षट्च मासाः । एषोऽति-
चारः कथितो ग्रहाणां भीमादिकानां परतस्तु चारः” ॥
प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरौ देवीपुराणम् । “यदा जीवे स्थिते
सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारासतडागादिपुरोद्यानगृहाणि
च ॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत् ॥ यदा
द्वादशगे जीवे अष्टमेवाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णो-
र्महाभयकरौ मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवीपुराणम् । “सिंह-
सस्य गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धश्च न सिद्धेऽत
महाभयकरं भवेत् ॥ कूपारासतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च ।
सिंहस्य मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कारकी व्रजते
नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्त्रे । मकरगुरौ
प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् । “विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहस्य
गुरौ यदा । मकरस्ये च तत्कार्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः” ।
तथा देवीपुराणम् । “मकरस्यो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमा-
शकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनी मतः” । एत-
द्वाक्य व्यवहारपरिगृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद-
नाकरं भवति किन्तु सैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽव-
गम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्य गुरावेव दोष उक्तः ।
गुरोर्नीचस्यत्वमपि त्रिंशंशमकरराशिः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् । “नीचस्थः सिंहगो वा
यदा भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः । संयुक्तो वा यदि स्यात्
दशशतष्टणिना क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रा गेहं विवाहो
व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वं वापो चोद्यानकूपं न भवति
शुभदं यद् यदिष्टश्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां ह्यर्थाचिन्ता-
मणौ च वात्स्यायनः । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृह-
गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्मज्ञेनः” ।
अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं साम-
वेधाधिपो भोम इत्युक्तत्वात् । कामरूपीय निवन्धे स्मृति-
मागरे देवीपुराणम् । “मकरस्यो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं
त्यजेत् । त्यक्त्वा तु पट्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः” ।
रायमुकुटस्योतिःकालकौमुद्याम् । यत्तु “मकरस्यं गुरुं
यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागीषु पुरोद्यान-
गृहेषु च” । इत्यादि देवज्ञवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जये-
दित्यनेन यथा सिंहस्य गुरोस्त्यज्यता तथा मकरस्यस्यापीति
गम्यते । सिंहस्यगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां मत्यामेव त्याज्यता अतो
मकरस्यस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
देवीपुराणम् । “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” ।
इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम् ।
तथा हि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्यं
मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण ।
भोमपराक्रमे । “वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरो ।
मकरस्ये तु तत्कार्यं न दोषः काललोपज्ञः । कार्यं मकरगे
लोके विवाहाद्यस्मिन् युधेः । न तु सिंहगते जीवे कुर्यात्प्रः
कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्यमात्रे

विवाह उक्तः । अतएव तत्कारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं
 श्रीपतिनात्मबुद्धेति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पति-
 दोषमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन
 द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपहंसितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्थगुर्वादौ विवाहादि-
 विधायकं वचनं तदाचारविरुद्धादनादरणीयम् । इति वाच-
 स्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरस्थगुरुकर्मनि-
 पेधकश्रीपतिग्रन्थविरुद्धात् । अथ तन्निपेधकमुनिवचनानि
 प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-
 वचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिपेधकवचनानि
 श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-
 प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पुरोक्तयुक्ते-
 स्तीत्यात् । भुजबलभीमे । “जोषोऽर्केण युतः करोति मरणं
 वालाशुको भागुरिः । नचत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-
 स्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चार्त्तं
 गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” ॥
 श्रीपतिरत्नमालायाम् । “प्रागुद्गतः शिशुरष्टस्त्रितयं सितः
 स्यात् पद्यादशाष्टमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितो-
 ऽत्रिवशिष्ठगर्भर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्य” । वृद्धशि-
 ल्पगन्तेति कश्चित् पाठः । सितः शुक्रः इह पद्यादिभिः ।
 राजसार्त्तण्डे । “भवेत् सन्ध्यागतः पद्यात् अस्तमेयन् दिन-
 त्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वस्य तत्कृते कर्म वर्जयेत् । बाले
 वृद्धे च सन्ध्याग्ने चतुःपञ्चत्रिवासरान् । लीले च भार्गवे चैव
 विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च भृगु-
 मन्दने । दुर्भगा चासतो यस्या मृत्युयुक्ता फल क्रमात् ।
 बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टपञ्चा भवेत् । नष्टे च मृत्यु-

माप्नोति सर्वमेवं गुरावपि” ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्त्तनमप्या-
 पद्विषयम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादास्तेऽपि दशाङ्ग-
 विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयो-
 र्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तदग्रहणात् ।
 दौषिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो सिंहे नष्टे शुक्ले मलिन्मुचे ।
 याम्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥ तत्रैव “नो
 शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्मभासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
 मलाग्न्ये कुजशशिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडौनक्षत्र-
 ङ्गौने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा
 हितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने” ॥ ज्योतिषे । “सिंहस्ये मकरस्ये
 च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा
 शस्यते बुधैः” ॥ भर्गः । “दाहे दिशाश्चैव घराप्रकम्पे वज्र-
 प्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पाशुकरप्रपाते न कारये-
 न्माह्निकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकान-
 वर्धणे । छिद्रे सूर्यं विनिर्दिष्टे न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ।
 धूमकेतो ससुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ यद्वाणां सङ्गरे चैव
 न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगन-
 मण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे
 दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते
 वज्राणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितय धूमे पञ्च-
 दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥
 काश्यपः । “वृहच्छिखा च सूक्ष्माप्रा रक्तनोलशिखोज्ज्वला ।
 पौरुषो च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरौक्षे
 बलवान् मारुतो मरुताहतः । यतत्यधः स निर्घातो जायते
 वायुमन्भवः” ॥ सशब्द इति शेषः । भोजराजः । “ग्रहे
 रवौन्दौ रवनिप्रकम्पे केतून्मोल्कापतनादिदोषे । तृते दशा-

हानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ केतवश्च
 शिखावन्तो ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । ग्रहणकाले
 भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अशु-
 द्धम् । किञ्चिद्रूनतत्समाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैक-
 दोषे ब्रह्ममिति वाचस्पतिमित्राः । अत्र स्मृतिसागरधृत-
 सारसंग्रहे । राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होम-
 स्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् ॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत्
 सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” ॥ इति
 व्यवस्था अन्यत्र । “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते ।
 वज्रकेतून्मोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ प्रयाणन्तु त्यजेत्
 क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म
 त्रिरात्रकम् ॥ शूद्रस्त्यज्ज्ञा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” ॥
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एक-
 रात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” ॥ भृगुः । “कम्पे
 राजनि महाहो ब्राह्मणानां ब्रह्मन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ शूद्रस्यापद्विपयम् । कम्प इत्युप-
 लक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोज-
 देवव्यवहारसमुच्चये । “सर्वं कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहैःस्तगी-
 ऽपि च । व्रतदौर्ध्वे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृहस्पतौ” ॥ तमो-
 युक्ते राहुयुक्ते । व्रतदौर्ध्वे इति नित्येतरकर्मोपलक्षणम् । तथा
 च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् । “एकराशौ स्थितौ स्यातां
 यदि राहुवृहस्पतौ । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तश्च विवर्जयेत्” ॥
 मलमासाद्युपक्रमस्य भविष्ये । “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को
 यदि वानयोः । गुरोः राहोरपि तथा त्यजेद्दिवाच संशयः” ॥
 अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । तद्यथा “यत्र यत्र स्थितौ जीव-
 स्तमोर्यागेन लज्जते । उपहासाय किं न स्यादसख्यो मनी-

पिणाम्” ॥ इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंङ्घिकासूनु-
दर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” ॥ इति
दोषिकायामनिष्टमित्यभिधानात् । अनिष्टजनकोत्पात एव
सर्वकर्मानधिकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि । “केतू-
द्गमोक्तापातनादिदोषे” इति दोषजनक एव तथोपरागे मङ्ग-
लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंङ्घिकेति पृथगुपादानम् । अत्र
‘विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध
आपद्विषयः । तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव
पट्कालिकायाम् । वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायः पदमभि-
हितम् । तथा च यः प्रकृतिविपर्ययः प्रायः संचेपतः स
उत्पातः क्षितिव्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुरुतरो भवति प्रायः
इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्ययसव्यावृत्त्यर्थं यदाह “ये च न दोषं
जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः
श्लोकैर्विद्यादेतैः ससासोक्तैः । तथा च मत्स्यपुराणम् “वज्रा-
ग्निमहौकस्ये सभ्या निर्घातनिस्वनाः । परिवेशरजो धूम-
रक्ताकास्तमयोदयाः ॥ हुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदहृद्विष्य शिवाय सधुमाधवे ॥ तारोक्तापातकलुषं
कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अग्निरिज्ज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिरा-
कुलम् । रक्तपद्मारुणासभ्या नमःक्षुब्धार्णवीपमम् ॥ सरिता-
श्चाब्जसंशोषं दृष्ट्वा शीघ्रे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेशो
विद्युच्छुष्कविरोहणम् ॥ कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं दारणं
क्षितेः । नद्युदपानसरसां वृष्ट्यृक्षभिरणुप्लवाः ॥ पतनञ्चाद्रि-
नीहाणां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्तौभूतगन्धर्वाविमाना-
द्भुतदर्शनम् ॥ ग्रहनचक्रताराणां दर्शनन्तु दिवाभ्वरे । गीत-
वादिनानर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृहोरसोत्पत्तिरपापः
शरदि स्मृताः । शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपर्शिताम् ।

रक्षो यक्षादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो । दिशो धूमाश्व-
 काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते
 शोभना मताः । हिमपाता निलोत्पात विरूपाहुतदर्शनम् ।
 दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा
 स्त्रीषु गोजाश्च भृगपक्षिणाम् । पत्राङ्गुरलतानाञ्च विकाराः
 शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्तौ शुभावहाः ।
 ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः । उन्मत्तानाञ्च
 या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तस्य
 नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानु-
 षान् । नादेशिता वाग्यदति सत्याह्वेया सरस्वती । अतएव
 मनुनापि । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे ।
 एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यय-
 नार्थं ऋतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह शीपतिव्यव-
 हारनिबन्धे । “अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात्
 तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्याः” ॥ बार्हस्पत्ये “शम-
 यन्त्याससाहात् कम्पादिकृत निमित्तमाखेव । अतिवर्षणोप-
 वासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तिरे । “शेतेऽथ
 चतुरी मासान् यावद्भवति कार्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्तन्ते
 तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिपेक्षो नृपथैवे नाधिमासे
 कदाचन । ॥ सुप्ते च तथा कृण्वे विशेषात् प्रावृषि द्विज” ।
 भविष्योत्तरे । “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निद्र-
 त्तन्ते क्रियाः सर्वाद्यातुर्वर्ण्यस्य भारत । विषाहव्रतवन्द्यादि
 चूडासंस्कारदोक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठ-
 नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि वजयेदक्षिणायने” । सर्वा-
 स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिस्विकीकृताः । एवं पुर्यानोति ।
 अतएव विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराजः ।

“वापो-तडाग-रुद्ध-गोपुर-देवसङ्ग-प्रासादवारिमठकूपविवाहचै-
 त्यान् । कर्तुं यथागमविधानविधिविधात्रा प्रोक्तस्तथैव कथ-
 यामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरो प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मो-
 करान्नपरिमार्जितपादपद्मे । मौने रवौ धनुषि चास्त्रमिति
 तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभिर्निर्दिष्टः” । इज्यो गुरुः ।
 नारदः । “वापोकूपतडागादि प्रतिष्ठायन्नकर्म च । न कुर्या-
 न्मनमासे च महादानव्रतानि च” । दानपदं सामान्यदान-
 परमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । “अस्ते सन्ध्यागते
 बाले भृगो मासि मलिम्लुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं
 विवर्जयेत्” । लघुहारीतः । “भृगावस्ते गुरो सिंहे शुर्वा-
 दित्ये मलिम्लुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविज्ञो-
 कनम्” । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहा-
 दानयो रूपादानात् । किन्त्वयान् विशेषः । मरोचवच-
 नोक्तरीगादौ दानमेव प्रतिप्रसूतं न तु महादानमिति । नारा-
 यणोपाध्यायस्तु । सुसुक्ष्मा त्वनभिसहितफलदानम् । मन-
 मासेऽपि कर्तव्यमेव महादानत्वनभिसहितफलमपि नेत्याहुः ।
 लत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र यानमिति पठन्ति । यान
 यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मनमासनिषि-
 द्धगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकाश-
 कसनध्याय इति स ज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः
 सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोधः शक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय
 इति केचित् उल्कासङ्घचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आका-
 शिकमिति । यथा मनुः । “विद्युत्स्तनितव्रजेषु मण्डोल्का-
 नाञ्च सङ्गवे” इति वस्तुर्थः । एतद्वचनं तिथितत्वे विवृतम् ।
 कालाकालविषय इति हलायुधः । गर्जादि समाहारविषय-
 माकाशिकमित्यपरे । आकाशिकं निमित्तमारम्भा परदिने

तत्कालपर्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्तन्ते
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगी दानादि । शातातपीयकर्मविपाके । “महा-
पातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपापोद्भव पञ्च त्रीणि
पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमा-
च्छमम् । जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व-
जन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य
कृच्छादिभिः शमः । कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो घृहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकाया भतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः
स्मृताः । जलोदरयकृत् क्षौष्ठ शूलरोगव्रणानि च । खासा-
जोर्णज्वरकृटिभ्रममोहगलयक्षाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उप-
पातोद्भवा गदाः । दण्डावतानकयित्रवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वस्मौकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः” । तथा “यश्च
आद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा
रोगा जायन्ते रोगसङ्हराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्राय-
श्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धस्तपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठ्यांशं कल्पं व्याधिवलावलम् । सप्तमुद्या-
वचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने । दद्यात् द्विजमहस्राय मिष्टान्नं
द्विजभोजने । गोदानं च सवत्सा गोः सुग्रीवा च पर्यास्यगौ” ।
गोदानसधिकृत्यादि पुराणम् । “परोगयैव जायेत तेजस्यो च
भवेत्परः” । मनुः । “दोषधान्यगदो विद्यार्हिवी च विविधा
स्थितिः । तपसेष प्रसिद्धान्ति तपस्तपान्तु साधनम्” । अगदो
नेरुज्यम् । शातातपः । यया निदानं दोषात्यः कर्मजो
हेतुभिर्विना । महारम्भोऽस्पृके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ।
सारावल्याम् । “पप्याग्निगो गोलवता नरापः सदृष्टिमाजो

विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुर्वेदं चिन्त्यं सदा
 ब्रह्मसुनिप्रवादः । व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः । “वक्त्योधारस्त्रेह-
 योगाद् यथा दीपस्य सस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले
 प्राणसंशयः” । यथात्वविकलवर्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना
 दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि अशुभकर्मवशात्सोकादुर्गवर्त्मयुडा-
 पय्यागित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथा शास्त्रञ्च
 निर्णीतो यथा व्याधि चिकित्सितः । न गमं याति यो व्याधिः
 स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः” । तत् चिकित्सायां भीषटाचार्यैः
 “दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोर्गुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्त-
 पोभिः । इत्युक्तं पुण्यनिचयैरुपचोयमानाः प्राक्पापजा यदि
 रुजं प्रशमयन्ति” । अतएव हेमाद्रिहृतदानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तदानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
 कमलोद्भवम्” । कर्मदोषोभयजन्यव्याधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधोभिः कर्मक्षये दोषपरिहारे च । सिध्यन्ति ये
 यत्नवता कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” । अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्गमघ-
 यस्मात् द्विगुणं परिपच्यते” । केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
 रनिलादिदापैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्खलद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 मृता विकारास्तु दोषजा मेघजशुद्धिसाध्याः” ।

अथ सुमुच्यते । मनु । “इह चासुखं वा काम्यं
 प्रवृत्तं कर्म कीर्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामिति सार्ष्टताम् । निवृत्तं संसेव्यमा-
 नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । कामनापूर्वकं कर्म शरीरं प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् । पुनर्ब्रह्मज्ञाना-
 ब्यासपूर्वकं ससारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टता

समानगतिताम् । ऋषेर्गत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति
मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदा काम्या
निष्क्रामाणां विमुक्तिदा” । भगवद्गोतापि । “युक्तः कर्म-
फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकौम् । अयुक्तः कामकारेण
फले सक्तो निबध्यते” । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलाय
इत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः ।
शान्तिं मोक्षायां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्यशुद्धिज्ञान-
प्राप्तिसर्वकर्मसत्यासन्नाननिष्ठाकृतेणेति वाक्यमिति शेषः ।
अयुक्तस्तद्विमुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-
मौत्येयं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निरासौनिर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः” । सत्यस्य निश्चिप्य
समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्त्ता
ईश्वराय भृत्यवत् करोमौत्यनया बुद्ध्या निरासौख्यकाम-
सङ्कल्पः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । “यत् करोषि यदग्रासि
यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कीन्तेय तत् कुरुष्व
मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्माण्यसङ्कल्पित तत् फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहौसनस्ते
तस्मिन्नयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” । तां कर्ममहौं भारतवर्ष-
रूपाम् । एकादशस्कन्धे । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-
ऽर्पितुमौश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” ।
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निविदम् । ननु कर्माणि क्रियमाणे
तस्मिन्नासत्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ।
अतएवाह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितुं

न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं
 भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि रुच्युत्पाद-
 नार्था अतएव अत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रोचनं
 परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्-
 पत्त्यैव हि कामेषु प्राणिषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या
 आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो हजिना-
 ध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं
 व्यवस्थितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
 वेदज्ञा वदन्ति हि” ॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थ-
 परा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तर-
 कर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे
 रुच्युत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्ड-
 लङ्गकान् । पित्रैव सुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिवाक्लवः” ॥
 अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयो-
 जनम् । किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन्
 मोक्षार्थैव कर्मणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि
 न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते । यथा श्रुतस्यैवाघटनादित्याह
 उत्पत्त्येति ह्यभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु
 प्राणिषु आयुरिन्द्रियबलबोर्ध्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु ।
 परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः
 अजानतो यतो न तान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति
 तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् हजिना-
 ध्वनि पापे वर्त्तन्ति देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्तमो भूत-
 वृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम
 इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो
 युञ्ज्यात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म-

मोमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तदाह एवमिति व्यव-
स्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफल-
रोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ।
तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अत-
एव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रिया-
योगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्य-
चिन्नैव दृश्यते” ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिस्तमेव
वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन
श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति” तमात्मसाक्षात्कारम । अतएव
यज्ञादीनां ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ।
पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः । इत्याह
पठस्कन्धे । “स्वय निःश्रेयस विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथ्य वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” ॥ राति ददाति ।
समयप्रदीपे शौदत्तः । “दासीं दासमलङ्कारमन्नं षड्रस-
सकृतम् । पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेय सार्वकालिकम् । यद्-
यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्धि देयं तुष्ट्यर्थं
देवदेवस्य चक्रिणः” ॥ इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव
विष्णुप्रीतिसुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रवणात् । विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न
स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तत्त्वप्रसाधनादित्याह । ब्राह्मण-
सम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मास-
भेदेन तत्तद्दानमभिधाय “विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि
ब्राह्मणेष्वथ । देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥ इति
चाभिधाय दासी दासमिति वचनद्वयाभिधानात् । तथा
विष्णुधर्मोत्तरेऽग्निपुराणे च । “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥
 अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः कथितो
 वादरायणैः” इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य
 पञ्चमत्वाच्च । तदव्ये तत्र नृतस्य । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्यात् वज्रयित्वा नृता-
 हनि ॥ अमावास्यां क्षयी यस्य प्रेतपक्षेऽथा पुनः । सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शङ्कोतेन
 प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्त्तव्यम् । न तु मलमासभाद्र-
 कृष्णपक्षनृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्वणं तस्य
 प्रेतपक्षनृतत्वाभावात् किन्त्वेकोद्दिष्टम् अत्र पार्वणो विधिः
 पार्वणैतिकर्त्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति न व्यवहर्त्तमानप्रभृतयः
 तन्न पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य नृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो
 विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । “अपुत्रा ये नृताः केचित्”
 इत्यत्र पार्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र षट्पुरुष-
 निषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्माच्चैपुरुषिकं युक्त-
 मिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्या-
 ब्धिकं पार्वणविधिनैव : “अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा
 पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातृप्रभृतिवयदैवतं कार्यम् ।
 मातृ पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्य-
 न्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधानात् कन्दोगैरपि मातृादिविकाणां श्राद्धं कार्यम् । “न
 योपिङ्गः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति कन्दोगपरिशिष्टेन
 विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च माता-
 पित्रोरिव । तथा हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् । “सपिण्डीकर-

णादूहं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य भ्रातृमातृणामेको-
द्विष्टं सदैव तु ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । पितृव्यादि-
समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनि-
पातः । अवानुज्ञाग्रहणाभिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
रमावस्याक्षयनिमित्तक-पार्वणविधिक-सांवत्सरिक-आह्वयार्थम् ।
अमुकगवस्य पितुरमुकदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
कदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वण-
विधिकसांवत्सरिकआह्वे कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्रवसोर्विश्वेपां
देवानां पार्वणविधिकआह्वं दर्भमयत्राह्मणयोरहं करिष्ये ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
पक्षौययाह मलमासे न कार्यम् ।

अथाश्वयुक्कृष्णपक्षआह्वम् । ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्-
कृष्णपक्षे तु आह्वं कुर्याद्दिने दिने । विभागहीन पक्ष वा
त्रिभागत्वर्द्धमेव वा” ॥ दिनपदं तिथिपर तत्तत्कर्मनिमित्त-
पौर्णमास्यन्तर्द्धादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिथान्द्रमसं
दिनमित्यादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्द्धमेवेति अर्द्धं कुर्यादेव इति
नियमश्रुतेरर्द्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्द्धत्वे सम्भवति
न तु पक्षस्य तथात्वे विभागकरणे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
त्रयाणां पूरणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्वत्रिभागहीनः
त्रिभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरैः । “उत्तरा-
दयनात् आह्वे श्रेष्ठ आह्वचिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेष-
यतः । पञ्चम्यूहञ्च तत्रापि दशम्यूहं मतीऽप्यति । मघायुक्ता न
तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी” । एवञ्च प्रतिपदादिपञ्चदशक
षष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिकतिथिस्वरू-
पकल्पचतुष्टयविधानात् । प्रागुक्तनागरखण्डे यत्सकृच्छ्राह्वविधानं

महासुने । तन्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानकमेव दानम् । “विष्णोः
गह्वप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्” ॥ इत्यादिना “क्षीर-
पल्लवमयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय
वाजिमेधफलं भवेत्” ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-
धायोक्तम् । “सकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-
वाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं
ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥
पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्ध्ना प्रतीच्छते
दत्तमकामेन द्विजोत्तमैः” ॥ इति वामनपुराणवचने सार्ध-
कालिकमित्यनेन मन्त्रमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । “अथातः संप्रव-
क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्” । इत्यभिधाय । “आद्यन्तु
सर्वदानानां तुलापुरुषसंक्षितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं
तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-
कामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानं
तथैव च । हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमश्चस्तिरथस्तथा । द्वादशं
विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । सप्तसागरदानञ्च रत्न-
धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः” ॥
अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदान महादानम् । विना-
यकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गक वा । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मा-
ण्युतेशानवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्” इत्यादिना
सूक्तजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोडशतुल्लापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेतिकर्तव्यतायोगित्वं निकर्तव्य-
लक्षणमचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च “कनकाश्वतिला-
नागादासीरघमहीगृहाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादा-
नानि वै दश” । इति कूर्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् ।
अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-
करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमापादाद्युल्ले-
खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्यम् । आपादादि
प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन निरवकाशात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः
कथितो वादरायणैः” इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-
मासत्वाभिधानाच्च । यच्च “संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन
तिष्ठति” । इत्यादौ माघाद्यनुलिखित संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् । “क्वचित्तयोदशमासाः संवत्सरः”
इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-
लमासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रमाष्टतौयाव्रते शिवर-
हस्यम् । “मासे मलिस्तुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” । उद-
यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वनिरुक्त-
काश्यपवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-
दिकन्तु सावकाशत्वान्नलमासे न कार्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ
कर्तव्यमिति ।

अथ पितृपक्षमृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवीयसंप्रयो-
र्नागरखण्डम् । “आपाद्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं
यावत् वृक्षाः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभो वाय नभस्यो वा मल-

तत् कन्यास्थरविनिमित्तकम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरब्द-
 स्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भहृषस्येऽर्के क्षणपक्षे च सर्वदा” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयैकवाक्यत्वात् । तत्रैव आषाढीयपञ्चम-
 पक्षसम्बन्धे अतीव प्राशस्त्यं तथा चादिपुराणम् । “पक्षा-
 न्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यां गते पञ्चमे
 तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृद्विधानम् ।
 तथात्वे अर्द्धमेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः
 शक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघुपात्रे गुरुपात्रत्वेनानु-
 ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव
 फलभूमाः एका देया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा
 इति वाच्यं नित्यत्वादिति आहचिन्तामणिः । तत्र नित्यत्वेऽपि
 सन्ध्यावन्दने सूर्योपस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । “तदसयुक्त-
 पाणिर्वा एकपादद्विपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि उड्डु-
 वाहुरथापि वा” ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं
 विकल्प इत्याह स एव । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि
 मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥
 नित्येऽप्यायास-वाहुल्यादुपात्तदुरितक्षयाणामनुषङ्गिक-फलानां
 नाञ्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन
 फलभूतः कल्पनीयत्वम् । न तु शक्त्यपेक्षया । तथात्वे
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्तते । न साम्प्रदायिकं
 तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इत्यनेन शक्तस्य होनकल्पकरणे
 फलानुदयः स्यात् । यत्तु “आहवेपु विपश्चानां जलाग्निभृगु-
 पातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिको” ॥
 इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचनेन विशेषवि-
 धिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशोवर्जनमुक्तम् ।
 तच्चिन्त्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां आहं निषिद्धते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र आहं विधीयते । आहविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलक्षणपक्षीयचतुर्दश्यां आहमभिधाय तदाश्विने “तर्पणीयायतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम् । दैतनिर्णयेऽपि । इदं हि वाक्यममावास्यान्तु कामिकौत्युपसंहाराच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां आहमपि निषेधति । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम् । “क्षप्यपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहे प्रशस्तास्त्रिययो यथेता न तथेतराः” । इति मनूक्तसामान्यक्षप्यपक्षचतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्बध्यते । अश्वयुक्क्षप्यपक्षोद्यविशेषविधौ दिने दिने इति वीष्माया चतुर्दश्याः आहविषयत्वेन द्वागालिङ्गनात् । अन्यथा वीष्मां विहाय दिन इत्येव विदध्यात् । तेनैव सहात्करणभङ्गात् । अन्यथा दिन इत्यपि व्यर्थं स्यात् । प्रकरणभेदाच्च । तथा च मीमांसासूत्रम् । “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति प्रायात्यनिर्णयानृतकालमाधवीययोरित्यायभूल कार्णाजिनिवचनम् । “नभस्यस्यापरे पक्षे आहं कुर्याद्दिने दिने । नैव गन्दादिवर्जं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण । अतएव वृष्टद्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम् । “कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पक्ष च । पार्वणेन विधानेन आहं तत्र विधीयते” ॥ इति न चैतलक्ष्मोधराद्यनिखितत्वादमूलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम् । भोजदेवलखनादेवास्य समूलत्वात् । न च लक्ष्मोधरेणाप्येतन्निर्मूलमिति लिखितम् । एतेन आहाय प्राप्तसामान्यक्षप्यपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्क्षप्यपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षत्राहयोरकरणे
 निन्दाद्वयश्रवणाच्च । अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा
 विधीयते । एतेनैव “ऊर्ध्वचतुर्थीयदङः सम्पद्यते” इति
 कात्यायनवचनात् यत् सकृत्करणं तत्पक्षचतुष्टयावरुद्धाश्विना-
 परपक्षेतरापरपक्षविषयम् । सामान्यविशेषन्यायादुक्तम् ।
 तद्देयम् । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय
 इत्यत्रापि तक्रावरुद्धकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि का-
 श्वनादि न देयं स्यात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमौ त्रयोदश्यो-
 सतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशौ त्राहान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि
 प्राप्तत्वात् । तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं
 स्यात् । न च दिने दिने इति वीसयेति न तथेति वाच्यम्
 अत्रापि “मासि मासि वीशनम्” इति श्रुतेः । वी युष्माकं
 पितॄणामिति शेषः । तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेक-
 त्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः । पक्षचतुष्टयान्यतम-
 करणे तन्त्रादेव सिद्धिः । एतदकरणेऽपि सामान्यमामविहितं
 भवत्येवेति । अत्रैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पा-
 न्तराश्रयणम् । त्रौहियववदुदितर्हीमवच्च । इति यदुक्तं तदपि
 चिन्त्यम् । कल्पचतुष्टयविधानेनारम्भास्तरयम्भवात् । अन्य-
 येकादगे द्वादगे पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेरेकादगेऽष्टि
 नामकरणे पारव्ये तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादशाहेऽपि तत्-
 करणं स्यात् । तथा द्वादशाहे मपिष्टने पारव्ये एकद्वित्रयादि-
 मासिकं कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते
 च कल्पास्तराकरणे पित्रादीनां प्रेतत्वपरौदारा न स्यादिति ।
 किन्त्वेकं कर्म यवेनारभ्य वैकल्पिकेन त्रौहिणा न समाप्यते
 इति दृष्टान्तार्थः । तथेकग्रिन् कर्म्ये पारव्ये तत्र विघ्ने
 चमत्तरदिने सन्यायन्दमादिवत् किमिति न क्रियते । इति

चैव । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्तव्यकल्पसमापनाभावात्
 अत्र कल्पान्तरीक्तो युक्तः । सम्यावन्दने तु कल्पान्तराभावान्न
 तथेति । इत्युच्चारव्यकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्यः । तथा च
 याज्ञवल्क्यः । “जिह्वा त्यजेयुर्निलाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मिककर्मिणाम्” ॥ विद्याधर-
 धृतम् । “तौर्थे तिथिविशेषे च गृहायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे
 दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ तिथिविशेषे अमा-
 वास्यायाम् । स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
 सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्यपुराणे ।
 “सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्म-
 दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ श्राद्धे अमावास्याश्राद्ध-
 भिन्ने । “नीलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु
 दीपदानेन पितॄणामनृणो भवेत्” ॥ इति मात्स्यात् । प्रति-
 प्रसवमाह स्मृतिः । “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां षड्दण्डेषु च ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ श्रुतवासरे ॥ रविमंक्रान्ति-
 वारोऽपि न दीपस्तिलतर्पणे” ॥ स्कन्दपुराणे । “तौर्थमात्रे
 तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिनोदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्टायाम्
 स कर्मिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्” ॥
 स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं
 तद्ववेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ एतच्च तौर्थव्यतिरिक्तकाले
 “यो नित्यं तर्पयेत्तौर्थे पितॄन् कृण्वतिलोदकैः । सवन्धान्
 मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुरं व्रजेत्” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
 उक्तस्कन्दपुराणोक्तवचनाच्च । सवत्सरप्रदोषे । “अमावास्यास्तु
 कन्यार्के तौर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात्
 षोडशपिण्डकम्” ॥ इति वायुपुराणोक्तव्ययोगस्तुतिथितत्त्वे-
 ऽनुसन्धेयः । ऋगुः । “हृदिश्राद्धं तथा सोमसग्न्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते” । इद्विद्याहमिति
सावकाशवृद्धिश्चाहविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं व्यवस्थापित-
त्वात् ।

अधामावस्था । कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः
स्यात्तयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुसंचये” ॥
संवत्सरप्रदीपस्मृतिरक्षाकरयोः । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्चाहं तदादौ स्यान्न परत्र मलिन्मुचे” ॥
यत्तु “जातकर्माणि यत् आहं दर्शश्चाहं तथैव च । मलमासे-
ऽपि तत् कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥ इति व्यासवचनं
तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यश्चाहपरम् । समाप्तौ पितृसोमका-
वित्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन
मलमासप्राप्तपितृयज्ञैकमूलत्वात् । न पार्वणश्चाहपरम् ।
“असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं
पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा” ॥ इति लघुहारीतवचने मासिकं
पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृष्णपक्षीय-
पार्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिक-
मिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्व-
मासिकवत् परमासिकदर्शश्चाहस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्या-
पत्तेः । “सपिण्डीकरणाद्गृहं यत् किञ्चित् आहिकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिन्मुचे” इति वचना-
न्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलङ्घितक्षय-
मासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वलिखितकाठकण्ठेन मल-
मासप्रयोगात् । तयोर्द्वैकार्त्तिकत्वाद्यभावात् । “तत्र यदि
हितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” । इत्यस्याविषयत्वम् ।
मुप्यमलमासे आषाढादेर्हितत्वात् । तत्सम्भवः । एतेनापरे
रिति खत्या कुयुमिवचने “तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न

कुर्यादिन्दुसंचये” । इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न कुर्यान्नीपतिष्ठते इति काश्मीरपाठो च्यायानिति हेमाद्रिणाभिहितं यत् तद्वैयम् । समयप्रकाशकृतापि । अमावास्या-
मृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय पूर्वोक्तकुथमिवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि वैयम् । तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात् । न च “अष्टमम्बुघट दद्यात् अन्नक्षामिषसंयुतम् । संवत्सरे विष्ट-
हेऽपि प्रतिमासश्च मासिकम्” । इति कुथुमिवधनान्तराभि-
हितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तत्परत्वे प्रमाणाभावात् । किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पिष्टमा-
सिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः । पूर्वलिखितहारीतवचनार्थ-
समः । यत्तु तस्मिंस्त्रयोदशं आहमिति पठितम् अमावा-
स्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यादन्यत्र तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिरिति । न चामावास्यायां पार्वणनिषेध इति वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वाच्चतुर्दशत्वानुपपत्तेः । पर्वचाग्रयणन्तयेति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च । इति जीमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम् । अमावास्या-
मृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात् । अमावा-
स्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वाच्चतुर्दशत्वानुपपत्त्य-
भिधानञ्च न सङ्गच्छते । यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रयादि मासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अथ तत्र वत्सरापेक्षया पणपूरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् “अनेन विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् । त्रिषतुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने” । इति देवलवचनेन संवत्सरे प्रतिमासं आहविधानात् तदपेक्षया अमावास्या आहस्यापि तस्याया-
ञ्चतुर्दशत्वमिति । इन्दुसंचय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्त्याहमेवावगम्यते । न प्रेत्याहमिति पर्वचाग्रयणन्त-
येति । अत्र साग्निमात्रकर्तव्याग्रयणमाहचर्यात् पर्वपदं
दर्शयागपरम् । पिण्डपितृयज्ञपरञ्च । न पार्वण्याहपरम् ।
तस्य कृष्णपञ्चनिमित्तकत्वेन पर्वनिमित्तत्वाभावात् । पूर्वोक्त-
तत्त्याहप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च । अतएव सुन्यन्तरै-
र्नानादेशोयस्यप्रहकृद्भिरप्यमावास्याभृतस्यैव विशेषो नाभि-
हितः । आहविवेककृद्भिरपि मलमासे पार्वणाभावो बहुप्रव-
न्धेरुक्तः ।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः । लघुहारीतः ।
“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या प्रेतक्रिया बुधैः । क्वचित्तयो-
दशेऽपि स्यादाव्यं सुक्ता तु वत्सरम्” । प्रत्याब्दिको या प्रेत-
क्रिया सा द्वादशे मासि कार्या इत्युत्सर्गः । अत्र प्रेतपदं
प्रमौतमात्रपरम् । क्वचिन्मलमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासे
कार्याः । आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मलमासेऽपि कार्यं
नत्वेकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि
भृततित्यनाभात् । सपिण्डनानुपपत्तेः । अतएव द्वैतनिर्णये
एतद्विषये विष्णुधर्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकस्याहमुक्तम् । यथा
“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे
मासि कार्या प्रेतस्य वार्षिकी” । सत्यव्रतेनापि । “संवत्स-
रस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशं आहं
कार्यं तदधिकं भवेत्” । लघुहारीतः । “असंक्रान्तेऽपि
कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डौ-
करणन्तथा” । असंक्रान्ते रवौ मलमासे इत्यर्थः । आब्दिकं
प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डौकरणस्य पृथङ्निर्देशात् ।
ततश्च “गर्भे बार्हुपिकृत्ये च भृतानां पिण्डकर्मासु । सपिण्डौ-
करणे चैव नाधिमास प्रचक्षते” । इति यत् पुनःसपिण्डौ-

करणमभिहितं तन्मलमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डोकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । “यद-
हर्वा वृद्धिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण । “प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि आहानि षोडश । यथा कालन्तु कार्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः” । इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
वृद्धार्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा अन्नप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैव चूडाकरणादोनामपि तुल्यन्यायतथानुष्ठाने यदहर्वेति
निर्विषय स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूडा तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं भाङ्गल्य न तु विशे-
षेज्याम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्त्तव्यतायां
चूडाकरणादीनां शृङ्गग्राहिकतया निषेधावगमात् । “ऋक्षै-
कमन्दिरमतौ यदि जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च
सिद्धे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्मगमना-
गमनञ्च धीरैः” । इत्यादौ सर्वत्र कालाशौचे चूडाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । अन्नप्राशनान्तस्य काप्यनुल्लेखात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्त्वदवन्नानाश्रुतीनां कल्पनायाञ्च
गौरवात् । कालाशौचे चूडादि न कार्यमिति । नैमित्तिक-
कानि काम्यानीत्यस्यापवादकचूडादौ निषेधः । तथा च
सद्भागुरो प्रेतोभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चूडादेः स्वकालवाधेन कालान्तरे तत्करणायम् इत्याकाङ्क्षायां
यदहर्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य वृद्धिग्राह्यभावात् तत्पूर्वपाद्यः । “ब्राह्मणादिहते

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्तव्यता नाम-
 कर्मणः पृथगुपादानधेयव्यापत्तेः । इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
 निरस्तम् एवं “पनाग्रमो न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः” ।
 अथ “आग्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोदते त्वसौ । जपे होमे
 तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नामो फलमवाप्नोति
 ‘कुर्वाणोऽप्याग्रमाच्युतः’ ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविवा-
 ‘हार्थमपकर्षो युक्तः । कन्याया अनाभ एव यथा कथञ्चित्
 स्थितिरुक्ता पैठोनभिना । यथा “अनाभे चैव कन्यायाः
 स्नातकव्रतमाचरेत्” । भविष्ये । “चत्वारिंशदक्षराणां साष्टा-
 नाञ्च परे यटि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाग्रमो
 मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदष्टं वयो यावत् पूर्यते । पुत्रभाष्या-
 वियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारिता” ॥

अथ सत्रासनिषेधविचारः । तत्राग्रमानाह पराशरभाष्ये
 ब्रह्मपुराणम् । “चत्वार आग्रमाद्यैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि
 कथितं आग्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाग्रम-
 द्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितम्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” ॥
 क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा
 द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति
 कात्यायनेनोक्तं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्या-
 च्युताः । अतएव “अश्वमेधं गधालम्भं सत्रासं पलपेटकम् ।
 ‘देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्’ ॥ इति कलौ
 सत्रासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च “आत्मन्यग्नौन्
 समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्” इति मनुवचनस्य “ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वाथ वैश्योऽपि प्रव्रजेद् गृहात्” । इति विश्वरूप-
 लिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाणिर्याज्ञवल्कर-

टी कायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम् । तत्कृतप्रायश्चित्त-
विषेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात् । मित्ताचरा-
यान्तु । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अग्रजन्मन एवाधिकारो
न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु चैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ।
त्रयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनात् द्विजातिमात्रस्यावृत्तिरिति लिखितम् ।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम् । प्रचेताः । “प्रेतमासस्य
यः पञ्चस्तत्त्रिंशो प्रतिवत्सरम् । यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-
मुद्दिश्य दापयेत्” ॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति
श्रवणात् अमावास्यामृतस्यापि पौचादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम् ।
तथा चापस्तम्बः । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरु-
षाश्च ये । तेषामपि च द्वेयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
अतएव जावालेन प्रत्याब्धिकम् श्रीरसक्षेत्रजाभ्यामेव पार्वणं
कर्त्तव्यमेव । यथा “श्रीरसक्षेत्रजौ पौत्रौ विधिना पार्वणेन च ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दय” ॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्धिकं कर्त्तव्यम् । “मलि-
म्बुचेऽपि सप्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि । ऊनाभिधेयो मासी-
ऽसौ कथं कुर्यात्तदाब्धिकम् ॥ यस्मिन्नाश्रिते भानौ विपत्तिः
स्यात् द्विजन्मनः । तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः”
इति व्यासवचनामलमासमृतस्य सौरेणैव प्रत्याब्धिकं सदा
कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकम् । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिपट्के
यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिमृताहामासी
आहलीपापक्षेयः । किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-
मासत्वे तत्रैव आहं नीत्तर इति विधायकम् । “मलमास-
मृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यं
नान्येषान्तु कदाचन” । इति कालमाधवीयधृतपैठीनसि-

ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव
 ददात्यसौ” । इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण चकरणात्
 वृद्ध्याहस्य का गतिरिति वाच्यम् । “न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः
 सपिण्डनविधिः क्वचित् । वृद्ध्याहस्य लोपः स्यादुभयोरपि
 पक्षयोः” । इति वक्ष्याप एव न चाङ्गवाधात् संस्काराणां वैगुण्य-
 मिति वाच्यं तत्तदेवाङ्गबोधकविधीनां तदितरपरत्वादिति ।
 अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे मन्वाविप्लवापत्तेः ।
 इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्म-
 वेत् । वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्तु गृहस्यय ततो भवेत्” । इति
 मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतौभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति
 वचनाच्च महागुरुप्रेतौभावमात्रे वृद्धिकर्मानधिकारात् निरव-
 काशहृदयर्थं मेवापकर्षो युक्तः । न च नैमित्तिकानीत्यादि
 दत्तवचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । तस्य कालाशुद्धेः प्रति-
 प्रसवरूपत्वात् । न च महागुरुप्रेतौभावस्य कालाशुद्धित्वम् ।
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहन्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं नवा-
 पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” । इति तस्मिन्निखितदेवीपुराणवच-
 नेन देहाशुद्ध्यभिधानात् । अतएव बलिवैश्वदेवाग्न्याधाना-
 रम्भे प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । बलिकर्म प्रक्रम्य
 “एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशात्
 आद्यात् सद्योजागरणादिकम्” । एतद्वलिकर्म तद्युगनद्व-
 वाहत्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम् । एकादशाद्यात् एकाद-
 शाहक्रियमाणात् । जागरणादिकम् अग्न्याधानाङ्गम् । वस्तु-
 तस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम् ।
 यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे
 तत्रापि नैमित्तिकानीतिवचनात् पुंसवनादि स्यात् । यदप्य-
 भिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवलं वैश्वदेवाग्न्याधानसहित-

वैश्वदेवो महाशुक्रनिपाते वृद्धिश्चाहं विना करणीयौ । तथा
गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्तव्या इति तदपि न समीची-
नम् । यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र
तथास्तु । अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं वृद्धिश्चाहं
विना अन्नप्राशनान्तकर्मसिद्धिः । अतएव निर्णयामृते अन्न-
प्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम् । एतेन
यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षं महाविप्रवापत्तेरिति
तदपि पितृयम् । यतो यत्र गर्भाधाने वृद्धिश्चाहमपि तत्र
सुतरामपकर्षव्यवहारः । यत्र तु कुन्दोगानां नास्ति वृद्धि-
श्चाहं तत्रापि वृद्धिश्चाहभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु
तत्राप्यपकर्षो युज्यते । गर्भाधानस्य वृद्धिरूपत्वादिति । ननु
निक्रमणाद्यन्नप्राशनयोः कथं वृद्धिश्चाहमिति चेत् निक्रमणस्य
गोभिर्ज्ञेनोक्तत्वात् । सर्वाण्येवान्वाहार्यवस्तौत्यनेन तत्र वृद्धि-
श्चाहसिद्धेः । अन्नप्राशने च शौनकः । “अथ पुण्येऽङ्गि षष्ठे
तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं चाहं दधिमध्वान्य-
संयुतम्” ॥ मत्स्यपुराणे । “अन्नप्राशे च सोमस्ते पुत्रोत्पत्ति-
निमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवहृद्य-
जलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तोर्ययात्रा हृषोत्सर्गे वृद्धि-
श्चाहं प्रकल्पयेत्” ॥ राजमार्तण्डे कृत्यचिन्तामणौ च । “सुतो-
त्पत्तौ तथा चाहमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव
नाम्नि पुंसवने तथा ॥ पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेये नववेश्मनः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते” ॥ एतेन “नाम
कर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा” । इति विष्णुपुराण-
वचने चूडाकर्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिग्रहः । तेन
चूडाकरणात् प्राक् निक्रमणाद्यन्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न
कार्यम् । नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्तव्यता । न

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च “जातकर्मणि यत् आहं नवआहं
तथैव च । प्रतिसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-
संवत्सरं आहमशौचात् पतितश्च यत् । मलमासेऽपि तत्कायै-
मिति मागुरिभाषितम्” ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं
बोध्यम् । जनाभिधेयमिति जनमभिधेयं यस्य तत्तथा इति ।
तद्विनामकत्ववद्वाक्येयम् । “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं
मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुक्षया” ॥

इति वन्द्यघट्टीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं
तत्प्रौढ्यै वक्ति गौरधुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र द्वा रीतः ।
“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति
फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोप-
घातः पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन
द्वितीय प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमम्
एतेरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पृथो भवतीति” । गर्भाधानवत्
गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना । उपेत स्त्रिय-
मुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं गर्भं
सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं
पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापना-
ङ्गकसौमन्तोन्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं
गर्भस्थस्याश्वयसंस्कारद्वारैतेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंहः
पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपपातकः । जातिभ्रशकरसङ्करी-
करणापात्र-करण-भस्मिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति ।
ज्ञानश्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । अत्र दृष्टान्तमा-
हाङ्गिराः । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्म-
स्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” । संस्काराणां नित्य-
त्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि
तत्कृमात्” ।

अथ अग्निस्थापनम् । अत्राग्निमाध्यसंस्कारे हृन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः । “अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक् प्रवनं
 देश समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखाभ्युक्ष्य
 उदीचींश्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचींस्तिष्ठ उल्लिख्याभ्युक्षयेत्
 लक्षणावृद्धेमा सर्वचेति” । अनुगुप्ता आच्छादिताः । पतिता-
 दिभिरदृष्टा इति यावत् । प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे
 गोभिलपुत्रः । “प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यथोत्तमम् ।
 पितृं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्” । यथोत्तम-
 मित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तोऽपि यशश्चब्दः गया-
 शिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्वतः कुशैः पांश्चादिकमपसार्य
 उत्तरस्यान्दिशि सार्द्धहस्तोपरि चिपेत् । परिसमूह्य वितस्ति-
 वये उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्मेवचनात् । तत उप-
 लेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः । “इन्द्रेण वज्राभिहतः
 पुरा वृत्तो महासुरः । मेदसा तस्य सक्लिन्ना तदर्थमुपलेपयेत्”
 इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदग्मा-
 तैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा “कुशैः संमार्जयेद्भूमिं
 शुद्धामादौ शुचिस्ततः । हस्तामात्रां चतुरस्रा गोमयेनोपले-
 पयेत्” इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः ।
 प्राचीं प्रागताम् उदीचींश्च संहतां पश्चादिति । प्रागतायाः
 पश्चिमे भागे संलग्नामुदगथां मध्ये उदग्मतायाः प्राचीं प्राग-
 यास्तिष्ठो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य उल्लिखितमृत्ति-
 कोद्वरणपूर्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्या-
 यनसूत्रात् । उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः । “उत्करं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निघापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां
 प्रागुदीच्या दिशि स्मृतम्” इति । परिसमूहनादि परिषे-
 कान्तां कर्म लक्षणसंज्ञकम् । तस्य लक्षणस्यावृत् प्रक्रिया
 सर्वत्र यत्र यत्रान्विप्रणयनं तत्र तत्र वीध्या । रेखाप्रमाण-

माह कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्नायोदौचौ तस्या एवं नवी-
त्तरम् । उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेयमात्रिकाः । सप्त-
सप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत्” । नरोत्तरं नवाधिकं
द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरैख्योरवशि-
ष्टास्तिष्ठः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखा-
न्तरोक्तस्याव्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णांश्चाह स्मृतिः ।
“प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया ह्याग्नेयौ चाप्युदग्गता । प्राजापत्या
तथा चेन्द्री सोमी च प्राक्कृताः स्मृताः । पार्थिवी पीतवर्णा
स्यादाग्नेयौ लोहिता भवेत् । प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला
चेन्द्री प्रह्वीर्त्तिता । श्वेतवर्णेन सोमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्ष-
णम्” । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह
गृह्यसंग्रहः । “सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाय प्रोल्लिखेदक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” । मानकर्त्तार-
माह कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “मानक्रियायासुक्ता-
यामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामप्य-
निश्चयः” । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । “अङ्गुष्ठाङ्गुलि-
मानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र ब्रूहत् पर्वग्रन्थिभिर्मि-
तुयात् सदा” । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षट्भिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठं मध्यमं
सप्तभिर्यवैः । कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः” ।
तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु पार्श्वेन ।
“षड्यवाः पार्श्वसंमिताः” इति कात्यायनवचनात् । अग्नि-
स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः । ओम् भूर्भूवः स्वरित्यभिमुख-
मग्निं प्रणयन्तीति । अग्निमभिमुखं होत्रभिमुखम् । प्रण-
यन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं नीत्वा तत्स्थपयन्तीति

हरिशर्मोद्धृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्यासंघहे । “शुभं
पात्रस्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरा-
वेण नवेनाभिसुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽग्नि-
शिरो सुष्ठुः । विश्वरूपी महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु” ।
एवञ्चाग्निं प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत
इति मन्त्रनिष्ठात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं
स्यात् । तान्त्रपात्रमप्याह देवीपुराणम् । “तान्त्रपात्रे शरावे
वा आनयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-
सुखावहम्” इति । अत्रिरपि । “पात्रान्तरेण प्रिद्धिते
तान्त्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे ताट-
शेऽपि वा” ॥ यत्तु “शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वीर्यमुके-
ऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्” ॥
इति स्मृतिसागरोद्धृतवचनं तत् सुख्यकांस्यादिमये सद्भावे
निषेधकमिति राघवभट्टः । कुन्दोगपरिशिष्टम् । “जातस्य
लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च । आधाय समिधञ्चैव
ब्राह्मणमुपवेशयेत्” ॥ जातस्यारण्याद्युत्पन्नाग्नेः इति साग्नि-
कपरं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं क्रव्यादमग्निं प्रहि-
णोमि दूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
क्रव्यादाशं मन्त्रनिष्ठात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्वा प्रणीय
उक्तप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले
दृष्ट्यादि शङ्कया संस्तुताग्निरव्यवधानीयते , तदा पुनर्भू-
मस्कारः कर्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्याभ्यु-
क्षयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति गृह्यान्तरात् ।
समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण
ब्राह्मणमुपवेशयेत् । समिधक्षयं तत्रैव । “नाङ्गुष्ठादधिका
न्यूना समित्स्फुल्लतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न स

कौटो न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिकामोना न तथा स्याद्वि-
शाखिका । न सपत्ना न निर्वोथ्या होमेषु च विजानता ॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं
होता वा कृता कृतावेचनादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत् ।
तदुक्तं गृह्यसंग्रहे । “द्युते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः । तृतीय प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत्” ॥ प्रव्रते प्रकटव्रते । एतद्वचनद्वितीयोऽंशे पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मनियुक्त आचार्य, स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि
स्वयं प्रधानकर्मकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् ।
“दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतोयात्”
इति हरिशर्मधृतकात्यायनसूत्रात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः ।
ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाध्वयित्यादिक्रमदर्शनेनान्यथाका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम् ।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम् ।
तत्र च “सर्वत्र प्राश्नुषो दाता यजोता च उदश्नुषः” इति
वचनात् यजमानस्य प्राश्नुषत्वम् आचार्यादीनामुदश्नुषत्व
प्रतीयते वरणविधिमाह कात्यायनः । आसनमाहाय्याह “साधु-
भवानाम्नामर्चयिष्यामी भवन्तम्” इति । आसनमाहाय्यानीय
मन्वाप्याह साधुभवानाम्नामिति । माध्वह माम इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामी भवन्तमिति पुनरुक्तेऽर्चयेति प्रतिवचनं
सामर्थ्यादिति हरिशर्मो ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तच्च होतृकर्तृकमेव । अग्निमुप-
 समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्ये इति कात्यायननैककर्तृ-
 कत्वाभिधानात् । ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 णाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ये
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकर्त्त-
 वया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं
 निरस्यति । निरस्तः परावसुः” इति । अप उवस्पृश्याथ
 ब्रह्मासनमुपविशति आवसीः सदने सोदामोति अग्न्यभिमुखं
 धाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पथ्यवमानात् “भाषेत यज्ञ-
 संसिद्धिं नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा
 वैष्णवौमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्
 यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वौचं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन कृत्वमुत्तरा-
 सङ्गं सोदककण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्या-
 हृत्यान्यथा चेष्टेदिति” । अस्यार्थः । अग्रेण पूर्वदिशा प्रद-
 क्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भाना-
 स्तौर्यान्चैष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । न तु निरस्यती-
 त्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः
 उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्तं याज-
 मानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तुरणात् पूर्वं वारिधारा-
 माह गृह्णासंग्रहः । “उदग्धारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षि-
 णम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ॥ अत्र
 तु धारासहितमुदक्पात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षि-
 णदेशं गत्वाऽरविमादान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारा-
 दानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात्
 आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य
 उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्तृतात् दृष्टं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम्
उभयदिगष्टमभागं नैर्ऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
प्रक्षिपतीति अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अधान-
न्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति आवसोः सदने
सौदामौति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुर-
स्तादित्यादि आवसोः सदने सोदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं सौदा-
मौति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पन कल्पनमेव
सौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रा-
न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा
एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञियाम् असंस्कृतां वदेद्यदि
तदा वैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसीत्यादि
नमो विष्णवे इति प्रकारव्रितयान्यतमप्रकार प्रायश्चित्तमिति ।
यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भवटुं कुशमयब्राह्मणः ।
स चापरिमितकुशदलेर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रौ कृतान्
कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलेर्ध्ववर्द्धयते तत्रापरि-
मितसंख्यात्वमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याश्च
स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणे-
ष्वपि” इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्यथा शान्तिदौषिका-
याम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयविष्टितम् । ओङ्कारे-
णैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ॥ कर्मोपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया “द्विरा-
वृत्याथ मध्ये वै अर्द्धवृत्त्यान्तदेशतः । ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः
स ब्रह्मग्रन्थिसञ्चकम्” इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रक्षा-
करे गृह्यासग्रहपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्तृकपक्षे आवसोः सदने सौदा-

मौल्यस्य मन्त्रस्य ऊह प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं
 कुर्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत्
 स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयव्राह्मणादिप्रति-
 निधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्ववत्सर्गनेति भट्टभाष्यम् । अथेति
 विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणान्नेरुत्तरतः
 उदगग्रान् पूर्वक्रमेणामाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अथानन्तर-
 मन्यद्वक्ष्यमाणं कर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
 छन्दोवत्सुताणि भवन्तौत्पुक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । “प्राञ्चमुदगग्ने-
 रुदगग्रं समौपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” ॥
 इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । “द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां
 यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्यादहिरभ्युक्ष्ण तथा” ॥
 छन्दागपरिशिष्टम् । “आज्यस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव-
 सम्भवा । माहेयौ वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वान्निर्कर्मसु” ॥
 अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं
 अर्पयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । “अथोदूषलमुपले-
 प्रत्वा सूर्यं पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्यं उपसादयति
 अथ हविर्निर्वहेदिति । व्रीहौन् यवान् वा कांस्येन चरु-
 स्थास्या वा अमुष्मैत्वायुष्ट निर्वपामीति देवतानामोद्देशः
 सकृद्यजुषा द्विस्तृणीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
 क्षराभ्यां पाणिभ्यां त्रि.फलोक्ततांस्तृण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रचा-
 लयेत् द्विर्मनुषेभ्यः सकृत् पिष्टभ्य इति पवित्रान्तर्हितास्त-
 ण्डुलानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालौपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिण-
 मुदायुवन् शृतमभिघार्य उदगुदास्य प्रत्यभिघारयेदिति” ॥
 अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

च्चारणं यथा स्यात्तथा असुप्मैत्वायुष्टं निर्वपामीत्यनेन उटू-
 खलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सक्तन्निर्वपेत् । अत्रासुप्मा
 इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः । असा-
 विति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि “अदःपदं हि यद्रूपं
 यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियो-
 जयेत्” । अतोऽदःपद एव नामोद्धी न तु विरूपाक्षजपादा-
 विदमित्यादौ । एवञ्चाग्नये त्वायुष्टं निर्वपामीति सामगा-
 नाम् । यजुः प्रयोगो गोभिन्ने निर्वपमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिक-
 समन्त्रकप्रवृत्तौ प्रोक्षणे सामगेन न कार्यं । यजुः परिभाषा-
 माह जेमिनिः । “शेषे यजुःशब्द इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्र-
 जाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रस्मिष्टपठितं गानपादभेदरहितं
 तद् यजुरिति बहुदेवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वपः ।
 अत्रनिर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वपपरिमाणन्तु होम-
 संख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम् । “देवता-
 माह्वया गृह्णानिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं द्विरेव गृह्णी-
 याद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कीर्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” ।
 यद्यपि देवतासंख्येति वचनं चरुः समसनौयो य इत्युपक्रम्य
 पठितं तथाप्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरु-
 विधौ तु विद्याकरवाजपेयो । यत्र प्रयोजनाभावनिययस्तत्रैव
 तदुपादानादि लोपः । यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण
 प्रयोजनाभावो जायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रमापितः
 पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा त्वान-
 स्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि
 समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । “घाते न्यूने तथा क्षिन्ने
 साक्षाद्ये भान्तिके तथा । यत्रे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः” । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्युने तत्-
 काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिन्सु
 मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह
 चरुस्थालोपपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिर्थ्यगूर्ध्व-
 मिन्मात्रा दृढा नातिहृद्मुखी । मृण्मथ्योडुम्बरी वापि चरुस्थाली
 प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार दोर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थालो ओडु-
 म्बरी तास्त्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा “पयानुवृतसारच्च
 तास्त्रपात्रे न दुष्यति” इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव
 सारदातिलके । “ततश्च संस्कृते वज्जी गोघौरेण चरुं पचेत् ।
 मन्त्रेण घालिते पात्रे नवे तास्त्रमयादिके” । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्ड्योस्ताभ्यां सुपलं
 गृहीत्वा इति शेषः । त्रि.फनोक्तान् त्रिधा वितुषीकृतान्
 कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम्
 अन्तर्हितं व्यवहितं त्रयोः तान् । तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं
 पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति
 कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्रूरं न मन्द-
 पक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा श्रपयेत् । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वशाखोक्तचरुः स्वित्री हृदग्धीऽकठिनः
 शुभः । न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-
 वत्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमीपन्मिश्रयन् । सुमिश्रणे
 इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिधाय्येति स्फुटितम् । चरु-
 माज्यश्रवणाप्लाव्य उदगग्नोरुत्तरस्थाम् उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत्
 पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । हृषोत्सर्गे तु अभिघारणदयात् पूर्वं
 ज्वलदङ्गारिण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “अधि-
 शृतमवद्योत्य सुशृतश्चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पश्चात्

पुनरेवाभिधारयेत्” । मेक्षणादोनाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “इध्मजातीयमिध्माहप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । हतं वार्चञ्च पृथ्व-
 प्रमवदानक्रियाक्षमम्” । इध्माहप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य
 प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदहं एवैव दर्वी विशेषस्तु महा-
 सुवे । “दर्वीहाङ्गुलपृथ्वया तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुपलो-
 दूषले वार्चं स्वायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्यं
 वैणवमेव च” । अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वत्वादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
 गोभिलः । “पश्चादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणौ प्रतिस्थाप्य” इति ।
 भूमेर्भूजासह इति वस्वन्त रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति
 मन्त्र वस्वन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणि कर्मणि
 धनमित्यन्तं जपेत् । विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे
 विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टं “दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-
 मुखमेव च । करं करेण कुर्वीत करणे न्यञ्च कर्मणः । कृत्वा-
 ग्न्यभिमुखौ हस्ती स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ । प्रदक्षिणं तथा-
 सीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” । करणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
 दक्षिणहस्तमधीमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे
 न विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अग्न्य-
 भिमुखौ नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्वह्नी सुसं-
 हतौ विस्तृतलग्नौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानाम्
 एकोत्करणरूपं सुकरं स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायी ।
 एतेन च दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वेति भवदेवभट्टलिखनं
 निध्ममाणम् । इमं स्तोत्रमर्हते इति वृत्तेन परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य भाष्यम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-
 परिसमूहनादिति भवदेवभट्टवीरेश्वरोक्तं युक्तम् । भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं वृत्रचेन परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्ब्रह्मोपवेशन-
मिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तर चरुश्र-
पणमिच्छुक्तम् ।

अथास्तरणम् । “अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परि-
स्तृणुयात् पुरस्तादक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं
पश्चाद्वृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्”
इति अस्यायः उपसमाधाय ज्वालयित्वा 'समस्तं सर्वतः पुर-
स्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वोऽसु दिक्षु त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वा
बहुल बहुलवृणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंघतमसंलग्न पृथक्
पृथक् त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्यकावृत-
स्याप्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “सकृत्त्रिर्वा प्रतिदिशं
प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणातीति” एवमेव भट्टनारायणचरणाः ।
तत्र सकृदावृतमशक्तविषयम् । “पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि
पश्चादावृतायेच्छादयन् परिस्तृणुयात्” । एवञ्च “प्रतिदिशं
दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छादय तेषां
मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान् दद्यात्”
इति भवदेवमदः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः । गोभिलः । अथेधान् कल्पयेत्
खादिरान् पालासान् वेति” । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाण परिकौर्त्तितम् । एवंविधाः सुरे-
वेधसमिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति
मनोपिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्त्रन्यासु विंशतिः” ॥
इति । विंशतिकाष्टिकारूपसमिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्त-
त्रैव “अङ्गहोमसमित्तन्त्र गोप्यन्त्याप्येषु कर्मसु । येषाञ्चेत-
दुपयुक्तं तेषु तत् सदृशेषु च ॥ अक्षमङ्गादिविषदिजनहोमा-
दिक्लेशेऽपि । होमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधो विधीयते” ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-
सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा यात्रिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं
ह्रियन्त इति व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-
समूहनवर्द्धिरास्तरणायङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिद्धवि-
स्कास्तन्त्रहोमाः यश्च सुखप्रसवार्थं शोष्यन्ती होमस्तोषु येषाञ्च
वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिधायं द्रव्यम् उपरि पश्चात्
अथ इधानुकल्पयेत् इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-
होमेषु इधस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अचमङ्गादिविपदि विवाहो-
त्तरगोभिलोक्तयानकालीनाचमङ्गादिविपन्निमित्तहोमो जल-
होमादिकर्मस्विति । “लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिप्तौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥ इत्याद्युक्त-
जलक्षिप्तादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । “वह्निःसु स्थालीपाक-
मासाद्य इधमग्नावाधायान्यं संस्क्रुते । आस्तौर्णकुशेषु चरुं
निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वाटमन्त्रकम्” ॥ तथा
च कात्यायनः । “इधोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः” ।
आज्यमाह गृह्यासग्रहे । “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण
च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥
घृतं वा यद्वि वा तैलं पयो वा दधिकावकम् । आज्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते” ॥ एतद्वचनं यज्ञपाश्वीय-
मपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । “ततः एव वह्निषः
प्रादेशमात्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धायाच्छिनत्ति न नखेन पवि-
त्रेणैवैष्णवी” इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत
तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दत्तापेक्ष “न त्वनन्तर्गर्भिणं साय
कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च हुतं

चित्” ॥ इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
 स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् ।
 अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तदयुक्तम् अन्तर्गर्भ-
 शून्यमित्यर्थः । “अनन्तस्तरुणौ यो तु कुशौ प्रादेशसन्मितौ ।
 अनष्टच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥ इति शौनक-
 वचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
 मन्तर्धाय ब्रीह्यादिनान्तरा कृत्वा । गोभिलः । “अथैने
 अद्विरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूतेत्य” इति । एने पवित्रे ।
 सव्येन मूलप्रादेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमृज्यात् विष्णोरिति
 मन्त्रेण । गोभिलः । “संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्याम् अङ्गुष्ठाभ्याश्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्-
 पुनाति देवस्य त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा” इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूष्णीमिति ।
 संपूयप्रकृतमाज्यं “पवित्रमन्तराकृत्वा स्थास्यामाज्यं समावपेत्”
 इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । संपूय मन्त्रि-
 काद्यपनोयेति सरला उत्पुनात्यूर्ध्वं शोधयेत् । तत्प्रकार-
 माह उदगग्राभ्यामिति । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणि-
 द्वयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः
 प्रागतं विरुत्पुनाति अग्नौ वारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्-
 प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः । “अथैने अद्वि-
 रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सृजेदिति” । अपिरेवार्थे अथानन्तरमेवा-
 मुक्ष्य एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः ।
 “अथैतदाज्यमधिग्नित्य उदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारोऽपि भव-
 तोति” । आज्यं तदघृतघातम् अधिग्नित्य अग्नेरुपरिष्ठित्य
 उदक् उत्तरतः उदासयेदक्षतारवेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तात्रैवायं

कल्प इति चतुर् गार्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संसृताण्यपात्रे
यानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृह्य-
सप्रहः । “यथा सीमन्तिनौ नारो पूर्वगर्भेण संसृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधि चोदितः” ॥ आग्निसायन-
गृह्यपरिशिष्टम् । “सीमन्तोदयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोदयन-
संस्कारी गार्भपात्रसंस्कारः” । इति श्रुतिरिति । गार्भपात्रयो-
रयं गार्भपात्रः गार्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः ।
हारीतः । “सकृच्च संसृता नारो सीमन्तेन कुलश्रियः । यं यं
गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संसृतो भवेत्” इति । गोभिलः । “पूर्व-
माज्यमपरस्यालोपाकः” । इति । अत्र पूर्वापरदेने स्थित्याज्य-
स्यालोपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तौ पूर्वापरयोः स्याप्यो तत्र
प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्थामासादनं ततः कर्मकाले सोऽप्यायाम्नेः
पथात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “दात्रम्योरन्तरा पाण्य-

मार्जनं कुशैः कार्यम् । घृतादिलेपवतास्तूप्येन धारिणा
 प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु
 प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथा च कात्यायनः । “स्रुवं प्रतप्य दर्भैः
 संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्” इति श्रौत्यादिसंस्कारं
 चारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्मणाप्येतत् प्रकरणे
 सकृच्चिर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलान्स्थव्वा
 शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः “पञ्चाङ्गुलान् वहिस्त्वक्का धारयेच्छङ्ख-
 मुद्रया” इति वचनात् । पाण्याहुतौ तु गोभिलः । “उत्ताने-
 नैव हस्तेन छद्मृष्टाग्रेण पीडितम् । संवृताङ्गुलिपाणिस्तु
 वाग्यतो जुहुयादविः” ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । “पाण्डा-
 हुतिर्द्वादशपर्यंपूरिकाकंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन
 तीर्थेन च ह्यते हविः स्वगारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ॥
 अशक्तौ तु स्मृतिः । “आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोमहवि-
 र्वलीन् । प्राणाहतिवलिच्चैव मृद गात्रविशोधिनौम्” ॥ का-
 त्यायनः । “यो नर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यह्नारिणि च मानवः ।
 मन्दान्निरामयावो च दरिद्रयः स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे
 होतव्यः नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः श्रिय-
 मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुहपय हुतौ चैव पाणिर्घृत्पर्पदा रुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमन न कुर्याद्भ्रजनादिना ॥ सुर्येनैव धमेर्दाम्नं
 सुखादेरपोऽध्यजायते” ॥ नाग्निं मुखेनेति च यत् लौकिकं
 योजयन्ति तत् । हि यस्मात् सुर्यात् सुश्रपटितमन्त्रात् एष
 मरुतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन
 लौकिक इति श्रोताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् ।
 जुहपय हुते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन सरिक्तयमाणसंस्कृताग्न्यो-
 रेव पाणिर्घृत्पर्पदिनिषेधमुखेन सुखधमनस्य विहितत्वात् तद-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधारणविधेरौचित्यात् आहि-
तत्वस्यानुपस्थित्यैव एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु अग्निस्तु नाम-
धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने नाम-
करणार्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तत्र । स्वेऽग्नावन्यहोमः स्या-
दिति तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्वीयाग्नौ तत्करण-
निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्तव्यताविधायकं न तु
तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति । गोभिलः ।
“अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्जलिं सिञ्चेत् अनुमते अनुमन्यस्वेति
पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवसवितः प्रसुवेति प्रद-
क्षिणमग्निं पर्युञ्चेत् सकृच्चिर्वा पर्युञ्चणान्तान् व्यतिहरन्नति-
पर्युञ्चणहोमौयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान् एकीकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमि-
गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्जलिं प्रागतं सिञ्चेत् अनुमत इत्यादिना ।
अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
रुत्तरतः प्रागतं सिञ्चेत् । देवसवितः प्रसुवयन्नमित्यादिना
प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्जलिना सिञ्चेत् वेष्टयेत्
त्रिवेति फलभूमाद्ये तत्र मन्त्रस्तिथोश्चार्थः । मुख्याहत्तो गुणा-
वृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युञ्चणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदु-
दकधारादिष्वादिरेष्यन्तो भवनौत अतियुवन् अस्तर्ह्यं मियो-
कुर्वन् होमौय होतव्य पर्युञ्चन् तज्जनेन स्पृशयन्" इति ।
वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठकीयप्रथमकाण्डिकायं
गोभिलः । “वैरूपाक्षः पुरस्तादहोमानामिति" । विरूपाक्ष-
शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः श्रीम्भूर्भुवः स्वरोमित्यादिको

मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्राशुक्तनित्यनैमित्तिकानां पुर-
स्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पथ्युदासमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।
विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ॥ क्षिप्रहोमेषु
अब्रह्मकेषु सायं प्रातः शोथन्तौ होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोम-
मर्हते इत्यादि मन्त्रं करणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरू-
पाक्षप्रददौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः ।
“काम्येषु च प्रपदः तपश्च तेजश्चेत्यादिकः । च एवार्थे तत्र
विरूपाक्षजपात् पूर्वे तत् पाठमाह स एव । तपश्च तेजश्चेत्यादि
जपित्वा प्राणानायस्य तन्मना वैरूपाक्षमाहत्तो ऋमेत् । तपश्च
तेजश्चेत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितु-
कामस्तन्मनास्तद्व्यायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ
यदि काम्यकर्मार्थे कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति
भवदेवभट्टः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्य पाठः । ततः सर्वकर्म-
साधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वक्ष्येर्नामानि गृह्यासंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्नस्तु सारुतो नाम
गर्भाधाने विधायते ॥ पुंसवने चन्द्रमाश्च शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
मौमन्ते महनी नाम प्रगल्भी जातकर्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पाथिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामा च चूडायां
व्रतादेमे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते ॥ यैत्रानरो विमर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः । गोदाने
गोदानाख्यमंस्कारे । “चतुर्ष्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा-
परः” । अपर धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे
तु माहमः । मक्षहोमे तु षड्विः प्यात् कीटिहोमे हुताशनः ॥
पूर्णादित्यां ऋद्धो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पोटिके वलदस्यैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-
भक्षणे । आहृत्य चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे
पाकाङ्गकहोमे हवोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुर्गो-
त्सवाङ्गहोमादौ ततयासुककर्मणि अग्ने त्वमसुकनामासि इति
नाम कृत्वा “पिङ्गभ्रूश्मशुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः । छागस्थः
साक्षसूत्रोगिः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” । इत्यादित्यपुराणोक्तं
ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति
पूजयेत् । “संपूजयेत्ततो वक्त्रिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्” इति
मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशिषमाह गोभिलः । “पर्यु-
क्षस्थालीपाके आज्यमानौयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते”
इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युक्ष्य । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहत्यावदाय । होतुमेवोपक्रमते
आरभते । उपघातमिति हिंसार्थाच्चैककर्मकादित्यनेन तृतो-
यन्तोपपदेन न मासिङ्गम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-
रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उप-
घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे । “पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव
तु यद्विः । ह्रयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्यु-
पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
नाज्यभागौ नस्विष्टिकृत्” । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
होम एव । “चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्” इति
परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं
समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “समिधादिषु होमेषु
मन्त्रदैवतयजिंता । पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्वेषेत्” ।
स्मृतिः । “मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहा-
वसाने जुहुयादयायन् वै मन्त्रदेवताम्” । स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नास्तीति सरता । भट्टभाष्ये मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
 च । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजा-
 यामाहुतो चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” । द्विठः स्वाहा
 इत्यागमविदः । गोभिलः । “आज्याहुतिष्वप्येव संस्कृ-
 त्योपघातं जुहुयाज्जाज्यभागो न स्थितिस्तत् । आज्याहुतिष्व-
 नादेगे पुरस्तादोपरिष्टाच्च महाध्याहुतिहोमः यथा पाणिपक्षणे
 तथा चूडाकर्मण्युपयने गोदाने” इति आज्यमेव यथोक्तेन
 विधिना संस्कृत्य उपघातं स्रुयेणोपहत्य जुहुयात् आज्यमात्रक-
 होमेषु आज्यभागस्थितिस्तत्सतिदेगप्राप्तानां निषेधः एव-
 माज्यमात्रकहोमेषु हुतिहोमादिषु अनादेगे यत्र पुंसवनशुद्धा-
 कर्म मोमस्तोत्रयमचूडाकरणादिषु पश्चादग्ने उदगपेषु दर्भ-
 श्रित्यादिनाऽङ्गपक्षणे प्राप्तं विगिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र
 प्रधानकर्मणोऽङ्गाभिमत्येणादेः पुरस्तादोपरिष्टाच्च महाध्याहु-
 तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्रभिर्होमः कार्यः यथा पाणिपक्षणे
 इति यथा पाणिपक्षणे महाध्याहुतिः पृथक् समस्ताभियतुर्यो-
 मिति गोभिलश्रुत्येन यथा पाणिपक्षणे चतस्रस्तथा चूडादिषु
 संस्कारपक्षेषु पूर्वं पश्चाच्चतस्रस्तस्रः महाध्याहुत्याहुतयः
 पुरिति । अहंतामात्रान्तरस्तु गोभिलेन महाध्याहुतिभिराज्येन
 जुहुयादिति श्रुत्याहोमं पश्चात्तथा महाध्याहुतिहोमः कर्तव्यो
 न तु पूर्वमिति गोभिलः । “यद्यपि उपस्तोत्राभिचारितं जुहु-
 येताज्यमात्रमेव प्रथमं जुहुयात् । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 पश्चादग्नेषु भृगूनामग्नये स्वाहा इत्युत्तरतः सोमायेति दक्षि-
 षतः पावृगो जुहुयादिति श्रुत्येन च विषदाण्य प्रथमं गृह्यते
 गद्वयस्तोत्रं यद्विगृह्येता अन्तरमाज्यं दीयते तदभिचारितं
 यदि तथाविधं होतुमिच्छेत्तदाज्यमात्रमेव प्रथमं जुहुयात् ।
 गृह्य होतव्यं अग्नेन गृहीतं जुह्या जुहोतीति गृह्यान्तरात्

स्रुवेण स्रुचि चतुर्धा गृहीतमाज्यम् । स्रुगूणां स्रुगुगोत्राणामिति सरला । पञ्चार्पेयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवराणामिति भट्टभाष्यम् । स्रुगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्यनेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राङ्मुखधारया जुहुयात् उत्तरमागेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः” इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । “अथ स्विष्टिकृत उपस्तीर्यारभ्योत्तरपूर्वाद्धात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभिघारयेत् यद्यवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तीर्यावदाय द्विरवघारयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थान यातयामतायै अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वाद्धं जुहुयात् मन्वाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम् इधो वर्हिः पर्यञ्चणमाज्यभागे सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौष्टिकृतं जुहोति हुत्वेतन्नेचणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृदर्थं स्रुचिघृतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वाद्धादौ शानकोणरूपान्नोक्षणेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिर्क्षेपः पुनर्घृतेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र नेचणक्षतस्थानं घृतेन प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयामतायामपि न दीप इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन ईशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्मन्वाव्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पश्चादुद्देशान्न प्राकरणमिति । आ उष्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वहते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाथः मुख्ये कृते यदि नाशदुष्टो

स्यातां तदाज्येनैव स्त्रिष्टिकङ्क्षोम इति सरला । गणेषु एक-
दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं 'परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-
दुदूखलमुपलाद्यपि एवं स्त्रिष्टिकङ्क्षोमोऽपि सकृदुपलक्षणमेतत्
महाव्याहृत्यापीति सरला । अनुदरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-
प्रकारेण यथायथं समापयेत् ।

अथोदीच्यम् । अत्र गोभिलः । “समिधमाधायानुपर्युक्ष्य
तथैवोदकाञ्जलीन् सिञ्चेत् अन्नमंस्था” इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं
प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् तद्यथा
“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
विज्ञेयाः स्तोपाणिग्रहणे यथा ॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-
पत्यापि बाहुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः” ॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते
तत्र चतस्रश्चाहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे तथा च
गोभिलः । “महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभियतुर्थीमिति” ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्यस्ताभिस्त्रिष्टभिस्त्रिस्त आहुतौः
भृभुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभियतुर्थी जुहुयात् अपि वा ।
अथवा अज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्राजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पद्वयवान् मुनिभिः स्मृतः
इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्ता-
त्मकमाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्क्षेप्य अग्ने
त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य
“आज्यद्रव्यमनादेगे जुहोतिषु विधीयते” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथा च गोभिलः । “आज्याहुतिष्वनादेगे पुरस्ताद्धोपरि-

एतच्च महाव्याहृतिर्हीम इति” । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृति-
भिर्हुत्वा अस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपायतस्त्र आहुतौ हुत्वा
तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समा-
पयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः । “समिधमाधायानु-
पय्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव वह्निपः कुशमुष्टिमा-
दायाज्ये हविषि वात्रिरवदध्यादयाणि मध्यानि भूनानि अक्षं
रिहानाव्यन्तु वय इति । अथैनमद्विरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् ।
यः पशूनामित्यादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याचक्षत इति”
समिधादानानुपय्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।
यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । अथं करो-
तीत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वह्निप आस्तुतकुशात्
कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मज्जयेत् न चेदाण्यमवशिष्टं
हविषि चरावादध्यात् अथादिप्रदेशम् अक्षमिति मन्त्रेण
स्थानमैदाम्मन्वाहृतिः । अथानन्तरमेवासुचन एवं कुशमुष्टि-
महिः प्रणीताद्विरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूना-
मिति मन्त्रेण तत एव वह्निप इत्यारभ्य यदुक्तं तद्यज्ञवास्तुत्विति
तृहाः कथयन्ति । एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि
तद्द्रव्यनाशे एतत् कर्माप्राप्तावधि यज्ञो यच्छिन् वमतोति
व्युत्पत्तिप्रतिपाद्यार्थसिद्ध्यर्थे कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्तव्य-
मिति एवमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां भृडो नामेति प्रागुक्त-
वचनात् भृडनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णं
वै नोपविश्य कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्ण-
हुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः । “ऐशान्यामाहरेद्वक्ष्य

सुचाग्रेण सुवेण वा । वन्दनं कारयेत्तेन शिरः कण्ठांशकेषु
 च ॥ कस्यपश्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं
 प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या यद्वाणाश्च
 विसर्जनम् ॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । तथा
 च गोभिलः । “अपहृते कर्माणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” ।
 अपहृते समाप्ते । गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “पर्युच्चणश्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति । अन्ते
 च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” ॥ गानं कुर्याद्वचस्त्रि-
 धेति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । “अच्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा याज्ञमग्नि-
 होमफलैः समम्” ॥ इति शातातपपराशरवचनात् । अव-
 धारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः ।
 “वृथा विप्रवक्षी यस्तु गृह्णाति सनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां
 वापि स याति नरकं भुवम्” ॥ इति नारदोयात् । अतएव
 भवदेवभहेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहितं न त्व-
 च्छिद्रावधारणात् परम् । होमदक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे
 ब्रह्मणे देया । ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकौर्त्तता ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागसभिधाय पूर्णपात्रं
 दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं
 न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् यतः
 प्रधानकर्मादक्षिणां कर्मापदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमाने-
 तरहोतृपक्षे तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने होम-
 दक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां यद्दीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे
 अन्यस्मै दद्यात् “विदध्याहोतृमन्यसेद्वाक्षणाद्देहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्” ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासप्तद्वयपार्श्वपरि-
शिष्टप्रकाशयोः । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु
पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयसुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे
तु छन्दोगपरिशिष्टम् । “यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन
जायते । नावराह्णं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ॥
अवराह्णं न्यूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत्
“प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
स्त्रायादसु, पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मर-
णाय वै” ॥ इति याज्ञवल्क्यात् । ततो “गच्छध्वममराः
सर्वे गृहीत्वार्घां स्वमालयम् । सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं
सुपूजिताः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयेष विसर्जयेत् । यत्र
सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने ग्रहाणामित्युपलक्षणम् । ततः
“प्रोयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जग-
त्तुष्टं प्रोषिते प्रोषितं जगत्” ॥ इति मत्स्यपुराणीयं पठेत्
इति सर्वहोमसाधारणेति कर्त्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा
अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणीव्यङ्गस्यापतितस्याक्नोवस्या-
विवाहामुकगोत्रासुकीं देवीं कन्यां दातुं तथाहं प्रतिजाने इति
पिता ब्रूयात् । अग्निन् कालेऽग्निसाविध्ये स्नातः याते
द्यौरोगिणि “अथ्यद्नेऽपतितेऽक्नोवे पिता कन्यां प्रदास्यति”
इति । पितुरसन्निधाने श्रावादिभिरेव प्रतिष्ठा कर्त्तव्या
तत्सन्निधाने तु पूर्वोक्तं यायम् । पितुरभावे कर्त्तव्यतरस्यापि

ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तवान्ये षाड्के सिंहगे गुरो । वक्रि-
जोषेऽष्टविंगेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाङ्गिके ॥ पूर्वेरागावनायाता-
तिचारिगुरुवक्षरे । प्रायागिगन्तृजोवक्ष चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यदुतसमाहे नोचस्येज्ये मन्त्रिस्तुषे । भानुसहितके मासि
घये राहुयुते गुरो ॥ पोषादिकचतुर्भासे चरणाद्वितयघणे । एके-
नाङ्का चेकदिने द्वितोयेन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्ग-
स्यानि जिजोषिषुः । विद्यारम्भकर्णवेधो चूडोपनयनोद्वहान् ॥
तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादिसुरेक्षणम् । परीचारामयघ्राष्ट
पुरयरणदोषण्ये ॥ अतारम्भप्रतिष्ठे च गृहदारम्भप्रवेगने । प्रतिहा-
रम्भण्ये देवकूपादेवैर्जयन्ति च” ॥ आश्विमासः । “उदगयने आपू-
र्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः” ।
विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजबलभीमः । “ग्रह-
शुद्धिमद्गुणिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्थाक् दशवर्षेभ्यो
सुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमद्भिरो
वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कासदीपो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीश्रृगशिरा-
मूलानुराधामघाहस्तस्वातिषु तोलिषष्ठमिथुनेषूयस्तु पाणि-
ग्रहः । सप्ताष्टान्त्यषडिः शुभैरुदुपतावेकादशद्विविगे क्रूरै-
स्त्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे” ॥ पारस्करः ।
“कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु” । स्यात्तौ
श्रृगशिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिपूत्तरादिषु नवस्वित्यर्थः ।
एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठशशिनोनक्षत्राणि लभ्यन्ते । “आद्ये
मघाचतुर्भासे नैर्ऋतस्याथ एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भासे
विवाहः प्राणनाशकः” ॥ सप्तमलाकवेधमाह दीपिका ।

“क्षत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ । परिभ्रमन् ग्रहश्चेदेकरेखास्थौ
 वेधः सप्तशलाकजः । वैश्यस्य चतुर्थे अशे श्रवणादौ लिप्तिका-
 चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा” ॥
 अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नेतृदर्शना-
 द्युतिवेधो निप्रिद्धः । “चन्द्रातिरिक्तखचरेऽयं वेधसम्भवः ।
 चिताभूमि तदा नारी भर्ता सङ्ग विशेदध्रुवम्” इति माण्डव्य-
 विरोधात् । दोषिकायां “कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने
 तथा । प्राशने चायचूडायां विद्वसृच विवर्जयेत्” ॥ तद्रूपं
 दशयोगभङ्गमाह । “तिथ्यङ्गवेदेकदशोनविंशभैकादशाष्टा-
 दशविंशसख्याः । इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च योगादमूयेदश-
 योगभङ्गः” ॥ राजमार्तण्डः । “दम्पत्यो द्विनवाष्टराशिरहिते
 दारानुकूले रवी चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते मध्येऽथ वा
 पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टेषु रिक्तां तिथिं
 कुराहायनचैत्रषोषराहते लग्नाशके मानुषे । पापात् सप्तमगः
 शशौ यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा । यत्नेनापि विवर्जये-
 न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः
 क्षीरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवहे व्रते च मरणं शूलञ्च
 पुस्कर्मणि” ॥ अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह । “भून-
 त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदौचित्यो वा । यामित्रवेधवि-
 हितानपहाय दोषान् दीपाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते” ॥
 व्यासः । “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
 शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता
 कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनौ” ॥ स्वरोदये । “त्रिनाडौवेधनक्षत्र-
 मश्विन्याद्रा्युगोत्तरा-इस्तेन्द्र-भूलवारुण्यः । पूर्वभाद्रपदास्तथा
 याम्यसौम्यौ गुरुर्योनिचिन्नामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा
 भाद्रा मध्यनाडौ व्यदस्थिता । क्षत्तिका रोहिणौ सर्पो मघा

स्वातीविशाखके उत्तराश्रवणा पीण पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ।
 प्राङ्नाद्या विध्यते भर्ता मध्यनाड्योभय तथा । पृष्ठनाड्योष्यधे
 कन्या म्रियते नात्र मगयः । प्रमष्टं जन्मभ यस्य तस्य नाम-
 र्चनी वदेत् । इयोर्जन्मभयोर्वधे न कर्तव्य कदाचन । एक-
 राश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥ तद्यथा । “एकरागौ
 च दम्पत्यो, शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव छतो-
 यैकादशे तथा” ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ।
 “स्वपितृभ्य पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोदङ्ग-
 नाक्षेप्ता तदभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 “कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन । नामकर्मणि वान्ताना
 चूडाकर्मादिके तथा । सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दोमुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विष्णु
 पुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दोमुखं कुर्यात् पितु-
 र्देशान्तरस्यत्वादित्ये अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दोमुखश्चाह
 कर्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाथे पातित्यादिना आह्वानधि-
 कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात् तेन स्वयं
 तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च आह कुर्यात् । एतत्
 प्रपञ्चित आहतस्त्रोद्वाहतस्त्रयो । विष्णु । “व्रतयज्ञविवाहेषु
 आहो होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतके न स्यादनारब्धे तु
 सूतकम् । आरब्धो वरण यज्ञे सङ्कल्यो व्रतजापयी । नान्दो-
 म्वाह विवाहादौ आहो पाकपरिष्किया” ॥ व्रतममावास्यादि
 आदिपदात् सायंप्रातर्होमपरिशिष्ट । “प्रवृत्त मलमासात्
 प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि तत्
 समाप्य न मगय” इति काठकण्वपरिशिष्टम् । आरब्ध
 विवाहादिक मलमासेऽपि कार्यम् अनारब्ध न कार्यम् ।
 “अधिमासके विवाह यात्रा चूडा तथोपनयनादि । न कुर्यात्

भावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेज्यामिति” भीमपराक्रमात् ।
 अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा
 भावकाशमित्यनेनैव सिद्धेर्वैयर्थ्यात् भावकाशश्च सम्भवत् का-
 लान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
 सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । आह जातक-
 नामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः
 काम्या इष्टौर्विवर्जयेत्” इति संस्काराश्च न्नप्राशननिरक्रमणा-
 दय इति माधवाचार्यः । यत्तु “नामान्नप्राशनं चोड विवाहं
 मौष्ठीवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्य वृषविसर्जनम् ।
 अस्तं गते गुरो शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपायनमुपारम्भं
 ब्रतानां नैव कारयेत्” इति गार्ग्यवचनं नामकरणादौनां
 वर्जनमुक्तं तन्नामकरणाच्चप्राशनजातकर्माणामेकादशद्वादश-
 प्रधानकालाकृतानां यद्वागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अ-
 न्तरालकर्त्तव्यानां न साधकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां
 वेदितव्यं तदाह स एव । “नामकर्म च जातञ्च यथाकालं
 समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥
 तथा गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि कार्याणि “गर्भ-
 वार्द्धपि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः” इति मनुवचनात् ।
 मत्स्यसूक्ते । “भूकम्पादेनं दीपोऽत्र वृद्धिश्चाहं कृते सति” ।
 एतदनन्तरं क्षीरं कर्त्तव्यम् । “आज्ञया नरपतेर्हिजन्मनां
 दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमीक्षमय दीक्षणेऽपि क्षीर-
 मिष्टमग्निलेषु चोडुषु” इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तद-
 नन्तरं कृतोदत्तस्नाने जामातरि गृहप्राङ्गनमागते तस्य
 गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनान्नारम्भणवरणप्रमाणेषु यज-
 मानं प्रतीयात्” इति हरिशर्मभृतवचने वरणप्रदान-
 परिणयनशुचिपरिकर्माभिषेककर्माणि शुभदे तिथौ विलगने

न भवन्ति किनाल्पपुण्यानामिति दोषिकायाश्च वरणश्रुतेः ।
 एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुष्पमालाद्यत्सवेन साम्प्रत्याचरण-
 रूपमुक्तचन्द्रिकामाह हरिवंशे । “आशीर्भिवर्द्धयित्वा तु
 देवार्घ्यः क्षणमत्रवोत् । अनिरुद्धस्य वीर्याग्न्या विवाहः
 क्रियता धिर्भा । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं ग्रहा हि मम
 जायते” । तस्माद्द्वारावलो “जम्बूलमालिका कन्या वरयो-
 मुत्तमचन्द्रिका” । दक्षिणात्यास्तु “आसने गयने दाने भोजने
 वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” । मत्स्य-
 सूक्त “वलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च
 मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः” । स्त्रीणां ध्वनिः उलुउलुध्वनिः
 गीत वा । मत्स्यपुराणम् । “मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-
 घोषश्च गीतकम् । ऋद्धार्थं कारयेद्दिनमङ्गलविनाशनम्” ।

अथार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः । “आच्छाद्य
 चार्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया
 ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः” । आच्छाद्य रक्तवासीभ्या कन्यां
 शुक्लवासीभ्या वर परिधाय्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्यन्-
 मिति न पुनर्दोष्यते । अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च
 गोभिन्नाक्तप्रकारादिना । तथा च चतुर्थप्रपाठके दशमका-
 ण्डिकाया गोभिलः । उत्तरतो गां बध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा
 पुत्रवाससा इति अर्हणीयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवौम् ।
 पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्त्रनिष्ठात् बध्वा उपस्थानं
 कुर्यात् । तस्या एव गौरन्यस्या अश्ववणात् अर्हणा पुत्रवाससा
 इति मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव । इदमह-
 मिमा पद्या विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
 जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्युः । इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्ध्वं स्ति-
 ष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एव जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्तः सम्यदाद्यादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्र-
 तिष्ठन् पठित्वा जामाता चासनं उपविशति । अहंशप्रकार-
 माह न एव । “विष्टरपाद्याप्यांचमनोयमधुपर्कान् एकैक-
 ग्रन्थिनिर्निवेदयेरपिति” । विष्टरस्तु माहं हितयवामावर्त्त-
 मन्त्रिताधोमुखाया अमंस्यातदर्भाः । तथा च गृह्यामंषदः ।
 “ऊर्ध्वेर्ध्वो भवेद् मद्या मद्यकैगस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 मद्या वामावर्त्तस्तु विष्टरः” । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । “दर्भ-
 मस्या न विदित्वा विष्टरास्तुरपेयपि” । एवञ्च “पश्चागदि-
 भवेद् मद्या तदर्थेन तु विष्टरः” । इति यदि समूहं तदा
 ग्राह्यस्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेव-
 भद्रोक्ता निरस्ताः । एवं विष्टरपद्धतं इत्याभ्यासपि यदुक्तं
 तदपि निरस्तम् । “यद्योपदिग्यते कांयं कर्त्तुरद्वा न चोच्यते ।
 दक्षिणस्याय विज्ञेयः कर्मणा पारगः करः” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । पाद्य पादचान्मनायेमुदकम् । तथा चामरः ।
 “पाद्य पादाय दारिणि । अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं कनम् ।
 माक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्यं दधिमधु-
 भ्याञ्च मधुपर्कं विधीयते” । इति भट्टभाष्यधृतवचनात् ।
 चाक्षमनोयमाक्षमनायेमुदकम् । दधिमधुमाक्षेण मधुपर्क-
 मिधानं घृतामन्त्रवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः । मधुपर्कं
 दधिमधुघृत पिष्टितं कांयस्यं कांयेनेति । पूर्ववचने पाद्या-
 भुवदेगात् काप्यपात्रं विनापि मधुपर्कं दीयते । तान् पञ्च
 विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकगः प्रत्येकं त्रिस्त्रिःप्रतिपादन-
 कालेऽर्हणकस्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादीनि निवे-
 दनीयानि । विरुद्धा प्रतिगृह्यतामिति मज्जत् सर्वत्र वाक्य-
 श्रेयं कुर्यात् । पाद्या इति अपसम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति
 सुरक्षा तत्र । बोध्यविधौ तस्मान्ने च अप इति श्रुत्या ग्रहणे

तथा कल्पनानुपपत्तेः । “पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तीर्थमेव
तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत्” इति कान्ति-
कापुराणात् “पाद्यं पादाय धारिणि” इत्युक्तेः । अतएव भट्ट-
भाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विशाङ्गानन्तरमर्हणमुक्त्वा
गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽध्यागमनमात्र एव
वरार्हणमुक्तवान् । तत्रैक इत्यनेन बहुवादिसम्मतत्वात् तत्-
काले वरार्हणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या ओषधीरित्य-
दञ्च विष्टरमास्तौर्याप्युपविशति या ओषधीरित्यनया ऋचा ।
उदञ्च सुदम्यं विष्टरमास्तौर्यं उपविशति । पादयोरन्यमध-
यास्तौर्यं उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरना । भट्टभाष्ये ।
ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रनिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः
पाद्यजलप्रेक्षणमाह स एव । यतो देवौ वित्यपः प्रेक्षेत । यतो
देवौ रिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः ।
“मथ पादमनेनिजे” इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । “दक्षिण
पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जनाञ्जलि-
नित्येव कुर्यात् एव दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपर-
मन्यमित्युभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्व-
प्रक्षालनार्वागष्टजनाञ्जलिलक्षणेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
गोभिलः । “अन्नस्य राष्ट्रिरसि” इति इत्यस्य प्रतिगृह्णीयात्
कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्घ्यम् अन्नस्य राष्ट्रि-
रसोति मन्त्रेणाञ्जलीं गृह्णीत्वा शिरसि दद्यात् तथा च भट्ट-
भाष्ये शुलघाणिष्ठवचनात् । “कांसेन वार्हणोयस्य निनये-
दध्यमञ्जली” । गोभिलः । यशोऽमोत्याचमनोयमाचामेत् ।
यशोऽसोति मन्त्रमुच्चार्य्वाचमनोयं जनमाचामेत् । तच्च सक-
नन्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रि-
याण्युपसृजेत् । गोभिलः । “यशसी यशोऽसोति मधुपर्कं

गृह्णीयात्” । यशसो यशोऽसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा “यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहोति” त्रिःपिबेत् । तूष्णीं चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं घानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत आचम्य गोमूर्च्छणं कारयेत् । तथा च गोभिलः । आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिब्रूयात् । सुच्च गां वरुणपाशाद्विपन्तं मेऽभिधेहि इति तं जह्यमुष्य चीभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकं ब्रूयात् । माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति” । आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद्धराय । सप्तम्यर्थे चतुर्थी तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति ब्रूयात् । एवं नापितेनाक्ते तं आवयति वरो सुच्च गामित्यादि । अत्र मेऽभिधेहोति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति इत्येवप्रयोगः न तु निराकाङ्क्षोकरणाय मोक्षये वन्धुरिति । अमुष्य इत्यनेन कन्यादातुर्नाम निर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेहीति अत्रेति पट न लिखितम् अमुष्येत्यनूद्गेन लिखितं कन्यादानानन्तरञ्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्त लिखितं तद्वेय भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्वेन कन्यादानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः । “पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत” । पुण्ये दोषरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रथस्ते रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण दारान् पत्नीं कुर्वीतेति । एवम् “उदगयने चापूर्यमाणे पक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति” तस्यैव सूत्रान्तरेण पुण्येऽहनीत्यनेनैव वारतिथिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्वप्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया
 नक्षत्रस्य प्राधान्यं द्योतनार्थम् । अत्र च विवाहात् पूर्वं
 ज्ञातिकर्तृकसमन्तककन्याभिषेकरूपस्य ज्ञातिकर्मणो भट्ट-
 भाष्येण काम्यत्वाभिधानेन दृढान्नो तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं
 न लिखितम् । कल्पतरुनाकरयोगेष्टपरिशिष्टम् । “कन्यां
 वरयमाणानामेव धर्मो विधीयते । प्रत्यङ्मुखं वरयन्ति प्रति-
 गृह्णन्ति प्राङ्मुखः” ॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति
 प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
 गृहीता च उदङ्मुखः । एष एव विधिर्दाने विवाहे च
 व्यतिक्रमः” ॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिगृहीता प्राङ्मुखः ।
 तथा च “प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिमन्त्रिभ्यो । दद्यात्
 प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षणमयुते” ॥ इति वचनाच्च । भव-
 देवोयमस्वन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम् ।
 “तुलापुरुषदाने च तथैव द्वाटकाचले । कन्यादाने तथोत्सर्गे
 कौत्सेयेत् प्रवरादिकम्” ॥ हरिशर्मधृतम् आश्वनायनगृह्य-
 परिशिष्टम् । “शिवदत्तप्रपौत्रो ब्रह्मादत्तपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रौ
 यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्त्रप्रपौत्राय राममित्त्रपौत्राय विष्णु-
 मित्त्रपुत्राय रुद्रमित्त्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति” । सम्प्रदत्ता इत्यत्र
 दृष्टार्थत्वात् पुनश्च मां क्षप्रत्ययार्था विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव-
 प्रयोगः । तथा च व्यासः । “नामगोत्रे समुच्चार्यं प्रदद्यात्
 श्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति” ॥
 स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिफले तु अहमस्मै
 ददानौति एवमाभाष्यं द्योयते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्
 ददानौति वाच्यम् उभयपदिताधातोः फलवत् कर्त्तव्यात्मने-
 पदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः ।
 अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरान्तेपरस्मै इति समाख्ये

सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव
सक्तदाइ ददानौति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
प्रार्थनार्थत्वे तु सक्तत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ
फलभागिनां गोत्रायुल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः ।
छन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आद्ये
“असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराण-
दर्शनात् । देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र
कन्या वरकुलयोः पाठकक्रमात् ऋष्यशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बल-
वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः ।
तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम् । “वरगोत्रं ससु-
चार्यं प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्त्तयेद्विद्वान् कन्याया-
श्चैव मेवाह” ॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोद्यम् ।
“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यमुच्चारये-
द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव त्रिरुचार्यं कन्यां दद्याद्
यथाविधि” ॥ नान्दीसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात्
नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु
विवाहादेव पुत्रादिलाभविशेषज्ञापनाय । चरुवर्यं अन्यत्र
प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दीमुखपदस्य आद्यपरत्वे
अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलाषवाधापत्तेश्च । ज्योतिःसार-
प्रमुच्ये । विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।
विवाहानलदाया सा नियतं स्वामिधातिनौ” ॥ अतएव
महाभारते । “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्” ॥ अभयदक्षिणाम्
अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ
दानान्तरमप्याह देवलः । “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-
हृदिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ ग्रहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । भग-
 वत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
 “चक्रुः सामर्ग्ययुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व-
 विद्वे जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांसं
 गुडमिश्रितान् । प्रादाद्देनूय विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥
 ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनोपपापक्षयकाम इति वक्त-
 व्यम् । अतएव दीपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
 संवर्त्तः । “तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।
 पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृत्तिषु” ॥ विष्णुपुराणम् ।
 “विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा” ॥ निष्का-
 माणां सुक्तिप्रतिकूलकामेन रहितानाम् । तेन विष्णुप्रोति-
 कामनया दानेन दोषः । “देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
 तुष्टये” इति वामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पितु-
 ह्येऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणीयपितृगाथा । “रत्न-
 वस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो
 योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति” ॥ याज्ञवल्क्यः । “ब्राह्मो विवाह
 आह्वय दीयते शतयलंकृतः । तज्जः पुनात्युभयतः पुंरुपा-
 नेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
 सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च महात्मना” ॥ पुनाति
 पित्रादौन् पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादौन् निष्पापान्
 जनयति चात्मानमपि निष्पाप करोति । सह धर्मं चरता-
 मिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिर्देवता-
 ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । “आच्छाद्य चार्चयित्वा च
 श्रुतशीलवते स्वयम् । आह्वय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकी-
 र्त्तितः” । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या
 कृत्यस्युटो बहुलमिति ल्युटासिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययाद्ये-
 ग्रहणनिमित्तौभूत प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाह्वानस्य
 स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम् । हरिवंशीयत्रिशेङ्गुपा-
 एयाने । “पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः । येन भार्या
 हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहात्
 पूर्वं कर्तव्यार्थः । एवं “पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ॥ इति मनुवचनं
 विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम् । तथा च
 रत्नाकरः । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूताः”
 इति मनुः । “ज्ञातिभ्यो द्रविणं देत्वा कन्यायै चैव शक्तिनः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते” इति । कन्या-
 प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुलूकभट्टः । स्वाच्छन्द्यात्
 स्वेच्छया । दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः । “पिता पिता-
 महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृ-
 तिस्यः परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृता-
 हतो । कामन्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरं” तथेत्य-
 नेन नारदीक्त मातामहाद्याः सूचिताः । तथा च नारदः ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो
 मातुल्य सकुल्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्यायां कन्यां ददुः खनाभयः” ।
 बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । अत्र सकुल्य-
 मातामहयोर्नारदीक्त क्रमो न ग्राह्यः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य
 बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन मातुरूपस्थितत्वात् । सनामय
 इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते । प्रकृतिस्यः पाति-
 त्वादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषणस्पर्शेन ग्राह्य दारौतः ।
 “तस्मादङ्गिरसोऽप्य दद्यादालभ्य चेति” । कालिकापुराणम् ।

“यस्य यद्दीयते वस्त्रमनङ्गारादि किञ्चन । तेषां देवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रीक्षणपूजने” । सम्प्रदानार्चनमाह मतुः । “योऽर्चितं
 प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नर-
 कन्तु विपर्यये” । योऽर्चा पूर्वकमेव ददाति यद्य प्रतिग्रही-
 ताऽर्चा पूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः ।
 अनर्चितदानप्रतिग्रहे तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चा-
 र्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते । अत-
 एव देवब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदान-
 करे जनपूर्वकं दानमाहापस्तम्भः । “सर्वाण्युदकपूर्वाणि
 दानानीति” । गोतमः । “अन्तर्जानुकरं कृत्वा सक्षुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांगमभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः” ।
 कन्याया देवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कन्या-
 दामस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः” । प्राजापत्याः
 प्रजापतिदेवताकाः तथा “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा कन्यां दासौदासौ द्विजोत्तमाः” ।
 करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदाहादित्यपुराणम् । “ओङ्कार-
 सुधरन् प्राचीं द्रविणं शतुमोटनम् । गृह्णीयाद्विषे इस्ते
 तदस्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्” । ओङ्कारस्य स्वीकारार्थत्वात् ते-
 नैवात्र ग्रहणमुक्तम् । तथा च श्रीमित्यभ्युपगमे इति शार्ङ्गिकाः
 स्वस्तीति दात्रभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथा चामरः
 स्वस्त्याग्नौः क्षेमपुण्यादाविति” मार्कण्डेयपुराणम् । “दातुरि-
 ष्टमभिधायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः” । विष्णुधर्मोत्तरे । “द्रव्यस्य
 नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् । तोय दद्यात्तथा दाता
 दाने विधिरयं स्मृतः । प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वत्रैव च
 कीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् । समा-
 पचेत्ततः पद्यात् कामभुत्या प्रतिग्रहम्” । व्यासः । “श्रद्धा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म-
सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते” ।
सुवर्णं काञ्चनमात्रं नपुंसकनिर्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः । “पाणिग्रहणे पुर-
स्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति” । पाणि-
ग्रहणे कर्त्तव्ये गृहसमीपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि
विरूपाक्षजपान्तं कर्म कृत्वा प्रकृतकर्मार्थं योजकनाम्नावाह-
नेन समाहितोऽग्निर्भवति । गोभिलः । “अथ जन्यानामेको
ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतो-
ऽग्नेर्नाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” । अग्निस्था-
पनानन्तरं वरस्य सहायाना मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूर-
यित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्ट-
यित्वाऽग्निब्रह्मणेर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” ।
अथ पूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः । “प्राजने-
नान्यः” इति । प्रतीदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः
प्रागन्योऽवतिष्ठते । गोभिलः “शमोपलाशमिश्रान् लाजाश-
तुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पथादग्नेः” इति । शमो-
हृत्तपत्रमिश्रितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः
पथात् सूर्पस्थान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्तुरनियमः ।
“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते । भृष्टास्तु
ब्रौह्म्यो लाजा घटोऽखण्डिक उच्यते” । गोभिलः । तथा दृशत्
पुत्रञ्च । दृशत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूप-
प्रस्तरश्चादुभयं पूर्ववदुपसादयन्तोत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सुशिरस्का मापृता
भवति । यस्याः कन्याया जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने चारोद्धतना-
 नन्तरम् अधिधवाहृतमङ्गलोदकैः सा साता भयति तथा आह-
 तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्चा । आहत-
 स्वरूपमाह । “इपक्षौतं भवं शुभं सदगं यन्न धारितम् ।
 आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्” । इपत् सूक्ष्मम् ।
 न धारितं न परिहितम् एवभूतेन वस्त्रेण या अकृन्तदिति
 मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतनिर्णयः । तेन
 परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनागुरोधेन वध्वा उत्थि-
 तत्व प्रतीयते । अतएव कटवर्द्धिपोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-
 दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरोपवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र
 प्राहृतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्रीपरिधाने शुक्लमित्याविष-
 क्षितम् । “धारयेदय रक्तानि नारो चेत् पतिसंयुता । विषवा
 च न रक्तानि कुमारो शुक्लवाससो” इति मत्स्यपुराणात् । परि-
 धानप्रकारमाह तुः शङ्खलिखितो । “न नाभिं दर्शयेत् कुन-
 यधूरागुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनौ विहतौ कुथ्यात्”
 इति । वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः ।
 रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः । “परिधत्तधत्तवाससेति प्राहृतां
 यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्गन्धर्वायेति” ।
 प्राहृता यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् स्त्रीोत्तरीयपरि-
 धानात् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिष्टतवचनेन यथा
 स्मृतिः । “यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
 तथा सम्यार्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्” । न तु
 यज्ञोपवीतिनौमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-
 पवीतधारणमिति हरिश्चर्मोक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोप-
 वीतधारणानुपपत्तेः सरलाभट्टमाय्ययोरप्येवम् । ततो वधू-
 र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । “श्रुते निष्ठोपिते वान्ते परिधानेऽश्रु-

मोचने । कर्मस्थेषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखौमानयन् जपेत् । सोमे-
ऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिनः । “पथादग्नेः संवैष्टितं कटमेवं जातोयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत् । प्रमे पति-
यानः पन्थाः कल्पतामिति” ॥ अग्नेः पथाद्दोरथरचितं कटं तज्जातोयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः । स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्या इति वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् । पूर्वकटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्थोपविशति । प्रमे इति मन्त्रं वाच्यात् लज्जया वाऽजपान्त्या वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्रं प्रमे इति स्थाने प्रास्या इत्युहं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः समौपवचनः । तेन कटवर्हिषोः समौपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत् । पत्युर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्वारब्धायाः पडाज्याहुतीर्जुहोति अग्नि-
रेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति । अन्वारब्धाया इति कर्त्तरि क्तः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेना-
न्वारब्धायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः पडाज्याहुतीर्जुहोति वरः महाव्याहृतिभिः पृथक्सप्तमस्ताभि-
श्चतुर्थी महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येक-
माज्याहुतीर्जुहुयात् । हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत इति हवना-
नन्तरम् उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः । अंगस्पर्शनात् कन्यायाः होमानुकूलं घेष्टावत्त्वात् समानकर्तृकत्वेन क्ता । अनुष्टुभं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्व-
ञ्जलिं गृहीत्वा । अनुष्टुभं पृष्ठं लक्षोक्त्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पथादग्नेना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः प्रहणपर्यन्तं

भ्याभ्यति एतेन कन्यायाः प्राप्नुष्वत्वमाप्नाति । ततश्चाञ्जल्या
 लभनान्तर पाण्डिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् ।
 तथा च महभाष्येन गृह्यान्तरम् । “हुत्वाज्यमथ जायाया-
 मन्वारभ्याञ्जलिम्यतिः । न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाण्डिग्रहो
 क्षपः” इति । “पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
 माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाण्डिग्रहो क्षपति
 इममश्मानमारोहा इति” । पूर्वदेशस्थाया वध्वा एव माता
 तथैव भ्राता अथवा वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्य-
 स्थान् गृह्णीत्वा वधू दृशत्पुत्र दक्षिणपदायेन क्रामयेत् ।
 तदाक्रामणकाले इममश्मानमारोहा इति । वरो जपेत् ।
 सकृत् सगृहीत लाजाञ्जलि भ्राता वध्वञ्जलादावपति तं
 सोपस्तोषाभिधारितमग्नी जुहोत्यध्वच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं
 नार्युपव्रते इति एकवारम् भविक्षेपेण सम्यग्गृहीतं लाजाञ्जलिं
 वध्वञ्जली उपस्तोषाभिधारितमिति मिश्रये उपस्तरणाय वरो
 घृतस्रुवं वध्वञ्जनो ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो
 वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपत्यभिधारणाय घृतस्रुवद्वय
 ददाति वरः” इति । चतुरावर्त्तपक्षे भृगुगोत्रो भार्गवप्रवर-
 शेत्तदा पञ्चावर्त्ताय उपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः ।
 एवमुपस्तोषाभिधारितं लाजाञ्जलिभेदमकुर्वतौ वरेण इय-
 मिति मन्त्रानिष्ठादि यं नार्युपव्रते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-
 ऽग्नौ जुहुयात् । अर्थमण नुदेव पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-
 स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्थमणं नुदेव पूषणं नुदेव-
 मित्येतौ मन्त्रौ यथासत्यं नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य
 प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्याना
 पितृभ्य इति” । हुते लाजाञ्जला मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-
 पूर्वम् इत गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातौति । मन्त्रलिङ्गाय कन्यना
 पितृभ्य इति मन्त्र पठन् मधूमग्निं परिणयति परिसर्वतो-
 भावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरस्वायां पत्यु-
 रग्रही अधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतौत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
 धाद्वयवहारापरिग्रहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे ला-
 जादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः । “लालानाञ्चं
 सुव कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्याता
 दम्पतीनविनाग्निकम्” ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
 क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एव वि परि-
 णीता वध्वस्तथैवानुष्टुभमनेन भर्त्वा भट्टहीताञ्जलिका प्राङ्मुखो
 भवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मान
 दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा-
 वपति वध्वञ्जलीं सकृदग्रहीतनाजानामञ्जलिं तथा जुहोति
 उपस्तोर्णाभिधारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
 रेण विष्णुत्वं प्रथमेन सह द्वित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
 मन्त्रोपदेशात् । सूर्पेण श्रेयमग्नावाधाय प्रागुदीचोमत्युत्-
 क्रामन्त्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामन्तो ताद्या-
 क्रममाणा पतिर्मा सव्येन दक्षिणमाक्रमेति श्रूयात् । एव
 मसपटाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्पस्यात्तराई
 घृतसुव दत्त्वा तदुपरि नाजशेषं निधाय तदुपरि घृतसुवद्वय-
 मिति चतुरावर्त्तपक्षे । पञ्चावर्त्तपक्षे तु सुवद्वयोपरि नाज-
 शेषदानमिति श्रेयः । ततश्च । अग्नये स्विष्टिक्तते म्याहेति
 सूर्पेण जुहुयात् एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेध्यगानं न युक्तं
 प्रमाणानुपदेशात् । नाजशेषानन्तरं प्रागुदीचोदिगमाभि-
 मुख्येन दक्षिणपाटपुरंमरेण गच्छ मायामपुरं सरणेत्युक्ता एक-
 मिष इत्यादिमसमिमन्त्रैर्यथाक्रमं मससु स्थानेषु वध्वर्दक्षिण-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं षट्सु स्थानेषु मथेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदीत्यनेन प्रार्थनं भवदेवमद्योक्तं गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्त्रयते सुमङ्गलौरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टु-
मागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरे-
णाम्निमोदकोऽनुमंगज्य पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां
समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । मोदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः
सोऽग्नेः प्रादक्षिणेन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा
मन्त्रलिङ्गाद्वरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
न्यायात् मन्त्रान्तरमभिपिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदीपा-
दानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथगभिपिञ्चेत् इतरया समन्याभिधानं
स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरमन्निपातत्वात् एव-
मेव भट्टभाष्यम् । एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पात्यः
न सिच्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यतयः इति
सरलोक्तं मन्त्रलिङ्गाद्वर एवाभिपिञ्चतीति वीरेखरोक्तञ्च नोपादेयं
व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः सध्येन पाणिनाञ्जनिमुपोद्-
गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा
एताः षट्पाणिग्रहणीया जपति गृभ्नामि त इति । कन्याव-
सेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् अव-
सेचनस्थानस्याया एव हस्तग्रहणार्थम् । उपउद्गृह्य उपसा-
मोष्ये तेन मणिवन्धसमीपे ग्रहणमर्थोदात्तेन उत्तरतः साङ्गुष्ठ-
दक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उद्गृह्याञ्जनिसका-
शादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृभ्नामि ते इत्यादि षड्वचः पति-
र्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादेर्नां ग्रहणम् उत्तानमित्य-
नेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते । समाप्तासूदहन्ति प्रागुदीचां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम् । समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु
सतीषु ऐशान्यां दिश्यवस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं
वधूमुत्थाप्य नयेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे वेद्यव-
स्थितम् । तथा च गृह्यान्तरम् । अथोत्तरविवादः प्रागुदो-
च्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति । भट्ट-
भाष्येऽप्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृह्यमनाभावात्
भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणममीपस्यापि
शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमा-
हितो भवति । सप्तणं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अन्यन्तरः
स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । इदानीन्तु
तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापिताग्नेः पश्चात् कर्म
कर्त्तव्यं न त्वान्यन्तरस्थापनम् । तथा च भट्टभाष्ये । वेद्या-
मेव चेतन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहनमिति
वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । अपरेणाग्निमान-
दुहं लोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तौर्णं भवति । अग्नेः
पश्चाद्दिशि रक्तं प्राग्ग्रीवं पूर्वशिरस्कम् उपरि लोमहृदचर्म
उपवेशनार्थमास्तृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः
प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम् । इदानीन्तु “यत्रा-
धर्मयतुष्यादः स्थावर्मः पादविषदः । कामिनस्तममाच्छ्रमा
जायन्ते यत्र मानवाः । अहदारगृहीताय प्रचोदस्ते
बान्धवाः । विप्राः शूद्रममाचाराः सन्ति सर्वे कश्चो युगे” ।
इति मत्स्यपुराणीक कनियुगस्यभावेन सम्यग्धर्माचरणरहिते-
नापि चर्मोपवेशनाद्यज्ञाभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाव्य-
होमादिकं क्रियते । गोभिलः । “तस्मिन्नेतां वाग्यतामुप-
वेशयन्ति सा पश्यन्तु पवमानचक्रदगं नात्” । प्रोक्ते न च वे-
पदाज्याहुतीर्जुहोति सेषासन्निध्येतत् प्रभृतिभिः । आहुते

राहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धि वध्वा चवनयेत् । आहुतेराहुते-
हुतायाः सुवाम् संलग्नः पततीति” । सम्पातोऽत्र दृढविन्दुः
तं प्रतिवारं वध्वा गिरसि निदध्यात् । हुत्वोत्थाय उपनि-
ष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम्
अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च । प्रकृतहोमा-
नन्तरं परिहृताद्विर्वधूं नीत्वा ध्रुवमसीति मन्त्रं पाठयन् ।
ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुष्यासाविति अत्र
पठान्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्धतौ च रुद्रा-
हमस्मीति । एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां रुद्रा-
हमस्मीति मात्रमन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवद्वहितेन ।
अथेनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयञ्च । अरुन्धतौ दर्शना-
नन्तरं ध्रुवाद्यौरिति पत्नौ बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं
गोत्रेणाभिवादयेत् सोऽस्यावास्विसर्गः । गुरुं पतिं “पतिरेको
गुरुः स्त्रोणाम्” इति वचनात् । गोत्रेण पतिगोत्रेण “स्वगो-
त्रादुभयस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या
तस्याः पिण्डोदकक्रिया” इति वचनात् । एतेन पित्रगोत्रेण
भर्तुरभिवादनं सरला भवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभिवा-
दयेत् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादने प्रत्य-
भिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते ।
तथा च मनुः । “अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायां समभिवाढ-
यन् । असौ नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् । भो.शब्दं
कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि
भोभावी ऋषिभिः स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो
विप्रोऽभिवादने । अकारयास्व नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः
भूतः” । अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तरं
समुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवशर्मः

सुक्तेन कीर्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्व नाम प्रयोक्तव्यं स्वयमभिवादय इति ।
अत्रायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मीत्यव्ययं तेना-
हमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्यने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्तनस्य मनुक्तस्य विरो-
धाद्गोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न आद्यः । “वेदार्थोप-
निवन्तृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” इति वृहस्पतिवचनात् ततश्च कुल्लुक-
भट्टशूनपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम् । सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
ह्रियम् । अभिवादने क्रियमाणे स्वीयनाम्नोऽस्मीत्यस्यान्ते
समोपेऽभिवादय संबोधनाय भोःशब्दं कीर्तयेद् यतः ।
संबोधनान्नां स्वरूपभावः प्रहृतिनिमित्तम् आत्माभावनिष्ठो
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य प्रहृतिनिमित्तधर्मो
सुनिभिरुक्तः तेन संबोधनानामस्यानोयं भोरिति । ततयाभि-
वादयेत्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोक्तव्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सोम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाम्नः शर्मादियुक्तप्यास्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिद्यो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः । “एकमात्रो भवेद्भ्रूवो द्विमात्रो दोर्घ
उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनस्यार्धमात्रकम्” इत्युक्तेः ।
तेनायुष्मान् भव सोम्यामुकदेवशर्मान् एवमेव कुल्लुकमहः ।
एवञ्चाभिवादनेऽस्मीत्यस्य प्रत्यभिवादने च सोम्येत्यस्य नाम्नय
यदनभिधानं भवदेवभट्टप्रत्ये तस्य युक्तम् । मनुविरोधात् ।
अभिवादने यः पादपञ्चदशवित्यासविशेषो मनुना विहितः स
इह वध्वक्षपातनाशरणाद्याभिहितः । सोऽप्यावाग्निसर्गः स

एवाभिवाद एवास्या बध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं
मोनम् इदानीं मोनत्याग इति तावुभौ ततः प्रमृति विरात्र-
मचारलवणागिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सद्यः शयीयाताम् ।
विवाहात् प्रमृति दम्पती दिनत्रयं चारमवणवर्जितं मुञ्चानौ
मेथुनमक्षुर्वाणौ सद्यैव शयीयातां भूमाविति खट्वादेः प्रतिषेधार्थं
न तु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । अथार्हणमित्याहुः । अस्मिन्
वसरे कन्या पित्रा विटरादिदाने नार्हणं कर्तव्यं सागतेष्वित्येके
विवाहार्थमागतसाम्नेष्वेवार्हणमित्येके इदानीं बहुवादिसम्मत-
मेव व्यवह्रियते । इविष्यात्वं प्रथमं परिनिपितं मुञ्चौत । तत्र
श्वशुरगृहे यदन्नं प्रथमं भुञ्चौत तन्माप्रकीदृवादिरहितं वक्ष्य-
माणान्नपात्रेनेति मन्त्रेणाभिमन्त्रितं श्वो भूते वा समशनीयं
स्थालीपाकं कुर्वीत । यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता
तत्परदिने सस्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं
कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ।
तस्य समशनीयस्यान्याया देवताः । असमासकरणं पृथङ्निर्वा-
पहोमार्थं मेक्षणेन चायं होमः बहुदैवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव
भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् विःप्रक्षालनम् उद्धृत्य
स्थालीपाकं व्युह्यैकदेश पाणिनाभिमृपेदन्नपात्रेन मनुनेति ।
उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्युह्यान्नपात्रे निधाय
एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपात्रेन मनुनेति
मन्त्रवयेण अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्या नाम
प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भव-
देवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति
व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात्
सम्बोधनार्थं बधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं सम-
शनीयचरुहोमाद्वरणाद्भवदेवभट्टेन न समशनीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं
वध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्त्रं
स्त्रयं किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा
तृतीयमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा
गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
हृतिहोमादिचतुर्थी होमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
कदलादिकं स्वमाघाय वधूमाघापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं
कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः । “यानमारोहन्त्यां
शात्मलिमित्येतामृच जपेत्” प्रकृतत्वात् पाणिपादको जपेत्
एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविष्वादिधानेऽप्येतामेव-
भूतामेव जपेत् । नासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्या-
दिति । अध्वनि चतुष्पथान् पतिमन्त्रयेत् नदोय विषमाणि
च महाह्वानं श्मशानञ्च साविदन् परिपन्थिनः” इति मार्गं
गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषेत विषमाण्युच्चनोचत्वेन चौर-
व्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षमद्भेऽनहुदिमोक्षे यानविष-
यांसे यन्नागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यसु चौर-
व्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु यमेवाग्निं नयन्ति तमिन्वनेनादिना
संधुष्य भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदद्यादिकं योजयित्वा यत्नत-
विदतिग्रिय इत्यृचा आज्येनाभ्युक्षयेत् वामदेव्यं गौत्वारोहेत् ।
पाणिपादको वामदेव्यं गौत्वा यानं वधूमारोपयेदिति ।
अक्षमद्भादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेव-
मद्भेन लिखितं मयापि प्रयोगेन सेष्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः
वध्वाः पतिः गृह प्रथमप्राप्तो वामदेव्यं गौत्वा प्रयेगयेत् ।
गृहइतां पतिपुत्रगौतसम्पत्ता ब्राह्मण्यो वरोऽप्यानहुष्टे चर्मणि
उपवेगयन्तोऽङ्गारः प्रजायष्यमिति । गोक्षमाचारः सम्पत्ता

युक्ता यागोदवतार्ये उपचर्मादो इह गाव इति मन्त्रेण भर्वा
 जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
 आदधुः । तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतघोडं बालकम् उपस्थे
 क्रोडे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्त्रास्त्रे शकलोटान् अञ्जलो
 आवर्षेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
 वा ब्राह्मण्योऽञ्जली ददुः । शके कर्दमे लुटन्तीति शकलोटाः
 कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति । अष्टा-
 विह धृतिध्रुवा आवर्ष्यकाः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि
 श्वशुरगृहनिवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अत्र इह धृति
 स्त्राहा इति इत्यादिप्रयोगः । न तु स्त्राहायोगे चतुर्थी धृति-
 होमेन प्रयुज्यात् । गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थीमर्घ्यं इत्येतद्गो-
 नामसु हि ह्रियते इति कन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टक-
 होमे समाप्तासु समिधमाधाय यथा वयसं गुरुन् गोत्रेणाभि-
 वाद्य यथार्थं समाप्तासु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
 प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरुन् वृद्धान् गोत्रेण स्वगो-
 त्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
 चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
 वादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
 चतुर्थी होमः क्लियते तदा तत् समाप्ताविवोदीच्यं कर्मतन्त्रेण
 कर्त्तव्यम् । गोभिन्नाः । “अथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
 चतुर्थीं तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत” इति वाक्यार्थः । अतः
 शब्दो हेत्वर्थं यत एतदकरणे यास्याः पापौ लक्ष्मौरित्यादि-
 दोषः शरीरावापेति तत एतदवश्यं कर्त्तव्यम् अग्निमुपसमा-
 धाय प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति चतुस्रतुः
 अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन सन्धुज्य प्रायश्चित्त-
 क्षिप्तैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वीष्ठा बोध्या वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-
 हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-
 स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः एतावानेव विशेषः शेषं
 पूर्ववत् एव चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-
 स्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चाग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या
 इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवदगृह्य तथैव
 समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या इत्यादि पञ्चमौसाहुतीं
 जुहुयादिति अत्रापि वीष्ठा बोध्या ऊह्येति कथनादत्रापि
 पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नोति
 विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः ।
 चतुर्थेऽपसव्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे
 कात्यायनः । “मन्त्रान्त्रायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवादिभिः
 पठ्यते तत् प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंशतिः । अग्निस्थाने
 वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवद्यूह्य च । समस्य पञ्चमौसवे चतुश्चतु-
 रिति श्रुतेः । प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।
 अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः । द्वितीये च पतिघ्नो
 स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपसव्येति इति आहुति-
 विंशकम्” ॥ गोभिलः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदघात्रेऽवनयेत् ।
 जलपात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यज्य कामयित्वा
 प्रावयन्ति तेनाज्यमित्यजलेन एनां बध्नुं अचयित्वा सकेशनखा-
 मिति सर्वहोमाद्यङ्गार्यं कामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गम-
 यित्वा प्रावयन्ति आपयन्ति बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ऊर्ध्वं
 विरात्रात् सम्भव इत्येके” । प्रकृताधिरात्रादूर्ध्वं सम्भवः कुर्यादो
 मेधुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः । “यदा ऋतुमतो भवति
 उपरतमोषिता तदा सम्भवकालः” । ऋतुः प्रजाजननयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्य-
 वायान्निधमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सुविधौ नोपसर्पति ।
 अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यागृताहतौ” इति स्मृतैः ।
 ज्योतिषे । “ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारिवतीकृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा-
 दितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जे व्रजेदृतौ” ॥ विष्णुपुराणम् । चतु-
 र्दश्यष्टमी चैव समावास्याथ पूर्णिमा । पर्याख्येतामि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ याज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तुर्निशास्तोष्णं
 तासु युग्मासु संविशेत्” । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य
 सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च
 संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । पष्ठेऽष्टमे वा
 सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
 मासि निष्क्रमः । पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथा-
 कुलम् । एवमेनः शमं याति षीजगर्भसमुद्भवम्” ॥ चतुर्थे
 स्पन्दते तत इति वधमात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवन-
 कालः । अत्र चतुर्थमासस्य मौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-
 स्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-
 र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-
 गणना युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम
 इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् । सूत-
 कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता”
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात्
 तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-
 नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
 पितामहः । “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ।

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः । “गर्भाधाने सदा
 याज्ञा वारा भौमरवौख्यकाः” । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना
 उपस्थमभिसृजेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयाच्चां गर्भं धेहि
 सिनो च समाप्यश्चौ सम्भवतः । कुक्षितदेशस्य सव्येन पाणिना
 शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं सृजेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनोवासीत्यादि-
 मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-
 नन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवमष्टोक्तं सृशन् जपति । ऋचौ
 समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवसः ।
 “सक्तश्च सस्तुता नारौ सर्वगर्भेषु सस्तुता” । तेन गर्भाधान-
 पुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सक्तदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नाटो
 कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव
 आहं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आह-
 वन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्
 समौपार्थ्ये उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे
 विशेषणत्वेन घट्टणं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु “नियेककाले
 सीमे च सीमन्तोन्नयने तथा । श्रेयं पुंसवने चैव आहं
 कर्माङ्गमेव च” ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छन्दोगीतरपरम् । अतएव भवदेवमष्टेनापि न
 लिखितम् । अथ आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्य-
 पुराणात् । “नित्ये गान्दोमुपआहो हते दानाद्यवर्जनम्”
 इति षडनाम्तराद्य ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-
 देशे पुंसवनस्य काष्ठः” । गर्भे सति तृतीयमासस्य चादिमदेशे

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् ।
 प्रातःसशिरस्कापुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राञ्चुपविशति
 आपुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखो उपविशति
 पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिप्राङ्कस्योपविशतीत्यन्यत्र
 दर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्-
 सार्थकत्वाय “आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य
 देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
 द्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु इवनेषु । मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-
 पतिः प्रजापत्यो मन्त्रः । समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । ततश्च
 विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्प्रक्षेपादिमहा-
 व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-
 होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्म । तत्र गोभिलः । “पश्चात्
 पतिरक्षस्याय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणसंशमन्ववमृषानाहितं
 नाभिदेशमभिसृजेत् पुमांसी मित्रावरुणावित्येतयञ्चा उपा-
 विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन
 तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृष्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं
 पुमांसाविति मन्त्रेण सृजेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-
 गानान्तं समापयेत् यदि त्वयक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा
 एकस्मिन् दिने द्वितीयं पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं
 परिसमूहनम्” । इधो वर्द्धिः पर्युक्ष्यमाज्यभागः सर्वेभ्यः
 समवदाय सक्तदेव सौविष्टिकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-
 न्तरात् । उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदौच्यं कर्म कर्तव्यम्
 अतएव सरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरेकदिने उभय-
 करणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानौमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदौच्यो
 दिशि न्यग्रोधशुक्लामुभयतः फलामृक्षानामकृत्विमपरिमृष्टौ

त्रिःसप्तभिर्यवैर्मासैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत् । यद्यसि सौमौ सोमाय त्वावक्त्रे परिक्रीणामि यद्यसि वारुणी वारुणाय त्वावक्त्रे परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इय कर्म करोष्यतीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैद्यायसीं निदध्यात् । षट्तरोः पूर्वस्यां दिशि शुद्धा-सुकुलितप्लवः । “लताग्रः पल्लवो गूढः शुद्धेति परिकीर्त्यते । पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाश्रुतः” इत्युक्ते । अश्रुतो वेदहोतः तां फलयुगलयुतामन्त्रानां कृमिभिरव्याप्तां विराहतेः सप्तभिर्यवैर्मासैर्वा विराहतेः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यद्यसौत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च गुडकत्रयं दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः कुमारौ वा अपत्याहरन्तौ पितृष्टि दृशदं शिनां पेयणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारौ अनूढा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरन्तौ तिर्यक्पुत्रकेण पेयणमकुवतो किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः पेयणं कुर्वन्तौ प्रातः सशिरस्कापृता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्-शिराः सविशति श्रेते श्रेय सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसंगृह्य दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतयर्चा । पश्चाद्भवाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुद्धां वस्त्रवहां गृहीत्वा त्रिःपौष्ट्यं दक्षिणतासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाद्युदौच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवन-
कर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् । “अष्टौ संस्कार-
कर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यी वा
तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति स्मृतेः । भुजवले ।
“सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा । गृह्योदितेन
होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥ ऊर्णसूत्रेण संप्रप्य जीवं
जातीञ्च विद्रुमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥
ततः प्रभृति नदीतीरं देवघातोदकं त्यजेत् । सभ्याटनं
तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मि-
न्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमष्टाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं
कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च नारदः । “येषान्तु
न कृताः पूर्वे संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पेक्षकादिव तद्वन्नात् ॥ अविद्यमाने पितृग्रहे स्वांगदुर्बल्य
वा पुनः । अदृश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पीर्वापीर्यक्रमान् भ्रातृक्रमस्तु
सोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ संस्कारा एतिपत्यैरन्
व्यकानाञ्च कथञ्चन । इत्येतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् ।
उभयकरणे तत्त्वेणैव मातृकापूजादि । “गणेशः क्रियमाये तु
माष्टभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगा-
दिषु” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सोमन्त-
करणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवना-
नन्तरं सोमन्तः केशरचनाविशेषः । वागधेयान्न चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य
 चेदायोगादिति न्यायात् । ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं
 कृत्वैव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिद-
 कृतं एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-
 नियमो न किन्तु गर्भसूक्ष्मने सोमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः
 इति शङ्खलिखितोक्तकालो आह्वयः । वृहद्राजमार्त्तण्डे ।
 “यानार्थकृतसोमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अद्वे निधाय तं
 बालं पुनः संस्कारमर्हति । पष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गोज्यकुजदिन-
 कृतां नन्दे सभद्र तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपितृपवने पीण-
 विष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभूषे वृश्चिके
 वापि लग्ने चन्द्रे ताराशुक्ले शुभमपि नियतं स्याच्च सोमन्त-
 कर्म । मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंघृहस्य च । केचिददन्ति
 सोमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” । गोभिलः । “प्रातः सशिर-
 स्काश्रुतोदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
 पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुस्वरं शलाटुग्रथमावध्नाति अयमूर्जा-
 वतो वृक्ष इति” । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फनानि
 यस्मिन् शलाटुग्रथे नौलस्तवके सयुगमान् मतुवन्तम् । तथा च
 भट्टनारायणधृत कुन्दोगपरिशिष्टम् । “शलाटु नौलमित्युक्ता
 ग्रथस्तवक उच्यते । कपुष्पिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात्
 कपुष्पिकः” ॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् ।
 वृद्धस्वाभवमौडुस्वरम् । अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण
 भार्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सोमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति
 दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्रो दटाति तं सोमन्तं शलाटोर्द्धं
 नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जलीभिस्त्रिभिः एकवारकर-
 णाद् यावन्त्युन्नयनाति तावतोभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमा-

दिपदानि तु व्याहृतानां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् ।
 पिञ्जलीपविव्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “अनन्त-
 गर्भिण साग्रं कोशं दिदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
 यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्” ॥
 गोभिलः । “अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयञ्चा” । वीर-
 स्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथा च छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥ ततः गरेण येना-
 दितेरिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
 अथ पूर्णेन सूत्रे चात्रेण वाकाहमित्येतयञ्चा । चात्रं टक्नुः ।
 तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं नयतीति
 शेषः त्रिःश्वेतया शलल्या यास्तेवाकेसुमतय इति स्थानवितये
 शक्तेन शी जाजन्तु कण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सोमन्तमूर्द्धं
 नयतीति शेषः । कृपरस्थालीपाक उत्तरवृत्तस्तमवेक्षयेत् ।
 कृपर उक्तः स्थालीपाकयुक्तः स उपरिदत्तवृत्तस्त वध्वाः प्रदर्श-
 येत् स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृपरस्य अपनार्थं मनुष्यार्थ-
 त्वात् द्विप्रक्षाननम् । ततश्च यः कश्चिन्महानसे अपयित्वा
 स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य
 कीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादिसन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तम-
 वेक्षितकृपरम् । वीरसूर्जं वसूर्जीवपतीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादि-
 भिरर्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति
 वीरसूत्रं भवेति वाच्यं शेषः । प्रतिपदं व्यात् जीवतो दौर्घा-
 यप. पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अवि-
 धवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः । ततश्च महा-
 व्याहृतिभिर्हुत्वा षोडशरफलस्तवक कण्ठे वध्वा प्रजामिति
 वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समाप-
 येत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

अथ शोष्यन्तीहोमः । अथानन्तरं शोष्यन्तीं शूलापन्नाम्
धामन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः शोष्यन्तीहोमः कर्त्तव्य इति
शेषः । सुप्रसवे प्रतिष्ठते वस्तो परिस्तोर्याग्निमावाद्या-
हुतीर्जुहोति या तिरथीत्येतयच्चा । विपश्चित् पुच्छमभवत्
इति वस्तुर्योनिद्वारं वस्तो स्थिते गर्भे प्रतीत्युपसर्गः ।
परिस्तोर्याग्निमिति समिधे पुनर्वचनं परिसख्यानार्थं
परिस्तरणमात्रमेव न तु ब्रह्मोपवेशनाद्यपीति । ततश्च क्षिप्र-
होमः परिस्तरणाज्यमस्कारावेकत्राधिको भव्यत्वात् कालस्य ।
या तिरथीत्याभ्यां जुहोति । पुमानज जनयिष्यते असौ
नामेत्येतस्मिन् सर्वेनाग्नि देवदत्तशर्मा नाम स्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः । “यदाष्टौ कुमारं जात-
माचक्षीरन् अथ ब्रूयात् काङ्क्षत नाभिक्षन्तनेन स्नानप्रतिधानेन
चेति” । अष्टौ पित्रे पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभि-
क्षन्तनेन स्नानप्रतिधानेन काङ्क्षत इति पिता ब्रूयात् । नाभि-
च्छेदनमकृत्वा स्नानपानप्रतिषेधेन च वासकं प्रतिपासयत ।
ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । “जाते पुत्रे पितुः
स्नानसंघेनन्तु विधीयते” । इति संवत्सात् । ततः पुत्रजन्म-
निमित्तं हृदियाहं तन्त्रेण कुर्यात् । “नैमित्तिकमघो वक्ष्ये
याहमभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्ये जातकर्मसमं
जरैः । इति मार्कण्डेयपुराणात् । “सीमन्तोद्यधने चैव
पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दोमुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो
वृद्धो” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । माङ्ग्याहकरणायज्ञो
पञ्चोत्सर्गमात्रं कर्त्तव्यम् । मिताचरायां पितामहः । “अगोचे
तु मनुष्यत्वे पुत्रजन्म दृष्टा भवेत् । कर्तुंशुक्लाङ्गलिको दृष्टि-
रगृह. पुनरेव सः” ॥ तात्याङ्गलिको पुत्रजन्मनिमित्तकालिको ।
दानदर्पणे परादपुराणं “यावत्कालं पुत्रं जाते न माङ्गो द्रिपते

पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ कृत्य-
 चिन्तामणो देवतः । “जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-
 माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्” ॥
 गर्गः । “श्रुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदादिताः क्रियाः ।
 अष्टिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्” ॥ पुनः
 स्नानमाहादिपुराणम् । “सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-
 स्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्” ॥
 गोभिलः । “ब्रोह्मिणो वेपथ्येक्ष्येवाहता यथाशङ्कं ब्रोहिः
 शरत् पक्कधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालावे गोधूमाः” ।
 तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “यद्योक्तं वस्त्वमस्य तो याह्य
 तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रोहिणामपि शालयः” ॥
 उभयालाभे प्रत्येकम् । “यथा लाभोपपन्नं वा रोध्येषु तु विग्रे-
 पतः” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-
 शक्त्या तथा कल्पयते वटशृङ्गा वेपथे या परिपाटौ तथात्रापि
 वेपथेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-
 संगृह्य कुमारस्य निष्ठा निर्माष्टि इयमाप्तेति । पिष्टो ब्रोहि-
 यवो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुठाभ्यां गृह्योत्वा कुमारस्य रसनायः
 निदधाति इयमाप्तेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राग्ये-
 क्षातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-
 मित्येतयर्चा मदसंस्तुतिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-
 काङ्गुठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काष्ठनेन घृतं गृह्योत्वा मेधाजननं
 घृतम् । शिगोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृग्यां जुहोतीत्यनेन
 मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राग्येदित्यनेन मुग्धाधिकरणत्वं कृन्त-
 नाभिमिति ब्रूयात् स्नानञ्च प्रतिधत्तेति उक्तनिषेधविधिरयं
 नाभिगच्छो नाभिनिःकटनाडोपरः स्नानपटं तत्क्षीरपरम् अतः
 ऊर्ध्वं सममालम्बनमादगरात्रात् जातकर्मण उपरि असंस्पर्शः ।

दशमदिनं व्याप्य अभिविधायां जातकर्म कृत्वा न स्नानार्हता
सद्यो जाते एनो नास्तीति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । “जमनादशरात्रे
व्युष्टे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्” । व्युष्टे गते ।
तथा च श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाङ्नि पिता नाम
कुर्यात्” एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य शेषायोगात्
इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । “नञ्चः समुपासीत
कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति” । एतच्च प्रथस्ततरतमपरपरकाल-
कर्मेतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पद्यादग्नेरुदग-
ग्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृह्णाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्दृष्टिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितर-
भावेऽन्योऽप्यधिकारौ । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणत उदक्ष कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-
पृष्टं पश्चिम्योत्तरत उपविशति उदगग्रेषु कुशेषु आच्छाद्य
आङ्गोषदर्थं तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः
स्थित्वा उदक्ष सुत्तानम् अनुपृष्टं कर्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य
गत्वा । अथ जुहोति प्राजापतये त्रिथये नक्षत्राय देवतायै”
इति । त्रिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथि-
नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बहुचर्चम् । “तन्मध्ये जुहु-
याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति” ॥, त्रिथयः प्रतिपदाद्याः
तद्देवताः प्रह्वत्पृष्टविष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाधधर्म-
रुद्रवायुमरुतयचपितरः । योर्णमास्यां विभेदेवाः । एषा होमे
विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “नामधेये मुनिवसुपिशाचा-
बहुवक्तदा । यज्ञाय पितरो देवा यष्ट्या त्रिभिर्देवता” ॥
तेन मुन्यादयो बहुवचनात्ता होतव्या इति शेषः एकवचनात्ता
होतव्याः । नक्षत्राण्यग्न्यादीनि । देवताः प्योतिपे अग्निः

यमेत्यादि । अत्राभिजितो भित्तत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु
नाभिजितो यज्ञम् उत्तराषाढात्वेन श्रवणात्वेन च तदभि-
धानात् । तेन विरिञ्चिप्रदणम् । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “आग्नेया इष्ट्य सर्पा हे विशाखा हे तथैव च ।
आषाढा हे धनिष्ठा हे अश्विन्या हे तथैव च । इन्द्रान्येतानि
बहुवद्व्याणां जुहुयात् सदा” ॥ इन्द्रद्वयं द्विवर्षेष्टमवशिष्टा-
न्यथैकवत् । कृत्तिका हे विशाखा हे आषाढा हे धनिष्ठा हे
एतानि द्विकानि द्विकानि ओम्कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रद्वयं भाद्र-
पदद्वयं फल्गुनौद्वयञ्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषास्यैकवचन-
युक्तानि तद्देवता होमेऽपि विशेषः । “देवता अपि ह्ययन्ते
बहुवत् सर्पवत्स्वपः । देवाश्च पितरथैव द्विवद्व्रज्राश्विनौ
तथा” ॥ देवा विश्वेदेवाः । गोभिलः । “तस्य च मुख्यान्
प्राण्यान् स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतन्मन्त्रं जपति आह-
स्रत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्य
दौर्घ्याभिनिष्ठानान्तकृतं नाम दध्यात्” । कुमारस्य मुखभयान्
वायून् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषसप्तमुखमर्चयित्वा
नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन स्पृशन् काऽसौति मन्त्रं जपेत्
आहस्रत्यं मासं प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति
च पदद्वयस्थाने सस्वीधनान्तं नामोच्चारयेत् । कौटुशं कक-
र्गादि पञ्चकलतीघादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्य-
तमवर्णमध्यं दौर्घं द्विसावम् । आकारादि अभिनिष्ठानो
विसर्गः । एतदुभयान्यतरं यस्यान्ते अर्धादिसंबुद्धिप्रथमान्त-
प्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा बलिध्वसौ
विश्वम्भर इत्यादि । तथा च गर्गः । “आदौ घोषवदचरान्
यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दौर्घविसर्जनौघसहितं

नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋचे तिथ्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैर-
क्षरैः” । गोभिलः । “एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रहितम् एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानघद्रामि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्प-
तरुशहलिखितवचनानामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधत् स्वनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवशर्माद्युपपदान्तत्वेन कर्त्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मा वर्मादि संयुतम्” इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् ।
“शर्मा देवस्य विप्रस्य धर्मा ब्राह्मणा च भूभुजः । भूतिर्गुप्तस्य
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपीयेन शर्मा-
न्तता च । गोभिलः । “अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्” । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरु-
स्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च औपूर्वं
समुदौरयेत्” । इति राघवभट्टतत्त्वप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
औशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति श्रिष्टाचारः । गोभिलः ।
“मातृ चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदौष्यं वामदे-
व्यगानान्तं कुर्यात् गोर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः” ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिलः । “जननाद्यस्तृतीयो-
ज्योत्स्नस्तस्य द्दतोयाया प्रातः सगिरस्क कुमारमाग्राव्यास्त-
मिते सूर्ये वोते सोऽहितं पञ्चसिक्ततः पितांतिष्ठत” । कुमा-
रस्य जननमारभ्य योज्योत्स्ना दृष्टियुक्तः पञ्चस्तस्य दतोया-

तियो प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातनं मध्याह्नादी
 अस्तमिते सूर्ये विगतौ रक्तिमावस्ये काले सन्ध्योपरमे अञ्जलि-
 कृतः बहुव्रीहावाहितान्निगणपाठात् कृताञ्जलिरुपतिष्ठते
 चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
 कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदक्षं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरमम्
 उदक्षमुत्तानमिति भट्टभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला ।
 अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य
 सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पथिमाभिमुखी अथ जपति यत्ते सुमौमे
 हृदयमिति यथायं न प्रमोयते पुत्रोजनित्रया अधीति उदक्षं
 मात्रे प्रदाय यथार्थं मातर्युदगतायां पिता यत्त इत्यादि
 पुत्रोजनित्रया अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
 मुदक्शिरमं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।
 कृत्यचिन्तामणिः । “स्वस्त्रविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं दापयेत्”
 अर्काघस्तं छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्घस्तु चौरोगार्णवसभूर्त-
 त्यादि । तत्र वृद्धिश्चाहमाह गोभिलः । “सर्वाण्येवान्वाहार्थ्य-
 वन्ति” । एतदुक्तं ह्योक्ते कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्थ्यवन्ति ।
 अन्वाहार्थ्यं नान्दोमुखश्चाहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथा
 च गृह्यान्तरम् । “यच्छाहं कामंशामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्थ्यं विदुर्वुधाः” । मातृ-
 पूजानन्तरमाह्वयमाणत्वात् आहस्य प्रधानकर्मानन्तरमाह्वय-
 माणत्वादक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाह्वयमाणत्वाद-
 मावास्यायाहस्यान्वाहार्थ्यत्वम् । न च वृद्धत् पत्रक्षुद्रपशुस्व-
 म्बन्धेऽर्थस्तिष्ठत्यतोः । “सूर्येन्दोः कर्मण्येति तु तयोः आहं
 न विद्यते” । इति छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन आहपर्यु-
 दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम् । पूर्वाह्नान-
 वलोकनात् । अतएव वृक्ष इरेति पञ्चर्षा इति प्रकृते द्विती-

यया ऋचा आदित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुनान् जुहुयात्
पवस्वस्वयनकामः ततोयया चन्द्रमसौति तिलतण्डुलान्
क्षुद्रपशुस्वस्वयनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूर्ये
हस्त्यखादि वृद्धादनस्वस्वयनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति अज-
स्रपादि क्षुद्रपशुस्वस्वयनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः आहं
नास्तौति परिशिष्टप्रकाशः । आहविवेकोऽप्येवम् । गोभिलः ।
“अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पिता-
पतिष्ठते अपामञ्जनो पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसां यददश्चन्द्रम-
सौति स ऋजु जुहुयात्” । द्विस्तृणौम् उत्सृज्य यथार्थं
वियदाधि अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्मा सवत्सरम् । ततोय-
शुक्लपक्षादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे ततोयायां त्रियो वक्षर-
पर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सक्लचन्द्रायाः क्षालिम् । ओम् यदद-
श्चन्द्रमसौति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये
पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितोयायां
वेति व्याख्यातञ्च । ततो वामदेव्यगानर्माच्छूद्रावधारण
कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोभिलगृह्ये अन्नप्राशनमंस्कारे
नाभिहितः तथापि “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि पठाष्टमे
वृधेः । स्त्रीणाम् तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगो मुनिः” । इति
कृत्यचिन्तामणिधृतवचनेन सर्वगायिकर्तृकत्वेनाकाङ्क्षितः ।
“यन्मन्त्रात् स्वगात्राया परीक्षामविरोधि च । विदुर्जिह्वाटनु-
ष्ठेयमग्निहोत्रादिकमवत्” इति छन्दागपरिशिष्टादन्यगाग्नीत-
प्रकारेण छन्दोगेन कर्तव्यः । पूर्वापरिति कत्तप्यताकनापस्तु
स्वगृह्यानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबन्-
भोमे । “पठे मासि निगाकरं शुभकरं रिक्तेतरे वा त्रियो
सोभ्यादित्यसितेन्दुजीर्वादिषष्टे पक्षे च कुर्यात्तरे । प्राज्ञेणादिति-

पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादि पट्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिपित्रभेषु नितं
 रामन्नादिभक्ष्य शुभम्” । युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक सम्ब-
 ध्यते । सत्यचिन्तामणौ । “हादगौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु
 पञ्चपर्वसु । बलमायुर्यगो हन्याच्छिशूनामन्नभक्षणम्” । भुज-
 बलभौमे । “हृपद्वन्द्वधनुमौनकन्यान्नेन्द्रभक्षणम् । त्रिको-
 णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यद्यत्तथा फलम् । दुष्टः शशधरो
 जग्नात् पष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणम्” । मत्स्यपुराणं “चन्द्रप्राग्ने
 च सौमन्ते पुत्रोत्पात्तनिमित्तके । पुंसवने निषेके च प्रवेशे
 नववैश्मनः । देवहस्तजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
 तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे हृदित्राहं प्रकीर्तितम्” । मार्कण्डेयः ।
 “देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य । अलङ्घ्यतस्य दातव्यमन्नं
 पात्रे च काञ्चने ॥ मध्याज्यकनकोपितं प्राशनं शंसते ततः ।
 कृतप्राशनमुत्तङ्गे मातुर्वान्तु तं त्यजेत् ॥ देवाग्रतोऽथ
 विन्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः । शस्त्राणि चैव शास्त्राणि
 ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत् सृष्टेर्दालः शिल्पभाण्डं
 स्वयं तथा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ चूडाकरणम् । गोभिलः । अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-
 करणम् । जननानन्तरं वर्त्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुद-
 गयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कपुष्पिका कपुच्छलाख्यः
 केशचूडा तामां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् । चूडा-
 करणं कर्मेणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः गृह्योक्तत्वात् ।
 अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः । यथा मनुः । “चूडाकर्मा
 द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं
 श्रुतिदर्शनात्” इति । शङ्खनिखितौ । “तृतीये वर्षे चूडा-
 करणं पञ्चमे वेति” । ज्योतिषे । “अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा
 मोमग्रनोतरे । अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभादृते । रिक्ता

दशाष्टमौषष्टीप्रतिपदजिते सिते” ॥ सिते शुक्लपक्षे । दृचः ।
 “षष्ठष्टमौषष्टदशौ षमे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं
 पाप तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ अवणादिवयस्वातौचिवापुथाश्वि-
 चन्द्रभे । आदित्यरेवतोऽस्तज्येष्ठामूले च चोडकम्” ॥ तुला-
 मेपसिंघककिंहुशिकेतरलग्नके । अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वर्चं
 विवर्जयेत् । “सूर्यं दक्षिणमार्गमाग्निं हरौ सुप्ते निरशे
 रवौ क्षौणे शीतरुचौ मञ्जोजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
 भुङ्क्तेऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ क्षीराद्रोगभयं
 वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ भोजराजः । “उत्तर-
 वत्सर्नि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । श्वेते मासि
 दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च” ॥ रविवारेतरत्र गर्गः ।
 “जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात्
 प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैवपौषयोः” ॥ ज्योतिषे । “कृत्तिकास्थं
 रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि
 टिग्दिनानि च वर्जयेत्” ॥ गोभिलः । “पुरस्ताच्छालाया
 उपलिप्तेऽग्निरुपसमादितो भवतीति” । व्यक्तार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “तत्रैव तान्युपकृतानि भवन्ति” । अत्र उपलिप्ते
 देशे उपकृतानि अग्निसमोपे आमादितानि । तान्याह ।
 एकविंशतिदर्भपिच्छल्यः उष्णोदककंसघोडुम्बरः क्षुरः । आ-
 दशौ वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिच्छन्म्यः पवित्राणि
 तानि सप्तसप्तकत्वा स्थानवये स्थाप्यानि । उष्णोदकं कंस-
 मग्निन् उष्णोदककंसः । उडुम्बरम्यायमोडुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः
 तटभावे आदशौ दर्पणम् । दक्षिणतोऽग्नेरिति शेषः । आमा-
 दनश्च पूर्वग्निन् पूर्वग्निन् । गोभिलः । “प्रानडुहो गोमयः
 क्षुपरम्यालोपाको हृद्याप्राक् इत्युत्तरतः” । आनडुहो हृद्यप्राक्
 हृद्यापको हंसानुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः । एतदुभय प्राक्-

संस्थमुत्तरतः क्लृप्तं भवतीति त्रीद्वियवैस्त्रिलमापैरिति पृथक्-
पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । इन्द्रद्वयवलात् त्रीद्वि-
यवैर्मित्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् ।
एवं तिलमापैरिति कारणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति
भट्टभाष्यम् । इत्यादिवहुवचनान्ता गणस्य ससूचका इति
अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोभिलः ।
“क्षपरो नापिताय सर्वबीजानि चेति” । निवृत्ते कर्मणि
क्षपरो ब्रीह्यादिपात्राणि च नापिताय देयानि प्रतिपत्ति-
स्यासादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्यपावयति” ॥

अथान्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राङ्मुखौ । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठते । अथ शब्दः
किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मणोति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्चतस्रो
महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः । पाणिग्रहणे तु
महाव्याहृतिभिः पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीमिति गोभिल-
दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिर्होम उक्तः । तेन यश्चूडां
करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिर्होमानन्तरं गृहोत्त-
कुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठति । अथ जपति
आयमगात् क्षुरेणेति मवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष्य-
माणः । अथ ऊर्ध्वं स्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं
मवितारं ध्यायन् । पितरश्चावलोकयन् जपति । उप्येन वाय
उदकैर्नैधीति वायुं मनसा ध्यायन् उषोदकं सप्रेक्ष्यमाणः ।
वायुं ध्यायन् उषोदकपूर्णं कंसपात्रञ्चावलोकयन् उप्येन वाय
इति मन्त्रं जपेत् । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना अप
आदाय दक्षिणां कपुष्पिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति" । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुष्पिका सुन्दयति क्लेदयति । कं शिरः शीता-
तपादिरक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरस उभयपार्श्वस्थ-
केशजटिका उच्यते । उक्तञ्च । "कपुष्पिकाऽभितः केशा मूर्द्धि"
पश्चात् कपुच्छलमिति" । गोभिलः । "विष्णोर्दृष्टोऽसीति
श्रीडुम्बरं क्षुर प्रेक्षेत आदर्शं वा" ॥ श्रीडुम्बर ताम्रं तदलाभे
दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दृष्टोऽसीति मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्त्रेन-
मिति सप्तदर्भपिञ्जलीर्दक्षिणाया कपुष्पिकायामभिगिरीऽप्रा
निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्तपिञ्जलीगृहीत्वा
दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे त्रायस्त्रेनमिति मन्त्रेण
स्थापयति । अभिगिरीऽप्राः शिरसोऽभिमुखाया ऊर्ध्वमूलाधो-
ऽप्रा इत्यर्थः । गोभिलः । "ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना
श्रीडुम्बरं क्षुर गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
येन पूषा वृद्धस्यतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्य अप्रच्छिन्दन् सकृत्
यजुषा द्विस्तूष्णोम्" ॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारद्वयं प्राञ्चं
प्रागत क्षुर कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन्
केशच्छेदकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णोम् अप्रच्छिन्द-
न्निति क्षुरपक्षे । गोभिलः । "अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये
निदधाति" । अनन्तर लौहक्षुरेण कपुष्पिका केशान् दर्भ-
पिञ्जलीसहितान् कृत्वा ताभिः सह वृषगोमये निदध्यात् ।
गोभिलः । "एतयेवावृता कपुच्छलम्" । अमयेवावृता परी-
पाद्या कपुच्छलं संस्कुर्यात् अवटस्योपरि उदतगिरीऽवयवः
कपुच्छलम् । गोभिलः । "एतयोत्तरा कपुष्पिकाम्" । एतया
प्रक्रियया कालां कपुष्पिकां कृन्त्यात् । गोभिलः । "उदन्
प्रभृतिष्वेवाभिमिवर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्" ॥
उदोक्तेदने । उभाभ्या पाणिभ्या मूर्दानं परिगृह्य जपेत्

अथायुषं जमदग्नेरिति मूर्धानं कुमारस्य । एतयैवावृता स्त्रिया-
स्तूष्णी मन्त्रेण तु होमः । आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः
सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति । “अमन्त्रिका तु कार्य्यं
स्त्रीणामावृदशेषतः” इति मनुवचनात् । तूष्णीमिताः क्रियाः
स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।
होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दार्थे तेन वृद्धिश्चावृष्ट मन्त्रवदेव भव-
तीत्यर्थः । गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलो कारयन्ति
यथा गोत्रकुलकल्पम्” उदक् उत्तरतः उत्सृप्य गत्वा कुमारं
कुशलोकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुला-
चारस्तथा । राजमार्त्तण्डः । “प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि
भूत्वा कुश्यान्वरः क्षीरमनुत्काटस्थः” । बृहद्गर्गः । “केशवमा-
नर्त्तपुर पाटनिपुत्र पुरोमहिच्छ्वाम् । दितिमदितिच्च अरता
क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” । “गोभिलः । आनडुहे गोमये
केशान् कृत्वा अरस्थे गत्वा निखनन्ति” । वृषगोमये सर्वान्
केशान् अवस्थायारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-
कर्तृकत्वं स्तम्बे द्वैके निदधाति । ह इति निपातः । एके
आचार्याः त्रोक्षियवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-
न्तीत्यर्थः । यथार्थे गोर्दक्षिणा । यथार्थमुदीच्य व्यस्तसमस्त-
मद्वाद्याह्वतिहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा
देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । अत्र गोभिलः । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-
सुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रिय गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ-
षोडशादत्राह्मणस्थानतोतः कालो भवति आद्याविशात् क्षत्रि-
यस्य आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
नेतानुपनयेयुर्नाभ्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयुः” । गर्भवर्षमष्टमं
येषां वर्षाणां ताति वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्त-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
 येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणी मामधेयं तेन कर्मणा
 योजयेत् । “गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । वानो
 वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” इति स्मृतेः । आपो-
 डशादित्यभिविधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “षोड-
 शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी
 च वैश्यस्य परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं
 निवर्त्तते” ॥ अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य
 विज्ञेयेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच
 वदतां वरः” इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते । अनयो-
 र्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः । “व्रत-
 बन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रसूति पूर्वं सटान्ये तु” । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य घैठौनसि-
 वचनम् । “द्वादशषोडशविंशतियेदतीता । एवरुद्रकाला
 भवन्तीति” । तद्द्वादशवर्षाणुपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति-
 जीमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति ।
 तथा च शङ्खलिखितो । “ब्राह्मणान्द्रायणश्चरेत् गोपदानञ्च
 कुर्यात् चान्द्रायणाशक्तो धेनुवृत्तं तन्मूत्रं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
 कार्पापणाः गोमूत्रं कार्पापण एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयो-
 विंशतिकार्पापणा देयाः” । पितृमातरद्वितस्य निःस्राप्य
 देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नानुष्ठेय यथाविधि । तांयारयित्वा
 चोन् ऊर्ध्वान् यथाविध्युपनाययेत्” । ऊर्ध्वं प्राजापत्यम् ।
 तत्तयाशक्तो धेनुवृत्तं तन्मूत्रं नवकार्पापणा वा देयाः पञ्चत-
 प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्समं-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनायम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ब्राह्म-
 चार्यस्य भुक्तासं कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यथोपनयते ब्राह्म्यान्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ॥ भुजबलभौमकृत्यचिन्तामण्योः ।
 “स्वातौशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णोज्यचित्राहरिवेन्दो तोय-
 पतौ भगे दितिधुते भाद्रपदे सागरे । केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्घ्रिर-
 शशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे । कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ
 वाराः सिताकैल्यकाः” ॥ अदितिधुत उत्तरफलगुणौ सागरः
 पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् । “जीवाकैन्दूङ्गुक्षौ हरिशयन-
 वहिर्भास्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे
 क्षीरभे नादितो च । अर्कशुक्राकैज्यक्षेत्रगने रविमदनतिथि
 प्रोज्झ्य पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारै मितगुरुदिने काल-
 गुक्षौ व्रतं स्यात्” । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं पष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया । प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविण-
 ग्रीन्नाथ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे
 कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे गहननौतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रैष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्” राजमार्त्तण्डे ।
 “पुनर्दक्षौ कृतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । आश्वलायनः ।
 “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयन-गो-
 टानविवाहाः । विवाहः सार्वकान्तिक इत्येकं” । आपूर्यमाणे
 पक्षे शुक्लपक्षे । वृहद्गर्गः । “स्मृतिसुक्ताननध्यायान् सप्तमीश्च
 त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ।
 श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये । “कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुना-
 षाढयोरपि । कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः” ॥
 भुजबलः । “चैत्रकृष्णद्वितीयाया तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च
 फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य
 द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकानुवृष्टौ कुर्वीत व्रतदन्त्यशुभ-

क्रियाम्” उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्त्तिक-
 कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमर्हती-
 त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च
 गर्गः । “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौक्त्यो स्यादक्षिणायने । दक्षिणे
 च विशां कार्यं मानध्याये न सक्रमे । अनध्यायेऽपि कुर्वीत
 यस्य नैमित्तिकं भवेत्” । अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः
 समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चेन्नशुक्लद्वितीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-
 द्वितीया युगादित्वेन निषिद्धा । “षष्ठ्यामशुचिरुभार्यो
 रिक्तासु बहुदोषभाक्” । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं
 शाखाधिपत्वात् । तथा च “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ
 वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थिते-
 ऽरिष्टद्वारेऽथ पराजिते वा जीवे ऋगाधुपनयनः स्मृतिकर्म-
 ङ्गीनः” अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ । “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते
 दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो
 दिवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” । उदये लग्ने व्रतेन
 उपनयनेन । गोभिलः । “यदहर्षपेथन् माणवको भवति प्रागे-
 धैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलोकारयन्त्याप्रावयन्त्यलं कुर्वन्त्याह-
 तेन वाससा समाच्छादयन्ति” । यदहर्षस्त्रिवहनि उपैष्यन्
 उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उद्यतो भवति । माणवकोऽन-
 धीतवेदः । “अनृचो माणवको ज्ञेय एन. कृष्णमृगः स्मृतः ।
 रुरुर्गौरमृगः प्रोक्तः समरः शल उच्यते” । प्राक् प्रातः ।
 तद्य “चतस्रो घटिका प्रातरुषीदय उच्यते” इति तद्वयेवर्त्तो-
 क्तम् । अत्र घटिका दण्डः । “त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्ता-

द्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ।
 इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतशहूलिखितौ । “पथो यवाग्वा-
 मिच्छाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्” । कुशलीकारयन्ति
 मुण्डयन्ति आप्लावयन्ति स्त्रपयन्ति आदत्तेना सूदितेन वाससा
 वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिधापयन्ति । अत्रैकवचनादव-
 रोयमेतत् । उत्तरोयन्तु उपरिष्ठादजिनं वक्ष्यते । क्षीमं
 शान वा ब्राह्मणस्य कार्पासं चत्रियस्य आश्विकं वैश्यस्य” ।
 क्षुमा घतसी तस्या इदं क्षीमं तसरादि । शानं शनतन्तुभवं
 तदुभय ब्राह्मणस्य । गोभिलः । “ऐषेयरीरवाजानि अजि-
 नानि” । एनः कृष्णमृगः कुरुगैरिमृगः अजः क्रागः यथाक्रमं
 द्विजानामेतान्यजिनानि । गोभिलः । “सुक्लकाशतासून्यो-
 रसना” । सुक्लः शरः तासूनः शनस्तद्भवा रसना मेखला
 तासूनी । तथा च मनुः । “सौक्लोविहृतसमा श्लक्ष्णा कार्या
 विप्रस्य मेखला । चत्रियस्य च सौर्वोज्या वैश्यस्य शनतान्तवी ।
 सुक्लास्तामे तु कर्त्तव्या कुशश्मान्तकषत्वजैः । विहृताग्रान्य-
 नैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा” । गोभिलः । “पार्ष्णवैल्वा-
 श्वत्यदण्डाः” । पार्ष्णः पालाशः । मनुः । “ब्राह्मणो वैल्वा-
 पालाशौ चत्रियो वाटस्त्रादिरी । वैश्ववीडुम्बरी वैश्यो दण्डा-
 नर्हन्ति धर्मातः” । गृह्ये पार्ष्णमात्रस्य ब्राह्मणे विधानात्
 प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डमिति मनुषचनान्तरे एकवचनश्रुतेरत्रैक-
 दण्डधारणं न तु इन्द्र निर्देशादण्डद्वयधारणम् । मनुः “केशा-
 न्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसन्मितो
 राज्ञः स्यात् नान्तान्तिकी विग्रः । अजवस्ते तु सर्वे स्युरवणाः
 गोम्यदर्शनाः । अनुद्गेकरा नृणां सत्वचो नाग्निद्रूपिताः” ।
 पश्चात्ते वा सर्वाणि सर्वेषाम् । स्वस्य स्वप्यास्तामे सर्वाणि

घौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । “पुरस्ता-
 ष्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
 प्रागाचार्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
 व्रतपते” इति पश्चाहुतीहुत्वा आचार्यः पश्चादुदग्रेषु कुशेषु
 प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककर्तृकत्वादेव
 एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य
 मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणासुचारणं तत्र
 ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्स्थानोपत्वान्माणवकस्य
 मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथा च । “यां
 वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव” इति
 सरला । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे
 प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य-
 सम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योऽवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्यययोगात्
 मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्या-
 मीत्याद्युक्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । “अन्त-
 रेणाग्न्याचार्योमाणवकोऽञ्जलिहृतोऽभिमुख आचार्य उदग-
 ग्रेषु दर्भेषु अग्न्याचार्ययोर्मध्ये आचार्याभिमुखः सप्तवतिष्ठते
 इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
 ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य
 दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो ब्राह्मणोऽधौतवेदः सलिनाध्वन्
 माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् ।
 गोभिलः । “प्रेक्ष्यमाणो जपत्यागन्वा समगम्यहीति” । क
 प्रेक्ष्यमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्वा
 समगम्यहीति मन्त्र जपति । सस्तिष्ठश्चरतादयमिति मन्त्र-

लिङ्गात् । गोभिलः । “आचार्यो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति” । आचार्योमाणवकं पाठयतीत्यर्थः । कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्योऽभिवादनीयम् । नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके । अभिवादनीयम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानीमेवाचार्यः कोनामासीति पृच्छेत् । तच्च देवताश्रयं कृष्णादिनक्षत्राश्रयं शतपटचक्रोक्तजन्मकालौननक्षत्रपादात् ज्ञेयम् । गोत्राश्रयं शाण्डिह्यादि । गोभिलः । “उत्सृज्यापामञ्जलि-
 वाचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति । देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यांऽस्तं गृह्णा-
 म्यसौ” इति जज्ञाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-
 पाणिमङ्गुष्ठेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-
 माणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः । “अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमण्डावृतं वासाविति । तद्वे-
 शस्यमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति सूर्यस्येति मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंगमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-
 मभिसृजेत् प्राणानां घन्यिरसोति प्रदक्षिणावर्त्तं माणवके प्राङ्मुखोऽवस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंगं स्पृष्ट्वा अश्ववह्नितां नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृजेत् । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “उत्सृप्य नाभिदेशमभुव” । इति जपेदिति वाक्यशेषः । उत्सृप्य करं सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्ध्वं करमुत्सृप्य ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं समीपार्थां द्वितीया नाभिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अभुवशब्देन जठरोऽग्नि-
रुच्यते । तस्मान्नाभेरुत्सृप्य करं नाभिदेशसमौप एव उदरं
जठराग्निस्थानमालभ्या भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्श-
नात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुक्तं निरस्तम् अइवविभ-
क्तिव्युत्पत्त्या अभुव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने
द्वितोयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
जठगादुत्सृप्य ऊर्ध्वं नौत्वा करं हृदयमानभ्य कृशन् इति
जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-
देशमानभ्य जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः ।
“स एवैष आस्वादयतीति” । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्वितौ-
यान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-
लभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति । अथ माणवकस्येति
शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्वेति जपेत् । असाविति
स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । “सव्येन सव्यं
देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-
चारिणः सव्यमशं स्पृष्ट्वा देवायत्वेति जपेत् । अत्रासाविति
स्थाने सम्बोधनान्त नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “अथैनं
संप्रेषयति ब्रह्मचार्यसाविति” । समिधमाधेहि आपोशनं
कर्म कुरु मा दिवास्वाप्सोरित्यपि सर्वत्र ओम्वाटमिति च
ब्रूयात् । “यदुच्यते अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-
दिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि” इति श्रुतावुक्तं
तस्मान्नात्र तदंशमिष्यते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाङ्घ्रिः परिदधाति
इति तदिदमादिश्यते सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरि-
ष्ठाच्च पृथङ्मन्त्राभ्यामापोशनं हे ब्रह्मचारिविति । मन्त्रो तु
शास्त्रान्तरादुपादेयौ । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्
अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात् इति यथादिहितं कर्म

तत्तत् कुरु मा दिवास्वाप्सोः दिवा स्वप्नमाकारैरित्यर्थः ।
माणवकः सर्वेष्वेव प्रेषेषु वाढमोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात् ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा
व्रतकर्म्मणि । वाढमोमिति वा ब्रूयात् तत्तथैवानुपालयन्” ॥
गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृत्य प्रागाचार्य उपविशति उदम-
ग्रेषु दर्भेषु” स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्गमाणवको दक्षिणजान्वक्तो-
ऽभिमुखमाचार्यमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्मुखो माणवको दक्षिण-
जानु भक्तं तं भूमौ यस्य स आचार्याभिमुखं यथा स्वात्तया
उपविशति इति पूर्वणान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः अथैनं
त्रिःपदक्षिणं सुष्ममेखलां परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं
परिबाधमाना ऋतस्य गोप्त्रीति च । अथ तथैवोपविष्टं
माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्त्रीति
च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौष्ममेखलां वारत्रय परिधापयन्
वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-
पाठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्विति
वचनात् । सुष्मालाभे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि ।
यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं
कार्पासमुत्तरीयं ध्यात् विप्रस्योर्देवत विवृदिति मनूक्तेः । पवित्रं
चास्मे प्रयच्छतीति जानूकर्णात् । यज्ञोपवीतिनं कुर्व्यादिति
सांख्ययनाच्च । “मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अण्डुं प्राप्य विनष्टानि निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥ इति
मनुवचनेन नोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणा-
दिगृह्ये तदनुपदेगात् शास्त्रान्तरादुपादद्यात् । यज्ञोपवीत-
मपि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेयामि इति महभाष्यम् । अस्मिन्ने-
वावधरे यजिनमुत्तरीयमित्यापस्तम्बः । यजिनश्च कण्ठमार-
चमं प्रागुक्तत्वात् । यजिनप्रदणमन्त्रस्तु भोम् मित्रस्य चक्षु-

वर्णं बलीयस्तेजो यशस्वि स्यविरं समृद्धमनाहतस्य वसनं
 जविष्णूपवीतं वाह्यजिन दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो
 द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डाजिनोपवीतानि मेखला-
 श्वेव धारयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारणविधायकम् ।
 एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन
 कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तौ “शिखां बद्धा
 वसित्वा हे निर्णिते वाससो शुभे । तूष्णीम्भूत्वा समादाय
 नो गच्छन् विलोकयन्” ॥ इति देवलवचनाच्च । हरिशर्मा-
 ऽप्येवम् । गोभिलः । अथोपसीदत्यधोहिभोः सावित्री मे
 भवाननुव्रवीत्विति” । अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उप-
 सीदति कृताञ्जलिपुट आचार्यं गतचक्षुरुपसक्तो भवति ।
 अधोहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधोहि अध्यापय सावित्री
 सवितृदेवताकां गायत्रीम् । भोरित्याचार्यं सम्बोधनम् ।
 भट्टभाष्येऽप्येवम् । तस्मा अन्वाहपच्छ. अर्द्धर्चः ऋक्शः
 इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः
 पादशः ततोऽर्द्धर्चः तत ऋक्शः । ऋक्श इत्यत्र सर्वमिति
 पाठः सरमायाम् । महाध्याहृतौ च विकृताः ओङ्कारान्ताः
 विकृता. मृद्यक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्ट-
 भाष्यम् । भूरिति भवदेवभट्टः । उभयमतयाहौ वीरेखरस्तु
 ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूता । वार्धमस्मै दण्डं
 प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रुवस माकुर्विति वार्धं पलाशादि-
 भव दण्ड माणवकाय ददत् सुश्रवेति याठयति । अथ भैक्ष-
 चरति । अथ शब्दस्तूष्णोमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च
 शसति । “प्रतिगृह्योषित दण्डमुपस्थापय भास्करम् । पदक्षिण
 परोत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ॥ इति अनुवचनात् ।
 भिक्षासमूहं भैक्षं तश्चरति पावर्जति इत्यर्थः । मातरमेवापे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते
 इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वस्त्राये तथा च मनुः
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिष्येत
 भिक्षां प्रथमां याचैनं नावमानयेत्” ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः
 न तु प्रतिगृह गत्वा । भवति भिक्षां देहोति ब्राह्मणभिक्षा-
 प्रयोगः । तथा च मनुः । “भवत् पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो
 द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ पादि-
 मध्याधमानेषु भवच्छूद्रोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्याय
 भैक्ष्यं प्रणिवेदयतो वेदयति समर्पयति भोरिति । आचार्याय
 निवेद्य प्रति गृह्णीयादिति गृह्यात्स्वरचनात् । भैक्ष्यं भोरिति
 निवेदनमन्त्रः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्य
 स्य तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याथ तद्वैश्वं
 यावदक्षममायया । निवेद्य गुरवेऽग्नौयात् आचार्यः प्राक्ष, सः
 शुचिः” ॥ आचार्याय माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्ममेवं
 समापयेत् इति तद्य माविद्या चरुहोमादिवर्षमावतननृ-
 चन्यात् तिष्ठत्यहः गेयं वाग्यनः । माणवकोऽहः गेयं भयत-
 वागाह्ये । अष्टमिहं समिधमादधाति अग्नये समिधमर्वाये-
 मिति । अष्टं गतं पूर्य समिधं प्रादेगमादमानये समिध-
 मर्वायमित्यनेनादधाति इयमेवातः प्रधानाहुतिः । ततयाप्याः

नोदनामनौ प्रोच्याभिवाद्यावार्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं
 प्रातः । अभिवाद्यग्निमित्यन्वयः । त्रिरात्रमन्वारलवणाशी
 भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते सावित्रचरुः । तस्य उपनयनरूप-
 व्रतस्य न तु सन्निधानाच्चिरात्रस्य अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह
 सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त इत्यवचनोय स्यात् ।
 अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थे-
 ऽङ्गनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽङ्गि सावित्रचरुः
 कार्य्य इति सरलोक्तञ्च हेयम् । सवितास्य देवता इति सावित्रः
 यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थम् उदीर्चं महाव्याहृत्यादि कर्म ।
 इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरीः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनय-
 नान्तरमाचार्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरता ।
 वरीगोः । तथा चोक्तम् । “गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि
 निगम्यते । न ततोऽन्यद्गो यस्मात्तस्माद्गोर्वर उच्यते” ॥
 इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्भूतादि न निषिद्धम् ।
 भवदेवभट्टेनापि न निषिद्धम् । गोभिन्नः । “सर्वेषां चार्थं
 तदग्रकं तेनारात् सत्यमुपागामिति” विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां
 व्रतानामन्ते अयं मन्त्रे विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य-
 मिति । यत्र तच्छ्रुकेयमित्यत्र तदग्रकमिति । यत्र तेनर्द्धा-
 समिधामि तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र
 उपागामिति । कर्मक्रमस्तु । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
 चरुर्होमः । ततः स्विष्टिक्रुहोमः । प्राक्स्विष्टिक्रुदावाप इति
 सूत्रात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्यं तप्ते प्रमज्जीमि तदग्रकं
 तेनारात् समिधमदमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्ता होम-
 कर्मसमाप्ते दक्षिणा गोदानमिति भट्टभाष्यम् । एतन् वद-
 चारिणां सपमात्रं न होतो वचनाभावात् । स्वादानानामपि

होमदेवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलोक्तं हेयम् । अग्ने
व्रतपते इति हुत्वा पश्चादुदगग्रेषु दर्भेषु प्रागाचार्योऽवतिष्ठते
इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादि-
पदस्थाने अर्चार्पमित्यादिपदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः ।
तस्मत्तेऽप्यर्चार्पमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्या-
मीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने
व्रतपते व्रतमर्चार्पमित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो
न युक्तः । व्रतश्चरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमर्चार्पमित्यस्यापि
व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । “होमभानुजयोर्वारि-
नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” ॥
गोभिलः । “अथाप्लवनम्” । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं
कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं
भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमावृतं
स्नानं कुर्यात् । अथ प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्यं उपविशति
तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदगग्रेषु दर्भेषु ।
प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वोपधिविफोण्डाभि-
रद्विर्गन्धवतौभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिपिचेत् । सर्वोपधयश्च
“व्रीहयः शालयो सुहा गोधूमाः सर्पपास्तिनाः । यवाशौषधयः
सप्त विषदोऽनन्ति धारिताः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः
सह या आपो विफोण्डा विषक्षा उपलोकतास्ताः सर्वोपधि-
विफोण्डास्ताभिर्गन्धवतौभिर्यन्दनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव
तु मन्त्रवर्णो भवति । इव शब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारो
आत्मानमभिपिचेत् आचार्यकर्तृकाभिपेक्षस्तु परमतो यतो
रुन्धवर्णो भवति । मन्त्रवर्णोऽभिपेक्षमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाह-

मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधि-
माह येऽप्स्वरन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ।
येऽप्स्वरन्तरग्नय इति मन्त्रेण काशामपामञ्जलिं ब्रह्मचारौ
अवसिञ्चति । क्व भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्र-
स्याभितान् सृजामोति यदपामिति मन्त्रस्याभितान् सृजामोति
मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां
घोरं यदपा क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमव-
सिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामौत्या-
त्मानमभिषिञ्चति । प्रहृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति
मन्त्रेण ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चति । ओम् यशसे तेजसे
इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् ।
आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः
शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुप-
तिष्ठेत उद्यन् भ्रातृभ्रातृभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य-
समीपादुत्थाय उद्यन्नित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसो रित्यन्त-
मन्त्रेणादित्यमुतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेघना-
मवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति
अवशब्दोऽधस्तादर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
केशश्मश्रु रोमनखानि बापयतौ शिखावर्जम् । भोजयित्वा
स्वयं भुक्त्वा नापितेन सुण्डयीत । अत्र शिखावर्जमिति वच-
नात् प्राक् समिष्टं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । समिष्टं
वपनं कार्यमाद्यानात् ब्रह्मचारिणामिति । स्नात्वा लङ्घत्वा-
हते वामसौ परिधाय स्रजमावधीत यौरसि मयि रमस्वेति ।
अलङ्घत्य कुण्डलादिनाम्नानं योजयित्वा पाहते । “इपडोतं
नव शुभ्रं सदयं यच्च धारितम् । आहतं तदिजानीयात्
सर्वकर्मसु पावनम्” ॥ इति वसिष्ठोक्तस्य च इपत् सूत्रम् ।

न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं अवध्रीत
 शिरसोति शेषः । श्योरसोति मन्त्रेण नैत्रौस्थे नियतं सामि
 त्युपानहौ । अवध्रीतेत्यनुवर्तते । उपानहौ चर्मपादुके
 योग्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण वैणवं दण्डं गृह्णाति
 वैणवं वंशप्रभव गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्-
 क्रमभ्येत्याचार्यपरिषदमोक्षतो यच्चमिव चक्षुषः प्रियो वोभूया-
 समिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहितम् अभ्येत्याभि-
 सुष्येन गत्वाचार्यं परिषदश्चेक्षते यच्चमिति मन्त्रेण । उपो-
 पविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् श्रोत्रापिधानानकुलोति
 उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् सुगन्धप्रभवान् वायून् संस्पृशन्
 स्नातकः । श्रोत्रापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैनमाचार्यो-
 ऽर्हयेत् पत्रावसरे एव स्नातक विवाहोक्तवरार्हणविधिनाऽर्च-
 येत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोपुक्त रथमुपक्रम्य
 पचमौकूवरवाक्रूराभिसृपेत् । वनस्पतिविहङ्गोद्दि भूया इति ।
 पचमौ चक्रे । कूवरं रथिकस्थाने वाक्रूर रथरंखेत्यर्थः । वन-
 स्पतोति मन्त्रेणाभिसृपेत् । स्मृयेत् । आस्था ते जयतु
 जेत्यागौत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्या-
 नौति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति
 प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्या उपयाति । तेन रथेन
 प्राग्वा श्वो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमीप-
 मागच्छति । उपयातायाध्यमिति कोहनोयाः । उपयाता-
 याचार्यसमीपमागतायाध्यं देयमिति कोहनोया आचार्या
 पादुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चक्रकरणे तण्डुमादा-
 ववघातादिवत् । यस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञावि । “गुरु-
 णानुमतः स्नात्वा समावर्त्तौ यथाविधि । उदहेत द्विजो भार्यां
 सवर्णां लक्षणाभिव्रताम्” इति मन्त्रोः । स्पष्टं गोनककारि-
 कायाम् । “कुर्वीत इयमेवेत समावर्त्तनं सशकम्” ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे । “ज्येष्ठापुनर्वसु युतं
गृहारम्भोदितञ्च यत् । तत् सर्वं योजयेद्देशप्रवेशे दैवचि-
न्तकः” । गृहारम्भे मत्स्यपुराणम् । “चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा
लग्नं शुभनिरोक्षितम् । स्तम्बोच्छ्रायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
वर्जयेत् । अश्विनोरोहिणीमूलासुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वाती-
हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च
घृतोपातातिमण्डयोः । विष्णुकुम्भगण्ड परिघवर्जं योगेषु
कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः” ।
राजमार्तण्डः । “आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्राधनिष्ठो-
त्तरा । पौर्णं विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ । विष्टि-
त्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वेश्मादिकार्यं शुभम्” । ज्योतिषे ।
“उग्रं विद्याखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् ।
ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्याच्छूभैर्युक्तनिरोक्षितेषु । कृत्वा-
ग्रतो द्विजवरामय पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रफलपुष्पदलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यगान्तिनिलयं
निलयं विशेष” । विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः
प्रविशेच्च गृह गृहो । अनुलिप्तः सुखो सग्वो सपत्न्योक्तस्तथैव
च” । गोभिलः । “मध्येऽग्निसुपसमाधाय क्षण्येन गवा
यजिताजेन वा श्वेतेन सपायसामां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य
उपसमाधाय कुशण्डकोक्तविधिनाग्निं स्थापयित्वा । पायसेन
वा केवलैव रसमाज्य मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहोत्तं
गृहीत्वा जुहुयात् । वास्तोरपते इति प्रथमा वामदेव्यर्चं
महाश्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरोया रसं घृतं मांसं संयूय
मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहोत्तं केवलमेक्षयेनाष्टवा-
रान् गृहीत्वा वास्तोरपते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः ।

अन्यत् सुगमम् । नमस्कारेण बलौन् दद्यात् स च सन्धान्ते
प्रयोज्यः पितृभ्य इत्यत्र घणां कुर्यात् “असुषमै नम इत्येवं
बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कर्तव्यः यतः ।
स्वधाकारः पितृणाम् इत्यकारोऽनृणां यतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पितॄन् बलिमतः सदा” । इति कृन्टीगपरिशिष्टात् ।
अधस्तात्त्रोचप्रदेशे । दिवि आकाशे । “विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो
बलिमाकाश उत्क्षिपेत्” । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधान-
होमान्तं कृत्वा बलौन् हरेत् । ततः स्विष्टिक्कदादि वामदेव्य-
गानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दोषिकायाम् । “शुभग्रहार्कवारेषु मृदु-
क्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलग्नषु शुभं शान्तिकपीष्टिकम्” ।
मृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरा रेवत्यः । क्षिप्रगणो सप्तमिगणः ।
पुष्याश्लेषाध्रुवगणो रोहिण्युत्तराश्रयम् । “गोचरे वा विलग्न-
वा ये ग्रहारिष्ट सूचकाः । पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः
शुभावहाः” । गोचरे स्वराश्यपेक्षया यदा कदापि । विलग्न-
जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषो-
पशमनं फलम् । मध्यपुराणे । “उत्सवानन्दसन्तानयशोदाहादि
मङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
महानाश्च विश्वेदेवास्तथैव च” । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । “नान्दीमुखे पितृश्राद्धे सक्रान्त्यां घृणद्वये । युगाद्यां टि
निमित्तेषु न वारतिथिदूषणम्” इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र
शूद्रस्याप्यधिकारः । आर्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात्
अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । “श्रीतं कर्म
स्वयं कुर्यादन्योऽपि आर्त्तमाचरेत् । अशक्नो श्रीतमप्यन्यः
कुर्यादाचारमन्ततः” । इति शातातणीयात् । अन्तत उप-
क्रमात् परतः । दाघ्नवस्कारः । “श्रीकामः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिवर्-
 त्रपि । सूर्यः सोमो महौपुत्रः सोमपुत्रो वृद्धस्यतिः । शुक्रः
 शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिका-
 द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सोसात् कांस्यात्
 कार्याग्रहाः क्रमात् । स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डनकेषु
 वा । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धाश्च
 वलयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः । कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः
 प्रतिदैवतम् । आकृष्टेन दमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत् ।
 उदुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । वृद्धस्यतेऽति-
 यदर्थ्यस्तथैवात्रात् परिश्रुतः । शन्नो देवौ तथा काण्डात् केतुं
 कृष्वन्निति क्रमात् । अर्कः पलाशः श्वदिरस्त्वपामार्गोऽथ
 पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।
 एकेकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या दधिमर्पिभ्यां
 दध्ना क्षीरेण वा युताः । गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीर-
 पष्टिकम् । दध्यौदनं हविष्यूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । दद्याद्
 ग्रहक्रमाच्चेद हिजेभ्यो भोजनं बुधः । शक्तितो वा यथालाभं
 सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेमवासो
 हयस्तथा । कृष्णः गोरायसं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ।
 यद्य यस्य सदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मपैपां वरो
 दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतमानि च । भावाभाधौ च जगतस्तप्तात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 शान्तिधर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो मलि-
 न्मुखादिष्वपि कार्यः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
 यथायथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधोयते” इति
 दक्षप्रचनात् । नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरण-
 मिदम् । ग्रहदो.स्यञ्चाधिदु.स्वप्नादिनिमित्वाच्चैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । श्रोत्रहृदयार्थयागस्तु न
कार्यं पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् ।
वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं
कथं शान्तिकपीप्सिकम् ॥ वैशम्पायन उवाच । “शोकामः
शान्तिकामी वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन
तस्मै निगटतः शृणु” ॥ इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् ।
वृष्टिकामहोमस्त्ववग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलपुष्ट्यर्थत्वे
पीष्टिकः । अयमपि सङ्ख्यात् परमशौचेऽपि कार्यः । “व्रत-
यज्ञविवाहेषु आहो होमेऽर्चने जपे । आरभ्ये सूतकं न स्यात्
अनारभ्ये तु सूतकम्” इति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सङ्ख्याङ्ग-
ककर्मपरत्वात् । “विवाहादौ च मस्कारे वृद्धिआहो कृते
सति । सङ्ख्ये ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः” इति
निर्णयामृतधृतवचनाच्च । अत्र मान्दीआहं विवाहादावित्यनेन
आहस्यारभ्यार्थकत्वात् वृद्धिआहो कृते इति श्रवणाच्च विवाहो-
पनयनादावन्नोत्सर्गात् परमशौच एव दीपाभावः । न वृद्धि-
आहारभ्रणादपीति । अत्राग्निनामान्याह गृह्यामंप्रहे ।
“पूर्णाहुत्यां सृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पीष्टिके वलट-
स्यैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके” ॥ ग्रहाणाञ्च सूर्ये इत्यादि यद्यपि
सर्वेज्जन्मसिद्धत्वात् ग्रहाणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-
पहितयार्योऽर्योपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-
नियमादविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्यसोममङ्गबुध-
वृहस्पतिशुक्रगनेयराहुकेतुपदेः पूजनं सर्वेज्जन्मसिद्धत्वात् ।
उभो बुधवृहस्पतौ । स्वर्गैस्तान्त्राद्यभावे यष्य पृथ्य यो
वर्षो रक्षादिस्तैर्वर्णैर्वर्णमाह मत्स्यपुराणम् । “सर्वरदन्तमा-
दित्वमङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा ग्रेतो बुधशोषो
च पिङ्गलो । मन्दराङ्ग तथा ज्यो धूम्रं केतुगण विटुः” ।

पिङ्गलो पीतो । धूम्र चन्द्र नानावर्णं “सोमपुत्रो गुरुश्चैव
तदुभो पीतको स्मृतौ” इति । चित्राय केतव इति षशिष्ठ-
संहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् । तथा चामरसिंहः ।
“धूमधूमलो कृष्णलोहितं” । गर्भस्य रक्तचन्दनादिभिः । कृतेषु
मण्डनकेऽर्चुनादियद्गुरुपेषु पूज्या इति शेषः । तथा च
शान्तिदोषिकायाम् । “वर्त्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्धचन्द्रो
निशाकरः । अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधस्यापाकृतिस्तथा । पद्मा-
कृतिर्गुरुः कार्ययतुष्काणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः
कार्यो राहुस्तु सकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यो
मण्डनपूजनं” ॥ मण्डलकरणासामर्थ्यं वेदिकामाह मत्स्य-
पुराणम् । “गर्भस्योत्तरपूर्वस्यां वितस्त्रिद्वयविस्तृताम् । विप्र-
द्वययुता वेदो वितस्त्र्युच्छ्रयसयुताम् । सस्यापनाय देवानां
चतुरस्त्रासुदक्ष्णवाम् । अग्निप्रणयन कृत्वा तस्याभावाद्ध्येतु
सुरान्” । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्यपुराण “मध्ये तु भास्कर
विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्या गुरुं विद्याद्बुध पूर्वोत्त-
रेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वकम् । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत्
शुक्लतण्डुलैः” ॥ अत्रैव आवाहयेद्वाहभिरिति दर्शनादावाहन
व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्यम् । स्कन्दपुराणे । “जन्मभू-
गोविर्मेतेषां वर्णस्थानमुद्धानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं
यदास्ते नावसानिताः ॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च
चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्वयन्त्यान्तु मगधाख्ये हिमांशुजः ॥
सैन्यवैषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरन्तु सीराद्रे
राहुर्वराटिकापुरे ॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता यद्बभूवयः ।
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥ भरद्वाजो
भवेद्दोमस्तथात्रेयश्च सामजः । गुरुः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो
वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवाय राहुः पेठोनसिस्तथा ॥
केतवो जमिनेयाश्च यदा नाकहिते रताः” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“आदित्याभिमुखाः सर्वे नाधिपप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया
मुनिश्रद्धा नान्तरा न पराश्रुताः” ॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितग्रहस्यान्तरालेऽन्यो ग्रहो न स्थापनीयः नाप्योदित्य-
 पराङ्मुखाः कार्य्याः । अग्निदेवतपूजा अयुतहोमादौ कार्य्या ।
 कात्यायनः । “तद्गोत्रजातोरज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः ॥ न हुत न च
 संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्” ॥ अग्निहोत्राभिलकात्यायनाः ।
 “ब्राह्मणो भार्गवाचार्य्यौ चन्द्रियावर्कलोहितौ । वैश्यो सोम-
 बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्” ॥ वल्लयस्तु मत्स्य-
 पुराणे । “गुडौदन रवेर्दद्यात् सोमाय हुतपायसम् । सयावकं
 कुजे दद्यात् क्षौरान्नं सोमसूनवे ॥ दध्यौदनञ्च जीवाय शुक्राय
 तु हुतौदनम् । शनैश्चराय कृषरमाज मासञ्च राहवे ॥ चित्रो-
 दनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” ॥ सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्भक्ष्या-
 न्नामे यथान्नाभोपपन्नेः । मन्त्रवन्तः । ओम् सूर्यायत्वायुष्ट
 निर्वपामौति मन्त्रयुक्ताः । यजुषा ग्रहणनिर्वापप्राक्षणमन्त्र-
 युक्ताः । ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्राक्षणमन्त्रयुक्ताः । चरुद्वय-
 माहु गोभिलः । “अथ इविर्निर्वपति ब्रौह्मोन् यवान् वेति”
 तदन्नामे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ । “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्य
 तदनुकारि यत् । यवासुहा च गोधूमा ब्रौह्मोण्यामिव शालयः”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । समिधमाणत्वे मत्स्यपुराणे । “प्रादेश-
 मात्राः सगिह्वाः सवल्काः सपलाशिनौ । समिधः कल्पयेत्
 प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ तत्तत्समिदन्नामे पैठौनमि । “काण्ड-
 वल्कलपुष्पमरोहसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
 सर्वालोभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्रोहाद्दुरः ।
 यव इति कल्पतरु पाठः । अवयव इति नारायणोपाध्यायः ।
 ‘आकृष्टेनेत्यादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वगृह्या-
 नुसारेण । चतुस्रमूढेनाज्यभागं कृत्वा चरुषा प्रत्येकमेकैका-
 हुतिमर्कादिक्रमेणार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्रक्षमन्त्रैरव
 यथोक्तसूर्या होतव्याः । इति शूलपाणिमहामहापाध्यायः ।
 दूर्वा होमे दूर्वावयं ग्राह्यम् । सरदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे
 दूर्वावयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात् । चूर्णं पक्व तिलतण्डुलचूर्णं
 कृषररूपं शनैश्चराय कृषरमिति मत्स्यपुराणात् । मासमाज
 आज मासञ्च राहवे” इति मत्स्यपुराणात् । चित्राञ्च “अजा-

शौरिण संस्विता यथाच तिजतण्डुलाः । अजाकर्णस्य
 रक्षासिद्धाश्च संक्षिता ॥ इति दौषिकोक्तम् । यथा काम-
 मित्यनेन तत्तद्व्याजानि भक्ष्यान्तरं देयम् । सर्वभक्ष्यैः समर्चये-
 दिति मत्स्यपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
 दिर्दक्षिणा देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणम् । “सुवर्ण-
 मधवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति” । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन पूजयेद्भुतविषयः ॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
 तीत्युपसंहारात् । तत्रैव जज्ञहोमि । “दातव्या यजमानेन
 पूर्ववर्द्धक्षिणा पृथक् । त्वराक्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
 चेत्तथा” ॥ इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा । “सुवर्ण-
 कपिला धेनु दद्याच्छ्वं तथैन्दवे” ॥ इत्यादिषु तादृशैः
 चतुर्थी । तत्र सुव्यशामप्रतिष्ठार्थं कपिला धेनुम् ऋत्विज्यै
 दद्यात् । गुडोदनादिभोजनमपि तस्यैव उपास्मृतत्वात् ।
 एता दक्षिणा भोजितजाह्नवानामिति शून्याणि व्याख्यानाश्च ।
 “समन्तेन प्रदातव्या सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः” इति मत्स्यपुरा-
 णात् । धेन्वादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्तत्तन्मा-
 पाद्याः । तै च प्रयोगे वक्ष्यते । ऋत्विग्भ्य इत्ययुनादिर्होम-
 विषयम् । यस्य होमेऽशक्ता वैकोऽपि पृथक् । अतएव गुरुर्वा
 येन तुष्यतीत्युक्तं यथेति यज्ञेन पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
 एव दौषिकायाम् । “एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्या दध्ना शौरिण वा युतम्” ॥ पूजयिष्यच्च
 त्वभौष्टवरदानेन अतोदुष्यः श्रद्धो यन्नतः पूजनीयः । यथा
 मत्स्यपुराणे । “सुस्यः क्षन्तोपचारेण दुस्यः शक्त्याप्येष्यया ।
 यन्नतः पूजनीयाम्ने पूजिताश्चेत् शुभावहाः” ॥ तथा “यस्तु
 पाडाकरा नित्यमल्पविषस्य वा शृङ्गः । अतः यज्ञेन संपूज्य
 शेषानप्यर्चयेन्नरः ॥ तस्मात् पाडाकरा नित्यं य एव भवति
 शृङ्गः । तमेव पूजयेद्भुतया हो वा त्रीन् वा यथाविधिः ॥ एक-
 मप्यर्चयेद्भुतया ब्राह्मणं वेदपारगम् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न
 बह्वनस्यापि क्षतवान्” ॥ इति वन्द्यघटीय-हरिहरमहाचार्याचार्यक-
 श्रीरघुनन्दनमहाचार्यविरचित संस्कारतत्त्वं समाप्तम् ।